

AÜSBBD

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Anadolu University Journal of Social Sciences

Sahibi: Anadolu Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Fuat ERDAL
Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Fuat ERDAL

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD) yayın hayatına 2001’de yılda iki sayı ile başlamış, 2012 itibarıyla Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda 4 defa yayınlanan ve TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanında taranan uluslararası hakemli statüsünde olan bir dergidir. AÜSBD ayrıca; EBSCOhost Academic Search Complete, Index Copernicus gibi uluslararası indekslerin yanı sıra Sobiad atf dizinininde de yer almaktadır.

Derginin Yayın dili Türkçe ve İngilizce olup, “araştırma makalesi”, “derleme”, “editöre mektup” ve “kitap incelemesi” türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayınlanmamış, yayınlanmak üzere kabul edilmemiş ve yayınlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayınlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

AÜSBD 2019 yılı 1. sayısına kadar hem basılı hem çevrimiçi olarak yayınlanmıştır. 2019 yılı 2. sayısından itibaren ise çevrimiçi olarak yayınlanmaktadır. Değerlendirme süreci, elektronik ortamda çift-kör hakem değerlemesi (double-blind) yöntemiyle yürütülür. Dergimiz iktisat, işletme, maliye, sosyal politika ve çalışma ilişkileri, kamu yönetimi, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler, davranış bilimleri, hukuk, tarih, sanat tarihi, arkeoloji, Türk dili ve edebiyatı, sosyoloji, felsefe, açık ve uzaktan öğrenme, iletişim bilimleri alanlarındaki bilimsel eserleri yayınlar.

Anadolu University Journal of Social Sciences (AUJSS) is an international peer-reviewed journal that started its publication life in 2001 with two issues per year, and as of 2012 published four times a year in March, June, September and December and is indexed in TÜBİTAK-ULAKBİM Social Sciences Database. AUJSS is also included in international indexes such as EBSCOhost Academic Search Complete, Index Copernicus and as well as in Sobiad citation index.

The journal's publication language is Turkish and English, and it accepts manuscripts such as "research article", "review", "letter to the editor" and "book review", provided that they are prepared in accordance with the guidelines of the journal. Manuscripts submitted to our journal for evaluation should not have been previously published, accepted for publication, and not in the process of being evaluation for publication. The responsibility of the manuscripts that are in the process of evaluation and the published articles belongs to the author(s).

AUJSS was published both in print and online until the first issue of 2019. Since the 2nd issue of 2019, our journal has been published online only. The evaluation process is conducted electronically by double-blind peer-review method. Our journal publishes scientific articles in the fields of economics, business, finance, social policy and labor relations, public administration, political science and international relations, behavioral sciences, law, history, art history, archeology, Turkish language and literature, sociology, philosophy, open and distance learning, communication sciences.

AÜSBD’de yayımlanan tüm eserlerin yayın hakkı Anadolu Üniversitesi’ne aittir.
Anadolu University holds the copyright of all published material that appear in AÜSBD.

Yazışma Adresi / Address: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi
Yunusemre Kampusü 26470 Tepebaşı - ESKİŞEHİR
e-mail: sosbilder@anadolu.edu.tr
web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbd>

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Editör / Editor

Saime ÖNCE

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1262

Faks/Fax: +90 222 335 08 95

e-posta/e-mail: sonce@anadolu.edu.tr

Teknik Editör / Technical Editor

Gülgün BULUT

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1275

Faks/Fax: +90 222 335 08 95

e-posta/e-mail: gbulut@anadolu.edu.tr

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Ayşegül Asuman AKDOĞAN** (Erciyes Üniversitesi)
Abdullah YALAMAN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Bayram Zafer ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)
Ender GEREDE (Eskişehir Teknik Üniversitesi)
Evrin GENÇ KUMTEPE (Anadolu Üniversitesi)
Mehmet FIRAT (Anadolu Üniversitesi)
Yavuz AKBULUT (Anadolu Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

- Aras BOZKURT** (Anadolu Üniversitesi)
Aziz Arman KARAGÜL (Anadolu Üniversitesi)
Baki DUY (Anadolu Üniversitesi)
Banu UÇKAN HEKİMLER (Anadolu Üniversitesi)
Bedia Yelda OLCAY UÇKAN (Anadolu Üniversitesi)
Demet KURTOĞLU TAŞDELEN (Anadolu Üniversitesi)
Erkan ÖZATA (Anadolu Üniversitesi)
Erkan YÜKSEL (Anadolu Üniversitesi)
Fatma Zeynep ÖZATA (Anadolu Üniversitesi)
Feritah ALANYALI (Anadolu Üniversitesi)
Fikret ÇELİK (Anadolu Üniversitesi)
Hakan SEZEREL (Anadolu Üniversitesi)
Mustafa Erkan ÜYÜMEZ (Anadolu Üniversitesi)
Mehmet Mahur TULUM (Anadolu Üniversitesi)
Meltem ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)
Mesude Canan ÖZTÜRK (Anadolu Üniversitesi)
Özlem OKTAL (Anadolu Üniversitesi)
Temmuz GÖNÇ ŞAVRAN (Anadolu Üniversitesi)
Tolga AKKAYA (Anadolu Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editor

- Hülya PİLANCI** (Anadolu Üniversitesi)
Özlem UZUN (Anadolu Üniversitesi)

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graphic Design & Typeset

- Gülgün BULUT** (Anadolu Üniversitesi)

Danışma Kurulu / Advisory Board

A. İlhan ORAL - Anadolu Üniversitesi

Abdülkadir GÜRER - Ankara Üniversitesi

Ahmet KALENDER - Selçuk Üniversitesi

Ahmet MAKAL - Ankara Üniversitesi

Ali Resül USUL - Anadolu Üniversitesi

Betül DEMİRCİ - Anadolu Üniversitesi

Bülent AÇMA - Anadolu Üniversitesi

C. Hakan AYDIN - Anadolu Üniversitesi

C. Hakan KAĞNICIOĞLU - Anadolu Üniversitesi

Canatay HACIKÖYLÜ - Anadolu Üniversitesi

Cengiz YILMAZ - Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Deniz KAĞNICIOĞLU - Anadolu Üniversitesi

Deniz TAŞCI - Anadolu Üniversitesi

E. Nezir ORHON - Anadolu Üniversitesi

Ergün KAYA - Anadolu Üniversitesi

Erinç YELDAN - Bilkent Üniversitesi

Erol ALTINSAPAN - Anadolu Üniversitesi

Erol KUTLU - Anadolu Üniversitesi

Eser KORTANOĞLU - Anadolu Üniversitesi

Fatih TEMİZEL - Anadolu Üniversitesi

Fuat GÜLLÜPİNAR - Anadolu Üniversitesi

Gökçe YÜKSEK - Anadolu Üniversitesi

H. Zümrüt TONUS - Anadolu Üniversitesi

Hakan KARAKEHYA - Anadolu Üniversitesi

Halil İbrahim USTA - Ankara Üniversitesi

Halit Turgay ÖNALAN - Anadolu Üniversitesi

H. Rafet YÜNCÜ – Anadolu Üniversitesi

İbrahim KAYA - Anadolu Üniversitesi

John GRAHL - Middlesex University

Kurtuluş KARAMUSTAFA - Kayseri Üniversitesi

Mehmet Şükrü AKDOĞAN - Erciyes Üniversitesi

Metin TOPRAK - İstanbul Üniversitesi

Michael BASIL - University of Lethbridge

Michael J. BAKER - University of Strathclyde

Nuray TOKGÖZ - Anadolu Üniversitesi

Oktay EMİR – Anadolu Üniversitesi

Philip J. KITCHEN - Brock University

Salim ŞENGEL - Anadolu Üniversitesi

Semra GÜNAY - Anadolu Üniversitesi

Süleyman SÖZEN - Anadolu Üniversitesi

Şehmuz BALOĞLU - University of Nevada

Tony ROYLE - National University of Ireland

Turgut TOK - Pamukkale Üniversitesi

Tyler COWEN - George Mason University

Zehra GÜLMÜŞ - Anadolu Üniversitesi

Editörden...

Çok değerli araştırmacılarımız ve okurlarımız merhabalar,

Haziran ayının sonlarına geldiğimiz bu günlerde ikinci sayımızı yayımlıyor olmaktan mutlu ve gururluyuz. Şu anda okuduğunuz sayımızda yer alan yazılar ile bu zamanların sizler için verimli bir yıl olmasını diliyoruz. Görüldüğü üzere önceki sayılarımızda olduğu gibi bu sayımızda da çok geniş bir yelpazede, niceliğinden ziyade niteliği ile öne çıkan bir içerik sunuyoruz. Tüm sayılarımızda olduğu gibi, bu sayımızdaki makalelerin de bilimsel bilgi birikimine katkı sağlayacağına yürekten inanıyorum.

Akademik çalışmaların yayına hazır hale getirilme sürecinin yazar ve araştırmacılar için ne kadar büyük bir emek ve zaman gerektirdiğini; özenli ve özverili bir çaba olduğunu hepimiz biliyoruz. Tahmin edersiniz ki bu özel sayının sizlere ulaşmasında da pek çok kişinin katkısı ve emekleri var. Değerli yazar ve araştırmacılarımızın çalışmalarını diğer araştırmacı ve okuyucularla buluşturmak için özenli ve özverili çalışmalarıyla dergiye katkı sağlayan alan editörlerimize, hakemlerimize, yayın ve danışma kurullarımıza çok teşekkür ediyoruz. Büyük emeklerle hazırlanmış çalışmalarını dergimize sunan yazarlarımıza ve dergimiz okuyucularına da çok teşekkürler. Ayrıca makalelerin ilgili okuyucu kitlesi ile buluşmasını sağlayan Teknik editörümüz Gülgün Bulut'a da çok teşekkür ediyorum.

Bir sonraki sayımızda görüşünceye dek sağlıklıca kalın, esen kalın.

Sevgi ve Saygılarımla...
Prof. Dr. Saime ÖNCE

From the Editor...

Dear esteemed researchers and readers,

We are very pleased and proud to be with you in the second issue to you in these days as we almost leave June behind. We wish these times turn into a productive year for you with the help of the articles in the issue you are reading now. As you see, in this issue, as in our previous issues, we present a wide range of content that stands out for its quality rather than its quantity. As in all our issues, I strongly believe that the articles in this issue will contribute to scientific knowledge.

We all know how much effort and time it takes for authors and researchers to prepare academic studies for publication, it is an attentive and devoted effort. As you reckon, many people have helped in getting this publication to you. As you reckon, many people have helped in getting this publication to you. I would like to thank to everyone; the field editors, referees, editorial and advisory boards and many others who contributed to the journal with their attentive and self-sacrificing work in order to bring the work of our valuable writers and researchers together with the other researchers and readers. I would like to thank to all of the authors who have sent their works that are prepared with great efforts and to the readers of our journal. Special thanks to our technical editor Gülgün Bulut, who made the articles meet with the readers.

We hope to meet you all in our next issue.

Love and Best Regards...
Prof. Dr. Saime ÖNCE

İçindekiler / Contents

Derleme / Review

A Conceptual Study on Quantum Leadership: A New Intrapersonal Powers - Environmental Forces Balance Model

Kuantum Liderlik Üzerine Kavramsal Bir Çalışma: Yeni Bir İçsel-Çevresel Güçler Denge Modeli

Server Sevil AKYÜREK 473-494

Araştırma Makalesi / Research Article

İşgücü Piyasası Programları ve İstihdam: Seçili Ülkeler Kapsamında Bir Araştırma

Labour Market Programs and Employment: A Research for Selected Countries

Fatma YEŞİLKAYA 495-524

Araştırma Makalesi / Research Article

Sağlığın Ticari Belirleyicilerinden Biri Olarak Tütün Endüstrisi ve Türkiye’de Tütün Vergilerinin Tütün Tüketimine Etkileri

Tobacco Industry as a Commercial Determinants of Health and the Effects of Tobacco Taxes on Tobacco Consumption in Turkey

Nihal KALAYCI OFLAZ - Olcay ÖZEN 525-544

Araştırma Makalesi / Research Article

Alman Yönetim Bilimini Yeniden Kurma Çabaları: Walter Norden ve Yönetim Alanının Sınırlarını Çizmek

Attempts to Reconstruct German Administrative Science: Walter Norden and Drawing the Boundaries of the Field of Administration

İsmail Bahadır TURAN 545-566

Araştırma Makalesi / Research Article

Üsküdar’da Sirkat Suçu ve Müeyyideleri

Circus Crime and Sanctions in Üsküdar

Seher YÜCETÜRK 567-582

Araştırma Makalesi / Research Article

Looking at Post-Colonial Feminism: A Reading through the Views of Maria Mies

Sömürgecilik Sonrası Feminizme Bakmak: Maria Mies’in Görüşleri Üzerinden Bir Okuma

Melek KAYMAZ MERT 583-596

Araştırma Makalesi / Research Article

Jim Jones ve Halkın Tapınağı Tarikatı: Karanlık Bir Liderin Toplu İntihara Götüren Konuşmaları ve Sonucun Önlenemezliği

Jim Jones and Peoples Temple Cult: Speeches of a Dark Leader Leading Them to Mass Suicide and Impreventability of Such Result

Ruhi BAĞÇIVAN 597-616

Araştırma Makalesi / Research Article

Hava Trafik Kontrolörlerinin İnisiyatif Almadan Çalışmasının Trafiklerin Uçuş Süresine Etkisi ve Maliyeti

The Effect and Cost of Air Traffic Controllers Working Without Initiative on the Flight Time of Traffic

Osman Atilla ALTINTAŞ - Suat USLU 617-628

Derleme / Review

Türkiye'nin Kentleşme Sürecinde (1923-2023) Toplumsal Mekânsal Örgütlenme ve Kentsel Kolektif Bellek

Social Spatial Organization and Urban Collective Memory in the Process of Urbanization in Turkey (1923-2023)

F. Ayşın KOÇAK TURHANOĞLU 629-662

Araştırma Makalesi / Research Article

Sağlık Çalışanlarının İş Biçimlendirme Düzeylerinin İş Özerkliği ve İşe Tutulma Üzerindeki Etkisi

The Effect of Healthcare Employees' Job Crafting Levels on Work Autonomy and Work Engagement

Feyza ŞENAY ULAŞ - Özgür UĞURLUOĞLU 663-688

Araştırma Makalesi / Research Article

Tekstil ve Moda Tasarımı Öğrencilerinin Staj Uygulamasına İlişkin Tutumlarının İncelenmesi: Eskişehir Örneği

Exploring Textile and Fashion Design Students' Attitudes Toward Internship Practice: Eskişehir Case

A. Seçil TEKİN AKBULUT 689-702

Araştırma Makalesi / Research Article

Yapay Sinir Ağları ve Derin Öğrenme Modeli Kullanılarak USD/TRY

Döviz Kurunun Tahmin Edilmesi

Estimating USD/TRY Exchange Rate Using Artificial Neural Networks and
Deep Learning Model

Ersin GÜMÜŞ 703-726

Araştırma Makalesi / Research Article

Donetsk ve Luhansk Örneği Üzerinden Devletlerin Tanınması Konusuna

Disiplinlerarası Bir Bakış

An Interdisciplinary Perspective on the Recognition of States through the Case of
Donetsk and Luhansk

Şaduman Ceren MABOÇOĞLU 727-750

Araştırma Makalesi / Research Article

Ham Petrol Fiyatları ve Gıda Dış Ticaretinin Reel Döviz Kuru Üzerindeki

Etkileri: Türkiye Örneği

The Effects of Crude Oil Prices and Foreign Trade in Foods on Real Exchange
Rate: The Case of Türkiye

Yılmaz KÖPRÜCÜ 751-768

Araştırma Makalesi / Research Article

Robot Turist Rehberi ile Gezme Nasıl Bir Şey? RoBoHoN'a İlişkin Kullanıcı

Deneyimi Üzerine Bir Söylem Analizi

What Is It Like to Travel with A Robot Tour Guide? A Discourse Analysis on User
Experience with RoBoHoN

Burak DÜZ 769-796

Araştırma Makalesi / Research Article

Güven Endeksleri ile Pay Senedi Piyasası İlişkisi: Sektörel Yaklaşım

The Relationship between Confidence Indices and Stock Market: Sectoral
Approach

Serap KAMIŞLI - Ekrem MERİÇ 797-816

Kitap İncelemesi / Book Review

Kutsal Roma İmparatorluğu

Sümevra Çalışkan 817-828

A Conceptual Study on Quantum Leadership: A New Intrapersonal Powers -Environmental Forces Balance Model ¹

Server Sevil AKYÜREK ²

Submitted by: 14.09.2023

Accepted by: 26.02.2024

Article Type: Review

Abstract

Today, societies and organizations live in an atmosphere rapidly changing new dynamics. In-depth questioning of new facts requires an urgent responsibility. There is a need for leaders can wisely evaluate leadership opportunities with the quantum approach and master innovative and creative thinking and decision-making processes. The existence of leaders who can understand the contexts and move forward with the right vision, right goals, and strategies has become extremely essential to sustainability. Could it be that it is time to confront the new phenomena emerging from completely different anomalous dynamics, and to discover the new paradigm? For this, the leader's thinking, decision-making, and creative processes must be understood very well. How should the leader's thinking and decision-making processes work in order to be innovative by breaking old paradigms? How should the leader fundamentally balance his/her internal powers with environmental factors? This study contributes to the literature by seeking answers to these questions and developing a new conceptual model in this direction. In this conceptual review article, an original model is explained based on quantum leadership. It includes eight dynamics of the leader, namely introversion power, the power of creating a vision, the power of inclusiveness, the power of adaptation, the power of understanding, the power of decision-making, the power of face-off, and the power of solidarity. It also explains what kind of relationship network exists among the dynamics and what the underlying values of each dynamic are.

Keywords: Quantum Leadership, Intrapersonal Powers, Environmental Forces, Decision-Making

Citation: Akyürek, S. S. (2024). A conceptual study on quantum leadership: A new intrapersonal powers -environmental forces balance model. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 473-494.

¹ This study does not require ethics committee permission.

² İstanbul Nişantaşı University, Economics Administrative Social Sciences Faculty, Aviation Management (English) Department, serversevil.akyurek@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6286-8399

Kuantum Liderlik Üzerine Kavramsal Bir Çalışma: Yeni Bir İçsel-Çevresel Güçler Denge Modeli

Server Sevil AKYÜREK³

Başvuru Tarihi: 14.09.2023

Kabul Tarihi: 26.02.2024

Makale Türü: Derleme

Öz

Günümüzde toplumlar ve kuruluşlar hızla değişen yeni dinamiklerin olduğu bir atmosferde yaşamaktadır. Yeni olguların derinlemesine sorgulanması acil bir sorumluluk gerektirmektedir. Liderlerin kuantum yaklaşımı ile liderlik açılımlarını akıllıca değerlendirebilen, yenilikçi ve yaratıcı düşünme ve karar alma süreçlerine hakim olabilmelerine ihtiyaç vardır. Bağlamları anlayarak doğru vizyon, doğru hedefler ve stratejilerle ilerleyebilen liderlerin varlığı sürdürülebilirlik açısından son derece önemli hâle gelmiştir. Artık bambaşka anomali dinamiklerden ortaya çıkan yeni olgularla yüzleşmenin, yeni paradigmayı keşfetmenin zamanı gelmiş olabilir mi? Bunun için liderin düşünme, karar verme ve yaratıcı süreçlerinin çok iyi idrak edilmesi gerekir. Eski paradigmaları yıkarak yenilikçi olabilmek için liderin düşünme ve karar verme süreçleri nasıl işlemelidir? Lider, içsel güçlerini çevresel faktörlerle temel olarak nasıl dengelemelidir? Bu çalışma, bu sorulara yanıt arayarak ve bu doğrultuda yeni bir kavramsal model geliştirerek yazına katkı sağlamaktadır. Bu kavramsal derleme makalesinde ilk kez açıklanan model, kuantum liderliğini temel almakta ve liderin içe dönme gücü, vizyon oluşturma gücü, kapsayıcılık gücü, uyum sağlama gücü, anlama gücü, karar verme gücü, yüzleşme gücü ve dayanışma gücü olmak üzere sekiz dinamiği içermektedir. Ayrıca dinamikler arasında nasıl bir ilişki ağının olduğu ve her bir dinamiğin temelinde yatan değerlerin neler olduğu tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuantum Liderlik, İçsel Güçler, Çevresel Güçler, Karar Verme

³ İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari Sosyal Bilimler Fakültesi, Havaçılık Yönetimi (İngilizce) Bölümü, serversevil.akyurek@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6286-8399

Introduction

While it is still being debated whether the time that humanity, nature and the entire universe pass through is more than a straight tunnel, the fact that events and situations are scenarios requiring a deeper perspective every day leaves the minds in astonishment with the reversal of known facts. It has become the most important characteristic of today to strive to find new methods and new solutions every day. It has become a necessity to find solutions to the crises that have emerged as if they were competing with the time passing in this direction, and the need to constantly define economic, technological, political and cultural structures with new dynamics. While we are going through a period in which it is an urgent responsibility to question new facts in depth with each passing rapid time, gaining objective perspectives is seen as a key to sustainability. As we go through this period, rediscovering even what we know about ourselves and the individual, a period in which even Charles Darwin's or Isaac Newton's laws of nature and physics were turned upside down, new scientific laws opened new doors in human history, has already declared its existence. It should also be accepted that new wisdoms are needed with the thought that the capsizing processes experienced by humanity may be a sign of a transformation, with the possibility that it is on the threshold of a new evolutionary process. However, by having a sense of wisdom that adapts to human nature, the well-being of society, nature and the universe can be shed light, and guided and it will be possible to get out of crises more easily. Thus, it is very important to be aware of the extent of the need for leaders today. Being able to steer processes only as necessary with the leadership phenomenon that is not swayed and can maneuver strongly in times of hard transformation, economic, political, technological, etc. It can be stated that it is possible to leave their mark on the systems. Although the industrial golden age has come to an end, the functions of systems globally are losing their objectivity as the industrial mentality still persists. Chaos and uncertainty about the future, like a self-fulfilling prophecy, resemble a snowball turning into an avalanche as crises come to the fore and are discussed around the world. The outcome of whether leaders can guide as needed is eagerly awaited. It has become extremely essential to see the worst-case scenario and take realistic steps to progress with the right vision, the right goals and strategies so that the negative possibility does not materialize.

In the research on the history of humanity, the stages in which civilizations undergo transformation are revealed as formation, growth, maturity and fragmentation. It is also explained that the reason why the civilizations included in this research were wiped out from the face of the earth was not that they lost control over their environment, and at the same time, any external attack did not lead to the destruction of these civilizations. It is stated that when the leadership characteristics defined as the creative minority literally disappear and these characteristics only turn into the dominant minority, these civilizations almost begin to decay. The approach of the leaders, which turns into a demand for obedience instead of natural obedience, has become a historical scenario in which their civilizations will end (Toynbee, 1960, p.310). If this scenario is still being played as if confirming that history repeats itself, it is obvious that the time for real leadership has come. One of the questions that occupy the mind is, "While the limited approach promoted by those who are considered to be the late management gurus who have a mechanical understanding is still alive, will the new leadership understanding and leaders be able to take their place on the stage?" is the question.

For a new understanding of leadership, the scope of old paradigms and their vision for the future should be analyzed very well. Thus, by identifying new cores in all dynamics with anomaly, a new understanding of leadership acting with a new vision will be able to develop the right targets and strategies. Could it be possible that the time has come for Kuhn to face new phenomena with completely different anomalous dynamics and discover a new paradigm, which suddenly destroyed the bricks placed on top of each other in the past like an earthquake? Milton Friedman explained that the social responsibility of the business is limited to making as much profit as possible for its owners within the rules of the game (Friedman, 1970, p. 3). However, even if it is known how limited this understanding is today and new approaches are exhibited, new social, economic and political crises will continue to rehearse behind the scenes unless the basic paradigm is completely changed.

It is predicted that the universe of matter and humanity cannot be seen as a static, linear system, with the scientific explanation that 99.99999% of the atom is made up of space, with the scientific explanation of quantum physics, that matter consists only of vibrations and that it has bankrupted classical thought. The disintegration of the old paradigm on the basis of Newton's classical physics also indicates that we cannot control anything and create a mechanism in accordance with subjective rules. Therefore, it would be appropriate to state that a system based on the fundamental laws of nature and compatible with the natural ecology of humans and living things can maintain its sustainability.

On the other hand, the unfortunate anthropocentric view that dominates is one of the debates on the fact that human, who is the most important part of creation, thinks that he/she has the right to seize and employ the resources of all nature and living things forever. This approach of human beings is as if he/she were the tyrant of all beings, which actually brings his/her own demise. The fact that other living species also have a place in nature and the right to life is an issue that cannot be denied. The fact that many people today have an increasing awareness of the protection of nature and climate and the rational use of resources is good news not only for other living things, but also for human beings.

Thus, the aim of this study is to create a balanced and practical perspective between intrapersonal and environmental factors by understanding the intrapersonal resources of the leader to activate appropriate leadership dynamics for today. This will make the most fundamental contribution to a better sustainable life. In this regard, it is possible to ask the following research questions: What mental and intellectual abilities do leaders need who can manage the dynamics of the age, have the ability to act accurately and quickly, and apply appropriate decision-making processes? What might be the mental decision-making processes of leaders who can comprehend the world, develop a new understanding of events, and lead situations? How can a successful leader find the balance between intellectual internal dynamics and environmental external dynamics? In this study, these questions are discussed based on the relevant leadership literature. This new model can benefit leaders practically and contribute to the literature theoretically by discussing which dynamics can be effective in the leader's decision-making processes based on quantum leadership.

Theoretical Framework

Quantum Leadership

It has become a critical issue to develop a dynamic perspective on processes in our age where change is experienced faster every day. In this direction, one of the greatest scientific transformations of the age is the transition from the Newtonian scientific approach, which has been accepted for centuries, to a scientific approach based on quantum physics. Some approaches that are evident in science and natural sciences have been the subject of social sciences until now. These approaches, which are among the influential theories in the business literature, such as the systems approach (Bertalanffy, 1969), and the organizational ecology theory (Hannan and Freeman, 1977), are the theories reached by starting from a number of scientific laws in the sciences. In the period that opened with Newton's presentation of the classical laws of physics in 1687, it was known that everything in nature could be measured, and predicted in line with these three basic laws. These are; everything was linear, nature worked according to the action-reaction law, and energy was continuous in nature. This point of view prevailed for three centuries and continued to have an impact in the social sciences as well. Until a new perspective developed against matter and energy in science. Scientific discoveries, known as quantum physics, that broke the atom into parts and revealed how photons and quarks have motion, that more than 99.9% of the atom is actually empty space and the rest is in constant motion, in a way, also revealed the laws of change. The foundations of quantum physics were laid in the early 20th century by scientists such

as Max Planck, Albert Einstein, Niels Bohr, Werner Heisenberg, Erwin Schrödinger, Max Born, John von Neumann, Paul Dirac, Wolfgang Pauli. Concepts and theories such as the uncertainty principle, antimatter, Planck's constant, black-body radiation, wave theory, quantum field theory have been developed in this field, causing the fundamentals of classical physics to be questioned and changed (Rutherford, 2015).

It is known that the general laws determined at the macro level in classical physics are insufficient due to the efforts to apply them at the micro level. Instead of the "continuity of energy law" in Newtonian physics, quantum physics discovered the black body does not glow continuously, oscillates in accordance with the frequency of the source, takes energy from the outside, and then gives out this energy, and radiates depending on the temperature of the objects. It was also understood that this procedure is not continuous but with quantum packets (Hawking and Mlobinow, 2005, p.39). Among the developments in quantum physics are the photoelectric effect, the removal of electrons from the object by light pulses (Hertz, 1887), and the discovery of subatomic particles such as photons, quarks, and leptons. Also, the discovery is that a light striking an electron can change the direction and coordinate of the electron (Feynman, 1998, p.88). Reaching these scientific facts, which displaced Newton's laws of physics, the idea that everything can be measured changed when Heisenberg (1927) proved that it is not possible to measure subatomic particles and expressed it with the uncertainty principle. Thus, it has been explained that the exact and complete state of any system cannot be determined, which is the most fundamental element of the quantum law (Shimony, 2005).

It is possible to examine the table containing the basic distinctions of the Newtonian understanding, which is on based on the modernist approach, and the Quantum understanding, which is based on the postmodernist approach, in Table 1 below. While the principle of causality is included in the modernist approach, there is mutual interaction and discontinuity of energy in the post-modernist approach. According to quantum physics, the universe is chaotic, complex, turbulent and mysterious (Keskinçilic, 2013, p.3). In addition, Chaos theory is described as a bridge between Newtonian physics and quantum physics, and it is explained that they are complex, nonlinear, dynamical systems that can react to their environment from different directions, not in one direction (Allen, 2001; Levy, 1994).

Table 1
Fundamental Approaches of Newtonian Physics and Quantum Physics

Newton Approach	Quantum Approach
Material, visible, tangible.	Spiritual, invisible, abstract.
Stagnant, passive, ineffective.	Alive, active, ever-changing.
Predictable, controllable	Unpredictable, uncertain.
It is not affected by observation.	It is affected by the consciousness of the observer. Reality is subjective.
Reality is objective.	A system: Everything is part of an interconnected whole.
A machine: Matters are best understood if they are broken down into their smallest parts. The parts define the whole.	
They are controlled locally: cause and effect are clearly discernible.	It is affected beyond a visible distance. Events take place at a distance.
It is dependent on energy from an external source. Events do not happen without external forces.	It is full of energy. Energy is in life and its system.

Source: (Turan, 2017).

The quantum approach explains that people do not have enough knowledge to fully understand the universe and events and situations, the relations between events and objects are more effective on the measurement, the system is determined and directed by the relations. This is quite different from traditional beliefs (McDaniel, 1997, p.25). Since the uncertainty principle explained by the quantum approach is a natural law, this situation negatively affects decision-making in the context of rationality, but it is a reflection of the dynamics of flexibility, subjectivity and being local to the management values (Dyck and Greidanus, 2017, p. 8). In order to be a quantum organization, there are five leap values that the organization must possess: Respect, accountability, honesty, perseverance and discipline (See Table 2).

Quantum leap values refer to reaching another energy level higher than one energy level according to the laws of physics. In organizational processes, it means that the vision/goals can be reached by the individual or the organization's emergence from a state of existence to a higher level of existence. The quantum leap values shown in Table 2 are the values that enable the energy/existence level to rise and internalize (Mapes, 2003, p. 123).

Table 2
Five Leap Values of Quantum Organization

Respect	Respecting the dignity of the individual opens the way to create positive values and it is considered the antidote to neative situations.
Accountability	<ul style="list-style-type: none"> This value eliminates judgement on behalf of the individual. The value of accountability provides an individual in an organization with the opportunity to act (leap) from a playe's upcoming time.
Integrity	<ul style="list-style-type: none"> This value is consitent between what the individual says and when interactions match words, then values. It expresses the unity of thought, word and behaviour.
Perseverance	<ul style="list-style-type: none"> It is the power to create an organization as a result of continuity and determination. What did you achieve today? The goal is to achieve something every day.
Discipline	<ul style="list-style-type: none"> Discipline as a personal choice apart from following procedures.

Source: Mapes, J.J. (2003). Quantum Leap Thinking: An owner's guide to the mind. Naperville, Illinois: Sourcebooks, Inc.

In the quantum approach, there is a capacity that creates an atmosphere of trust and belonging, as the intellectual values that are individually possessed in the organization, where there is inward organizational learning, are of the same quality in words and behaviors. Thus, the quantum organization has three basic elements: First, organization; second, the elements that create the fluidity movement; trust, values, collective thinking, learning, dialogue, and spirit, and third the leader. The quantum node, which is the intersection point of these three elements, emerges as an innovative and unique synergy store. Thus, new ideas, solutions and perspectives that were not thought of until then can emerge through the harmonious sharing of individuals' experiences, insight, intuition, values and goals in organizational processes (Deardorff and Williams 2006, p.63). The general features that may exist in the quantum organizational structure are; awareness, active participant members, cross-border processes, conscious self-management of the organization, the internal commitment of the participants, strengthened relations among active participants, and the self-transformation cycle of the organization. The organization should be designed in a flexible structure so that the functioning of this system occurs naturally and the cycle can protect the survival of the organization. The inner commitment of active participants is critical to awareness and awareness and leads to the development of organizational

commitment. Collaborative networks must be formed and conscious self-management must take place in order to strengthen relations among active participants (Kilman, 2011).

Leadership and management, on the other hand, are insufficient for the organizational development atmosphere based on quantum dynamics and chaotic temporal processes in terms of planning, regulation, control and decision-making criteria in the traditional or modern management perspective. Therefore, quantum organizations need a quantum leader. Leadership should emphasize strategic leadership, understanding, learning, and design, rather than classically just a matter of motivation and communication (McDaniel, 1997). While explaining the underlying reasons for this, classical physics assumptions based on Newtonian physics and assumptions based on Quantum physics are used. On the one hand, there is stability and clarity, on the other hand, there is uncertainty and constant mobility.

Basics of Quantum Leadership Approach

Being in a period where unpredictable changes and transformations gain momentum makes scientists think in every field and put them in an effort to develop new understandings at the same speed. Perhaps, as stated by quantum physics and quantum leadership in the same perspective, change is at the center of life and nothing can be fully controlled. However, it is possible to evolve into a new phase through monitoring interactions and dynamism may be the best answer to the era of change we live in. It is obvious that within the scope of modernity, classical leadership and management approaches are insufficient, scientific anomalies are experienced with a paradigm crisis (Kuhn, 1970, p.84) and solutions that can be key to the sustainability of nature and human life, which are under global threat for many reasons, require new approaches. In this context, quantum leadership approach should be considered as an approach that goes beyond the classical leadership understanding and offers new leadership strategies and skills. In this perspective, quantum leadership can be expressed as a new understanding of leadership. Because it acts from the perspective of uncertainty and interaction in organizational processes in line with the concepts of timelessness, spacelessness, and probability, based on the theory of relativity, in line with a new perspective on science and nature.

In order to make the scope of quantum leadership more understandable and specific, the subject of quantum leadership assumptions has been discussed in the literature. As can be seen in Table 3, classical and quantum leadership assumptions were examined comparatively (Erçetin, 2000).

The first assumption points out that the leader-follower dimension is the field of interaction and that the leader emerges as a product of the process in this dimension. In this process, the leader and members exert equal effort in the direction of leadership. The question the leader should ask is “How can I integrate with other members?” should be a question.

Table 3
Leadership Assumptions Based on Classical Physics and Quantum Physics

Classical Physics Assumptions	Classical Physics and Leadership Assumptions	Quantum Physics Assumptions	Quantum Physics and Leadership Assumptions
1.Fragment-Wave Separation	1.Leadership is the Parts that make it up.	1. Fragment-Wave Dilemma	1.Leadership is an interaction area in the leader-follower dichotomy.
2. Cause-effect relationship and certainties	2. Leadership is explained with the logic of cause and effect.	2.Uncertainty and probabilities.	2. Leadership is unstructured and unpredictable.
3.Continuity of energy	3. Leadership is a continuous trait attributed to a person.	3. The discontinuity of energy.	3. The phenomenon of leadership is discontinuous.
4. The acceleration gained equal to the applied force	4. Leadership is based on power.	4. Force is applied up to a certain point.	4. The effect of leadership is based on interaction.

Source: Erçetin, Ş.Ş.(2000). Vision in the Leader Spiral. Nobel Publication Distribution, Ankara

The second assumption is that leadership is unstructured and unpredictable. Based on the uncertainty principle in quantum physics, it emphasizes that the leadership perspective is also uncertain and unpredictable regardless of the leader's own subjective situation (Erçetin and Kayman, 2014 p.249; Keskinılıç, 2013). The leader, who is aware of the situation of uncertainty and non-linearity, which is an objective process, tends to guide the members, even if they have an unclear perspective, and offer action options to the members on their own initiative (Zohar, 1998).

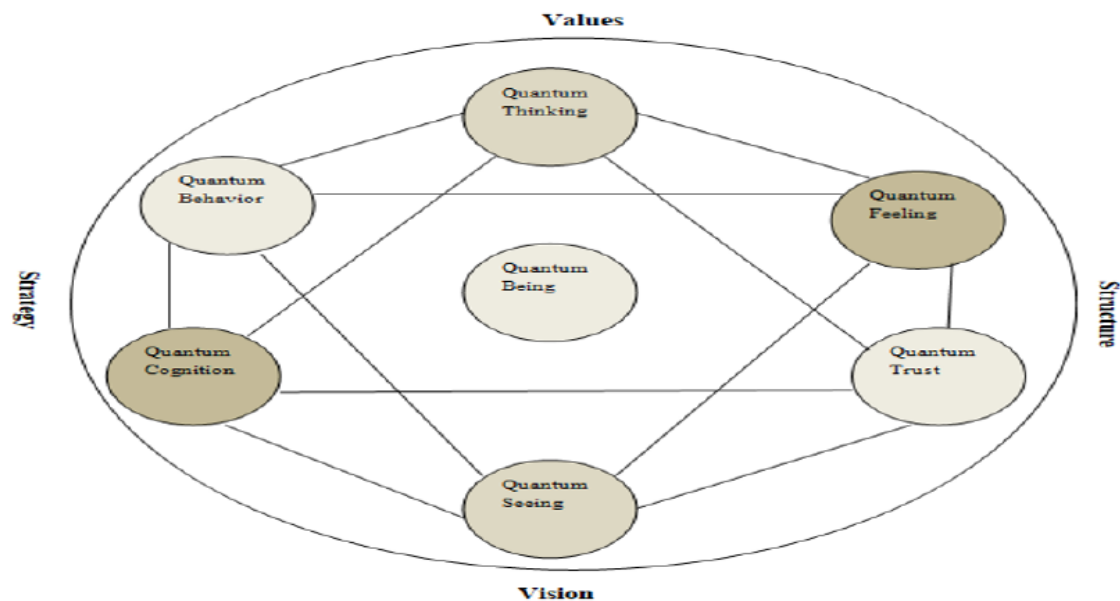
The third assumption, which states that the leadership state is interrupted, is based on the interruption of the energy flow from the source in quantum physics. In organizational processes, this situation refers to the interactions between the leader and the members that create unity or separation from time to time, and the level of commitment between the leader and the member. At the same time, since different leaders may emerge in different periods, the leader should encourage and guide other members to leadership (Erçetin, 2000).

Finally, the fourth assumption is that it is interaction and commitment that determines the domain of leadership. It is also emphasized that each interaction actually leads to a chaos atmosphere due to the presence of uncertainty and risks. But it is expected that the leader's influence area will increase with the increase in the levels of trust, respect, openness, and honesty, commitment between the leader and member (Erçetin and Kamacı, 2008; Konan and Mermer, 2021, p.3).

In addition, it should be stated that the quantum leader-follower interaction area is an unstructured and unpredictable leadership area and that it has a discontinuous character. In this direction, the Quantum Skills Model is presented by Shelton and Darling (2001).

Quantum Skills Model (Shelton and Darling, 2001)

In the quantum skills model developed by Shelton and Darling, there are seven different factors related to each other. This model, which can be seen in Figure 1, examines quantum ability factors on the basis of conceptual interrelationships.

Source: Shelton, C. K. and Darling, J. R. (2001). The Quantum Skills Model in Management: A New Paradigm to Enhance Effective leadership

Figure 1. Quantum Leadership Skills Model

The quantum skills model includes the dimensions of seeing quantum, thinking quantum, feeling quantum, quantum cognition, quantum behavior, quantum trust, and being quantum.

Seeing quantum means gaining the understanding that what is seen in the material world is not absolute, but actually takes form in line with experience, assumptions and beliefs, and being in this awareness. Quantum thinking dimension is based on problem solving with a creative perspective. In the quantum feeling dimension, it is emphasized that human emotions are based on the individual's own perception and are not shaped by external factors. The quantum cognition dimension explains that the universe is alive and intelligent, and the leader must be conscious of this. The quantum behavior dimension represents the development of behavior in the awareness that everything in the universe is interconnected. Quantum trust dimension states that the order in the universe is formed in chaos environments. The dimension of being quantum states that the leader (or individual) should focus on relationships in order to transform himself/herself.

The first three qualities, seeing quantum, thinking quantum and feeling quantum are considered as the key elements of quantum leadership. It leads the individual to gain awareness of his/her own intentions, emotions and creative potential. These three dimensions are sufficient to create the deep contents of the individual's emotions, but there are other three dimensions because of the need for team relations in leadership processes; quantum cognition, quantum behavior and quantum trust. In this process, spiritual/spiritual qualities are needed to create unity consciousness (Genç and Akyürek, 2020). The leader's focus should be on "What is good for all of us?". As the holistic view must prevail should answer the question. In addition, it can be stated that the dimension of quantum becoming is in a holistic relationship, expressing the existence and activity of all other dimensions.

Quantum leadership skills model becomes operational based on vision. Structure, strategy and values become clear in line with the vision. When the quantum vision dimension is actively used, vision can be achieved and on this basis, the perceptual dimension has a wider and clearer perspective. With the quantum view, the institution emerges as a living entity created by the cooperation and interaction of hierarchical and non-linear energy connections between employees (Curtin, 2013; Jaffe, 2017).

In addition, when the dimensions of quantum thinking and cognition, which enable people to comprehend events and situations more deeply, are internalized, it may be possible to reach different strategic approaches and creative solution suggestions. With the deepening and strengthening of the internal perspective, it may be possible to analyze the external factors in a way that can move the organizational processes forward. By strengthening the internal resources of the dimensions of vision, thinking and feeling, creativity and intuitiveness have a positive effect on decision making and problem solving processes (Hallo and Nguyen, 2022).

Quantum feeling and quantum trust dimensions, which lead to the development of planning ability, support employees to develop their sense of responsibility by providing active participation in management processes. Therefore, quantum trust allows to move away from the point of view of controlling others, as there is synergy in the processes. The values that provide projection to the whole model determine the way in which the values that develop with the quantum intrinsic elements are activated externally in organizational processes. Values that develop and become clear in the micro dimension enable the cooperation and harmony qualities at the relational level to function more comprehensively. As employees develop these qualities, the planning process and the determination of principles can occur in mutual interaction, and an organizational quantum leap can occur (Kosa, 2020).

Values that develop with the internal elements explained so far, find their reflection in organizational processes and become a dynamic that gains movement. It is thought that the leader should be an element that supports the vision and pioneers, and that he should implement the values he lives and pioneers in a way that creates a balance between his/her own inner strengths and environmental factors. Therefore, this study proposes a model that explains how to balance the internal (belonging to the leader's thinking process) and environmental processes of quantum leadership processes. In this direction, eight basic dynamics of the leader emerge. A model is presented that can lead the leader and the organization to success, both in ordinary processes and in critical stages such as change and transformation processes, when sensitively emphasized.

Methodology

This study is a review article in line with the qualitative research design. Within the scope of quantum leadership, a new conceptual model has been produced based on previous literature. With this conceptual model, it is possible for the leader to manage environmental factors in a balanced and efficient manner by using his internal resources correctly. Therefore, in this study, which makes theoretical and practical contributions, a new conceptual model that includes eight different dynamics and the relationships between these dynamics is put forward as a result of the literature review based on quantum leadership.

Discussion Based On the Current Study

The Eight Basic Dynamics of Leadership: Creating a Balance of Intrapersonal Powers and Environmental Forces

It does not seem possible to combine the spirit of leadership in a single definition in detail because of the breadth of human's internal (intrapersonal) resources and these unlimited resources can be used in different

contexts and in different combinations. However, it is possible to emphasize that the basic building blocks are an internal commitment to values and this commitment plays an active role in the processes. Among these resources, it is possible to mention core values such as flexibility, accuracy, trust, cooperation, calmness, independent thinking, clarity, tolerance, courage, inspiration, etc. For example, it is emphasized that flexibility is the key factor for creating effective leadership in a wide variety of situations. It is stated that flexibility is a fundamental factor in adapting to changing situations and in this direction, to transform the situation by understanding rather than rejecting or resisting. On the one hand, the tolerance power of the flexible leader increases, and on the other hand, it will be stronger to face the resistance factors in difficult times. These difficult times can be some cases such as complying with the change or the decisions taken (Kesimli, 2013; Özdayı, 2013). It is beneficial for the leader, who needs to review and revise his/her own character traits, to develop a flexible attitude towards himself/herself so that he can easily face himself/herself depending on the situation (See Nwachukwu & Vu, 2020; Reiter-Palmon, 2003; Zaccaro, Gilbert, Thor and Mumford, 1991). Therefore, it can be stated that flexibility is a key function of ethical leadership as a factor enabling the strength of tolerance, in times of crisis, and facing resistance factors in a correct and constructive way. It is possible to state that the inner power of the leader, the power of facing, is greatly affected by virtue of flexibility as well as other virtues such as determination, clarity and objectivity (Lacerda, 2015; Miller, 2016; Selart, 2010). Since a leader who uses his/her power of facing well will approach some situations or problems he encounters with a solution-oriented attitude, his/her power to adapt will also be strengthened in the same direction (see Yukl and Mahsud, 2010; Kaiser and Overfield, 2010; Essawi, 2012).

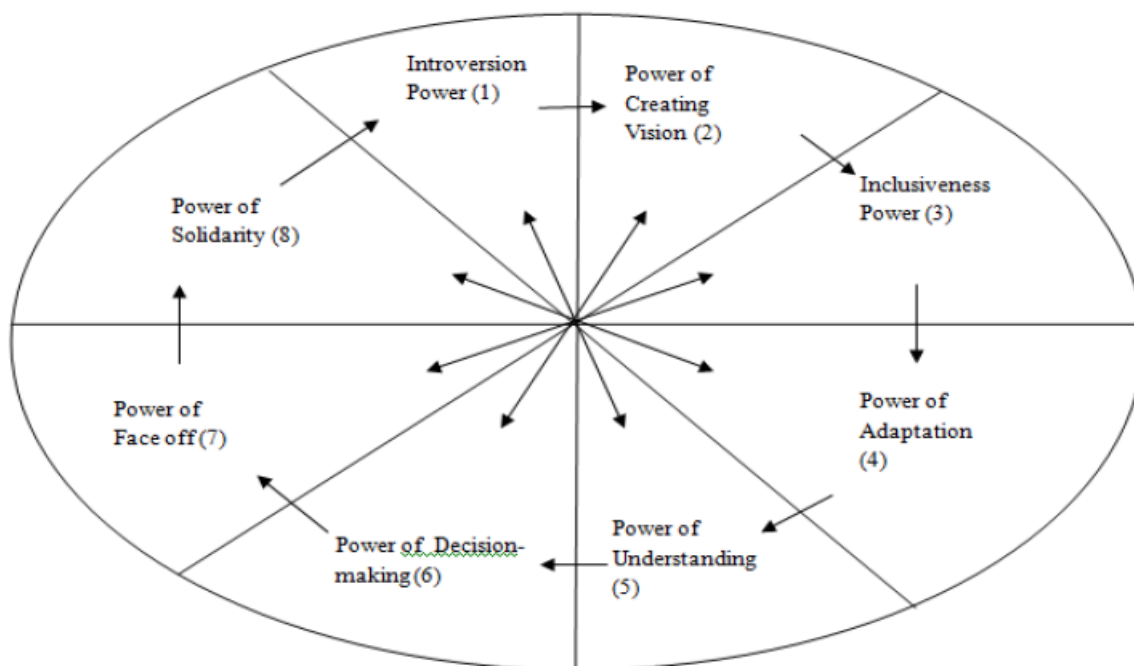
In addition, ethical leadership should endeavour to keep the power of cooperation and solidarity at the highest level possible by utilizing the power of adaptation. Otherwise, there will be resistance to change, etc., with different perspectives in achieving organizational goals or in change processes, when renewal is required. It may be possible to reach results such as permanent behavior and attitudes against synergy and a decrease in organizational dynamism. A leader who aims to keep his/her power of cooperation high, on the other hand, can manage to keep different perspectives or attitudes that do not want to abandon the old understanding out of the organizational processes, but in the form of cooperation and solidarity. This attitude of the leader is one of the compatibility factors that can unite them in line with the goals.

Besides, leaders need to make a decision by taking these uncertainties and risk factors into account, although there are uncertainties around them in their decision-making processes. It is one of the most sensitive stages for leadership to clearly recognize and determine many dynamics, such as the selection of the critical elements necessary to achieve the vision and goals, and the active management of the process in this direction, before making a decision. Because from the moment the decision is made and implemented, it may be possible to reach irreversible results. Therefore, the leader should be able to detect critical elements that may affect the outcome of a decision, have the ability to interpret analytically with a simple mind, and even use his/her intuition correctly to overcome uncertainties or risks when appropriate. Because the leader will apply these powers of discerning and understanding in later decision-making and implementation stages. For this reason, the options need to be evaluated correctly, even sorted. The nature of alternative options should be well understood by the leader and should be clear about this before making a decision. In cases where clarity cannot be provided, the leader's experience, intuition, and prediction of the results logically by relying on their abilities can be effective in decision processes. For example, government regulations, policies, key assumptions, core principles and protocols should be considered. At the same time, in such uncertain chaotic situations or times of crisis, the leader must evaluate the most probable and best logically explained decision proposals, and re-examine them through his/her own logical filter. Taking into account that the future always contains uncertainty, the leader should also be able to include experience, common sense and insights. Moreover, the leader, tables, graphs, charts, etc. being able to read and analyze quantitative data will also increase the efficiency and productivity of the leader in terms of providing clarity in decision-making processes. In addition,

the leader should have a calm and calm mind in such uncertain situations, and should not be adversely affected by external factors in decision-making processes. In order to maintain this calmness and to be able to make decisions with a simple mind, the individual must also remain silent and calm within himself/herself and be stable in making decisions in line with the process (Akrivou, Bourantas, Mo, and Papaloi, 2011; Liu, Liu and Ni, 2018). As a result, in order to make the right decisions in the process right before the decision-making stage, the leader reaches the decision stage by being calm and focused, considering and evaluating all the factors that will affect the decision.

First of all, it is necessary to have a clear vision in order to make correct decisions in leadership. Without a clear vision, it is not possible to set goals and strategies sharply. In addition, the leader, who has the greatest role in the formation of the organizational vision and the commitment of the members of the organization to this vision, also has an important role in the implementation of the decisions made with the relationship of trust and loyalty. Therefore, the leader's ethical thinking, behavior and attitude in creating a common vision will contribute positively to his/her efficiency and productivity (Kooskara, 2012; Lynn, 2015).

In this perspective, in Figure 2, the octagonal quadrant shows the intrapersonal and environmental elements that the leader should consider in the management and decision-making processes. Also, a leader should actively apply these powers in balance in his/her relations he develops with his/her followers. Not only the powers but the interaction among the powers should be considered to achieve successful outcomes.

Source: This Study

Figure 2. The Eight Dynamics of Leadership: The Balance of Internal Powers and Environmental Forces

The diagram seen in Figure 2 includes a model of how the leader creates the balance between the forces that make up the internal intellectual, behavioral and attitudinal mechanism in the process and the external forces. The power of introspection, which is the basic and initial power, also helps to use all other powers correctly. As seen in this 8-quadrant system, the powers are also related to each other. A leader who has developed the power of introspection/introversion can also decide more clearly what is right or wrong in the face of events,

situations or people. Again, the leader who can focus inward can create a vision with a simple and wise mind, and the power of the leader who can create a realistic and appropriate vision will naturally increase in making the right decisions. In the same way, a leader who has the power of inclusiveness, that is, the power to include the people involved in the process in a positive and desired way, increases the tolerance within actually. Therefore, he/she can be a leader who is more sensitive to himself/herself and the events, people, etc. he/she encounters. It will also have a high facing power. In this way, he can get rid of being subjective, take realistic decisions and apply them together with his/her followers. Besides, the leader including unexpected situations, events, or attitudes in the process in the most positive way possible can strengthen his/her adaptation power. Hence, he/she will be able to break the resistance that may occur from the very beginning and turn it into a power of cooperation and solidarity. Apart from these, the leader can focus on the power in need and move forward, depending on the context he/she is in, and can also increase the solution-oriented approach in context.

Among the mentioned powers, while introspection, solidarity, facing and decision-making powers are internal powers, the powers of vision creation, inclusivity, adaptability and understanding are environmental powers. If we need to examine the characteristics of these powers in terms of leadership, it can be stated that the power of introversion is an internal force that is effective in the leader's calm observation of his/her own inner world and thoughts. The introversion power has its strength from inner silence and is effective in making clear decisions with prudence and intuition. This inner silence accumulates power within an individual and this accumulated power can be used in need. The leader (or person) who can apply his/her inner silence develops the qualities of focus, peace, serenity, calmness, calmness and focus in his/her own character. In addition, the leader (or individual) who develops the ability to stay mentally silent, gains the chance to gain the qualities of being able to think objectively, being clear in the decision stages and making the right decisions by making himself/herself mentally independent from the chaos around him/her (Akrivou et al., 2011; Kethledge and Erwin, 2017). In addition, when a person wishes to apply for the other qualities described below, he should first focus on the power of introversion. Because he can get support in gaining clarity by turning inward and staying alone with his/her inner values for a while.

A leader who has developed the power of vision must be clear, to begin with. For this, he should be able to put an end to everything unnecessary in his/her thoughts. With an altruistic/self-sacrificing approach, they should be forgiving when necessary and be able to take positive and constructive approaches to preserve integrity when necessary. Their ideas should be forward-looking, and optimistic, instilling hope and courage (McCurdy, 2006; Price, 2003; Punj and Krishnan, 2006; Sağnak and Kuruöz, 2017).

With the power of inclusiveness, the leader strengthens the belief and confidence in the vision. A leader develops his/her power of inclusiveness when he shares humanist values with everyone in an equal, truthful and fair manner so that those who resist in times of change can have the same perspective and spend effort and effort in the same direction. In addition, for the power of inclusivity to develop, the leader (or person) must strive to deepen the values of tolerance, unconditional love, respect, self-respect, patience, harmony, contentment, flexibility, spiritual generosity, understanding, balance, and independence. For example, a leader who develops the power of unconditional love will have an altruistic view of the deeper causes of events and situations without being biased toward those around him/her. In addition to these, when a leader with a developed tolerance power develops a tolerant point of view towards both himself/herself and other people, he or she sees faults or incomplete features, behaviors, etc. will be able to aim at transforming constructively without criticizing or judging (Ndalamba, Caldwell and Anderson, 2018; Caldwell and Dixon, 2010; Maharaj and April, 2013).

In terms of adaptability, it can be stated that flexibility is among the required values. The ability to adapt, or in other words, to adapt in the face of unexpected situations, change and transformation periods can be expressed as the key to success. In cases where adaptation cannot be achieved, resources, time and energy may be wasted because of conflict with the given dynamics. Therefore, the leader should be able to develop flexibility power. For this, they should be solution-oriented, tolerant, contented, gentle when necessary, and humble, compassionate, optimistic or cheerful when necessary. Openness or transparency, and farsightedness are among the other values that contribute to the increase in adaptability. These values will spread the belief that the leader, who has a visionary quality, is fair and reliable with his/her attitudes and behaviors that include transparency in the processes. It can be stated that the values of honesty and integrity are the values that support reaching the solutions that can be found in the direction of adaptation. A leader's ability to adapt internally also increases the power of cooperation and solidarity with those around him/her. This, in turn, can lead to fewer problems in organizational processes, and time and resource savings as it is stronger in achieving goals (Hu and Liden, 2011; Karthikeyan and Karthikeyan, 2017; Schulze and Pinkow, 2020; Sunyoung and Sang-Choong, 2019).

In Table 4, it is possible to examine the powers of the leader and the values that activate these powers. The transfer of these values to behaviors and attitudes in a balanced way is a separate issue. For example, if the values of being independent and being loving are in balance, it is possible to continue on the road without being dependent on any other person, situation or context. The use of courage and tolerance in a balanced way, on the other hand, should also be distinguished by foresight in which situations it is necessary to be tolerant and in which situations the harm or danger should be confronted with courage. Another balancing act is between determination and patience. Sometimes it is necessary to wait patiently to reach a goal, and sometimes it may be necessary to continue the action decisively. The value of honesty and the values of courtesy or respect should also be used in a balanced way. Developing a behavior or attitude that will harm the group or damage the trust of the group members in the name of honesty does not mean a balanced situation. Also, the leader (or person) who needs to be humble must also maintain self-esteem. If in the name of humility, he/she submits to every opinion or request of his/her group members, he/she will become unable to lead. The most important thing is to ensure that rights and responsibilities are balanced. Focusing solely on rights or responsibilities will create an unbalanced situation for employees. For this reason, a leader who can create an organizational environment where responsibilities create rights in a balanced way will create an environment for the balanced use of rights and responsibilities. Involving employees in decision-making and implementation processes is also a sensitive issue. While giving everyone the right to speak and express their opinion until the decision is taken creates a democratic organizational environment, it should be known that everyone participates in the implementation of these decisions during the implementation phase of the decisions taken after the decision is taken. This symbolizes maturity by expressing respect to the organization and its members. This situation expresses a balance of self-expression and respect for others (Ladva, 2014; Mullane, 2009; Zydziunaite, 2018).

The leadership characteristics explained in this section include a holistic approach in terms of creating the balance of the leader's internal qualities and environmental characteristics. These leadership characteristics can be implemented in all leadership approaches in general.

Table 4
Shared values Regarding Core Strengths of Quantum Leadership

Leadership Powers	Values that Drive Power
Introversion Power	Staying independent, peace, calmness, clarity, serenity, focus, being mentally quiet, tranquility.
The Power of Creating Vision	Elimination of unnecessary, clarity, renunciation, altruism, forgiveness, simplicity, clarity, discipline, optimism and positivity, integrity, attentiveness
The Power of Inclusiveness	Tolerance, love, self-respect, patience, harmony, contentment, flexibility, spiritual generosity, understanding, balance, independence.
The Power of Adaptation	Flexibility, tolerance, cheerfulness, contentment, humility, honesty, compassion, kindness, openness, foresight, truthfulness.
The Power of Understanding	Avoiding unnecessary and negative, honesty, clarity, truth, accuracy, simplicity, trust, justice, determining the truth, being able to distinguish between illusion (ego) and truth.
The Power of Decision Making	Wisdom, silence, impartiality (being objective), strength, compassion, empathy, motivation and faith, determination, balance, will, truthfulness, honesty, fairness, attentiveness
The Power of Facing	Courage, self-confidence, nobility, patience, peace, determination, faith, integrity, tolerance, truthfulness, honesty, being fair, avoiding unnecessary and negative things.
The Power of Solidarity	Cooperation, sweetness, flexibility, harmony, respect, practicality, centeredness, lightness, enthusiasm, motivation and faith, tolerance, resourcefulness, sense of humor

Source: This Study

As can be seen from Table 4, the balanced reflection of values on attitudes and behaviors is very important for the leader to become a source of power. One another component that creates balance with these values, attitudes, and behaviors is the context. In this perspective, it is seen again that the main feature of quantum leadership is to be able to lead in an environment that is constantly changing.

Conclusion

In the nowadays' world of VUCA (Volatility, Uncertainty, Complexity, Uncertainty), there is a need for flexible and agile leaders who can manage change at any moment. While solutions are needed for sustainability, it has become essential to know the old and new paradigms well and to take and implement decisions accordingly. For these reasons, it should be remembered once again how important quantum model leadership and the application of these features in organizations are. In this direction, it is essential for the leadership to use internal-intellectual-decision-making-implementation mechanisms in a balanced way by establishing an objective bridge between internal and environmental qualities. The model presented in this study predicts that the leader will be able to use his/her inner potential both objectively and at the maximum level, and this will help him/her to realize the environmental factors better and develop a new understanding as well as support clarity. While the power of introspection will contribute to the determination to create a vision and move

forward on the path to the vision, the power of visioning will enhance the leader's power of inclusiveness. The decision-making processes of a leader with a strong vision will also become clearer. In this case, it is seen that the power of creating vision positively affects the power of decision-making. A leader who develops the power of inclusivity actually strengthens the power of adaptation on the one hand. In this case, the power of inclusivity, which has an environmental quality, is actually rooted in the leader's developing internal facing power. In addition, the solidarity power of a leader whose adaptability power is mature and the organization he/she is in will naturally develop. As both internal and environmental forces develop, they will lead to the positive development of each other. This applies to all of the mutual internal and environmental forces in the 8-quadrant. Both successive and mutual reinforcement actually reveal a spiral pattern of empowerment.

References

- Akrivou, K., Bourantas, D., Mo, S. and Papaloi, E. (2011). The sound of silence – a space for morality? The role of solitude for ethical decision making. *Journal of Business Ethics*, 102, 119-133. doi: 10.1007/s10551-011-0803-3.
- Allen, P. M. (2001). A complex systems approach to learning in adaptive networks. *International Journal of Innovation Management*, 5(2), 149-180. doi: 10.1142/S136391960100035X
- Deardorff, D. S. and Williams, G. (2006). *Synergy leadership in Quantum organizations*. University of DeVry /Keller Graduate School of Management – Naperville, Illinois USA Bertalanffy, L. V. (1969). *General system theory*. New York: George Braziller Inc. Publishing.
- Caldwell, C. and Dixon, R. (2010). Love, Forgiveness, and Trust: Critical Values of the Modern Leader. *Journal of Business Ethics*, 93, 91-101. 10.1007/s10551-009-0184-z/.
- Curtin, L. (2013). Quantum leadership: Upside down. *American Nurse Today*, 8(3), 56-57. Accessed: <https://www.myamericannurse.com/quantum-leadership-upside-down/>
- Dyck, B. and Greidanus, N. S. (2017). Quantum sustainable organizing theory: A study of organization theory as if matter mattered. *Journal of Management Inquiry*, 26(1), 32-46. doi: 10.1177/1056492616656407
- Erçetin, Ş. Ş. (2000). *Lider sarmalında vizyon*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım
- Erçetin, Ş. Ş. and Kamacı, M. C. (2008). Quantum leadership paradigm. *World Applied Sciences Journal*, 3(6), 865-868. Accessed: <https://www.idosi.org/wasj/wasj3%286%29/1.pdf>
- Erçetin, Ş. Ş. and Kayman, E. A. (2014). How to be a quantum leader in an intelligent organization?. In *Chaos complexity and leadership*, (pp. 247-252). New York: Springer.
- Essawi, M. (2012). The value conforntation leadership model. *International Leadership Journal*, 1(4), 71-76. doi: 10.12691/jbms-1-4-5
- Feynman, R. (1998). *Fizik yasaları üzerine*. (Çeviri: Arık, N.) Ankara: Tübitak.
- Friedman, M. (1970). The social responsibility of business is to increase its profits. *The New York Times Magazine*, 0(0), 0-0. Retrieved from <https://www.nytimes.com/1970/09/13/archives/a-friedman-doctrine-the-social-responsibility-of-business-is-to.html>

- Genç, C. and Akyürek, S. S. (2020). Covid-19: Kaçınılmaz değişim alarmı! Ya insan ya da insan!. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 48-63. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1173919>
- Hallo, L. and Nguyen, T. (2022). Holistic view of intuition and analysis in leadership decision-making and problem-solving. *Administrative Sciences*, 12(1), 4. <https://doi.org/10.3390/admsci12010004>
- Hannan, M.T. and Freeman, J. (1977). The Population ecology of organizations. *American Journal of Sociology* 82, 929-964. Retrieved from [http://www.iot.ntnu.no/innovation/norsi-pims-courses/harrison/Hannan%20&%20Freeman%20\(1977\).PDF](http://www.iot.ntnu.no/innovation/norsi-pims-courses/harrison/Hannan%20&%20Freeman%20(1977).PDF)
- Hawking, S. and Mlobinow, L. (2005). *Zamanın daha kısa tarihi* (Öğünç, S. Çev.). İstanbul: Doğan Kitap
- Heisenberg, W. (1927). Über den anschaulichen Inhalt der quantentheoretischen Kinematik und Mechanik. *Zeitschrift für Physik*, 43(3), 172-198. <http://dx.doi.org/10.1007/BF01397280>
- Hertz, H. R. (1887). Ueber sehr schnelle elektrische Schwingungen, *Annalen der Physik*, 267(7), 421-448. doi: 10.1002/andp.18872670707
- Hu, J. and Liden, R. C. (2011). Antecedents of team potency and team effectiveness: An examination of goal and process clarity and servant leadership. *Journal of Applied Psychology*, 96(4), 851-862. <https://doi.org/10.1037/a0022465>
- Jaffe, K. (2017). The thermodynamic roots of synergy and its impact on Society. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/318652480_The_thermodynamic_roots_of_synergy_and_its_impact_on_society
- Kaiser, R. B. and Overfield, D. V. (2010). Assessing flexible leadership as a mastery of opposites. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 62(2), 105-118. <https://doi.org/10.1037/a0019987>
- Karthikeyan, C. and Karthikeyan, C. (2017). A meta analytical study on leadership integrity:A leadership ethics perspective. *International Journal of Management, IT & Engineering*, 7(4), 2249-249. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/332934035_A_Meta_Analytical_Study_on_Leadership_Integrity_A_leadership_Ethics_Perspective.
- Kesimli, İ. (2013). Liderlik davranış türleri. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1),1-10. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/266369>
- Keskinkılıç Kara, S. B. (2013). Yeni bilim ve liderlik. *Akademik Bakış Dergisi*, 34, 1-13. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/299488456_yeni_bilim_ve_liderlik_the_new_science_and_the_leadership
- Kethledge, R. M. and Erwin, M. S. (2017). *Lead yourself first: inspiring leadership through solitude*. New York: Bloomsbury USA.
- Kilmann, R. (2011). *Quantum organizations: A new paradigm for achieving organizational success and personal meaning*. Newport Coast: CA Kilmann Diagnostics.
- Konan, N. and Mermer, S. (2021). Quantum Leadership Scale: Validity and Reliability Study, *E-International Journal of Pedandragogy*, 1(1), 74-86. doi: <https://trdoi.org/10.27579808/e-ijpa.13>
- Kooskara, M. (2012). Ethical leadership, the role of leader. In *Cases in organizational ethics* (pp. 23-38). Vilnius: Vilnius University.

- Kosa, G. (2020). Yöneticilerin kuantum liderlik algılarının incelenmesi üzerine nitel bir araştırma. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 916-926. doi:10.33206/mjss.555419
- Kuhn, T. S. (1970). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lacerda, T. (2015). *Understanding leadership effectiveness in organizational settings: An integrative approach* (Unpublished doctoral dissertation). University of London, London. doi:10.13140/RG.2.1.2870.1289.
- Ladva, A. (2014). *Conflict resolutions*. London: BKIS Publication.
- Ladva, A. (2015a). *It's Time... for Self-empowerment: How spiritual power in your life transforms everything*. London: BKIS Publications.
- Ladva, A. (2015b). *It's time ...for Change: How making positive changes will enhance your spiritual life*. London: BKIS Publications.
- Levy, D. (1994). Chaos theory and strategy: Theory, application and managerial implications. *Strategic Management Journal*, 15, 167-178. doi: 10.1002/smj.4250151011
- Liu, S., Liu, Y. and Ni, Y. (2018). A review of mindfulness improves decision making and future prospects. *Psychology*, 09, 229-248. doi:10.4236/psych.2018.92015.
- Lynn, G.S. (2015). Vision and its impact on team success. *Journal of Business, Economics and Finance*, 4(4), 744-754. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/288022187_vision_and_its_impact_on_team_success.
- Maharaj, N. and April, K. (2013). The power of self-love in the evolution of leadership and employee engagement. *Problems and Perspectives in Management*, 11, 120-132. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/287535801_The_power_of_self-love_in_the_evolution_of_leadership_and_employee_engagement
- Mapes, J.J. (2003). *Quantum leap thinking: An owner's guide to the mind*. Naperville, Illinois: Sourcebooks, Inc.
- McCurdy, H. (2006). Vision and leadership, The view from science-fiction. *Public Integrity*, 8(3), 257-270. <https://doi.org/10.2753/PIN1099-9922080306>
- McDaniel, R. R. (1997). Strategic Leadership: A view from quantum and chaos theories. *Health Care Management Review*, 22(1), 21-37. Accessed: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/9058085/>
- Miller McIntyre, W. (2016). Toward a scholarship of peace leadership. *International Journal of Public Leadership*, 12(3), 216-226. <https://doi.org/10.1108/IJPL-04-2016-0013>
- Mullane, S. P. (2009). *Ethics and leadership*. Miami: The Johnson A. Edosomwan Leadership Institute, University of Miami.
- Ndalamba, K., Caldwell, C. and Anderson, V. (2018). Leadership vision as a moral duty. *Journal of Management Development*, 37(25), 00-00. doi:10.1108/JMD-08-2017-0262.
- Nwachukwu, C. and Vu, H.M. (2020). Strategic flexibility, strategic leadership and business sustainability nexus. *International Journal of Business Environment*, 11(2), 125-143. <https://doi.org/10.1504/ijbe.2020.107500>

- Özdayı, N. (2013). Eğitim yöneticilerinin demokrasi ve hoşgörü tutumları ile liderlik özellikleri arasındaki ilişki. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(10), 221-235. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruaebd/issue/385/2462>
- Price, M. E. (2003). Pro-community altruism and social status in a Shuar village. *Human Nature*, 14(191), 1191-208. doi:10.1007/s12110-003-1003-3
- Punj, A. and Krishnan, V. (2006). Transformational leadership and altruism: Role of power distance in a high power distance culture [Öz]. Proceedings of the annual Conference of the Administrative Sciences Association of Canada. University of Lethbridge, Alberta. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/258919658_Transformational_leadership_and_altruism_Role_of_power_distance_in_a_high_power_distance_culture
- Reiter-Palmon, R. (2003). Predicting leadership Activities: The role of flexibility. *Individual Differences Research*, 1(2), 124-136. Retrieved from <https://digitalcommons.unomaha.edu/psychfacpub/13>
- Rutherford, E. (2015). *Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Ernest-Rutherford/McGill-University>.
- Sağnak, M. and Kuruöz, M. (2017). Authentic leadership and altruism: The mediating role of meaningfulness. *Universal Journal of Educational Research*, 5(3), 447-452. doi: 10.13189/ujer.2017.050316
- Schulze, J. H. and Pinkow, F. (2020). Leadership for organisational adaptability: How enabling leaders create adaptive space. *Administrative Sciences*, 10(37), 2-22. doi: 10.3390/admsci10030037
- Selart, M. (2010). *A leadership perspective on decision making*. Oslo: Cappelen Academic Publishers, doi:10.13140/RG.2.1.1471.1526
- Shelton, C.K. and Darling, J. R. (2001). The Quantum skills model in management: A new paradigm to enhance effective leadership. *Leadership & Organization Development Journal*, 22(6), 264-273. doi:10.1108/01437730110403196
- Shimony, A. (2005). *Zihinsel etkinlik, kuantum mekaniği ve gizli durumların gerçeklik kazanması üzerine* (Türkman, C. Çev.). İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
- Sunyoung, O. and Sang-Choong, R. (2019). A moderated mediation model of self-concept clarity, transformational leadership, perceived work meaningfulness, and work motivation. *Frontier Psychology*, 10(1756), 1-9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01756>
- Toynbee, A. (1960). *A study of history*. Oxford: Oxford University Press.
- Yukl, G. and Mahsud, R. (2010). Why flexible and adaptive leadership is essential. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 62(2), 81-93. <https://doi.org/10.1037/a0019835>
- Zaccaro, S. J., Gilbert, J. A., Thor, K. K. and Mumford, M. D. (1991). Leadership and social intelligence: Linking social perspectiveness and behavioral flexibility to leader effectiveness. *The Leadership Quarterly*, 2(4), 317-342. [https://doi.org/10.1016/1048-9843\(91\)90018-W](https://doi.org/10.1016/1048-9843(91)90018-W)
- Zydzianaite, V. (2018). Leadership values and values based Leadership: What is the main focus? *Applied Research in Health and Social Sciences*, 15(1), 43-58. doi:10.2478/arhss-2018-0005.
- Zohar, D. (1998). *Aklı yeniden kurmak* (Dicleli, Z., Çev.). İstanbul: Türk Henkel Yayınları.

Genişletilmiş Özet

Amaç

Bu araştırmanın amacı liderlik süreçlerinde liderin içsel kaynaklarını çevresel faktörleri göz önünde bulundurarak dengeli bir şekilde nasıl daha iyi yönetebileceği sorusuna teorik temellerden yol çıkarak pratikte faydalı olabilecek bir kavramsal model dahilinde etkili bir şekilde tartışmaktır. Hızlı bir değişim içinde kompleks ve belirsizliğin her geçen gün arttığı günümüze uygun liderlik dinamiklerinin harekete geçirilmesinin sürdürülebilir bir yaşama en temel katkıyı sağlayacağını ifade etmek mümkündür. Çağın dinamiklerini yönetebilen, doğru ve hızlı hareket etme becerisine sahip, uygun karar alma süreçlerini uygulayabilen liderler hangi zihinsel ve entelektüel yeteneklere ihtiyaç duyar? Dünyayı kavrayabilen, olayları yeni bir anlayışla geliştirebilen ve durumlara öncülük edebilen liderlerin zihinsel karar verme süreçleri nasıl olabilir? Başarılı bir lider entelektüel iç dinamikler ile çevresel dış dinamikler arasındaki dengeyi nasıl bulabilir? Bu çalışmada bu sorular kuantum liderliğe dayalı olarak liderin karar alma süreçlerinde hangi dinamiklerin etkili olabileceği tartışılarak, liderlere fayda sağlayabilecek, teorik ve pratik olarak literatüre katkı sağlayabilecek yeni bir model açıklanmaktadır.

Tasarım ve Yöntem

Bu çalışma nitel araştırma deseni dâhilinde bir derleme makalesidir. Kuantum liderlik kapsamında önceki literatüre dayalı olarak yeni bir kavramsal model üretilmiştir. Bu kavramsal model ile liderin iç kaynaklarını doğru kullanarak çevresel faktörleri dengeli ve verimli bir şekilde yönetmesi mümkün olabilir. Dolayısıyla teorik ve pratik katkılar sunan bu çalışmada, kuantum liderliği temel alan literatür taraması sonucunda sekiz farklı dinamiği ve bu dinamikler arasındaki ilişkileri içeren yeni bir kavramsal model ortaya konulmaktadır.

Bulgular

Belirsiz ve muğlak çevresel koşulların hızla ortaya çıkardığı yeni olguların derinlemesine sorgulanması gerekmektedir. Liderlerin kuantum yaklaşımı ile liderlik açımlarını akıllıca değerlendirebilen, yenilikçi ve yaratıcı düşünme ve karar alma süreçlerine hâkim olabilmelerine ihtiyaç vardır. Bağlamları anlayarak doğru vizyon, doğru hedefler ve stratejilerle ilerleyebilen liderlerin varlığı sürdürülebilirlik açısından son derece önemli hale gelmiştir. Günümüze özgü anomalik dinamiklerle gelişen yeni olgularla yüzleşmenin, yeni paradigmayı keşfetmenin zamanı gelmiş olabilir. Bunun için liderin düşünme, karar verme ve yaratıcı süreçlerinin çok iyi anlaşılması gerekir. Eski paradigmaları yıkarak yenilikçi olabilmek için liderin düşünme ve karar verme süreçleri nasıl işlemelidir? Lider, içsel güçlerini çevresel faktörlerle temel olarak nasıl dengelemelidir? Bu çalışma bu sorulara yanıt arayarak ve yeni bir kavramsal model geliştirerek yazına katkı sağlamaktadır. Bu kavramsal derleme makalesinde ilk kez açıklanan model, kuantum liderliğini temel almakta ve liderin içe dönme gücü, vizyon oluşturma gücü, kapsayıcılık gücü, uyum sağlama gücü, anlama gücü, karar verme gücü, yüzleşme gücü ve dayanışma gücü olmak üzere sekiz dinamiği içermektedir. Ayrıca dinamikler arasında nasıl bir ilişki ağının olduğu ve her bir dinamiğin temelinde yatan değerlerin neler olduğu tartışılmaktadır. Sürdürülebilirlik için çözümlere ihtiyaç duyulurken, eski ve yeni paradigmaların iyi bilinmesi ve buna göre kararların alınması ve uygulanması zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenlerden dolayı kuantum liderliğin ve bu özelliklerin uygulanmasının önemi hatırlanmalıdır. Liderliğin iç ve çevresel nitelikler arasında objektif bir köprü kurarak içsel-entelektüel-karar alma-uygulama mekanizmalarını dengeli bir şekilde kullanması esastır. Bu çalışmada açıklanan model, liderin içsel potansiyelini objektif ve optimum düzeyde

kullanabileceğini, bunun da onun çevresel faktörleri daha iyi fark etmesine ve yeni bir anlayış geliştirmesine destek sağlayacağını öngörmektedir. İç gözlemin gücü, vizyon yaratma ve vizyona giden yolda ilerleme kararlılığına katkıda bulunurken, vizyon oluşturmanın gücü liderin kapsayıcılık gücünü artıracaktır. Vizyonu güçlü bir liderin karar alma süreçleri de netleşecektir. Bu durumda vizyon yaratma gücünün karar verme gücünü olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Kapsayıcılık gücünü geliştiren bir lider aslında bir yandan uyum sağlama gücünü de güçlendirir. Bu durumda çevresel bir niteliğe sahip olan kapsayıcılık gücü aslında liderin gelişen içsel yüzleşme gücünden kaynaklanmaktadır. Ayrıca uyum yeteneği olgunlaşmış bir liderin dayanışma gücü ve içinde bulunduğu örgüt de doğal olarak gelişecektir. Bu sekiz dinamik birbirini etkilemektedir. Hem ardışık hem de karşılıklı pekiştirme, aslında güçlenmenin sarmal bir modelini ortaya koymaktadır.

Sınırlılıklar

Bu araştırmanın sınırlılıkları arasında öncelikle bir derleme makalesi olduğu için teorik çerçevede daha kapsamlı olabileceği açıklanabilir. Dolayısıyla, daha fazla yazılı kaynağa ulaşılarak bu çalışmada kuantum liderlik temelinde ortaya konulan kavramsal modelin daha ayrıntılı tartışılması mümkün olabilir. Bu doğrultuda, gelecek araştırmalarda bu kavramsal modelin derinlemesine incelemesi için nitel araştırma deseni kapsamında yarı-yapılandırılmış mülakat yoluyla çeşitli liderlere ulaşılarak modelin boyutlarını içeren kapsamlı görüşmeler sağlanarak yeni bulgulara ulaşılması mümkün olabilir. Ayrıca, bu kavramsal modelde yer alan boyutlara dayalı bir ölçek geliştirilerek liderlerin süreçlerde aktif olarak kullanabilecekleri pratik bir araç elde edilebilir.

Teorik ve Pratik Katkı

Bu çalışmanın başlıca katkıları arasındaliderin bireysel iç kaynaklarını geliştirmesinin çevresel faktörlere de hâkimiyetini geliştirebileceğinin açıklanmasına dayanan önceki literatüre dayalı ve pratik katkı sunan yeni bir kavramsal model önermesi yer almaktadır. Bu kavramsal modelde yer alan boyutlar, aslında liderin içsel kaynaklarının temelini oluşturan etik değerlerin tam olarak kullanılabilmesine dayanmaktadır. Bu kavramsal modelde yer alan boyutlar; içe odaklanma gücü, vizyon oluşturma gücü, kapsayıcılık gücü, adaptasyon gücü, anlayış geliştirme gücü, karar verme gücü, yüzleşme gücü ve dayanışma gücü olarak yer almaktadır. Temel ve başlangıç güç olan *içe odaklanma gücü*, diğer bütün güçleri doğru bir şekilde kullanmaya da fayda sağlamaktadır. Bu 8'li kadran sisteminde görüldüğü üzere, güçler aynı zamanda birbirleriyle de ilişkilidir. İçe odaklanma gücünü geliştirmiş olan bir lider, aynı zamanda olaylar ve durumlar ya da kişiler karşısında neyin doğru ya da yanlış olduğuna daha net karar verebilir. Yine içe odaklanabilen lider sade ve bilge bir akılla *vizyon* oluşturabilir, gerçekçi ve yerinde bir vizyon oluşturabilen liderin de gereken doğru *kararları alma gücü* de doğal olarak artacaktır. Yine aynı şekilde *hoşgörü gücü*, yani sürece dâhil olan kitleyi, insanları olumlu, istendik bir biçimde dahil edebilme gücü artan bir lider, aslında kendisiyle ve karşılaştığı olaylar, kişiler vb. ile de üstün bir *yüzleşme gücüne* de sahip olacaktır. Böylelikle subjektif olmaktan kurtulabilir, gerçekçi kararlar alıp, bunu da takipçileri ile birlikte uygulayabilir. Ayrıca, *adaptasyon gücü* ile lider, yani süreçte beklenmeyen durumları, olayları ya da tutumları, olabilecek en olumlu bir şekilde sürece dâhil ederek, oluşabilecek direnci daha baştan kırabilecek ve bunu *işbirliği ve dayanışma gücüne* dönüştürebilecektir. Bunların dışında, lider içinde bulunduğu bağlama göre gerek duyulan bir güce odaklanarak onun üzerinden ilerleyebilir, bağlamsal olarak problemleri çözme konusunda da faydalanabilir. İçe odaklanma, dayanışma, yüzleşme ve karar verme güçleri içsel güçlerken, vizyon oluşturma, kapsayıcılık, uyum sağlama ve anlayış geliştirme güçleri ise çevresel

güçlerdir. Bu güçlerin içinde barındırdığı değerlerin arasında esneklik, doğruluk, güven, işbirliği, sakinlik, bağımsız düşünebilme, netlik, hoşgörü, cesaret, ilham verme vb. öz-değerleri saymak mümkündür.

Sonuç olarak, bu çalışma liderin içsel kaynaklarının derinlemesine anlaşılmasında liderlik yazınına teorik katkı sunmaktadır. Ayrıca açıklanan kavramsal model ile liderlik süreçlerinde yer alan aktörler için de faydalı bir model olarak pratik katkı sağlayabilir. Liderler bu kavramsal modeldeki bireysel-içsel niteliklerini geliştirerek süreçlerde karşılaştıkları çevresel faktörleri daha iyi yönetebilir ve yarattıkları vizyon doğrultusunda daha iyi bir liderlik perspektifi yaratabilirler.

Araştırmacı Katkısı: Server Sevil AKYÜREK (%100).

İşgücü Piyasası Programları ve İstihdam: Seçili Ülkeler Kapsamında Bir Araştırma ¹

Fatma YEŞİLKAYA ²

Başvuru Tarihi: 20.02.2024

Kabul Tarihi: 28.03.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

İşgücü piyasası programlarının istihdamı destekleme konusunda sıklıkla başvurulan uygulamalar olarak nitelendirildiği bilinmektedir. Bu açıdan bu programların istihdam üzerindeki etkinliği literatürde farklı perspektiflerde araştırılmaktadır. Farklı ülkelerde aktif ve pasif işgücü piyasası programlarının istihdam üzerinde nasıl bir etki gösterdiği çalışmanın temel amacıdır. Bu bağlamda çalışma kapsamında aktif ve pasif işgücü piyasası programlarının Amerika, Almanya, İsveç ve İspanya'da 1991-2020 yılları arasında istihdam üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkisi ARDL yöntemi kullanılarak incelenmektedir. Yapılan analizlerle pasif uygulamalar içerisinde yer alan çalışma dışı gelir desteğinin kısa ve uzun dönemde tüm ülkelerde istihdamı azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Aktif işgücü piyasası programlarından istihdam teşvikleri ve doğrudan istihdam yaratma uygulamalarının eğitim programlarına kıyasla istihdamı bazı ülkelerde artırdığı eğitim programının ise yalnızca İsveç'te kısa dönemde istihdam artışına yol açtığı gözlenmiştir. Bu bağlamda aktif uygulamaların program türüne göre gerek ülke içerisinde kısa ve uzun dönemde gerekse ülkeler arasında istihdamı farklı yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu açıdan işgücü piyasası programlarının ülkelerin işgücü piyasalarının genel yapısının yanında içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik durum ile doğrudan ilişkili olduğu söylenebilecektir.

Anahtar Kelimeler: İstihdam, İşgücü Piyasası Programları, Zaman Serisi Analizi

Atıf: Yeşilkaya, F. (2024). İşgücü piyasası programları ve istihdam: Seçili ülkeler kapsamında bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 495-524.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, fatmayesilkaya@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1766-3535

Labour Market Programs and Employment: A Research for Selected Countries

Fatma YEŞİLKAYA ³

Submitted by: 20.02.2024

Accepted by: 28.03.2024

Article Type: Research Article

Abstract

It is known that labor market programs are frequently used to support employment. In this respect, the effectiveness of these programs on employment is investigated from different perspectives in the literature. The main objective of this study is to investigate the impact of active and passive labor market programs on employment in different countries. In this context, the short and long-run effects of active and passive labor market programs on employment in the US, Germany, Sweden and Spain between 1991 and 2020 are analyzed using the ARDL method. The analysis reveals that out-of-work income maintenance and support, which is among the passive programs, reduces employment in all countries in the short and long run. Among the active labor market programs, employment incentives and direct job creation programs increase employment in some countries compared to training, while the training leads to an increase in employment in the short run only in Sweden. In this context, it has been observed that active programs affect employment differently both in the short and long run within countries and across countries depending on the type of practice. Therefore, it can be said that labor market programs are directly related to the socio-economic situation of countries as well as the general structure of their labor markets.

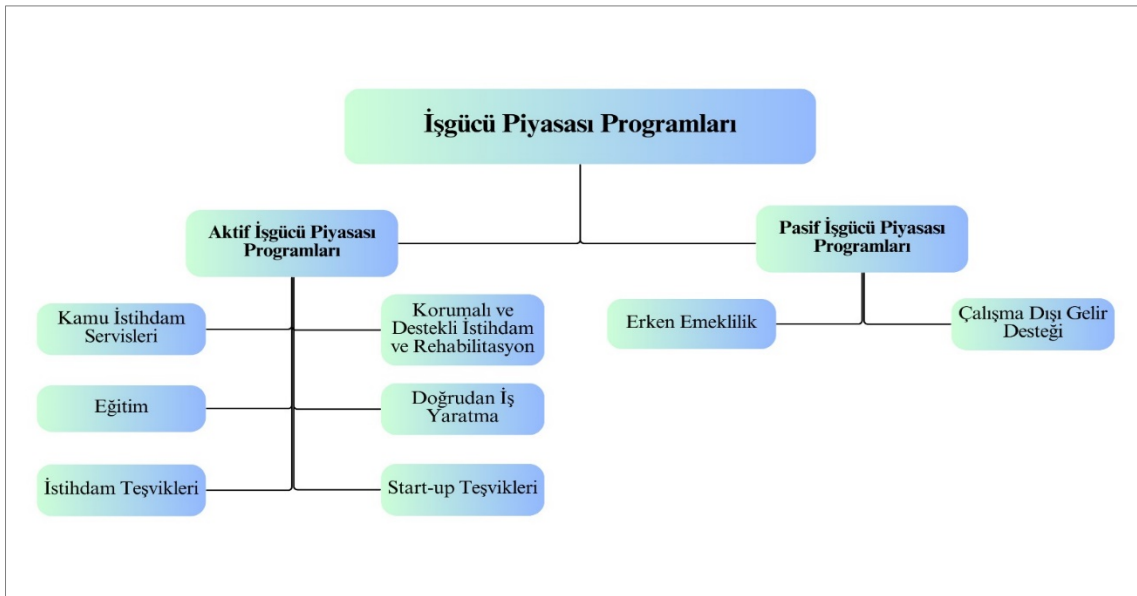
Keywords: *Employment, Labour Market Programs, Time Series Analysis*

³ Mersin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Labour Economics and Industrial Relations, fatmayesilkaya@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1766-3535

Giriş

İstihdam pek çok belirleyici ya da değişkenden etkilenen merkezi ve geniş kapsamlı bir olgu olma özelliği taşımaktadır. Bu doğrultuda istihdamın doğasını anlamak üzerine farklı çerçevelerde analizler gerçekleştirilmektedir. İstihdamı belirleyen çeşitli faktörler olmakla birlikte işsizlikle mücadele noktasında uygulanan işgücü piyasası programlarının da istihdam üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir. Temelde işgücünün niteliğini etkileyecek şekilde uygulamaları içeren aktif işgücü piyasası uygulamalarının istihdam üzerinde daha belirleyici olduğu beklenmekle birlikte işgücünün işsiz kaldığı süreçte refah kaybını tazmin etmeye yönelik pasif programların da isimlendirilişinin aksine işsizleri aktif kalmaya zorlayan yararlanma koşulları olduğu için istihdamı etkilediği söylenebilmektedir. Birden çok işgücü piyasası programı bulunmakla birlikte her ülkede farklı kalemler çerçevesinde uygulamaya koyulduğu bilinmektedir. Bu bağlamda ülkelerin refah anlayışı ve refah dağıtımında devletin ne ölçüde etkin olduğu uygulamaya koyulan program sayısını değiştirmektedir.

Gelişmiş ülkelerde 1980'li yıllardan itibaren artan işsizlik, devletlerin sosyal korumayla birlikte pasif ve aktif işgücü piyasası programlarını eş güdümlü, koordinasyonlu ve daha sık kullanmasına yol açan bir sorun alanı hâline gelmiştir. Bu anlamda işgücü piyasası programlarının birbirleriyle koordine olacak şekilde daha sık uygulanması bu dönemde işsizlikten istihdama geçişin hızlanmasına yol açmıştır. Bununla birlikte doğrudan pasif programlardan vazgeçilip aktif programlara geçmenin istihdamı beklenildiği ölçüde iyileştiremeyeceği ve dolayısıyla aktif ve pasif programların sosyal korumanın temel iki bileşeni olarak kabul edilmesi ve koordine bir şekilde uygulanması gerektiği belirtilmektedir (Pignatti ve van Belle, 2018, s. 1-2). Dolayısıyla bir ülkede yalnızca aktif ya da pasif programlar yerine ülkelerin sosyal politika anlayışı çerçevesinde aktif ve pasif programların karma bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Bu kapsamda çalışmada aktif ve pasif işgücü piyasası programlarının istihdam üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkisinin tespiti hedeflenmektedir.

Şekil 1. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) İşgücü Piyasası Programları Sınıflandırması

OECD işgücü piyasası programlarını sınıflandırma noktasında bu programları yukarıda yer alan şekilde olduğu gibi başlıklar altında ele almaktadır. Bu başlıklar temelde; kamu istihdam servisleri, eğitim, istihdam teşvikleri, korumalı ve destekli istihdam ve rehabilitasyon, doğrudan iş yaratma, start-up teşvikleri, çalışma dışı gelir desteği ve son olarak erken emekliliktir. Her bir çatı program kendi içerisinde alt uygulamaları

içermektedir. Bu çatı programlardan çalışma dışı gelir desteği ve erken emeklilik pasif işgücü piyasası programları olarak değerlendirilirken diğer altısı aktif işgücü piyasası programlarıdır. Çalışma kapsamında hemen tüm ülkelerde uygulanmakta olan ve karşılaştırma açısından uygun üç aktif işgücü piyasası programı tercih edilmişken pasif işgücü piyasası programları içerisinde biri tercih edilmiştir. Aktif programlardan eğitim, istihdam teşvikleri ve doğrudan iş yaratma; pasif programlardan çalışma dışı gelir desteği (işsizlik sigortası, işsizlik yardımı, kısmi işsizlik yardımı, yarı zamanlı (part-time) işsizlik yardımı, işten ayrılma ödeneği, mesleki faaliyetin sona ermesi için ödenek) çalışmada kurgulanan modelde yer almaktadır. Bu programların alt uygulamaları bulunmakla birlikte çalışma kapsamında çatı programlar modelde açıklayıcı değişkenler olarak tercih edilmiştir.

İşgücü piyasası programları istihdamı etkileyen ve bireylerin istihdama katılmamaları sonucunda refah kayıplarını telafi edici uygulamalar olarak bilinmektedir. Özellikle bireylerin refah kayıplarının hangi kurumlarca (piyasa, aile ve devlet) ne ölçüde telafi edildiği uygulamada farklı refah rejimlerine işaret etmektedir. Teoride refah rejimlerine yönelik çeşitli sınıflandırmalar bulunmakla birlikte en çok kabul göreninin Gosta Esping-Andersen tarafından geliştirilen üçlü sınıflandırma olduğu bilinmektedir. Esping-Andersen refah rejimlerini meta-dışlaştırma düzeylerinden hareketle liberal, muhafazakâr ve sosyal demokrat şeklinde üç başlık altında sınıflandırmıştır. Ardıl çalışmalarda temelde Esping-Andersen'in sınıflandırmasına eleştiriler ve katkılar geliştirilmiştir. Leibfried'in çalışmasında liberal, muhafazakâr ve sosyal demokrat rejimlere ek olarak Güney Avrupa rejimi bir katkı olarak sunulmuştur. Bu bilgilerden hareketle aktif ve pasif işgücü piyasası programlarının istihdam ile 1991-2020 döneminde kısa ve uzun dönemli ilişkisi bu refah rejimlerini temsil ettiği düşünülen ülkeler olarak Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, İsveç ve İspanya özelinde ARDL yöntemiyle incelenmektedir. Çalışmanın bu yönüyle literatüre özgün bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

İşgücü Piyasası Programları ve İstihdam

İstihdamda bulunmak bireyler için zaman içerisinde daha önemli hale gelen bir durum olarak nitelendirilebilmektedir. Günümüzde pek çok birey düzenli bir işe sahip olmadıkları için işsizlikle ve önemli bir kısmı da uzun süreli işsizlikle karşı karşıya bulunmaktadır. Bu anlamda yalnızca işgücü piyasasından uzaklaşarak ekonomik hayattan değil bunun yanında toplumsal hayattan da uzaklaşmaktadır (Crépon ve van den Berg, 2016). Sosyal devlet olmanın temel varsayımlarından biri, bu bireylerin ekonomik ve toplumsal hayata katılımını desteklemek ve işgücü piyasasındaki konumlarını güçlendirecek politikalar uygulanmasıdır. Bu anlamda işgücü piyasası programları gündeme gelmekte ve refah düzeylerini desteklemek amacıyla pasif istihdam programları; istihdam ve ücret düzeylerinin artırılması için aktif işgücü piyasası programlarına sıklıkla başvurulmaktadır.

İşgücü piyasası programlarından aktif programlar çoğunlukla işsizlerin işgücü piyasası ve istihdam konumlarını güçlendirmek amacıyla kullanılmakta (Crépon ve van den Berg, 2016) ve nüfusun belirli kesimine bir gelir desteği sağlamaktan ziyade istihdam ve ücret artışı yaratımını hedeflemekle birlikte bu uygulamalar temelde işsizleri veya tecrübesi az, düşük beceri ve nitelikli kişileri incelemektedir (Heckman, LaLonde ve Smith, 1999). Bu programların temel hedef kitlesi gençlerden oluşmakla birlikte özellikle dezavantajlı ve işsiz gençler için çeşitli uygulamalar bu kapsamda geliştirilmektedir (Kluve, 2010). Aktif işgücü piyasası programları ile işgücü talebinin artırılması ve işgücü piyasasının işleyiş mekanizmasının iyileştirilmesi öncelenmektedir. Bu açıdan bu programların amaçları ilk etapta ekonomiktir. Bu programlarla işsizlerin iş bulma olasılığının artırılmasının yanında eksik istihdam sorununun çözümü için de bu kişilerin üretkenlikleri ve kazançlarının artırılması amaçlanmaktadır (Betcherman, Olivas ve Dar, 2004, s. 1). Aktif programlar içerisinde özellikle işsizlerin üretkenliklerini ve ücretlerini artırmaya yönelik uygulamalar bulunduğu

bilinmektedir. Bu uygulamalar eğitim ve istihdam teşvikleri ile gerçekleştirilebileceği gibi iki programın birlikte uygulanması yoluyla da gerçekleştirilmektedir (Crépon ve van den Berg, 2016). Bu anlamda eğitim ve istihdam teşviklerinin diğer programlardan temel farkının doğrudan işgücünün kalitesini artırmaya yönelik işlemesi olduğu söylenebilmektedir.

Aktif işgücü piyasası programlarından biri olan eğitim harcamalarının kamu destekli yürütülmesi, modern refah devletinin önemli bir özelliği olarak nitelendirilmektedir. Avrupa’da aktif programların temel taşı olarak görülen eğitim harcamaları ABD de dahil olmak üzere dünya genelinde yaygınlık kazanmış bir uygulamadır (Heckman, LaLonde ve Smith, 1999). Tarihsel gelişimi açısından eğitim programlarının çok yaygın kullanımı olmasına rağmen ülke, dönem ve hedef kitleye göre farklı etki taşıdığı literatürde gözlenmekte ve istihdam üzerindeki olumlu etkisinin mütevazı bir düzeyde olduğu da belirtilmektedir (Betcherman, Olivas ve Dar, 2004, s. 16). Aktif işgücü piyasası programlarından ilk akla gelen uygulamalardan biri olan eğitimin nihai hedefi, işsizlerin istihdam edilebilirliğini ve üretkenliğini artırmak ve onlara beceri kazandırmaktır. Bu açıdan ele alındığında eğitim aktif işgücü piyasası programlarının klasik ölçütü olarak nitelendirilmektedir (Kluve, 2010). Eğitim hizmetleri doğrudan ya da dolaylı olarak mali destek aracılığıyla kamu eliyle desteklenen eğitim hizmetlerini içermektedir. Bu noktada kamu doğrudan kamu eğitim enstitüleri aracılığıyla eğitim verilebileceği gibi özel kuruluşlarca yürütülen eğitim faaliyetlerinin maliyetlerinin finansmanında ya da eğitim hizmetli alacakların sübvansede edilmesinde rol oynayabilmektedir. Eğitim programları yürüten kuruluşlar uzun süreli işsizlerle birlikte toplu işten çıkarma mağduru olan işçiler ve okulu bırakan gençlere yönelik faaliyetleri önceleyebilmektedir. Temelde verimlilik ve istihdam edilebilirlikte etkin olan eğitim programlarının işgücü talebinin az olduğu dönemlerde maliyetli ve kullanım açısından sınırlı olduğu söylenebilmektedir (Betcherman, Olivas ve Dar, 2004, s. 4-5).

İstihdam teşvikleri diğer bir ifade ile özel sektör teşvik programları özel sektörde yaratılacak istihdama ilişkin tedbirleri içermekle birlikte en belirgin ücret sübvansiyonları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Sübvansiyonlar ile işverenlerin işçi almasını teşvik etmek ya da işyerlerinin kapatılmasının önüne geçmek hedeflenmektedir. Doğrudan ücret sübvansiyonlarının yanında belirli süreli mali teşvikler de sübvansiyonlar kapsamında yer almaktadır. İstihdam teşviklerinin temel hedef kitlesini uzun süreli işsizler ve dezavantajlı gruplar oluşturmakla birlikte kapsamına kendi nam ve hesabına çalışanlar da girmektedir. Bu açıdan kendi işini kurma hedefinde olan veya bu hedefi gerçekleştirmiş kişilere hem kuruluş aşamasında hibelerle hem de kurulduktan sonra belirli süre danışmanlık desteği sağlanarak teşvikler gerçekleştirilmektedir (Kluve, 2010).

1990’lı yıllarda meydana gelen durgunluk döneminde doğrudan iş yaratma programlarının geniş ölçekte uygulanmasıyla özellikle istihdam üzerindeki etkileri incelenmeye başlanmakla birlikte beklenen sonuçların yeterli düzeyde elde edilememesiyle OECD ülkelerinde bu programa yapılan harcamaların azaldığı zaman içerisinde gözlenmektedir (Betcherman, Olivas ve Dar, 2004, s. 16). Doğrudan iş yaratma programı ise özel sektör sübvansiyonları olarak da nitelendirilebilen istihdam teşviklerine kıyasla kamu sektörüne odaklanmaktadır. Bu programlarda temel hedef genellikle dezavantajlı bireylerin işgücü piyasası ile ilişkili konumlandırılması ve işsizliğin yoğun olduğu dönemde işgücü ve beşeri sermaye kaybının önlenmesidir. Bu bağlamda doğrudan iş yaratma programları ile kamu mal ve hizmetini gerçekleştiren kamu işlerinin ya da benzer diğer faaliyetlerin kamu eliyle yürütümünün sağlanmasına odaklanılmaktadır. Bu programlar aracılığıyla yaratılan işlerin piyasada var olan gerçek işlerin yanında ek olarak yaratılmış işler olduğu da ayrıca belirtilmektedir (Kluve, 2010). Doğrudan iş yaratma geçici toplum projeleri ya da emek-yoğun projeler şeklinde de isimlendirilmekte ve hükümetler, kar amacı gütmeyen kuruluşlar ya da özel işletmelerle yapılan sözleşmelerle geçici işler yaratılarak kısa vadede işsizliği ve yoksulluğu hafifletme ve uzun süreli işsizlerin

işgücü piyasasına adaptasyonunu sağlamayı hedeflemektedir. Burada istihdam yaratımının yanında kamu mal ve hizmetlerinin üretimi ile temel fiziksel ve sosyal altyapının geliştirilmesi de hedeflenmektedir. Bu durum doğrudan iş yaratma programının olumlu yanı olarak nitelendirilirken uzun vadede işgücü piyasası üzerinde önemsiz bir etkisi olduğu ve kimi ülkelerde kamu işleri kapsamında işçilerin uzun vadede istihdam edilebilirliğini azaltabileceği noktasında da eleştirilmektedir (Betcherman, Olivas ve Dar, 2004, s. 5-6).

Aktif işgücü piyasası programlarının temel ekonomik hedefinde istihdam artışı ve gelir seviyesinde artış yaratmak yer almaktadır. Bu hedefleri gerçekleştirebilmek adına bu programlarda kamu işleri ile geçici istihdam yaratılabilmekle birlikte eğitim ve ücret sübvansiyonları ile de istihdam artışı sağlanması beklenmektedir. Bunun yanında beceri ve üretkenlik artışları sağlayacak programlarla gerek istihdam gerekse gelir seviyesi artışı sağlanabilmektedir. Doğrudan istihdam artışı sağlayabilmenin yanında aktif işgücü piyasası programlarıyla uzun süreli işsizlerin işgücü içerisinde yer almaya devam etmeleri ve yine bu kişilerin sosyal yardımlara bağımlılıklarının azaltılması rolü de üstlenilmektedir (Betcherman, Olivas ve Dar, 2004, s. 7). Aktif programlar içerisinde özellikle istihdam teşvikleri yalnızca işsizlerin istihdama katılımı için arz ve talep arasındaki dengeyi iyi hale getirmekte etkin değildir. Bunun yanında işgücünün aktif ve aktif olmayan konumları arasındaki dengeyi sağlamakta da etkili olmaktadır. Özellikle istihdamdan uzak kalan işgücüne kısa vadeli istihdam olanakları yaratılması yoluyla daha sonra daha yüksek ücretlerle çalışmasına yol açarak aktif statülerinin korunmasını sağlayabilmektedir (Crépon ve van den Berg, 2016).

İşsizlerin istihdam beklentilerini ve katılımlarını iyileştirme hedefiyle uygulanan aktif işgücü piyasası programlarının diğer ülkelere nazaran İskandinav ülkelerinde özellikle İsveç'te 1930'lu yılların sonuna kadar uzanan köklü bir geçmişi olduğu söylenebilir (Nekby, 2008, s. 7). Kırılgan gruplara odaklı aktif işgücü piyasası programlarının özellikle Avrupa'da çoğunlukla işsizler içerisinde yer alan genç nüfusu hedeflediği söylenebilir (Kluve, 2010).⁴İskandinav ülkelerinde de aktif işgücü piyasası programlarının gençlerle başlayarak göçmenler özellikle de yeni göç etmiş olanlar, engelliler ve uzun süreli işsizleri hedeflenen alt grup olarak gördüğü söylenebilir. Diğer ülkelere kıyasla İskandinav ülkelerinde kadınlar, işgücüne katılım oranlarının yüksek olması sebebiyle kırılgan grup içerisinde değerlendirilmemekte dolayısıyla aktif programların temel hedef kitlesine dahil edilmemektedirler (Nekby, 2008, s. 8).

Aktif işgücü piyasası programları faydalarının yanında uygulamada bir zaman maliyeti yaratmakta ve bir uygulama ile diğer uygulamalardan zaman kaybedilmektedir. Özellikle mesleki eğitim gibi üretkenlik üzerinde doğrudan etkili olduğu düşünülen uygulamaların yarattığı zaman maliyeti işsizlik süresi üzerinde ortaya çıkacak olumlu etkileri düşürülebilmektedir. Zaman maliyetlerinden kaynaklanan bu etkiye literatürde "kilitlenme etkisi (lock-in effect)" denilmektedir (Crépon ve van den Berg, 2016). Aktif işgücü piyasası programlarının eleştirildiği diğer bir alan ise uygulamada istihdam edilebilirliği daha yüksek olan bireylerin seçilmesi sebebiyle "kaymak kesme etkisi (cream-skimming effect)" olarak da adlandırılan durumun ortaya çıkmasıdır. Bu şekilde, daha etkin gösterilen uygulamaların istihdama katılımı zor olan temel kitleleri hedeflememesi sebebiyle bu programların yeterli düzeyde etkinlik sağlayamadığı görüşünü doğrulamaktadır (Brown ve Koettl, 2015). Bir diğer eleştiri aktif işgücü piyasası programlarından faydalanan grubun sübvansiyonlu olması sebebiyle programlara katılmayan mevcut işgücünün tercih edilmemesine yol açarak "işten çıkarma etkisi (displacement effect)" yaratmasıdır (Uşen, 2007). Sağladığı faydalar ve yapılan eleştirilere

⁴ Bunun yanında özel gereksinimli kişiler için ayrıca özel işgücü piyasası programları olduğu düşünülmele birlikte konuya ilişkin kanıt niteliğinde çok çalışma bulunmamaktadır (Kluve, 2010).

rağmen aktif işgücü piyasası programlarının temelde istihdam üzerinde önemli etkisi olduğu kabul edilmektedir. Doğrudan istihdamı desteklemeye yönelik uygulamalar olması sebebiyle aktif programların pasif işgücü piyasası programlarından farklılaştığı söylenmektedir.

Pasif işgücü programlarına ve uygulamada bu kapsamda verilen yardımların büyüklüğüne ilişkin literatürde özellikle iki boyutta tartışma gerçekleşmektedir. Tartışmanın bir tarafı pasif programlar olan işsizlik yardımlarının ve bu kapsamda ödenen meblağın yüksek olmasının insanları tembelleğe iteceği ve işsizliği pekiştireceğini savunmaktadır. Tartışmanın diğer tarafında yer alan araştırmacılar ise yardımlardan faydalanan işsizlerin aslında çalışkan insanlar oldukları ve uygun koşullarda iş buldukları takdirde istihdama katılım sağlayacaklarını ifade etmektedir. İnsanların iş imkânı olduğu takdirde yardım alan konumunda olmak istemeyecekleri ve bu sebeple yardımların aylıklığa yol açmayacağı ayrıca yardım tutarının refah sağlamak açısından zaten yeterli düzeyde olmadığı belirtilmektedir (Lininger, 1963, s. 1-2).

Pasif işgücü piyasası programlarının başında işsizlik ödenekleri gelmektedir. İşsizlik ödeneği işgücünün işsiz kaldığı dönemde refah kaybını minimize etmek amacıyla uygulanan programlardan biri olduğu ve doğrudan gelir desteği sunduğu için pasif programlar içerisinde konumlandırılmakla birlikte Kapar (2005, s. 149)'a göre işsizlik ödeneklerinden faydalanma koşulları incelendiğinde işgücünün sürekli iş arama kanallarına başvurmasının temel şartlardan biri olduğu ve dolayısıyla işgücünü aktif kalmaya zorladığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda işsizlik ödeneklerinin aktif programlar gibi istihdamı artırmaya yönelik uygulamalar arasında sayılabileceği ifade edilmektedir.

İşsizlik ödenekleri denilince akla temelde iki uygulama gelmektedir. Bunlardan biri işsizlik sigortası diğeri işsizlik yardımlarıdır. İşsizlik sigortası temelde ücretli çalıştığı dönemde bireylerden yapılan prim kesintileri sonucunda yeterli düzeyde prim ödemesi yapmış olanların işsiz kaldıkları dönemde faydalanabileceği bir gelir olarak değerlendirilmektedir. İşsizlik sigortası ile işsiz kalan dönemde ödenen tazminat görel olarak cömert kabul edilmekle birlikte sınırlı süreli ve yeniden işsiz kalan dönem için tekrar gerekli koşulların sağlanmasını zorunlu kılar. Bu bağlamda işsizlik sigortasının gençleri ve yeterli süre çalışmamış bireyleri kapsamadığı söylenebilmektedir. Bu sebeple pek çok ülkede işsizlik sigortasının yanında genellikle daha düşük miktarda işsizlik yardımlarıyla herkesi kapsayacak bir uygulama biçimi tercih edilmektedir (Pellizzari, 2006).

İşsiz kalanların ve düzenli iş bulamayan işgücünün istihdama yarı zamanlı ya da kısa süreli tam zamanlı işlerle katılımının sağlanması bazı durumlarda işsizlik yardımlarının bu işlerde elde edecekleri gelirden daha yüksek olması sebebiyle tercih edilen bir durum olmayabilir. Bu anlamda işgücünün yarı zamanlı ya da kısa süreli tam zamanlı işleri tercih etmesi için kısmi işsizlik yardımlarına başvurulmaktadır. Yarı zamanlı ve kısa süreli tam zamanlı işlerde çalışan işgücünün sonrasında tam zamanlı işlere geçişinin kolaylaştırıldığı noktada kısmi işsizlik yardımları aracılığıyla tam zamanlı olmayan bu işlerin sübvansede edilmesi işgücünün verimliliğini artırabilmesi açısından makul bir uygulama olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle İskandinav ülkelerinin tamamında, pek çok Avrupa ülkesinde ve ABD'de kısmi işsizlik yardımları yüksek düzeyde uygulanmaktadır (Kyyrä, 2010).

Yeni teknolojilerde yaşanan artışla birlikte geçici ve yarı zamanlı çalışma biçimlerinin yaygınlaşması pek çok ülkede yarı zamanlı çalışan kişi sayısında önemli ölçüde artış yaşanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda düzenli işlerde çalışmayan ve düzenli iş arayan işgücünün desteklenmesinde yarı zamanlı işsizlik yardımının işsizlik ödenekleri içerisinde payı da artmıştır. Yarı zamanlı işsizlik yardımıyla işsizlerin geçici işlerde çalışmayı kabul etmeleri desteklenerek bu geçici işlerin düzenli işlere geçişlerinde basamak olmasını sağlamak hedeflenmektedir (Benghalem, Cahuc ve Villedieu, 2022, s. 2). Pasif işgücü piyasası programları temelde işsiz

kesimin refahını destekleme hedefinde görülmekle birlikte faydalanma koşulları ve programların amaçları dikkate alındığında işgücünün atıl konuma geçmesini engelleme ve onları aktif olarak iş aramaya ya da kısmi ve yarı-zamanlı da olsa çalışmalarını desteklemektedir. Bu anlamda pasif işgücü piyasası programlarına yönelik bireyleri ataletle sürükleyecekleri eleştirisinin geçerliliği sorgulamaya açıktır.

Literatür Taraması

Literatürde işgücü piyasası programlarının istihdamla ilişkisi ve etkinliği çeşitli ülkelerde farklı araştırmacılarca çalışılmış olmakla birlikte temelde aktif işgücü piyasası programlarına odaklanıldıkları görülmektedir. Pasif işgücü piyasası programlarının etkinliğine yönelik veya özellikle aktif programlarla karşılaştırmasının sınırlı olduğu literatür taramasında anlaşılmaktadır. İşgücü piyasası programları ve istihdam ilişkisinin incelendiği çalışmalara bakıldığında ilk olarak Fredriksson ve Johansson (2003) İsveç'te aktif programlar içerisinde yer alan iş yaratma ve eğitim programlarının istihdam üzerine etkisini inceledikleri çalışmalarında, her iki programa katılımın uzun vadede iş bulma olasılığını ve dolayısıyla istihdam oranını azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. İş yaratma ve eğitim programlarının istihdamı azaltıcı etkisinin programa katılımdan itibaren ilk iki yıl içerisinde ağırlıklı olduğu belirtilmektedir. Danimarka'da aktif işgücü piyasası programlarından biri olan eğitimin istihdam ve kazanç üzerindeki etkilerinin Jespersen, Munch ve Skipper (2008) tarafından incelendiği çalışmada da benzer şekilde özel ve kamu destekli eğitim programlarının istihdam üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Çalışmada ayrıca eğitim programlarının kazançlar üzerinde de olumlu etkisi olduğu tespit edilmiştir. Carling ve Richardson (2004) ve Sianesi (2008) tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda yine İsveç'te aktif programların etkinliği incelenmektedir. Carling ve Richardson istihdam sübvansiyonları, firma tarafından sağlanan işyerinde ya da işbaşıda eğitim ve sınıf temelli eğitim hizmetlerinin uygulamada etkinliğini inceledikleri çalışmada, istihdam sübvansiyonları ve firma tarafından sağlanan eğitim uygulamalarının sınıf temelli eğitimden daha etkin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Sianesi ise istihdam teşviklerinin aktif programlarda açık ara en etkin uygulama olduğunu eğitimin ikinci sırada yer aldığını tespit etmiştir. Sianesi ayrıca aktif programlardan yararlanan belirli bir kesimin işsizlik yardımlarından faydalanmaya devam etmek için programlara katıldığını da belirtmektedir.

Benzer şekilde Kluve (2010) tarafından aktif işgücü piyasası programlarının etkinliği üzerine gerçekleştirilen meta analiz sonucunda, eğitime kıyasla istihdam teşviklerinin istihdama olumlu etkisinin daha olası olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı çalışmada doğrudan iş yaratma programlarının istihdam artışındaki etkisinin istihdam teşviklerine kıyasla önemli ölçüde düşük olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Çalışmada ayrıca aktif işgücü piyasası programlarının işsizlik oranlarının yüksek olduğu dönemde daha etkin olduğu da belirtilmektedir. Pirciog ve arkadaşları (2015) tarafından Romanya'da aktif işgücü piyasası programı olan eğitimin istihdam üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmada beklenenin aksine negatif bir ilişki bulunmuştur. Romanya'da eğitim programına katılan bir işsiz aynı koşullarda eğitim programına katılmayan işsize kıyasla iş bulma olasılığının daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Yazarlar bu doğrultuda Romanya'da uygulanacak işgücü piyasası programlarının etkinliğinin artırılması için hedef kitlenin ihtiyaç ve özelliklerinin daha iyi belirlenmesini önermektedir.

Aktif işgücü piyasası programlarının ekonomik ve sosyal etkileri de literatürde incelemeye tabi tutulmuştur. Rodriguez-Planas ve Jacob (2010) Polonya'da bu etkileri inceledikleri çalışmalarında eğitim, kendi nam ve hesabına çalışanlara yönelik destek ile kamu istihdamı ve yer değiştirme hizmetlerinin ekonomik çıktıları iyileştirdiği ve özellikle kamu istihdamı hizmetlerinin işsizlik yardımı alma olasılığını azalttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bunun yanında kendi nam ve hesabına çalışanlara yönelik desteklerin kazançlara etkisi olmamasına rağmen istihdam beklentilerini artırdığı, eğitim hizmetlerinin ise kazançları artırırken işsizlik yardımı alma oranını düşürdüğü tespit edilmiştir.

Aktif işgücü piyasası programlarından biri olan eşleştirme hizmetlerinin, iş arayan kesimle işgücü arayan kesimi bir araya getirmesi sebebiyle istihdam üzerinde olumlu bir etki yaratması beklenmektedir. Bu bağlamda Şahin, Nal ve Kaya (2019) Türkiye’de İŞKUR eliyle yürütülen eşleştirme hizmetlerinin etkinliğini inceledikleri çalışmalarında İŞKUR’un yalnızca belirli alt kümelerde istihdama katılma piyasasının üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Erkeklerde İŞKUR eşleştirme hizmetlerin etkinliğinin kadınlardan daha yüksek olduğu fakat zaman içerisinde cinsiyetten bağımsız olarak istihdam yaratma kapasitesinin artmaya başladığı çalışmada tespit edilmiştir. Bununla birlikte İŞKUR eliyle yürütülen eşleştirme hizmetlerinin Türkiye’de beklenen etkiyi yaratmadığı söylenebilmektedir.

Bölgesel işsizlik düzeyi farklılıklarının aktif programların etkinliğinde belirleyici olabileceği düşüncesinden hareketle Wapler, Wolf ve Wolff (2022) Almanya’da düşük ve yüksek işsizliğin yaşandığı bölgelerde aktif işgücü piyasası programlarının etkinliğini ölçtükleri çalışmada işsizlik düzeyinin önemli bir etken olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ücret sübvansiyonlarının ve doğrudan iş yaratma programlarının işsizliğin düşük olduğu bölgelerde olumlu bir etki yaratırken, yüksek olduğu bölgelerde anlamlı bir değişiklik yaratmadığı çalışmada bulgulanmıştır. Benzer şekilde ileri mesleki eğitim programlarının istihdam üzerinde, işsizliğin yüksek olduğu bölgelerde düşük olan bölgelere kıyasla daha fazla olumlu etkisi olduğu çalışmada tespit edilmiştir. Firma içi eğitim programlarının ise gerek yüksek gerek düşük işsizlik oranına sahip bölgelerde istihdam üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada işsizliğin yüksek olduğu bölgelerde uygulamaların faydalanan kesime ulaştırılabilme olasılığının daha yüksek olması sebebiyle düşük işsizliğin yaşandığı bölgelere kıyasla daha etkin olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte yalnızca işsizlerin değil işsizlerin istihdama katılabilecekleri bölgenin özelliklerinin de işgücü piyasası programları belirlenirken dikkat edilmesi gereken bir unsur olduğu çalışmada ayrıca belirtilmektedir.

İşgücü piyasası programlarının çeşitli ülkelerde özellikle kırılğan gruplara odaklandığı bilinmektedir. Bunun yanında risk altında olan işgücünün istihdama katılımının ya da refah kaybının desteklenmesi noktasında da yine işgücü piyasası programlarına başvurulabilmektedir. Bu doğrultuda Holm ve arkadaşları (2017) tarafından hasta kayıtlı işgücüne yönelik aktif işgücü piyasası uygulamalarından olan eğitim programlarının istihdam üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmada sübvansiyon edilmiş eğitim programlarına katılımın istihdamı artırdığı tespit edilmiştir. Bunun yanında sübvansiyon edilmiş eğitim programlarına katılımın istihdam süresinde bir etkisi bulunamamışken normal eğitimin ise istihdama geçişte etkisi tespit edilememiş fakat istihdam süresinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir diğer kırılğan grup olan gençlere yönelik işgücü piyasası programlarının etkinliğinin incelendiği çalışmada Kluge ve arkadaşları (2019) tarafından, orta ve düşük gelirli ülkelerde uygulanan programların diğer ülkelere nazaran daha etkili olduğu, uygulanan program türünün temel belirleyici olduğu ve entegre şekilde kullanılan farklı uygulamaların daha etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Filges ve arkadaşları (2011) ise yine kırılğan gruplarda aktif programlar içerisinde yer alan eğitim ile pasif işgücü piyasası programlarının başında gelen işsizlik ödeneklerinin birleştirilmesinin etkinliğini inceledikleri çalışmalarında bu uygulamanın verimlilik artışına yol açmakla birlikte daha fazla eğitim yatırımı yapılmasına yol açtığı sonucuna ulaşmaktadırlar.

İşgücü piyasası programlarının karma şekilde uygulanmasının daha etkin olduğu literatürde yaygın kabul edilen bir görüştür. Bununla birlikte işgücü piyasası programları sosyal yardımlarla da entegre bir şekilde uygulanabilmektedir. Bu bağlamda Mourelo ve Escudero (2017) tarafından aktif işgücü piyasası programları araçlarının ile sosyal yardımlardan biri olan şartlı nakit transferleriyle entegre şekilde uygulanmasının Arjantin işgücü piyasasında yarattığı etkinin incelendiği çalışmada, entegre uygulamaların istihdam ve ücretler üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Çalışmada ayrıca bu uygulamaların gençler üzerinde başarılı

olmasına rağmen kadınların işgücü piyasası koşullarına olumlu bir etkisi olmadığı da tespit edilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde işgücü piyasası programlarının faydalanan grupların tamamında aynı etkiye sahip olmadığı söylenebilmektedir. Bu sebeple literatürde, özellikle kırılgan grupların hedeflendiği, onların ihtiyaç ve koşullarının net tespit edildiği programların geliştirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır.

Irandoost (2023) aktif işgücü piyasası programlarından kamu eliyle yürütülen eğitim, istihdam teşvikleri ve iş yaratma faaliyetlerinin OECD ülkeleri için işsizlik üzerinde etkilerinin incelediği çalışmada cinsiyet temelli bir analiz gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizlerle kamu işgücü piyasası programlarının işsizliği azaltıcı yönde etkisi olmakla birlikte kadınlarda bu etkinin erkeklere kıyasla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca kamu eliyle sunulan hizmetlere talebin ve altyapı imkanlarının yetersiz olduğu yerlerde aktif işgücü piyasası programlarının etkisinin olmayacağı da çalışmada vurgulanmaktadır. Bu bağlamda işgücü piyasası programlarının etkinliğinde, uygulandığı bölgenin altyapı ve talep açısından özelliklerinin en az faydalanacak kitlenin özellikleri kadar önemli olduğu söylenebilmektedir.

Pasif işgücü piyasası programları yalnızca işsizlerin gelir ve refah kaybını telafi etmekle kalmayıp aynı zamanda kayıtdışı istihdamın yaygınlaşmasının önüne geçme amacıyla da başvuru alan işgücü piyasası programları olarak da değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Liepmann ve Pignatti (2024) çalışmalarında işsizliğin yarattığı etkiden kaçınmak ve yardımlardan faydalanmak için kayıtdışı istihdama yönelen işsizlerin daha yüksek miktarda işsizlik yardımlarıyla desteklendiği durumda kayıtdışı piyasaya yönelme eğilimlerinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Pasif programlar kapsamında yer alan yardımlardan faydalanma belirli koşullara bağlı olarak gerçekleşmektedir. Bu anlamda özellikle yaşlı bireylerin işsizlik yardımlarından yararlanabilme süreleri ve bu süreleri belirleyen kuralların değişiminin yaşlıların istihdama katılım kararlarını ne ölçüde etkileyeceğinin Arranz ve García-Serrano (2023) tarafından incelendiği çalışmada, İspanya’da işsizlik yardımlarından sınırsız yararlanma yaşının yukarı çekilmesiyle yaşlıların istihdama katılım oranlarının yükseldiği sonucuna ulaşılmıştır. Kısmi işsizlik yardımından faydalanabilmek için başvuru alan kişinin tam zamanlı iş arayışını sürdürmesi koşulu aranmaktadır. Bu bağlamda işsizlerin aktif kalmasını sağlayan pasif programlarından biri olan kısmi işsizlik yardımının istihdam ile ilişkisinin Finlandiya’da incelendiği çalışmada (Kyyrä, 2010) yardımların erkeklerde tam zamanlı istihdama geçişi kolaylaştırdığı fakat kadınların tam zamanlı iş bulmalarına yardımcı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda kısmi işsizlik yardımının tam zamanlı istihdam için etkisinin cinsiyet düzeyinde farklı sonuçlar yaratabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

Pasif işgücü piyasası programları bazı kesimlerce bireylerin risk alma ve iş kurma girişimlerini engellediği aynı zamanda istihdama katılım kararlarını azalttığı gerekçesiyle eleştirilmektedir. Jia (2023) tarafından ABD’de işsizlik yardımları ve girişimcilik kararı arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada öngörülerin düşük nitelikli işsizler için geçerli iken yüksek nitelikli kişiler için geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada işsizlik yardımlarında yaşanan artışın düşük nitelikli ve ihtiyaç sahibi kişilerin girişimci olma eğilimlerini azaltırken kalifiye ya da yüksek nitelikli kişilerin girişimcilik kararında çok az etkili olduğu tespit edilmiştir. Martins (2021) ise Portekiz’de işsizlik yardımlarının işten ayrılma kararına etkisini incelediği çalışmada, işsizlik yardımlarından yararlanma koşullarına ulaşanlarda işten ayrılma kararının %10 düzeyinde arttığı sonucuna ulaşmakta iken bu durumun birkaç kısa süreli istihdam dönemi geçirmiş ve yüksek işsizlik yardımı ikame oranına sahip kişiler için daha baskın olduğu ayrıca belirtilmektedir. Bu bağlamda çalışmada sorumluluk kamu istihdam hizmetleri ve kurumlara da yüklenmektedir.

Türkiye’de pasif işgücü piyasası programları ile işsizlik arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada Bayraktar ve Yaşarlar (2017) tarafından kısa dönemde pasif programlar kapsamındaki ücret garanti fonu ödemelerinin, uzun dönemde ise işsizlik sigortası fonu ödemelerinin işsizliği artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Kılınç Savrul ve

Uzunca (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da uzun dönemde işsizlik ödeneğinin işsizlik oranını artırdığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla literatürde işsizlik yardımlarının istihdama katılım kararına ve işsizlik oranına etkisinin farklı olduğu gözlenmektedir. Bu durum aynı zamanda işsizliklerin beşeri sermayeleri ile ve ülkelerin politik istikrarları, ücret ve yardım düzeyleri ile sosyo-ekonomik koşullarıyla da ilişkilidir. Bu doğrultuda doğrudan işsizlik yardımlarının istihdamı olumsuz etkileyeceğini söylemek sağlıklı olmayacaktır.

Literatür incelendiğinde işgücü piyasası programları ve istihdam ilişkisi literatürde kendisine sıklıkla yer bulan tartışma olmakla birlikte aktif ve pasif programların birlikte etkinliğini inceleyen çalışmaların kısıtlı olduğu görülmektedir. Bunun yanında işgücü piyasası programlarının farklı refah rejimlerinde istihdam üzerindeki etkinliğinin karşılaştırmalı bir biçimde ele alınması noktasında eksiklik olduğu da söylenebilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın, aktif ve pasif programları birlikte ele alması, farklı işgücü piyasası ve sosyal güvenlik karakterine sahip ülkeler özelinde konunun tartışılıyor olması sebebiyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Veri Seti

Aktif ve pasif işgücü piyasası programlarının istihdam üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir. Bu doğrultuda farklı refah rejiminde yer alan ülkelerde aynı politika uygulamalarının istihdam üzerinde nasıl bir etkisi olduğunun incelenmesi hedefiyle gerçekleştirilen çalışmada her bir ülke için ayrı ayrı ARDL modelleri kurgulanmış ve analizler gerçekleştirilmiştir. Liberal, muhafazakar, sosyal demokrat ve Güney Avrupa refah rejimini temsil eden ülkeler sırasıyla ABD, Almanya, İsveç ve İspanya'dır. İstihdam oranı bağımlı değişken iken eğitim harcamaları, istihdam teşvikleri, doğrudan istihdam yaratma ve çalışma dışı gelir desteği açıklayıcı değişkenlerdir. Eğitim harcamaları, istihdam teşvikleri ve doğrudan istihdam yaratma aktif işgücü piyasası programları iken çalışma dışı gelir desteği pasif işgücü piyasası programıdır. Değişkenler ve hesaplanmış biçimleri aşağıda yer alan Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1
Değişkenler ve Hesaplama Biçimleri

Değişken	Hesaplanması	Notasyon
İstihdam Oranı	İstihdam Edilenler/Aktif Nüfus	IST
Eğitim Harcamaları	Kamu Eğitim Harcamalarının GSYİH içindeki payı	EG
İstihdam Teşvikleri	İstihdam Teşviklerinin GSYİH içindeki payı	IT
Doğrudan İş Yaratma	Doğrudan İş Yaratma Desteğinin GSYİH içindeki payı	DIY
Çalışma Dışı Gelir Desteği	İş Dışı Gelir ve Bakım Desteğinin GSYİH içindeki payı	CDGD

Tablo 1'de kullanılan değişkenlere ilişkin veriler OECD veri tabanından elde edilen ikincil verilerden oluşmaktadır.

Analizleri yapılan ABD, Almanya, İsveç ve İspanya, Esping-Andersen'in refah rejimleri sınıflandırmasında yer alan liberal, muhafazakar ve sosyal demokrat rejimleri ile Leibfried'in bu sınıflandırmaya katkısı olarak nitelendirilen Güney Avrupa rejiminin öncül ülkeleri olarak çalışma kapsamında incelenmektedir. Çalışmanın zaman boyutu 1991-2020 yıllarından oluşmaktadır. Değişkenlere ilişkin veriler OECD veri tabanından elde edilmiştir. Ülkelere ve değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik değerleri Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2
Tanımlayıcı İstatistikler

ABD					
	IST	EG	IT	DIY	CDGD
Ortalama	132725.4	0.0520	0.1290	0.0070	0.4067
Ortanca	133491.5	0.0500	0.0000	0.0100	0.3050
Maksimum	147191.0	0.0800	2.5100	0.0100	1.0600
Minimum	114419.0	0.0300	0.0000	0.0000	0.1400
Std. Sapma	8892.463	0.0163	0.5039	0.0047	0.2557
Çarpıklık	-0.5529	0.0625	4.0703	-0.8729	1.1235
Basıklık	2.5390	1.7363	18.6550	1.7619	3.1912
Jarque-Bera	1.7940	2.0156	389.1886	5.7256	6.3566
Olasılık	0.4078	0.3650	0.0000	0.0571	0.0417
ALMANYA					
	IST	EG	IT	DIY	CDGD
Ortalama	37448.10	0.3713	0.0613	0.1443	1.4817
Ortanca	36901.00	0.3750	0.0600	0.0900	1.4150
Maksimum	41065.07	0.6400	0.1200	0.4000	2.3800
Minimum	35415.00	0.1800	0.0200	0.0100	0.7000
Std. Sapma	1777.780	0.1470	0.0292	0.1291	0.5466
Çarpıklık	0.6223	0.0993	0.3221	0.5857	0.0217
Basıklık	2.0869	1.6370	2.1062	1.8110	1.5340
Jarque-Bera	2.9785	2.3713	1.5173	3.4823	2.6888
Olasılık	0.2255	0.3055	0.4683	0.1753	0.2607
İSVEÇ					
	IST	EG	IT	DIY	CDGD
Ortalama	4366.754	0.3400	0.5210	0.1053	1.1403
Ortanca	4370.020	0.1900	0.4950	0.0000	1.0300
Maksimum	4937.100	0.9400	0.7700	0.5100	2.3900
Minimum	3923.000	0.0600	0.3700	0.0000	0.4300
Std. Sapma	304.2374	0.2941	0.1097	0.1720	0.5980
Çarpıklık	0.2534	0.7679	0.8274	1.2332	0.6880
Basıklık	2.1301	2.1447	3.0550	2.8671	2.3403
Jarque-Bera	1.2671	3.8625	3.4268	7.6258	2.9107
Olasılık	0.5307	0.1450	0.1803	0.0221	0.2333
İSPANYA					
	IST	EG	IT	DIY	CDGD
Ortalama	16679.50	0.1490	0.1940	0.0850	2.0993
Ortanca	17421.97	0.1400	0.2000	0.0900	1.7950
Maksimum	20436.86	0.2200	0.5600	0.1200	3.3900
Minimum	12249.40	0.1100	0.0600	0.0400	1.2900
Std. Sapma	2674.114	0.0316	0.1213	0.0267	0.7492
Çarpıklık	-0.4270	0.5825	0.7804	-0.3298	0.4362
Basıklık	1.7641	2.4232	3.6018	1.8045	1.5267
Jarque-Bera	2.8212	2.1121	3.4977	2.3304	3.6645
Olasılık	0.2440	0.3478	0.1740	0.3119	0.1601

Tablodaki tanımlayıcı istatistik sonuçları incelendiğinde ABD’de değişkenlerin Jargue-Bera olasılık değerlerine göre IT ve CDGD’nin değerlerinin kritik değerden düşük olduğu ve normal dağılıma uymadığı IST, EG ve DIY değişkenlerinin normal dağıldığı görülmektedir. Bu bağlamda çoklu doğrusal bağlantı (ÇDB) ve içsellik analizleri Spearman korelasyon testi kullanılarak gerçekleştirilecektir. Almanya’da değişkenlerin tamamının normal dağılıma uyduğu ve ÇDB ile içsellikte Pearson korelasyon testinin kullanılacağı tespit edilmiştir. İsveç tanımlayıcı istatistik sonuçlarında DIY değişkeninin normal dağılıma uymadığı diğer değişkenlerin normal dağılım gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla değişkenlerden en az bir tanesinin normal dağılıma uymadığı durumda kullanılan Spearman korelasyon testi ile devam edilmiştir. Son olarak İspanya’da durum Almanya ile benzerlik göstermektedir. Değişkenlerin tamamı normal dağıldığı için Pearson korelasyon testi kullanılmıştır.

Ön Test Sonuçları

Tablo 3
Çoklu Doğrusal Bağlantı ve İçsellik Test Sonuçları

Korelasyon	ABD						Korelasyon	ALMANYA					
	HT	IST	EG	IT	DIY	CDGD		HT	IST	EG	IT	DIY	CDGD
HT	1.000						HT	1.000					
IST	0.474	1.000					IST	0.342	1.000				
EG	-	-	1.000				EG	1.15E	-	1.000			
	0.063	0.799						0.872					
IT	-	0.547	-	1.000			IT	2.01E	-	0.616	1.000		
	0.000		0.409					0.664					
DIY	0.012	-	0.495	-	1.000		DIY	2.22E	-	0.853	0.265	1.000	
		0.483		0.502				0.727					
CDGD	-	-	0.442	0.217	0.214	1.000	CDGD	5.24E	-	0.818	0.595	0.723	1.000
	0.267	0.286						0.906					
Korelasyon	İSVEÇ						Korelasyon	İSPANYA					
	HT	IST	EG	IT	DIY	CDGD		HT	IST	EG	IT	DIY	CDGD
HT	1.000						HT	1.000					
IST	0.223	1.000					IST	0.775	1.000				
EG	0.045	-	1.000				EG	1.30E	-	1.000			
		0.775						0.101					
IT	0.114	-	0.367	1.000			IT	2.59E	0.349	0.353	1.000		
		0.153											
DIY	0.273	-	0.760	0.454	1.000		DIY	1.80E	0.596	0.063	0.451	1.000	
		0.789											
CDGD	0.033	-	0.773	0.242	0.818	1.000	CDGD	4.12E	-	0.059	-	-	1.000
		0.874						0.279		0.119	0.503		

*"HT" ibaresi hata terimini sembolize etmektedir.

**ABD ve İsveç'te analizler Spearman korelasyon testi ile Almanya ve İspanya'da Pearson korelasyon testi ile yapılmıştır.

Tablo 3'te yer alan ÇDB test sonuçları incelendiğinde ABD, Almanya, İsveç ve İspanya'da tüm değişkenlerde korelasyon katsayısı 0.90'ın altında yer almaktadır. Bu doğrultuda değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığı (Tabachnick ve Fidell, 2001) görülmektedir. Hata terimi ve açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişki düzeyinin tespit edildiği içsellik test sonuçları yine Tablo 3'te yer almaktadır. Tablodaki korelasyon değerlerine göre dört ülkede hata terimi ile açıklayıcı değişkenler arasında yüksek düzeyde ilişki tespit edilememiştir. Bu doğrultuda modelde içsellik sorunu olmadığı söylenebilmektedir.

Tablo 4
Zivot-Andrews Birim Kök Test Sonuçları

ABD						ALMANYA					
Değişken	t-ista.	Olas.	t-ista.	Olas.	Sonuç	Değişken	t-ista.	Olas.	t-ista.	Olas.	Sonuç
Sabit						Sabit					
IST	Düzey		Birinci Fark		I(1)	IST	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-2.706	0.8284	-4.458	0.0483			-2.656	0.8476	-5.144	< 0.01	
Sabit ve Trend						Sabit ve Trend					
IST	Düzey		Birinci Fark		I(1)	IST	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-3.486	0.4147	-5.798	< 0.01			-3.760	0.2738	-4.954	0.0149	
Sabit						Sabit					
EG	Düzey		Birinci Fark		I(1)	EG	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-3.156	0.5934	-7.211	< 0.01			-3.082	0.6383	-7.764	< 0.01	
Sabit ve Trend						Sabit ve Trend					
EG	Düzey		Birinci Fark		I(1)	EG	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-3.137	0.6261	-6.997	< 0.01			-3.193	0.5928	-6.647	< 0.01	
Sabit						Sabit					
IT	Düzey		Birinci Fark		I(1)	IT	Düzey		Birinci Fark		I(0)
	-3.894	0.1960	-11.505	< 0.01			-4.561	0.0367	-	-	
Sabit ve Trend						Sabit ve Trend					
IT	Düzey		Birinci Fark		I(1)	IT	Düzey		Birinci Fark		I(0)
	-3.221	0.5760	-10.525	< 0.01			-4.956	0.0148	-	-	
Sabit						Sabit					
DIY	Düzey		Birinci Fark		I(0)	DIY	Düzey		Birinci Fark		I(0)
	-6.532	< 0.01	-	-			-5.747	< 0.01	-	-	
Sabit ve Trend						Sabit ve Trend					
DIY	Düzey		Birinci Fark		I(0)	DIY	Düzey		Birinci Fark		I(0)
	-4.852	0.0193	-	-			-6.031	< 0.01	-	-	
Sabit						Sabit					
CDGD	Düzey		Birinci Fark		I(0)	CDGD	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-4.779	0.0189	-	-			-3.833	0.2217	-4.489	0.0446	
Sabit ve Trend						Sabit ve Trend					
CDGD	Düzey		Birinci Fark		I(0)	CDGD	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-8.255	< 0.01	-	-			-4.025	0.1644	-4.782	0.0239	
İSVEÇ						İSPANYA					
Sabit						Sabit					
IST	Düzey		Birinci Fark		I(1)	IST	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-2.217	0.9607	-6.625	< 0.01			-3.320	0.4920	-5.075	< 0.01	
Sabit ve Trend						Sabit ve Trend					
IST	Düzey		Birinci Fark		I(1)	IST	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-3.672	0.3156	-6.389	< 0.01			-3.555	0.3749	-6.353	< 0.01	
Sabit						Sabit					
EG	Düzey		Birinci Fark		I(0)	EG	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-7.998	< 0.01	-	-			-4.067	0.1350	-6.756	< 0.01	
Sabit ve Trend						Sabit ve Trend					
EG	Düzey		Birinci Fark		I(0)	EG	Düzey		Birinci Fark		I(1)
	-4.933	0.0158	-	-			-3.683	0.3101	-4.945	0.0153	

Tablo 4
Zivot-Andrews Birim Kök Test Sonuçları (Devamı)

	Sabit				I(1)		Sabit				I(1)
	Düzye		Birinci Fark				Düzye		Birinci Fark		
IT	-3.721	0.2719	-4.661	0.0276	I(1)	IT	-2.176	0.9658	-4.710	0.0238	I(1)
	Sabit ve Trend						Sabit ve Trend				
DIY	-3.836	0.2417	-4.546	0.0477	I(1)	DIY	-1.973	> 0.99	-4.423	0.0667*	I(1)
	Sabit ve Trend						Sabit ve Trend				
DIY	-18.383	< 0.01	-	-	I(0)	DIY	-3.205	0.5640	-5.195	< 0.01	I(1)
	Sabit ve Trend						Sabit ve Trend				
CDGD	-26.486	< 0.01	-	-	I(0)	CDGD	-3.121	0.6355	-7.043	< 0.01	I(1)
	Sabit ve Trend						Sabit ve Trend				
CDGD	-3.507	0.3833	-5.553	< 0.01	I(1)	CDGD	-4.927	0.0111	-	-	I(0)
	Sabit ve Trend						Sabit ve Trend				
CDGD	-2.768	0.8162	-4.825	0.0208	I(1)	CDGD	-5.726	< 0.01	-	-	I(0)
	Sabit ve Trend						Sabit ve Trend				

“*” %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

t-istatistik Kritik Değerler			
Sabit		Sabit ve Trend	
%1	-4.949	%1	-5.067
%5	-4.444	%5	-4.525
%10	-4.194	%10	-4.261

Değişkenlerin durağanlık düzeylerini gösteren birim kök test sonuçları (Tablo 4) incelendiğinde; ABD’de sabit ile sabit ve trendli modellerde IST, EG ve IT değişkenlerine ilişkin olasılık değerlerinin kritik değer olan 0.05’ten büyük olduğu birinci dereceden farkları alındığında olasılık değerlerinin kritik değerden küçük olduğu ve durağanlaştığı görülmektedir. Dolayısıyla ABD’de IST, EG ve IT değişkenleri I(1)’dir. DIY ve CDGD değişkenlerinin ise sabit ile sabit ve trendli modeller için olasılık değerleri kritik değerden küçüktür. Bu doğrultuda bu iki değişkenin düzeyde durağan yani I(0) olduğu görülmektedir.

Almanya’da IST, EG ve CDGD değişkenleri sabit ile sabit ve trendli modellerde düzeyde durağan olmadıkları fakat birinci dereceden farkları alındığında durağanlaştıkları ve I(1) oldukları; IT ve DIY değişkenlerinin ise düzeyde durağan yani I(0) oldukları tabloda gözlenmektedir.

İsveç sonuçları incelendiğinde IST, IT ve CDGD değişkenlerine ilişkin olasılık değerleri düzeyde kritik değerden büyük iken birinci farkı alındığında küçüldüğü ve durağanlaştığı yani I(1) olduğu gözlenmekte iken EG ve DIY değişkenlerinin düzeyde durağan I(0) olduğu gözlenmektedir.

İspanya’da ise sabit ile sabit ve trendli modellerde IST, EG, IT ve DIY değişkenleri birinci dereceden farkları alındığında durağanlaşmakta I(1) iken CDGD değişkeni düzeyde durağan yani I(0)’dır.

Tablo 5
Breusch-Godfrey LM Otokorelasyon Test Sonuçları

	ABD	Almanya	İsveç	İspanya
F-istatistik	5.3305	21.4592	120.5292	120.0511
R-kare	5.4522	14.1616	25.0183	25.0018
Olasılık	0.0299	0.0001	0.0000	0.0000
Ki-kare Olasılık	0.0195	0.0002	0.0000	0.0000

*H₀: Otokorelasyon yoktur.

Modelin hata teriminde otokorelasyon sorununun varlığının incelendiği Tablo 5'te ARDL modeli kurgulanmadan önce ABD, Almanya, İsveç ve İspanya'da olasılık değerlerinin kritik değerden küçük olduğu dolayısıyla H₀ hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla dört ülke için de ARDL modeli öncesi otokorelasyon sorunu olduğu tespit edilmiştir. ARDL modeli ile otokorelasyon sorununun çözülmesi beklenmektedir.

Değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi (Tablo 6) ile incelenmiştir.

Tablo 6
F Sınır Testi Sonuçları

	ABD	Almanya	İsveç	İspanya
k	4	4	4	4
F-istatistik değeri	18.5368	4.8982	9.7016	8.2964
Alt sınır (%1)	3.29	3.29	3.29	3.29
Üst Sınır (%1)	4.37	4.37	4.37	4.37

*k modeldeki açıklayıcı değişken sayısını ifade etmektedir.
** H₀: Eşbütünlüşme yoktur.

Tablo 6'da yer alan sınır testi test sonuçları incelendiğinde ABD, Almanya, İsveç ve İspanya için istatistik değerinin alt ve üst sınır değerlerinden yüksek olduğu ve H₀ hipotezi reddedilmiştir. Bu anlamda tüm ülkelerde değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Tahmin Modeli

ARDL yöntemi bağımlı ve açıklayıcı değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin incelenmesine imkan sağlamaktadır. Bunun yanında ARDL değişkenlerin farklı düzeyde durağanlığına izin veren bir yöntem olma özelliği taşımaktadır. Bu bağlamda bağımlı ve açıklayıcı değişkenlerin farklı düzeyde durağan olmaları ve işgücü piyasası programları ile istihdam arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin ortaya çıkarılması hedefi sebebiyle çalışmada ARDL yöntemi tercih edilmiştir. Çalışmada kurgulanan ARDL modelleri şu şekildedir: ABD için oluşturulan modelde kısa ve uzun dönemde (4,3,4,4); Almanya'da kısa ve uzun dönem için (4,4,4,3); İsveç için kısa ve uzun dönemde (4,4,4,4) ve son olarak İspanya'da kısa ve uzun dönemde (4,2,3,4,4) modelleri geçerli modeller olarak belirlenmiştir. Uzun ve kısa dönem ARDL modeli denklemleri aşağıda yer almaktadır. Uzun dönem ARDL modeli denklemi;

$$\Delta Y_t = \alpha + \delta Y_{t-1} + \theta X_{t-1} + \sum_{i=1}^{n-1} \phi_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{m-1} \varphi_i \Delta X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Kısa dönem ARDL modeli denklemi;

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^1 \beta_{1i} \Delta Y_{t=i} + \sum_{i=0}^0 \beta_{2i} \Delta X_{t=i} + \varphi ECT_{t=1} + \mu_t \quad (2)$$

Yukarıda yer alan denklemlerde “Y” bağımlı, “X” açıklayıcı değişkeni “ α ve β_0 ” sabit terimi, “t” zaman boyutunu, ECT hata düzeltme terimini ve “ ε ve μ ” modelin hata terimini sembolize etmektedir.

Bulgular

Uzun dönem sınır testi katsayı tahmin sonuçları Tablo 7’de, kısa dönem hata düzeltme modeli (ECM) tahmin sonuçları ise Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 7
ARDL Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: IST					
	Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistik	Olasılık
ABD (4,3,4,4)	EG	-3.2845	0.3929	-8.3587	0.0000
	IT	0.0200	0.0089	2.2444	0.0403
	DIY	5.2180	1.1301	4.6172	0.0003
	CDGD	-0.2816	0.0601	-4.6898	0.0003
	C	12.0772	0.0195	620.3524	0.0000
ALMANYA (4,4,4,3)	EG	0.0444	0.1076	0.4124	0.6849
	IT	-0.9100	0.3338	-2.7259	0.0139
	DIY	-0.2090	0.1008	-2.0738	0.0527
	CDGD	-0.0403	0.0173	-2.3316	0.0315
	C	10.6711	0.0164	651.2247	0.0000
İSVEÇ (4,4,4,4)	EG	0.0491	0.0811	0.6050	0.5542
	IT	-0.1874	0.1609	-1.1644	0.2624
	DIY	0.7200	0.3182	2.2628	0.0389
	CDGD	-0.2012	0.0614	-3.2761	0.0051
	C	8.5901	0.0931	92.3115	0.0000
İSPANYA (4,2,3,4,4)	EG	-8.7875	2.7218	-3.2286	0.0044
	IT	3.4482	1.0494	3.2857	0.0039
	DIY	2.4089	1.7301	1.3923	0.1799
	CDGD	-0.6794	0.1871	-3.6312	0.0018
	C	11.8619	0.6715	17.6660	0.0000

Yukarıda yer alan uzun dönemli katsayı tahmin sonuçları incelendiğinde, ABD’de tüm değişkenlerin anlamlı olduğu görülmektedir. EG ve CDGD değişkenlerinin uzun dönemde IST değişkenini negatif; IT ve DIY değişkenlerinin ise pozitif etkilediği söylenebilmektedir. Tabloda yer alan sonuçlarda eğitim harcamaları (EG) ve çalışma dışı gelir desteğinde (CDGD) yaşanan artışın uzun dönemde ABD’de istihdamı azalttığı, istihdam teşvikleri (IT) ve doğrudan iş yaratma (DIY) değişkenlerinin ise yine uzun dönemde istihdamı artırdığı görülmektedir.

Almanya’da uzun dönemde işgücü piyasası programlarından yalnızca eğitim harcamalarının (EG) istihdamı (IST) pozitif etkilediği; istihdam teşvikleri (IT), doğrudan iş yaratma (DIY) ve çalışma dışı gelir desteği (CDGD) değişkenlerinin istihdamı negatif etkilediği (Tablo 7) gözlenmektedir. Bu doğrultuda seçili dönemde uzun vadede eğitim harcamalarının istihdamı artırdığı diğer değişkenlerin istihdamı azalttığı sonucuna ulaşılmaktadır.

İsveç için tablodaki analiz sonuçları incelendiğinde, uzun dönemde eğitim harcamaları ve doğrudan iş yaratma değişkenleri ile istihdam arasında pozitif yani istihdamı artırıcı yönde bir ilişki olduğu görülmekte iken diğer işgücü piyasası programları olan istihdam teşvikleri ve çalışma dışı gelir desteği değişkenlerinin istihdamı azaltıcı yani negatif ilişki içerisinde olduğu gözlenmektedir.

İspanya'da ise uzun dönemde eğitim ve çalışma dışı gelir desteği değişkenleri ile istihdam arasında negatif yönlü, istihdam teşvikleri ve doğrudan iş yaratma değişkenleri ile istihdam arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Dolayısıyla eğitim harcamaları ve çalışma dışı gelir desteğinde yaşanan artış istihdamı azaltırken, istihdam teşvikleri ile doğrudan iş yaratmada yaşanan artış istihdamı artırmaktadır.

ABD, Almanya, İsveç ve İspanya için uzun dönem katsayı tahmini sonrasında kısa döneme ilişkin tahminler hata düzeltme modeli (ECM) ile gerçekleştirilmiştir. Hata düzeltme modeli tahmin sonuçları Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8
Hata Düzeltme Modeli (ECM) ve Kısa Dönem Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: D(IST)					
	Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistik	Olasılık
ABD	D(EG)	-0.3586	0.0611	-5.8744	0.0000
	D(IT)	0.0040	0.0027	1.4719	0.1793
	D(DIY)	0.3240	0.1518	2.1348	0.0497
	D(CDGD)	-0.0142	0.0037	-3.8018	0.0017
	ECM(-1)	-0.2762	0.0227	-12.1776	0.0000
ALMANYA	D(EG)	0.0469	0.0178	2.6265	0.1195
	D(IT)	-0.1770	0.0467	-3.7888	0.0631
	D(DIY)	-0.2594	0.0313	-8.2793	0.0143
	D(CDGD)	-0.0289	0.0027	-10.8191	0.0084
	ECM(-1)	-0.5980	0.0530	-11.2895	0.0078
İSVEÇ	D(EG)	0.0384	0.0111	3.4549	0.0035
	D(IT)	-0.0322	0.0205	-1.5727	0.1366
	D(DIY)	-0.2002	0.0292	-6.8676	0.0000
	D(CDGD)	-0.0380	0.0049	-7.8064	0.0000
	ECM(-1)	0.1403	0.0159	8.8098	0.0000
İSPANYA	D(EG)	-0.4021	0.0439	-9.1657	0.0008
	D(IT)	0.2498	0.0140	17.8835	0.0001
	D(DIY)	-0.5899	0.0812	-7.2670	0.0019
	D(CDGD)	-0.0927	0.0033	-28.4914	0.0000
	ECM(-1)	-0.0898	0.0092	-9.7630	0.0000

Kısa dönem tahmin sonuçlarının yer aldığı Tablo 8 incelendiğinde, ABD'de eğitim harcamaları ve çalışma dışı gelir desteği değişkenlerinin istihdam ile negatif, doğrudan iş yaratma değişkeninin pozitif yönlü ilişkisi görülmektedir. İstihdam teşviklerinin kısa dönemde istihdam ile anlamlı bir ilişkisi olmadığı tabloda yer alan sonuçlarda gözlenmektedir. Bu doğrultuda ABD'de eğitim harcamaları ve çalışma dışı gelir desteğinin istihdamı azalttığı; doğrudan iş yaratmanın ise istihdamı artırdığı görülmektedir.

Almanya'da istihdam teşvikleri, doğrudan iş yaratma ve çalışma dışı gelir desteği değişkenleri ile istihdam arasında kısa dönemde negatif ilişki tespit edilmekte iken eğitim harcamaları ile istihdam arasında kısa dönemde anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu doğrultuda Almanya'da seçili dönemde kısa vadede istihdam teşvikleri, doğrudan iş yaratma ve çalışma dışı gelir desteğinde yaşanan artış istihdamı azaltmaktadır.

İsveç'te ise kısa dönemde istihdam teşvikleri ile istihdam arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bunun yanında istihdam ile eğitim harcamaları arasında pozitif ilişki, doğrudan iş yaratma ve çalışma dışı gelir desteği ile istihdam arasında ise negatif ilişki tespit edilmiştir. Yani kısa dönemde eğitim harcamaları istihdamda bir artışa yol açarken doğrudan iş yaratma ve çalışma dışı gelir desteği azalışa yol açmaktadır.

Son olarak İspanya'da kısa dönemde tüm değişkenlerin istihdam ile anlamlı ilişkide olduğu (Tablo 8) görülmektedir. İlişkilerin yönüne bakıldığında, istihdam teşvikleri pozitif, eğitim harcamaları, doğrudan iş yaratma ve çalışma dışı gelir desteği negatif ilişkilidir. Dolayısıyla istihdam teşviklerinde yaşanan artış kısa vadede istihdamı artırırken; eğitim harcamaları, doğrudan iş yaratma ve çalışma dışı gelir desteği değişkenlerinde yaşanan artış istihdamı azaltmaktadır.

Tablo 8'de yer alan ECM katsayıları (CointEq(-1)) incelendiğinde; ABD, Almanya ve İspanya'da 0 ile -1 arasında değer aldığı, İsveç'te ise pozitif değer aldığı görülmektedir. Bu doğrultuda İsveç'te uzun dönemde dengeden uzaklaşmakla birlikte ABD, Almanya ve İspanya'da uzun dönemde dengeye gelindiği söylenebilmektedir.

ARDL modelinden önce dört ülke için modellerin hata terimlerinde otokorelasyon sorunu olduğu tespit edilmiş olup ARDL modellemesinden sonra bu sorunun ortadan kalkacağı beklenmektedir. Bu doğrultuda otokorelasyon test sonuçları aşağıda yer alan Tablo 9'da gösterilmektedir.

Tablo 9
Breusch-Godfrey LM Otokorelasyon Tahmin Sonuçları

	ABD	Almanya	İsveç	İspanya
F-istatistik	0.7415	0.2393	0.0632	0.3101
R-kare	1.4084	0.3886	0.1259	0.4030
Olasılık	0.4037	0.6310	0.8051	0.5833
Ki-kare Olasılık	0.2353	0.5330	0.7228	0.5255

*H₀: Otokorelasyon yoktur.

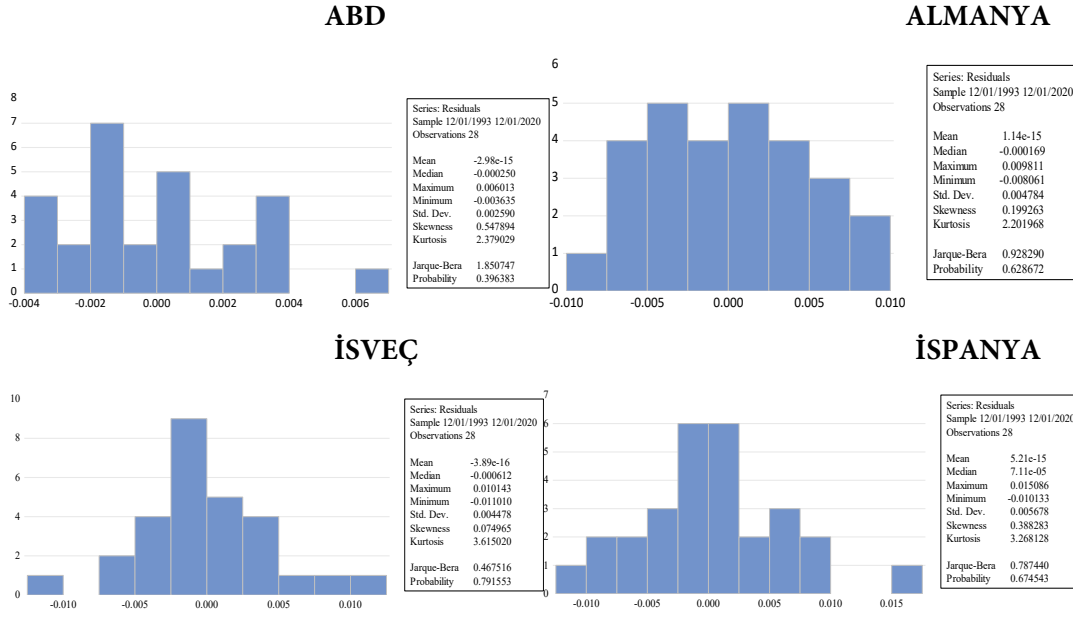
Otokorelasyon sonuçlarına göre ABD, Almanya, İsveç ve İspanya'da olasılık değerlerinin kritik değer olan 0.05'ten büyük olduğu görülmekte ve H₀ reddedilememektedir. Dolayısıyla dört ülke için kurgulanan ARDL modelleri ile otokorelasyon sorununun ortadan kalktığı görülmektedir. Modelin hata terimine ilişkin diğer bir sınama olan değişen varyans test sonuçları Tablo 10'da yer almaktadır.

Tablo 10
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Test Sonuçları

	ABD	ALMANYA	İSVEÇ	İSPANYA
F-istatistik	0.4232	0.6082	1.0819	0.4836
R-kare	7.0825	6.5292	12.9907	4.7367
Olasılık	0.9300	0.7746	0.4358	0.8528
Ki-kare Olasılık	0.8521	0.6860	0.3697	0.7853
	0.9999	0.9961	0.9620	0.9630
Ölçeklendirilmiş- açıklanmış SS	1.4015	1.6216	4.8747	2.4734

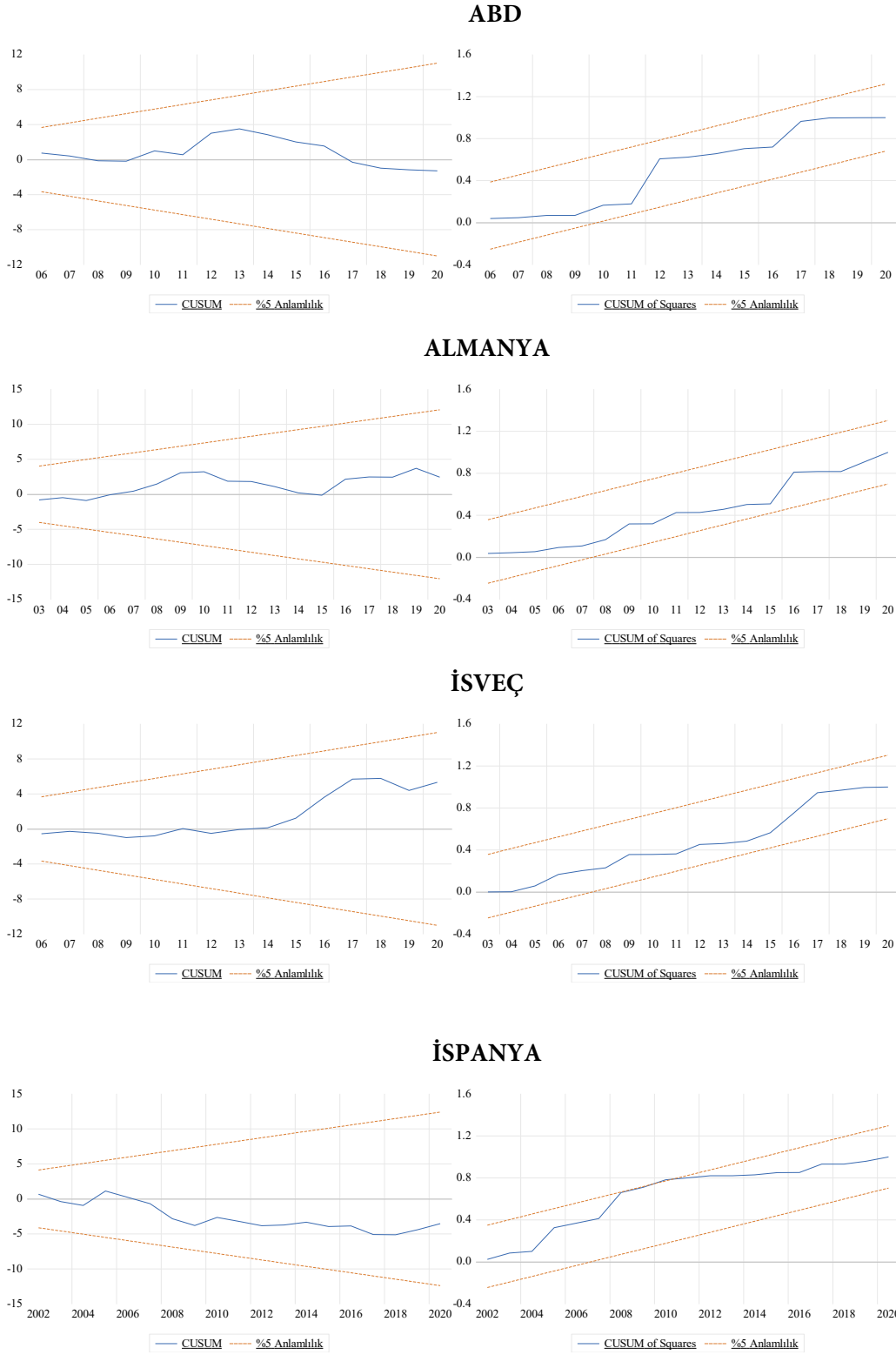
*H₀: Değişen varyans yoktur.

Değişen varyans test sonuçları incelendiğinde ABD, Almanya, İsveç ve İspanya için kurgulanan ARDL modellerinde olasılık değerlerinin 0.05'ten büyük olduğu görülmüş ve H_0 reddedilememiştir. Bu doğrultuda modellerde değişen varyans sorunu olmadığı tespit edilmiştir.

Şekil 2. Normal Dağılım Test Sonuçları ve Histogram Grafikleri

Yukarıda yer alan Şekil 2'deki normal dağılım sonuçlarına göre ABD, Almanya, İsveç ve İspanya'da olasılık değerlerinin kritik değerden yüksek olduğu ve serilerin normal dağılım gösterdiği görülmektedir. Modellerin normal dağılım sınavından sonra kurgulanan modellerin doğru spesifikasyondan hareketle oluşturulup oluşturulmadığı ve tanımlama hatasına sahip olup olmadığı CUSUM testleri ile incelenmiştir. CUSUM test sonuçları Şekil 3'te gösterilmektedir.

Şekil 3. CUSUM ve CUSUMSQ Grafikleri

Yukarıda yer alan CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri incelendiğinde ABD, Almanya, İsveç ve İspanya'da istatistik değerlerinin kritik değer sınırları içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bu anlamda dört ülke için kurgulanan modellerin ve uzun dönemli sonuçların güvenilir ve istikrarlı olduğu teyit edilmiştir.

Tartışma

ABD, Almanya, İsveç ve İspanya’da eğitim, istihdam teşvikleri, doğrudan iş yaratma ve çalışma dışı gelir desteği değişkenlerinin istihdam ile kısa ve uzun dönemli ilişkilerinin yönü aşağıda yer alan Tablo 11’de özetlenmektedir.

Tablo 11

Kısa ve Uzun Dönemde Değişkenlerin İstihdam Üzerindeki Etkisi

	ABD		ALMANYA		İSVEÇ		İSPANYA	
	<i>Kısa Dönem</i>	<i>Uzun Dönem</i>	<i>Kısa Dönem</i>	<i>Uzun Dönem</i>	<i>Kısa Dönem</i>	<i>Uzun Dönem</i>	<i>Kısa Dönem</i>	<i>Uzun Dönem</i>
EG	Negatif	Negatif	Anlamsız	Anlamsız	Pozitif	Anlamsız	Negatif	Negatif
IT	Anlamsız	Pozitif	Negatif	Negatif	Anlamsız	Anlamsız	Pozitif	Pozitif
DIY	Pozitif	Pozitif	Negatif	Negatif	Negatif	Pozitif	Negatif	Anlamsız
CDGD	Negatif	Negatif	Negatif	Negatif	Negatif	Negatif	Negatif	Negatif

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, ABD’de kısa ve uzun dönem tahmin sonuçları benzerlik göstermekle birlikte kısa dönemde anlamlı sonuç vermeyen istihdam teşviklerinin uzun dönemde istihdamı artırıcı etki gösterdiği bulgulanmıştır. Eğitim ve pasif programlardan olan çalışma dışı gelir desteği değişkenlerinin kısa ve uzun dönemde istihdamı azaltıcı etkisi görülmüştür. ABD’de kısa ve uzun dönemde istihdam artışı sağlayan tek uygulama aktif programlar içerisinde yer alan doğrudan iş yaratma olarak tespit edilmiştir. İstihdama negatif etki eden değişkenler içerisinde eğitim programlarının çalışma dışı gelir desteğine kıyasla daha yüksek düzeyde etkisi olduğu yine bulgular arasındadır. İstihdama pozitif etkisi olan doğrudan iş yaratma ve istihdam teşvikleri arasında ise doğrudan iş yaratma uygulamasının etki düzeyi daha yüksektir. ABD’de liberal politikaların uygulamada etkinliği sebebiyle ekonomide özel sektörün payının önemli bir paya sahip olmasının bu sonucu etkilediği düşünülmektedir. Doğrudan istihdam yaratma uygulamalarında özel sektörün yanı sıra kamunun da devreye girmesi istihdam oranında artışın daha yüksek düzeyde gerçekleşmesine yol açmış olabilir.

Almanya’da kısa ve uzun dönemde değişkenlerin istihdam ile ilişkisi benzer eğilim göstermektedir. Eğitim programları kısa ve uzun dönemde istihdam ile anlamlı bir ilişki göstermemiştir. Almanya’da istihdam ile anlamlı ilişki gösteren aktif ve pasif uygulamalar istihdamı azaltıcı yönde etki göstermiştir. Pasif uygulama olan çalışma dışı gelir desteği ve aktif uygulamalardan doğrudan iş yaratmanın istihdama yönelik negatif etkisi istihdam teşviklerinin etkisinden daha düşük seviyede gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Almanya’da 1991-2020 aralığında işgücü piyasası programları istihdamı azaltırken istihdam teşvikleri kısa ve uzun dönemde istihdamı en fazla düşüren işgücü piyasası programıdır. Almanya ve diğer ülkeler kapsamında literatürde Irandoust (2023) ile Wapler vd. (2022) tarafından yapılan diğer çalışmalarda da benzer şekilde doğrudan iş yaratma, istihdam teşvikleri ve eğitim programlarının işsizliğin düşük olduğu dönemde istihdamı artırdığı aksi durumlarda istihdamı artırıcı etkide bulunmadığı tespit edilmiştir.

İsveç, kısa ve uzun vadede farklı etkiler gösteren bir nitelik taşımaktadır. Kısa ve uzun dönemde istihdam teşviklerinin istihdamda anlamlı bir etkisi olmadığı gözlenmiştir. Kısa dönemde doğrudan istihdam yaratma istihdamı azaltırken uzun dönemde artırıcı yönde bir etki göstermektedir. Bu sonuç Fredriksson ve Johansson (2003) ile örtüşmektedir. Ayrıca Irandoust (2023)’e göre talebin sınırlı olduğu noktada doğrudan istihdam yaratma programı istihdamı azaltmaktadır. Bu bağlamda İsveç ve içerisinde bulunduğu sosyal demokrat rejime ait ülkelerde tam istihdam hedefiyle beraber gerçekleşen yüksek istihdam oranları kısa dönemde ortaya çıkan bu durumun bir nedeni olabilir. Çalışma dışı gelir desteği ise kısa ve uzun dönemde istihdamda azalmaya yol

açmaktadır. İsveç'te uzun dönemde anlamlı etkisi olmayan eğitim programlarının kısa dönemde istihdamı artırdığı yapılan analizler sonucunda tespit edilmiştir. Bulgular incelendiğinde İsveç'te istihdam yaratmak yerine var olan işgücünün niteliğini artırmanın istihdam üzerinde olumlu etki taşıdığı söylenebilmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen son ülke olan İspanya'da kısa ve uzun dönem ilişkiler benzerlik göstermektedir. Eğitim programı ile çalışma dışı gelir desteği kısa ve uzun dönemde istihdamı azaltıcı yönde etki göstermiştir. Eğitim programlarına ilişkin bu bulgu Pirciog (2015) ve yukarıda bahsi geçen diğer çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir. Çalışma dışı gelir desteğinin istihdam üzerindeki negatif etkisi ise Jia (2023), Martins (2021), Kılınç Savrul ve Uzunca (2020) ile Bayraktar ve Yaşarlar (2017)'in çalışmalarında elde ettikleri işsizlik artışına yönelik bulgularla benzerlik göstermektedir. İstihdam teşvikleri ise yine kısa ve uzun dönemde istihdamı artırmıştır. Bu doğrultuda işgücü maliyetlerinin yüksek olduğu dönemde istihdam teşviklerinin istihdam üzerinde olumlu etki yarattığı düşünülebilmektedir. Doğrudan istihdam yaratma kısa dönemde İspanya'da istihdamı azaltırken uzun dönemde anlamlı bir etki yaratmamıştır.

Sonuç

İşgücü piyasası programları istihdamla doğrudan ilişkili uygulamalardır. İşgücünün niteliğini artırmak ve istihdama katılımlarını doğrudan desteklemek amacıyla yürütülen uygulamalar aktif programlar olarak nitelendirilmektedir. İşgücünün işsiz kaldığı süreçte yaşadığı refah kaybının telafisi amacıyla uygulanan programlar ise nakdi yardımlardan oluşmaları sebebiyle pasif işgücü piyasası programları olarak adlandırılmaktadır. Aktif ve pasif işgücü piyasası programları hedefleri dışında genel olarak değerlendirildiğinde iki uygulama türünün de işgücünü aktif tutmaya aracılık ettiği söylenebilmektedir. İşgücü piyasası programlarının istihdam ile ilişkisindeki etkinlik seviyesi gerek ülkenin ekonomik ve siyasi koşulları gerekse işgücünün yapısıyla birebir bağlantılı olduğu için ülkeler arası farklılık gösterebilmektedir. Bu doğrultuda dört refah rejiminin öncülükleri olarak kabul edilen ABD (liberal), Almanya (muhafazakar), İsveç (sosyal demokrat) ve İspanya (Güney Avrupa)'da aktif ve pasif işgücü piyasası programlarının çatı uygulamalarının istihdama etkisi çalışma kapsamında ARDL yöntemiyle incelenmiştir.

Çalışmada gerçekleştirilen analiz bulguları incelendiğinde, her bir değişkenin istihdamla ilişkisi ülkelerde farklı yönde etki göstermektedir. Ülke özelinde ise kısa ve uzun dönemde anlamlılık ve etki düzeylerinin farklılaştığı görülmektedir. Bulgular genel olarak değerlendirildiğinde göze çarpan ilk unsur, Almanya'da kısa ve uzun dönemde aktif ve pasif uygulamaların istihdam üzerinde olumlu etkisi olmaksızın işgücünün istihdam edilme oranını azaltmasıdır. Öte yandan mesleki eğitim ve yeniden eğitim programlarının en yüksek düzeyde uygulandığı ülkelerden biri olmasına rağmen 1991-2020 yılları arasında Almanya'da eğitim programlarının istihdam ile anlamlı bir ilişki göstermediği de dikkate değer bir durumdur. Kapar (2005)'in de belirttiği üzere eğitim programlarının istihdam üzerinde yaratacağı etki ekonomik büyüme ile doğrudan ilişkilidir. Genellikle eğitim programlarının istihdamı artırıcı etkisinin ekonomik büyümenin yaşandığı dönemlerde ortaya çıktığı söylenebilmektedir. Çalışma kapsamında belirlenen yılların yarısından uzun sürede (yaklaşık 2004 yılına kadar) Almanya'nın ekonomik anlamda ve işgücü piyasası açısından sorunlar yaşadığı bilinmektedir.

Çalışmada vurgulanması gereken diğer önemli durum, seçili dört ülkede de kısa ve uzun dönemde pasif programlar içerisinde yer alan çalışma dışı gelir desteği uygulamalarının verili dönemde istihdamı azaltıcı yönde etki etmesidir. Aktif programlar kapsamında yer alan istihdam teşviklerinin ise doğrudan iş yaratma uygulamalarına kıyasla istihdam üzerinde daha etkin sonuçlar doğurduğu yine araştırma kapsamında tespit edilmiştir. Doğrudan iş yaratma uygulamaları yalnızca ABD'de kısa ve uzun dönemde istihdamı artırırken, İsveç'te kısa dönemde istihdamı negatif uzun dönemde pozitif etkilemektedir. Eğitim programlarının tüm

ülkelerde uzun dönemde istihdamı azalttığı, kısa dönemde ise İsveç dışında anlamlı sonuçlar elde edilen tüm ülkelerde yine istihdamı negatif etkilediği gözlenmektedir. Bu bağlamda eğitim programlarının ülkelerin işgücü piyasası ihtiyaçlarına yönelik yeniden yapılandırılarak uygulanması ve işverenlerin eğitim programlarını maliyet unsuru olduğuna yönelik algılarının devlet eliyle çeşitli teşviklerle değiştirilmesinin istihdam üzerinde yarattığı negatif etkiyi değiştirebileceği düşünülmektedir.

Değişkenlerin hesaplama biçimleri açısından ele alındığında aktif ve pasif işgücü piyasası programlarının ülkelerin millî geliri içerisindeki payında yaşanan artışın temelde istihdam üzerinde negatif etkisi olduğu söylenebilmekle beraber özellikle aktif uygulamalar noktasında seçili ülkelerde farklı yönde etki tespit edilmiştir. Bu bağlamda aktif işgücü piyasası programlarının istihdam ile ilişkisi noktasında ülkelerin işgücü piyasası yapısı ile ekonomik ve siyasi arka planlarından kaynaklı farklılıkların olduğu söylenebilir. Doğrudan iş yaratma programlarının özellikle ekonominin özel sektöre dayalı olduğu ülkeler ve dönemlerde istihdam yaratmada etkili olabileceği analiz bulgularıyla söylenebilmektedir. Doğrudan iş yaratma kapsamında devletin istihdam artışı anlamında özel sektör üzerindeki baskıyı azalttığı bu bağlamda ülkelerin ekonomik ve finansal dinamikleri göz önüne alınarak doğrudan iş yaratma programlarının uygulamadaki payının artırılmasının istihdam artışı hedefine fayda sağlayabileceği düşünülmektedir.

Devletin istihdam yaratmanın yanında özel sektörü istihdam teşvikleri ile desteklemesinin yine istihdam üzerinde olumlu etki yarattığı gözlenmektedir. Bu açıdan gerek özel sektörün desteklenmesi aracılığıyla gerekse kamu eliyle istihdam yaratılmasının etkinliği ve pasif programlardan olan çalışma dışı gelir desteğinin istihdamı azaltması sebebiyle aktif programların ve özellikle istihdam teşvikleri ve doğrudan iş yaratma uygulamalarının desteklenmesi gerekmektedir. Tam istihdam hedefiyle istihdam yaratma noktasında desteklenmeye ihtiyaç duyulmayan ülkelerde ise işgücünün niteliğini artırmak amacıyla eğitim programlarına yönelimin işgücü piyasası programlarının uygulanmasında etkin olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada dört farklı ülke için modeller kurgulandığı için aktif ve pasif işgücü piyasası programları çatı uygulamalar kapsamında ele alınmıştır. Gelecekteki çalışmalarda çatı programlar ayrıştırılarak her birinin istihdam ile ilişkisinin tartışılmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Arranz, J. M. ve García-Serrano, C. (2023). Assistance benefits and unemployment outflows of the elderly unemployed: The impact of a law change. *The Journal of the Economics of Ageing*, 26, 1-14, 100466. <https://doi.org/10.1016/j.jeoa.2023.100466>
- Bayraktar, Y. ve Yaşarlar, Y. (2017). Pasif işgücü piyasası politikalarının işsizliğe etkileri: Küresel kriz sonrası Türkiye deneyimi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(2), 1-17. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/doujournal/issue/66677/1043132>
- Benghalem, H., Cahuc, P. ve Villedieu, P. (2022). *The lock-in effects of part-time unemployment benefits*. hal-03881625. Erişim adresi: <https://sciencespo.hal.science/hal-03881625>
- Betcherman, G. ve Olivas, K. ve Dar, A. (2004). *Impacts of active labor market programs: New evidence from evaluations with particular attention to developing and transition countries* (No. 0402). Washington: The World Bank.
- Breusch, T. S. (1978). Testing for autocorrelation in dynamic linear models. *Australian Economic Papers*, 17, 334-355. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8454.1978.tb00635.x>
- Brown, A. J. G. ve Koettl, J. (2015). Active labor market programs- employment gain or fiscal drain?. *IZA Journal of Labor Economics*, 4(12), 1-36. <https://doi.org/10.1186/s40172-015-0025-5>
- Carling, K. ve Richardson, K. (2004). The relative efficiency of labor market programs: Swedish experience from the 1990s. *Labour Economics*, 11(3), 335-354. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2003.09.002>
- Crépon, B. ve van den Berg, G. J. (2016). Active labor market policies. *Annual Review of Economics*, 8, 521-546. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080614-115738>
- Filges, T., Kennes, J., Larsen, B. ve Tranæs, T. (2011). Labour market programmes and the Equity-efficiency trade-off. *Journal of Macroeconomics*, 33(4), 738-753. <https://doi.org/10.1016/j.jmacro.2011.06.004>
- Fredriksson, P. ve Johansson, P. (2003). *Employment, mobility, and active labor market programs* (No. 2003:3). Uppsala: Nationalekonomiska Institutionen.
- Godfrey, L. G. (1978). Testing for higher order serial correlation in regression equations when the regressors include lagged dependent variables. *Econometrica*, 46, 1303-1310. <https://doi.org/10.2307/1913830>
- Heckman, J. J., LaLonde, R. J. ve Smith, J. A. (1999). The economics and econometrics of active labor market programs. *Handbook of labor economics* (Vol. 3) in (pp. 1865-2097). Amsterdam: Elsevier.
- Holm, A., Høgelund, J., Gørtz, M., Rasmussen, K. S. ve Bøje Houlberg, H. S. (2017). Employment effects of active labor market programs for sick-listed workers. *Journal of Health Economics*, 52, 33-44. <https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2017.01.006>

- Irandoost, M. (2023). Active labor market as an instrument to reduce unemployment. *Journal of Government and Economics*, 9, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.jge.2023.100065>
- Jespersen, S. T., Munch, J. R. ve Skipper, L. (2008). Costs and benefits of Danish active labour market programmes. *Labour Economics*, 15(5), 859-884. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2007.07.005>
- Jia, Y. G. (2023). Did the unemployment benefits extension between 2009-2013 deter entrepreneurship in the US? Some evidence and a model of unemployment benefits and entrepreneurship. *Economic Modelling*, 122, 106240. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2023.106240>
- Kapar, R. (2005). *Sosyal korumanın işgücü piyasasına etkisi*. İstanbul: Net Basım ve Yayıncılık.
- Kılınç Savrul, B. ve Uzunca, N. (2020). Türkiye’de pasif işgücü piyasası politikası kapsamında uygulanan işsizlik ödeneğinin işsizliğe etkileri: Zaman serisi analizi. *International Social Sciences Studies Journal*, 6(61), 1704-1717. <https://doi.org/10.26449/sss.2254>
- Kluve, J. (2010). The effectiveness of European active labor market programs. *Labour Economics*, 17, 904-918. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2010.02.004>
- Kluve, J., Puerto, S. ve Robalino, D., vd. (2019). Do youth employment programs improve labor market outcomes? A quantitative review. *World Development*, 114, 237-253. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.10.004>
- Kyyrä, T. (2010). Partial unemployment insurance benefits and the transition rate to regular work. *European Economic Review*, 54(7), 911-930. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2010.02.005>
- Liepmann, H. ve Pignatti, C. (2024). Welfare effects of unemployment benefits when informality high. *Journal of Public Economics*, 229, 1-21. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2023.105032>
- Lininger, C. A. (1963). *Unemployment benefits and duration a study of the effect of weekly unemployment benefit amounts on the duration of unemployment benefits*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Martins, P. S. (2021). Working to get fired? Unemployment benefits and employment duration. *Journal of Policy Modeling*, 43(5), 1016-1030. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2021.03.004>
- Mourello, E. L. ve Escudero, V. (2017). Effectiveness of active labor market tools in conditional cash transfers programs: Evidence for Argentina. *World Development*, 94, 422-447. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.02.006>
- Narayan, P. K. (2002). The saving and investment Nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990. <https://doi.org/10.1080/00036840500278103>
- Nekby, L. (2008). *Active labor market programs for the integration of youths and immigrants into the labor market: the Nordic experience*. Santiago: CEPAL.

- Pellizzari, M. (2006). Unemployment duration and the interactions between unemployment insurance and social assistance. *Labour Economics*, 13(6), 773-798. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2005.10.003>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Pignatti, C. ve van Belle, E. (2018). *Better together: Active and passive labour market policies in developed and developing economies* (No. 37). Cenevre: ILO.
- Pirciog, S., Ciuca, V. ve Popescu, M. E. (2015). The net impact of training measures from active labour market programs in Romania- subjective and objective evaluation. *Procedia Economics and Finance*, 26, 339-344. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)00862-X](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00862-X)
- Rodriguez-Planas, N. ve Jacob, B. (2010). Evaluating active labor market programs in Romania. *Empirical Economics*, 38, 65-84. <https://doi.org/10.1007/s00181-009-0256-z>
- Sianesi, B. (2008). Differential effects of active labour market programs for the unemployed. *Labour Economics*, 15(3), 370-399. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2007.04.004>
- Şahin, M., Nal, M. ve Kaya, F. (2019). Aktif işgücü piyasası politikaları işsizliği nasıl etkiliyor? İŞKUR eşleştirme hizmeti etki analizi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9(1), 161-176. <https://doi.org/10.32331/sgd.582734>
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2001). *Using multivariate statistics* (4th Ed.). New York: Harper Collins Publishers.
- Uşen, Ş. (2007). Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye’de aktif emek piyasası politikaları. *Çalışma ve Toplum*, 2, 65-95. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71787/1155086>
- Wapler, R., Wolf, K. ve Wolff, J. (2022). Do active labor market policies for welfare recipients in Germany raise their regional outflow into work?. *Journal of Policy Modeling*, 44(3), 550-563. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2022.05.006>
- Zivot, E. ve Andrews, D.W.K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil price shock and the unit root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10, 251-270. <https://doi.org/10.1198/073500102753410372>

Extended Abstract

Purpose

It is expected that active labor market practices, which basically include practices that affect the quality of the labor force, are more determinant on employment. On the other hand, it can be said that passive programs aimed at compensating the loss of welfare during the period when the labor force is unemployed also affect employment as they have beneficiary conditions that force the unemployed to remain active. Although there are multiple labor market programs, it is known that they are implemented within the framework of different items in each country. In this context, the welfare understanding of countries and the extent to which the state is effective in welfare distribution change the number of programs put into practice.

Design and Methodology

Employment is a central and wide-ranging phenomenon that is affected by many determinants or variables. Accordingly, analyses are carried out in different frameworks to understand the nature of employment. While there are various factors determining employment, it is known that labor market programs implemented to combat unemployment also have an impact on employment.

Within the scope of the study, three active labor market programs that are implemented in almost all countries and suitable for comparison were preferred, while one of the passive labor market programs was preferred. Training, employment incentives and direct job creation among active programs and out-of-work income maintenance and support among passive programs are included in the model constructed in the study. Although there are sub-applications of these programs, umbrella programs are preferred as explanatory variables in the model.

It is known that active and passive labor market programs have an impact on employment. Accordingly, in this study, which aims to examine how the same policy practices have an impact on employment in countries with different welfare regimes, ADRL models were constructed and analyzed separately for each country. The countries representing liberal, conservative, social democratic and Southern European welfare regimes are the USA, Germany, Sweden and Spain, respectively. In order to create a common data set, Spain is included in the study within the scope of the Southern European welfare regime instead of Italy. While the employment rate is the dependent variable, education expenditures, employment incentives, direct job creation and out-of-work income maintenance and support are the explanatory variables. The time dimension of the study consists of 1991-2020. Data on variables are obtained from the OECD database.

Findings

Although the short and long-run estimation results are similar in the US, it is found that employment incentives, which do not yield significant results in the short run, have an increasing effect on employment in the long run. Education and out-of-work income maintenance and support variables, which are among the passive programs, are found to have a decreasing effect on employment in the short and long run. In the US, direct job creation, which is included in active programs, was found to be the only program that increased employment in the short and long run.

In Germany, the relationship between the variables and employment in the short and long run shows a similar trend. Training programs did not show a significant relationship with employment in the short and long run. In Germany, active and passive interventions, which have a significant relationship with employment, have had a decreasing effect on employment. The negative impact of passive measures such as out-of-work income maintenance and support and active measures such as direct job creation on employment is lower than that of employment incentives.

Sweden is characterized by different effects in the short and long run. It is observed that employment incentives do not have a significant effect on employment in the short and long run. While direct job creation decreases employment in the short run, it has an increasing effect in the long run. Out-of-work income maintenance and support, on the other hand, leads to a decrease in employment in the short and long run. In Sweden, the analysis reveals that training programs, which have no significant effect in the long run, increase employment in the short run.

In Spain, the short and long-run relationships are similar. Training programs and out-of-work income maintenance and support had a decreasing effect on employment in the short and long run. Employment incentives, on the other hand, increased employment in the short and long run. While direct job creation decreased employment in Spain in the short run, it did not have a significant effect in the long run.

Research Limitations

In the study targeting the post-globalization period, the years 1991-2020 were used in order to create a common data set for countries.

Implications

When the findings of the analysis conducted in the study are evaluated in general, the relationship between each variable and employment shows different effects in different countries. It is also observed that the significance and impact levels differ within countries in the short and long run. The results of the analysis in the study show that out-of-work income support practices, which are included in passive programs, are negatively related to employment. Analyses also show that active programs have different effects across countries. Despite being one of the countries with the highest level of implementation of vocational training and retraining programs, it is noteworthy that training programs do not show a significant relationship with employment in Germany between 1991 and 2020.

It has been observed that there can be both positive and negative relationship between active labor market programs and employment. Although it can be said that the increase in the share of active and passive labor market programs in the national income of countries basically has a negative effect on employment, different effects have been found in selected countries, especially in terms of active practices. In this context, it can be said that there are differences in the relationship between active labor market programs and employment due to the labor market structure and economic and political backgrounds of the countries. In future studies, the topic can be improved by including different labor market programs in the model.

Originality

The study differs from other articles in terms of the methodology, variables and comparison. The comparison of models for four different countries makes the study unique.

Araştırmacı Katkısı: Fatma YEŞİLKAYA (%100).

Sağlığın Ticari Belirleyicilerinden Biri Olarak Tütün Endüstrisi ve Türkiye’de Tütün Vergilerinin Tütün Tüketimine Etkileri ^{1 2}

Nihal KALAYCI OFLAZ ³ - Olcay ÖZEN ⁴

Başvuru Tarihi: 08.01.2024

Kabul Tarihi: 29.03.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Sağlığa zararlı ürünleri üreten ve bu ürünlerin kullanımını teşvik ederek halk sağlığına zarar veren faaliyetler gerçekleştiren şirketlerin izledikleri yönetsel yaklaşımlar sağlığın ticari belirleyicisi olarak ifade edilmektedir. Tütün endüstrisi de halk sağlığı için risk taşıyan ürünlerin üretildiği bir sektör olup tütün ve tütünden elde edilen mamuller hastalık yükünün artmasına, yaşam yılı kayıplarına, sağlık harcamalarının artmasına ve artan üretim kayıplarıyla birlikte ulusal ve küresel hasılanın azalmasına neden olmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de tütün endüstrisinin halk sağlığı ve ekonomi açısından neden olduğu kayıpları Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi kapsamında uygulanan MPOWER politika paketine ilişkin göstergelerden biri olan tütün ürünlerinin vergilendirilmesinin talepte neden olduğu etkiler açısından değerlendirmektir. Türkiye’de tütün ürünleri için uygulanan vergiler ve bu vergilerin talebe olan etkileri, sigaranın satın alınabilirliği yani en çok satılan markanın 100 paket (2.000) sigarasını satın almak için gereken Kişi Başına Düşen GSYİH yüzdesi ve asgari ücret ile olan ilişkisi gibi göstergeler açısından analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Ekonomisi, Tütün, Vergiler, MPOWER

Atf: Kalaycı Oflaz, N. ve Özen, O. (2024). Sağlığın ticari belirleyicilerinden biri olarak tütün endüstrisi ve Türkiye’de tütün vergilerinin tütün tüketimine etkileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 525-544.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Çalışmamız Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi tarafından 16-19 Kasım 2023 tarihleri arasında düzenlenen "I. Uluslararası Karaelmas Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.

³ İstanbul Medipol Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, nkalayci@medipol.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8252-5868

⁴ İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, oozen@medipol.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6562-8286

Tobacco Industry as a Commercial Determinants of Health and the Effects of Tobacco Taxes on Tobacco Consumption in Turkey

Nihal KALAYCI OFLAZ⁵ - Olcay ÖZEN⁶

Submitted by: 08.01.2024

Accepted by: 29.03.2024

Article Type: Research Article

Abstract

The managerial approaches followed by companies that produce products harmful to health and carry out activities that harm public health by promoting the use of these products are expressed as commercial determinants of health. The tobacco industry is a sector that produces products that carry risks for public health, and tobacco and products derived from tobacco cause an increase in the burden of disease, loss of life years, increase in health expenditures, and decrease in national and global output with increasing production losses. The aim of this study is to evaluate the losses caused by the tobacco industry in terms of public health and economy in Turkey in terms of the demand effects of taxation of tobacco products, which is one of the indicators of the MPOWER policy package implemented under the Framework Convention on Tobacco Control. The taxes imposed on tobacco products in Turkey and the effects of these taxes on demand will be analyzed in terms of indicators such as the affordability of cigarettes, i.e. the percentage of GDP per capita required to purchase 100 packs (2,000) of cigarettes of the most sold brand, and its relationship with the minimum wage.

Keywords: Health Economics, Tobacco, Taxes, MPOWER

⁵ İstanbul Medipol University, School of Business and Management Sciences, International Trade and Finance, nkalayci@medipol.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8252-5868

⁶ İstanbul Medipol University, School of Health Science, Health Management, oozen@medipol.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6562-8286

Giriş

Günümüzde şirketler iş hedeflerini destekleyen stratejiler doğrultusunda gerçekleştirdikleri politik ve ticari tutumları ile küresel sağlığa etki etmektedir (Freudenberg,2012, s. 245). Sağlığa zararlı ürün ve seçimleri teşvik etmek için özel sektör tarafından kullanılan strateji ve yaklaşımlar literatürde sağlığın ticari belirleyicileri olarak ifade edilmektedir (Kickbusch, Allen ve Franz, 2016, s. 895). Sağlığa zararlı mal ya da hizmet üreten şirketler neden olduğu sağlık sorunlarının küreselleşmesine ve endüstriyel bir salgına yol açmaktadır (Mialon, 2020, s. 2). Tütün Endüstrisi de sağlığın ticari belirleyicilerinden birini oluşturmaktadır. Tütün, tüketicisinin ölümüne neden olan ve buna rağmen kullanım oranının çok yüksek olduğu bir ürün olup neden olduğu sonuçlar itibarıyla küresel bir salgındır (Ergüder, 2018, s. 302). Tütün salgını tütün endüstrisinin sebep olduğu bir salgın olup bu endüstrinin hedefi sigarayı sosyal olarak kabul edilebilir hale getirerek dumansız politika reformunu engellemektir (Chapman ve Freeman, 2008, s. 25).

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'nün verilerine göre tütün ve tütün ürünlerine bağlı olarak her yıl 8 milyonu aşkın insanın hayatını kaybettiği bilinmektedir. Bu ölümlerin 7 milyondan fazlası doğrudan tütün kullanımından kaynaklanmaktadır. Yaklaşık 1,2 milyonluk kaybı ise aktif olarak sigara içmeyen ancak sigara dumanına maruz kalan bireyler oluşturmaktadır (World Health Organization [WHO], 2023a). Günümüzde tütüne ve dolayısıyla sigara içme salgınına bağlı hastalıklar gelişmiş ülkelerden düşük ve orta gelirli ülkelere doğru kaymış olup kıt kaynakların öncelikli alanlar yerine verimsiz alanlarda tükenmesine neden olmaktadır (Gilmore, 2015; Acharya ve diğerleri, 2016; Britton, 2017).

Tütün kullanımına bağlı olarak erken ölümler, hastalık yükündeki artışın neden olduğu yüksek sağlık harcamaları ve iş gücünün verimliliğindeki kayıplar ekonomileri olumsuz etkilemektedir (Jha ve Chaloupka, 2000). DSÖ, tütünün sağlık üzerindeki etkilerinin yanı sıra sağlık harcamaları ve üretkenlik kayıplarıyla birlikte toplam ekonomik maliyetinin yıllık yaklaşık 1,4 trilyon ABD doları olduğunu belirtmektedir. Bu rakamın dünyanın yıllık gayri safi yurtiçi hasılasının %1,8'ine eşdeğer olduğu tahmin edilmektedir (WHO, 2023a). Tütün endüstrisi küresel sağlığı bu denli tahrip etmesine rağmen ekonomik ve politik faktörler tütün tüketimin beklenen düzeyde kontrol edilememesine neden olmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde tütün kullanım yaygınlığına bağlı olarak hastalık yükü de artış göstermektedir (Ergüder, 2008, s. 8).

Tütün kullanımının ekonomi ve insan sağlığı üzerinde neden olduğu yıkıcı etkilerin fark edilmesiyle tütün kullanımının kontrolüne yönelik küresel önlemler alınmaya başlamıştır. Tütün salgınının küreselleşmesi ve ulusal kontrol programlarının işlevsiz kalabileceğinin kabul edilmesiyle Mayıs 2003 tarihinde Dünya Sağlık Asamblesi'nde DSÖ Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi (DSÖ TKÇS) kabul edilmiştir (WHO, 2003). Bu sözleşme kapsamında 182 ülkede MPOWER politika paketi uygulanmaktadır (WHO, 2023b). MPOWER politika paketi ile 2030 yılında tütün kullanımına bağlı kalp ve akciğer hastalıkları, kanser ve diyabet dahil olmak üzere bulaşıcı olmayan hastalıklardan kaynaklanan erken ölümlerin üçte bir oranında azaltılması hedeflenmektedir (WHO, 2017).

Tütün endüstrisinin ekonomi ve halk sağlığı açısından taşıdığı önem nedeniyle bu çalışmanın amacı tütün endüstrisinin mevcut durumunu ortaya koyarak tütünün halk sağlığına ve tütünle mücadele amacı taşıyan MPOWER politika paketinin en önemli basamaklarından biri olan vergilemeye ilişkin göstergeler üzerinden değerlendirilmesidir.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Sağlığın ticari belirleyicileri tanımlanarak, sağlığın ticari belirleyicilerinden biri olan tütün endüstrisine ilişkin küresel bir profil çizilmiş, dünyada tütüne bağlı hastalık yüküne değinilmiş ve küresel tütün politikaları çerçevesinde vergi politikasına yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur.

İkinci bölümde Türkiye özelinde bir analiz yapılarak halk sağlığına ilişkin verilere ve tütüne bağlı hastalıkların neden olduğu hastalık yüküne yönelik bilgilendirme yapılarak Türkiye’de uygulanan tütün kontrol politikaları yine vergi politikası açısından ele alınmıştır.

Sağlığın Ticari Belirleyicileri

Halk sağlığını olumsuz yönde etkileyen özel sektör faaliyetleri, bunu mümkün kılan politik ekonomik sistemler ve normlar DSÖ tarafından sağlığın ticari belirleyicileri olarak tanımlanmaktadır (WHO, 2022a). Ulusötesi tütün şirketleri itibar yönetimi, koalisyon yönetimi ve bilgi yönetimi stratejileriyle ilgilenerek çıkarlarını ilerletmeye çalışırken çözümün parçası olma yolunda mesajlar vermekte fakat bu mesajlar reel eylemleri ile uyuşmamaktadır (Hird ve diğerleri, 2022, s. 297). Chapman ve Freeman (2008)’a göre tütün endüstrisinin nihai anlamdaki hedefi sigara kullanımını sosyal olarak kabul edilebilir hale getirmek ve böylece dumansız politika uygulamalarını engellemektir (Chapman ve Freeman, 2008, s. 25). Bu kapsamda tütün endüstrisinin kullandığı strateji ve yaklaşımlar için 2000 yılında, DSÖ tütün endüstrisi uzmanları komitesi kurulmuştur. Komiteye göre endüstrinin tütün kontrolündeki ilerlemeleri önlemek için izlediği stratejilerden bazıları: DSÖ veya DSÖ görevlilerini itibarsızlaştırmak, mali güç kullanmak, paravan gruplar ve sendikalar gibi vekilleri kullanmak, DSÖ araştırmalarını çarpıtmak, dikkati tütün kontrolü girişimlerinden uzaklaştırmak için medya etkinlikleri düzenlemek şeklinde raporlanmıştır (WHO, 2009, s. 2).

2001 yılında 54. Dünya Sağlık Asamblesi’nde tütün kontrolünde şeffaflık kararı alınmıştır (WHO, 2009). Bu karar uyarınca, DSÖ’nün yayımladığı “Tütün endüstrisi ve kurumsal sosyal sorumluluk Doğal bir çelişki” raporu üye devletleri tütün endüstrisi faaliyetleri hakkında bilgilendirmek için yayınlanmış ve raporda, tütün endüstrisinin “kurumsal sosyal sorumluluk” faaliyetleri yoluyla etkisiz tütün kontrolü politika ve programlarını destekleyerek kamuoyundaki imajını iyileştirme girişimlerine vurgu yapılmıştır (WHO, 2004a).

Sağlığın Ticari Belirleyicilerinden Biri Olarak Tütün Endüstrisi

Tütün sağlığın ticari belirleyicilerinden biridir. Sağlığın ticari belirleyicileri, Birleşmiş Milletlerin, Bulaşıcı Olmayan Hastalıkların Önlenmesi ve Kontrolüne İlişkin İlerleme Raporunda (2017) sağlığa etki eden ticari koşullar, eylemler ve ihmaller olarak ifade edilmektedir (United Nations [UN], 2017). Sağlığın ticari belirleyicileri fikri zararlı emtia endüstrilerinin bulaşıcı olmayan hastalıkları artıran sağlıksız yaşam stillerinin benimsenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle bu ürünleri üreten sektörlerle yönelik politikaların halk sağlığı hedefleriyle uyumlu olması adına kontrol altında tutulması ve daha sık denetlenmesi gerekmektedir (Patay, Schram ve Friel, 2022).

Tütün endüstrisinin aktörleri mevcut durumunu koruyabilmek için tütün kontrol önlemlerine karşı uluslararası, bölgesel ve ulusal düzeylerde verilen siyasi taahhütlere ve tütün kontrol önlemlerine muhalefet etmektedir. Uyguladığı taktikler daha çok bu taahhütleri engellemek, uygulanmasını geciktirmek ve zayıflatmak yönündedir. Tütün endüstrisinin halk sağlığı ile arasında çıkar çatışması bulunduğu, 2011 yılında gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda da kabul edilmiştir (WHO, 2019, s. 60). DSÖ Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi Madde 5.3’te “Taraflar, tütün kontrolü ile ilgili halk sağlığı politikalarını belirlerken ve uygularken, bu politikaları ulusal yasalara uygun olarak tütün endüstrisinin ticari ve diğer kazanılmış çıkarlarından korumak için hareket edeceklerdir.” hükmü ile tütün kontrolü ile ilgili halk sağlığı hedeflerine ulaşılabilmesi için tütün endüstrisinin manipülasyonuna karşı taraf ülkelere sorumluluklar yüklenmiştir. DSÖ Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi 5.3 maddesi uyarınca hükümetlerin tütün endüstrisinden gelen etkilere nasıl yanıt verdiğinin ve halk sağlığı politikalarını ticari çıkarlardan nasıl

koruduğunun incelenmesi amacıyla Küresel Tütün Endüstrisi Endeksi hazırlanmaktadır. Bu endeks ile politika geliştirmeye katılım, kurumsal sosyal sorumluluk, sektöre faydalar, gereksiz etkileşim, şeffaflık önlemleri, çıkar çatışması, önleyici tedbirler olmak üzere 7 adet endüstri müdahalesi göstergesini kapsayan 20 soruluk bir anket üzerinden ülkelere puan verilmektedir (Assunta, 2023).

Madde 5.3'ü uygulayan ülkelerde hükümetlerin tütün endüstrisinin çıkarlarına karşı halk sağlığı politikalarının uygulanmasına yönelik çabalarını yansıtan endeksin 2022 yılı ile ilgili endeks sonuçları Tablo 1'de yer almakta olup yürüttüğü faaliyetleri belgeleyen 90 ülkeyi kapsamaktadır (Assunta, 2023, s. 3-4).

Tablo 1
Tütün Endüstrisi Endeksi Sonuçları

Ülke	Tütün Endüstrisinin müdahalesi Genel	Tütün endüstrisinin politika geliştirmeye
	Ülke sıralaması	müdahalesi (Sıralama)
	0-100	0-20
ABD	80	15
Bangladeş	72	7
Çin	73	20
Endonezya	84	15
Filipinler	60	16
Hindistan	58	7
Japonya	88	16
Rusya	-	-
Türkiye	72	16
Vietnam	57	12

Not. Assunta, 2023:10 ve 25.

Bir ülkenin endeksten düşük puan almış olması tütün endüstrisinin müdahale düzeyinin düşük olduğunu göstermesi açısından iyi bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Tütün endüstrisinin müdahalesinin genel ülke sıralamasında endeks 0-100 arasında değerler almaktadır. Endeks incelendiğinde karşılaştırılan ülkelerde müdahale düzeyinin en yüksek olduğu ülkelerin Japonya, Endonezya, ABD ve Çin olduğu görülmektedir.

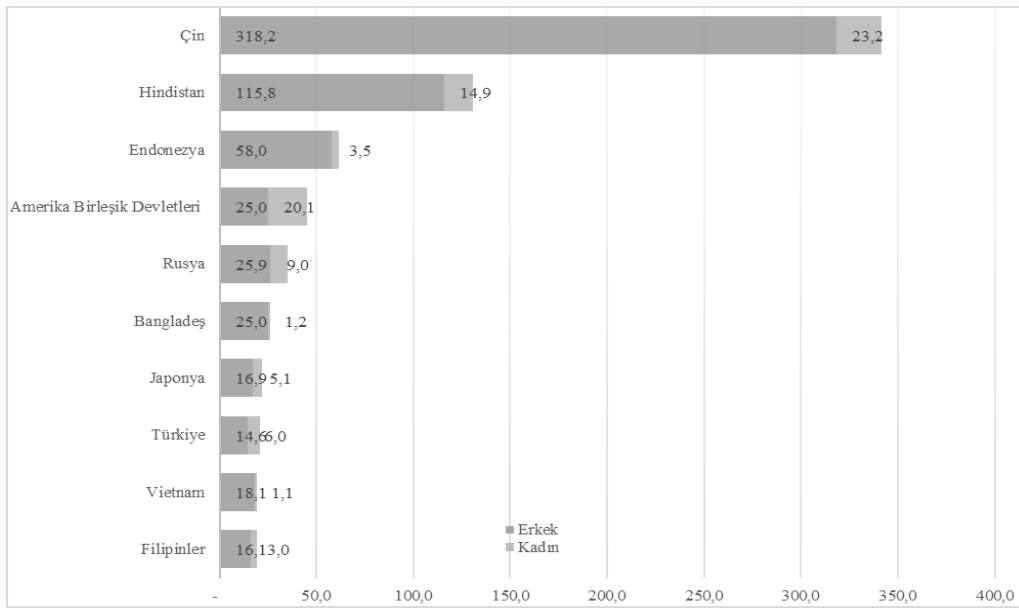
Tütün kullanım yaygınlığının en yüksek olduğu ülkelerde müdahale düzeyinin de yüksek olduğu görülmektedir. Tütün endüstrisinin politika geliştirmeye olan müdahalesi açısından ise endeks 0-20 arasında değerler almaktadır. Endekste en yüksek değer Çin'e aittir. Türkiye'nin endeks değerinin her iki kategoride de yüksek olması tütün endüstrisinin müdahalesinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Halk Sağlığına İlişkin Küresel Göstergeler

Tütün, bulaşıcı olmayan hastalık yükünün artışına neden olan faktörlerden biri olarak görülmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018). Mathers ve Loncar (2006)'ın 2002-2030 yıllarına ilişkin küresel ölümler ve hastalık yüküne ilişkin projeleri kapsamında tütüne atfedilebilir öngörülen ölüm oranı, akciğer kanseri, üst solunum yolu hastalıkları ve diğer tüm kanserler, KOAH, diğer solunum yolu hastalıkları, kardiyovasküler hastalıklar, tüberküloz ve seçilmiş diğer hastalık nedenleri için yürüttükleri hastalık yükü çalışmanın sonuçlarına göre 2030 için öngörülen ölümler, iyimser senaryoda 7,4 milyon, kötümser senaryoda 9,7 milyon kişidir. Bununla birlikte çalışmada tütüne bağlı ölümlerin yüksek gelirli ülkelerde 2002 ile 2030 arasında %9 oranında azalacağı, ancak düşük ve orta gelirli ülkelerde iki katına çıkarak 3,4 milyondan 6,8 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir (Mathers ve Loncar, 2006, s. 2021).

Tütün bulaşıcı olmayan hastalıklardan kaynaklanan ölümlerin %16'sına etki etmektedir (WHO, 2017). 2011 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen Bulaşıcı Olmayan Hastalıklara İlişkin Siyasi Deklarasyonun ardından Dünya Sağlık Örgütü, bulaşıcı olmayan hastalıkların kontrolündeki ilerlemeyi takip edebilmek amacıyla küresel bir izleme çerçevesi geliştirmiştir. Dokuz küresel hedef ve 25 göstergeden oluşan bu çerçevede küresel olarak tütün kullanımının 15 yaş üstü bireylerde %30 azaltılması hedeflenmektedir (WHO, 2013).

Halk sağlığı için önemli bir tehdit olan tütün kullanımının yaygınlığına ilişkin bir profil çizmek açısından öncelikle küresel tütün pazarında en büyük paya sahip olan ülkelerin tütün kullanım yaygınlığı Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. En Çok Sigara İçen Ülkeler (%), (15+, milyon olarak, 2019), The Tobacco Atlas, (06.02.2023).

Grafiğe göre Çin, tütün kullanımının yaygınlığının en yüksek olduğu ülkedir. Çin'de tütün kullanımı neden olduğu hastalıkların hastalık yükü açısından temel risk faktörlerinden birini oluşturmaktadır. Bu ülkede tütün endüstrisinin müdahaleleri nedeniyle tütün kontrolünü sağlamak son derece güç olmasına rağmen yasaklar ile toplumsal farkındalığı artırma yönünde gayret gösterilmektedir (Yang ve diğerleri, 2015).

Hindistan, tütün kullanımının en yaygın olduğu ülkelerden biri olmasının yanı sıra dünyanın en büyük tütün pazarlarından biridir. Hindistan, 5 Şubat 2004 tarihinde DSÖ Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesini onaylayan sekizinci ülkedir (Rao ve Chaturvedi, 2010, s. 7).

Endonezya, ABD, Rusya, Bangladeş, Japonya, Türkiye, Vietnam ve Filipinler tütün kullanım yaygınlığının en yüksek olduğu diğer ülkelerdir.

Tütün Kontrol Politikaları: MPOWER Politika Paketi

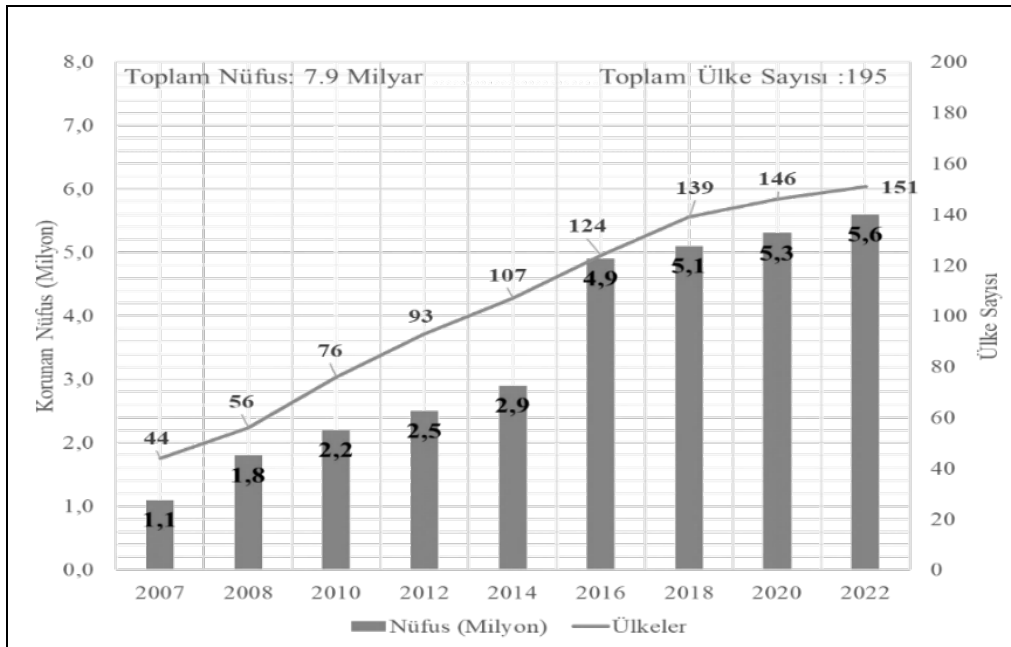
Dünya Sağlık Asamblesi'nin 61. oturumunda sunulan Bulaşıcı Olmayan Hastalıkların Önlenmesi ve Kontrolü için DSÖ Eylem Planı çerçevesinde üye ülkelere MPOWER (Monitor, Protect, Offer, Warn, Enforce, Raise Taxes on Tobacco) olarak adlandırılan bir politikalar bütününün uygulanması kararlaştırılmıştır (Ergüder, 2011, s. 16).

MPOWER politika paketi, ülkelere etkili tütün kontrolü sağlamak için tasarlanmış altı pratik uygulamadan oluşmaktadır. Bu uygulamalar;

- Tütün kullanımı politikalarını izlemek
- İnsanları pasif sigara dumanının zararlarından korumak
- Tütün kullanımından vazgeçmeleri için yardım önermek
- Tütünün zararları hakkında uyarmak
- Tütün reklam ve promosyon yasaklarını uygulamak
- Tütün ürünlerinin vergilerini artırmak

şeklinde özetlenebilir (WHO, 2004b).

Politikalar genel olarak ele alındığında Şekil 2’de görülebileceği gibi 2022 yılı itibariyle 5,6 milyardan fazla insan yani dünya nüfusunun %70’i en az bir MPOWER tedbiri tarafından en yüksek başarı seviyesinde korunmaktadır (WHO, 2023b).

Şekil 2. MPOWER Tedbirlerinin Kapsadığı Nüfus ve Ülke Sayısı (2007–2022), WHO, 2023b.

MPOWER politika paketinin uygulandığı ülke sayısı ve bu politikalar ile korunan küresel nüfusun 2007’den bu yana artış göstermektedir. Bu çalışmada tütün kontrolünü sağlamak amacıyla uygulanan vergi politikasının etkisinin incelenmesi amaçlandığından vergilemeye yönelik tedbirler ele alınmıştır.

Tütün Kontrol Politikası Olarak Vergiler

Dünya Sağlık Örgütüne göre tütün kullanımı her yıl sekiz milyon insanın ölümüne yol açmakta ve küresel ölçekte önlenemez ölümlerin önde gelen nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Kanıtlar, tütün tüketim vergilerinin ve fiyatlarının önemli ölçüde artırılmasının, tütün kullanımını azaltmak için en etkili ve maliyet etkin tek önlem olduğunu göstermektedir (WHO, 2023b).

Tütün ürünleri üzerindeki vergilerin artırılması ve bunun sonucunda fiyatlarının yükselmesi, tütünün daha az satın alınabilir hale gelmesine neden olmaktadır. Tütünün daha az satın alınabilir hale gelmesiyle insanların tütün kullanımı yaygınlığı azaltılabilmekte ve gençlerin tütüne başlaması önlenmektedir. Gençler ve düşük gelirli gruplar tütün fiyatlarındaki artışlara daha duyarlıdır. Tütün fiyatlarını %10 oranında artıran bir vergi artışı, tütün tüketimini yüksek gelirli ülkelerde yaklaşık %4, düşük ve orta gelirli ülkelerde ise yaklaşık %5 oranında azaltmaktadır (WHO, 2023c).

Sigara kullanımının en yaygın olduğu ülkelerde en çok satılan sigara markalarının satış fiyatları üzerinden alınan vergiler yıllara göre Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2

Ülkelere Göre En Çok Satılan Sigara Markalarının Satış Fiyatları Üzerinden Alınan Vergiler

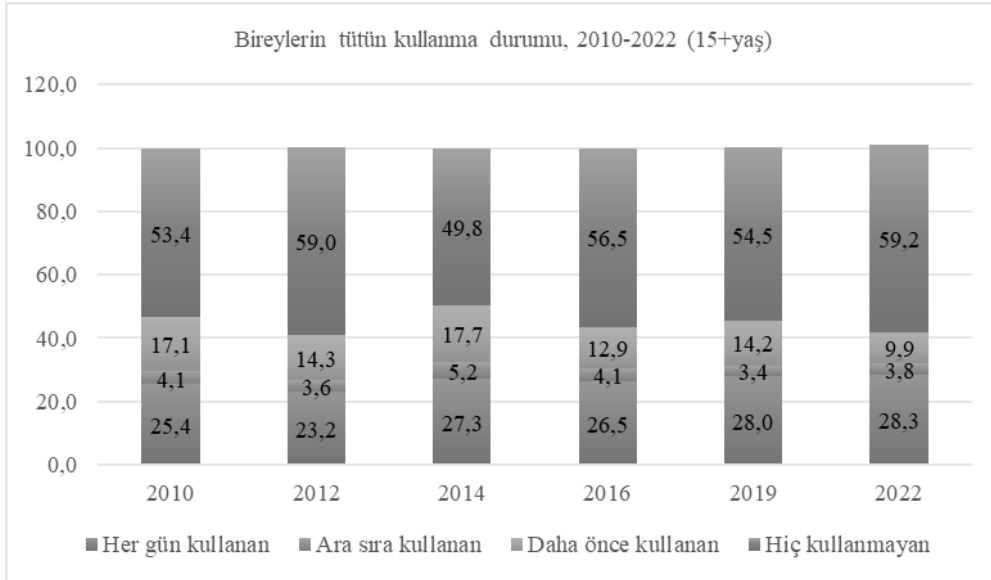
Ülke	2020	2018	2016	2014	2012	2010	2008
Bangladeş	0,73	0,71	0,66	0,58	0,54	0,48	0,47
Çin	0,54	0,56	0,56	0,52	0,50	0,49	0,41
Hindistan	0,58	0,54	0,53	0,41	0,42	0,45	0,46
Endonezya	0,62	0,53	0,57	0,53	0,51	0,54	0,53
Japonya	0,61	0,63	0,63	0,64	0,64	0,63	0,63
Filipinler	0,56	0,71	0,63	0,74	0,29	0,28	0,29
Rusya	0,56	0,57	0,51	0,48	0,40	0,35	0,30
Türkiye	0,85	0,81	0,83	0,82	0,80	0,78	0,73
ABD	0,40	0,43	0,43	0,43	0,43	0,45	0,37
Vietnam	0,39	0,37	0,36	0,32	0,32	0,32	0,32

Not. WHO, 2023d.

En çok satılan sigara markalarında fiyatın yüzdesi olarak vergi oranlarının 2008-2020 yılları arasındaki değişimi incelendiğinde en yüksek verginin sırasıyla Türkiye, Bangladeş, Filipinler ve Japonya’da alındığı görülmektedir.

Türkiye’de Tütün Kullanım Yaygınlığı ve Sağlık Göstergeleri

Türkiye’de tütün ile mücadele kapsamında 15 yaş üstü bireylerin tütün kullanım yaygınlığı izlenen temel parametrelerden biridir. Elde edilebilen veriler kapsamında 2010 ve 2022 yılları arasında Türkiye’de 15 yaş üstü bireylerin tütün kullanım yaygınlığı Şekil 3’te sunulmuştur.

Şekil 3. Türkiye’de Bireylerin Tütün Kullanma Durumu (%), 2010-2022 (15+), TÜİK (2023a).

Şekil 3’e göre Türkiye’de hedeflenenin aksine 2010-2022 yılları arasında tütün kullanım yaygınlığının artış gösterdiği görülmektedir. 2022 yılında nüfusun %28,3’ünün hergün tütün kullandığı, %3,8’inin ara sıra tütün kullandığı, %9,9’unun ise daha önce sigara kullandığı görülmektedir. Dolayısıyla sigara talebinin uygulanan tütün kontrol politikalarının kapsam olarak yoğunluğuna rağmen artış gösterdiğini söylemek mümkündür.

Türkiye’de gerçekleşen sağlık harcamaları incelendiğinde toplam sağlık harcamalarının yaklaşık yüzde 9’luk bir kısmının tütün kullanımıyla ilişkili olduğu ve tütün kullanımıyla ilişkili olarak ortaya çıkan hastalıklara bağlı olarak bu maliyetin yüzde 20,1’ini kanser hastalıklarının, yüzde 34,1’ini kalp ve damar hastalıklarının ve yüzde 42,9’unu solunum yolu hastalıklarının oluşturduğu bilinmektedir. Tütün kullanımının doğrudan sağlık maliyeti ise 2020 yılı için 25 milyar liradır (Öz, 2023).

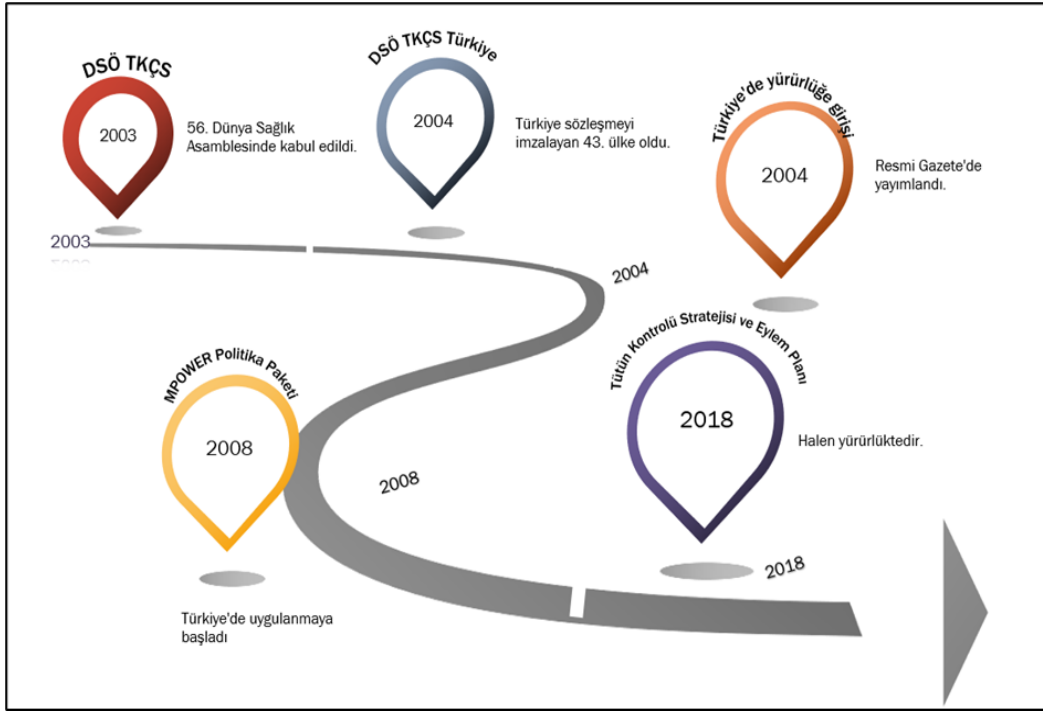
Türkiye’de Tütün Endüstrisi ve Tütün Kontrol Politikaları

Türkiye’de tütün endüstrisinin 85.5 (ton) üretim hacmi bulunmaktadır (TÜİK, 2023b). Tütün ürünlerine yönelik dış ticaret verileri incelendiğinde tütün ürünlerinin ihracatı miktar olarak toplam ihracatın %2’sini, tutar bazında ise toplam ihracatın %10’luk kısmını oluşturan en yüksek fiyatlı ürün grubudur. Kurutulmuş tütünde ise %13 olan ihracat payı ile Türkiye dünyada lider konumdadır. Türkiye, Irak ve Amerika’ya kurutulmuş tütün ihracatı gerçekleştirmekte ve Güney Amerika’dan da kurutulmuş tütün ithal etmektedir (Türkiye Bankalar Birliği, 2023).

Tütün endüstrisi 13,5 milyar dolarlık bir değere sahip olup tütün üzerinden alınan vergiler satış sonrasında tahsil edildiğinden tütünün arz tarafı politika tasarım sürecinde önemli bir rol oynamaktadır (TEPAV, 2020).

Türkiye’de tütün kontrolüne yönelik politikalar DSÖ TKÇS’ye paralel bir gelişim sergilemiştir. DSÖ TKÇS’nin 2003 yılında 56. Dünya Sağlık Asamblesinde kabul edilmesinin ardından 2004 yılında Türkiye sözleşmeyi imzalayan 43. ülke olmuştur (Sağlık Bakanlığı, 2018b).

Türkiye’de tütün kontrol politikalarının tarihsel seyri Şekil 4’te yer almaktadır.

Şekil 4. Türkiye’de Tütün Kontrol Politikalarının Gelişimi, Tütün Kontrolü Stratejisi ve Eylem Planı, 2018-2023’ten yararlanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Sözleşmenin 2004 yılında Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmesinin ardından 2008 yılında MPOWER politika paketi Türkiye’de de uygulanmaya başlamıştır. Tütün kontrolüne yönelik politika paketinin gerekleri doğrultusunda pek çok hukuki ve kamusal düzenleme yapılmıştır. Tütün kontrol politikaları için belirlenen hedefler ulusal düzeyde Tütün Kontrolü Stratejisi ve Eylem Planlarıyla somutlaştırılmaktadır. DSÖ TKÇS’nin 27 Şubat 2005’te yürürlüğe girmesinden bu yana DSÖ TKÇS kapsamında her iki yılda bir üye ülkelerden alınan veriler doğrultusunda tütün kontrolü konusunda atılan adımlar rapor haline getirerek yayımlanmaktadır. Bu kapsamda iki tür rapor hazırlanmakta olup bu raporlar; küresel tütün salgını raporları ve küresel tütün politikaları konusunda ilerleme raporlarıdır. Küresel Tütün Salgını Raporunda, MPOWER politika paketi çerçevesinde tütün kontrol politikalarının en kapsamlı uygulandığı ülkelerden birinin Türkiye olduğu belirtilmektedir (WHO, 2023b). 2023 ilerleme raporunda ise Türkiye’de öne çıkan tedbirlerden bazıları; 25 Şubat 2020 tarihi itibarıyla her türlü tütün ürününün tüketiminde kullanılan elektronik cihaz, bileşen ve yedek parçaların Türkiye’de ithalatının yasaklanması, bir tütün ürününün hukuka aykırı satışının tespiti durumunda reklam ve tanıtımların durdurulması ve ilgili firmaya idari para cezası uygulanması, nargile hizmeti veren işletmelerin çapraz denetim modeli ile denetlenmesi gibi uygulamalardır (WHO, 2023c). Bunun dışında Türkiye’de gerçekleştirilen düzenlemeler 2008 yılında 5727 sayılı Kanun ile 4207 Sayılı Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü Hakkında Kanununda yapılan düzenlemeler ile evler hariç kamuya açık tüm kapalı mekanlarda sigara içmenin yasaklanması ve 2013 yılında özel araçların sürücü koltuklarının da bu yasak kapsamına alınması gibi uygulamalardan oluşmaktadır (Durmaz, 2020, s. 1042).

Türkiye’de Tütün Vergileri ve Sigara Fiyatları

Türkiye, tütünle mücadele kapsamında MPOWER politika paketini en kapsamlı uygulayan ülkelerden biridir (WHO, 2023c). Türkiye’de DSÖ TKÇS kapsamında uygulanan vergi oranları DSÖ’nün tütün ürünleri üzerinden alınmasını önermiş olduğu %75 vergi eşliğinin üstündedir. Tütün üzerinden alınan küresel medyan

vergi yükü %60 olup DSÖ'nün standardına göre Avrupa bölgesinde %75 eşliğinin üstünde vergi alınırken Afrika bölgesinde bu oran %30'dur (WHO, 2023c). Türkiye'de vergi oranları DSÖ'nün saptadığı eşğin üstünde uygulanmasına rağmen tütüne olan talep artış göstermektedir.

Tütüne olan talebin azalmamasının ya da kayıt dışı alternatiflere yönelim olmasının nedenleri incelendiğinde DB'nin "Türkiye'de Tütünün Vergilendirilmesi" başlıklı raporu bu konuda ilgi çekici bir tespitte bulunmaktadır. Türkiye'de kişi başına sigara tüketim oranının 2003-2013 yılları arasında yüzde 26 gibi önemli bir düşüş gösterdiği ancak 2013-2016 yılları arasında nispi sigara fiyatı düştüğü için kullanım oranının yüzde 10 arttığı belirtilmiştir. Türkiye'de daha yüksek nispi fiyatlar uygulanmadığı takdirde tütün vergilerinin etkisiz olacağı belirtilmektedir (Çetinkaya ve Marquez, 2017, s. 14).

Evrengil (2022, s. 158-159), DB'nin 2013-2016 yılları arasında tütünün satın alınabilirliğinin arttığı savını 2017-2021 yılları arasındaki genel Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) ve alkollü içecekler ve tütün TÜFE'sini karşılaştırarak incelemiş ve tütünde meydana gelen fiyat artışlarının genel fiyat artışlarının altında kaldığını ifade etmiştir. Fakat 2019 yılı için genel fiyatlar %11,8 oranında artarken, sigara fiyatlarının %43 oranında arttığını ve buna rağmen yasal sigara tüketiminin artış gösterdiğini belirtmiştir (Evrengil, 2022, s. 158-159).

Literatürde tütün üzerinden alınan vergilerin enflasyon oranının üzerinde belirlenmesinin; 1. fiyatın reel olarak daha yüksek olmasına neden olacağı, 2. sigaraya olan talebin satın alma eğilimindeki düşüşe bağlı olarak azalacağı belirtilmektedir (Uğur ve Kömürcüler, 2015, s. 329).

Türkiye'de tütün ürünleri üzerinden alınan vergiler dolaylı vergiler olup spesifik (maktu) vergi, ad valorem (nispi) vergi ve KDV şeklinde tahsis edilmektedir. Tütün ürünlerinde nihai satış fiyatı hesaplanırken; üretici fiyatı, perakendeci-toptancı payı, nispi ve maktu ÖTV ile KDV tutarları toplanmaktadır (Atuk, Çebi ve Özmen, 2011, s. 3).

En çok satılan sigara markasının fiyatının yüzdesi olarak alınan vergiler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3
Türkiye'de En Çok Satılan Sigara Markasının Fiyatının Yüzdesi Olarak Vergi Oranları

Yıllar	En çok satılan sigara markasının fiyatının yüzdesi olarak vergiler					
	Spesifik Vergi (Maktu Vergi) (%)	Ad Valorem Vergi (Nispi Vergi) (%)	Katma Değer Vergisi/Satış Vergisi (%)	İthalat Vergileri (%)	Diğer Vergiler (%)	Toplam Vergi (%)
2008	0,00	58,00	15,25	0,00	0,00	73,25
2010	0,00	63,00	15,25	0,00	0,00	78,25
2012	0,00	65,00	15,25	0,00	0,00	80,25
2014	1,63	65,25	15,25	0,00	0,00	82,13
2016	2,55	65,25	15,25	0,00	0,00	83,05
2018	3,11	63,00	15,25	0,00	0,00	81,37
2020	2,62	67,00	15,25	0,00	0,00	84,88
2022	3,00	63,00	15,25	0,00	0,00	80,80

Not. WHO, 2022c; WHO,2024.

Tablo 3'de görülebileceği gibi 2008-2022 yılları arasında en çok satılan sigara markasının fiyatının yüzdesi olarak vergiler incelendiğinde yıllar içerisinde DSÖ'nün önerdiği %75 eşliğinin üzerinde vergi alındığı görülmektedir. Ancak, 2018 yılında ulusal tütün kontrol stratejisi hedefleri doğrultusunda tütün ürünleri üzerinden alınan vergi oranlarında ve vergi tutarlarında değişiklik yapılmıştır. Bu değişik ile uluslararası vergi

ortalamalarına yakınsamak yanında enflasyon ile mücadelede para ve maliye politikasının eş güdümlü bir şekilde yönetilmesi amaçlanmaktadır. Böylece, nispi ÖTV oranı 2018 yılında %63'e düşürülmüş, maktu ÖTV ise artırılmıştır. Bununla birlikte 2020 yılında (84,88%) olan toplam vergi oranı, 2022 yılında (80,80%)'e düşmüştür. 2023 yılının sonunda yapılan düzenlemeyle nispi ÖTV'nin 2022 yılındaki (%63) olan değeri (%57)'ye düşürülmüştür. Nispi ÖTV'de yapılan değişiklikler mali çarpana etki etmektedir. Mali çarpan, maktu vergilerde meydana gelen artışın satış fiyatına olan etkisini belirlemekte olup 2023 yılında yapılan düzenleme mali çarpanın 7,50'den 5,17'ye gerilemesine bu da firmaların satış fiyatını daha az artırarak tütün ürünlerinin enflasyonist etkisinin azalmasına etki etmektedir (TCMB, 2018, s. 37; TCMB, 2024, s. 42-43). Yeni uygulama enflasyon ile mücadele kapsamında tütün ürünlerinin fiyatlarını kontrol altında tutmayı hedeflemektedir. Bununla birlikte, eski uygulama tütün ürünleri üzerinden alınan nispi verginin payının yüksek olmasına ve sigara üreticisi firmalardan alınan verginin kurumlar vergisi ile birlikte %97'yi aşmasına neden olmaktadır. Bu durum karlılığı olumsuz etkilenen üreticinin maruz kaldığı vergi artışını ürettiği ürünün fiyatını aşırı artırarak karşılamasına neden olurken, tüketicinin daha düşük fiyatlı ya da kaçak ürünlere yönelmesi ile sonuçlanmaktadır (Uğur ve Kömürçü, 2015, s. 340).

Tütün üzerinden alınan vergilere yönelik yeni değişiklikten hareketle, vergi politikasının aslında tütün üzerinden alınan vergilerin etkin bir şekilde yönetilmesini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Vergi oranlarının ise tütün mamullerinin fiyatlarına yansımaktadır. Enflasyonu stabilize edebilmek için uygulanan politikalar tütün ürünlerinin doğru fiyatlandırılması ve özellikle satın alım gücü düşük olan ya da sigara kullanımına başlaması muhtemel gençler gibi riskli gruplar için sigaranın satın alınabilirliğinin düşürülmesini sağlayacak şekilde belirlenebilirse halk sağlığı açısından önemli kazançlar elde edilmesine de hizmet edebilir (The Smoke Free Partnership, 2012).

Fiyatlar doğrudan sigaranın satın alınabilirliği ölçütü ile ilişkilidir. DSÖ'nün tanımlamasına göre sigaranın satın alınabilirliği, bir ülkede en çok satılan markaya sahip sigaralardan 100 paket (2000 adet sigara) satın almak için gerekli olan Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)'nin kişi başına düşen yüzdesi olarak ifade edilmektedir. Bu ölçüte göre hesaplanan yüzde ne kadar yüksekse sigaralar o kadar pahalı olmaktadır (WHO, 2023e). MPOWER önlemleri için DSÖ tarafından her iki yılda bir üye devletlerden toplanan vergi ve fiyat bilgileri kapsamında Türkiye'de en çok satılan markanın 100 paket (2.000) sigarasını satın almak için gereken kişi başına düşen GSYİH yüzdesi yani satın alınabilirlik ve Kişi Başına Düşen GSYİH Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4
Kişi Başına Düşen GSYİH ve Tütün Satın Alınabilirliği

Yıllar	Kişi başına düşen GSYİH (\$)	Kişi Başına GSYİH (TL)	Sigaranın Satın Alınabilirliği	En çok satılan markanın bir paketinin Fiyatı (20 Sigara), (TL)
2008	11.018,00	14.113,00	2,41	3,0
2010	10.629,00	15.964,00	2,84	4,5
2012	11.675,00	21.037,00	3,11	6,5
2014	12.178,00	26.624,00	3,02	8,0
2016	10.964,00	33.131,00	3,04	10,0
2018	9.799,00	46.202,00	2,95	13,5
2020	8.600,00	60.546,00	3,06	18,5
2022	10.659,00	176.651,00	1,89	31,5

Not. WHO, 2023e; TÜİK, 2023c; WHO, 2022b; WHO, 2024.

DSÖ'nün küresel tütün salgını raporuna göre; Türkiye'de en çok satılan sigara markasının 2000 sigarasını (100 paket) satın almak için gereken kişi başına düşen GSYİH karşılaştırıldığında Türkiye'de 2012 ve 2020 yılları arasında sigaraların satın alınabilirliğinde önemli bir trend değişikliği bulunmamaktadır (WHO, 2023b). Türkiye'de sigaranın satın alınabilirliğinin 2020 yılına kadar %2,5-3,5 bandında olduğu görülmektedir. 2022 yılında ise sigaranın satın alınabilirliği 1,89 (DSÖ'nün ilan edilen verilerinde satın alınabilirlik oranı hesaplanırken 31,5 TL esas alınmıştır) olarak hesaplanmıştır. Bu durumun sebepleri, gelirden meydana gelen artışın sigaranın fiyatında meydana gelen artıştan yüksek olması ve vergi oranlarındaki düşüş ile açıklanabilir. Tütün Kontrolü Strateji Belgesi ve Eylem Planı (Sağlık Bakanlığı, 2018b)'nda tütün ürünlerine uygulanan vergi yükünün yükseltilerek tütün ürünlerinin fiyatının artırılması yoluyla talebinin düşürülmesi için saptanan hedefler arasında sigaranın satın alınabilirliğini düşürmek ve asgari ücretin en düşük fiyatlı 30 paket sigara fiyatına oranının düşürülmesi yer almaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2018b). Bu hedeflerin yıllar içindeki gerçekleşme durumu Tablo 5'te sunulmuştur.

Asgari ücret; 2018 (1.603,12 TL), 2020 (2.324,71 TL) ve 2022 (01.07.2022-31.12.2022 tarihleri arası 5.500,35 TL, 01.01.2023-31.12.2023 tarihleri arası 8.506,80 TL) ve en düşük sigara fiyatları; 2018 (7,5 TL), 2020 (11,00 TL) ve 2022 yılı (23,0 TL ve 31,5 TL) rakamları üzerinden hesaplamalar yapılmıştır (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2023).

Tablo 5

Tütün Kontrolü Strateji Belgesi ve Eylem Planı (Sağlık Bakanlığı: 2018b) Fiyat Göstergeleri

Gösterge	Mevcut Durum		Hedefler (H: Hedeflenen, G: Gerçekleşen)				
	2017	2018 H	2018 G	2020 H	2020 G	2022 H	2022 G
100 paket ortalama mamul sigara fiyatının kişi başı yurt içi hasılaya oranı (%)	2,7	2,74	2,95	2,85	3,06	3,1	1,89
1 aylık asgari ücret tutarının en düşük fiyatlı 30 paket sigara fiyatına oranı	6,24	6,19	7,12	5,97	7,04	5,52	7,97 /9,0

Not. Sağlık Bakanlığı,2018a, 29, WHO,2024.

Tablo 5 incelendiğinde sigaranın satın alınabilirliği yani 100 paket ortalama mamul sigara fiyatının kişi başı yurt içi hasılaya oranı (%) 2018 ve 2020 yılları için hedefin üstünde gerçekleşmiş yani sigaranın satın alınabilirliği düşmüştür. 2022 yılında ise sigaranın satın alınabilirliği yükselmiştir. 2022 yılında asgari ücrette iki kez artış yapılmış olup iki ücret düzeyi için de hesaplama yapılmıştır. Her iki veri göz önünde bulundurularak 1 aylık asgari ücret tutarının en düşük fiyatlı 30 paket sigara fiyatına oranının yıllar içinde düşürülmesi hedefi doğrultusunda asgari ücret ile alınabilecek en düşük fiyatlı 30 paket sigara oranının düşmesi beklenirken tam tersine artış gösterdiği görülmektedir.

Her iki gösterge için de hedefler ve bu hedeflerin gerçekleşme durumu arasında sapmalar olduğu ve bu sapmaların talebi azaltma hedefini sağlayacak şekilde gerçekleşmediği görülmektedir. Bu nedenle de tütünün arz tarafına odaklanılmalıdır. Özellikle tütün endüstrisinde kayıt dışı sigaraların üretimi ve kaçakçılığa neden olan faktörlerin irdelenmesi gerekmektedir. Türkiye, sigara kaçakçılığının en yüksek olduğu ülkelerden biri olup dünyada 10. sırada yer almaktadır (Sigara ve Sağlık Ulusal Komitesi, 2023).

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye için özellikle MPOWER politika paketinin uygulandığı yıllara ilişkin veriler incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular sonucunda Türkiye’de sigara kullanım yaygınlığının düşmemesinin nedenleri, tütün ürünlerine olan talebin fiyat artışlarına duyarsız olması ve fiyat artışlarının sigaranın satın alınabilirliğine olan etkisinin sınırlı olması, tütün üzerinden alınan vergilerdeki artışın gelir artışının altında kalması, vergi oranlarındaki artışın sonucu olarak bireylerin düşük kaliteli ya da kaçak ürün alternatiflerine yönelmesi ve ekonomik faktörler ile açıklanamayan ancak talep artışına neden olan sosyal faktörler şeklinde sıralanabilir.

Türkiye’de tütün ürünlerine olan talebin fiyat artışlarına duyarsız olması ve fiyat artışlarının etkisi sigaranın satın alınabilirliği göstergesinden yararlanarak incelenmiş ve Türkiye’de söz konusu dönemde sigaraların satın alınabilirliğinin yüksek olduğu ve özellikle 2022 yılında artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Tütün üzerinden alınan vergilerin etkin bir şekilde yönetilmesinin tütün mamullerinin doğru fiyatlanması ile mümkün olduğu anlaşılmakla birlikte elde edilen verilerden hareketle 2018 yılında yapılan düzenlemeyle nispi vergiye yapılan indirimle paralel olarak tütün ürünleri üzerinden alınan toplam ÖTV oranının düştüğü görülmüştür. Bu düşüğe rağmen Türkiye’de tütün üzerinden alınan toplam vergi oranı DSÖ’nün belirlediği %75 vergi eşliğinin üstünde olup tütün talebi artış göstermektedir.

Asgari ücretle alınabilecek sigara miktarı göstergesi üzerinden tütün üzerinden alınan vergilerdeki artışların sigara fiyatlarını gelir artışının üzerine çıkaracak kadar yüksek olmadığı görülmüştür. Nitekim 1 aylık asgari ücret tutarının en düşük fiyatlı 30 paket sigara fiyatına oranı incelendiğinde oranın düşmesi beklenirken artış gösterdiği saptanmıştır. Dolayısıyla, MPOWER politika paketi kapsamında uygulanan vergi politikasının tütünle mücadelede Türkiye için henüz beklenen etkiyi sağlayamadığını söylemek mümkündür.

Tütün kontrolünü sağlayacak talep yönlü tedbirler, artan sigara fiyatları karşısında talep esnekliğinin düşük olmasına dayalı olarak yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle sigara talebinin artışına etki eden sosyal ve ekonomik faktörler ile mücadele etmek önem taşımakla birlikte tütün endüstrisinin faaliyetlerini kısıtlayan yani tütün arzına etki eden tedbirler alınması daha etkin sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir. Tütünle mücadelede ve özellikle kayıt dışı tütün ile ilgili ulusal politikaların başarıyla yürütülebilmesi için hem talep hem de arza etki eden faktörlerin Sağlık Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, Adalet Bakanlığı ve Merkez Bankası gibi kurumların kurumlararası eş güdümü ile yönetilmesi önemli bir faktördür. Bu çalışmanın sınırları içerisinde mümkün olmadığından gelecek çalışmalar için tütün endüstrisinin faaliyetlerini önleyecek arz yönlü politikaların, bireylerin yasal olmayan alternatiflere yönelmesini önlemek için alınabilecek tedbirlerin ve kayıt dışı faaliyetlerin irdelenmesi önem taşımaktadır.

Kaynakça

- U.S. National Cancer Institute and World Health Organization. The Economics of Tobacco and Tobacco Control. National Cancer Institute Tobacco Control Monograph 21. NIH Publication No. 16-CA-8029A. Bethesda, MD: U.S. Department of Health and Human Services, National Institutes of Health, National Cancer Institute; and Geneva, CH: World Health Organization; 2016.
- Assunta, M. (2023). *Global tobacco industry interference index 2023*. Bangkok, Thailand: Global Center for Good Governance in Tobacco Control.
- Atuk, O., Çebi, C. ve Özmen, M.U. (2011). Tütün ürünlerinde özel tüketim vergisi uygulaması. TCMB Ekonomi Araştırma Notları No.1116, <https://ideas.repec.org/cgi-bin/refs.cgi>.
- Britton, J. (2017). Death, disease, and tobacco. *The Lancet*, 389(10082), 1861-1862. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)30867-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)30867-X)
- Chapman, S. and Freeman, B. (2008). Markers of the denormalisation of smoking and the tobacco industry. *Tobacco control* 17(1), 25–31. doi: 10.1136/tc.2007.021386 25.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2023). Yıllar itibarıyla net ve brüt asgari ücretler. Erişim adresi: <https://www.csgeb.gov.tr/media/35787/yillar-itibariyle-net-brut-asgari-ucretler.pdf>.
- Cetinkaya, V. and Marquez, P.V. (2017). *Tobacco taxation in Turkey: an overview of policy measures and results*. Washington, D.C.: World Bank Group
- Durmaz, S. (2020). Tütün endüstrisi taktikleri ve etkili mücadele: Güncel değerlendirmeler, S. Üner, ve P. Okyay (Ed.), *Türkiye sağlık raporu 2020* içinde (s. 1041-1046). Ankara: Hipokrat Yayıncılık.
- Evrengil, E. (2022). Tütün kontrolünde vergi ve fiyat politikaları üzerine değerlendirme, E. Dağlı, P. Bostan ve A. G. Dilektaşlı (Ed.). *Tütün kontrolünde güncel tehditler* içinde (s. 136-167). Ankara: Toraks Kitapları.
- Ergüder T. (2008). *Tütün kontrolü çerçeve sözleşmesi: küresel sağlık için küresel eylem* (Yayın No:731), Erişim adresi: http://www.ssuk.org.tr/eski_site_verileri/belgeler/tutun_kontrolu_cerceve_sozlesmesi.pdf
- Ergüder, T. (2011). DSÖ tütün kontrolü çerçeve sözleşmesi ve Türkiye. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Platformu Dergisi*, 17(14-17). Erişim adresi: <https://www.sdplatform.com/Dergi/447/DSO-Tutun-Kontrolu-Cerceve-Sozlesmesi-ve-Turkiye.aspx>
- Ergüder, T. (2018). Global tobacco epidemic and tobacco control. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 12(4), 301-306. doi:10.21763/tjfm.465777.
- Freudenberg, N. (2012). The manufacture of lifestyle: The role of corporations in unhealthy living. *Journal of Public Health Policy*, 33, 244-256. <https://doi.org/10.1057/jphp.2011.60>.

- Gilmore, A. B., Fooks, G., Drope, J., Bialous, S. A. and Jackson, R. R. (2015). Exposing and addressing tobacco industry conduct in low-income and middle-income countries. *The Lancet*, 385(9972), 1029-1043. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)60312-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)60312-9).
- Hird, T., Gallagher, A., Evans-Reeves, K., Zatonski, M., Dance, S., Diethelm, P. A., Edwards, R. and Gilmore, A. (2022). Understanding the long-term policy influence strategies of the tobacco industry: two contemporary case studies. *Tobacco Control*, 31(2), 297-307. <http://dx.doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2021-057030>.
- Jha, P. and Chaloupka, F. J. (2000). The economics of global tobacco control. *Bmj*, 321(7257), 358-361. <https://doi.org/10.1136/bmj.321.7257.358>.
- Kalkınma Bakanlığı, Sağlıklı Yaşam ve Bağımlılıkla Mücadele Çalışma Grubu (2018). 11. *Kalkınma Planı, 2019-2023* (Yayın No: KB: 3024-ÖİK: 805). Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Saglikli-Yasam_ve_Bagimlilikla-Mucadele-Calisma-Grubu-Bagimlilikla-Mucadele-Alt-Calisma-Grubu-Raporu.pdf
- Kickbusch, I., Allen, L. and Franz, C. (2016). The commercial determinants of health. *The Lancet Global Health*, 4(12), e895-e896. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(16\)30217-0](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(16)30217-0).
- Mathers, C. D. and Loncar, D. (2006). Projections of global mortality and burden of disease from 2002 to 2030. *PLoS medicine*, 3(11), e442. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0030442>.
- Mialon, M. (2020). An overview of the commercial determinants of health. *Globalization and Health*, 16, 1-7. <https://doi.org/10.1186/s12992-020-00607-x>
- Öz, E. (2023). Tütün kullanımı giderek artıyor: Sigara endüstrisi her 1 saniyede, 100 dolar kazanıyor. Erişim adresi: <https://www.indyturk.com/node/581771/>.
- Patay, D., Schram, A. and Friel, S. (2022). The role of causal ideas in the governance of commercial determinants of health. A qualitative study of tobacco control in the pacific. *Social Science and Medicine*, 314, 115481. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.115481>.
- Rao, V. and Chaturvedi, P. (2010). Tobacco and health in India. *Indian Journal of Cancer*, 47 (Suppl 1), (3-8). doi:10.4103/0019-509X.64373.
- Sağlık Bakanlığı (2018a). *2019-2023 stratejik planı güncellenmiş versiyon* (Yayın No: 1223). Erişim adresi: <https://sgb.saglik.gov.tr/TR-61668/tc-saglik-bakanligi-2019-2023--stratejik-plani-guncellenmis-versiyonu.html>.
- Sağlık Bakanlığı. (2018b). *Tütün kontrolü strateji belgesi ve eylem planı (2018-2023)*. Erişim adresi: https://havanikoru.saglik.gov.tr/havanikoru/dosya/eylem_plani/ulusal-tutun-kontrol-programi-eylem-plani.pdf.
- Sigara ve Sağlık Ulusal Komitesi (2023). *Sigara kaçakçılığını önlemek hayat kurtarır*, Erişim adresi: http://www.ssuk.org.tr/content.php?haber_id=1454.

- TEPAV, TEPAV Tobacco Control Policy Research Team (2020). *The economics of curbing smoking in Turkey: A scoping review supply, demand, health, and public policy aspects*. Erişim adresi: <https://www.tepav-he.org/files/1-626a7f723d7c9.pdf>.
- The Tobacco Atlas (2023). *Prevalance*. Erişim adresi: <https://tobaccoatlas.org/challenges/prevalance/>.
- The Smoke Free Partnership (2012). Tütünün vergilendirilmesi ve yasa dışı ticaret. Erişim adresi: https://www.smokefreepartnership.eu/images/TobTaxy/SFP-KIT_TK_v1-turkish.pdf
- TÜİK (2023a). Türkiye sağlık araştırması. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Saglik-Arastirmasi-2022-49747>.
- TÜİK (2023b). Bitkisel Üretim İstatistikleri, Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Uretim-Istatistikleri-2022-45504>.
- TÜİK (2023c). Kişi Başına Bölgesel Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=gayri%20safi%20yurt%20i%C3%A7i%20has%C4%B1la>.
- Türkiye Bankalar Birliği (2023). Tarım Sektörü Raporu, Erişim adresi: https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/8960/Tarim_Sektor_Raporu_130723.pdf
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2008-2022). Tüketici fiyatları. Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr>.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2018). *Enflasyon Raporu, 2018-III*, Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2018/Enflasyon+Raporu+2018-III/>
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2024). *Enflasyon Raporu, 2024-I*, Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2024/Enflasyon+Raporu+2024+-+I>
- Uğur, A. ve Kömürcüler, E. (2015). Türkiye’de sigaranın vergilendirilmesinin etkinliği. *Suleyman Demirel University The Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 20(4), 327-346. Erişim adresi: <https://iibfdergi.sdu.edu.tr/assets/uploads/sites/352/files/yil-2015-cilt-20-sayi-4-yazi17-18122015.pdf>
- United Nations Secretary General (2017). Progress on the prevention and control of non-communicable diseases. Erişim adresi: https://www.drugsandalcohol.ie/29403/1/UN_Progress_on_the_prevention_and-control_of_non-communicable_diseases.pdf.
- Yang, G., Wang, Y., Wu, Y., Yang, J. and Wan, X. (2015). The road to effective tobacco control in China. *The Lancet*, 385(9972), 1019-1028. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)60174-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)60174-X).

- World Health Organization. (2003). The world health report 2003: shaping the future. Erişim adresi: <https://fctc.who.int/publications/i/item/9241591013>
- World Health Organization. (2004a). Tobacco Industry and Corporate Social Responsibility... an Inherent Contradiction. <https://escholarship.org/uc/item/6kf7q7v9>
- World Health Organization. (2004b). WHO framework convention on tobacco control (Report No. SEA-Tobacco-6). South-East Asia, New Delhi: WHO Regional Office. Erişim adresi: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/206081/B3677.pdf>
- World Health Organization. (2009), Tobacco industry interference with tobacco control. Erişim adresi: <https://escholarship.org/uc/item/98w687x5>.
- World Health Organization. (2013). Bulaşıcı olmayan hastalıkların önlenmesine ve kontrolüne ilişkin küresel eylem planı 2013-2020. Erişim adresi: <https://ekutuphane.saglik.gov.tr/Yayin/544>
- World Health Organization (2017). World No Tobacco Day 2017: Beating tobacco for health, prosperity, the environment and national development. Erişim adresi <https://www.who.int/news-room/detail/30-05-2017-world-no-tobacco-day-2017-beating-tobacco-for-health-prosperity-the-environment-and-national-development>.
- World Health Organization. (2019). WHO report on the global tobacco epidemic, 2019: offer help to quit tobacco use. Erişim adresi: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241516204>
- World Health Organization. (2022a). Commercial determinants of health. Erişim adresi: https://www.who.int/health-topics/commercial-determinants-of-health#tab=tab_1
- World Health Organization. (2022b). The Global Health Observatory. Erişim adresi: <https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/gho-tobacco-control-raise-taxes-retail-price-for-a-pack-of-20-cigarettes>.
- World Health Organization. (2022c), The Global Health Observatory. Erişim adresi: <https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/gho-tobacco-control-raise-taxes-national-taxes-pack-of-20>.
- World Health Organization. (2023a). Tobacco. Erişim adresi: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/tobacco>.
- World Health Organization. (2023b). WHO report on the global tobacco epidemic, 2023: protect people from tobacco smoke. Erişim adresi: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240077164>.
- World Health Organization. (2023c). Global progress report on implementation of the WHO framework convention on tobacco control. Erişim Adresi: <https://fctc.who.int/publications/m/item/2023-global-progress-report>

World Health Organization. (2023d), The Global Health Observatory. Erişim adresi: <https://www.who.int/data/gho/data/themes/topics/raise-taxes-on-tobacco>.

World Health Organization (2023e). Tobacco affordability. Erişim adresi: <https://www.who.int/data/gho/indicator-metadata-registry/imr-details/4613>.

World Health Organization (2024). Most sold brand of cigarettes: National taxes and retail price for a pack of 20 cigarettes. Erişim adresi: <https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/gho-tobacco-control-raise-taxes-national-taxes-pack-of-20>.

Extended Abstract

Purpose

This study aims to evaluate the current situation of the tobacco industry, which is one of the commercial determinants of health, based on taxation indicators, one of the most important steps of the MPOWER policy package implemented to struggle with tobacco consumption.

Design and Methodology

In this study, the main focus was on demand-side tobacco control policies. The factors affecting tobacco demand have been analyzed with the data obtained for global and Turkey within the framework of the tax policy, which is one of the most important steps of the MPOWER policy package. The taxes applied to tobacco products in Turkey and the effects of these taxes on demand have been explained by indicators such as the affordability of cigarettes, the percentage of GDP per capita, and the relationship with the minimum wage.

Findings

The study first analyzes taxes as a percentage of the price of the best-selling cigarette brand in Turkey during the years when the MPOWER policy package was implemented between 2008 and 2022. It is observed that Turkey has been taxed above the 75% threshold recommended by the WHO over the years. However, in 2018, tax rates and tax amounts on tobacco products were changed in line with the targets of the national tobacco control strategy. This change aims to converge to international tax averages and to manage monetary and fiscal policies in a coordinated manner in the fight against inflation. Thus, the relative SCT rate was reduced to 63% in 2018, while the specific duty SCT was increased. As a result, the total tax rate decreased from (84.88%) in 2020 to (80.80%) in 2022. At the end of 2023, the relative SCT was reduced from (63%) in 2022 to (57%). The fiscal multiplier decreased from 7.50 to 5.17, which reduces the inflationary impact of tobacco products by reducing the inflationary impact of tobacco products by increasing the selling price less. An analysis of the impact of this anti-inflationary policy on the affordability of cigarettes shows that the affordability of cigarettes in Turkey was between 2.5-3.5% until 2020. In 2022, the affordability of cigarettes is calculated as 1.89. This can be explained by the fact that the increase in income is higher than the increase in the price of cigarettes and the decrease in tax rates. As a matter of fact, the minimum wage was increased twice in 2022, and in the calculations made for both wage levels, it is seen that the ratio of 30 packs of cigarettes with the lowest price that can be purchased with the minimum wage is expected to decrease, but on the contrary, it is seen to increase.

Research Limitations

Depending on the frequency of publication of health data in the study, the period 2008-2020 was taken as a reference in some tables as the data range. Since the databases where health-related indicators are shared have updates depending on the reports published by the World Health Organization, similar data can be shared in Turkey as a country that provides reports to such organizations.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

Based on the findings, the reasons why the prevalence of cigarette use has not decreased in Turkey can be listed as follows: the demand for tobacco products is insensitive to the increase in prices and the effect of the increase in prices on the affordability of cigarettes is limited, the increase in taxes on tobacco remains below the increase in income, individuals turn to low quality or smuggled product alternatives as a result of the increase in tax rates, and social factors that cannot be explained by economic factors but cause an increase in demand.

It is possible to say that the tax policy implemented within the scope of the MPOWER policy package has not yet achieved the expected effect for Turkey in the fight against tobacco.

Demand-side measures to ensure tobacco control are insufficient in the face of increasing cigarette prices due to the low elasticity of demand. For this reason, while it is important to combat the social and economic factors that affect the increase in demand for cigarettes, taking measures that restrict the activities of the tobacco industry, that is, measures that affect the supply of tobacco, may provide more effective results. In order to successfully carry out national policies in the fight against tobacco and especially against informal tobacco, it is important to manage the factors affecting both demand and supply through inter-institutional coordination of institutions such as the Ministry of Health, the Ministry of Treasury and Finance, the Ministry of Trade, the Ministry of Justice and the Central Bank.

Originality/Value

There are few studies in the literature examining the correlation Tobacco Taxes On Tobacco Consumption In Turkey.

Araştırmacı Katkısı: Nihal KALAYCI OFLAZ (%50), Olcay ÖZEN (%50).

Alman Yönetim Bilimini Yeniden Kurma Çabaları: Walter Norden ve Yönetim Alanının Sınırlarını Çizmek^{1 2}

İsmail Bahadır TURAN³

Başvuru Tarihi: 13.12.2023

Kabul Tarihi: 01.04.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Alman yönetim bilimi, Kameral-Polizey Bilim ile doğan ve Devlet Bilimi üzerinden gelişen önemli bir gelenektir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise ABD kamu yönetiminin etkisine girmesiyle tamamen farklı bir yöne kaymıştır. Ancak öncesinde de idare hukuku, iktisat vb. disiplinlere nesnesini yitirmiş, gözden düşmüştür. Alman yönetim bilimi geleneğini canlandırmak için çeşitli başarısız çabalara rastlanmaktadır. Bu geleneği canlandırmak isteyenler arasında ayrıksı bir örnek de vardır: Walter Carl Norden. Çalışmanın temel tezi, Norden'in Alman yönetim bilimi geleneğini canlandırmak istediği, ancak döneminin güncel sorunları bağlamında pratiğe dönük bir yönetim bilimi oluşturmaya çalışarak başarısız olduğudur. Alman yönetim biliminin geçtiği süreçler, Türk alan yazınında son dönemdeki bazı çalışmalar dışında yeterince incelenmemiştir. Dolayısıyla aksini iddia etse de Norden'in yeniden kurmak istediği Alman yönetim bilimi geleneğinin devleti nesnesi yapan yaklaşımından uzaklaşmıştır. Almanya'da ve döneminin ana akımının dışında dikkat çekici biçimde piyasa / işletme tekniklerinin devlette de kullanılmasını önermesi, yönetim bilimi geleneğini canlandırma çabalarının bir diğer yolu olarak üniversitelerde ayrı bir bilim dalı olarak öğretilmesi, devlette görev yapacakların bu eğitimden geçmelerinin sağlanmasına dair çabaları ilgi çekicidir ve çalışmada ele alınacaktır. Bir diğer amaç Norden'in Alman yönetim bilimi geleneği bağlamında Türk alan yazına tanıtılmasıdır. Amacı açısından kuramsal olan çalışmanın, Alman yönetim biliminin tarihsel süreç içerisinde doğuşu ve gelişimine ilişkin Türk alan yazındaki son dönem verilen eserleri tamamlayıcı olacağı, Norden ve yönetim bilimi anlayışını açıklayarak farklı bir yaklaşımı tartışmaya açacağı değerlendirilmektedir. Öte yandan inceleme yaklaşımı açısından açıklayıcı olan çalışmada öncelikle araştırma tekniği açısından birincil kaynaklardan, Norden'in yönetim bilimi bağlamında yazdığı eserlerden, ilgisi ölçüsünde diğer Alman bilim insanlarının çalışmalarından yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alman Yönetim Bilimi, Kamu Yönetimi, Walter Carl Norden, Yöntem Tartışması

Atf: Turan, İ. B. (2024). Alman yönetim bilimini yeniden kurma çabaları: Walter Norden ve yönetim alanının sınırlarını çizmek. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 545-566.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Çalışma, Kamu Yönetimi Derneğinin 26-27.10.2023 tarihlerinde Ankara'da düzenlediği Cumhuriyet'in 100. Yılında Nasıl Bir Kamu Yönetimi Uluslararası Kamu Yönetimi Kongresi'nde özet versiyonuyla sunulmuştur.

³ Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ismailbahadir.turan@baucyprus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9938-0175

Attempts to Reconstruct German Administrative Science: Walter Norden and Drawing the Boundaries of the Field of Administration

İsmail Bahadır TURAN ⁴

Submitted by: 13.12.2023

Accepted by: 01.04.2024

Article Type: Research Article

Abstract

The German administrative science tradition, originating from Kameral-Polizey Science and evolving through State Science, underwent a significant transformation post-World War II under the influence of US public administration. Prior to this shift, it faced a decline, losing prominence to disciplines like administrative law and economics. Despite sporadic attempts to revive this tradition, Walter Norden's distinct effort diverged from revitalizing German administrative science. Contrary to claims, Norden aimed to establish a practical administrative science addressing contemporary issues rather than adhering to the traditional state-centric approach. This study, filling a gap in Turkish literature, scrutinizes Norden's departure from the conventional German administrative science paradigm. Norden advocated incorporating market and business techniques into the state, deviating from the mainstream in both Germany and his era. Moreover, he proposed teaching administrative science as a distinct discipline in universities to rejuvenate the tradition. The research aims to introduce Norden and his unconventional approach to Turkish literature within the context of German administrative science. Employing a theoretical purpose, the study complements recent works in Turkish literature on the historical development of German administrative science, providing a unique perspective on Norden and his contributions. Utilizing a descriptive research approach and relying on primary sources, including Norden's works and relevant sources from other German scholars, the study sheds light on Norden's distinctive stance in the realm of administrative science.

Keywords: German Administrative Science, Public Administration, Walter Carl Norden, Methodology Discussion

⁴ Bahçeşehir Cyprus University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Political Science and International Relations, ismailbahadir.turan@baucyprus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9938-0175

Giriş

Alman Yönetim Bilimi'nin tarihsel olarak doğuşu, gelişimi ve dönüşümüne ilişkin son dönemde Türk alan yazınında özellikle birincil kaynaklar üzerinden yürütülen kapsamlı çalışmalara rastlanmaktadır. Bu çerçevede Alman Yönetim Bilimi'nin; Kameral-Polizey Bilim⁵ olarak doğuşu, gelişimi, terk edilmesi, ardından özellikle Lorenz von Stein ile Devlet Bilimi (Staatswissenschaft) ve Yönetim Bilimi (Verwaltungswissenschaft) olarak dönüşümü ve yükselişi; Weimar Cumhuriyeti'nin hemen öncesinde yerini idare hukukuna bırakması ve Nasyonal Sosyalist (NS) rejimde, lanetlenen liberal düşüncenin ürünü sayılan idare hukuku yerine eyleme dayalı "Alman Yönetim Bilimi geleneğinin" yeniden yükselmesi ayrıntılı olarak ele alınmıştır (Turan, 2020; Turan, 2022a; Turan, 2022b; Turan, 2022c). Alman Yönetim Bilimi'nin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle ABD kamu yönetimi yaklaşımının etkisiyle dönüşümü ise ayrı bir çalışma konusudur.

Öte yandan Alman Yönetim Bilimi'nin gelişim çizgisinde ayrıksı bir isim göze çarpmaktadır: Walter Carl Norden. Norden, NS rejiminin yükseldiği bir dönemde Stein'in yönetim bilimini canlandırmayı, üniversitelerde bağımsız bir disiplin olarak kurmayı amaçlamıştır. Ancak Norden'ı ayrıksı kılan, Stein'a yaslanıp işletme tekniklerine yakınsamasıdır. Norden öncelikle idare hukuku (Verwaltungsrecht), siyaset bilimi (Politikwissenschaft), maliye (Finanzwissenschaft) ve iktisat (Wirtschaftswissenschaft) ile yönetim bilimi arasındaki sınırları çizmiştir. Bu şekilde devlet yönetiminde görev alacakların hukuk ve iktisat değil aksine bağımsız olarak tasarlanmış yönetim bilimi öğrenimi görmeleri gerektiğini göstermeye çalışmıştır.

Bu çerçevede üç ana bölümde tasarlanan çalışmada ilk olarak akademik yolunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından sadece önemli birkaç noktaya Norden'in kısa yaşam öyküsü verilecektir. Ardından diğer disiplinlerle sınırları çizmesi ve yönetim bilimi yaklaşımı gösterilecektir. Sonrasında yönetim biliminin bağımsız olarak üniversitelerde öğretilmesi, idari organlarda bu eğitimi alanların görevlendirmesinin gerekçelerini ortaya koyması açıklanacaktır.

Çalışmanın ana tezi, her ne kadar Steinci bir yönetim biliminin başlı başına bir disiplin olarak yeniden kurulmasını amaçlasa da Norden'in aslında söz konusu gelenekten tamamen uzaklaştığıdır. Bu bağlamda Norden'in, Alman yönetim bilimi yaklaşımından ABD kamu yönetimine geçişi nasıl kurguladığı da ortaya konacaktır. Ayrıca değer ya da yöntem tartışmalarının kurulmak istenen yönetim bilimine etkisi irdelenecektir. Son olarak Norden'in ilk kez olmak üzere Türk alan yazınına tanıtılması çalışmanın bir başka hedefidir. Bu doğrultuda Norden'in yönetimle ilgili en önemli eseri "Was bedeutet und wozu studiert man Verwaltungswissenschaft?" (Yönetim Bilimi Ne Anlama Gelmektedir ve Niçin Yönetim Bilimi Öğrenimi Görülür?) başta olmak üzere birincil kaynaklar kullanılmış, Norden'a yönelik eleştiriler ve eserlerine dair incelemeler bağlamında ikincil kaynaklara başvurulmuştur. Bu aşamada vurgulanması gereken önemli iki nokta bulunmaktadır. İlk olarak Norden, kaynakçada da sözü edilenler dışında yönetim bilimiyle ilgili başka bir eser vermemiştir. Yine Norden hakkında çalışma bağlamında ele alınanlar haricinde inceleme ya da araştırma türü yazılara rastlanmamıştır. İkincisi ise her ne kadar Norden'in ABD tarzı kamu yönetimine yakınsamasından bahsedilse de bunun ABD kaynaklarına atıflar verilerek yapılmadığı belirtilmelidir. ABD'de yürütülen çalışmalardan ne ölçüde esinlendiğini gösteren bir bilgi ya da emareye rastlanmamıştır. Çünkü genel olarak söz konusu dönemdeki Alman yazarlar, ABD başta olmak üzere yabancı kaynaklara atıfta bulunmamaktadırlar. Aynı zamanda yabancı eserlerden alıntı, kapsamlı aktarım ya da tercümelere de rastlanmamaktadır (Hurni, 2014, s.65-68). Norden'in ABD tarzı kamu yönetimine ilişkin kısa açıklamalarının tümüne çalışma içerisinde değinilmiştir. Dolayısıyla Norden'in ABD tarzı kamu yönetimine yakınsaması, sadece verimlilik üzerinden böylesi bir düşüncenin kısaca ortaya konması olarak görülmelidir.

⁵ Kameralizmin yerine, son derece kapsamlı içeriğe sahip olması ve birbiri yerine kullanılması dolayısıyla Kameral-Polizey Bilim adlandırılması tercih edilmektedir. Ancak zamanla iktisadi-mali konular daha çok Kameral Bilim; iç yönetim, anayasa, devlet formu gibi konular da Polizey Bilim adı altında incelenmeye başlanmıştır. Bu çerçevede Kameral ve Polizey olarak ayrı kullanımlar bu farkı gösterme amaçlıdır.

Zaman sınırı, Alman yönetim bilimi geleneğinin çözülmeye başladığı 19. yüzyıl sonu ile NS rejiminin iktidara geldiği 1933 arasındadır. Bu sınır yönetsel alanda, idare hukukunun egemenliğinin tümüyle yerleştiği ve NS rejimiyle bu egemenliğin sona erdiği aralığı göstermektedir. Bir başka kısıt, Norden ve eserleri hakkında Almanca alan yazında son derece kısıtlı sayıda çalışma bulunmasıdır.

Diğer taraftan Alman dilindeki kavramlar ve kaynak adlarının yazımı, dönemin Almanca dilbilgisi kurallarına sadık kalınarak verilmiştir.

Walter Carl Norden: Akademik Yaşamı, Etki Kaynakları

Almanca alan yazın başta olmak üzere Norden hakkında yapılmış ayrıntılı araştırmalar bulunmamaktadır. Yaşam öyküsüyle ilgili en kapsamlı ve doğru kaynağın, Doğu Frisya (Ostfriesland) doğumlu önemli kişiler için hazırlanmış Biographisches Lexikon für Ostfriesland (Doğu Frisya Biyografik Sözlüğü-BLO) olduğu söylenebilir.

Norden, ilk olarak Bonn'da üniversite öğrenimine başlamış, tarih, ekonomi politik, felsefe, Alman ve klasik filoloji derslerini seçmiştir. İlk iki yarıyı Bonn'da geçiren Norden, yedi yarıyı ise Friedrich Wilhelms Universität Berlin (Berlin Üniversitesi)'nde tamamlamıştır. Burada özellikle Teolog ve Filozof Wilhelm Dilthey, İktisatçı Gustav Schmoller, tarihçiler Kurt Breysig, Hans Delbrück, Max Lenz ve Paul Scheffer-Boichhorst'dan dersler almıştır (Schröder, 1997, s.269). Ardından Norden, Scheffer-Boichhorst danışmanlığında Dördüncü Haçlı Seferi'ne ilişkin tezle doktora çalışmasını 1898'de tamamlamıştır. Doktora tezi aynı yıl "Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz" (Batı'nın Bizans ile İlişkileri Çerçevesinde Dördüncü Haçlı Seferi) adıyla yayımlanmıştır (Norden, 1898). Mezuniyeti sonrasında ise Orta Çağ Tarihi bölümünde ders vermeye başlamıştır (Schröder, 1997, s. 269-270).

Akademik yaşamını iki ayrı döneme ayırmak uygun olacaktır. Çünkü bir süre Orta Çağ tarihi alanında çalışmalarını sürdürse de 1919'dan sonra yönetim bilimi alanına yönelmiştir. Bu çerçevede ilk olarak 1919 yaz döneminde "Staatsbürgerkundliche Einleitung in die Geschichte-Grundzüge der Staatslehre" (Tarihe Yurttaşlık Bilgisi Kapsamında Giriş-Devlet Öğretisinin İlkeleri) ve "Staatsbürgerkundliche Übungen-über Staats- und Kommunalverwaltung" (Devlet ve Yerel Yönetim İdaresi Üzerine Yurttaşlık Bilgisi Uygulamaları) derslerini vermeye başlamıştır. Önce tarih bölümünde verilen dersler, 1921-1928 arasında ise devlet bilimi-istatistik bölümüne alınmıştır. Söz konusu değişikliğin, kesin olarak ortaya konamasa da dönemin siyasi gelişmeleriyle ilgili olduğu ileri sürülmektedir (Schröder, 1997, s. 270). Ancak yine de değişikliğin, Norden'in akademik alandan bu gelişmelere karşı bir mücadele verme amacından kaynaklandığını söylemek güçtür. Çünkü bu yönde bir kayıt, yazı ve söyleme rastlamak mümkün olmamıştır.

Norden'in en önemli mirası kişisel girişimleriyle 1928'de kurulmasını sağladığı "Kommunalwissenschaftliches Institut" (Yerel Yönetim Bilimleri Enstitüsü) olmuştur. Amaç, hukuk ve iktisat öğrenimi görmüş, yerel yönetimlerde üst düzey memuriyete girmek isteyenlere bilimsel eğitim vermektir (Schröder, 1997, s. 270). Norden, pratik ve teori bir arada, devlet bilimi ile içsel bağı kurulmuş bir disiplin oluşturmak ve yönetici yetiştirmek istemektedir. Enstitüyle ilgili yazılan bir başka makalede aynı amaçların devam ettiği belirtilmektedir. Ancak 1933'te Yahudi inanç mensubu olması gerekçe gösterilerek görevden uzaklaştırılması nedeniyle Norden'in adına bu makalede yer verilmemiştir (Hilberath, 1939, s. 703-704).

Akademik yaşamının ikinci döneminde özellikle yerel yönetimler biliminin teorik temellerini oluşturmaya çalışmıştır. Zira yurttaşların bu yönde eğitimi, devlet ve topluma önemli kazanımlar sağlayacaktır. Bu amaçların gerçekleştirilmesinin yolu da yerel yönetimler biliminin üniversitede ayrı bir dal olarak okutulmasıyla olanaklı olacaktır. Norden'in bu yöndeki çabaları, akademik alana en ciddi katkıları olarak görülmektedir. Öte yandan yerel yönetim dersleriyle başlayarak bağımsız bir yönetim bilimi öğrenimi kurmak

asil amacıdır denebilir (Schröder, 1997, s. 271). Ancak NS rejimi altında Norden, önce 29 Nisan 1933'te izne ayrılmak zorunda bırakılmış, ardından 23 Kasım 1933'te üniversiteden uzaklaştırılmıştır (Mensching, 1992, s.122).

Alman Yönetim Biliminin Sınırlarını Çizmek

Norden'ın, öncelikle kapitalist üretim biçiminin yükseldiği, dolayısıyla devletin görevlerinin giderek çeşitlendiği ve karmaşıklaştığı 1900'lü yılların ilk çeyreğinde enstitüyü kurduğu ve hemen ardından da yönetim bilimi bağlamında eserlerini yazdığı unutulmamalıdır. Eserlerinde devletin yönetsel işlevleri ile görevlerinin nasıl ele alınacağı ve inceleneceği ilk önemli sorudur. Yönetim, birçok bilim dalınca inceleme konusu yapılmaktadır. Norden'a (1933, s. III) göre bu bağlamda temelde üç inceleme biçimi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, modern devlette her yönetsel alanın idare hukuku aracılığıyla yönetilebileceğidir. Bu yaklaşımın nesnesi, eğitim hukuku (Schulrecht), sosyal güvenlik hukuku (Wohlfahrtsrecht) gibi konulardır. İkinci yaklaşım devletin yönetsel görevlerinin gerektirdiği harcamalarla ilgilidir. Harcamaların önceliklere göre sıralanması ve gerekli gelirlerin yaratılarak yönetilmesini içermektedir. Dolayısıyla maliye bilimi (Finanzwissenschaft) ya da devlet iktisadi öğretisi (Staatswirtschaftslehre), yönetim alanını inceleme konusu yapmaktadır. Üçüncü inceleme biçimi ise "genel siyaset" (allgemeine Politik) çerçevesinde yönetselliğin yaratıcı yapısını nesnesi yapmaktadır. Başka deyişle siyaset biliminin, yönetsel işlevleri inceleme konusu haline getirmesidir. Eğitim sisteminden eğitim politikası alınacak, savunma sisteminden ordu politikası ya da kütüphanelerden kütüphane politikası alınacak ve örneğin eğitim yerine eğitimin politikası incelenecektir. Kısaca Norden, yönetim alanını, idare hukuku, maliye/iktisat ve siyaset biliminin inceleme konusu yaptığını belirtmektedir. Devletin görevlerinin ve işlevlerinin önemli yanlarını kapsasalar da bu üç yaklaşım eksiktir. Yönetim bilimi, temel bilimsel yaklaşım olarak devletin görevleri ve işlevlerini ele almalıdır. Çünkü ancak bu şekilde "yönetimin" özü ve özgünlüğü kavranabilecektir. Sağlık sistemi, sosyal güvenlik sistemi ve bunların yaratıcı biçimde tasarlanmasıyla siyaset bilimi, hukuk içeriğiyle idare hukuku ve mali ve iktisadi yanlarıyla iktisat bilimi ilgilenecektir. Öte yandan yönetim bilimi, yönetim işlevlerini nesnesi yapacak ve diğer bilimlerin dışında devletin eylemlerinin gerçek temelini ortaya koyup biçimlendirecektir (Norden, 1933, s. III-IV).

Norden, Alman yönetim biliminin ne anlama geldiğini ve neden öğrenilmesi gerektiğini açıklarken Steinci yönetim biliminden başlamaktadır (Turan, 2022c). Norden'a (1933, s. 1) göre Kameral Bilim, "yönetim bilimi"nden (Verwaltungswissenschaft)⁶ başka bir şey değildir (Turan, 2020). Yöneticiler hem yönetmenin bilgisine hem de iktisadi bilgilere bu şekilde sahip olmuşlardır. Böylece yönetimin her iki alanı da ele alınmış olmaktadır. İktisadi disiplinler de Kameral Bilim olarak yönetim biliminde önemli rol oynamışlardır. Önce fizyokratlar sonra da Adam Smith, iktisadi yaşamdan teorik bir disiplin çıkarmışlar, iktisat da yönetim sorunlarında eksik kalan alanı doldurmuştur. Polizey Bilim ise devletin kültürü teşvik eden ve güvenliği sağlayan faaliyetleri yani iç yönetim (innere Verwaltung) olarak yönetime ilişkin sorunları incelemiştir. Ancak Polizey Bilimin içeriği ve kapsamı zamanla daralmıştır (Turan, 2020). Norden'a (1933, s. 1) göre Stein'in yönetim bilimine katkısı da burada ortaya çıkmaktadır. Stein, Yönetim Öğretisi (Verwaltungslehre) kitabıyla devleti odağına alarak yönetimi kusursuzca sistemleştirmiştir. Ayrıca yönetim biliminin ayrı bir bilim olarak ele alınması gerektiğini ve yönetim biliminin odağında devlet, daha doğrusu eyleyen devletin olduğunu söylemektedir (Norden, 1933, s. 1-2). Stein, yeni bir üretim tarzının yükselişinin ve sosyal bilimlerin

⁶ Alman yönetim biliminin tarihsel gelişimine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Bahadır Turan (2020), *Kameralizm ve Devlet Bilimi. Alman Yönetim Düşüncesinin Tarihi. Kameral-Polizey Bilimden Devlet Bilimine*. Ankara: Orion. Ayrıca Weimar Cumhuriyeti öncesi ve sonrası ile NS rejimi dönemindeki Alman yönetim biliminin geçirdiği süreçlere dair ayrıntılı bilgi için İsmail Bahadır Turan (2022). *Almanya'da Kamu Yönetimi Disiplininin Tarihsel Gelişimi ve Nesne Sorunu: Weimar Cumhuriyeti Öncesi ve Sonrası*, *MSY Dergisi*, 17(38), s.421-442 ve İsmail Bahadır Turan (2022). *Nasyonal Sosyalizmde Yönetim Bilimi. Amme İdaresi Dergisi*, 55(4), s.57-78.

parçalarına ayrılarak bir bütün olarak devleti kapsayamayacağını farkındadır denebilir (Turan, 2022c). Stein (1879, s. 6), insanın devletli yaşamı doğrultusunda her bilginin öyle ya da böyle devlet bilimine akacağını düşünmektedir ve “Devlet Bilimi ile devlete ait tüm bilgiyi özetlediğim doğrudur” demektir. Ayrıca Devlet Bilimi’ni, “Devlet Bilimi, kişilik ile bilgiden eyleme dönüştüğü ölçüde, daha çok kişisel yaşamın tüm bilgilerinin en yüksek birliğidir ve bu nedenle hiçbir bilim yoktur ki sonunda Devlet Bilimi’ne ait olmasın” şeklinde açıklamaktadır (Stein, 1879, s. 25). Stein’in eyleyen devleti nesnesi yapan ve devleti görevlerine göre yönetsel alanlara ayıran yaklaşımı Norden’in çıkış noktası olmuştur. Ancak gösterileceği üzere Norden, Stein’in kurduğu yönetim biliminden temelde ayrılmaktadır.⁷

Norden (1933), Stein ile aynı dönemlerde farklı bilim dallarının yükseldiğini, önce “idare hukuku bilimi”nin (Verwaltungsrechtswissenschaft) yönetim alanına girdiğini ve üniversitelerde bu çerçevede yer edindiğini belirtmektedir. Ardından ise “iktisat bilimi” güçlü bir biçimde büyümüş ve yönetim alanını kapsamaya başlamıştır. Artık yönetim bilimini yeniden canlandırmak gerekmektedir. Bu çabalara örnek olarak Jastrow’u vermektedir. Bu tercih bile Norden’in yönetim bilimini devletin görevlerini yerine getirirken gerekli kaynağı yaratması ve kullanması olarak daha çok iktisada dayanan bakış açısını göstermektedir. Jastrow’un yönetim bilimine değinen tek eseri olarak Socialpolitik und Verwaltungswissenschaft (Sosyal Politika ve Yönetim Bilimi) sayılabilir. Bu eserinde de yönetim biliminin ne olduğunu sadece on beş sayfada incelemiştir (Jastrow, 1902). Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı sonrasında yönetim bilimine dair dersler verse de daha çok iktisatçı ve tarihçi olarak tanınan, Kürsü Sosyalistleri olarak adlandırılan Verein für Socialpolitik (Sosyal Politika Derneği) bünyesindeki faaliyetleri, sosyal liberalizm (Sozialliberalismus oder linksliberalismus) kavramını yaratması ve işçi hakları vb. çalışmalarıyla bilinen Jastrow’a göre yönetim bilimi, idare hukukundan ayrılmalıdır (GStA. PK I. HA Rep. 76). Ancak anlayışını Norden ile yakınlaştıran nokta, yönetimin, devlet yaşamına dokunmayan diğer alanlarda da gerçekleştiği, insanların örgütlendiği her yerde, ki bu bir anonim şirket de olabilir, yönetimin var olduğu anlayışdır (Jastrow, 1902, s. 28-38). Jastrow için yönetim biliminin ilk sorusu “nasıl yönetiliyor”, ikincisi ise “nasıl yönetilmeli” olmalıdır. Bu sorunun yanıtı da pratik alandan alınmalıdır. Kurum analizi ile sosyal politikayı birleştirmek isteyen Jastrow’a (1902, s. 32) göre yönetim bilimi ampirik bir bilimdir. Öncelikle tecrübeler dayanan olgular bir araya getirilmeli, bu tümevarımcı yolla belirli ilkeler bulunmalı, bunlardan daha sonra tümdengelimci ilkeler çıkarılmalıdır. Ancak kaçınılmaz biçimde tecrübeler ve olgulara dayanan bilgilere yaslanma gereği sebebiyle yönetim bilimi, nasıl yönetilmeli sorusunu yanıtlamalıdır (Hurni, 2014, s.18; Jastrow, 1902, s.32). Cerrahlik ile bilim olarak yönetim son derece benzerdir. İki de teorik temele dayanan sanat yönergeleridir (Jastrow, 1902, s.36). Söz konusu yaklaşım, devlet ve eylemi nesnesi yapan Alman yönetim bilimi geleneğinden tam bir kopuşu ifade etmektedir. Aynı üniversitede ders vermeleri, yönetim bilimine ilişkin yaklaşımları ve özellikle ileride değinileceği üzere bazı farklar olsa da yönetim bilimi eğitime dair görüşleri bağlamında Norden’in, Jastrow’u örnek verdiği söylenebilir (Norden, 1933, s.3). Norden’in verdiği bir diğer örnek Leipzig Üniversitesinde yönetim bilimi öğreten ve yine Stein’i izleyen Ferdinand Schmid’dir (Norden, 1933, s. 2; Turan, 2022a, s. 433). Norden’a (1933, s. 3-4) göre 20. yüzyılın ilk yıllarında yönetim bilimini canlandırma çabaları dağınık ve bireysel girişimler olarak kalmış, ayrı bir bilim dalı olarak ortaya çıkması sağlanamamıştır. Bunun en önemli nedeni diğer bilimlerin yönetim alanını yeterli ölçüde inceleme konusu yapmalarıdır. Ancak yönetim bilimi bir bütün olarak ele alınmalı, sosyal bilimler sistemi içerisindeki yeri tanınmalıdır (Norden, 1933, s. 4). Bu bağlamda Norden, yönetim bilimi ile idare hukuku, iktisat, işletme ve siyaset bilimi arasındaki farkları ortaya koymuş ve neden yönetim alanını kapsayamayacaklarını açıklamıştır.

⁷ Lorenz von Stein’in yönetim bilimi ve devlet bilimi teorisine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Bahadır Turan (2022). *Alman İdealist Felsefesinden Gerçeklik Bilimine Lorenz von Stein (1815-1890). Yaşamı ve Eserleri*. Ankara: Orion.

İdare Hukuku ve Yönetim Bilimi

Yönetim alanını, hukuk bakış açısıyla ele almak yanlıştır. İdare hukuku daha genç bir alandır. Tarihin derinliklerine bakıldığında ise yönetim hep görülmektedir. Dolayısıyla idare hukuku yokken de yönetim var olmuştur. İdare hukukuna ihtiyaç hissedilmeksizin devletler yönetilmiş ve yönetim için özel bir hukuk dalına bugüne değin gerek duyulmamıştır. Çünkü yönetim eyleminin özünde yer alan “amaca uygunluk, teknik ve etik sorunlar” için yönetim alanının özel bir hukuk bağına ihtiyacı olmamıştır. Bu, kurallara gerek olmadığı anlamına gelmemektedir. Ancak günümüzde hukuksal sorunların karar verici etkilere yol açtığı şeklinde bir itiraz gelebilecektir. Artık egemenin, hukuka bağlı olmayan kararları yönetim değildir. Dolayısıyla hukukun yükseldiği bir çağda hukukçuların yönetimin bilimsel olarak incelenmesinde hakimiyet kurmaları anlaşılır olmaktadır (Norden, 1933, s.5). Norden (1929, s.108) diğer birçok yazarın da kullandığı ifadeyle hukukçu monopolünü (Juristenmonopol) 1807-1812 arasındaki Stein-Hardenberg reformlarının istenmeyen etkisi olarak görmektedir. Prusya’da 1806’dan sonra reformlarla serflik ve angarya kaldırılmış (Oktoberedikt) (Regulierungsedikt), yerel yönetimleri güçlendiren kentlere ilişkin düzenlemeler yapılmış (Städtereform), idari yapı ve sorumsuz bakanlık uygulaması değiştirilmiş (Organisationsedikt, Kabinettsedikt), iç, dış, maliye, adalet ve savaş bakanlıkları monarka karşı sorumlu olsalar da göreceli olarak serbest hareket edebilmeye başlamış, ticaret yapmayı kısıtlayan loncalar kaldırılarak iktisadi alan liberalleştirilmiş, soyluların belirli ayrıcalıkları kaldırılmıştır. Söz konusu gelişmeler, Stein-Hardenberg reformları olarak adlandırılmaktadır (Reese-Schäfer, 2019, s. 51-63). Bu bağlamda refah devletinden (Wohlfahrtsstaat)⁸ hukuk devletine (Rechtsstaat) geçiş ve öğrenimde bir önceki yüzyılda yavaşça başlayan devlet öğretisi ve devletler hukukundan idare hukukunun ayrışması sebeplerdir. Devlet gücüne karşı güvensizlik duyan yurttaşlara bir tür garanti sunması gereken hukuk devleti fikri, yönetsel eylemin yasal sınırlar içerisinde kalması ve her yönetsel işlem için yasal izin aranması, hukukçuların yönetim kademelerinde aşırı düzeyde yer edinmesine yol açmıştır. Zamanla hukuk devleti düşüncesindeki gerilimlerle, yönetsel eylemlerin sadece bir parçasının yasaların yorumlanması olduğu, diğer yasaların doğasının dışında kalan yönetsel görevlerin bulunduğu unutulmuştur (Norden, 1929, s. 108; Turan, 2022a, s. 427-431).

Norden’a (1933, s. 6-7) göre söz konusu döneme değin toplumun sorunlarının çözümünün, devletin yasalarında karşılık bulduğu düşünölmüştür. Ancak kapitalist üretim tarzıyla birlikte artık toplumsal ihtiyaçların önemli bir bölümünün giderilmesinde sosyal kuruluşlar ile özel sektör taşıyıcı konuma gelmişlerdir. Bu biçimde toplumsal gereksinimlerin giderilmesi, idare hukuku değil özel hukuk normlarına göre gerçekleştirilir olmuştur (Norden, 1933, s.7). Dolayısıyla devletin görevleri arasında yer alan, öte yandan giderek farklı yapılar tarafından da üstlenilen yönetsel eylemler için idare hukukuna gerek duyulmamaktadır. Aslında Stein’da da olduğu üzere eylem içermediği için hukukun yönetsel alana egemen olması yanlıştır (Turan, 2022c, s. 186-191). Norden’ın bahsettiği yaşam ve hukukun birbirlerinden uzak olmaları değildir. Ancak birbirlerinden farklıdırlar. Yargıç için kamu yararına olsa bile hukuka uygunluk asıl amaçtır. Yönetimdeki bir görevli için devletin amacını gerçekleştirmek üzere araç ve engeller bulunmaktadır. Sadece hukukun gerçekleştirilmesi olarak yönetim alanına bakıldığında amaç, hukuk ile iç içe geçip hukuk içinde eriyip yok olmaktadır. Ancak olağanüstü, hiçbir zaman tam olarak ön görülemeyen yaşamın çeşitliliği ortaya çıktığında görülmektedir ki zaten katı, durağan hukuk normlarının doğrudan pratiğe uygulanması, eyleme dönüşmesi mümkün değildir (Norden, 1933, s.8). Diğer taraftan görevler, yetkiler ve sorumluluk alanlarıyla ilgili düzenlemeler de yapılmaktadır. Bu nokta idari yönetmelikler (Verwaltungsverordnung) alanıdır. Yönetmelikler, yasa değildir. Sadece yasa ve yönetsel alan arasında köprü kurmaktadır. İdare hukuku da değildir. Dolayısıyla idare hukuku ve bilimi, yasayı değiştirmede için sadece dolaylı olarak yönetmeliklerle ilgilidirler. Öte yandan yönetim bilimi açısından yönetmelikler son derece önemlidir. Çünkü yasa ve toplumsal

⁸ Refah devleti (Wohlfahrtsstaat), 20. yy.’da sosyal devlet olarak da kullanılan farklı anlamdadır. Burada monarkın, Gute Polizey (İyi yönetim) bağlamında tebaasının refahı için istediği ölçüde kullandığı mutlak güç ve bu çerçevede devleti yönetmesi anlaşılır. Refah, toplumsal gruplar arasındaki ayrıcalıkların/farkların vurgulandığı genel iyilik halidir ve patriark devletle özdeşleştirilir. Alman Dilinde kavram özellikle söz konusu dönemde Refah Mutlaklığı (Wohlfahrtsabsolutismus) ile ilişkili olarak olumsuz anlamda kullanılmıştır.

gerçeklik arasındaki boşluğu yönetmelikler doldurmaktadır. Bu çerçevede yönetmelikler, yönetim bilimci için birincil önemdedir (Norden, 1933, s. 8-9). Görüldüğü üzere Norden, yasalar ile gerçek yaşam arasındaki uyumsuzluk üzerinden yönetimin pratiğe akan yönünü vurgulamakta ve buradan da yönetim biliminin idare hukukundan bağımsız ayrı bir alan olarak var oluşunun temelini hazırlamaya çalışmaktadır.

Norden (1933, s. 9) için uygulama, amacın yerine getirilmesidir ve bu da çok büyük ölçüde yönetim biliminin görevidir. Çünkü idare hukukunun vereceği bir karar, hukuk ve yönetim arasında bir ilişkiye dönüşmektedir. Böylece yönetimin amacı, hukukun yerine getirilmesi olmaktadır, yoksa yönetimin tasarladığı hedeflere ulaşılması, yani amacın hayata geçirilmesi değildir. İdare hukuku “olması gereken” (Seinsollen) yani değer alanındadır. Ancak yönetim bilimi, “olan” (Sein) yani gerçeklikle, olgu ile ilgilenmektedir (Norden, 1933, s. 9-11; Norden, 1929, s. 109). Bir kentin yeni bir binaya ihtiyacı bulunduğunu, belediye başkanının da idare hukukçusu olduğunu düşünelim. Belediye başkanı, inşaat planı, onaylanması, gerekirse kamulaştırmaların yapılması, izinler, süre kısıtları vb. hakkında ayrıntılı bilgiye sahiptir. Ancak yeni bir yerleşim ya da sanayi bölgesinin amaca en uygun olarak nerede kurulması gerektiğine ilişkin bir rehber, talimatname bulunmamaktadır. Başka deyişle idare hukuku ve yönetmeliklerine tam olarak uyulmasıyla hem çok iyi hem de çok kötü inşaat planları yapılabilecektir. İdare hukuku, yasalar olmaksızın aslında hiçbir biçimde bir inşaat planı ortaya çıkmayacağı da unutulmamalıdır. Devletin görevlerinin yerine getirilmesinde idare hukuku bilgisi bir zorunluluktur. Ancak bu bilgi, hiçbir zaman devletin yönetsel görevlerinin tümüyle ve en iyi şekilde gerçekleştirilmesini içermemektedir. Kısaca idare hukuku, nasıl amaca en uygun hareket edileceğini göstermemektedir. Sadece yetkileri belirlemekte ve yöneticilerin faaliyetlerinde keyfiliği önleyecek sınırları çizmektedir (Norden, 1933, s. 12-13). Bu aşamada devletin görevlerinin yöneldiği amacı gerçekleştirmek için gerekli “aparatarın”, yönetsel organların ya da örgütlerin durumu ele alınmalıdır. Yine Norden’a (1933, s. 13) göre bir araç olarak idari organlar için mali kaynağın, personelin, personelin özlük vb. haklarının, çalışma ve personelin barınacağı bina ve evler gibi birçok önemli hususun bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bunlar da hukuku değil, sadece yönetim ve bilimini ilgilendirmektedir (Norden, 1933, s. 14).

İktisat Bilimi ve Yönetim Bilimi

Bu noktada öne çıkan maliye-iktisat bilimi olmaktadır. Norden (1933, s. 16), yönetim biliminin aslında çok daha önce idare hukukundan bağımsızlığını kazanabileceğini, iktisadi bilimlerin bunu engellediğini söylemektedir. Çünkü sadece idare hukukundan ayrışmanın ortaya konması görece daha kolaydır. Diğer taraftan yönetim bilimi alanının nesnesini kesen başka bir bilim daha vardır. Daha önce bahsedildiği gibi yönetsel bir uygulamada devletin görevlerinin amaca uygunluğunun sağlanması dışında temel iki konu bulunmaktadır. Bunlar yetki dağılımı, yasalara uygunluk, iktidarı elinde bulunduranların keyfi kararlarının engellenmesi bağlamında idare hukuku ile finansmanı, verimliliği bakımından iktisat bilimidir. Ancak aslında Norden’ın özellikle iktisat biliminden çıktığını belirttiği devlet iktisadı öğretisinden (Staatswirtschaftslehre) bahsettiği, iktisat bilimini, maliye bilimini de içeren geniş anlamıyla kavradığı söylenebilir. Yönetim biliminin konularını içeren iktisat ya da iktisadi kaynakların dağılımını inceleyen finansal iktisadın (Finanzwirtschaft) iki yönü bulunmaktadır. İlki vergilerin oranı, vergi yükünün dağılımı ve vergilerin genel etkileridir. Diğeri ise finansal iktisadın taşıyıcısı yani devlettir. Dolayısıyla devlete bu anlamda verilen değer ve gösterilen ilgi, Alman finansal iktisadının en belirgin özelliğidir (Norden, 1933, s. 16).

Öte yandan önemli bir gelişme yaşanmış ve sadece piyasa iktisadını (Marktwirtschaft) içeren politik iktisat (Volkswirtschaft) içerisinde devlet iktisadı ortaya çıkmıştır. Devlet iktisadı, kendi ilkeleri yanı sıra piyasa iktisadı ile temel ayrılıklarını da oluşturmuştur. Böylesi bir gelişmeyle iktisat bilimi, devlet iktisadını da içeren finansal iktisat ile devlet faaliyetlerinin içeriğini de nesnesi yapmış ve önemli bir boşluğu kapatmıştır. Diğer taraftan bu yeni öğreti idare hukuku ve devlet öğretisi (Staatslehre)’ye atıfta bulunmaktadır. Ancak ne idare

hukuku ne de devlet öğretisi bahsedilen boşluğu kapatabilecek durumdadır. Sadece yönetim politikasıyla (Verwaltungspolitik) bağlantı olarak yönetim bilimi bunu yapabilecektir (Norden, 1933, s. 16-17). Finansal iktisadın üç görevi bulunmaktadır: Giderleri belirleme, gelirleri belirleme ve bu iki görev arasında denge ya da uyumu gözetmek. Ancak devlet ya da toplumun gereksinimlerinin ne olduğu ne şekilde ve ölçüde ve hangi kurumlarca karşılanacağı sorusu, yönetim biliminin görev alanına girmektedir. Başka deyişle devletin görevleri doğrultusunda toplumun ortak kültürel ve sosyal amaçlarını, amaca uygun şekilde kurumsal tasarımıyla birlikte incelemek yönetim biliminin görevidir. Ancak buradan hareketle giderler belirlenebilecektir. Çünkü yönetim bilimi, olanaklar ölçüsünde kusursuz bir biçimde ortak amaçların gerçekleştirilmesi idealini gözetecektir. Bir üniversite ya da sulama tesisi için ne kadar harcama yapılmasını gerektiğini ilk önceliği yapmayacaktır. Bütçe yapımı ise gereksinimin önceliğini ya da aciliyetini göz önünde tutacaktır. Ardından da harcamanın nasıl karşılanacağıyla ilgilenecektir. Yönetim bilimi, harcamanın karşılanması sürecinde yine iş başındadır. Çünkü gereken mali kaynağa dair tüm süreçler maliye bakanlığı gibi devletin çeşitli organlarının yürüttüğü yönetsel eylemlerdir. Gereksinimin ve kaynağın parlamento yoluyla belirlenmesi de bir yandan şekil şartı olarak yasal eylem, somut olarak ise yönetsel eylemdir (Norden, 1933, s. 17-18). Kısacası Norden, çok parçalı olarak bir iktisat bilimi görmekte ve bu bilimin tüm dallarının bir şekilde yönetim biliminin konularını incelediğini söylemektedir.

Diğer taraftan Norden'a (1933, s. 19) göre iktisat, kaynakların toplanması, dağıtılması gibi konuları araştırırken yönetim bilimi, devletin amacını, kamunun yararını gözeterek toplumsal gereksinimlerin en iyi biçimde karşılanmasını sağlamanın yollarıyla ilgilenmektedir. Ayrıca iktisat bilimi de ancak yönetim bilimiyle birlikte hareket ederek ya da iş birliği içerisinde nesnesinin gerekliliklerini yerine getirebilecektir. Finansmandan önceki değerlendirmeler gereksinimlerin belirlenmesinde karar vericidir. Önce gereksinimin ne olduğu, gerekliliği, ölçüsü gibi konulara karar verilecek ardından mali konular gündeme gelecektir. Dolayısıyla yönetim bilimi, bir halkın ortak çıkarlarını, devletin amaçlarını nesnesi yapmalıdır (Norden, 1933, s. 19-20).

Norden (1933, s. 19-20), temel olarak iki ayrı iktisadi alan görmektedir: Özel sektör (Privatwirtschaft) iktisadi ve devlet iktisadi (Staatswirtschaft). Devlet, kendine özgü iktisadi amaçları olan bir yapıdır. İktisatçı Adolf Wagner, devlet iktisadının amacını tek tek bireylerin güvenlik, sağlık, eğitim gibi maddi, manevi ihtiyaçlarını karşılamak olarak açıklamıştır. Devlet, topladığı vergiler karşılığında söz konusu hizmetleri sunacaktır. Dolayısıyla iktisadi açıdan bakıldığında devlet, kendi kendini besleyen, kendi kendine yeten bir yapıdır. Halk, devletin iradesinin oluşumuna katılacaktır ve bir bütün olarak devletin faaliyetleri hakkında karar verecektir. Vergileriyle bu faaliyetlerin yerine getirilmesinin mali kaynağını oluşturacaktır. Böylece devlet de ortak gereksinimleri karşılayacaktır. Hastane, okul her ne kadar devletin kendine yeten kurumlarıysa da bir yandan piyasa iktisadına yakınsayan yönleri bulunmaktadır. Ulaşım, gaz, elektrik gibi devletin diğer kişisel ihtiyaçları karşıladığı kamu işletmeleri çok daha güçlü bir şekilde piyasa iktisadının kurallarına bağlıdırlar. Norden burada piyasa iktisadıyla özel sektörün farklı amaçlarla hareket ettiği ve dolayısıyla farklı şekilde faaliyetlerini yönettiğinden bahsetmektedir. Bu hizmetlerin ücreti belirlenirken masraflar tam olarak karşılanmalı, hatta yapılan yatırım için belirli bir faiz eklenmelidir. Ancak yine de toplumun gereksinimlerinin giderilmesi en önde gelen hedeftir. Kazanç ilkesi sadece maden, orman işletmeleri ile tütün vb. monopollerde geçerlidir. Burada yine toplum yararı gözetilecektir (Norden, 1933, s. 21-22). O halde soru, devlet iktisadının yönetim bilimiyle bağlantısının ne olduğudur.

Norden'a (1933, s. 20-22) göre devlet iktisadi teorisinin tüm açıklamaları, toplumun gereksinimleri ve kamu işletmeleriyle ilintili olduğu sürece devletin yönetsel eylemlerine dayanmaktadır. Başka deyişle bu, yönetimin iktisat teorisinden (Wirtschaftstheorie der Verwaltung) başka bir şey değildir. Yönetim alanının, amacı belirlemesi ve bu amaca göre örgütlenmesinin iktisadi olarak incelenmesidir. Sosyal, kültürel ve devlet politikasına ilişkin yönetsel görevlerin araştırılması da yönetim biliminin nesnesidir (Norden, 1933, s. 19-22).

Kısaca idare hukuku ya da iktisadi bilimler, aslında sadece devletin eylemlerinin çeşitli yönlerini ele almaktadırlar. Ancak devletin eylemlerinin bütünlük içerisinde incelenmesi gerekir. Bunu da sadece yönetim bilimi yapabilecektir.

Tüm bu ayrımları yaparken Norden'ın özellikle bir vurgusu dikkat çekicidir. Özel sektör kuruluşlarında (privatwirtschaftliche Unternehmung) özellikle büyük şirketlerde giderek idari yapı yani organizasyon konusu ön plana çıkmaktadır. Bu noktada yine devreye yönetim bilimi girmektedir (Norden, 1933, s. 22; Norden, 1932, s. 238-249). Norden (1933, s. 22) için bu şirketlerde idari yapılanma da aslında yönetim biliminin konusudur. İşte bu nokta, Norden'ın yönetim bilimi ile işletme bilimini iç içe geçirdiği noktadır.

İşletme Bilimi ve Yönetim Bilimi

Sadece büyük şirketler değil aslında idari konularda işe alım yapılan her özel sektör şirketinde yönetim ve yönetsel yöntemlerden konuşulabilir. Sadece büyük şirketlerde yönetim ilkeleri ve yöntemleri çok daha kapsamlı ve belirgin olmaktadır. Bu şirketlerin tümünde iç yönetim, idare, muhasebe, depolama, satış, finans vb.nin yerine getirilmesi gerekmektedir. Başka deyişle hem özel şirketler hem de kamu işletmeleri faaliyetlerini sürdürebilmek için aynı işleri en verimli biçimde gerçekleştirmek zorundadırlar. Her iki tür işletmede de büro alanlarının düzenlenmesi, personel sayısının ayarlanması, işlerin dağıtımı, iş süreçlerinin saptanıp etkinleştirilmesi gibi işler önemli roller oynamaktadırlar. Kısacası özel ve kamu şirketleri eylemlerini, örgütlenmelerini ussallaştırmaya çalışmaktadırlar (Norden, 1933, s. 25-26; Norden 1932, s. 238-244). Tüm bu soruları işletme bilimi de (Betriebswirtschaftslehre) inceleme konusu yapmıştır. Dolayısıyla yukarıda değinilen konular bağlamında işletme ve yönetim bilimleri kesişmektedir. Her iki bilimin çıkış noktası ve odağı farklıdır. Ancak işletme bilimi, yönetimin ihtiyaçlarını tek başına ve tümüyle kavrayacak durumda değildir. Aynı şekilde yönetim bilimi de bir özel şirketteki büro organizasyonu vb. hususlar yönetim bilimi alanı içine girse de özel şirketleri incelemenin gerektirdiği yeteneklerden yoksundur. Dolayısıyla her iki bilim devlet ve yerel yönetimlerin işletmeleriyle ilgili konularda birlikte çalışmalıdırlar (Norden, 1933, s. 25-26). Doğrudan federal düzeye ait görevleri yerine getiren fabrikalar vb. devlet işletmeleri, yerel yönetimlere ait olanlar ise yerel yönetim işletmeleridir. Bu noktada Norden'ın, devlet ve özel sektör işletmelerini "örgüt" kavramı altında topladığı, verimliliği odağa alarak özel sektör ve devlet işletmelerinin, işletme ve yönetim biliminin birlikte incelenebileceğini ve birbirinden yararlanabileceğini göstermeye çalıştığı söylenebilir.

Siyaset Bilimi ve Yönetim Bilimi

Norden, siyaset bilimi ve yönetim bilimi arasındaki sınırı da çizmeye çalışmıştır. Siyaset bilimi, bir halkın ortak isteklerinin gerçekleştirilmesinin bilimsel olarak incelenmesidir. Ancak siyaset bilimi, hukuk ya da iktisat bilimleri gibi sabit bir forma, nesneye sahip değildir. Birçok alt dalları bulunmaktadır: savunma politikası, ticaret politikası vb. (Norden, 1933, s. 28). Dolayısıyla siyaset bilimi, insanın devletli yaşamının her alanını içermelidir. Bu durumda siyaset bilimi, devletler hukuku ve devlet öğretisi ile birlikte iktidar ilişkilerinin amaca uygun şekilde oluşumunu incelemelidir. Ayrıca diğer halklar arasındaki iktidar ilişkileri yani dış politika da siyaset biliminin bir diğer nesnesidir. Ancak belirtilmelidir ki siyaset biliminin, anayasa politikası, dış politika, kültür politikası, eğitim politikası gibi tüm parçaları toplumun ortak gereksinimleriyle ilgilidir. Sadece yönetim politikası, tek başına ayrı bir dal olarak göze çarpmaktadır. Aynı şekilde iktisat politikası ve mali politika da neredeyse bağımsız bir biçimde ayrı durmaktadırlar. Burada soru, yönetim politikasının, yönetim bilimi ile arasındaki ilişki ya da farkın ortaya konmasıdır (Norden, 1933, s. 28-29).

Bu noktada Norden (1933, s. 28-29), siyaset biliminin "genel" ve "özel" olmak üzere iki ana parçaya ayrılması gerektiğini ileri sürmektedir. Genel siyaset bilimi, en iyi anayasa, devletler arası ilişkilerin amaca uygun en iyi biçimde oluşturulması ve en iyi yönetim sorunlarıyla ilgilenmelidir. Özel siyaset bilimi ise belirli bir halk için

en iyi anayasa, en iyi yönetim ve en iyi dış politikayı araştırmalıdır. Yönetim politikası hakkında NS rejiminden önce siyasi partiler, sınıflar, iktisadi ve meslek birliklerinin farklı görüşleri olmuştur. Ancak NS rejimiyle artık tek bir yönetim politikasından, Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP- Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) yönetim politikasından söz edilebilir. NSDAP, devlet organizmasıyla iç içe geçmektedir ve devletin yönetim politikası NSDAP'nin yönetim politikası haline gelmektedir. Bu yönetim politikası da devletin birliğinin sağlanması, ulusun ve devlet bilincinin oluşturulmasına yönelmiştir. Önder (Führer), başka halklarda yüzyıllara yayılan organik bir süreci, yani manevi bir öze sahip halkın oluşumunu, en yüksek amaç olarak ortaya koymuştur (Norden, 1933, s. 28-29). Bu çerçevede yönetim bilimi ile yönetim politikası arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği sorusu gündeme gelmektedir. Siyaset bilimi, devlet yönetiminin ilkeleri ve bütüncül politik düşüncelerle ilgilenmelidir. Yönetim bilimi ise yönetimin her dalında, bu ilke ve düşüncelerin pratikte gerçekleştirilmesinin gerekliliklerini incelemelidir. Bir başka fark, siyaset bilimi "olması gereken" (Seinsollen) ile yönetim bilimi ise "olan" (Sein) ile ilintilidir. Dolayısıyla yönetim bilimi tarihle de iç içedir. Yönetim bilimci öncelikle "nasıl yönetilmeli" sorusunu sormaktadır. Yönetim politikacıları ise buna karşın gerekli olduğunu düşündükleri reformlardan hareket ederler ve eleştirel bir şekilde günümüzü aydınlatırlar (Norden, 1933, s. 28-31).

Benzer şekilde devlet öğretisi ile yönetim bilimi arasında bazı temel farklar görülmektedir. Aslında siyaset bilimi ve devlet öğretisi arasında çok anlamlı bir fark bulmak zordur. Her ikisi de devletin varlığını nesnesi yapmıştır. Yine siyaset bilimi "olması gereken" ve devlet öğretisi "olan" ile ilgilenmektedir. Yönetim bilimi ve devlet öğretisi, devletin amaçlarını incelemektedirler. Aralarındaki fark daha çok yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Devlet öğretisi daha fazla genelleştirme ve tipoloji yaratmakla ilgilenirken, yönetim bilimi, özele inmekte ve amacın gerçekleştirilmesine odaklanmaktadır (Norden, 1933, s. 31). Bu açıklamayla aslında Norden'in yönetim bilimini sistemleştirmek ve sabit bir teorisini kurmak istese de ağırlıklı olarak pratik alana yasladığı düşünülmektedir. Çünkü yönetim, gerçek yaşamda karşılaşılan zorlukların çözülmesi ve toplumun amaçlarına erişilmesi için uygulamaya dayanmalı, pratik bilgilerle hızlı hareket etmelidir.

Yönetim biliminin tarih ile ilintisi oldukça derindir. Yönetim alanının tamamını kapsamakta, yönetim düşüncesi tarihten çıkarılabilmektedir. Norden (1933, s. 31) örneğin meslek okullarının ya da sosyal hizmetlerin güncel amaçlarını ve etkinliğini ortaya koymak, tarihi gelişimlerini, nereden nereye geldiklerini göstermeksizin olanaksızdır demektedir. Bu da ancak yönetim bilimsel bir yaklaşımla yapılabilecektir. Yönetim bilimi tarihi, bu çerçevede genel tarih anlatımıyla yetinmeyecek, en küçük ayrıntıyı açıklayacaktır. Ancak bu şekilde yönetim alanının güncel amaçları, durumu anlaşılabilir ve geleceğine dair öngörülebilir bulunabilecektir (Norden, 1933, s. 31).

Walter Carl Norden: Yönetim ve Yönetim Bilimi Anlayışı

Norden'a (1933, s. 32) göre yönetim bilimi, yönetim olgusunun başka deyişle "var olan, mevcut" yönetimin bilimidir. Buradan Norden'in sadece güncel yönetimle ilgilenilmesi gerektiğini söylediği düşünülmemelidir. Çünkü yönetim bilimi, betimleyici değil sistematik bir bilimdir. Dolayısıyla tek tek yönetime ilişkin alanların tanımlanmasında öncelikle sistemlerini incelemektedir. Sistem ile ifade edilen güncel olarak toplumun ortak gereksinimlerinin giderilmesinin örgütsel olarak gerçekleştirilmesidir. Söz konusu ifadeyle de Stein'in yönetim bilimi öğretisinin örtüştüğünü belirtmektedir. Aslında Stein'in yönetim bilimi öğretisinde, yönetime ilişkin alanları ayırması, bu ayrıma göre kurumları, kuruluşları isimlendirerek incelemesine atıfta bulunmaktadır (Stein,1870). Bu çerçevede Norden (1933, s.32) yönetim biliminin nesnesini amaca uygun biçimde iki parçaya incelemektedir: Genel ve özel yönetim bilimi.

Genel Yönetim Bilimi

Genel yönetimin özünü (Wesen der Verwaltung) anlatırken farklı bir noktadan alana yaklaşmaktadır. Norden (1933, s.32), “Bana göre yönetim fonksiyonunun en iyi içeriksel tanımı şudur: Yönetim, bakım (korumak, geliştirmek) (Verwaltung ist Pflege) demektir. Burada “Pflege” çok geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere Norden, bu kez de yönetimin ana rolü ve amacı olarak gördüğü “bakım” olgusunu, yönetim biliminin nesnesine yerleştirmektedir. Norden’a göre yönetim, toplumun gereksinimlerini karşılamak, devletin görevlerini düzenlemek ve etkin bir biçimde yerine getirmek için bir dizi organizasyon ve uygulama sürecidir denebilir. Pflege kavramında ifadesini bulan temel amaç ise devletin ve toplumun güvenlik, sağlık, uluslararası ilişkiler, ekonomik refah, eğitim gibi her alanda “bakımının” sağlanması, toplum için gerekli şartların yaratılmasıdır. Örneğin halkın bağımsızlığının garantisi olarak ordu ve ordu/savunma düşüncesinin bakımı, iç güvenliğin bakımı, hukukun, ekonominin bakımı, ticaretin, sanayinin bakımı gibi. Norden (1933, s.32), pflegen (korumak, bakımını yapmak) fiilini de açıklamaktadır: Birisi ve bir şey için sorumluluk almak, sorumlu biçimde yönetmek ve ilgi göstermek/gözetmek. Başka deyişle Norden’ın tanımıyla Pflege, bakım, gözetme ve yönetim (Fürsorge, Obhut, Verwaltung) anlamlarını içermektedir.

Kısaca özetlemek gerekirse bakım olarak yönetim, halkın yaşamsal öneme sahip çıkarlarının, özenli, öngörülü, uzun vadeli planlama ile güvence altına alınmasını, devletin elindeki baskı araçlarıyla devamlılığının sağlanmasını, birbiriyle ilişkilendirilmesini ve bu çıkarların hepsinin ana hedefe yönlendirilmesini içerir. Bu hedefler de halkın varoluşunu, kültürel kimliğini, gücünü ve refahını desteklemektir (Norden, 1933, s.33). Norden, yukarıdaki tanımlar üzerinden söylemek gerekirse toplumsal yaşamın devamının olanaklar ölçüsünde en iyi şekilde sağlanmasında ve bu amaçla görevlerin yerine getirilmesinde yerel yönetimler dahil devletin örgütlenmesine ilişkin bir sistem olarak yönetsel alanı görmektedir. Burada devlet dışındaki özel sektör, meslek birlikleri, diğer sosyal kuruluşları da söz konusu sistem içinde değerlendirmektedir. Pflege (bakım), yönetimin nesnel tarafını ifade ederken, Pflicht (görev) ise bakımdan doğan bir yükümlülüktür. O halde bu görevi yerine getirmek için Dienst (hizmet) yaşam boyu bir meslek olarak yapılan görevi anlatır. Dolayısıyla yönetim anlayışı da genelin yararı için özverili bir biçimde ve sorumluluk bilinciyle hizmete kendini adamaktır (Norden, 1933, s.33).

Yönetim dallarının (Verwaltungszweige) özü bu aşamada gündeme gelmektedir. Toplumun amaçlarına yönelik ulusal düzeydeki örgütlenmeler, devlet ile dernekler/kuruluşlar ve bireylerin iç içe geçen faaliyetleridir. Toplumun ortak amacının gerçekleştirilmesinde organizasyon anlamında ilk önemli konusu, taşıyıcıdır. Örneğin Orta Çağ’da sosyal ve kültürel alanların taşıyıcısı kilise olmuştur. Ancak yeni çağda kültürel, sosyal ve iktisadi alanların ana taşıyıcısı ya da ortak bakımcısı devlet, duruma göre yerel yönetimlerdir. Aynı zamanda özel inisiyatifler devletle birlikte hareket etmektedirler. Öyleyse aralarında amaç ilişkisi bulunmalıdır. Diğer taraftan burada soru, devletin kendisi dışındaki taşıyıcıların çalışmasına izin vermesi ile devlet idesi bağlamında toplumsal gereksinimlerin amaçları, ruhu ve içeriğinin belirlenmesini kendi görevi saymasıdır. Norden (1933, s.35) Almanya’da yükselen totaliter devletin, kamusal yaşamın en küçük noktasını bile kapsama iddiasında olduğunu söylemektedir. Açık biçimde belirtemese de sanat, eğitim, bilimsel araştırma merkezleri gibi belirli yönetim dallarının tek merkezden yönetilmesinin olanaksız ya da en azından güç olacağını belirtmektedir. Örneğin müzelere girişin paralı olup olmayacağı, personelin seçimi gibi birçok konuda karar, merkezi düzeyde verilemez. Çünkü her yönetsel bölümün/dalın belirli bir dereceye kadar kendine özgü, kendine ait yaşamı vardır (Norden, 1933, s.35-36). Dolayısıyla bu özellikler gözetilerek yönetim dalları örgütlenmeli, yetki alanları belirlenmelidir.

Bir başka soru ise dikey ve yatay olarak yönetim organizasyonudur. Devletin kurumsal organizasyonu, en üst düzeyde bakanlıklardır. Bakanlıkların görev dağılımı, her zaman belirli amaçların doğasından elde edilen teorik bağlantılar ya da ilişkilere göre yapılamaz. Gerçek yaşamdan elde edilen siyasi ya da mali hassasiyetler gibi pratik gereksinimler öne çıkar. Öte yandan yatayın yanı sıra bir de dikey organizasyon vardır: Yönetsel

alanın aşağıya doğru örgütlenmesi. Buradaki soru ise güvenlik, eğitim gibi görevlerin merkez ya da yerel yönetimler tarafından mı ya da ne ölçüde hangi düzey tarafından yerine getirileceğidir. Bir sonraki soru da eğer yerel yönetimler üstlenecekse merkezi düzeyin görevlendirmesi mi yoksa yerel öz yönetim olarak mı sorumluluğun yerine getirileceğidir (Norden, 1933, s.36-37).

Finans ve yönetim ilişkisi ile tipik yönetim görünümüleri de genel yönetim bilimi altında incelenmelidir. Finans ile yönetim ayrımı daha önce açıklanmıştı. Yönetimin tipik görünümüleri, merkezi ve yerel düzeylerde farklı olacaktır. Ancak en önemli görünüm bürokrasidir. Bürokrasinin de birçok yüzü bulunmaktadır. Memurun üstleneceği göreve ve çalıştırılacağı yere göre seçimi, sınavları, eğitimi, yönetimin nasıl tanımlandığına bağlıdır. Aynı şekilde kamu kurumlarının iç yapılanmaları da genel yönetim biliminin içinde değerlendirilmelidir. Norden (1933, s.39-40) için bir kamu kurumu içindeki iş dağılımı ve iş süreçleri, işlemlerin yapılma biçimleri, dosyalama sistemi vb. yönetim biliminin konusu olmak zorundadır. Aksi takdirde yönetim bilimi üst yapıyı tanımlamış, ancak taşıyıcı temelleri ele almamış olacaktır. Aynı zamanda bu yönetim bilimi, nesnesini ve asli görevini kavrayamamış demektir (Norden, 1933, s.40-41). Birinci Dünya Savaşı öncesinde yönetim tekniklerinin kusursuzlaştırılmasına odaklanılmış ve hatta büro bilimi (Bürowissenschaft) kurulması istenmiştir. Ayrıca söz konusu dönemde "kamunun yönetiminde iktisadi işler" incelenirken bu konu da ele alınmıştır. İş yapma yönetmelikleriyle bürokratik işlemlerin en kusursuz şekilde yapılmasının sağlanması istenmiştir. Aynı zamanda bu işlemlerin en basit, anlaşılır ve etkin biçimde yerine getirilmesi gözetilmiştir. Dolayısıyla bu yönetmelikler de yönetim biliminin konusudur (Norden, 1933, s.43-44).

Özel Yönetim Bilimi

Norden (1933, s.44), genel yönetim bilimi ile özel yönetim biliminin nesnesinin aslında aynı, yani tüm görüngüleriyle yönetim olduğunu söylemektedir. Sadece bakış açısı, yaklaşım farklılığından söz edilebilir. Genel yönetim bilimi, yönetim olgusunun türüne odaklanmaktadır. Özel yönetim bilimi ise yönetimin belirgin görünümleriyle ilgilidir. Genel yönetim bilimi, belirli tipik örneklerin vurgulanmasıyla sınırlandırılmıştır. Özel yönetim bilimi aksine genel resmi ortaya koymaktadır (Norden, 1933, s.44). Norden'ın, tüm görünümleriyle diyerek devlet dışında kalan özel sektör gibi diğer tüm örgütleri de yönetsel alan içine aldığı söylenebilir. Tüm bu yönetsel alanlar, diğer ülkelerle karşılaştırmalı olarak incelenmelidir. Savunma, eğitim sistemi (Schulwesen) gibi yönetime içkin tüm alanlar bir bütün olarak halk organizmasına bağlıdır ve bu organizmaya hizmet eder. Dolayısıyla bu sistemler de kendine içkin, yavaşça ortaya çıkan, canlı ve zamanla daha ileri giden, gelişen birer organizmadır. Örneğin meslek okulları, küçük bir yapıyla başlamışken ve farklı köklere sahipken giderek son derece önemli amaçları bulunan, farklı taşıyıcıların üstlendiği, kendine özgü yasal ve mali araçlara sahip, güçlü bir organizmaya dönüşmüştür (Norden, 1933, s.44). Kısaca özel yönetim bilimi, eğitim vb. alanların bütüncül olarak incelenmesini ifade eder.

Yönetim Bilimi Kavrayışı-ABD Kamu Yönetimine Yakınsama

Norden, bahsedildiği gibi iktisat, maliye, istatistik ve siyaset bilimi ile sınırları belirlemeyi ve yönetim bilimini, 'Sistemik Ampirik Bilim' (Systematische Seins-Wissenschaft / Erfahrungswissenschaft) olarak yeniden canlandırmayı amaçlamıştır. Yazıları incelendiğinde ABD kamu yönetimi anlayışına yaklaştığı görülecektir (Stolleis, 2014, s.124). Bilimsel yönetim yaklaşımından etkilendiği söylenebilecek olan Norden, rasyonelliğin sağlanabilmesi için teknik aklın kullanılması gerektiğini düşünmektedir. Devletin rekabet etme zorunluluğu yoktur. Özel sektördeki rekabetin yerini kamu sektöründe kurallar ve personel teşvikleri vb. almıştır. Özel sektörün işletme bölümü ise teknik ussallıkla ilgilenir. Ticari ussallık da idari bölümün işidir. Bu çerçevede kamu sektöründe verimlilik, özel sektör örnek alınarak sağlanabilir (Norden, 1932, s.238-239). Kamu birimleri

işletme bölümü dışında çok farklı görevleri yerine getirirken bambaşka düzenlenmiş organizasyonlara gereksinim duyarlar. Yine de özel sektör teknikleri ve yöntemleri kamu alanında da kullanılabilir. Parasal işlemlerin çabuklaştırılması ve kontrolünün kolaylaştırılması, teknik araç-gerecin etkili kullanımı gibi yollarla daha verimli ve etkili iş görülebilecektir. (Norden, 1932, s. 238-244).

Norden'ın Alman yönetim bilimi geleneğini merkeze alarak ABD kamu yönetimine yakınsaması ilginçtir. Öncelikle yönetim biliminin diğer dallarla kesiştiği unsurları ve farklı noktalarını ortaya koymaktadır. Ardından da devlet biliminin alt dalı olarak yönetim biliminden devlet iktisadına geçmekte, yönetimi hem genel ilkeleri ortaya koyan hem de en küçük birimin bile örgütlenmesiyle/işleyişiyle ilgilenen bilim olarak görmektedir. Ayrıca devlet iktisadıyla devletin iktisadi alandaki faaliyetlerini gündeme getirmektedir. Devlet de özel sektördeki gibi işletmecidir. Ancak kamu yararı ön plandadır. Yine de bir işletme olarak devletin sahibi olduğu iktisadi birimlerin de piyasa teknikleriyle yönetilmesi yerinde olacaktır. Kısaca Norden'ın Alman yönetim biliminden çıkararak ve iktisat-işletme disiplinlerini göz önünde tutarak devlet iktisadını açıkladığı, buradan da devlet ve özel sektöre ait şirketleri aslında örgüt bilimi altında bir araya getirmeye çalıştığı söylenebilir. Dolayısıyla Alman yönetim bilimi geleneğinden temelden ayrılmaktadır.

Yönetim Biliminin Üniversitelerdeki Yeri ve Yönetim Bilimi Öğrenimi

Norden (1933, s.45) yönetim biliminin, felsefe fakültelerinin çocuğu olduğunu, bu fakültelerdeki devlet bilimlerinden ayrılarak ortaya çıktığını ve geliştiğini söylemektedir. Dolayısıyla yönetim biliminin yeri fakülte yapılanması içinde olmalıdır. Değiştirilmesi, hele ki hukuk fakültesine alınması yanlıştır. Ancak söz konusu dönemde Alman üniversitelerinde “devlet ve hukuk bilimi fakülteleri” (Staats- und rechtswissenschaftliche Fakultät) bulunmaktadır. Bu durumda da yönetim bilimi, devlet bilimleri ya da sosyal ve iktisat bilimleri (Sozial- und Wirtschaftswissenschaften) tarafında yer almalıdır (Norden, 1933, s.45). Ancak aslında Norden, yönetim biliminin ayrı bir bilim olarak fakültelerde öğretilmesinden yanadır. Ancak yönetim biliminin bir başka bilimin zemininden ayrılarak bağımsızlığını kazanmasının en azından söz konusu dönem açısından zor olacağını da farkındadır.

Öte yandan önemli bir diğer konu, bağımsız bir dal olarak öğretilecekse yönetim biliminin sıralamadaki yeri/konumudur. Bu da öğreticinin unvanıyla anlaşılmalıdır. Norden (1933, s.45), yönetim biliminin, bilimler sistemindeki önemli konumunun ve pratik uygulamalar için olağanüstü değerinin göz önünde bulundurulması halinde profesörler tarafından temsil edilmesi gerektiğinin anlaşılacağını belirtmektedir. Ancak mali kısıtlar sebebiyle dışarıdan bir profesörün ya da mevcut profesörlerinden birinin görevlendirilmesinin mümkün olabileceğini düşünmektedir. Bu zorluklar karşısında yönetim bilimi araştırmalarının ve öğretiminin bir enstitü bünyesinde yürütülmesi kaçınılmaz olacaktır. Norden (1933, s.45), daha 1919'daki bir yazısında üniversiteden bu yönde bir talepte bulunmuştur. Ancak Norden'ın girişimleriyle Berlin Üniversitesi bünyesinde Yerel Yönetim Bilimleri Enstitüsü Almanya'da ilk olmak üzere ancak 1928'de kurulabilmiştir. Enstitüde bir yönetim bilimleri bölümü oluşturulabilecektir. Böylece yönetim bilimi hem daha geniş bir bakış açısı hem de bilimsel bütünlük kazanabilecektir (Norden, 1933, s.45-46).

Yönetim biliminin üniversitelerde bağımsız bir dal olarak yerleşebilmesi için bu yönde bir gereksinimin varlığı önemlidir. Özellikle merkezi ve yerel düzeyde devlet kurumlarında çalışmak isteyenler için yönetim bilimi öğrenimi aslında bir zorunluluktur. Çünkü görevlerin yerine getirilmesinde yaşamsal öneme sahip konular, diğer bilim dallarından öğrenilemez. Daha önce söz edildiği gibi hukuk eğitimi alanlar amaca dönük yönetsel eylem için yetkileri, başka deyişle sınırlamaları bileceklerdir. İktisat ise yönetimin son derece önemli bir parçasını görmektedir. Ancak yönetime belirleyici ve yaratıcı bir bakış açısı katamamaktadır. Aynı şekilde sosyal güvenlik, sosyal hizmet gibi alanlarda da önemli yönetsel görevler yerine getirilmektedir. Dolayısıyla bu görevleri üstleneceklerin genel yönetim bilimi eğitimi almaları gerekir. Aynı şekilde eğer merkezi ya da yerel düzeyde sağlık, inşaat ve eğitim birimlerinde çalışacaklarsa sağlık çalışanları, filologlar ve teknikerlerin de

yönetim bilimi eğitiminden geçmeleri zorunluluktur. Aynı zamanda bu yolla kamu kurumlarında görevli teknikerler idari görevlerdeki hukukçu monopolünü kırabileceklerdir. Benzer bir durum iktisatçılar için de geçerlidir. İktisat ve yönetim bilimlerinin giderek artan iç içe geçmişliği göz önünde tutulduğunda iktisatçılar için yönetim bilimi öğrenmek son derece yararlı olacaktır (Norden, 1933, s.46-47). Yönetim bilimi enstitüsünde yapılacak uygulamaya dönük çalışmalar, öğrencilere karşılaştıkları yönetsel sorunlara çözüm bulma yeteneği kazandıracaktır. Görevde olan ve uygulamaları bir yönüyle tanıyan memurlara ise yeni bakış açıları kazandıracaktır. Aynı zamanda bu eğitim, memurlarda sağduyu/dayanışma duygusu oluşturulmasına da katkı sağlayacaktır. Çünkü önemli eleştirilerin başında memurların gerçek yaşama yabancı kaldıkları gelmektedir (Norden, 1933, s.48-49). Ayrıca halk, yönetimde neyin, nasıl ve hangi amaçla yapıldığını bilmeli, gereksiz eleştirilerde bulunmamalıdır. Dolayısıyla tüm okullarda da “yönetim bilgisi dersi” (Verwaltungskunde) verilmeli, genç kesimin en başından yönetime ilişkin bilgi sahibi olması sağlanmalıdır. Bu şekilde siyasi kararların nasıl verildiğini ve uygulandığını da kavrayabileceklerdir (Norden, 1933, s.49).

Üst düzey memurların sınavları, buna bağlı eğitimleri nasıl düzenlenmelidir bir başka sorudur. Önceleri kamuda görev almak isteyen ve hukuk öğrenimi görenler, ağırlıklı olarak yargıç ya da avukatlığı öğreten mahkemelerde eğitilmişlerdir. Üniversitelerde özel hukuk güçlü biçimde ön plandadır ve kamu hukuku özellikle idare hukukunun birçok eksiği bulunmaktadır. İktisadi ve sosyopolitik eksikler pratik alanda çalışmayla uzun süreli çabalar sonunda çözülmüştür. Ancak tecrübe kazanana değin sadece hukuki bakış açısıyla yönetim işlerine bakılması, özellikle olumsuz anlamda “bürokrasi” ve “yönetimin iktisadi taleplere karşı anlayışsızlığı” yönünde eleştirilere yol açmıştır. Bu sorunu ortadan kaldırmak için 1923’te birinci hukuk devlet sınavı (Erste juristische Staatsprüfung) yeniden düzenlenmiştir. Adayın, daha ayrıntılı olarak kamu hukuku ve iktisat bilimi sorularını yanıtlaması gerekmiştir. Bu kez de adayların çok kapsamlı bir bilgi yığınıyla başa çıkması sorunu gündeme gelmiştir. Sonunda iki ayrı yol önerilmiştir. İlki hukuk ve iktisat öğreniminin birleştirilerek yargıç, avukat ve devlet memurları için bir öğrenim tasarlanmasıdır. Jastrow’un önerisi de bu yöndedir ve yönetim bilimine bakışını yansıtmaktadır. Diğer yol ise Rudolf Delbrück gibi pratik alandan gelenlerin önerdiği, idare hukukunu hukuk öğreniminden ayırmak ve idare hukuku ile iktisat bilimlerinin birleşiminden oluşan bir öğrenim hazırlamaktır. Çünkü ilk önerinin pratikte hayata geçirilmesi olanaksızdır (Norden, 1929, s.111-113).

Norden (1929, s.114-115), Jastrow’un önerdiği yol da dahil olmak üzere bu yaklaşımı eleştirmektedir. Hukuk ve iktisat bilgilerini anlamlı bir biçimde birleştirmek olanaksızdır. Bir kişinin üç yılda aynı anda hem hukuki hem de iktisadi bakış açısıyla donatılması düşünülemez. Her şeyin uzmanlaşmayı dayattığı bir dönemde öğrenci bilgi yığını altında ezilecek ve ne gerçek hukukçu ne de gerçek iktisatçı yetiştirilebilecektir. Bu noktada Norden (1929, s.114-117) hukuk ve iktisada ilişkin unsurlar içeren başlı başına bir yönetim bilimi eğitimi önermektedir. Çünkü gelecekte hukuk, iktisat ve sosyal politika bilgisi bulunmayan devlet memuru olmayacaktır.

Yöntem Tartışmasının Yönetim Alanına Yansıması

Norden dışında Jastrow gibi dönemin diğer yazarlarını Değer Tartışması (Werturteilstreit) ya da diğer adıyla Yöntem Tartışması (Methodenstreit) bağlamında irdelemek yararlı olacaktır. Bu şekilde ancak tasarlamak istedikleri yönetim biliminin, özellikle Steincı Alman yönetim bilimi geleneğinin ciddi biçimde dışına düştüğü anlaşılabilir. Almanya’da yöntem başka ifadeyle değer tartışması Weimar döneminde sosyolojinin kendisini bağımsız bir dal olarak kurması sürecinde başlamıştır. Aynı zamanda hukuk pozitivismi üzerinden olduğu gibi iktisatta da yöntem tartışması yürütülmüştür (Backhaus ve Hansen, 2000, s.307-312). Sosyolojide olgu-değer (Sein-Sollen) tartışması üzerinden sürdürülen yöntem tartışması bağlamında Jastrow (1902, s.49), teorilerin hangi bağlamda oluştuğu yerine güncel durumda karşılaşılan sorunlara ne ölçüde uygulanabilir olduklarıyla ilgilenilmesini istemektedir. Sosyo-politik yönetim bilimi (sozialpolitische

Verwaltungswissenschaft) talep eden Jastrow (1902, s.49-50), bu yaklaşımın daha önce yönetim bilimi olarak polizey biliminde var olduğunu ileri sürmektedir. Ancak artık modern devletin, sosyal ve refah amaçlı eylemleri incelenmeli ve uygulanmalıdır. Çünkü polizey biliminin baskıcı yönetimi ifade ettiği iddiasıyla hukuk devleti idesi karşısında terk edilmesiyle bakım (Pflege) ya da sosyal yardım ve her bir sosyal sınıfın durumunun yönetsel açıdan ele alınmasına dayanan yaklaşımlar bilimsel alandan uzaklaştırılmıştır (Jastrow, 1902, s.49-51).

Bahsedildiği üzere Jastrow, pratik, tecrübeye dayalı bilgilerin toplanması ve en iyi uygulamaların belirlenip hayata geçirilmesini içeren bir yönetim bilimi amaçlamaktadır. Yönetim bilimi, idari yapıları eleştirel biçimde incelemeli, elde edeceği sonuçlara göre düzenleme ve iyileştirme önerileri getirmelidir. En iyi kavramını içeriğine aldığı da yönetim bilimi, sosyolojideki yöntem tartışmasını, kendini yeniden kurma, nesnesinin sınırlarını çizme tartışmalarına ithal etmiştir (Hurni, 2014, s.52). Bu noktada sorun, yönetim biliminin, değeri içeren konularla ilgilenmesiyle inceleme alanına yönetim bilimcilerin kişisel tercihlerini de karıştırmaması olmaktadır. Bu çerçevede yönetim bilimi, sosyologlar ve iktisatçılar arasında sosyal bilim araştırmalarından normatif olarak bağlayıcı açıklamaların türetilip türetilmeyeceği tartışmalarından etkilenmiştir. Çünkü yanıtı göre yönetim bilimi, sadece bilimsel araştırma yapmayacak, aynı zamanda siyasete de müdahale etmesi gerekecek sonucu doğacaktır (Hurni, 2014, s.52-53).

Weimar döneminde Almanya'nın, kaybedilen savaşın ağır yükü, hiperenflasyon, yüksek işsizlik gibi ağır iktisadi şartlar ve dağılan sosyal yapısıyla bir çeşit kaos hali içerisinde bulunduğunu hatırlayalım. Bu çerçevede aslında Norden ve Jastrow dahil dönemin diğer bilim insanlarının asıl amaçlarının, bu sorunun, yani sosyal sorunun⁹ nasıl yönetileceğini bulmak olduğu söylenebilir.

Yönetim bilimini, sosyal politika ile tanımlama çabaları, sosyal demokrat ideolojiye yaklaşımları da benzer amaçlıdır. Ancak yönetimi, devlet ya da başka bir yapı veya birlikte sosyal sınıfların sorunlarının çözülmesi için uygulanacak pratik yöntemleri bulmayla sınırladıklarında, devlet ve yönetme eylemini gözden kaçırmaktadırlar denebilir. Luhmann'ın da son derece soyut bir tanım geliştirerek yönetimi, yüksek derecede karmaşık ve değişken toplumsal bir çevre içinde farklılaşmış bir alt sistem olarak ele aldığı ve özgül işlevini bağlayıcı kararların üretilmesi yoluyla çevre karmaşıklığının azaltılması olarak belirlediği ifade edilmektedir (Scharpf, 1971, s.8). Çevre için bu, normalde işlenemeyecek kadar fazla ve değişken durum ve olayların yükünden kurtulma anlamına gelir. Başka deyişle yönetim sistemi tarafından dünya daha basit ve istikrarlı, anlaşılabilir ve güvenilir hale getirilir. Yönetim sistemi bu toplumsal işlevi yerine getirebilmek için kendi iç yapılarını geliştirmelidir. Bu yapılar sayesinde yönetim sistemi, kendi kriterlerine göre çevresinin anlaşılabilir karmaşıklığını basit bir hale getirir ve iç kurallarına göre "daraltıcı" bir işlem uygular, sonuç olarak net kararlar mümkün hale gelir (Scharpf, 1971, s.8-9). Luhmann'da yönetim, bu basitleştirme ve net kararlar almayı sosyal devlet olmanın gereklerini yerine getirme ve sosyal sorunları çözmekle ilgilenir (Hurni, 2014, s.53). Jastrow da (1902, s.46) söz konusu dönemde sosyal demokratların sosyal politikacılar ve yöneticiler üzerindeki son derece büyük etkisini buna bağlamaktadır. Bu çerçevede yöntem tartışmasının, dönemin Almanya'sındaki akut toplumsal sorunların çözülmesi bağlamında yönetimin nasıl araçsallaştırılacağına etki ettiği söylenebilir. Olması gereken değil olan yani mevcut sorunların çözülmesi gerekmektedir. Ancak yönetsel alana sürekli müdahale etmenin ve dolayısıyla devlet baskısının aracı olarak polizey bilim mirası henüz unutulmamıştır (Turan, 2020, s.262-277). Bu çerçevede yöntem tartışmasının aynı zamanda güncel sosyal sorunlara devletin etkin müdahalesinin de yanlış olmadığını göstermekte faydalı olduğu söylenebilir.

⁹ Stein'in sosyal sorunu (soziale Frage), devrimin engellenmesi için devletin çözmesi gereken en önemli görev olarak görmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Bahadır Turan (2020). Alman İdealist Felsefesinden Gerçeklik Bilimine Lorenz von Stein (1815-1890) Yaşamı ve Eserleri. Ankara: Orion.

Walter Norden: Eleştiriler

Norden'a yönelik birkaç farklı yönden yapılan eleştirilerden bahsedilebilir. Öncelikli eleştiri noktası, akademik yaratılarının başlangıçta verimli olduğu, ancak daha sonra önemli ölçüde gerilediğidir. Yönetim bilimci olarak adlandırılrsa da bu alanda verdiği eserler son derece kısıtlıdır. En önemli katkısı ise kurduğu enstitüdür. Eleştirilerin başında akademik çalışmalarıyla ilgili olanlar gelmektedir. Geniş kapsamlı bilgiyi inceleyip kusursuz bir biçimde sunarken dar/tekil soruları ele almasında sıklıkla gerekli derinlikten ve kesinlikten yoksun olduğu ifade edilmektedir (Schröder, 1997, s. 271). Gerçekten de eserleri incelendiğinde Norden'ın bir konunun özüne inmeye çalıştığında odak noktasını kaybettiği, aktarmak istediğinin dışına çıktığı görülmektedir.

Köttgen (1935, s. 370-371), Norden'ın Yönetim Bilimi Ne Anlama Gelmektedir ve Niçin Yönetim Bilimi Öğrenimi Görülür? adlı kitabı için yazdığı değerlendirmede önemli bazı noktalara değinmektedir. Öncelikle eleştiri, yönetim biliminin nesnesinin açık biçimde belirlenemeyişidir. Köttgen'e (1935, s. 370) göre yönetim biliminin merkezinde yer alan görevin ne olduğu açık şekilde ortaya konamazsa yeni bir dal olarak üniversitelerde öğretilmesi sırasında üstesinden gelinemeyecek bir bilgi yığını içerme tehlikesiyle karşılaşılacaktır. Özellikle devlet öğretisi ile sınırı, tartışmaya yer verilmeyecek biçimde çizmelidir. En önemlisi ise araştırma konusunu, sorularını, devlet öğretilerinden ayırmalıdır. Bu sorular ise ancak devlete ilişkin bilgiyle yanıtlanabileceklerdir. Dolayısıyla işletme teknikleri bir kenara bırakılmalıdır. Köttgen (1935, s. 371), son dönemde büyük ölçüde yönetimin apolitik kabul edildiğini, tüm yönetsel eylemlerin/işlerin devletin özünü ilişkisinin kurulmadığını, hatalı biçimde tüm ilginin yönetimin teknik işlevine yöneldiğini söylemektedir.

Grabowsky de (1934, s. 341) Norden'ı benzer yönlerden eleştirmektedir ve Norden'ın, yönetimin özünü kaybettiği düşüncesindedir. Sürekli devletin çevresinde dolaşmakta ancak açık bir devlet kavramını ortaya koyamamaktadır. Her ne kadar Grabowsky (1934, s. 341), yönetim bilimini, siyaset biliminin önemli bir parçası olarak görse de Norden'ın devletin iktisadi faaliyetlerinin yönetilmediğini, işletildiğini söylediğini, böylece iktisattan yönetim alanına geçildiğini, bu kez de dinamik değil durağan alanda kaldığını belirtmektedir. Çünkü Norden, "olanın" (sein) öğretilmesini amaçlamaktadır. Ancak gerçek yaşam durağan değildir.

Sonuç

Görüldüğü üzere Norden, Alman yönetim bilimi geleneğini canlandırmak ve bağımsız bir disiplin olarak üniversitelerde var etmek isterken aslında dönemin Almanya'sındaki siyasi, iktisadi ve sosyal alandaki büyük sorunları çözecek bilgiyi üretmeyi amaçlamıştır. Hukuk devleti anlayışı karşısında gerileyen polizey bilim yani otoriter devlet müdahalesi fikrini aşmak istediği ve söz konusu sorunların çözülmesinin devletin etkin müdahalesiyle olacağına inandığı söylenebilir. Dolayısıyla buna göre bir yönetim anlayışı ve bu anlayışı hayata geçirebilecek kamu personeli yaratmayı hedeflemiştir. Başka deyişle pratik ve hemen uygulanabilir bilgiye ihtiyaç duymuş, bunu da önceki tecrübelerden damıtmayı ve uygulamalı olarak üniversitelerde memurlara öğretmeyi ve son derece ağır sosyal sorunları çözmeyi hedeflemiştir. Ancak bir yandan devleti gözden kaçırmak istemezken diğer yandan yükselen yeni üretim tarzının sanal iktisadi-siyasi alan ayrımını kabul etmiş görülmektedir. Çünkü devleti bir bütün olarak yönetimin nesnesi yaparak tartışmayı çözmek yerine görevler üzerinden devletin eylemlerini parçalarına ayırarak incelemeye çalışmıştır. Bu sebeple de örneğin devlete ait işletmeleri iktisat-işletme alanı yardımıyla incelemeye çalışırken, değer yüklü siyasi kararlar da siyaset bilimini yardıma çağırarak zorunda kalmıştır. Yeni bir yönetim bilimi anlayışı yaratmak istediği açıktır. Ancak ilkesel olarak Stein'in yönetim bilimine dayanıldığı iddiası yanlış olmaktadır. Çünkü Stein, eyleyen devleti, yönetim biliminin özünü koymuştur ve ona göre insanın devletli yaşamındaki her bilgi sonunda devlete akacaktır.

Norden, idari yapının bütünüyle verim ve “akılcılık” odaklı yönetilebileceğini ve özel sektörün bu noktada örnek alınabileceğini ileri sürmekte, özel ve kamu işletmelerini her şeyiyle aynı olan örgütlere indirgemektedir. Buradan da devletin diğer tüm eylemlerinin, işletme teknikleriyle yerine getirilmesine geçmek çok da zor olmayacaktır. Kısaca devlet yine gözden kaybedilmektedir.

Öncelikle Norden ve Jastrow gibi bazı çağdaşlarını “Alman yönetim bilimci” olarak tanımlamak sorunludur. Öte yandan Jastrow gibi Norden da pratik, sanat yanı ağır basan tecrübeye dayalı ama bilimsel temeli olan bir disiplin olarak yönetim bilimini tanımlamıştır. Bu yaklaşım, devleti nesnesi yapan Alman yönetim bilimi geleneğinden tümüyle uzaktır. Kısaca söz konusu geleneği canlandırma çabaları kapitalist üretim tarzının ve yönetim bilgisinin yükselişi bağlamında başarısız olmuştur. Bu başarısızlığın İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Almanya’da ABD tarzı kamu yönetimi anlayışının yerleşmesini kolaylaştırdığı söylenebilir. Aynı şekilde günümüzde gerileyen neoliberal politikalar bağlamında devlet fikri giderek yükselmektedir. Norden’ın girişimi, devlet ve işletme tekniklerinin uzlaşmazlığını göstermesi açısından önemlidir. Alman yönetim bilimi geleneği, ABD egemen kamu yönetimi alanı karşısında başvurulacak bir seçenek olabilir. Ancak görüldüğü üzere bu seçenek, devletin piyasa teknikleriyle yönetilebileceğini ileri süren Norden ve çağdaşlarının yolu değildir.

Kaynakça

- Backhaus, J. ve Hansen, R. (2000). Methodenstreit in der Nationalökonomie. *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftslehre*, 30(2), 307-336. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/25171180>
- Grabowsky, A. (1934). Review: Was bedeutet und wozu studiert man Verwaltungswissenschaft? *Zeitschrift für Politik*, 23, 340-342. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/43349716>
- Hilberath, L. (1939). Aufgabe und Stand der Kommunalwissenschaft und Ihr Verhältnis zur Staatswissenschaft. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 99(4), 694-720. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/40746993>
- Hurni, P. (2014). *Die deutsche Verwaltungswissenschaft und der Ideenimport aus den USA. Über den Einfluss der USA auf die Entwicklung der deutschen Verwaltungswissenschaftstradition während des Deutschen Reichs, der Weimarer Republik, der Zeit des Nationalsozialismus und der Bundesrepublik Deutschland von 1870-1970*. [Doktora Tezi]. Universität Bern, Bern. Erişim adresi: <https://boristheses.unibe.ch/961/>
- Jastrow, I. (1902). *Sozialpolitik und Verwaltungswissenschaft*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.
- Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kultur Besitz (GStA PK I. HA Rep. 76) (2023). Vf Lit. J. Nr. 12. *Jastrow Ignatz*. Erişim Adresi: https://archivdatenbank.gsta.spk-berlin.de/midosasearch-gsta/MidosaseARCH/i_ha_rep_76/index.htm?kid=GStA_i_ha_rep_76_10_10&uid=GStA_i_ha_rep_76_I_HA_Rep_76_Vf_Lit_J_Nr_12
- Köttgen, A. (1935). Review: Was bedeutet und wozu studiert man Verwaltungswissenschaft? *Archive des öffentlichen Rechts*, 65(26/3), 368-371. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/44302406>
- Mensching, E. (1992). *Nugae zur Philologie-Geschichte V. Eduard Norden zum 50. Todestag*. Berlin: Universitätsbibliothek der Technischen Universität Berlin Abt. Publikationen.

- Norden, W. (1898). *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*. Berlin: B. Behr's Verlag.
- Norden, W. (1933). *Was bedeutet und wozu studiert man Verwaltungswissenschaft?* Berlin: Carl Heymanns Verlag.
- Norden, W. (1932). Verwaltungsbehörde und Unternehmung. Organisation und Personal. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 92(2), 238-249. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/40746585>
- Norden, W. (1929). Zur Ausbildung der höheren Verwaltungsbeamten. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 86(1), 107-117. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/40745983>
- Reese-Schäfer, W. (2019). *Ideengeschichte als Provokation Schriften zum politischen Denken*. Stuttgart: J.B. Metzler.
- Scharpf, F.W. (1971). Verwaltungswissenschaft als Teil der Politikwissenschaft. *Schweizerisches Jahrbuch für Politikwissenschaft*, 11, 7-23. <https://doi.org/10.5169/seals-171673>
- Schröder, W. A. (1997). Walter Carl Norden. İçinde Martin Tielke (Ed.), *Biographisches Lexikon für Ostfriesland, Band 2* (s. 269-273). Aurich: Ostfriesische Landschaftliche Verlags- und Vertriebsgesellschaft.
- Stein, L. (1879). *Wesen und Aufgaben der Staatswissenschaft, Vortrag gehalten in der Feierlichen Sitzung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaft*. Wien: k. K. Hof und Staatsdruckerei.
- Stein, L. (1870). *Handbuch der Verwaltungslehre und des Verwaltungsrecht. Als Grundlage für Vorlesungen*. Stuttgart: Verlag der J. G. Cott'aschen Buchhandlung.
- Stolleis, M. (2014). *Öffentliches Recht in Deutschland. Eine Einführung in seine Geschichte 16.-21. Jahrhundert*. München: C. H. Beck.
- Turan, İ. B. (2020). *Kameralizm ve Devlet Bilimi. Alman Yönetim Düşüncesinin Tarihi: Kameral-Polizey Bilimden Devlet Bilimine*, Ankara: Orion.
- Turan, İ. B. (2022a). Almanya'da kamu yönetimi disiplininin tarihsel gelişimi ve nesne sorunu: Weimar Cumhuriyeti öncesi ve sonrası. *MSY Dergisi*, 17(38), 421-442. <https://doi.org/10.56524/msydergi.1116263>
- Turan, İ. B. (2022b). Nasyonal sosyalizmde yönetim bilimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 55(4), 57-78. Erişim adresi: <https://ammeidaresi.hacibayram.edu.tr/Dergiler>
- Turan, İ. B. (2022c). *Alman idealizminden gerçeklik bilimine Lorenz von Stein (1815-1890). Yaşamı ve eserleri*, Ankara: Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi Yayınları.

Extended Abstract

Purpose

The study examines the history of the German administrative science tradition and efforts to revive it. Originating with Kameral-Polizey Science and evolving through Administrative Science and State Science, this tradition declined with the ascent of capitalism. Despite attempts to redefine the managerial field in response to societal transformations, the revival of the German administrative tradition, prominent in the 19th century with figures like Stein, faced challenges. Norden's endeavors, aimed at revival, deviated from the Steinian tradition. While Norden sought to focus administrative science on the state, he relied on market techniques, contributing to the tradition's failure amid the rise of capitalist production and administrative knowledge. This setback paved the way for the establishment of the US-style public administration post-World War II, adding a unique perspective to the discussion on Norden and administrative science. The study complements recent works in Turkish literature, providing insight into the evolution of German administrative science.

Design and Methodology

The study is conceptual-theoretical in terms of its purpose and analyses German administrative science in the historical process. Walter Norden, who wanted to revitalise the German administrative tradition, is taken into consideration in the study, which is descriptive in terms of examination approach and based on primary sources in terms of research technique. Norden is important because he represents one of the last revitalisation efforts in this process and because he is a distinctive academician who wants to use business techniques in state administration. In this framework, Norden's most important works "Was bedeutet und wozu studiert man Verwaltungswissenschaft?" (What does administrative science mean and why study administrative science?); "Verwaltungsbehörde und Unternehmung. Organisation und Personnel" (Administrative Units and the Company. Organisation and Personnel); "Zur Ausbildung der höheren Verwaltungsbeamten" (Administration of Senior Public Officials) were used as primary sources. In addition, the works of related authors, especially Stein, were analyzed from their originals and included in the study. At the same time, other authors who both analyzed Norden's works and contributed to the subject were examined as secondary sources. Therefore, firstly, primary sources were analyzed in a systematic and comparative manner, and then determinations made were reinforced with secondary sources. Instead of directly quoting the primary sources, the study endeavours to interpret them in a comparative manner with the Steinian German administrative tradition. On the other hand, it should be noted that the primary and secondary sources were analyzed by obtaining the originals from the Staatsbibliothek-Preußischer Kulturbesitz (Berlin State Library-Prussian Cultural Heritage). In addition, concepts are extremely important in the context of the German administrative science tradition. Because, with the influence of idealist philosophy, a subject can only be revealed by clearly defining the concepts and showing their content. In this framework, special importance has been attached to the concepts and their contents have been tried to be clearly shown.

Findings

An analysis of the historical development of the German tradition of administrative science is crucial in shaping the direction of the discipline of administrative science or public administration in today's world. This is particularly relevant as neoliberal policies and administrative knowledge are being increasingly rejected. It is widely accepted that the state cannot be managed using business or market techniques as proposed by neoliberal policies. The German tradition of administrative science is considered an alternative due to its unique structure. It is worth noting that Norden made a significant contribution to administrative science through the institute he founded. However, it is challenging to accept Norden as an administrative scientist

within the context of the German administrative science tradition. Despite his efforts to revive Steinian administrative science, he was unsuccessful. He did not gain a new understanding of administrative science. It is important to argue that those who will work in the public sector should be educated in administrative science as a distinct discipline. However, he stated that an intensive education combining law and economics would not achieve this goal. In the context of prioritizing the concept of 'care', Norden aimed to establish an administrative approach that emphasizes state intervention to solve severe economic and social problems. Another aim is to ensure that those working for the state are educated in line with this objective.

Although Norden aimed to distinguish between state and business techniques in the scope of the study, it is evident that he eventually concluded that the state should be managed like a company with a focus on efficiency. Therefore, Norden's failure should be considered when reflecting on the lessons to be learned from the German administrative science tradition today, as the state is once again on the rise. It is recommended to examine other examples of this tradition as well.

Research Limitations

The study's time frame is between the end of the 19th century to 1933, when the National Socialist regime came to power. The focus of the study is primarily on Norden's works, as he has produced more comprehensive and exemplary works in administrative science than other examples, such as Jastrow. One limitation is the lack of work on Norden in German literature. Furthermore, there is a lack of detailed studies on Norden and his works.

Implications

In the context of the development of public administration science, it is important to conduct a detailed examination of the German administrative science tradition. To achieve this, it would be useful to analyze the tradition in different aspects. Additionally, the transformation of German administrative science after the Second World War, particularly under the influence of the US public administration approach, is an area that has yet to be researched in Turkish literature.

Originality/Value

Until recently, the Turkish literature has not sufficiently analyzed the German administrative tradition. This study is important for examining a period of this tradition. Additionally, Norden has not been extensively discussed in German literature, and sources on him are limited. Therefore, this study, which analyses Norden and his understanding of management science, is the first of its kind in German literature. It is demonstrated, for the first time, that Norden departed entirely from the management science tradition established by Stein.

Araştırmacı Katkısı: İsmail Bahadır TURAN (%100).

Üsküdar'da Sirkat Suçu ve Müeyyideleri ¹

Seher YÜCETÜRK ²

Başvuru Tarihi: 09.10.2023

Kabul Tarihi: 02.04.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Hırsızlık suçunun geçmişi için kesin bir tarih olmamakla birlikte -tıpkı diğer suçlar gibi- insanın varoluşuna kadar götürülebilecek bir eylemdir denilebilir. Hırsızlık suçu öncelikle kişiler bazında, toplumsallaşma sürecinde ise toplum nezdinde işlenen suçlar kapsamına genişlemiştir. Ferdi boyutta değerlendirildiğinde fillerin işlenmesi için, eylemi gerçekleştirecek davalı ve davacı olma noktasında en az iki kişiye ihtiyaç vardır. Bu aşamada suçun boyutu ve maddi anlamda daha kısıtlı bir alan kaplarken, toplumsallaşma sürecinde toplumda işlenen suçların etki alanlarının ve cezalarının daha geniş kapsamlı olacağı düşünülebilir. Klasik dönem Osmanlı Üsküdar'ında hırsızlığın toplumda bir iş haline mi getirildiği, bireysel olarak mı yapıldığı veya profesyonel ekipler ile mi yapıldığı tespit edilmeye çalışılacaktır. İlaveten çalışmada hırsızlık suçu işleyenler için şer'i hukuk kurallarının yaptırımlarının neler olduğu, cezaların uygulanıp uygulanmadığı, uygulandığı zaman hangi durumlarda uygulandığı gibi daha pek çok sorunsal Üsküdar mahkemelerine yansıyan davalar ve neticeleri araştırılarak cevaplanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kadı Sicili, Mahkeme, Hırsızlık, Kadın, Ceza

Atf: Yücetürk, S. (2024). Üsküdar'da sirkat suçu ve müeyyideleri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 567-582.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yuceturkseher@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9752-2814

Circus Crime and Sanctions in Üsküdar

Seher YÜCETÜRK³

Submitted by: 09.10.2023

Accepted by: 02.04.2024

Article Type: Research Article

Abstract

Although there is no definitive date for the crime of theft, it can be said that - just like other crimes - it is an action that can be traced back to human existence. The crime of theft has expanded to include crimes committed primarily by individuals, and in the process of socialization, by society. When evaluated at an individual level, for the actions to be committed, at least two people are needed, namely the defendant and the plaintiff, to carry out the action. At this stage, it can be thought that the crime will have a more limited area in terms of size and materiality, while the impact and punishments of crimes committed in society during the socialization process will be more comprehensive. It will be tried to determine whether theft was turned into a business in society in the classical period Ottoman Üsküdar, whether it was done individually or with professional teams. In addition, the study will try to answer many problematic questions such as what the sanctions of the Sharia law rules were for those who committed the crime of theft whether penalties were applied, and in what cases they were applied, by investigating the cases and their results reflected in the Üsküdar courts.

Keywords: Qadi Registers, Court, Theft, Woman, Punishment

³ Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, yuceturkseher@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9752-2814

Giriş

Hırsızlık suçunun Osmanlı toplumunda ne sıklıkla işlendiği, kimlerin daha çok davalı ve davacı olarak mahkemeye geldikleri ve mahkemede davaların nasıl sonuçlandığı, hırsızlık yapanları ve hırsızlık fiilini açıklarken sicillerde hangi kelimelerin kullanıldığı merak edilenler arasındadır. Bu amaçla Üsküdar mahkemesine ait defterler Türkiye Diyanet Vakfı'ndan temin edilmek sureti ile tek tek transkripsiyonları yapıp hırsızlık ile ilgili davalar kimi zaman konunun aydınlatılması noktasında örnekleme şeklinde verilip kimi zaman da sayısal veri hâlinde tablolaştırılarak çalışmada kullanılmıştır. Üsküdar mahkemesine ait defterler TDV ÜŞS 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105 numaralı defterlerdir. Defterlerden konu ile alakalı davalar metin içinde, ilgili yerlerde, örnekleme usulü ile kullanılmıştır.

Klasik dönem Osmanlı Üsküdar'ında, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu tüm topraklarında geçerli olan şer'i ve örf'i hukuk kuralları birlikte uygulanmıştır. Devletin bu ikili hukuk sistemi içinde suçların değerlendirilmesi işi hem yerel mahkeme denilen bilirkişiler ehl-i vukûf, ehl-i hibre marifeti ile ve hem de şer'i mahkemelere taşınan resmî kurumların çözdüğü davalar şeklinde seyretmiştir. Osmanlı Devleti'nde mahkemeye gitmenin önünde pek çok engel bulunmaktadır. Ayrıca mahkemelere ödenecek miktarlar kişileri mahkemeye gitme konusunda zorlamaktadır (Aksoy, 2010, s.168). İlâveten mahkemeye olan uzaklık, kültürel baskılar da mahkemeye gitmenin önünde engel teşkil edebilirdi. Çalışmada sadece mahkemeye yansıyan davalar incelenip değerlendirmelerine yer verilmiştir. Ayrıca konunun zaman sınırlılığı mevcut olup genel değerlendirme mahiyetinde değildir. Genel değerlendirmeler ancak Osmanlı döneminde bütün yerleşim yerlerine ait sicillerin okunması ve değerlendirilmesi neticesinde olabilecektir. Bu nedenle mekân ve zaman sınırlılığı içeren çalışmaların sayısı arttıkça genele doğru hareket etmek ve genel yargılara varmak mümkün olacaktır. Fakat yine de unutulmamalıdır ki sadece mahkemeye yansıyan kayıtların incelenebildiği ve mahkemeye yansımayan davalarında varlığı hatırdâ tutulmalıdır.

Osmanlı Toplumunda Uygulanan Hukuk Sistemi

Osmanlı hukukunu oluşturan iki temel unsur mevcuttur. Bunlardan ilki İslam hukukuna "şer'", "ahkam-i şer'îye", ikincisi Osmanlı hükümdarları tarafından konan hukuk kurallarına da "örf", "kanun", "kavan-i örfiye" denmiştir. Ferman, berat, hüküm, kanunname, siyasetname, adaletname tarzındaki Osmanlı hukuk belgelerinde bu ikili yapı "şer'" ve "kanun" şeklinde birlikte anılmıştır. Örfi hukuk kralları bir çırpıda oluşturulmamışlardır. Aksine bu hukuku oluşturan kurallar Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren ihtiyaç hasıl oldukça tek tek konan kanun hükümlerinin bir araya getirilmesi neticesinde oluşturulmuştur. Bu şekilde konan kurallar belli bir yekuna ulaşmış, oluşumu itibari ile klasik İslam hukukundan ayrılarak örf/örfi hukuk denmiştir (Aydın, 2002, s. 24-33).

Kanun, sınırların güvenliği, askerinin donatılması, reayanın, idarecilerin-hakimlerin zulümlerinden korunmaları, hukuk ve ilim adamlarının gözetilmeleri ve ciddi konuların kendilerine bildirilmesi gibi kamu ve devlete ait hizmet, emir ve keyfiyetleri düzenleyen kurallara denir. İfade edilen şekli ile örfi hukuk içerisinde, idari mali, cezai vb. hukuk alanlarında, birbirine uygun olmayan zamanda, ulu'l-emrin emir ve fermanıyla, şeyhülislamın fetvalarıyla, aynısının ya da özetinin tek bir kanun kitabında toplanmasına da "Kanunname" denmektedir (Akgündüz, 2002, s. 34-71).

Müslümanların kabul ettiği dört amelî mezhep bulunmaktadır. Osmanlı Devleti, bu mezheplerden Hanefî mezhebini benimsemiştir. Fakat bu mezhebin hukukçuları hep aynı derecede nüfuz ve itibar sahibi değillerdir. Her din adamı, kendisinden daha büyük bir İslam hukukçusunun görüşüne uyar. Örf ve âdet kuralları, şer'î şerifin hükümlerini tamamlayan kanunlardır. Ancak bir Osmanlı kadısı örf ve âdet kurallarına göre hüküm veremez. Padişah da ihtiyaç hâlinde kanun yapabilir. Ancak padişahın yaptığı kanun, şer'î şerifin teferruatıdır.

Asıl kanun, Kur'an ve sünnetten alınan fıkıh kitaplarındaki hükümlerdir (Akgündüz, 2012, s. 637). İki hukuk sistemine göre yönetilen Osmanlı devletinde Osmanlıların genellikle İslam hukukunu uyguladıklarından Osmanlı hukukunun İslam hukuku etrafında şekillendiğini söylemek yanlış olmasa gerekir. Buradan hareketle örfi hukuk kurallarının konulmasında padişahın nişancıya, kadı askerden mahalli kadılarına, veziriazamdan şeyhülislam kadar çok aşamalı bir kontrol mekanizmasının şer-i-örfi hukuk uyumuna dikkat ettiklerini söylemek mümkündür (Akgündüz, 2002, s. 25-26). Klasik dönem Osmanlı ceza ve yargılama usulleri ve tatbikleri noktasında çok daha teferruatlı bilgiler mevcuttur (Koç ve Tuğluca, 2006, s. 7-24).

Sirkat Fiilini İşleyenler İçin Kullanılan Terimler ve Bu Kişilerde Aranılan Şartlar

Hırsızlık sözlükte “kapıp almak, çalmak, fırsatını kollayarak bir malı alıp kaçmak” gibi anlamlara gelmektedir. Hırsızlık için kullanılan “*ihtilâs*” kelimesi, İslâm hukukuna göre özel bir korumada bulunmayan taşınabilir bir mal, sahibinin rızası olmadan alıp kaçmayı ifade eder. Bu fiili işleyen kişiye de “*muhtelis*” denmiştir. Fıkıhta “*ihtitâf*”, “*ihtilâs*”la eş anlamlı olarak kullanılmaktadır (Kaya, 2000, s. 570). Hırsızlığın eski Türkçedeki karşılığı “*uğrulama*”, bu fiili işleyen kişiye de “*uğru*” denilmiştir. Arapça ‘da hırsızlık için “*sirkat*” ve “*serika*” kelimeleri kullanılırken bu fiili işleyen kişiye “*sârik*” ve “*liş*” denmiştir (Avcı ve Halid, 2016, s. 640). Üsküdar mahkemesine yansıyan kayıtlarda bu kişilere “haramzade” şeklinde hitap edildiği de bilinmektedir (Yüctürk, 2021, s. 137).

Konu ile alakalı Üsküdar mahkemesine yansıyan kayıtlarda hırsızlık suçları için büyük oranda “sirkat etmek” deyiimi kullanılmış buna ilave olarak “alivermek” gibi bazen Türkçe kelimeler de durum ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu durumu örneklendiren Üsküdar mahkemesine yansıyan belgede “*Emine Hatun mahkemeye gelerek Hasan benim iki kazganım ve iki döşğim ve iki kıta yastığım alivermiştir talep ederim*” şeklinde ifadede bulunmuştur (TDV ÜŞS NO: 104-5). Hırsızlık suçunun bu tip Türkçe kelimeler ile ifade edilmesi çok karşılaşılan bir durum değildir ancak nadir de olsa örneklerde vardır.

Üsküdar da Yeni Mahalle’den Yorgi veled Andirye nam Nasrani mahkemeye gelip Şemame bin Abdullah nam hatunu dava etmiştir. Davasında Şemame’ye dokumak için 50 zirai aylık verdiğini bildirmiştir onun da kabul ettiğini ifade etmiştir. Gece hırsızların evini basıp bazı esbabı ile verilen aylığı birlikte sirkat eylediklerini bildirmiştir. Durum Şemame’ye sorulduğunda cevap verip zimminin verdiği aylığı dokumak için aldığını ama gece hırsızların evini basıp bazı esbabı ile aylığı sirkat eylediklerini söylemiştir. Başka mahalleden Müslümanların feryadına geldiklerini ifade etmiştir. Şahitler Şemame’nin bir gece evini hırsızlar basıp feryat ettiğinde kendilerinin feryadına yetişmeden evvel evi basılıp sandığından esbaplarını da aldıklarını söylemişlerdir. Yorgi’nin aylık ve esbapları uğrularıp Şemame’ye haksızlık etmediğine yemin etmesi istenmiş ve neticede davadan menedilmiştir (TDV ÜŞS NO:100/6).

Belgede ifade edilen uğrulama kelimesi daha önce de üzerinde durulduğu gibi hırsızlık fiilini tanımlamak için kullanılmıştır. İlâveten hırsızlık olayı belgede ifade edildiği üzere gece gerçekleşmiştir. Mağdur olan kimsenin mahkemeye şahit sunabilmesi ve şahit göstermesi zorunluluğu bulunmaktaydı. Bu sebepten mağdurlar hırsız etkisiz hale getirmekten ziyade feryat figan etme yolunu seçerler böylece mahalle ahalisinin olaya şahit olmasını sağlarlardı (Erdoğan, 2019, s. 117).

Hırsızlık suçunun oluşabilmesi için hırsızlık yapan kişilerde, kişinin tam ehliyetli yani aklı başında, buluğa ermiş, âkil/bâliğ olması şartları aranmıştır. İlâveten suçu işleyen kişi, bu fiili kendi isteği ile işlemiş olmalıdır. Bir fiilin hırsızlık sayılabilmesi için çalınan şeyin, mal olması, belli bir değerde olması gerekir. Bu miktar Hanefilere göre 10 dirhem gümüş ’tür. Hırsızlık suçuna konu malın değeri, 10 dirhem gümüş ’ten fazla

⁴Aişe hatunun, evine haramzade girip bazı esbabının zayi olduğunu...(TDV, ÜŞS no:112/5A. Bkz: (Yüctürk. 2021, s. 138).

olmalıdır (Akgündüz, 1999, s. 4). Ayrıca malın başkasına ait olması, gizlice alınmış olması, sahibinin izni olmadan girilemeyen korunaklı (hırsz altında) bir yerden alınmış olması gerekir. Açıkta bırakılan malın alınması hırszlık sayılmamıştır (Osmanağaoğlu-Karahasanoğlu, 2016, s. 661-662). Üsküdar mahkemesine konu ile alakalı kaydedilen belgede;

Derviş Paşa mahkemede kırmızı alaca ve göklü alaca dört adet hindi gömleği ve beyaz boğasi ve feraceli ve başında siyah ser bezi ve beyaz hindi makromeli ve sarı başlıklı ve sol kolunda gümüş halhallı Selame isimli Habeşî'ye cariyeyi ve sol kaşı üstünde ve elinde şerhesi olup üç kırmızı alaca ve bir göklü ve siyahlı alaca ve dört adet hindi gömlekle ve kamış atlas habbeli beyaz boğasi feraceli ve başında siyah sebentli ve beyaz hindi makromeli ve sarı mest kaplı çuka ve bir çakşır ve sarı başlıklı orta boylu Fatma isimli Habeşîye cariyeyi elinde beyaz bir kese içinde yüz yetmiş sekiz sikke altın iki beledi cadırşeb bir beyaz köhne hindi makrome bir alaca hindi makrome dört gümüş ...ve beş gümüş halka ve iki kafesli altın küpe ve iki gümüş hatim ve bir küçük altın burma ve iki küçük gümüş halka ve iki ...taşlı gümüş hatim ve bir hint taşlı hatim bir sim zincirli simli ve bir sim kebir ...ve bir sim zincirli küçük sim...ve on dokuz çift küçük gümüş ve ...incili ve gök taşlı bir altın halka ve on buçuk adet küçük altın kulak ve burun halkası ve bir beyaz toprak tespîh ve bir dizi hare billur ve bir dizi billur dahi ve kafesi ve iri şeklen dizilmiş altı dizi boncuk ile birlikte cariyeleri Üsküdar da Salacık iskelesinde yakaladığını bildirmiştir. Durum cariyelere sorulduğunda kendilerini Ebu Talip'in cariyeleri olup Halep'e gelip Halep'ten bu tarafa gelirken Bağdat çavuşlarından olan imam Hüseyin imaretinde kaldıklarını ve bazı şahıslar ile Karahisar'a gelip bir odada kaldıklarını bildirmişlerdir. Kendileri yatarken Şaban Çavuş'un, Ali ile gelip odun ağaç ile yanından vurup katledip yine o ev içinde defnedip kendilerini, iki kulunu ve yanlarında olan esbabı alıp bu tarafa getirip Malkoç isimli bir kapıcı evine getirdiğini ifade etmişlerdir. Birkaç gündür orda kaldıklarını ve bugün fırsat bulup firar eylediklerini⁵ söylemişlerdir. Durum Şaban Çavuş'tan sorulduğunda cariyeleri Şaban'ın bazargan başısından her birini kırk bir kuruşa aldığını, kendi cariyeleri olduğunu, Ebu Talip'ten ve katilden haberi olmadığını söylemiştir. İlaveten cariyelerin yanında ne kadar esbap ve kaç adet altın olduğu sorulduğunda bilmediğinden cevap verememiştir (TDV ÜŞS NO: 104-69).

Belgede hem hırszlık ve hem de cinayet olaylarının iç içe yaşandığı şeklinde kompleks bir durum söz konusudur. Derviş Paşa mahkemeye gelerek iki adet cariyesinin yanlarında bazı eşyaları da alarak kaçtıklarını bildirmiş ve onları Salacık iskelesinde yakalamıştır. Durum cariyelerden sorulduğunda Ebu Talip'in cariyeleri olduklarını ve Halep'ten gelirken Bağdat çavuşlarından Hüseyin ve Şaban, Ali ile Karahisar'a geldiklerini ve bir odada kaldıklarını ifade etmişlerdir. Bu esnada Şaban'ın Ali'yi odun ağaç ile öldürdüğünden ve yine o ev içine defnettiğinden bahsetmişlerdir. Sonrasında Şaban'ın kendilerini ve söz konusu eşyayı yanına alarak Malkoç isimli kapıcının evine geldiklerini ve fırsat bulunca da oradan çıktıklarını ifade etmişlerdir. Şaban ise cariyelerin her birini kırk bir kuruşa satın aldığını Ebu Talip'ten ve katilden haberinin olmadığını ifade etmiştir.

Osmanlı Toplumunda Suç İşleyenlere Verilen Cezalar

Hukuk dilinde hırszlığın terim anlamı, hemen hemen bütün hukuk sistemlerinde aynı olup sözlük ve örfteki anlamlarından farklı değildir. Hırszlık önceleri kişisel boyutta ve şahsî ölç alma aracı iken, toplumsal yaşama geçilip mülkiyet düzeninin oluşturulmasından sonra (işlenen suçun kapsamına göre) kamu düzenini ihlâl eden bir eylem kabul edilmiş ve suçluların cezalandırılması usulü buna göre tatbik edilmiştir. Hırszlık suçunun ilk dönem toplumlarında nasıl karşılandığı ve cezalandırıldığı hakkında kesin bilgiler yoktur. Ancak hırszlığın tüm toplumlarda suç olarak görüldüğü, fakat hangi eylemin hırszlık sayılacağı ve ne tür bir müeyyide ile cezalandırılacağı konusunun toplumlara ve dönemlere göre değişiklik gösterdiği de ifade edilmelidir. Toplumlar ve medeniyetler arası farklılıklar, hırszlığın suç olduğu ve çeşitli müeyyide ve tedbirlerle önlenmesi

⁵ Yavuz Sultan Selim kanunnamelerinde ifade edildiği üzere "Eğer bir kişi esir uğrulsun ve kul ve cârîye ve oğlan ayardub gidene ve dükkân açanı ve birkaç def'a hırszlığı zahir olanı salb edeler". Salb etmek: Dar ağacına çekme, asma. Bkz: (Akgündüz, 1990 c, s. 91-92; Devellioğlu, 2003, s. 1355).

gerektiği noktasında değil suçu önleyecek tedbirlerin seçimi, suçun oluşma şartları ve suça uygulanacak müeyyide noktasında yoğunlaşır (Bardakoğlu, 1998, s. 384-396). Suç ve suçlulara verilen cezalar değerlendirmeye alındığında öncelikli olarak suçun ne anlam ifade ettiğine değinmek yerinde olacaktır. Suç sözlükte “törelere ve ahlâk kurallarına uygun olmayan davranış, toplum içerisinde işlenen haksız fiiller, yazılı yazısız (töre, örf ve adetler) kurallarla yasaklanan ve yaptırıma bağlanan eylemlerin meydana getirilmesi olarak tanımlanmıştır. Günümüzde suç için terim olarak, felsefi görüş veya suçun genel unsurları teorisi bakımından ulaşılan sonucuna göre farklı tanımlamalar yapılmıştır. Fıkıhta dar kapsamda suçu açıklayan ve genel kabul gören bir kelime bulunmamaktadır. Cürm⁶/cerîme/cerâim⁷ sözcükleri fıkıhta günah, suç ve haksız fiillerin tümünü kapsayacak şekilde kullanılır. Modern hukuk teorisi, suçun ne olduğu, hukuka aykırı olan diğer fiillerden ne yolla ayırt edildiği, suça etki eden -ağırlaştırıcı/hafifleten sebepleri- unsurları, suçu cezalandırılabilir hale getiren şartları ve suçun hangi şartta ve ne zaman ortadan kalktığını araştırır. Ayrıca çeşitli suçları, kişilere karşı, mal varlığı aleyhine işlenen suçlar gibi sınıflandırarak bunlarla ilgili teorik meseleleri ele alır (Boynukalın, 2009, s. 453). Esasında suçun tam ve kapsamlı bir tanımının yapılması/değerlendirilmesi, kesin ve net yargılara varılması konunun genişliği, çetrefillliği ve çeşitli faktörlerin etkisinde kalmasından dolayı çok mümkün değildir (Yüçetürk, 2022, s. 259).

Bir suç işlendiği zaman ona karşın suçu işleyene bir ceza verilmesi gerekmektedir. Ceza, mücazat, mükâfat, bir işin emsali ile karşılık bulması anlamına gelir. Ceza Türkçede en yaygın hali ile ukubet anlamında kullanılır. Ukubet, ceza ve azabı ifade eder ancak karşılığı darp, hapis, uzuv kat'ı, katl ve recm vb. gibi eylemler ile karşılık bulabilir (Avcı, 2016, s. 640). Osmanlı Devleti, ceza hukuku olarak İslam hukukunun "Ukubat" ile ilgili hükümlerini uygulamıştır. "Ukubat" yani İslam ceza hukuku üç ayrı kısımdan oluşur. İlki Kur'an ve hadis metinlerinin (naslar), miktar ve hudutları belirli olan cezalardır ve bunlara had cezaları denir. Had cezalarını gerektiren suçlar hırsızlık (sirkat), yol kesmek veya eşkıyalık, kazf (iffete iftira), zina, şarap içmek, irtidat başlıkları altında değerlendirilebilir. İkincisi şahsa karşı işlenen cinayetlerdir ki, cezası kisas ve tazminat olarak diyet gerektirir. Üçüncüsü naslarda miktar ve sınırı belli olmayan cezalardır. Bu cezalar Kanunnameler marifeti ile uygulanmaktadır. Kanunnameler yolu ile yapılan hukuki düzenlemeler, İslam'ın, zamanın yasama organlarına verdiği yetkiye dayanılarak, fıkıhın boş bıraktığı sahaları doldurmuştur ve fıkıhı aykırılık söz konusu değildir (Akgündüz, 1987, s. 154).

Osmanlı döneminde gerek kanunnamelerde ve gerek hüküm ve fermanlarda İslam Hukukunda olan kisas ve had gerektiren suçlar ile ilgili detaylı bir düzenlemenin olmadığı ve bu suçları işleyenlere daha ziyade para cezalarının uygulandığı şekilde bir düşünce hâkimdir. Osmanlı ceza kanunnameleri ihtiyaç olan durumları düzenlemeye yöneliktir ve ceza hukukunun tamamını düzenleyen kurallar değildirler. Ancak suçun sabit olduğu ve belgelendiği durumlarda kisas ve had cezalarının ve kanunnamelerde bulunan ta'zir cezalarının uygulandığı görülmektedir. Tazir cezaları kisas, el kesme, dayak, recm, salb gibi cezalara ilâve olarak ölüm, hapis, çeşitli para cezaları, küreğe mahkûm etme, yüzü karalama, sakalı kesme, dağlama, belli organları kesme, sürgün gibi fiilleri içerir (Aydın, 1993, s. 478-480). Bilindiği gibi had suçları, hukukçuların bazı suçlardaki görüş ayrılıkları bir kenara bırakılacak olursa, zina, zina iftirası, dinden dönme, şarap içme-sarhoşluk, isyan, yol kesme ve hırsızlık olmak üzere yedi adettir. Kisas suçları ise adam öldürme ve müessir fiil olmak üzere iki adettir. İşte bu dokuz suç tipinin dışında kalan suçlara ta'zir suçları adı verilir (Akman, 2005, s. 491). Cezalar, olayın devlete ve topluma etkisine bağlı olarak değiştiği gibi, toplumda ortaya çıkma sıklığına bağlı olarak da değişmektedir (Aksın ve Baytimur, 2018, s. 396-397).

⁶ Kabahat, günah, suç. Bkz: (Sami, 2002, s.374).

⁷ Suç. Cürm-i meşhûd: Göz önünde işlenen suç. Bkz: (Devellioğlu, 2003, s.149).

İslam hukukuna göre kişinin bir suçu işlemiş olduğu varsayıldığında İslam hukuku bu noktada kişi ile devlet arasındaki ilişkiyi belirler ve kişinin dokunulmazlığını/güvenliğini garanti altına alır. Birisinin suçlu ya da borçlu olduğu iddia ediliyorsa iddia sahibinin bu iddiasını ispatlaması gerekir. Suçlu/borçlu olduğu iddia edilen insan durum ispat edilinceye kadar suçsuz sayılmıştır. İslam Hukukunda bu ilke “berâet-i zimmet” ilkesi olarak kabul edilir. Aynı mantıkla borçlar hukukunda da borçlu olduğu söylenen kişi durum tespit edilinceye değin borçsuzdur. Berâet-i zimmet yaygın olarak medeni hukuk alanında kullanılmış, ceza hukukunda bu ilke yerine “masumiyet karinesi” tercih edilmiştir. Masumiyet karinesi İslam ceza usul hukukunun mihenk taşı olarak kabul edilmiştir (Akyılmaz, 2012, s. 168).

İslam hukukuna göre sadece malın çalınmasının hırsızlık kabul edilmesinden başka Kur’an’da, mecazi bir kullanım olarak “başkasının konuştuğunu gizlice dinleme” anlamında “istirâku’s-sem‘a” olarak tanımlanmıştır. Hadislerde namazın rükün ve şartlarını eksik bırakmaya “namazdan hırsızlık”, Arap dilinde “kaçamak bakış” anlamında “bakış hırsızlığı” (müsârakatü’n-nazar) denilmesi, Arap edebiyatında bir şairin başkasının şiirini kendisininmiş gibi ifade etmesi “sirkat” olarak isimlendirilmiş ve hırsızlık eylemleri kapsamına alınmıştır (Avcı ve Halid, 2016, s. 35).

Üsküdar Mahkemesine Yansıyan Sirkat Suçları ve Mahkemenin Verdiği Cezaların İncelenmesi

Hırsızlık suçunun da tıpkı diğer suçlarda olduğu gibi geçmişini insanın yaradılışına dayandırmak yanlış olmasa gerektir. Mantıken çıkarımda bulunulacak olursa hırsızlık fiilinin işlenebilmesi için kendi mülkiyetinde herhangi bir malı olan en az bir kişinin, ilaveten birbirine karşı bu fiili gerçekleştirecek en az iki insanın bulunması gerekmektedir. Bu cümleyi destekleyici olarak ceza kanunlarında suç tiplerinin genellikle bir kişi (tek fail) tarafından işlenen suçlar olarak düzenlendikleri bilinmektedir. Tek failli suçun oluşabilmesi için bir kişinin fail sıfatıyla bulunması yeterli sayılmaktadır. Örneğin hırsızlık, dolandırıcılık, güveni kötüye kullanma gibi malvarlığına karşı işlenen suçlar ile insan öldürme, yaralama vb. gibi kişilere karşı işlenen suçlarda, kanunda öngörülen neticeyi meydana getirme işini tek kişi yapabilir. Bu tip suçlara “tek failli suçlar” denir (Avcı ve Halid, 2016, s. 35).

Üsküdar mahkemesine yansıyan hırsızlık davalarından toplam 10 davadan 9’u tek failli suçları örneklerken 1 tanesi de aşağıda ifade edildiği gibi eşlerin ortak hareket etmesi ile iki failli olarak gerçekleştirilmiştir. Üsküdar mahkemesinde görülen bir davada;

Mahmut’un Recep’i dava etmiştir. Konstantiniyye’de Sarıgöz mahallesinde yaşayan karındaşı kızı Fatma hatunun zevci Recep’in, Fatma’nın esbabını zevci ahiri ile sirkat edip firar eylediklerini ve kendisinin onları yakaladığını ifade etmiştir. Dava Recep’ten sorulduğunda kabul etmiş. Zevce-i ahirinden kefil istenmiş karındaşı kefil olmuştur (TDV ÜŞS NO: 103/36).

Üsküdar mahkemesine hırsızlıkla ilgili yansıyan belgeler öncelikle Müslüman ve Gayrimüslim daha sonra cinsiyetlere göre belirgin şekilde ayırmak sureti ile listelenmiştir. Çalışmada on yıllık süreç içerisinde mahkemeye hırsızlık suçlarından yansıyan davalar tabloda verilmiştir.

Tablo 1

Hırsızlık Davalarında Üsküdar Mahkemesine Yansıyan Davalı Davacı Tarafların Listesi

	Kadınların Kadınları Dava etmesi	Kadınların Erkekleri Dava etmesi	Erkeklerin Kadınları Dava etmesi	Erkeklerin Erkekleri Dava Etmesi
	1	2	1	3
Müs.	TDV ÜŞS NO:96-1	TDVÜŞSNO:99/18 TDVÜŞSNO:104/43		TDV ÜŞS NO:96/91 TDVÜŞSNO:103/36
Gay. Müs.	X	X	1 TDVÜŞSNO:100/6	2 TDV ÜŞS NO:97/32 TDV ÜŞS NO:99/33
				Toplam:10 dava

Tablo 1 incelendiğinde Üsküdar mahkemesine yansıyan kayıtların dağılımına bakıldığı zaman Üsküdarlı kadınların ve erkeklerin hırsızlık konusunda kimi zaman davalı ve kimi zaman da davacı konumunda oldukları görülmektedir. Kadınlar mahkemeye kimi zaman bizzat giderek kimi zaman da eşlerini veya yakınlarını kendilerine vasi tayin ederek davalarının takipçisi olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nde hırsızlık faaliyetlerine karşı çeşitli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Şehirlerin güvenliğinden sorumlu olan su başılar, ases başına bağlı pasbanlar (gece bekçileri), böcek başılık kurumu hırsızlıkla mücadele için kurulmuştur. Özellikle böcekbaşı olarak görev yapan kurumların içerisinde kadınlar da bulunur ve çalıntı eşyaları kısa sürede bulmaları ile ün yapmışlardır (Menekşe, 1998, s. 71-73). Böcek başı/böcekçi başını, yanındaki erkek ve kadın memurları çalıştırarak hırsızları yakalayan, suçluları araştırıp bulan bir çeşit kolluk kuvveti başkanı, emrindeki kadın ve erkek böcekleri de bu alanda uzman kişiler olarak tanımlamak mümkündür (Levent, 2022, s. 21). Böcek başı ağanın maiyetine erkeklerden başka bazı kadın kişiler de verilirdi. Böcek başının astları da hırsızlık ve yankesicilik gibi kötü eylemlerde ün kazanmış ve tuttıkları fena yoldan usanarak kanuna sığınmış kişilerden olduğundan, böcek başı ağası akla gelmez hileler ile bulunmasından umut kesilmiş olan mal ve eşyayı ortaya çıkarmayı başarırlardı (Şevket, 1983, s. 49). Hırsızlık faaliyetleri kanunnameler marifeti ile yasaklanmış ve hırsızlık yapanların gereken cezaya çarptırılacakları net olarak ifade edilmiş, hırsızlığın engellenmesi noktasında uyarılarda bulunulmuştur (Baytimur, 2018, s. 93). Ayrıca Şeyhülislamın vermiş olduğu fetvalarla bu işin önü alınmaya çalışılmıştır (Demirtaş, 2012, s. 601). Bu sebeple Ebu Suud Efendi, hırsızlık yapanın elinin kesilmesine, ancak ilk kez bu fiili işleyenlerin öldürülmesinin doğru olmadığına dair fetvalar vermiştir (Düzdağ, 1998, s. 238). Kur'an-ı Kerim de hırsızlık için ağır müeyyideler uygulanması gerektiğini açıkça bildirmektedir⁸. Belgelerden tespit edilen ismi ile "sirkat" suçunun cezası, suçlunun sağ eli, bileğinden kesilmek sureti ile veriliyordu. Kişi ikinci defa aynı eylemi tekrar ederse cezası sol ayağı bileğinden kesilerek verilirdi. Aynı işi üçüncü kez tekrar eden bir kişinin herhangi bir uzvu kesilmez bu kişinin tövbe etmesi beklenir. Tövbe edinceye kadar geçen süre içerisinde hapis cezası uygulanırdı (Ekinci, 2012, s. 350). İslam hukukunda hırsızlık suçunun bedenî ve malî iki esas hükmü

⁸ "Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına bir karşılık ve Allah tarafından caydırıcı bir ceza olmak üzere sağ ellerini bilekten kesin. Allah kudreti daima üstün gelen, her işi ve hükmü, hikmetli ve sağlam olandır". Bkz: <https://www.kuranvemeali.com/maide-suresi/38-ayeti-meali> Ömer Çelik meali.

bulunur. Bedenî hüküm hırsıza el kesme cezasının uygulanması, malî sonuç çalınan emtia satılmamışsa iadesi veya oluşan zararın tazmin edilmesidir (Yüctürk, 2022, s. 632). Konu ile alakalı Üsküdar mahkemesine yansıyan kayıta;

Aişe hatun mahkemeye gelerek Bilal bin Abdullah'ı evine gece girip eski dökülmüş muhayyer kaftan ve yirmi zira-i keten bezi ve iki yorgan ve iki ibrişim futa ve bir hamam döşemesi ve bir beyaz kalıçe seccade ve bir küçük halı ve bir alaca kilim dört çarşub ve bir banyo kesesi ve bir havlu makrome ve iki saçaklı münkaş makrome ve bir kırmızı boğasi zıbın ve bir köhne hare zıbın ve bir köhne al keten hare zıbın ve bir beyaz basma bohça toplam yirmi üç adet esbabını sirkat eylemesini dava etmiştir. Zıkr olunan esbaptan Bilal'in elinde bir beledi yorgan ve bir kırmızı boğasi zıbın ve bir köhne hare zıbın ve bir köhne al keten hare ve bir beyaz basma boğasi bulunmuştur. Bu durum Bilal'e sorulduğunda itiraf etmiş Aişe hatunun yirmi üç adet esbabını aldığını ve bir seccade ve bir halı ve bir yorganı Galata'da, üç yol ağzında Meryem isimli yeniçeri hatununa üç dinara sattığını ve başka birine seksen akçeye satış yaptığını ifade etmiştir (TDV ÜŞS NO: 99/18).

Üsküdar mahkemesine ait bu kayıta kişinin çaldığı malı satmış olması durumu söz konusu olduğu için çalınan emtianın talebi artık söz konusu olamazdı.

Hırsızlığın cezası, çoğunluğa göre, sağ elin bilekten; bazı din düşünürlerine göre, sağ elin parmaktan kesilmesidir. Bazılarına göre, bu ceza verilen kişiye ibret olacaksa verilir (Turan, 2019, s. 38-39). İslam hukukuna göre hırsızlık yapanların suçları sabit olması halinde el kesme cezası uygulanmalıdır. Fakat Osmanlı Devleti'nde el kesme cezasına nadiren rastlanmaktadır. Bunun yerine hırsızlık yapanlara sürgün ve hapis cezaları uygulanmaktadır. Suçlular kısa bir süre sonra serbest bırakılmalarından dolayı cezalar caydırıcılığını yitirmektedir (Aksın ve Baytimur, 2018, s. 419). İslam hukukunda hırsızlık suçunun cezası olarak öngörölmüş olan el kesme cezası ile Osmanlı hukukunun Klasik döneminde de karşılaşılmaktadır; ancak bu ceza Osmanlı hukukunda yoğun uygulanan, her hırsızlık suçunda tatbik edilen bir ceza değildi (Osmanoğlu-Karahasanoğlu, 2016, s. 684). Klasik Dönem Osmanlı Üsküdar'ında görölen davaların neticeleri itibari ile incelendiğinde "el kesme" cezasına hiç rastlanmadığı söylenmelidir. Üsküdar mahkemesine ait kayıta;

Üsküdar'da İbrahim'in zevcesi Mehlika Hatun'a vekil olup Hüseyin'i dava etmiştir. Kendisinin Rus asıllı Yasmin isimli cariyesinin ihlal edildiğini zevcesi Mehlika'nın bir altun bilezik ve bir incili alınlık ve elbiselik ve bir altun incili saç bağı ve üç kıta keten bezi ve bir çift lal küpe ve iki boğasi dahi sirkat⁹ edilip mülklerinden zayi olduğunu ve Hüseyin'de olduğunu işittiklerini ifade etmiştir. Hüseyin'i bağında yakalamıştır. Durum Hüseyin'den sorulduğu zaman cariyeyi Kasım ve İbrahim isimli şahıslardan beş bin akçeye satın aldığını ve söylenen eşyadan ve ihlalden haberinin olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Kasım ve İbrahim'den satış yaptıklarını beyan etmeleri hususunda tembih edilmişlerdir (TDV ÜŞS NO: 104/43).

Belgede Mehlika Hatunun kaybolan cariyesi ve eşyası için vekil eylediği anlaşılmaktadır. Mehlika Hatunun cariyesinin ve kaybolan eşyasının Hüseyin'in bağında bulunmasından dolayı Hüseyin soruşturulmuş. Cevabında cariyeyi Kasım ve İbrahim'den satın aldığını ifade etmiştir. Böylece mahkeme Kasım ve İbrahim'in cariyeyi Hüseyin'e sattıklarını beyan etmeleri noktasında tembihlendikleri görölmektedir.

Osmanlı Devleti, mahallede yaşayan bireylerin her birini bir diğerine karşı kefil ve sorumlu tutmuştur. Oluşturulan bu yerel güvenlik önlemi sayesinde mahallede meydana gelecek her türlü olumsuz davranıştan ve bu davranış neticesinde meydana gelecek zarardan o mahallede yaşayan herkes mesuldür (Çetin, 2014, s. 49-50). Bu durum neticesinde mahallede olan her türlü uygunsuz davranışın takipçisi olmak durumunda

⁹ Sirkat: Hırsızlık, çalma, çalınma. Bkz: (Devellioğlu, 2003, s. 957).

kalmışlardır. Mahallede yaşayanların, gayr-i ahlâkî davranışlar içerisinde olan ve kendilerini rahatsız eden kişilerin mahalleden ihraç edilmelerini isteyebilirlerdi (Yüçetürk, 2021, s. 114). Üsküdar mahkemesine yansıyan davalardan hareketle mahkemelerin hırsızlık suçunun tespitini yapma noktasında ve iddiaların doğruluğunu kanıtlamak için mahalle ahalisinden durumun soruşturulması, şahitlik edecek kişilerin dinlenmesi, kefil gösterilmesi gibi bazı kriterlere başvurduğu tespit edilmiştir.

Konstantiniyye’de Gümrük emini Mahmut Çavuş ve bazı kimseler mahkemeye gelip Üsküdar’da Ermeniler mahallesinde yaşayan Karakaş isimli Ermeni’nin evine Bünyan isimli Ermeni’nin bazı Gümrük esbabı götürüp Gümrükten kaçırıp İstanbul’a esbap geçirirken Saadet, Güllü isimli kadınların kendilerine haber verdiğini söylemişlerdir. Karakaş’ın evinde keşif yapılması istenmiş bazı Müslümanlar ile gidildiğinde Karakaş’ın evinde üç dizine esbap bulunmuş fakat açılıp bakılmamıştır. Otuz yedi kıta mai astar ve on sekiz adet tahvili astar ve iki ve üç delik dahi uzunlu içindeki adet beyaz astar ve on beş adet Musul ve dört kıta inayet kutni ve adet miskal acem bohçası ve bir siyah düğmeli beş buçuk endaze mor çuka bulunmuş durum Karakaş’tan sorulduğunda esbaplarını Bünyan’ın olduğunu söylemiştir. Evinde misafir olduğunu ifade etmiştir (TDV ÜŞS NO: 99/33).

Belgede evvelce de ifade edilen mahallelinin bilgisine başvurma, mahallelinin şahit gösterilmesi, mahalleli ile keşif yapılması gibi usullerin tatbik edilmesine örnek bir belgedir. Durumun aydınlatılması noktasında mahallede bulunan Müslümanlar ile keşfe çıkmıştır. Üsküdar mahkemesine yansıyan bir diğer kayıt;

Üsküdar’da Evliya Hoca mahallesinde yaşayan Emine Hatun, Hüseyin huzurunda, Hasan’ın kendisinin iki kazganını ve iki döşegini ve iki kıta yastığını alverdiğini bildirmiş ve talep etmiştir. Bu durum üzerine Hasan cevabında esbap bendedir ve lakin yanlarında olan mahalleli eşya üzerine vaki olan davadan her birinin temize çıktığını bildirmiştir. Emine davadan men olunmuştur (TDV ÜŞS NO: 104/5).

Belgede ifade edildiği üzere Emine Hatun Hasan’dan kazganını, döşegini ve yastığını aldığı için dava etmiş ve talep etmek üzere davasını mahkemeye taşımıştır. Ancak mahalleli bu durumda şahit gösterilerek durumun aslında ibra¹⁰ ve iskat¹¹ edildiğini bildirmeleri üzerine Emine Hatun davadan men edilmiştir. Bu durumda anlaşma sağlandığı için Hasan’a da bir ceza verilmemiştir.

Üsküdar mahkemesinde görülen hırsızlık ile ilgili davalarda tarafların kimi zaman işledikleri suçlu kabul ettikleri (bu nadir durumdur), çoğu zaman da bu suçları inkâr yoluna giderek savuşturmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Hırsızlık suçundan kadınların ve erkeklerin hem davacı ve hem de davalı oldukları aynı şekilde zimmi kadınların ve erkeklerin de hem davacı ve hem de davalı oldukları ortaya çıkmaktadır. Hırsızlık suçunu işleyenler için cinsiyetin bir önemi olmamaktadır. İşlenen hırsızlık suçlarında ise genellikle esbap olarak nitelendirilen kimi zaman maddi değeri çok az olan ve kimi zaman da maddi değeri bakımından önemli kıyafetlerin çalındığına sıklıkla rastlanmıştır. Bundan ziyade yine kullanılan ziynet eşyalarının, ev eşyalarının, mutfak eşyalarının çalındığı sicillere yansımıştır. Kısacası hırsızlık fiilinde her türlü emtianın çalındığı tespitler arasındadır. İncelenen zaman diliminde kadınların davalı ve davacı oldukları belgelerde hırsızlığın bir iş haline getirme şeklinde değil genellikle bireysel şekilde ve tek failli olarak gerçekleştirildiği anlaşılmıştır. Hırsızlık suçunun cezalandırılması konusunda ise genellikle şeriatın koyduğu kurallar yerine kişilerin davadan menedilmeleri, kimi zaman olayın anlaşılıp kişilerin davadan menedilmeleri şeklinde neticelendirilmiştir.

¹⁰ Temize çıkarmak. Borçtan kurtarmak. Sağlamaştırma. Bkz: <https://www.osmanlicaturkce.com/?k=iBRA&t=%40>

¹¹ Kandırmak, râzi etmek. Bkz: <https://www.osmanlicaturkce.com/?k=iskat&t=%40>

Sonuç

Hırsızlık suçu insanlık tarihi kadar eskiye dayanır. Koruma altındaki malın izinsiz olarak bir başkası tarafından çalınması olayı hırsızlık olarak tanımlanmıştır. Hırsızlık suçunun meydana gelebilmesi için biri mal sahibi diğeri de bu suçu işleyecek olan kişi ekseninde en az iki kişiye ihtiyaç duyulan bir eylemdir. Suçun ortakları bakımından bu fiili birden fazla kişi de gerçekleştirmiş olabilir. O durumda işlenen fiiller tek failli ya da bir den çok failli olarak tanımlanmaktadır. Üsküdar da on defterin taranması ile elde edilen bilgiler ve çalışmada kullanılan tabloda hırsızlık fiilinin failleri itibari ile genellikle tek failli nadiren de çok failli işlendiklerine rastlanmıştır. Bu cümleden hareketle hırsızlığın profesyonel bir iş olarak çoklu gruplar ve kişiler eliyle değil bireysel işlenen suçlar olarak mahkemeye yansıdığı anlaşılmaktadır. İlaveten on yıllık mahkeme kayıtları incelenerek elde edilen verilerden hırsızlık suçunun Osmanlı toplumunda yaygın bir suç olmadığını söylemek gerekir. Çünkü konu ile alakalı mahkemeye sadece on belge yansımış olması ilgili zaman dilimi içerisinde işlenen suçun miktarının azlığını göstermektedir. En başta da belirtildiği gibi bu verilerin sadece mahkeme kayıtları üzerinden yapılmış olduğunu ve mahkemeye yansımadan çözülmüş pek çok davanın olabileceği unutulmamalıdır. Bir başka tespit kişilerin yakınlarının dahi malını çalmaktan imtina etmedikleri de anlaşılmaktadır. Yani hırsız çoğu zaman dışardan biri olsa bile içerden biri olma durumu da tespitler arasında yer almaktadır.

Hırsızlık suçunun kadınlar açısından değerlendirilmesi yapıldığında kadınların kimi zaman bizzat bu fiili gerçekleştirdikleri kimi zaman da mağdur sıfatı ile mahkemede davacı oldukları görülmektedir. İlaveten Müslüman ve gayrimüslim olma noktasında da herhangi bir ayırım olmaksızın ifade edilen bütün bilgiler aynı şekilde cereyan edebilmiştir. Üsküdar mahkemesine yansıyan davalarda çalınan emtianın büyük oranda esbap adı verilen kılık kıyafet olduğu görülmektedir. Bu esbaplar özellikleri itibari ile belgelerde de yansıtıldığı üzere maddi olarak değerleri birbirinden farklı esbapları çaldıkları görülmektedir. Bunun dışında kullanılan ziynet eşyalarının da çalındığı belgelere yansıyan bilgiler arasındadır. Cariyeler de toplumda bir emtia olarak değer gördükleri için cariyelerin çalınma hususu da söz konusu olmuştur.

Hırsızlık suçlarının cezai müeyyideleri noktasında ise İslam dininin hırsızlık işleyenleri cezalandırmak için koyduğu ağır kuralların uygulanmadığı söylenmelidir. Mahkeme kararlarında genel olarak kişilerin tembihlenmeleri, davalarını ispat etmeleri, davacının yalan beyanda bulunmasının tespit edildiği durumlarda kişilerin davadan menedilmeleri gibi neticeler sıklıkla mahkeme kararlarına yansımıştır. Hırsızlık yapan kişiler işledikleri suçu kabul ettiklerinde dahi kişilerin herhangi bir uzvunun kesilmesi gibi ağır cezaların uygulandığına rastlanmamıştır.

Kaynakça

TDV ÜŞS No: Türkiye Diyanet Vakfı Üsküdar Şer'iyye sicilleri numarası.

TDV ÜŞS No: 96 (H.1005-1006-1007-1008, M.1596-1598-1598-1600).

TDV ÜŞS No: 97 (H.1001-1008, M. 1592- 1600).

TDV ÜŞS No: 99 (H.1007-1009, M. 1598-1601).

TDV ÜŞS No: 100 (H.1007-1009, M. 1598-1601).

TDV ÜŞS No: 103 (H.1009-1010, M. 1601-1602).

TDV ÜŞS No: 104 (H.1010, M. 1602).

Aksoy, N. D. (2010). Osmanlı Devleti'nde kadınların şer'i mahkemeleri kullanması (Kayseri örneği), *Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, 94(186), 165-199. Erişim adresi: <https://doi.org/10.18037/ausbd.1205507>

Avcı, M. ve Özkan H. (2016). İslam-Osmanlı ceza hukukunda suçta iştirak, H. Özkan (ed.). *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(2), 33-50. Erişim adresi: <https://www.astanayayinlari.com.tr/wp-content/uploads/2020/12/2013-2.pdf>

Avcı, M. (2016). Osmanlı Hukukunda cezaların tasnifi, Fethi Gedikli (ed.), *II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri*, (I), içinde (s. 639-665). İstanbul: XII Levha Yayıncılık.

Akgündüz, A. (2012). İslâm ve Osmanlı hukuku mevzuatı, F. Gedikli (ed.), *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, (I), içinde (s. 635-647). İstanbul: XII Levha Yayıncılık.

Akgündüz, A. (2002). Osmanlı kanunnameleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihi Seyri), içinde (s. 34-71). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları

Akgündüz, A. (1999). Kanunnamelerdeki ceza hukuku hükümleri ve şer'i tahlili, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 1-16. Erişim adresi: <https://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/e12ac68cad8de54.pdf>

Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı kanunnameleri ve hukukî tahlilleri: 3. kitap Yavuz Sultan Selim Devri kanunnameleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1987). 1274/1858 tarihli Osmanlı ceza kanunnamesinin hukuki kaynakları, tatbik şekli ve men-i irtikap kanunnamesi, *Belleten Dergisi*, 51(199), 153-191. doi: 10.37879/belleten.1987.153

Aydın, M. A. (2002). *Osmanlı hukukunun genel yapısı ve işleyişi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Aydın, M. A. (1993). Osmanlı ceza hukuku, *İslam Ansiklopedisi*, 7, 478-482. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ceza#3-osmanli-ceza-hukuku>

- Akyılmaz, G. (2012). Osmanlı hukukunda masuniyet-i şahsiyye ilkesi, F. Gedikli (ed.), *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri* (I), içinde (s. 163-220). İstanbul: XII Levha Yayıncılık.
- Aksın, A. ve Baytimur, S. O. (2018). Osmanlı Devleti'nde toplumsal suçlar ve cezalar (1789-1839). *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 8(26), 395-430. Erişim adresi: <https://www.ttk.gov.tr/kongreler/xvii-turk-tarih-kongresi-15-17-eylul-2014-ankara-iv-cilt-i-kisim/>
- Akman, M. (2005). Osmanlı ceza hukuku çalışmaları üzerine bir icmal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 489-512. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/43403/529026>
- Bardakoğlu, A. (1998). Hırsızlık, *İslam Ansiklopedisi*, 17, 384-396. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hirsizlik>
- Baytimur, S. O. (2018). Osmanlı Devleti'nde hırsızlık suçları ve uygulanan cezalar (1789-1839), *Studies of the Ottoman Domain*, 8(15), 91-108. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohsc/issue/38999/456830>
- Boynukalın, M. (2009). Suç, *İslam Ansiklopedisi*, 37, 453-457, Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/suc>
- Çetin, C. (2014). Osmanlı toplumunda mahalleden ihraç kararları ve tatbiki: Konya örneği (1645-1750). *History Studies*, (6), 43-70. Erişim adresi: <https://www.historystudies.net/dergi/tar201512a8491.pdf>
- Devellioğlu, F. (2003). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat: Eski ve yeni harflerle*, (ed.). Güneş, A.S, (20), Ankara: Aydın Kitabevi.
- Demirtaş, H. N. (2012). *Açıklamalı Osmanlı fetvaları*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Düzdağ, M. E. (1998). *Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi'nin fetvalarına göre kanuni döneminde Osmanlı hayatı*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ekinci, E. B. (2012). *Osmanlı hukuku adalet ve mülk*, İstanbul: Arı Yayınları.
- Erdoğan, A. (2019). *Suç ve ceza: Osmanlı toplumunda bireysel suçlar ve cezalar (1559-1609)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Kaya, A. (2000). İhtilâs, *İslam ansiklopedisi*, 21, 570-571. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihtilas-fikih>
- Koç, Y. ve Tuğluca, M. (2006). Klasik dönem Osmanlı ceza hukukunda yargılama ve toplumsal yapı. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (2), 7-24. Erişim adresi: https://isamveri.org/pdfdrgr/D02894/2006_2/2006_2_KOCY_TUGLUCAM.pdf

- Levent, Z. (2022). Geç Osmanlı Dönemi'nde kadınların istihbarat memurluklarında istihdamı girişimi, *Journal of Universal History Studies (Juhis)*, 5 (1), 14-31. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/juhis/issue/70537/1081303>
- Menekşe, Ö. (1998). *XVII ve XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hırsızlık suçu ve cezası* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul.
- Osmanağaoğlu-Karahasanoğlu, C. (2016). Klasik dönem Osmanlı hukukunda hırsızlık suçunun algılanması ve cezalandırılma şekilleri, içinde (s. 657-707). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Sami, Ő. (2002). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şevket, M. (1983). *Osmanlı askerî teşkilatı ve kıyafeti (Osmanlı ordusunun kuruluşundan 1908 yılına kadar)*. Ankara: Harp Okulu Basımevi. Erişim Adresi: Erişim adresi: https://www.msb.gov.tr/Content/Upload/Docs/askeritariharsiv/31_osmanli_askeri_kiyafet.pdf
- Turan, E. (2019). *Osmanlı hukukunda cezaların infazı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yüçetürk, S. (2021), *Şer'iyye sicillerine göre 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı'da kadın (Üsküdar-Kayseri örneklerinde)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yüçetürk, S. (2022). Osmanlı toplumunda suç: suç işleyenler ve işlenen suçtan mustarip olanlar, Ö. Subaşı ve diğerleri (ed.), *Uluslararası sosyal bilimlerde kadın çalışmaları sempozyumu bildiri kitabı*, içinde (s. 258-266). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Yüçetürk, Z. (2022). 19. yüzyılda Livane halkının hukukî talep ve davaları (1800-1861), *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 617-640. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karen/issue/74816/1172632>

Extended Abstract

Purpose

As stated in the study, dual legal rules were valid in Ottoman society. It is known that different applications have been made based on this sentence. For example, instead of taking their cases to court, people primarily tried to resolve their cases with neighborhood elders, known as experts. Of course, this situation is not ultimately reflected in the court. Another information obtained from the Üsküdar court records is that, just like other crimes, in many crimes, the Ottoman State proceeded by embezzling the residents of the neighborhood from one another, thus establishing a local network that spread from top to bottom to shed light on the cases. In this way, people had the obligation to be informed about everything that was happening in the neighborhood and they became followers of the events. Otherwise, they would all have to pay the financial responsibilities for the crimes committed in their neighborhoods that they could not shed light on. For this reason, the court carried out actions such as conducting research with the people of the neighborhood and consulting the testimonies of people from the neighborhood in court to shed light on the theft cases. Additionally, the state is not the only authority over the neighborhood residents. At the point of fulfilling the requirements of the Islamic religion, the people of the neighborhood have been given the right to exclude from the society/neighborhood people who have high social sensitivity towards the acts prohibited by the religion and engage in immoral behavior. At this point, how the intelligence in question works against the crime of theft and how social sensitivity occurs are among the problematics of the article. It will be tried to determine whether theft has become a business in society and whether it is a crime committed by professional teams or by individuals. In addition, the study will try to answer what the sanctions of the Sharia law rules were for those who committed the crime of theft in Classical Period Ottoman Üsküdar, under what conditions they were applied, whether the penalties were applied, and the cases reflected in the Sharia law courts and their results will be investigated. The article has a time and subject limitation (range of documents studied and documents in which only women are defendants and plaintiffs) and the issue of theft will be discussed in this context. It is among the questions whether women are more likely to be defendants or plaintiffs when it comes to committing the crime of theft. In other words, women's participation in the crime of theft has been wondered. Again, the words used by the court in the records while evaluating the act of theft will also be included in the study.

Design and Methodology

The books belonging to the Üsküdar court were transcribed one by one by obtaining them from the Turkish Religious Foundation, and the cases related to theft were sometimes given as examples to clarify the subject and sometimes tabulated as numerical data and used in the study. The books belonging to the Üsküdar court are TDV ÜŞS 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105. Cases related to the subject from the notebooks were used in the relevant places in the text by sampling method.

Findings

The information obtained by scanning ten notebooks in Üsküdar and the table used in the study showed that the perpetrators of theft were generally committed by a single perpetrator and rarely by multiple perpetrators. According to the information obtained from the records reflected in the court, it was determined that people stole the property of even their closest relatives. In other words, although the thief is often an outsider, the possibility of being an insider is also among the detections. It is seen that women are sometimes the perpetrators of the act and sometimes the victims when it comes to committing the crime of theft or being victimized by the crime of theft. In addition, all the information expressed without any distinction between Muslims and non-Muslims could be obtained in the same way. In the cases reported to the Üsküdar court, it is seen that the stolen goods were mostly disguised clothes called esbap. As reflected in the documents, it is

seen that these people steal items with different financial values due to their characteristics. Apart from this, it is among the information reflected in the documents that the jewelery used was also stolen. Since concubines were valued as a commodity in society, theft of concubines also occurred.

If an evaluation is made in terms of criminal sanctions for theft crimes, results such as warning people in general, proving their cases, and banning people from litigation in cases where the plaintiff is found to have made a false statement are often reflected in court decisions. It should be said that even when thieves admit their crime, heavy penalties such as amputation of any of their limbs are not applied.

Research Limitations

Araştırmada incelenen zaman dilimi bakımından sınırlılıklar olup 16. Yy sonu 17. Yy başlarını kapsayan on defter kullanılarak ilgili başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Originality/Value

Hazırlanan bu çalışma klasik dönem Osmanlı toplumunda mahkemeye yansıyan hırsızlık davalarında kadınların bu fiile maruz kalmaları veya bu fiili işlemleri noktasında aktiflik durumları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmacı Katkısı: Seher YÜCETÜRK (%100).

Looking at Post-Colonial Feminism: A Reading through the Views of Maria Mies ¹

Melek KAYMAZ MERT ²

Submitted by: 06.01.2024

Accepted by: 25.04.2024

Article Type: Research Article

Abstract

Post-colonial feminism was born as a reaction to Western feminism. Feminist movements created by Western ways of thinking did not address the problems of non-Western women. Therefore, in countries freed from colonialism, a new feminist movement emerged that addressed the problems of non-Western women. This movement, called postcolonial feminism, addresses the problems experienced by women in postcolonial societies from different perspectives, not in a Western and uniform way. Postcolonial feminism criticizes the patriarchal system to which women are subjected in former colonial countries, along with global capitalism, which brings about gender-based labor exploitation, and in this context, it differs from Western feminism. Although Maria Mies was a Western woman, she focused on the problems of "other" women and looked for the source of the problem not only in patriarchy, but also in global capitalism and labor exploitation. The purpose of this study is to look at postcolonial feminism through her feminist approach.

Keywords: *Feminism, Postcolonial Feminism, Other Women, Maria Mies*

Citation: Kaymaz Mert, M. (2024). Looking at post-colonial feminism: A reading through the views of maria mies. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 583-596.

¹ This study does not require ethics committee permission.

² Bursa Technical University, School of Foreign Languages, melek.mert@btu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9027-7780

Sömürgecilik Sonrası Feminizme Bakmak: Maria Mies'in Görüşleri Üzerinden Bir Okuma

Melek KAYMAZ MERT³

Başvuru Tarihi: 06.01.2024

Kabul Tarihi: 25.04.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Sömürgecilik sonrası feminizm, Batı feminizmine bir tepki olarak doğmuştur. Batılı düşünce biçimlerinin oluşturduğu feminist akımlar, Batılı olmayan kadınların sorunlarına eğilmemiştir. Dolayısı ile sömürge olmaktan kurtulan ülkelerde, Batılı olmayan kadınların sorunlarına değinen yeni bir feminist akım ortaya çıkmıştır. Postkolonyal feminizm adı verilen bu akım sömürge sonrası toplumlarda kadınların yaşadığı sorunları Batılı ve tek düze bir şekilde değil, farklı açılardan ele almaktadır. Postkolonyal feminizm eski sömürge ülkelerinde kadınların maruz kaldıkları ataerkil sistemin küresel kapitalizm ile birlikte cinsiyete dayalı emek sömürsünü beraberinde getirmesini eleştirir ve bu bağlamda Batı feminizmden farklıdır. Maria Mies kendisi Batılı olduğu hâlde "öteki" kadınların sorunlarına eğilmiş, sorunun kaynağını sadece ataerkillikte değil; küresel kapitalizmde ve emek sömürsünde aramıştır. Bu çalışmanın amacı, Maria Mies'in feminist yaklaşımı üzerinden postkolonyal feminizme bakmaktır.

Anahtar Kelimeler: Feminizm, Sömürgecilik Sonrası Feminizm, Öteki Kadınlar, Maria Mies

³ Bursa Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, melek.mert@btu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9027-7780

Introduction

Feminism is an ideologically specific, politically autonomous movement. It was embarked upon the view that women had been in a discriminated, insignificant and inferior position in a society, and that they have always been dispirited and exploited (Çakır, 2016). With the enlightenment period of the 18th century, women gained their own rights in many social areas. They started some social and political movements to seek their rights. In this period. The movements that started, by adding equality between men and women, created a new dynamism and turned into the concept of "feminism". Feminism fundamentally opposes gender inequality advocating equality for women in the political and social spheres. It is an ideology that aims to fight all the oppression that women experienced throughout the years. However, feminist movements have not shown a homogeneous character in societies, and the social structure in which it functions, because they have been impressed by different excitements, ideals and dynamism and conditions (Metintaş, 2018).

Post-colonial feminism developed within the post-modern thought structure in the 1980s and has its origins in post-colonial theories. Post-colonial feminist theorists examine the problems of third world women, whom the Western world describes as "other". They oppose the universalizing tendencies of Western feminist ideas regarding gender (Mills, 1998). Postcolonial feminism focuses on various issues of both the international division of labor in global capitalism and the gender-based division of labor articulated with the patriarchal system, which essentially subjugates the former colonies. Postcolonial feminism covers the conceptual and methodological criticisms brought to the West feminism as this structure creates a difference in the perspective of the issues of the West and the issues of the third world women.

Maria Mies is a pioneer in feminist academic literature with her views combining postcolonial feminism and ecofeminism. While she argues that Western feminism, which is monotonous, is insufficient to understand "other" women, she attributes the still exploitation of women in post-colonial countries to global capitalism, women's confinement to housewives, and environmental destruction. The purpose of this study is to analyze her ideas by reviewing the relevant literature. The feminist understanding, she put forward has made a very important contribution to the common feminist history. She attributed the problems experienced by women, especially in third world countries, to the labor exploitation of global capitalism as well as to patriarchal state and social orders, and criticized capitalism and patriarchy at the same time on this issue. Therefore, it is considered that her thoughts will shed light on future studies in terms of understanding the effects of patriarchy, capitalism and environmental destruction on women.

Feminism as a Concept and Its Historical Development

The origin of feminism is based on the French word "femina", which means "woman". Feminism is a political movement and view that desires to alter the power relations between men and women and its main issue is women's freedom (Çelik, 2020). Feminism is a versatile struggle movement that aims to terminate sexism, abuse and oppression based on sex. All components of the social structure should take an active role in solving this problem. It is very important for men to be involved in this process and have feminist consciousness (Hooks, 2016). Since feminist politics is a struggle to eliminate the sexist exploitation suffered by everyone in society, the cooperation of women and men is necessary for this movement to succeed (Işık, 2022).

The historical development of feminism is named as "waves". The first wave, which started in the late 19th and early 20th centuries, was influenced by Mary Wollstonecraft's work "Vindication of the Rights of Women". Call for fundamental rights such as women's voting, official equality and property rights left their mark on this period. Feminists, who had a belief that women and their rights did not take enough concern in the American Averment of Independence and France's Declaration of Civil Rights, expressed this fact at every opportunity (Akbaş, 2020). Elisabeth Cady Stanton published a declaration on women's liberties. This work,

published in the USA, emphasizes that sexes had the same inherent rights and were not superior to each other in terms of any rights (Donovan, 1997). This process was a period in which women struggled more for their legal rights in the world including Turkey.

Second Wave Feminism occurred between 1963 and 1980. Betty Friedan's book "The Feminine Mystique" left its mark on these years. In the book, she said: "Instead of working as a mother, cook, or cleaner 24 hours a day, be yourself, become a doctor yourself instead of dreaming of marrying a doctor". The book changed the lives of thousands of women, directing women to relieve themselves of the burden of endless housework and find jobs where they could use their mental knowledge and abilities (Friedan, 2020). During this period, the slogan "The private sphere is political" came into prominence. Feminists did not see legal rights as sufficient for the liberation of women. A social transformation was necessary and gender discrimination had to be prevented. Beauty contests were protested because they served patriarchy. Women were struggling to have equal rights with men in business life, as well (Habib, 2020).

Third Wave Feminism emerged in the 1990s. The main discussion points of feminism during this period were the fight against sexual harassment in the workplace and the desire to increase the number of women in important decision-making positions. Additionally, the concept of "intersectionality" emerged. This concept was used to reveal a relationship between gender and other systems of discrimination. Offering a new perspective on gender, Judith Butler argued that gender is performative. According to Butler, power is both oppressive and productive. She explained that gender is not precise and consistent and that it is not possible to evaluate this concept by separating it from political-cultural identity attitudes (Butler, 2010). Women's movements during this period also aimed to prevent racism and discrimination (Habib, 2020).

The 2000s witnessed the fourth wave of feminism. Fourth wave feminists are opposed to the governments enacting laws supporting women's return to the family. The 4th Wave feminist movement, as a movement that emerged from the crisis of neo-liberalism and against the politics of misogyny. Although this wave of feminism is called "digital feminism" or "hashtag feminism" in some sources, it emerges as mass street actions that are not limited to digital only (Akdere, 2020).

From Colonialism to Neocolonialism

Colonialism" is defined as the expansion of a state outside the borders of its own country by taking other nations, states, and communities under its political and economic domination (Turkish Language Association Dictionary, 2023).

Although its origins date back to ancient times, it is known that colonial activities began with Geographical Discoveries in the world. The idea of dominating new trade routes led to colonial activities in European countries, reaching as far as India and Java in the 15th and 16th centuries. The quest for raw materials and markets, which increased with the Industrial Revolution in the 16th century, accelerated colonial activities. The first country to start these activities was Portugal, followed immediately by Spain. Historically, establishing colonies and owning large lands were seen as the basic condition of being a great state (Armaoğlu, 2010). The development of industry, population growth, the need for naturel material resources and markets for the export of finished goods showed the great powers the necessity of expanding beyond Europe. The initiative for a new colonial empire, which first started in France, spread to other European states (Uygur and Uygur, 2014). European intellectuals began to support this movement intellectually. The aim was to spread European civilization by establishing colonies. Churches also appropriated these movements and began to support colonialism to spread their beliefs (Karal, 1999).

Colonialism, which has become systematic in the world since the 16th century, has left great traces in the exploited states due to the huge differences between the exploiting and exploited states (Ünver, 2022). In the

American continent, the countries of the indigenous people were invaded in a short time, their lands were taken away, the majority of them were subjected to genocidal massacres and their cultural assets were completely destroyed. Except the area of dominance and influence of the Ottoman Empire, all the countries were largely destroyed as the new colonies. From the coasts of South Africa until the second half of the 19th century, the Portuguese, the Spanish, the Dutch, the French, the British and traders from other European states enslaved and took away nearly 100 million people (Memmi, 1967).

In the historical context of the slave trade, an unprecedented phenomenon, the formerly free inhabitants of Africa were commodified and traded as commercial goods within intercontinental slave markets. This has led to significant demographic shifts in various regions across the globe. Voluntary migrations from homelands to colonies, transportation of nearly 100 million enslaved people from Africa to America, migration from one colony to another, Burkina Faso people to Ivory Coast, Bangladeshis to Burma, Indians to the British's Indian Ocean islands and island colonies in the Caribbean Sea., the relocation of Lebanese to French Africa were the most serious examples of this. Indigenous people were exterminated in countries where many people from Europe and especially England settled (Kavas, 2009).

England, which developed and became rich by realizing the industrial revolution in the 18th century, established a great empire with colonies spread all over the world. In the 19th century, industrialization accelerated in other countries such as Germany, France, Japan and the USA. Towards the end of the 19th century, Germany in particular was a rival for England. Trying to open up to the world to find colonies that would meet the needs of its growing economy and increasing population, Germany began to encounter with England and France in many places. There was also a conflict between the Austro-Hungarian Empire and Russia, which tried to increase its political and economic influence in the Balkans (Güldal, 2009). Africa, Central Asia and the Middle East were important regions that witnessed conflict of interests between states seeking new colonies. The First World War, which broke out in 1914, was a war entered into by Western states to expand their colonial empires and emerged at a time when colonialism was at its peak (Avcıoğlu, 1999).

Despite all the suffering experienced during the war, colonial activities continued after the war, but there was a decrease in colonial activities after the war. Colonialism disappeared, or rather changed shape, when almost all of the former colonies gained their "independence" after the Second World War. For example, while there were no independent states in Asia before the Second World War, except for China and Japan, there are no colonies left on this continent today. Likewise, dozens of states gained independence in Africa after the 1960s (Armaoğlu, 2010). Even though the states apparently gained their independence, colonialism continued to exist in different forms in the world after these times.

The concept of "new colonialism", also called neo-colonialism, indicates that colonialism still continues in practice, but its method has been changed and it is done with different tools. Accordingly, neo-colonialism is a modern form of colonialism in which colonial powers indirectly exercise economic, political and cultural control over "developing" independent states, including former colonies (Kural, 2023).

According to Kwame Nkrumah, the first president of Ghana, which gained independence in 1957, the former colonies achieved independence in theory, but they could not achieve sovereignty in real terms. The reason for this was the ongoing unilateral control of the economy and natural resources by external actors. Neo-colonialism is the worst form of imperialism because it is harder to detect and combat than classical colonialism and does not take responsibility for its actions (Nkrumah, 1965).

While African nations have achieved formal sovereignty, the specter of colonialism still pervades their socio-political landscape. The enduring impact of centuries-long colonial rule is evident in the collective consciousness of the people, the state structures in the post-independence period, and the realms of economy and culture. Neo-colonialism is a form of exploitation in which rich countries keep poor and weak countries

under control not directly by using military force, as in the past, but implicitly through economic and political manoeuvres. To achieve this, it would be sufficient to make the country in question economically dependent on itself and leave it with no other option. Since this method does not involve military intervention, it is out of the question to encounter resistance from the other side. After all, there is no “invasion” (Eckert, 2016).

Feminism after Colonialism: Postcolonial Feminism

Postcolonialism has basically been a movement that emerged in nations that were liberated from colonialism. This movement opposes the view that Western ways of thinking are superior and that European logic, morality and law have the most developed forms (Grovoqui, 2007). The East, which was thought to have been liberated and independent in the 1950-1960s, is still exposed to the cultural, political, military and economic attacks of the West and lives under its pressure. However, the West finds in itself the right to prove that it is an advanced society and to intervene in "underdeveloped" societies, with its efforts to show its power, culture, history, language, art, political structure, social relations, economy and art as superior (Çıtak, 2014).

This attitude against colonialists are also reflected in the feminist movement. Postcolonial feminism, which argues that feminism has been describing and addressing Western women from the very beginning, was born as a reaction to Western feminism. The article named “Can the Subaltern Speak?” by Gayatri Chakravorty Spivak which was added to feminist literature, is considered the beginning of the third feminist wave (Spivak, 1988). Other important representatives are some writers such as Chandra Talapade Mohanty, Sara Suleri, Lata Mani and Kumkum Sangari. Post-colonial feminists are also closely related to feminists such as Alice Walker, Angela Davis, Kimberla Crenshaw, who highlight the rights of black women, because they both struggle with the sexist perspective in their own culture and the understanding of Western feminism that ignores them (Kumar, 2013).

In this sense, Postcolonial Feminism, one of the deconstructionist theories, objects to the "common experience" which Western Feminists have been revealing since the beginning of the feminist waves. For this reason, due to its efforts to remove the generally accepted understandings and beliefs from minds, it has taken its place among the deconstructionist theories by underlining that the demands of “other” women. There is a fact that they are not what Western Feminists say, they are what they want to be. The aim of Postcolonial Feminism was to save this theory, which was colonized by Western Feminism, from this situation (Arman and Şerbetçi, 2012).

Post-colonial feminists have tried to realize two important projects: first, to make an internal critique of dominant Western feminism, and second, to create an independent feminist strategy based on geographical, historical and cultural foundations. While the first project involved deconstruction; the second project aims to reconstruct a new theory (Mohanty, 1997). From this perspective, it is possible to say that post-colonial feminists are influenced by post-structuralists (Çelik, 2020).

The feminist view that emerged after colonialism showed up at a point when feminists in colonized regions such as Africa, South-East Asia and Latin America etc. thought that there was no point in being represented by foreigners (Kumar, 2013). Postcolonial feminists wanted to express themselves in their own terms. To erase the economic, social, cultural, psychological and linguistic remnants of the colonialists and to get rid of unfair power structures, local language and culture, which the West has never cared about, are one of the center points of postcolonial thought.

Maria Mies's View of Post-Colonial Feminism

Maria Mies is a German feminist activist, theorist and sociologist born in 1931. Mies, who died in 2023, closely observed the problems of "other" women while teaching German in India. She described those years as follows: “I embarked on my first research experience with the help of an Indian anthropology professor. I conducted a

survey among German language course participants. The result of the "Why German?" survey was as I expected for men: They wanted to go to Germany to study engineering, but women had very different motivations. Most of them attended the course to postpone their marriage and get married later. Participants in the course were women from the middle class. They were allowed to study until they received their bachelor's degrees, after which they had to marry. That was the first time I understood what patriarchy meant. "Not through theoretical studies, but through practice and experience. And this has been my method until today" (Akgökçe, 2023).

After returning to Germany, she studied at the University of Köln. With Sociologist Prof. René König she conducted research on patriarchy in India and Germany. The title of her thesis was "Role Conflicts of Educated Indian Women." This thesis was published in 1973 under the title "Indian Women between Patriarchy and Equal Opportunities: Role Conflicts of Studying and Working Women". Meanwhile, some changes were taking place in Germany and the world. Feminism gained serious momentum with the 1968 movement. Maria read Marx and Engels during this period (Bagley, 1999).

Defining herself as a feminist since 1971, Maria, together with Claudia von Werlhof, began to fight against the structural adjustment programs of imperialism, based on the example of Pakistan. Their relationship with Werlhof later continued on the platform they created against the use of gene technologies in the field of reproduction. She attended the 1st International UN Women Conference held in Mexico in 1975. She realized that she knew very little not only about feminist movements in other parts of the world, but also about the women's movement in Europe. For her, this meant that she needed new areas of knowledge and new forms of communication. She continued her academic writing career by writing about the problems of women in Third World countries (Akgökçe, 2023).

In 1982, she wrote "Lace Makers of Narsapur: Indian Housewives Produce for the World Market". This article, which tells the story of these women who have to produce lace under harsh conditions for three cents so that their fellows in the West can wear lace underwear, and this exploitative relationship created reactions. Women in colonial countries were oppressed under imperialist oppression, and imperialism was not the only thing that caused their oppression (Mies, 1982).

The basis of Maria Mies' feminist views was the questioning and criticism of capitalism. In her work "The Last Colony: Women", she stated that capitalism brought with it new inequalities. "Women and colonies are two important realities that serve capitalism. The women's issue is linked to the colonial issue. There is a close relationship between the global capitalist order and patriarchy. In Third World countries, the situation of women in terms of working life, education, health and political participation is completely deteriorating. Our studies have shown that this situation cannot be explained only by sexism. At this point, we have seen that the current functioning of global capitalism has brought women to this situation. How could an economic and social system that is said to be based on individual freedom and promise happiness and prosperity to everyone continue women's deprivation of freedom and inequality? How was it that violence against women was increasing within this supposedly peaceful system? We have found the answer to this question, especially in Latin America and Asian countries. It was not only the patriarchal social order that caused women to fall behind, but also the capitalist system that supported and institutionalized this social order. After all, there would be no development without backwardness, no wealth without poverty, and no male domination without the dependence and subservience of women (Mies, Bennholdt, Werlhof, and Temurtürkan, 2008).

The central focus of this book lies in highlighting the often-overlooked aspect of women's labor, particularly in the context of household responsibilities. The author coins the concept of "housewifeization" to address the systemic negligence of women's domestic labor within the capitalist framework. In such a system, the labor of women, primarily relegated to housework, is systematically disregarded, contributing thus to the acceleration of global capitalism. The method of housewifeization expresses that women's unpaid work at home is naturalized by excluding them from GDP (gross domestic product) and making them invisible. In other words,

domestic labor is seen as a 'free good' by capitalist patriarchy. In society, women who worked outside the home were assigned a complementary role to the work of men. Thus, whether or not the GDP is included in the system, women's labor is devalued. She insists that all social qualities of women, including gender roles, are unfortunately seen as free resources in this system. Marx says that money is the 'queen of commodities'. In fact, in capitalism, this role is given more to women. The real queen of commodities in the capitalist system is women. There is no relationship where women are not presented, and there is no area where women are not used (Demir, 2023).

In the capitalist system, labor is considered a concept specific to men. Another issue where women's labor is ignored is wage labor. In colonial countries, the seizure of the surplus value produced by women workers by the owners of the means of production is seen as the source of both surplus value production and capital accumulation or economic growth. Unlimited growth of productive forces will increase social inequalities. It crystallizes and embodies relations of exploitation, and especially the extraordinary exploitation of women and children living in the so-called "cheap labor countries". This "alternative market" is part of the capitalist world market and the colonies are the cheapest producers. In the capitalist system, the source of abundance is the labor of exploited women (Mies and et.al. 2008).

In her work "Patriarchy and Accumulation", Maria Mies states that capitalist patriarchy dominates women in colonial countries. Capitalist patriarchy has divided the world into different regions at the same time and constructed femininities and masculinities. With the rise of positivist science, control over women's bodies increased and women were exposed to violence and coercion. The spread of family ideology and control over fertility has confined women to the home. While the capitalist order promises free labor to men, it has made women dependent. This historical analysis extended to the current state of capitalist patriarchy, the flexibilization of labor in parallel with the flexibilization of the mode of production, and the most appropriate formula for this new situation was the emergence of labor in the form of housewifery. While the centralized, unionized and male worker has now been replaced by the housewife, women in the colonized "Third World" countries have become the cheapest labor of the International Division of Labor Strategy (Mies, 2014).

Maria Mies is also one of the pioneers of ecofeminism. The book "Ecofeminism", co-written by Vandana Shiva and Maria Mies, explains the links between the mechanisms that serve to maintain the oppression over women and the destruction of nature, and the role of the understanding of science in the service of patriarchy. Both of them showed that the capitalist system, which threatens life on a global scale today, maintains its existence thanks to its colonization of women and the nature it harms. They believed that the concepts of "modernization," "development," and "progress" were used to destroy the natural world. From Germany to the Himalayas, from Kenya to Japan, in many struggles against ecological destruction, women are struggling to stop the destruction of nature. The system of exploitation fuels the oppression and violence against women that prevail in patriarchal and sexist communities and even in modern industrialized populations (Shiva and Mies, 2019).

In Maria Mies' ecofeminist understanding, the eradication of nature and the profiteering of women go parallel. Mies thinks a return from global capitalist economies to local economies as a solution to these problems. Humanity must see itself as part of the planet and its ecosystem. To recognize the limits of nature, including our own physicality, for the restoration of life; returning to pre-industrial food production; ending the growth frenzy, advocating abundance and diversity instead of monoculture; protecting the local economy and local commons are the most important solutions for her (Toksoy, 2021).

Maria Mies looked at feminism from different perspectives, searched for the causes of the problems experienced by women on a global scale and tried to produce solutions globally for the sake of every living creature. She viewed the oppression of women from a different approach as a Western woman and she was an

important questioner with feminist authors such as Vandana Shiva and Silvia Federici. Feminists who are sensitive for the nature are both activists and philosophers. Maria, who was an example of them, was also a great representative of “Only connect” movement (Lobo, 2023).

“Only connect” movement is an important movement among ecofeminists. The other political views cannot confirm what ecofeminists says and they never seek for answers to the questions like why some people are still thought like animals; why women don’t have the same rights as men; why images of sexually abused children generate thousands of dollars; why animals are killed for their flesh; or why the Earth experiences wars. Species loss is endemic; soils and the atmosphere are being damaged by chemicals (Salleh, 1992).

Maria Mies supported “only connect” movement from beginning to the end. She brought out the deep connections between patriarchy, global capitalism, and colonialism building a different theory for the freedom of “other” women. She challenged all the false facts. Her main issue is that the modern era has always depended on the bleeding of the lands and the people of these countries forcibly. She strongly believes that establishing a political attitude of appreciating the labor of women is essential and she tries to tell the difference between leisure and social labor (Salleh, 1992).

All of her above-mentioned contributions hold significant implications for the liberation of women's labor. In contemporary society, particularly in colonial regions, the majority of labor undertaken by women remains unnoticed and unacknowledged. On the other hand, they work hard at home and workplaces, but they are not mentioned or valued enough. So, appreciating women’s labor, placing it at the center of the economy, and making it visible as much as possible is essential. The labor of women mustn’t be underestimated. Furthermore, Maria Mies emphasizes these countries which have been colonized in a way for years must necessarily build their primacy with more sufficient economies. They must be stronger and they should protect their local values. By challenging the unfair attitudes, she came up with a more dispersed production and utilization model, which would inspire a positive and better nature-friendly tremor (Lobo, 2023).

Conclusion

Feminism is a movement born in the West. Western feminists looked at the problems of all women in the world from the same perspective, and found the problem only in general issues such as patriarchy or gender inequality. With the independence of colonial states in the world, feminism has undergone transformations within itself. Postcolonial feminism was born at this point, showing that the problems of women living in Third World countries are different than Western women. Postcolonial feminism emphasized cultural differences between women and emphasized the fact that problems cannot be solved from a single perspective. Maria Mies looked at postcolonial feminism from a different perspective and introduced new concepts to feminist literature.

As a postcolonial and ecofeminist, Maria Mies touched upon the problems of "other" women. Other women's problems are not only patriarchal and unequal social structures. The biggest problem is global capitalism because global capitalism exploits women's labor in these countries. Women are either seen as cheap labor or are condemned to be housewives. The labor of housewives is not paid; therefore, women are made to serve the capitalist order in some way. This global capitalist order that exploits women's labor also exploits the environment in the same way. In third world countries, these realities are more brutal and capitalism is more brutal. Women in third world countries are objects of exploitation in the global capitalist order under patriarchal states. The global capitalist order, supported by patriarchal perspectives, harms both women and the environment.

As a result, these countries should get rid of foreign dependency and give more importance to locality. In order to get rid of colonialism, it is important to highlight local cultures and differences. Only in this way can women

assert their existence in third world countries. A feminist approach in which all women and their problems are similar will not be able to overcome the problems. Feminism all over the world should transform into a global understanding with a unifying perspective, taking into account cultural differences, and fight against all systems that exploit women's labor, and draw attention to the destruction caused by global capitalism to the environment.

References

- Akbaş, F. (2020). Historical geography of feminism. *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 77-110. <http://dx.doi.org/10.29228/eta.42969>
- Akdere, Ç. (2020, 9 Haziran). *4. dalga feminist hareket* [The second wave feminism]. Kadın Savunma Ağı Gazetesi. Erişim Adresi: <https://kadinsavunmasi.org/pandemi-oncesi-4-dalga-feminist-hareket-cagla-akdere/#:~:text=Haziran%209%2C%202020-,4.,toplam%20bir%20s%C3%B6ylemle%20hareket%20ediyor.>
- Akgökçe, N. (2023, 6 Haziran). *Maria Mies'in ardından bir köylü kızın dünyaya yolculuğu* [After Maria Mies...A peasant girl's journey to the world] Erişim Adresi: <https://www.kadinisci.org/tarihten-sesler-portreler/bir-koylu-kizin-dunyaya-yolculugu/>
- Arman, N. and Şerbetçi, D. (2012). Nationalism, militarism and anti-warism in the post-colonial feminist theory. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 65-83. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/deusosbil/issue/4630/63131>
- Armaoğlu, F. (2010). *19. Yüzyıl siyasi tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi
- Avcıoğlu, D. (1990). *Türkiye'nin düzeni, dün-bugün-yarın*. Antalya: Birinci Kitap.
- Bagley, J. (1999, 10 Temmuz). *Maria Mies*. Erişim Adresi: <https://scholarblogs.emory.edu/postcolonialstudies/2014/08/09/mies-maria-2/>
- Butler, J. (2010). *Cinsiyet belası: Feminizm ve kimliğin altüst edilmesi* (B.Ertürk, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, S. (2016). Kapitalizm ve patriyarkaya karşı: Sosyalist feminizm [Feminizm. against capitalism and patriarchy: Socialist feminism]. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 2, 185-196. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/toplumdd/issue/22728/242587>
- Çelik, D. (2020). Feminist organization theories. *Journal of Academic Value Studies*, 6, 231-243. <http://dx.doi.org/10.29228/jav.45673>.
- Çıtak, E. (2014). Doğu-Batı ayrımına yönelik postkolonyal öğeler [Postcolonialism ve postcolonial elements towards the East -west difference in western cinema]. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 561-578. <https://doi.org/10.17218/husbed.32579>
- Demir, E. (2023, 5 Mart). *8 Mart'ın ruhu daima kadının emeğinde saklıdır*. [The spirit of March 8 is always hidden in the labor of women]. Kadıneki. Erişim Adresi: <https://kadineki.com/detay/8-martin-ruhu-daima-kadinin-emeğine-saklıdır/>

- Donovan, J. (1997), *Feminist teori*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eckert, A. (2016). *Global histories of work*, Berlin: De Gruyter.
- Friedan, B. (2020). *The feminine mystique*. London: The Penguin Classics.
- Grovoqui, S. N. (2007) *Postcolonialism*. T.Dunne, M. Kurki and S. Smith (Eds.), in *International Relations Theories* (pp. 44-55), Oxford: Oxford University Press.
- Güldal, M. (2009). *Kuruluşundan bugüne D-8 örgütü*. (Unpublished Master's Thesis). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Habib, İ. (2019, 10 Aralık). *Feminizmin farklı dalgaları üzerine bir özet* (A summary on different waves of feminism]. *Feminisite*. Erişim Adresi: <https://feminisite.net/index.php/2019/12/feminizmin-farkli-dalgaları-uzerine-bir-ozet/>
- Hooks, B. (2016), *Feminizm herkes içindir*, (E. Aydın, B. Kurt, Ş. Özgün and A. Yıldırım,Çev.). İstanbul: Bgst Yayınları.
- Işık, M. F. (2022). Who is feminism for: Bell Hooks. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, (24), 1-12. <https://doi.org/10.26650/iukad.2022.1082161>
- Karal, E. Z. (1999) *Osmanlı tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kavas, A. (2009). *Sömürgecilik*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Kumar M. R. (2013). Postcolonial feminism: Looking into within-beyond-to difference. *International Journal of English and Literature*, 4, 129-134. Doi bilgisi eksik. Eğer bulunmuyorsa erişim adresi eklenmelidir.
- Kural, M. (2023). Hoşgeldin yeni sömürgecilik. <https://perspektif.eu/2023/06/02/somurgecilik-bitti-hosgeldin-yeni-somurgecilik/>
- Lobo, N. (2023). In memory of Maria Mies: Feminist rebelliousness and imagination <https://capiremov.org/en/analysis/in-memory-of-maria-mies-feminist-rebelliousness-and-imagination/>
- Memmi, A. (1967). *The colonizer and the colonized*. Boston: Souvenir Press.
- Metintaş, M. (2018). Erken cumhuriyet döneminde feminizm hareketlerinin ilerleyen dönemde Türk sosyolojisine yansımaları [Reflections of feminist movements in the early Republican period on Turkish sociology]. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2, 109–117. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yakintarih/issue/49724/637829>
- Mies, M. (1982). *The Lace Makers of Narsapur: Indian housewives produce for the world Market*. London: Zed Books.

- Mies, M., Bennholdt-Thomsen, V., Von Werlhof, C. and Temurtürkan, Y. (2008). *Son sömürge: Kadınlar*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Mies, M. (2014). *Patriarchy and accumulation on a world scale: Women in the International division of labour*. London: Bloomsbury Publishing.
- Mills, S. (1998). *Post-colonial feminist theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mohanty, T. C. (1997). *Under Western eyes: Feminist scholarship and colonial discourses*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nkrumah, K. (1965). *Neo-Colonialism. The last stage of imperialism*. New York: International Publishers.
- Salleh, A. (1992). The ecofeminism/deep ecology debate. *Environmental Ethics*, 14, 195-216. <https://doi.org/10.5840/enviroethics199214317>
- Shiva, V. and Mies, M. (2019). *Ekofeminizm*. İstanbul: Sinek Sekiz Yayınevi.
- Spivak, G. C. (1988). *Can the subaltern speak?*. Illinois: University of Illinois Press.
- Toksoy, G.N. (2021). Dünyayı yeniden dokumak, Shiva ve Mies'den ekofeminizm [Reweaving the world, ecofeminism from Shiva and Mies]. *Fe Dergi* 13,101-106. <https://doi.org/10.46655/federgi.946958>
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü (2023), Kolonyalizm. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
- Ünver, M. (2022). *Sömürgecilik*. Tubitak Populer Bilim Yayınları. Erişim Adresi: <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/somurgecilik>
- Uygur, E. and Uygur, F. (2014). Fransız sömürgecilik tarihi üzerine bir araştırma, [A research on the history of French colonialism]. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 173, 273-286. <https://doi.org/10.20296/>

Genişletilmiş Özet

Amaç

Postkolonyal feminizm, Batı feminizmine bir tepki olarak doğmuştur. Bu makalenin amacı postkolonyal feminizme, kapitalizmin ve doğa talanının bir eleştirisini yaparak, yeni bir soluk getiren ve kadınların asıl sömürülme nedenini bu faktörlerde arayan Maria Mies'in görüşlerini ortaya koymaktır. Maria Mies postkolonyal feminizmi ekofeminizm ile birleştirmiş, kadın sorununa özellikle sömürge ülkelerde yaşayan kadınlar temelinden bakarak farklı bakış açıları getirmiştir. Batılı bir sosyolog olarak "öteki" kadınların sorunlarını anlatması feminist literatürde önemli bir yer edinmesini sağlamıştır. Bu çalışma önce feminist teoriyi tarihsel çerçevede ele almıştır. Daha sonra kolonyalizm, neokolonyalizm ve bu kavramların feminizme olan etkilerini kavramsal ve tarihsel olarak ortaya koymayı ve bu bağlamda son dönem postkolonyal feministlerden olan Maria Mies'in bütün bu kavramlara, tarihsel süreçlere ve Batılı olmayan kadınların sorunlarına olan farklı bakış açısını ve katkısını açığa çıkarmayı hedeflemiştir. Maria Mies'in feminist literatüre kazandırmış olduğu yeni bir kavram olan 'ev kadınlaştırma' ön plana çıkarılmıştır.

Tasarım ve Yöntem

Araştırmada öncelikle bir kavram ve teori olarak feminizmin tanımı, kökeni ve çıkış noktası irdelenmiştir. Daha sonra, feminizmin, tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümlere ve değişimlere yer verilmiştir. Bu değişimler kadınların hak taleplerinin değişmesi üzerine kuruludur. Feminizm ‘dalgalar’ üzerinden ilerlemiş bir teoridir. Batı feminizmin Batılı olmayan kadınların sorunlarını anlama ve çözüm bulma noktasında eksik kaldığı düşüncesi, feminizmin üçüncü dalgasında özellikle sömürge sonrası ülkelerdeki feminist hareketlerin çıkış noktası olmuştur. Sömürge ülkelerde kadınların sorunlarını anlamak daha derin bir bakış açısı gerektirmektedir. Bu değişim sürecinde sömürgecilik kavramı ve sömürgecilik ile feminizmin kesişme noktası anlatılmıştır. Bu bağlamda ülkemizde ve dünyada yapılmış çalışmalar incelenmiş, feminist tarih yazımı üzerine önemli eserler incelenmiştir. Ayrıca, tarihi kaynaklardan elde edilen bilgiler ve akademik çalışmalar incelenmiştir.

Daha sonra Maria Mies’in kendi makaleleri ve kitapları üzerinden feminist literatüre katkıları ortaya konmuştur. Çalışmada yöntem olarak literatür taraması kullanılmış, birincil ve ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır. Bu konuda yabancı ve Türkçe literatürde yazılmış kaynaklar taranmış, Maria Mies’in Batılı bir kadın olarak Doğulu kadınları anlama süreci birincil kaynaklar eşliğinde ortaya konmuştur. Kendisinin feminist literatüre katkısı olan “ev kadınlştırma” kavramı üzerinde durulmuş, kapitalizmin kadınları maruz bıraktığı yaşam biçimi sorgulanmıştır. Bu bağlamda yazmış olduğu ünlü eseri “Son Sömürge: Kadınlar” incelenmiş, buradaki görüşleri ortaya konmuştur. Ayrıca ekofeminizmin de öncülerinden biri olması yine kendi eserlerinden izlerle makaleye yansıtılmıştır. Kendisi hakkında yazılmış makaleler de ortaya konmuş, başka yazarların da bu konuya olan bakış açısı yansıtılmaya çalışılmıştır.

Daha önce Türkçe feminist literatürde kendisi ve feminizme farklı yaklaşan bir postkolonyal ve ekofeminist olarak Maria Mies’in görüşleri hakkında bir makale yazılmamış olması, aynı zamanda Maria Mies’in kitaplarının kritiği dışında da onu ve görüşlerini anlatan İngilizce özgün makalelerin olmaması bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Makalenin İngilizce yazılmış olması Maria Mies’in görüşlerinin daha geniş kitlelere ulaşması açısından da kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir.

Bulgular

Feminist akım 19.yüzyılda doğmuş, zaman içerisinde kadınların hak taleplerinin değişmesi üzerine değişimlere uğramıştır. Feminizmin temelinde kadınların uğradığı cinsiyetçilikler, eşitsizlikler ve arka plana atılmaları vardır, ancak dünyanın her yerinde kadınların yaşadıkları sorunlar ve mücadele etmek zorunda oldukları gerçekler aynı değildir. Batı’da doğmuş bir akım olarak feminizm, tâki üçüncü dalgaya kadar Batılı kadınların bakış açısını yansıtıyor, sorunları sadece ataerkillik ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğine indirgiyordu.

Dünyada sömürge devletler bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde buralarda yaşayan kadınlar Batılı kadınların ve dolayısı ile onların ortaya koydukları sorunların kendilerini temsil etmediğini düşündüler. Bu bağlamda postkolonyal feminizm denen feminist akım ortaya çıktı.

Maria Mies postkolonyal feminizme katkı sağlayan önemli bir isimdi. “Öteki” kadınların yaşadıkları sorunların temelinde sömürgeciliği, onunla paralel giden kapitalizmi ve doğa tahribatını görmüştür. Kadınlar kapitalist sistemde ev kadını olmaya mahrum bırakılmakta, ücretsiz ağır işçilik yapmaktadır. Küresel kapitalist sistem kadınların emeğini yok saymaktadır. Bütün bu eşitsiz düzenden en çok sömürge sonrası ülkelerde yaşayan kadınlar etkilenmektedir. Bu ülkelerde yaşayan kadınlar her koşulda dezavantajlıdır. Hem bu ülkelerin ataerkil yaşam koşullarına hem de kapitalist sistemin yol açtığı eşit olamayan koşullara maruz kalmaktadırlar.

Batı feminizmi ise hiçbir zaman sömürge ülkelerdeki kadınların ezilişlerini ve sorunlarını anlamamakta, bütün bunları yok saymakta ya da bu gerçeklere yüzeysel bakmaktadır. Kadınların ev kadınlştırılması emeklerinin

ücretlendirilmemesi onların ataerkil kapitalist düzende yok sayılması anlamına geliyordu. Birçok kadının da ucuz işlerde çalıştırılması emek sömürüsü anlamına geliyordu.

Kapitalist sistemin doğaya verdiği zarar ile kadına verdiği zarar paralel gidiyordu. Her koşulda bütün bunlardan kadınlar etkileniyordu. Bu bağlamda sömürge sonrası ülkelerde yerel ekonomiler canlandırılmalı, dışa bağımlı değil, kendi kendine yeten ekonomik sistemler kurulmalıydı. Küresel kapitalist sistemin doğaya verdiği zararın önüne geçilmeli, bu ülkeler dışa bağımlılıktan her anlamda kurtulmalı, kendi içlerinde doğayı koruyacak önlemleri ivedilikle hayata geçirmeliydi.

Sömürge sonrası ülkeler her anlamda dışa bağımlı olmaktan kurtulmadıkça, resmiyette olmasa da sömürge olmaya devam etmektedirler. Diğer taraftan, kendi kendine yeter ülkeler hâline gelirlerse ancak kadınlar ve doğa özgürleşebilir. Sömürge ülkelerin özgürlüğü aynı zamanda kadının özgürlüğü demektir. Bütün bunları anlamak Batı dışındaki yaşamları irdeleyebilmek ile başlar.

Sınırlılıklar

Bu araştırmada en önemli sınırlılık Maria Mies'in hayatına ve görüşlerine dair Türkçe bir akademik kaynak olmaması ve bu konuda İngilizce akademik kaynakların da oldukça sınırlı olmasıdır. Ayrıca postkolonyal feminizmin, ekofeminizm ile olan yakın ilişkisini sorgulayan akademik kaynaklar, feminizmin diğer türleri ile ilgili yapılan çalışmalara göre daha az sayıda kalabilmektedir.

Öneriler

Türkiye'de her ne kadar feminist araştırmalar sıklıkla yapılsa da özellikle postkolonyal feminizm ile ilgili araştırmalar oldukça sınırlıdır. Yapılan feminist akademik çalışmalar, postkolonyal feminizmin kapitalizm ve ataerkillik ile ilişkisini daha fazla sorgulamalı ve ön plana çıkarmalıdır. Yapılan akademik çalışmalarda kapitalist düzenin kadınların emeğini arka planda bırakması vurgulanabilir ve ataerkil düzenin kapitalizm ile olan ilişkisi ülkemizde yaşanan tarihsel süreçler üzerinden açığa çıkarılabilir. Ayrıca postkolonyal feminizmin ekofeminizm ile olan yakın ilişkisi de ülkemizde yapılan akademik çalışmalarda üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Türkiye'de çevre tahribatları, küresel ısınma gibi sorunlara dikkat çeken ve bu konuda faaliyetler yürüten kadın örgütleri son dönemde oldukça aktif olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu noktada Türkiye'de daha fazla nitel ve nicel çalışmalara yer verilebilir. Sonuç olarak, Türkiye'de kadın örgütlerinin ekofeminizme olan katkıları akademik çalışmalar ile sorgulanabileceği düşünülmektedir.

Özgün Değer

Postkolonyal feminizmin daha derinden incelenmesi, ataerkillik, kapitalizm ve doğa tahribatı arasındaki ilişkinin ortaya konması oldukça önemlidir. Batılı olmayan kadınların yaşadıkları sorunların tek boyutlu olmadığı gerçeği vurgulanması gereken bir gerçektir. Türkiye'de yazılan birçok makalede postkolonyal feminizm kavramı teorik olarak incelenmiş, belli başlı yazarların görüşleri üzerinden açıklanmıştır, ancak postkolonyal feminizme farklı bakış açıları getiren yazarların da görüşlerini ortaya koymak, feminist literatüre katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda Maria Mies'in görüşlerini ve feminist literatüre olan katkılarını ortaya koyan bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Makalenin İngilizce yazılmış olması, yazarın görüşlerinin dünyada okunup anlaşılması açısından da kolaylık sağlayabilir.

Araştırmacı Katkısı: Melek KAYMAZ MERT (%100).

Jim Jones ve Halkın Tapınağı Tarikatı: Karanlık Bir Liderin Toplu İntihara Götüren Konuşmaları ve Sonucun Önlenemezliği ¹

Ruhi BAĞÇIVAN ²

Başyuru Tarihi: 29.10.2023

Kabul Tarihi: 25.04.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışmada karanlık liderlik ve liderliğin karanlık yanları, tarihin en karanlık fenomenlerinden olan Jim Jones'un yaşamı ve konuşmaları üzerinden incelenmiştir. Karanlık çoğumuzu korkutsa da iyi yanları yok değildir, örneğin; fazladan ayrıntılarla uğraştırmaz, kiri-pası ve sevimsiz gerçekleri örter, renkleri siyahın tonlarına indirger. Dolayısıyla aydınlığı sevenler gibi, karanlığın gizemine kapılan da az değildir. Jim Jones'un liderliği derin karanlıklar barındırsa da kurucusu, hatta "babası" olduğu Halkın Tapınağı tarikatında, sadık takipçilerinin en çok gördüğü -veya görmek istediği- O'nun aydınlık yüzü olmuştur. Aydınlık arttıkça gerisindeki gölge ve karanlık görünmez olur. Halkın Tapınağı tarikatından 900'den fazla kişinin, Jim Jones'un isteğiyle 18 Kasım 1978'de Jonestown/Guyana'da bir saat içinde toplu intiharı (Bazıları toplu katliam demektedir.) nadir görülen felaketlerdendir. Nitel araştırmalardan fenomenoloji yaklaşımı bu çalışmada Jim Jones ve onun yıllar boyunca ses kaydına aldirdığı yüzlerce konuşmasının önemli bölümü incelenmiş, bu felakete götüren konuşmalarının ipuçları irdelenmiştir. Aslında felaket geliyor demiş, takipçilerinin bir kısmı fark etmiş, ABD hükümeti ve kamuoyunda felaket olasılıkları tartışılmış, ancak sonuç yine de değişmemiştir. Çünkü karanlık liderlerin ellerinde sınımsız tuttukları bir kozu vardır: Son ana kadar canlı tuttukları "Liderimizin mutlaka bildiği vardır!" şeklindeki sağlıksız umut, tersinin de kanıtlanamaz oluşudur. Bu bağlamda çalışmanın amacı; lider konuşmalarının karanlık liderlikteki rolünü/etkisini değerlendirmek, bu konuşmaların olası yıkıcı sonuçlarını gerçekleşmeden önleyebilmenin veya daha aza indirgemenin yollarını araştırmaktır. Araştırmada görülmüştür ki, karanlık liderlik çoğunlukla kazanan taraftır. Karanlık liderlikten kurtulmanın basit ve etkili yolu; lidere karşı koyabilecek sorgulayıcı, vicdanlı, cesur takipçilerden geçmektedir. Ancak bu takipçilere karşı oluşturulacak baskı ortamına ve hainlik benzeri damgalamalara dayanmak hiç de kolay olmayacaktır. Bu nedenle her yeni karanlık liderlikte benzer döngülerin tekrar edip durması şaşırtıcı olmamalıdır.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Karanlık Liderlik, Jim Jones (James Warren Jones), Halkın Tapınağı (Tarikatı), Liderin Konuşmaları, Toplu İntihar (Toplu Katliam)

Atıf: Bağcıvan, R. (2024). Jim Jones ve Halkın Tapınağı Tarikatı: Karanlık bir liderin toplu intihara götüren konuşmaları ve sonucun önlenemezliği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 597-616.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi (Örgütsel Davranış) Bölümü Doktora Öğrencisi, ruhbagcivan@yahoo.com, ORCID: 0000 0002 2036 9820

Jim Jones and Peoples Temple Cult: Speeches of a Dark Leader Leading Them to Mass Suicide and Impreventability of Such Result

Ruhi BAĞÇİVAN³

Submitted by: 29.10.2023

Accepted by: 25.04.2024

Article Type: Research Article

Abstract

This study searches dark leadership and leadership's dark sides through the life and speeches of Jim Jones, one of the darkest phenomena in history. There are those who love the light, those who are caught up in the mystery of darkness. Jones's leadership contained deep darkness, as his followers in the Peoples Temple cult had seen -or preferred to see- brighter sides of their founder and "father". The mass suicide (some call it murder/massacre) of more than 900 cult members within an hour at Jones's request, in Jonestown/Guyana on November 18, 1978, is considered as a rare disaster. This study with phenomenological approach of qualitative research examines a significant part of Jones's recorded speeches for clues leading them to such disaster. In fact, this disaster has come in a clear way while some followers noticed, and it was discussed in the US government and their public. Nevertheless, the result couldn't change. The reason was the effective trump card every dark leader holds; "Our leader must know something!" to keep their leadership until the end, unhealthy hope with the opposite can never be proven, though. The purpose of this study has been to assess the role/effect of speeches made by dark leaders, and to investigate possible ways to prevent or diminish the possible destructive consequences. Dark leadership is often the winner. To succeed against the dark leadership; the questioning, conscientious, courageous followers willing to oppose the leader are required. Pressure, stigmatizing them as traitors might diminish their effort. Therefore, similar loops should be expected to repeat in every new dark leadership.

Keywords: Leadership, Dark Leadership, Jim Jones (James Warren Jones), Peoples (People's) Temple (Cult), Leader's Speeches, Mass Suicide (Mass Murder/Massacre)

³ İstanbul University, Institute of Social Sciences, Department of Business Administration, PhD Student, ruhibagcivan@yahoo.com, ORCID: 0000 0002 2036 9820

Giriş

Birçoğumuz, insanlarda ve olaylarda sadece görmek istediğimizi görürüz. Hatta görmek istediklerimizin de sadece işimize gelenlerine odaklanır, diğerlerini yok sayar ve görmek istemeyiz. Takipçileri açısından liderler çoğunlukla iyi (ve etkili) yönleriyle yüceltilir ve tanımlanırlar. İbni Sina'ya atfedilen "Hiç kimse görmek istemeyen biri kadar kör olamaz." (Öztekin, 2020) sözü bu konuyu yeterince açıklamaktadır. Liderlerin (ve tüm insanların) aydınlık, ışıltılı, tutarlı yüzlerinin gerisinde görünmeyen, gölgede kalan, saklı tutulan karanlık yüzleri de olabilir. Kelley'in (2019) benzetmesiyle bir yüzü sağa, bir yüzü sola bakan iki yüzlü Roma tanrısı Janus gibi hem aydınlık hem karanlığa bakan yanları söz konusudur.

Machiavelli'nin (2010, s.106) ünlü yaklaşımıyla sonuçlar kullanılan araçları meşru kılar (The ends will justify the means) inancı ve kabulü takipçilerin niçin liderlerde karanlık taraflara pek önem vermediğini açıklamaktadır. İyi sonuçlar liderin karanlık yönlerini önemsizleştirdiği gibi, kötü sonuçlar da liderin karanlık taraflarına daha çok dikkat edilmesine neden olmaktadır. Unutulmamalıdır ki takipçilerine hükmedebilen liderler, liderlik oyununun son anlarına kadar takipçilerine umut pompalayabildikleri için sonucun iyi olacağına inandırarak örgütünü yıkıma sürükleyebilmektedir. Polelle (2008) bir yazısında Macaristan doğumlu ABD'li tarihçi John Adalbert Lukacs'tan örnek verirken, ki bu tarihçi İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş dönemiyle ilgili yazdığı kitaplarla ünlüdür, Lukacs'ın şu düşüncesini aktarmaktadır: Adolf Hitler, Korkunç İvan (Ivan the Terribles) gibi "büyük" liderler kendilerine verilen "büyük" liderlik hediyesini kötü amaçlar için kullanmışlardır. Bradsher (2015) Hitler'den örnek verirken, Almanya'nın çöküşüne sadece haftalar kalmışken bile halkındaki umudu canlı tutabildiğini, Rus kuvvetleri kaldığı sığınığın çok yakınlarındayken bile Alman 9'uncu Ordusu'yla kuşatmayı yarıp ülkesini kurtaracağına inandığını söylemektedir. Kaçınılmaz gerçeklikte ise Hitler'in akıldışı ve gerçeklerden kopuk inatçı umudu yüzünden ülkesi büyük bir yıkımla karşı karşıya kalmıştır. Çoban (2022) bu tür liderlerin zehirleyici yanlarını hem birey hem de örgüte etkisi bakımından incelerken, sosyal çevrenin olumlu yönde geliştirilmesinin iyi bir tedbir sağlayacağını, takipçilerin farkındalıklarının (employee awareness) artmasının önemli olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmada farkındalığın söylemden özellikle eyleme geçip geçemeyeceği (veya geçebilme derecesi) merak edilen süreçlerden biri olmuştur.

Bu çalışmanın odak noktası karanlık liderliğin -özellikle sonuçları bakımından en acı örneklerden olan- toplu intihar (mass suicide) hatta bazılarında göre toplu katliam (mass murder/massacre) ile sonuçlanan Jim Jones (James Warren Jones) ve ona ölümüne bağlı Halkın Tapınağı tarikatının (Peoples/People's Temple cult) kendisidir. ABD merkezli bu tarikattaki çoğu konuşma, gelişme ve etkinlik ses veya video kaydına alınmıştır. Bu çalışmada mevcut ses ve video kayıtlarının incelenmesi suretiyle, Jim Jones'un karanlık liderliğinde toplu intihara sürüklenen yolda ipucu verecek konuşmaların neler olabileceğini anlamaya odaklanılmıştır. Liderlerin kendi takipçilerine yaptıkları konuşmaların sesli/görsel kayda alındığı örnekler bulunmakla birlikte, alanyazında özellikle karanlık liderliğin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak lider konuşmalarının incelendiği örnekler fazla değildir. Bu örnek üzerinden alınacak dersler ve tespit edilen ipuçları ile lider konuşmalarının karanlık liderlikteki rolünün/etkisinin değerlendirilmesi, günümüzde ve gelecekte benzer felaketlerin önlenmesi veya olası olumsuz sonuçlarının daha aza indirgenmesi amaçlanmaktadır.

Literatür Taraması

Karanlık liderlik (Dark leadership)

Liderliğin bilindik (olumlu ve olumsuz) yanları olduğu gibi takipçiler tarafından bilinmeyen, fark edilmeyen, görmek istenilmeyen yanları da vardır. Bir bakıma gizli kalan veya gizli tutulan bu durum liderliğin karanlık yanıdır. Lider, iç dünyasında var olan karanlıklı özelliklerini saklamak için bilinçli bir çaba harcayabileceği gibi,

yaşamın doğal akışı içinde normalleştirerek karanlık yönlerini gizleme gereksinimi bile duymayabilir. Bazen gölgeli, bazen koyu, bazen de zifiri olan bu karanlık durum, liderin kişiliğinin/sosyal kimliğinin bir parçası olabileceği gibi kimi zaman da liderin takipçileri ile ilişkilerinde ortaya çıkan bir alarm ikazı olabilir. McIntosh ve Rima'ya göre ise (1997) birçok lider kişiliklerinde var olan karanlığın farkında bile değildir. Higgs (2009) liderlerde dört tür karanlık eğilimden bahsetmektedir, bunlar; gücün kötüye kullanımı, başkalarına zarar verme, aşırı kontrol, çalışan tatminine destek olan kuralların ihlalidir. Fascia'ya (2018) göre karanlık liderlik örgütleri aşağıya çeken veya durağanlaştıran bir yaklaşımı ifade etmektedir.

Başar ve Açıkgöz (2020) liderlerin gösterdiği karanlık (olumsuz, yıkıcı) davranışların hem çalışanlar hem de örgüt için problemler yarattığını ifade etmektedir. Başar ve Açıkgöz (2020) yaptıkları incelemede karanlık liderliğin farklı yönlerini öne çıkartan araştırmacıların öne sürdüğü bir dizi kavramsal yaklaşımı listelemişlerdir. Karanlık liderlik listesine bakıldığında; Ashforth'a (1994) göre küçük zorbalık (petty tyranny), Tepper'e (2000) göre istismarcı idare (abusive supervision), Glad'a (2002) göre habis narsisizm (malignant narcissism), Lipman-Blumen'e (2005, 2011) göre toksik/zehirleyici liderlik (toxic leadership), Kellerman'a (2004) göre kötü liderlik (bad leadership), De Hoogh ve Den Hartog'a (2008) göre despotik liderlik (despotic leadership), Pelletier'e (2010) göre (iş yerinde) zorbalık (bullying (at work)), Einarsen, Aasland ve Skogstad (2007) ve Mackey, Ellen III, McAllister ve Alexander'e (2021) göre yıkıcı liderlik (destructive leadership) yaklaşımları liderliğin karanlık yönlerine farklı ışıklar tutmaktadır.

McIntosh ve Rima (1997) karanlık liderliği beş başlık altında sınıflandırmıştır. Bu başlıklar (1) tam bir kontrol ve mutlak düzen zorlayıcısı "kompulsif (compulsive) lider", (2) dünyanın onun etrafında döndüğü/dönmesi gerektiği inancıyla aşırılaşan "narsisistik (narcissistic) lider", (3) kuşku ve korkularıyla güvensiz "paranoid (paranoid) lider", (4) sürekli onay, ilgi ve takdir bekleyen "başkasına bağımlı (co-dependent) lider", (5) kötümser bakışlarıyla her kararda felaket bekleyen kararsız "pasif-agresif (passive-aggressive) lider." Literatürde atıf yapılan bir başka karanlık liderlik yaklaşımı da Robbins ve Judge'ın (2017) ifade ettiği "karanlık üçlü (dark triad)" grubudur. Bu üçlü; Makyavelizm (Machiavellianism), narsisizm (narcissism) ve psikopati (psychopathy)'dir. Schyns, Wisse ve Sanders (2019) karanlık üçlüye farklı bir bakış açısı eklemişlerdir; onlara göre karanlık üçlü davranışları sadece liderlerde değil takipçilerde de görülebilecek bir durumdur. Klaus ve Moon (2023) takipçilerde var olan karanlık üçlünün lider-üye ilişkilerinde etkisini inceledikleri çalışmada örneğin hem lider hem takipçiler yüksek narsisistik özellik gösterdiğinde ilişkiler daha iyi olmaktadır.

Karanlık liderliğin kişiler arası ilişkilerde veya organizasyonel boyuttaki etkileri çeşitli değişkenlerle ilişkisi de dikkate alınarak incelenmektedir. Karanlık liderliğin yol açabileceği sonuçlar çok çeşitlidir. Şirket veriminin düşmesi, çalışan motivasyon ve verimliliğinin azalması, örgüt ve çalışan itibarındaki kayıplar, huzursuzluk, stres gibi örgütsel olumsuzluklar olabileceği gibi, kişileri ve örgütleri yıkıma götürecek ölçüde ciddi de olabilmektedir (Çoban, 2022). Örneğin Başar (2020) yaptığı çalışmada; algılanan karanlık liderlik ile çalışanların tükenmişliği (burnout) arasında belirgin bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Karanlık liderliği, karanlık üçlü (dark triad) yaklaşımına göre sınıflandıran Başar (2020), liderlerdeki karanlık üçlü özellikleri ile algılanan karanlık liderlik arasında, aynı şekilde liderlerdeki karanlık üçlü özellikleri ile çalışanların tükenmişliği arasında da benzer ilişkiyi tespit etmiştir. Dağıstan'ın (2023) ifade ettiği gibi, aslında takipçilerin çok da tercih hakkı bulunmamaktadır çünkü lideri takip etmek çoğu zaman tek seçenek olmaktadır. Mackey, Ellen III, McAllister ve Alexander'ın (2021) Darth Vader'den alıntıladıkları "Karanlık tarafın gücünü bir bilseydiniz." ("If you only knew the power of the dark side.") ifadesi dikkat çekici bir ikazdır. Liderin her durumda takip edileceği varsayımı düşünüldüğünde, bu kişi karanlık bir lider olduğunda ne sonuçlar doğurabileceğini öngörmek kolay olmayacaktır.

Jim Jones ve Halkın Tapınağı Tarikatı

İnsanlık tarihi boyunca yaşanmış en karanlık liderlik davranışlarından biri hiç kuşkusuz Jim Jones'un takipçilerini sürüklediği toplu intihar (veya katliam) trajedisidir. Kelley'e (2019) göre Jim Jones başarısız şekilde yetiştirilmiş (nurture failure) bir birey, kendisi de takipçilerini başarısız şekilde yetiştirmiş bir liderdir. Toplu intihar olayı olağanüstü ve akıl almaz gözükse bile aslında günümüzde ve gelecekte benzer veya daha kötü örneklerin yaşanabileceği unutulmamalıdır. Bu olay, Güney Amerika ülkesi Guyana'nın kuzeyinde ıssız bir bölgede sıfırdan kurdukları ve Jim Jones'un adına atfen Jonestown adını verdikleri yerde 18 Kasım 1978 tarihinde gerçekleşmiştir (Kelley, 2019; Judge, 1985). ABD'de hayal ettikleri yaşamın engellendiğine inanan ve akın akın Guyana'ya gelen Halkın Tapınağı adlı fanatik tarikatın 900'den fazla ABD vatandaşı üyesi, kurucu liderleri (manevi babaları, hatta tanrıları) olan Jim Jones'un isteğiyle/kararıyla (ama emriyle değil) meyve suyuna karıştırılmış siyanür içerek topluca intihar etmişlerdir. Tüm eylem bir saat civarında sürmüş, eylem başından sonuna kadar ses kasetine kaydedilmiştir. Ölenlerin 300'den fazlası çocuklar ve bebeklerdir. İntihar eyleminde çoğunluk gönüllü olmuş, çocuklara siyanür zorla içirilmiş veya enjekte edilmiş, ölümden korkan veya gönülsüz olan bir grup insana da siyanür -topluluktan ayrı kalma hakları olmadığı gerekçesiyle- silahlı korumalar ve diğer insanların baskısı altında içirilmiş veya enjekte edilmiştir. Bu eylemin tek karar vericisi olan Jim Jones, takipçilerine hitabında yaşamlarının anlam ifade etmediği yerde itibarlı ölümlerinin (die with dignity) çok anlamlı olduğunu, yaptıklarının aktif bir devrimci intihar (active revolutionary suicide) olacağını dile getirmiştir. Birkaç kişi dışında orada bulunanların tamamının öldüğü bu olayda, tüm takipçilerinin ölümüne tanıklık eden ve onları cesaretlendiren Jim Jones tabancayla kafasına sıktığı bir kurşunla intihar etmiştir (Guinn, 2017; Beltran, 2013).

Böylesine dehşet verici bir olay göstermektedir ki başlangıçta çok yapıcı, insanlık ve sevgi/saygı dolu oluşumlar ve liderlikler bile zaman içinde yıkıcı ve karanlık bir hâl alabilmekte, kuruluş hedeflerinin zıddı noktalara savrulabilmektedir. Rose (1979, s.9) olaydan hemen sonra sıcağı sıcağına yazdığı kitabının önsözünde şöyle demektedir: "Bu kitap iyi ile kötü (good and evil) hakkındadır. Bir olay ki, kötülüğü özetler fakat bu kötülük birçok iyi dediğimiz şeyin içinden çıkmıştır. Bu olay iyi ve kötü arasındaki ilişkinin gizli kalmış bir paradoksudur... Umut dolu hayaller ve hiç bitmeyecek üzücü bir gerçeklik!"

Jim Jones, 13 Mayıs 1931 tarihinde ABD'nin Indiana eyaletinin Crete şehrinde doğmuş, 18 Kasım 1978 tarihinde intihar ederek yaşamına son vermiştir. Çocukluk dönemi yaşamına ve inançlarına şekil veren önemli bir dönemdir. Jim Jones'u en çok etkileyen kişilerden biri annesi ve annesinin inançları olmuştur. Babası ise kaba, aşırı disiplinli, bazen Jim Jones'u dövecek kadar sevgisiz, Birinci Dünya Savaşına katılmış bir gazi ve beyazları üstün gören ırkçı Ku Klux Klan üyesi biridir (Rose, 1978; Judge, 1985). Çocukluğu süresince çok çeşitli Protestan kiliselerinde bulunmuş ve buralardaki dinî öğretilerin etkisi altında kalmıştır. Buna karşın kendi dinî anlayışını geliştirmiş ve Pentecostalizm (Pentecostalism) inancına benzer bir inancı benimsemiştir. Pentecostalizm, Kutsal Ruh (Holy Spirit) tarafından bazı insanlara bahşedilen farklı deneyimler yaşama, üstün idrak ve insanları iyileştirme gücü olarak özetlenebilir (Kelley, 2019; Rose, 1979). Jim Jones tüm yaşamı boyunca etrafındaki insanlara bu fikri empoze edecek ve kendisinin seçilmiş ve güç bahşedilmiş bir kişi olduğunu ifade edecek, bunu da pek çok kez gösteriler şeklindeki eylemlerle takipçilerine kanıtlayacaktır (Guinn, 2017; Beltran, 2013; Rose, 1979).

Jim Jones (1931-1978) ilk kilisesini 1954 yılında, henüz 23 yaşındayken, "Toplumsal Birlik Kilisesi" (Community Unity Church) adı altında Indianapolis şehrinde (Indiana eyaleti) kurmuştur. Kilisenin adı 1955 yılında "Kurtuluşun Kanatları" (Wings of Deliverance), 1956 yılında ise günümüzde bilindiği şekliyle "Halkın Tapınağı" (Peoples veya People's Temple) olmuştur (Guinn, 2017; Beltran, 2013). Bu dönemde Jim Jones'un en çok etkileyen olaylardan biri Haziran 1953'te bir casusluk davası yüzünden Julius ve Ethel Rosenberg adlı evli bir çiftin elektrikli sandalyede idam edilmesi olmuştur. SSCB'ye atom bombası hakkındaki gizli bilgileri

verdikleri gerekçesiyle idam edilen bu çiftin ölümü, genç Jim Jones'u derinden etkilemiş, dünyadaki adaletsizliği protesto amacıyla bir intihar eylemi yapmayı düşünmüştür (Rose, 1979). 1960 yılına gelindiğinde bu kilise "Hristiyan Kilisesi (İsa'nın Havarileri)" (Christian Church (Disciples of Christ)) birliğine katılmış, Jim Jones 1964 yılında bu kilisenin baş papazı (minister) olarak atanmıştır (Guinn, 2017; Beltran, 2013).

Uygulamaları ve dine kattığı farklı anlayışlar nedeniyle bölgede eleştirilen ve baskılara maruz kalan kilise, Jim Jones'un o yılların yoğun tartışma konusu olan nükleer bir felakete dünyanın yok olacağı düşüncesine olan takıntılı inancının (Nugent, 1979) da etkisiyle 1965 yılında Kaliforniya'nın Redwood Valley şehrine taşınmıştır. Kaliforniya'nın seçilmesindeki en önemli faktör, bu bölgenin hoşgörülü ve özgürlüğe değer veren toplumsal bir kültüre sahip olması, aynı zamanda Esquire dergisinde çıkan bir yazıya göre Redwood Valley bölgesinin nükleer bir felakette en güvenli yerlerden biri olacağı şeklindeki öngörüdür. Halkın Tapınağı üyelerinin mutlak inandığı şey, Jim Jones'un dünyaya özel bir amaç için gönderildiği ve onları her türlü felaketten kurtaracak kutsal bir varlık olduğu idi. 1970'lerin ortalarına kadar Halkın Tapınağı kilisesi Kaliforniya'da bulunan üç kilisesiyle bölgenin en geniş topluluğu hâline gelmiştir. O yılların ABD'sinde pek rastlanmayan bir durum olarak kendisi beyaz olduğu hâlde çoğunluğu siyahi olmak üzere karışık ırkların aynı kilisede bir arada olabilmese, bölgede ve tüm ABD'de büyük yankı uyandırmıştır. Jim Jones ırksal üstünlüğü ve ayrımcılığı şiddetle reddetmiştir. Marceline Jones ile evliliğinde de kendi öz çocuklarının yanı sıra siyahi ve Asyalı çocukları da evlat edinmiş, ırk ayrımcılığına karşı kendi ailesi ile örnek davranış sergilemiş ve ailesi farklı renklerden oluşan bir gökkuşağı ailesi (rainbow family) olarak tanımlanmıştır. Halkın Tapınağı üyelerinin büyük çoğunluğu başlangıçta siyahi insanlardan ve normal statüdeki yurttaşlardan oluşurken, Kaliforniya'daki beyaz ve eğitimli insanlar da bu oluşuma ilgi göstermişlerdir (Harvey, 2021; Rose, 1979).

Halkın Tapınağı kilisesi Kaliforniya'da üye sayısını beş bin kişiye kadar çıkarmıştır. Başlangıçta salt Hristiyanlık inancını anlamayı ve yaymayı amaçlamış olan bu kilise, sonraki yıllarda farklı ırkların eşitliği ve havariyel sosyalizm (apostolic socialism) inancına dönüşmüş, böylece artık dini bir kilise olmaktan çıkarak ideolojik bir tarikata evrilmiştir. O yıllarda başlamış olan Vietnam Savaşı karşıtlığı ve gösterileri, hak arayış protestoları pek çok gencin (özellikle de kadınların) Halkın Tapınağına katılmalarını kolaylaştırmış, bu kişiler zamanla kilisenin/tarikatın sosyalizme evrilmesinde Jim Jones'un en büyük destekçileri olmuştur. Kilise çatısı altında faaliyet gösteren sağlık hizmeti, gündüz çocuk evi, yaşlılara hizmet, zihinsel özürlülere yardım gibi sosyal yapılanmalar bu kiliseye cazibe ve ilgi kazandırmıştır. 1974 yılından itibaren Jim Jones ve takipçilerinin ABD'yi terk etmeye karar verip, 1977'den itibaren parça parça Guyana'ya göç etmeye başlamaları ve burada kurdukları Jonestown şehrinde Halkın Tapınağı Tarım Projesini (Peoples Temple Agricultural Project) hayata geçirmeleri aslında ABD'nin kapitalist sistemine, ırkçı yaklaşımına ve insana değer vermeyen anlayışına bir isyanı göstermekte, ayrıca dönemin SSCB yönetim anlayışının sosyalizm ve eşitlik ilkelerine bağlılıklarını ifade etmektedir (Harvey, 2021). Jonestown girişinde yolun üzerinde asılı duran büyük levhada "Halkın Tapınağı Tarım Projesi Misyonundan Selamlar (Greetings People's Temple Agricultural Mission)" yazmaktadır (Nugent, 1979; Rose, 1979).

İdealleri için yola çıkan insanlara önderlik eden Jim Jones zaman içinde değişmiştir. Kişiliğindeki katı özellikler, uyuşturucu haplar almaya başlaması, her şeyi kontrol etme güdüsü, sorumluluk baskısı gibi pek çok faktör Jim Jones'un aydınlık yüzünün gerisindeki karanlığın ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Sosyalist düşünceleri nedeniyle toplum yararına öncelik verdiğinden ve toplumu bireylerden üstün gördüğünden, Jonestown'da iken takipçilerinin kendine ve tarikatlarına inancını ve güvenini test etmek için bazı günlerde "beyaz gece" (white night) adını verdiği sadakat testleri yapmıştır. "Beyaz gece" uygulaması bir süre sonra ayda bir-iki yapılacak kadar sık hâle gelmiştir (Nugent, 1979). Gecenin bir yarısında yerleşim yerinin tamamına monte edilmiş hoparlörlerle tüm takipçiler pavyona (toplanma yeri) çağrılmış, içinde zehir olduğu söylenen içecekleri içmeleri istenmiştir. Her defasında sadece meyve suyu içmiş olsalar da takipçiler "beyaz gece"

anonslarının toplu intihar provaları olduğunu belli ölçüde fark etmiş, liderlerine olan inançları nedeniyle sorgulama gücü bulamamış, sadece psikolojik yıkılma ve yorulma içinde bocalar hale gelmişlerdir. 1978 yılının sonlarına gelindiğinde Guyana'daki yaşam koşullarından ve Jim Jones'un zorbalığa kadar varan baskıcı yönetim anlayışından kaçan insanlar ABD kamuoyunda konuşulmaya başlayınca, Guyana'da neler olup bittiğini merak eden ABD yönetimi, 14 Kasım 1978 tarihinde bir araştırma heyeti göndermeye karar vermiştir. Bu heyetin başında dönemin Kaliforniya senatörü Leo J. Ryan gitmiştir. Heyetle birlikte yetkililer, gazeteciler, televizyoncular, tarikatta yakını bulunan aileler de yer almıştır (Harvey, 2021). Bu heyetin Jonestown ziyareti ve orada yaşananlar, toplu intiharın doğrudan nedeni midir yoksa zaten gelmekte olan böyle bir olayı sadece erkene mi almıştır sorusu (Nugent, 1979) bugün de sorulmaya devam etmektedir.

Yöntem

Bu çalışma nitel bir araştırma olarak, Jim Jones ve onun ses kaydına alınmış konuşmalarının incelenmesi üzerine kurgulanmıştır. Ayrıca az sayıda bulunan video kayıtları da konuyu takviye amacıyla incelenmiştir. Nitel araştırmaların temel amacı özellikle göreceli algı ve deneyimlerin açığa çıkarılması olduğundan, yaşanan deneyimlerin anlamlandırılmasını hedefleyen fenomenoloji yöntemi (Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020) bu çalışmada esas alınmış ve Giorgi'nin (1997, s. 236) kapsamlı yaklaşımıyla fenomenolojinin, tek bir kişinin yaşamış deneyimlerinin incelenmesi tanımına uygun olarak Jim Jones ağırlık merkezi olmuştur. Jim Jones'un kurduğu ve büyük emekle büyütüp geliştirdiği Halkın Tapınağı tarikatının 900'den fazla üyesinin 18 Kasım 1978 tarihinde toplu intiharı ile sonuçlanan felaketin o gününde ve önceki gün, ay ve yıllarında yaşadıkları deneyimlerin incelenmesi önemli görülmektedir. Baş ve Akturan'ın (2017, s. 91) ifade ettiği gibi fenomenolojide tecrübe doğrudan ilk elden araştırılmaktadır, yani tecrübeyi yaşamış ya da yaşayan kişilerden veri toplamak esastır. Bu çalışmada incelenen Jim Jones ölmüş olsa da incelenen ses/video kasetleri ilk elden, gerçek zamanlı ve o günün koşullarını yansıtacak şekilde kayıt altına alınmış belgelerdir. Başka bir araştırmadan aktarılmadığı gibi ses tonu, konular, konuşulanlar, tepkiler vb. her şey doğal ve o zamanın ruhunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla fenomenolojide önemli kabul edilen ilk elden araştırma koşuluna uyulduğu değerlendirilmiştir.

San Diego Eyalet Üniversitesi (State University) (SDSU), Jim Jones ve Halkın Tapınağı tarikatı hakkında geniş bir araştırma yürütmektedir. SDSU'nun (2023) arşivinde FBI tarafından bulunmuş olan toplam 950 ses kaseti mevcuttur. Bunların 750'si Jim Jones'un konuşmalarını, vaazlarını, toplantılarını, telefon konuşmalarını, radyo konuşmalarını/röportajlarını vs. içermektedir. Bu kasetlerde kurgu veya başka niyetli manipülasyonlar bulunmamaktadır. Çalışmanın ana kaynağını da bu kasetler oluşturmuştur. Diğer kasetlerde ise genelde çeşitli müzik ve şarkılar yüküldür (SDSU, 2023). Bunun yanında gerek ABD'de gerekse Guyana'da çekimi yapılan video kasetleri de mevcuttur. Bu kasetler, tarikatın olağan zamanlarında ve doğal ortamlarında, kendilerini rahat ifade ettikleri gerçek zamanlarda çekilmiştir. Bu kayıtlar sayesinde tarikatın karmaşık yapısı, yaratıcı ve yıkıcı güçleri, prensipleri, yaşama ve ölüme bakışları, etik algıları, arzu ve istekleri gibi birçok konu birinci elden anlaşılmaktadır. Bu kasetler içinde kuşkusuz en dikkat çekici olanı, tarikat üyelerinin yaşamlarına son verdiği gün olan 18 Kasım 1978 tarihli, toplu intiharın gerçekleştiği o saatte konuşulan, tartışılan, karara bağlanan ve hayata geçirilen devrimci eylemin kaydı olan ses kasetidir. Bu kasete "ölüm kaseti (death tape)" adı verilmektedir. Jim Jones tüm etkinlik ve konuşmalarının kayda alınması konusunda baskıcı bir tutum göstermiştir. Bu kayıtlar hem tarihe not düşmek hem o esnada orada olamayanların daha sonra dinlemelerini sağlamak, hem konferans/ders notu gibi üyelerin çalışıp kavramasını sağlamak (ki bazı zamanlarda Jim Jones takipçilerini kaset içerikleri konusunda sınav yapmaktaydı), hem de hoparlörlerde tekrar tekrar çaldırarak propaganda aracı olarak kullanmak için kaydedilmiş, sınıflandırılmış ve arşivlenmiştir (SDSU, 2023). Bu

çalışma Jim Jones'un tarikat üyelerine bizzat yaptığı konuşmalara odaklandığından, bulgular ve yorumlar da bu konuşmalar bağlamında ele alınmaktadır. FBI tarafından ele geçirilen bu konuşma kasetleri koleksiyonu, tarikatın ve Jim Jones'un tüm gelişim ve değişimini ortaya koyan kapsamlı bir nitel veri kaynağı durumundadır.

Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Bulgular ve Tartışma

Liderlerin karanlık taraflarını keşfetmek için bakılması gereken bir kaynak da yaptıkları konuşmalardır. Burada önemli olan hazırlanmış metinlere bağlı olarak yapılan konuşmalar değil, doğal şekilde yapılan ve bir metne bağlı olmayan konuşmalardır. Hazırlanmış metinler doğaldır ki liderlerin aydınlık yanını yani göstermek istedikleri iyi yüzlerini yansıtmaktadır. Metne bağlı konuşmalar hem kendileri hem de yakın çalışanları tarafından kontrolden geçirilmiş amacı belli konuşmalardır. İnceleme konusu olan Jim Jones'un konuşmalarının çoğunda bir metne bağlı kalmadığı, -belli amaçları olsa da- içinden geldiği gibi konuşmayı, hatta argo ve küfürlü konuşmayı sevdiği görülmektedir. Jim Jones'un yüzlerce kayıtlı konuşması içinden bir kısmı aşağıda transkripte edilmekte, liderliğinin en karanlık yönünü oluşturan "takipçilerini manipüle ederek kendine bağımlı hale getirmek ve intihar gibi yıkıcı eylemlere hazırlamak" amacını ne şekilde açık ettiği araştırılmaktadır.

ABD'deki yıllarına ait kayıtlar (1970-1977)

(SDSU, 2023, Q151 Transkript) (Tam tarih belli değil.) "(Kilisedeki bir vaazı esnasında tekerlekli sandalyeye mahkûm bir takipçisi olan Maria McClain'e hitap ediyor) *Kız kardeşimize yardım edeceğim. Sen yürüyemiyor ve ayakta duramıyorsun. Diyorum ki ayağa kalkabilirsin. Evet ayağa kalkabilirsin. Kalk ayağa! Bak kalktın ayağa. Hemşireler, uzaklaşın, tutmayın. Kardeşim elini uzat bana. Dik dur. Emir veriyorum, bendeki ruhun gücüyle, kardeşim sana diyorum, yürü! Yürü şimdi. Yedi buçuk yıl sonra ilk adımlarını at! Şimdi yürü! Bırak tekerlekli sandalyeyi ve yürü. Yürü çocuğum, yürü! Ulu Tanrım. Güçlü Tanrım. Yürü, Tanrı seni seviyor. Bak şu sevince, insanlar alkışlıyor, bağırıyor, dans ediyor. Yürüyen Tanrının ruhu!"* (Jim Jones ilk kilisesini kurduğu günden itibaren buna benzer doğaüstü gösteriler yapmıştır. Takipçileri için Jim Jones, gücünü doğrudan Tanrıdan alan kutsal bir varlık olarak görülmüştür. Dolayısıyla, takipçileri O'nun her istediğini sorgulamaksızın yapmaya hazırdır. Yıllar sonra tüm bu doğaüstü görünüşlerin önceden hazırlanmış birer gösteri olduğu anlaşılmıştır. Ancak bunu takipçileri hiçbir zaman öğrenememişlerdir.)

(SDSU, 2023, Q929 Transkript) (1973 sonları) (Redwood Valley kilisesindeki vaaz) "(Bir adam soru sorar: *"İnsanlar arasındaki ayrımın en temelinde ne olduğunu merak ediyorum; zıtlığın kaynağı ırk mı din mi sınıf farkı mı?"*) (Jim Jones cevap verir) *"Elbette sınıf farkı. Elbette para. Hiç dinler olmazdı, eğer insanları ayıran problemler olmasaydı. (Kızgınlık gösterir.) Niçin uyanmıyorsunuz! Bu gecenin en önemli sorusu bu işte. (Duraksar, normal tonda) Dini oluşturan şey bu sınıf savaşı. Eğer zengin diye fakir diye bir şey olmasaydı, eğer herkes eşit olsaydı dinler de kısa zamanda ortadan kalkardı. İnsanlar bu dünyadan memnun olmadıklarında din üretirler... Irk öne sürülür çünkü zengin ister ki bunlar köle gibi çalışsın, köleler gibi, siyahi insanlar bu zenginlerin kölesi hâline geldiler... Zenginler kirli işleri için bunlara ihtiyaç duyuyor. Irkçılık işte bu mülk sahiplerinin ayrımının direkt sonucudur... Ben özel mülk sahibi olmaya inanmıyorum. Bence her mülk ortak bir idarenin olmalıdır. Bakın mesela bu kilise hepimize ait. Dışarıdaki meyveler de toprak da hepimizin."* (Jim Jones tüm yaşamı boyunca takipçilerine sosyalist düşüncelerini, ideal bir toplum yaratmak amacıyla aktarmıştır. Bıkmadan, usanmadan defalarca anlatmıştır. Başlangıçta vaazları barış ve sevgi temalı iken sonraları bu vaazında olduğu gibi hoşnutsuzluk ve isyan odaklı olmaya başlamıştır. Çoğunluğu siyahi olan takipçilerinin iç dünyalarında geliştirdiği hoşnutsuzluk, nefret ve isyan son güne kadar artarak sürmüştür. Jim Jones eğer devrimci intiharı tercih etmeseydi, takipçilerini devrimci bir insan avına da çıkarabilirdi. Jim Jones'un yıllar

boyunca takipçilerinin iç dünyasında besleyip durduğu inanç ve düşünceler, Tarık Buğra'nın (2020) "Gençliğim Eyvah" adlı romanında ortaya koyduğu metafordaki karanlık liderliğin gerçek yaşamdaki somutlaşmış hâli gibidir. Romanda yaşlı bir adamın genç bir kız olan Güliz'i şekillendirmesi anlatılır. Yaşlı adama göre Güliz bir elma çiçeğidir. O çiçek elma ağacında elma olmakla meşgulken, yaşlı adam bu çiçeğin içine küçücük bir kurtçuk koyacaktır. Bu kurtçuk, o çiçeğin içine atılan düşünceler, inançlar, kuşkular, inançlardır. Kurtçukla bozulan, kurtçuğu besleyen ve başkalaşarak büyüyen bu kurtlu-çiçek gün gelecek tüm meyvelere ve ağaca hükmedecek, ihtiyar adamın (liderin) düşünceleriyle başkalaşan elmalar (takipçiler) hem kendilerini hem de ağacı (örgüt) yıkacak duruma gelecektir. Günün başlangıcında ihtiyar adam tarafından değer verildiğini düşünen Güliz, günün sonunda kendisi ve diğerlerinin acıklı sonunda büyük rol oynayacaktır.)

(SDSU, 2023, Q162 Transkript) (Ağustos 1973) "Sizi kilisenizden atarlarsa endişe etmeyin. Hepinizi Greyhound otobüslerine bindirip götüreceğim. Bir kuruş bile harcamayacaksınız. Size ömrünüzde görmediğiniz en güzel odaları vereceğim... Sadece benim otobüsüme binin, sizi Vadedilmiş Topraklara (Promised Land) ulaştıracağım. Ey Ruh, ey Tanrım!" (Yıllar sonra takipçilerinin toplu mezarı olacak Jonestown, yıllar boyunca Jim Jones'un onlara vadettiği yeni hayat ve anlatıp durduğu Vadedilmiş Topraklardır.)

Jonestown/Guyana'daki kayıtlar (1977-1978)

(SDSU, 2023, Q135 Transkript) (Ekim 1977) (Ekim Krizi üzerine bir botta yaptığı toplantı) "(Kızgın şekilde) Oturunuz. Nehirleri halkımın kalanına kapattılar. Öyleyse, Tanrım, hepimizin gitmesine izin vermiyorlarsa, hiçbirimiz gitmeyiz. (Sesler: Evet, Baba!) Burada onlara karşı gece gündüz tetikte olmalıyız, Allah kahretsin onları! Bana koruma teklif ettiler, buradan çıkış yolu teklif ettiler. Ama ben siz olmadan gitmem. Buradan hep birlikte çıkma şansımız da yok, nehirleri bloke etmişler. (Sesler: Teşekkürler, Baba! Biz de sensiz gitmeyiz zaten. Haklısın. Sen varsın diye biz de buradayız Baba!) O'na sorun bakalım, Sovyetler Birliği barış heyetinden Dr.Khan'a, bu konu doğru muymuş. Bana, aileme ve birkaç lidere Küba için izin verip diğerleri kalacak mıymış? Nehirleri, okyanusları geri kalanlarımıza kapatıyorlar, öyle mi? Fakat Allah'ın belası arazimiz -inşası için savaştık, uğrunda ölmek için de savaşıyoruz." (Politik ve diğer gelişmeler yüzünden Jonestown'dan ayrılması baskısı artınca içindeki karanlık düşünceler hız kazanmıştır. Jim Jones büyük grubu geride bırakıp, kendini ve yakınlarını düşünecek şekilde bencil yapıda biri olmadığından, bu özelliği tarikatı içinde saygı uyandırmaktadır. Ancak erdemli gözükten bu tavırları, tarikat üyelerinden de benzer fedakârlıkları isteme hakkı doğurmaktadır ki, bu istek birkaç ay sonra canlarını feda etmeleri olacaktır. Liderlerin yüksek erdemli tutum ve davranışları çoğunlukla övünç kaynağı sayılsa da aslında uzun vadede takipçilerinin değersizleşmesine neden olabilmektedir. Bu örnekte de görüldüğü gibi, Jim Jones her krizde, problemde veya zorlukta konuyu ölüme getirmektedir.)

(SDSU, 2023, Q947-1 Transkript) (11 Aralık 1977) (Jonestown'da annesi Lynetta Jones'un ölümü üzerine yaptığı toplantıda) "Öyle görünüyor ki bir üniversite, insanları yurt dışı için eğitiyor, fakat bizce bu gizli bir ordu kurma komplosu. Eee, buradaki bazı insanları bu konu alarma geçirmiyor sanki – bazınız esniyor, eee, bazınız başka şeyle ilgileniyorsunuz. Birkaç saat içinde hepimiz ölebilirsiniz. Bunu bilip de nasıl sıkılmış gibi davranırsınız! (Kısa bir iç çekişli gülüşten sonra) Bakıyorum çok sessizleştirdi herkes. (Çılgın bir edayla konuşarak) Şimdi herkes bana bakıyor, öyle mi? Hımm, evet herkes gerçekten bana bakıyor. Hepimizin içinde bir boşluk olabilir. (Dinleyicilerden bir erkek) Haklısın! (Kalabalık bir grup) Doğru!" (Görülmektedir ki Jim Jones tarikat üyelerini kendi kafasında kurguladığı felaketin yakında geleceğine inandırmak ve onları hep gergin ve stresli yaşatmak istemektedir. Her geçen yıl takipçilerini cendereye sıkışmış hâle getirdiği görülmektedir. Kayıtlarda dikkat çeken bir konu da konuşmaları esnasında dinleyicilerinden onaylayıcı cümleler gelmesidir. Böylece konuşmaları tek taraflı bir monolog değil de diyalog şeklinde gerçekleşmiş olmaktadır. Günümüzde bile çoğu lider bu tarz sözlü etkileşime cesaret edememekte, sadece alkışlarla 'sözsüz' teyit edilmek istemektedir.)

(SDSU, 2023, Q948 Transkript) (Aralık 1977 – Noel günü) “*Hâlâ hayattayız. O (Martin Luther King) ise öldü. Haklısınız, King bir yalancıydı. Hiçbir zaman güneyli bir çiftlik sahibinin oğlunun bir zenci ile aynı masaya oturduğunu göremeyeceksiniz. Buna karşılar. Bu bir kast sistemi. Sizler o çiftlik sahiplerinden kurtulmalısınız! (Topluluk alkışlar, destekleyici sesler çıkarır.) Bazı b** gibi laflar sevgi hakkında. Malı mülkü farklı insanlar arasında sevgi olamaz çünkü mal-mülk farkı olunca s** zengini diğer o** çocuğundan daha iyi olduğunu düşünecek. (Topluluk uğultulu şekilde hak verir.) Asla Rockefeller’ın oğlunu bizden biriyle aynı yerde göremeyeceksiniz. (Topluluk: Hayır!).*” (Jim Jones’un yıllar içinde sosyalist görüşleri ABD’ye ve ABD’nin kapitalist sistemine karşı nefret düzeyine ulaşmıştır. Tarikat üyeleriyle paylaştığı konuşmalarda dinî konulardan çok dünya politikasına ilişkin konular ağırlık kazanmaya başlamıştır. Önemli bir not da Jim Jones’un özellikle son yıllarında argo ve küfürlü konuşmalarını artırdığı tespitidir.)

(SDSU, 2023, Q051 Transkript) (20 Mart 1978) (Beyaz gece (white night) alarmındaki konuşmalar) “(Sert bir sesle) *Şimdi k** kaldırın da gelin buraya. Sonra pişman olursunuz. (Duraksar.) Şimdi sizinle tartışmaktan başka işim yok. Bir şey varsa, bir dakika falansa, sonra sizlerle işimi hallederim. Ne yapmalıyım ben sizlerle! Kaç saniye bekleyeceğim sizi? Otuz saniye mi? Kahrolası adımlarımızı bir atsanız! Oyunu oynayın, bir zevk alın şu işten! Size oyun gibi geliyor. Ölüm aniden gelmeyecek. Uzun bir süre merakta kalacaksınız, ne oluyor diye. (Duraksar.) Evet, Joe. (Duraksar.) Ne diyeceksin? Pekâlâ, senin hatan değilse endişelenmene gerek olmaz. Oradaki herkes gecikti. Size bir hak daha veriyorum. (Azarlayarak) Herhangi biriniz böyle bir yorumu duydu veya söyledi ise. Okey, duyan da söyleyen kadar sorumludur. (Duraksar, tıslar.) B** herifler! diyorum size, alarm içinde olun! Başka bir yerde olmayın, izin verilmedikçe!” (Jim Jones’un beyaz gece alarmları ne zaman olacağı belli olmayan alarm tatbikatları idi. Paranoyak şekilde Jonestown’a beklediği saldırılara karşı aklındaki tek tedbir, süratle takipçilerini toplamak ve düşman onları ele geçirmeden yaşamlarına son vermektir. Bu alarmların gece yarısından sonra olduğu dikkate alındığında, takipçilerinin geceleri bile ne denli huzursuz uydukları anlaşılmaktadır. Alarma yeterli süratte tepki veremeyenlere kızma şekli, ortamdaki otokratik anlayış hakkında ipucu vermektedir.)*

Son kayıt: Ölüm kaseti (Death tape) (Jonestown/Guyana) (18 Kasım 1978)

Bu kaset, Leo J. Ryan başkanlığındaki ABD heyetinin 14-18 Kasım 1978 Guyana’ya (17-18 Kasım Jonestown) yaptıkları inceleme ziyaretinde çıkan olaylar sonrası (ki bazı tarikat üyeleri gelen heyetle ABD’ye dönmek üzere Jonestown’u terk etmek istemişti, bu durum Jim Jones için kabul edilemez bir ihanet anlamına geliyordu.) tüm tarikat üyelerine gündüz vakti “beyaz gece” alarmı verilmesi sonrasında doldurulmuştur. Gündüz vakti yapılan bu olağandışı toplanma, çoğu tarikat üyesinin tahmin ettiği gibi topluca intihar etme zamanının geldiğini göstermekteydi. Ses kaseti kayıt yapmaya başladığında bebek ve çocuklardan başlayarak toplu intihar hazırlıkları da sürmekteydi. Aynı esnada, Jim Jones’a sadık bazı kişiler Jonestown yakınındaki toprak piste iki adet uçağa biniş hazırlığındaki Leo J. Ryan ve beraberindekilere silahlı saldırı düzenlemiş, Ryan dâhil beş kişiyi öldürmüş, birçok kişiyi de yaralamıştı. Jim Jones’un başka bir adamı da kendini ABD’ye dönmek isteyen kişilerden biri gibi göstermiş, havadayken uçağı düşürmekle görevlendirilmişti.

Bu olaydan sağ kurtulan görgü tanıklarının ifadesine göre 45 dakikalık bu kasetin kaydı sırasında Jim Jones bazen kaydı durdurmuş, bir şeyler söylemiş veya yapmış, sonra tekrar devam ettirmiştir (Nugent, 1979). Kayıt esnasında yüzlerce insan ölüren veya ölmeye hazırlanırken pavilyonun hoparlöründe mistik bir müzik çalmakta, arka fonda insanların şarkılar söylediği, yer yer coşkulu alkışlar ve Jim Jones’a hitaben konuşmalar yaptıkları duyulmaktadır. Jim Jones’un ve Halkın Tapınağının bu son sahnesinde, Jim Jones’un takipçilerini topluca intihara yönelten önemli cümlelerinden bazıları şu şekildedir:

(SDSU, 2023, Q042 Transkript, FBI Transkripsiyonu)

“En büyük peygamberler eski çağlardan beri şöyle demişlerdir: Kimse benden yaşamımı alamaz, yaşamıma kendim son veririm.” (Takipçilerine kendini öldürme cesareti vermektedir.)

“Eğer barış içinde yaşayamıyorsak, o zaman biz de barış içinde ölmeliyiz.” (Takipçileri adına ölümü kutsamaktadır.)

“Size hiç yalan söylemedim. Asla yalan söylemedim. Ne olacağını biliyorum. Yapmayı planladığı bir şey var ve kesin yapacak, kesin yapacak.” (ABD’den gelen heyetin arasına karışan adamının uçağı düşüreceğini ima etmekte, ama bunun bilgisi dışında gerçekleşeceğini söylemektedir. Tüm eylem ve söylemleri aslında, tarikat üyelerinin geri dönüşü olmayan yolda olduklarına tam inandırmak içindir.)

“Diyorum ki, çocuklara ve yaşlılara karşı nazik olalım. Hepimiz içeceklerimizi eski Yunanistan’dakiler gibi alıp içelim ve sessizce çökelim. Çünkü biz intihar etmiyoruz, bu bir devrimci eylem. Artık geri dönüşümüz olamaz. Dışardakiler bizi rahat bırakmazlar bu saatten sonra.” (Jim Jones görüldüğü gibi hâlihazırda kararını vermiş durumdadır. Aktaş (2022, s.vii) otoriteryen ve narsist liderleri incelediği kitabında bu tür liderlerin üyeleri üzerinde kısa dönemde etki yarattığını, hâlbuki gerektiğinde sorgusuz-sualsiz peşinden gidecek insan topluluğu inşa edemeyeceklerini, çünkü liderliğin karşılıklı inanç ve güvene dayalı olması gerektiğini ifade etmektedir. Jim Jones hiç kuşkusuz otoriterdi ve narsistti. Halkın Tapınağı tarikatının akıbetine bakıldığında ne otoriter ne narsist lider ne de ideal/mükemmel sayılacak herhangi bir lidere -hiçbir koşul altında- sorgusuz-sualsiz teslim olmamak gerektiği anlaşılmaktadır.)

“Muhafif bir fikri olan var mı, lütfen söylesin.” (Demokratik gözükken bu sorusu belki de kasetteki en ölümcül cümledir. Bu soru üzerine Christine adlı (güçlü kişilikli, sözünü sakınmayan ve saygı gören) takipçisi söz almış ve intiharın çözüm olamayacağını, yaşam varsa umudun da olacağını, SSCB’ye gitmenin mümkün olduğunu, bebekler ve çocukların yaşamına son vermenin haksızlık olduğunu cesaretle ifade etmiştir. Jim Jones, Christine’nin tüm argümanlarını soğukkanlılıkla dinlemiş ve mantıklı yanıtlar vermiştir. Bunun üzerine Christine de Jim Jones’a sadakatle itaat edeceğini ve onurlu şekilde intihar edeceğini söylemiş, böylece intiharların önünde hiçbir engel kalmamıştır.)

“Christine, ben olmadan hayatınız anlamsız olacak. Ben sizin tüm yaşamınızdaki en iyi arkadaşınız oldum... Kendimi sizin sorunlarınızdan asla ayrı görmedim, sizin her probleminiz benim de omuzlarımdadır. Şimdi de bundan farklı olacak değilim.” (Jim Jones, Christine örneği üzerinden tüm takipçilerine bağlılığını aktarmış ve az sonra yapacakları eylemin birliktelikle olacağını göstermiştir. Kelley (2019, s.365), Jim Jones’un çocukluğundan beri kendini bir çoban olarak kabul ettiğini, takıntılı şekilde her ne pahasına olursa olsun sürüsünü tek parça tutmaya kararlı, kendisi de bu sürünün parçası olduğunu söylemektedir.)

“Biz kazanırız, biz kazanırız yeter ki çökelim. Bugün burada bir papaz olarak değil bir peygamber olarak konuşuyorum.” (Bu sözden sonra ölümün iyi yönlerini de anlatmakta, âdeta hayatta kalmanın daha kötü olacağını açıklamaktadır. Sözlerinde etkiyi artırmak için, kendini daha önce defalarca yaptığı gibi peygamberlik makamına çıkarmıştır.)

“(Takipçiler arasından kimliği belirsiz bir erkek): Pekâlâ, hepimiz gitmeye hazırız. Sen dersin ki şimdi şu anda canlarımızı vermemiz gerekli, biz hazırız. Eminim buradaki tüm kız ve erkek kardeşlerim de beni tasdik edecektir.” (Her toplulukta Christine gibi lidere karşı direnenler olduğu gibi kimliği belirsiz bu kişide olduğu gibi liderine mutlak itaate hazır olanlar da bulunmaktadır. Bu söz, eyleme başlanması için gereken gücü ve etkiyi harekete geçirmiştir. Bu takipçinin davranışı Milgram’ın otoriteye uyma deneyini

akla getirmektedir. Ordun (2021, s.316)'un Milgram deneyinde belirttiği gibi insanlar, ortam ve şartlar uygun olduğunda emir ve talimatları izleyerek bazı ahlaki, etik, yasal hatta (Jim Jones örneğinde olduğu gibi yaşama hakkı dâhil) insani kuralları bile görmezden gelebilmektedir.)

“Lütfen ilaç getirin bize. Kolay iş, kolay iş, içmesi kolay çok kolay. Geç olmadan alın ilacınızı. Guyana askerleri az sonra gelir, çabuk olun, çabuk olun, çabuk. Ölmekten korkmayın. Askerler buraya inerse çocuklara, büyüklere işkence yaparlar. Buna dayanamayız.” (İntihar eylemi başladığı andan itibaren takipçilerini bir taraftan ölüme alıştırırken bir taraftan da olası işkence ve felaketlere karşı korkutmaktadır. Böylece ölüme -isteyerek veya istemeyerek- razı hâle gelmektedirler.)

“(Takipçiler arasından kimliği belirsiz bir kadın): Sen olmasaydın bugün hayatta olamazdım. Teşekkürler Baba! Ne zaman sana ihtiyacım olsa ayağa kalkıp yanıma geldin. Teşekkürler Baba!” (Ömürlerinin son bir iki dakikasına giren birçok insan buna benzer ifadelerle Baba olarak gördükleri Jim Jones’a ve tarikat kardeşlerine veda etmiş, sıraya girerek siyanürü içmiş, pavilyonun (genelde Jim Jones’a yakın olabilecekleri) bir köşesinde çökerek veya uzanarak ölümü beklemişlerdir. 19 Kasım 1978’de eylemin ertesi günü bu olay haber alınıp bölgeye gelindiğinde, Guyana askerleri ilk belirlemelere göre ölenlerin sayısının 400 kişi civarında olduğunu açıklamıştır (Judge, 1985). Sonraki günlerde görülmüştür ki, pavilyona yakın yerlerde yatan insanların altında katmanlar hâlinde başka insanlar da bulunmaktadır ve ölenlerin sayısı 900’den fazladır. Çünkü çoğu insan ölürken de Jim Jones’a yakın olmak için uzakta bir yere uzanmak yerine pavilyon yakınında önceden ölen veya can çekişenlerin üzerine uzanmışlardır.)

“Saygı içinde ölü. İtibarlı şekilde ölü. Hayatınızı itibarlı şekilde verin. Gözyaşı ve acı içinde ölmeyin. Ölüm hiçbir şeydir. Max’ın dediği gibi, başka bir uçağa geçmektir. Böyle, böyle yapmayın. Histeriyi bırakın artık. Sosyalist komünistler böyle ölmez.” (Toplu intiharın bu aşamalarında Jim Jones’un da adım adım kontrolünü kaybettiği anlaşılmaktadır.)

“Anne, anne, anne, anne, anne, lütfen, lütfen, anne, lütfen, lütfen böyle yapma, yapma böyle. Çocuğun yanına uzan ve onunla kal, ama böyle yapma... Sonunda özgürler.” (Jim Jones’un “anne” diye seslendiği kişi eşi Marceline Jones’tur. Tarikat içinde kendisine “Baba”, eşine de “Anne” diye hitap edilmektedir. Çok sevdiği bilinen küçük oğlunun ölümü sırasında eşinin kendini kaybettiği anlaşılmaktadır. Ayrımcılık yapmamak adına bu eylem sırasında eşi ve küçük oğlu da ölmüş, bu esnada acıma veya zayıflık göstermemiştir.)

“Memnunum ki bitmek üzer. Acele, acele edin çocuklarım, acele edin. Tek diyeceğim, düşmanın eline düşmeyelim. Acele edin çocuklarım, acele edin.” (Artık eylemin büyük bölümü bitmiş, etrafta ve arka fonda sesler azalmış, kalanların son mesaj ve bağrışmaları duyulur olmuştur.)

“Hayatımızı bizden al. Uzandık yere. Yorgunuz. Biz intihar etmedik, biz devrimci bir intihar eylemi gerçekleştirdik. Böylece insani olmayan dünya koşullarını protesto ettik.” (Bu cümle Jim Jones’un kayıtlara giren son cümlesidir. 45’inci dakikada kaset durmuştur. Siyanür içmemiş olan Jim Jones, tabancayla kafasına ateş ederek ölmüştür ve öldüğü saat tam olarak bilinmemektedir.)

Sonuç

Bu çalışmada liderliğin karanlık yönleri, Jim Jones ve Halkın Tapınağı tarikatı örneği üzerinden incelenmiştir. Karanlık liderlik kavramı veya liderlerde bulunabilecek karanlık yönler genellikle olumsuz bir çerçevede değerlendirilse de duruma ve koşullara göre olumlu, gerekli veya bazı kişiliklerin doğallığını yansıtan bir olgu olarak da görülebilir. İncelenen örnekte, tarikatın kurucusu ve lideri olan Jim Jones, 900'den fazla takipçisinin toplu intiharına neden olmuştur. Sonuçları bu kadar acı ve yıkıcı örnekler tarihte hiç de az değildir. Normal bir insan -iddialı konuşarak- "Bana bunu kimse yaptıramaz!" da diyebilir. Unutulmamalıdır ki karanlık liderlik, adından da anlaşılacağı üzere karanlıktır, karanlık olduğu için de belirsizdir, tahmin edilemezdir, ikna edicidir (manipülatiftir), olmadık kabullenmelere zorlayıcıdır. Başar'ın (2020) araştırma bulgularında belirttiği gibi karanlık liderliğin çalışanların tükenmişlik (burnout) hissine belirgin etkisi düşünüldüğünde, tükenmişlik yaşayan takipçilerin direnme gücünün yüksek olmayacağı beklenmektedir. Darth Vader'in ikaz etmiş olduğu "Karanlık tarafın gücünü bir bilseydiniz." (Mackey, Ellen III, McAllister ve Alexander, 2021) ifadesi Jim Jones örneği üzerinden somutlaşmıştır. Jim Jones'un liderliğinin, literatür incelemesinde Higgs'in (2009) belirttiği dört tür karanlık eğilimi de içerdiği görülmektedir, yani gücünü kötüye kullanmış, takipçilerine büyük zararlar vermiş, takipçilerinin yirmi dört saatinin tamamını aşırı kontrol altında tutmuş, onların tatminine destek olan kuralları birer birer ihlal etmiştir.

Jim Jones'un başlangıçta umut vadeden, sevgi ve barış temalı konuşma ve davranışları zaman içinde ABD başta olmak üzere, ırkçılık, adaletsizlik ve insan haklarını hiçe sayan tüm eylemlere karşı bir isyan şeklini almıştır. Halkın Tapınağı üyelerinin çoğunun toplumun orta ve alt kesiminden ve bir kısmının dışlanmış, dönem itibarıyla hakları tam verilmeyen kadın ve siyahilerden oluştuğu dikkate alındığında, 1960-1980 yıllarında dünyada var olan ayrımcılık, Soğuk Savaş koşulları ve ekonomik/sosyal problemler de eklendiğinde bu kitleyi etkilemenin kolay olduğu görülmektedir. Hangi oluşum olursa olsun, sadece bir kişinin kutsallığına, yeteneğine, doğüstülüğüne, önderliğine, aklına, duygularına bırakılan her iş er veya geç tökezlemeye, bozulmaya ve yıkılmaya maruz kalacaktır. Çünkü biriken ve büyüyen sorumluluklar bir kişinin altından kalkamayacağı kadar ağırlaşacaktır. Bu bakımdan sağlıklı ve sürdürülebilir oluşumlar için ihtiyaç duyulması gereken şey ilk akla gelebilecek kavramlar olan aydınlık, umut, barış, sevgi, saygı, parlak vaatler değil; sıkıcı ve rahatsız edici olsa da mantıklı düşünceler, stratejik görüş, tartışma (hatta gerektiğinde düşünsel boyutta çatışma) ortamı, hayatın doğal akışını olgunlukla kabullenme, düşe-kalka ilerlemekten korkmama, hatalarını kabul edebilme -yani mükemmellik isteğini/hedefini hırs/takıntı hâline getirmeme- ve bitmek bilmeyen sorgulama anlayışı olmalıdır.

Bu çalışma, karanlık liderlik uygulamalarından ders alıp bunları bugün ve gelecekte tekrar etmemenin yollarını bulma amacını gütsede tarih ironik bir şekilde kendini tekrar edip durmaktadır. İnsanlar değiştikçe her hata da tekrarlanmaya devam edecek gibi gözükmektedir. Halbuki, 18 Kasım 1978 tarihindeki toplu intiharın gerçekleştiği pavilyonda, Jim Jones'un her zaman konuşmalarını yaptığı koltuğun arkasında şu cümle yazılı idi: "Geçmiş hatırlamayanlar aynı şeyleri tekrarlamaya mahkumdur! ("Those who do not remember the past are condemned to repeat it!"). Az bir zaman içinde tarihin benzer şekilde nasıl tekrar edebildiğine ABD'den iki örnek daha: (1) Bu olaydan sadece üç yıl sonra, o gün öldürülerek yaşamını yitirmiş olan ABD'li senatör Leo J. Ryan'ın yirmi sekiz yaşındaki büyük kızı Shannon Jo Ryan, ABD'nin Oregon eyaleti Antelope şehrinde boy göstermeye başlayan Hindistan orijinli ruhani bir hareketin (spiritual movement) lideri Bhagwan Shree Rajneesh'in sadık bir müridi olmuş ve adını tarikat anlayışına uygun olarak Hintçe "Ma Amrita Pritam" olarak değiştirmiştir. Bhagwan (günümüzde çoğu kişinin bildiği şekliyle "Osho") da tanrı gibi kutsanan, takipçilerinin mutlak itaat ettiği bir lider olarak, sadece üç yıl önce Jonestown olayını yaşamış ABD'lileri tarih tekrar mı edecek diye korkutmuştur. Bu tarikatın üyeleri kendilerinin ve Bhagwan'ın, Jim Jones ve takipçileri ile karşılaştırılmasından rahatsızlık duyduklarını, Jim Jones'un kontrol, baskı ve hapisane hayatı verdiğini, Bhagwan'ın ise mutlak özgürlük, bireysellik ve kişilerin kendi kararlarına mutlak saygıyı öngördüğünü ifade

etmişlerdir. Bhagwan'a mürit olanlara "sanyasin (sannyas)" denilmekte ve sadece pembe-eflatun-kırmızı tonlarında kıyafetler giymektedirler (Endicott, 1981). 1981 yılındaki bakış açısıyla Bhagwan aydınlığın, Jim Jones ise karanlığın temsilcisi olarak görülmekteydi. Yıllar ilerledikçe tarihsel hatalar, aynı şekilde olmasa da benzer şekilde tekrar etmiştir. Bhagwan'a kararlılıkla bağlı üyelerinin Antelope şehrinin hemen dibinde sıfırdan kurdukları ve Rajneeshpuram adını verdikleri şehir (Hatırlanacağı gibi Jim Jones da Guyana'da Jonestown adını verdikleri şehri sıfırdan kurmuştu.), bölgeye hâkim olma amacıyla önce Antelope şehrini yutmuş, sonrasında Wasco bölgesine musallat olmuş ve yayılmaya başlamıştır. Tüm bölgenin kendi tarikat üyelerinin kontrolüne geçmesi için etik dışı uygulamalardan da çekinmemişlerdir. Örneğin Wasco bölge seçimleri öncesinde Dalles şehrinde şehrin içme sularını zehirleme girişimi, restoranlardaki yemeklere Salmonella bakterisi bulaştırıp 700'den fazla insanın hastanelik etmeleri gibi akılalmaz ve ölümlerle sonuçlanabilecek eylemler gerçekleştiren tarikat, o yörenin halkını yıldırım için aşırı taciz ve baskılar da uygulamış, bazı kamu binalarını kundaklamış ve bazı yetkililere suikast planlamışlardır. Bölge seçimlerinde kendi adaylarının oyları artsın diye ABD eyaletlerinde evsiz binlerce insanı otobüslerle toplayarak kendi şehirlerine getirmiş, seçmen listesini kendi lehlerine çevirmek istemişlerdir. Üyelerine göçmenlik yasasına uygun olarak oturum aldrabilmek için, ABD yurttaşı olan erkek veya kadın üyelerini göçmen durumundaki üyeleriyle farklı eyaletlere göndermiş, sanki orada tanışmış gibi göstererek kâğıt üzerinde evlilik yaptırmışlardır. Halbuki bu kişilerin çoğu gerçek hayatlarında zaten başkalarıyla evli olan insanlardır. Oturum alınmaya kadar o eyalette sahte evliliklerini sürdürmüşler, oturum aldıktan sonra Oregon'a dönerek sahte evliliklerini de sona erdirmişlerdir. Sevgi, özgürlük, bireysellik gibi kulağa hoş gelen kavramların gerisinde etik ve hukuki olmayan, çıkarların gözetildiği pek çok işlem yapılmış, birkaç yıl sonra Bhagwan ABD'den sınır dışı edilmiştir. Tarikatın ABD'deki son yıllarında toplantılarında en çok konuşulan konular intikam, öldürme, hiddet, dünyanın bir felakete gittiği ve bu felaketten sadece "sanyasin"lerin kurtulacağı yönündeki telkinler olmuştur (Netflix, 2018; Sheela, 2012; Varagur, 2019; Frisk, 2021; Netflix, 2021b). (2) İkinci örnekte ise, Jim Jones ve takipçilerinin başına gelenlerin aynısı tekrarlanmıştır. 26 Mart 1997 tarihinde Cennetin Kapısı (Heaven's Gate) tarikatının lideri Marshall Herff Applewhite (Eski bir müzik öğretmeni olarak adını "Do" yapmıştı.) (1931-1997) ve 38 üyesi Kaliforniya'nın Rancho Santa Fe şehrinde, "uzay / UFO / kurtuluş / metamorfoz (dönüşüm) / mevcut beden aracından başka bir araca geçme (change vehicle) / yaşamın sonraki seviyesi (next level)" gibi inançların sarmalında ilaç içerek "huzur ve istekle" topluca yaşamlarına son vermişler, bir kuyruklu yıldız dünyaya çarpıp tüm yaşamı yok etmeden hemen önce liderlerinin inandırdığı "sonraki seviyeye" geçmişlerdir. Bu eylemlerinden sadece bir iki gün önce liderleri son mesajlarını içeren videolar kayda aldırılmış, takipçileri de bu eylemi kutsayan ve normal gösteren konuşmalarıyla bir veda videosu çekmişlerdir (SDSU, 2023; Silver, 2013; Zeller, 2014). Karanlık liderliğin yıkıcı sonuçlarının coğrafyadan, kültürden, inançtan ve zamandan bağımsız olarak, mikro veya makro boyutta ortaya çıkabileceği görülmektedir. Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi'de 2018 yılında yaşanan bir aile faciası bu duruma iyi bir örnektir. Netflix'te (2021a) yayınlanan bir belgesel, mikro boyuttaki aile içi karanlık bir liderliğin yıkım gücünü çarpıcı şekilde ortaya koymaktadır. Her türlü karanlık liderliğe karşı alarm içinde olmak gerektiğini hatırlatmaktadır. Aynı aileden on bir kişinin (büyükanne, iki oğlu, kızı, gelinleri ve torunları) bir gece ritüelinde ölmesi (toplu intiharı) ve bu olayın planlayıcısının ailenin küçük oğlu olması (45 yaşında, adı Lalit Bhatia), aile bireylerinin tamamının eğitilmiş, yaşamayı seven, amaçları olan ve maddi yönden sorunlar yaşamayan kişiler olması; buna karşın topluca ölüme gitmelerine hiçbirinin karşı çıkmamış olması tüm Hindistan'ı şoke etmiştir. Yapılan araştırma göstermiştir ki ailenin lideri (büyükbaba) 2007 yılında öldükten sonra evin idaresindeki tüm kontrolü Lalit ele geçirmiş, ölen babasının kendisine görüldüğünü ve kendisine talimatlar verdiğini söyleyerek, sonraki on yıl boyunca günlük talimat defterleri tutmuş ve aile üyelerinin ne yapıp yapmayacağını -babasından aldığını söylediği talimatlarla- emirler hâline getirmiştir. Olayın olduğu gece ritüelin nasıl yapılacağını ayrıntıları (boyunlarına ip geçirip banyan ağacının dalları gibi tavandan sarkan iplerle asılmaları, ağızların bantlanması, bunların Lalit ve eşi tarafından yapılması, herkesin sükûnet içinde olması gibi) deftere yazılmış, ölen büyükbabanın onlar boğulmadan önce odaya gelip hepsinin ipini çözeceği ve onları kurtaracağı eklenmiştir.

80 yaşındaki büyükanne fazla kilolu ve hasta olduğundan yatağında yatarken yan taraftan asılı, diğerleri ise tavana asılı olarak ve tam bir teslimiyet içinde ölmüşlerdir (Netflix, 2021a). Bu örnekte de görüleceği gibi karanlık liderliğin en problemlili yönlerinden birisi, takipçilerin (hatta liderlerin de) nasıl bir karanlık (belirsizlik, risk, anlamsızlık, yıkım) içinde olduklarını veya o istikamette gittiklerini anlayamamalarıdır. Bunu fark ettiklerinde bazen geç kalınmış olmaktadır.

Bu çalışma Jim Jones'un konuşmaları ile sınırlandırıldığından ortaya konan bulgu ve değerlendirmeler bir fenomenin "olaylara yüklediği anlamlar" ve "kişisel (öznel) tecrübeleri" (Baş ve Akturan, 2017) ışığında ele alınmıştır. Bu bakımdan genel çıkarımlar için benzer daha fazla örneğin incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Jim Jones'un 950 ses kasetinin (ki 750'si konuyla doğrudan veya dolaylı ilgili konuşmalardır) büyük bölümü incelenmiş olsa da kritik olmadığı düşünülen başlıklardaki kaset transkriptleri incelenmemiştir. Sonraki araştırmalarda daha derinlikli ve ayrıntılı çalışmalarla dikkatlerden kaçan yeni bulguların ortaya çıkarılması olasıdır. Aynı şekilde sözün/hitabın gücü ile eyleme dönüştürebilme potansiyelinin karanlık bir liderlikte ne denli risk taşıyabileceğinin başka araştırmalara konu edilmesinde yarar görülmektedir. Bu bağlamda Hitler'in hazırlıklı/metne bağlı konuşmaları manipülatif olması bakımından, Cennetin Kapısı (Heaven's Gate) tarikatının kurucusu Marshall Herff Applewhite'in doğal akışlı konuşmaları tarikat üyelerini tek bir kişiliğe evirebilmesi bakımından incelemeye değer görülmektedir.

Bu çalışma alanyazına doğrudan katkı sağlamaktan çok sosyal yaşamın gerçekliğine pratik katkı sağlamayı hedeflemiştir. Bu bağlamda toplumsal yaşama yarar sağlayacağı öngörülen bir konu olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla alanyazın için orijinal bir değeri sınırlıdır veya bulunmamaktadır.

Bu çalışmada tartışma konusu olarak belirlenen tek bir konu bulunmaktadır. Genellikle liderlerin söylem ve eylemleri –nihai sonuçları ortaya çıkıncaya dek— umut ve başarı vadettiği için, takipçileri de "Liderimizin mutlaka bir bildiği vardır." ve/veya "Büyük resmi o görüyor, ben eksik bilgimle büyük olasılıkla yanılıyorumdur." şeklindeki bilişsel/duygusal tuzağa düştükleri için lidere karşı gelinememektedir. Reddedilemeyecek gerçekler açıkça anlaşıldığında ise genellikle geç kalınmış olmaktadır. Takipçiler kaçınılmaz son gelmeden önce karşı koyamazlar çünkü liderin karanlık yanını kanıtlayamazlar, çıkmayan candan umut kesilmeyeceği gibi henüz bitmemiş maç da kaybedilmiş değildir. İncelemede de açıkça görülmektedir ki Jim Jones yıllar boyunca takipçilerini büyük bir güne hazırlamış, onları ırkçılıktan, sosyal adaletsizliklerden ve olası nükleer zararlardan korumuş, birçok umutsuz hastayı mucizevi şekilde iyileştirmiş, zamanla da babaları, kutsalları (peygamberleri, mesihleri), hatta tanrıları olmuştur. Sevgi-korku, saygı-kaygı, umut-çaresizlik gel-git sarmalında sıkışıp kalan takipçilerinin, Jim Jones'a ve onun öğretilerine güvenmekten başka bir alternatifi de kalmamıştır. "O ne diyorsa doğrudur ve uygulanmalıdır." düşüncesi yaygınlaştıkça da bireyler kişiliklerini kaybetmiş (veya kişiliklerinden vazgeçmiş), toplulukça-benzeşmiş-tekil bir Jim Jones kişiliğine evrilmişlerdir. Tartışma sorusu şudur: Jim Jones, tarikat üyelerinin topluca intihar etmelerini istemeden ne kadar süre önce ve kim buna engel olabilirdi? Nasıl engel olabilirdi? Engel olabilir miydi? Karanlık liderliğe ve sonuçlarına engel olmanın aslında bir yolu vardır. Basit ve etkili bir yoldur, ancak uygulaması büyük özveri gerektirmektedir. Takipçilerden –sorgulama gücü, cesareti, etik anlayışı, özgür ve adaletli düşünebilme yetisi hâlâ canlı kalabilen bir veya birkaç kişinin— kendi geleceklerini, saygınlıklarını, güvenirliliklerini yok etmek pahasına gördükleri/gözlemedikleri veya hissettikleri karanlığı öncelikle liderlerine ve liderin yakın çevresine, sonuç alamazlarsa liderin takipçilerine ısrarla dile getirmeleri, yine sonuç alamazlarsa yetkili ve yasal makamlara aynı ısrarla girişimde bulunmaları bir çözüm yolu olacaktır. Bu girişimde bulunmak isteyenler, Jim Jones'un da sık kullandığı şekliyle, liderleri ve örgütleri tarafından kaçak (defector), hain (traitor) gibi aşağılayıcı ifadelerle damgalanacaktır. Basit ve etkili olan bu yolun büyük özveri gerektirmesi ve zor uygulanması da bu yüzden.

Kaynakça

- Aktaş, H. (2022). *Kültürel temelleri ile otokratik ve narsistik liderlik (1. bs.)*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Ashforth, B. E. (1994). Petty tyranny in organizations. *Human Relations*, 47(7), 755-778, doi:10.1177/001872679404700701
- Baş, T. ve Akturan, U. (2017). *Sosyal bilimlerde bilgisayar destekli nitel araştırma yöntemleri (3. bs.)*. Ankara: Seçkin.
- Başar, U. (2020). A multilevel study of relationships between leaders' dark triad and employee burnout: Mediating role of perceived dark leadership, *Journal of Business Research-Turk*, 12(3), 2407-2423. doi:10.20491/isarder.2020.983
- Başar, U. ve Açıkgöz, S. (2020). Çalışanın karanlık liderlik algısı ile intikam alma niyeti arasındaki ilişkide nevrotizmin düzenleyici rolü. 28. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi (Online) Bildiriler Kitabı*. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, 410-421.
- Beltran, W. (2013). Jonestown, paradise lost: An investigation of Jim Jones and the People's Temple. *The Eastern Illinois University Political Science Review*, 3(1), 1-19. Erişim adresi: <https://thekeep.eiu.edu/eiupsr/vol3/iss1/3>
- Bradsher, G. (2015). Hitler's final words (his political testament, personal will, and marriage certificate: From the bunker in Berlin to the National Archives. *Prologue*, Spring (Bahar) sayısı (30 Nisan), 16-25. Erişim adresi: <https://www.archives.gov/files/publications/prologue/2015/spring/hitler-will.pdf>
- Buğra, T. (2020). *Gençliğim eyvah (26. bs.)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çoban, C (2022). The dark side of leadership: A conceptual assessment of toxic leadership. *Business, Economics and Management Research Journal (BEMAREJ)*, 5(1), 50-61. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1977827>
- Dağistan, U (2023). The phenomenon of dark leadership a conceptual evaluation. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD)*, 23(4), 1071-1090.
- De Hoogh, A. H. B. ve Den Hartog, D. N. (2008). Ethical and despotic leadership, relationships with leader's social responsibility, top management team effectiveness and subordinates' optimism: a multi-method study. *The Leadership Quarterly*, 19(3), 297-311. doi:10.1016/j.leaqua.2008.03.002
- Endicott, W. (Los Angeles Times) (1981). Leo Ryan's daughter joins cult. *The Washington Post*. Erişim adresi (14 Haziran 2023): <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle>.
- Einarsen, S., Aasland, M. S. ve Skogstad, A. (2007). Destructive leadership behaviour: A definition and conceptual model. *The Leadership Quarterly*, 18, 207-216. doi:10.1016/j.leaqua.2007.03.002
- Fascia, S. (2018). The value of dark leadership. *Journal of Strategy, Operations & Economics (JSOE)*, 3(2), 1-6. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/323264960_The_Value_of_Dark_Leadership

- Frisk, L. (2021). The narrative of Ma Anand Sheela: Charisma and institutionalization in the Osho movement. *Nova Religio*, 24(4), 41-57. doi:10.1525/nr.2021.24.4.41
- Giorgi, A. (1997). The theory, practice, and evaluation of the phenomenological method as a qualitative research procedure. *Journal of Phenomenological Psychology*, 28(2), 235-260. doi:10.1163/156916297X00103
- Glad, B. (2002). Why tyrants go too far: Malignant narcissism and absolute power. *Political Psychology*, 23(1), 1-37. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/3792241>
- Guinn, J. (2017). *The road to Jonestown: Jim Jones and Peoples Temple*. New York: Simon & Schuster.
- Harvey, S. (2021). *Jim Jones, Jonestown, and the Peoples Temple of the disciples of Christ*. James Crossley and Alastair Lockhart (eds.), *Critical Dictionary of Apocalyptic and Millenarian Movements* içinde. Erişim adresi: www.cdamm.org/articles/peoples-temple.
- Higgs, M. (2009). The good, the bad and the ugly: Leadership and narcissism. *Journal of Change Management*, 9(2), 165-178. doi:10.1080/14697010902879111
- Judge, J. (1985). *The black hole of Guyana: The untold story of the Jonestown massacre*. Erişim adresi: <https://ratical.org/ratville/JFK/JohnJudge/Jonestown.pdf>.
- Kellerman, B. (2004). *Bad leadership: What it is, how it happens, why it matters?* Boston (MA): Harvard Business School Press.
- Kelley, J. L. (2019). 'I have to be all things to all people': Jim Jones, nurture failure, and apocalypticism (Chapter 20). Mayer, C. H. and Kovary, Z. (Eds.), *New Trends in Psychobiography* içinde (s. 363-379). Cham, Switzerland: Springer.
- Klaus, K. ve Moon, H. (2023). Examining dark personality traits and leader-member relationships. *Open Access Journal of Addiction and Psychology*, 7(3), 1-7. doi: 10.33552/OAJAP.2023.07.000661
- Lipman-Blumen, J. (2005). *The allure of toxic leaders: Why we follow destructive bosses and corrupt politicians — and how we can survive them*. New York: Oxford University Press.
- Lipman-Blumen, J. (2011). Toxic leadership: A rejoinder. *Representation*, 47(3), 331-342. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/271995041_Toxic_leadership_A_rejoinder
- Machiavelli, N. (2010). *The prince*. Erişim adresi: <https://www.planetebook.com/the-prince>
- Mackey, J. D., Ellen III, B. P., McAllister, C. P. ve Alexander, K. C. (2021). The dark side of leadership: A systematic literature review and meta-analysis of destructive leadership research. *Journal of Business Research*, 132(August), 705-718. doi:10.1016/j.jbusres.2020.10.037
- McIntosh, G. L. ve Rima, S. D. (1997). *Overcoming the dark side of leadership: The paradox of personal dysfunction*. Grand Rapids, MI: Baker Books.

- Netflix (2018). *Wild wild country* (Documentary film). Yönetmenler: Chapman Way ve Maclain Way. Altı bölüm. Duplass Brothers Productions.
- Netflix (2021a). *House of secrets: The Burari deaths*. Historical documentaries. Üç bölüm. Yapımcılar: Leena Yadav ve Anubhav Chopra.
- Netflix (2021b). *Searching for Sheela* (Indian documentary film). Yönetmen: Shakun Batra. Bir bölüm. Dharmatic Jouska Films.
- Nugent, J. P. (1979). *White night*. New York: Rawson, Wade Publishers.
- Ordun, G. (2021). *Bilgi işletmelerinde insan davranışı ve yönetimi (1. Bs.)*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Öztekin, H. A. (2020). *Hiç kimse görmek istemeyen biri kadar kör olamaz - İbni Sina (Çağları aşan bir deha)*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Pelletier, K. L. (2010). Leader toxicity: An empirical investigation of toxic behavior and rhetoric. *Leadership*, 6(4), 373-389. doi:10.1177/1742715010379308
- Poelle, M. R. (2008). *Leadership: Fifty great leaders and the worlds they made (1. bs.)*. Westport (CT/USA): Greenwood Press.
- Robbins, S. P. ve Judge, T. A. (2017). *Organizational behavior (17. Bs.)*. Global Edition. UK: Pearson.
- Rose, S. (1979). *Jesus and Jim Jones*. New York: The Pilgrim Press.
- Schyns, B., Wisse, B. ve Sanders, S. (2019). Shady strategic behavior: Recognizing strategic followership of dark triad followers. *Academy of Management Perspectives*, 33(2), 234-249. doi:10.5465/amp.2017.0005
- SDSU (San Diego State University) (2023). *Alternative considerations of Jonestown & Peoples Temple*. Erişim adresi: https://jonestown.sdsu.edu/?page_id=43
- Sheela, M. A. (2012). *Don't kill him! The story of my life with Bhagwan Rajneesh*. Hindistan, Yeni Delhi (New Delhi): Fingerprint (Prakash Books).
- Silver, C. F. (2013). Review of Heaven's Gate: Postmodernity and Popular Culture in a Suicide Group by George D. Chryssides. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 16(4), 135-136. doi: 10.1525/nr.2013.16.4.135
- Tekindal, M. ve Uğuz Arsu, Ş. (2020). Nitel araştırma yöntemi olarak fenomenolojik yaklaşımın kapsamı ve sürecine yönelik bir derleme. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 20(1), 153-182. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1355632>
- Tepper, B. J. (2000). Consequences of abusive supervision. *Academy of Management Journal*, 43(2), 178-190. doi:10.2307/1556375

Varagur, K. (2019). Indian guru Rajneesh's ex-aide to star in new documentary. Associated Press, Hindistan, Yeni Delhi (New Delhi). Erişim adresi: <https://apnews.com/article/b05d1ecb488c4d67b976781fbc4d709>

Zeller, B. E. (2014). *Heaven's Gate: America's UFO religion*. New York: NYU Press.

Extended Abstract

Purpose

The academic purpose of this study has been to deeply understand the dark leadership and dark sides of leadership particularly in the context of its negative consequences on the leaders themselves, their followers and their organizations. Focal point on the dark leadership has been the life and speeches of one of the darkest phenomena in history, Jim Jones, who led his followers (Peoples Temple cult) to a mass suicide (or a mass murder/massacre) on November 18, 1978. It is aimed to demonstrate how difficult it will be to realize the darkness in a leadership even until the final destination or the last exit. So, the purpose of this study has been to assess the role/effect of dark leaders' speeches, and to investigate the possible ways to prevent or diminish the possible destructive consequences of dark leadership before they occur.

Design and Methodology

This study, as a qualitative research design, is based on the interpretation of Jim Jones's audio-recorded speeches. In addition, a small number of video recordings were examined to reinforce the subject. As part of qualitative research design, phenomenological method is used to reveal relative perceptions, life experiences, and emotions of Jim Jones, making him the center of gravity in this study. It is considered important to examine the experiences of more than 900 members of the Peoples Temple cult, which resulted in a mass suicide. The process of Jim Jones from the founding the cult to the nurturing, developing with great effort in the days, months and years, and eventually bringing to a point of disaster resulted in mass suicide on November 18, 1978.

San Diego State University (SDSU)'s extensive archive library of a total of 950 audio tapes, 750 of which include Jim Jones's speeches, sermons, meetings, phone calls, radio talks/interviews etc., provides the main content of this study. These tapes were generally recorded in ordinary and real times in a natural way where Jim Jones could express himself comfortably. The most striking of these tapes is undoubtedly the audio tape dated on the mass suicide day (November 18, 1978) as it is well known as the Death Tape.

Due to the nature of the study, informed consent or ethics committee approval was not required.

Findings

An important finding of this study is that Jim Jones's speeches evolved over time into a process in which the concept of death was mentioned more frequently. While socially acceptable concepts such as love, tolerance, freedom, social justice etc. were more prevalent in Jim Jones's speeches from his early years, themes of anger, rage and death were repeated more frequently in his later years, especially in his speeches in Guyana. Goals such as extraordinary events, superhuman healing abilities, desire to leave a well-known mark on history, and influencing large communities are notable characteristics of Jim Jones. In his speeches, it is seen that he uses tactics to influence his followers and shape them for his cause of existence.

As his fame increased, his messages shifted from moral and religious peacefulness to a socialist ideological conflict. His tone of voice, which was initially soft and comprehensive, became harsher and more revolutionary. He attempted to struggle with all big problems of his time he lived in by taking responsibilities on his own shoulders that he could barely bear, and eventually this burden reached a point that exceeded his endurance. As he increased his intake of drugs and body supplements, he began to lose his ability to think clearly and behave more aggressively.

In his recent speeches, expressions that evoke or openly praise mass suicide can be seen. He tried this by making his followers drink fake poison (kool-aid juices), especially during the White Night drills he performed on some nights. His followers lost their psychological power over time and surrendered to Jim Jones's will in every aspect. In the Death Tape recorded on November 18, 1978, when the mass suicide took place, Jim Jones asked (requested) more than 900 of his followers to commit a revolutionary suicide. As these people were at the peak of their weakness, they could not find the strength to resist while sacrificing their lives for this cause. It is very striking that dark leaders have the ability to manipulate and persuade their followers to commit unthinkable actions, including suicide.

Research Limitations

This study is limited to the speeches of Jim Jones. In this regard, it should be evaluated as an example (a case) only, and there should be more examples to reach to more general conclusions. Out of 950/750 voice-recordings, while a significant part (of transcripts) has been examined by considering the relevant titles of recordings, there might still be hundreds of recordings that have valuable speech parts providing information clues leading the Peoples Temple to this disaster.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

This study mainly has implications for the real (living) world rather than the academic world. This study does not aim to contribute to academic literature. In this regard, there are no suggestions in academic literature either theoretical or practical. Recommendations are only available in terms of practical and social context to real people in real life.

The conclusion reached in this study is as follows: An effective solution that will work in dispelling this weak but deep leadership darkness is to enlighten/remind the leader, his/her inner circle, and eventually his/her followers with the continuous efforts. This enlightenment/reminder should/must/can be done by one or a few followers who did not lose their conscience and the power of questioning. If these followers fail in their efforts, then they should/must/can demonstrate bravery without any delay to inform and alarm the competent and relevant authorities.

Originality/Value

This study has little (or no) original value in the academic context. It is a study that takes into account the benefit of society rather than an academic priority. In this respect, the study may have some value in the context of social benefit/meaning.

Araştırmacı Katkısı: Ruhi BAĞÇIVAN (%100).

Hava Trafik Kontrolörlerinin İnisiyatif Almadan Çalışmasının Trafiklerin Uçuş Süresine Etkisi ve Maliyeti ¹

Osman Atilla ALTINTAŞ ² - Suat USLU ³

Başvuru Tarihi: 01.01.2024

Kabul Tarihi: 25.04.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Türkiye’de hava trafik kontrolörleri, çalışma koşullarındaki ve haklarındaki mağduriyetleri ifade etmek için 9 hafta boyunca belirli günlerde İnisiyatif Almadan Çalışma (İAÇ) kapsamında tam kurallı operasyon uygulamıştır. Bu kapsamda hava trafik kontrolörleri, havacılık prosedürlerini ve kurallarını birebir uygulamıştır. Operasyon emniyeti ve güvenliğini riske atmadan, planlanan hava trafik akışında herhangi bir inisiyatif uygulama olmaksızın operasyon süreci yönetilmiştir. Bu süreç bazı meydanlarda gelen ve giden trafiklerin planlanan zamanlarında uçuşunu gerçekleştirmesini etkilemiş, havada yapılan beklemeleri arttırmış ve bunlarla birlikte uçuş safhalarında genel bir gecikmeye sebep olmuştur. Emniyet hiçbir şekilde riske atılmadan yapılan bu çalışmalar hava trafik kontrolörlerinin, havacılık operasyonlarındaki etkilerini gözler önüne sermek ve havacılık sektörüne olan katkılarını ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Bu çalışmada, İAÇ sürecinde yapılan operasyonlar karşılaştırmalı olarak analiz edilmiş ve süreç içerisinde oluşan gecikme maliyetlerindeki farklar ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hava Trafik Kontrol, Maliyet Analizi, İnisiyatif, Hava Trafik Yönetimi

Atıf: Altıntaş, O. A. ve Uslu, S. (2024). Hava trafik kontrolörlerinin inisiyatif almadan çalışmasının trafiklerin uçuş süresine etkisi ve maliyeti. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 617-628.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Eskişehir Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Hava Trafik Kontrol Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, osmanatillaaltintas@outlook.com, ORCID: 0000-0001-7328-3409

³ Eskişehir Teknik Üniversitesi, Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Hava Trafik Kontrol Bölümü, suslu@eskisehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6344-8641

The Effect and Cost of Air Traffic Controllers Working Without Initiative on the Flight Time of Traffic

Osman Atilla ALTINTAŞ⁴ - Suat USLU⁵

Submitted by: 01.01.2024

Accepted by: 25.04.2024

Article Type: Research Article

Abstract

In Türkiye, air traffic controllers implemented full-fledged work on certain days without taking the initiative to express their grievances. In this context, air traffic controllers provide air traffic service by strictly complying with aviation procedures and rules, without taking any initiative in the planned air traffic flow without risking operational safety and security. This situation affects the incoming and outgoing traffic in some airports to perform the operation at the planned times, increases the waiting in the air, and causes a general delay in the flight phases. These execution carried out without risking safety in any way, aim to reveal the effects of air traffic controllers in traffic management and to reveal their contributions to the aviation industry. In this study, operations performed without taking initiative were comparatively analyzed and the differences in operation costs were revealed.

Keywords: Air Traffic Control, Cost Analysis, Initiative, Air Traffic Management

⁴ Eskisehir Technical University, Institution of Graduate Schools, Department of Air Traffic Control, PhD Candidate, osmanatillaaltintas@outlook.com, ORCID: 0000-0001-7328-3409

⁵ Eskisehir Technical University, Faculty of Aeronautics and Astronautics, Department of Air Traffic Control, suslu@eskisehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6344-8641

Giriş

Hava trafik kontrolörleri Türkiye çapında bir olarak İnisiyatif Almadan Çalışma (İAÇ) olarak adlandırdıkları bir süreç uygulamışlardır. Bu süreçte meslek özlük haklarının iyileştirilmesi için adım atan hava trafik kontrolörleri dokuz hafta boyunca belirli günlerde İAÇ uygulayarak tüm hava trafik hizmetlerini kuralları ve prosedürleri harfiyen uygulayarak gerçekleştirmişlerdir. Bu süreç boyunca, uçuş emniyeti hiçbir şekilde riske atılmadan, hava trafik kontrolörlerinin, Türkiye'deki havacılık sektörüne etkileri ve katkıları gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada hava trafik kontrolörlerinin etkileri hesaplanmadan önce hava trafik hizmetleri ve hava trafik kontrolörlerinin çalışma usulleri hakkında araştırmalar derlenmiştir. Ardından İAÇ amacı ve süreci açıklanmıştır. İAÇ kapsamında uygulama yapılan günler gecikmeler bakımından karşılaştırmalı olarak ifade edilmiş ve belirli zaman aralıklarında oluşan gecikmeler ile İAÇ etkisinde oluşan ekstra gecikmeler hesaplanmıştır. Karşılaştırmalı olarak hesaplanan gecikmeler, EUROCONTROL tarafından ekonomik analizlerde kullanılması için hazırlanan veriler kullanılarak, maliyetlerin hesaplanması yapılmıştır. Bu hesaplamalar sonucunda hava trafik kontrolörlerin inisiyatiflerinin mali katkısı ortaya çıkarılmıştır.

Hava Trafik Hizmetleri

Hava Trafik Hizmetleri, uçuş bilgi hizmeti, alarm hizmeti, hava trafik kontrol hizmeti ve tavsiye hizmetini bünyesinde barındıran genel bir terimdir. ICAO EK-11'e göre hedefleri aşağıdaki gibidir;

1. Hava araçlarının birbirleriyle çakışmalarının önlenmesi,
2. Hava araçlarının manevra sahasındaki hava araçları ve engellerle çakışmasının engellenmesi,
3. Hava trafik akışının sürdürülmesi ve hızlandırılması,
4. Uçuşların güvenli ve verimli bir şekilde yürütülmesi için yararlı tavsiye ve bilgilerin sağlanması,
5. Arama ve kurtarmaya ihtiyaç duyan hava araçlarının bilgilerinin ilgili kuruluşlara iletilmesi ve gerektiğinde bu kuruluşlara yardımcı olunması (ICAO, 2018).

Bu kapsamda hava trafik kontrolörleri, küresel çapta hava trafik kontrol sistemindeki hava trafiğinin emniyetli akışının sağlanması için eğitilmiş kişilerdir. Birçok kuralı ve prosedürü uygulayarak, tavsiyeler, öneriler, bilgiler ve talimatlar vererek sorumlulukları altındaki hava araçlarının arasındaki emniyetli mesafeyi sürdürürler. Hava araçları önceden belirlenmiş rotalar ve hava trafik kontrolörleri tarafından sağlanmış talimatlar kapsamında hareket etmelidir. Bu kapsamda herhangi bir uçuş, her zaman uçuşunu ve kalkışını gerçekleştiremeyebilir (SHGM, 2023). Hava trafik kontrolörlerinin uygulamaları ICAO tarafından yayınlanmış Doküman 4444 kapsamında hava seyrüsefer hizmetine ilişkin prosedürler olarak, ICAO Ek-2 Hava Kuralları ve ICAO Ek-11 Hava Trafik Hizmetleri'nde yer alan tavsiyeler ve standart uygulamaları tamamlayıcı nitelikte belgelenmiştir. Gerektiği durumlarda bölgesel prosedürlerle de desteklenir (ICAO, 2016). Türkiye AIP yayınında belirtildiği üzere Türkiye'de hava trafik hizmetlerinden Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü sorumludur ve sorumluluk sahası, Ankara ve İstanbul uçuş bilgi sahaları içinde kalan açık deniz ve üzerinde kalan uluslararası hava sahası dahil olmak üzere tüm ülke topraklarını kapsayan sahadır. Hava trafik hizmetleri sağlanırken de ICAO tarafından yayınlanan aşağıdaki dokümanlar referans alınmaktadır;

- Ek-2 Hava Kuralları,
- Ek-11 Hava Trafik Hizmeti,
- Doküman 4444 Hava Seyrüsefer Hizmetlerine ilişkin yöntemler – Hava Kuralları ve Hava Trafik Hizmetleri,
- Doküman 8168 Hava Seyrüsefer Hizmetlerine ilişkin yöntemler – Hava Aracı İşletimi,
- Doküman 7030 Bölgesel tamamlayıcı yöntemler (DHMI, 2022).

Kontrolör Çalışma Usulleri

Hava trafik kontrolörleri, meydan kontrolörü, yaklaşma kontrolörü ve saha kontrolörü olarak üç farklı pozisyonda çalışır (Skybrary, 2021). Bu pozisyonlar ile hava sahasının bütününde trafiklerin farklı taleplerine birbirleriyle koordinasyon içinde çalışarak hizmet verirler. Bu hizmet verilirken birçok farklı araç ve teknikler kullanılmaktadır. Bu tekniklerden bazıları vektörleme, hız kontrolü, varyo kontrolörü ve seviye değişikliği gibidir (Skybrary, 2021). Bu teknikler kullanılarak hava araçlarının birbirleriyle olan mesafeleri belirtilen yayınlarda bulunan limitler dahilinde yatayda ve dikeyde emniyetli olarak tutulmaktadır. Bu teknikler ICAO Ek-11'de verilen hedefleri gerçekleştirmek amacıyla kullanılırken kimi zaman çakışmaların önlenmesi için de uygulanan herhangi bir teknik verimi de düşürebilmektedir. Bu durumlarda birinci öncelik her zaman emniyet olmalıdır (DHMİ, 2023). Aynı zamanda bu tekniklerin kullanımı hava aracını planlanan rotalarından daha kısa bir rota ile uçurulabileceğinden, uçuş süresini kısaltabilmektedir. Ama emniyet sebepleri haricinde böyle bir uygulama yapılması EUROCONTROL tarafından önerilmemektedir (EUROCONTROL, 2023). Bu tarz uygulamaların sektörizasyonda ve havalimanı planlamalarında aksamalara neden olabileceği bilinmektedir. Planlamalar yapılırken uçuş planları baz alınmakta ve kapasiteler planlardaki sürelerle göre belirlenmektedir. Erken gelen bir trafik, planlanan zamanından daha önce geldiği için kapasitenin aşmasına sebep olabilmektedir. Direk rota vermek gibi teknikler bu tarz durumlara yol açabileceği için uygulanmadan önce geniş çapta değerlendirilmelidir (Skybrary, 2021). Görüldüğü üzere hava trafik kontrolörlerinin bu teknikleri kullanmaları her zaman trafiği hızlandırmamakta, kapasitenin aşımı durumlarında daha fazla gecikmelere veya iş yükü artışına da neden olabilmektedir.

İnisiyatif Almadan Çalışma

Doküman 4444, hava sahası kısıtlamaları, hava trafik kontrolörü iş yüküne ve trafik yoğunluğuna bağlı olarak, yapılan koordinasyonlarda zaman kaybı yaşanmaması koşuluyla, bir hava aracına mümkün olan en kısa rotanın sunulmasını önermektedir (ICAO, 2016). Öneride belirtildiği üzere rotanın sunulmasında iş yükü ve trafik yoğunluğuna bağlı olduğu çok net ifade edilmiştir. İş yükü, hedeflenen görev talepleri karşısında maruz kalınan çevresel talepleri ve bu taleplere karşılık verebilmek için hava trafik kontrolörünün becerileri arasındaki bağlantıyı yansıtmaktadır (Turhan, Açıknel ve Güneş, 2022). Bir kontrolörün iş yükü birçok faktöre bağlı olarak değişebilmesine rağmen, kendi sektöründe yönettiği trafiklerin yoğunluğuyla yakından ilişkilidir (Edwards, Martin, Bienert ve Mercer, 2017). Bu yoğunluğu sınırlamak için prosedürler mevcut olsa da bahsedilen teknikler veya uygulamalar, artan esneklik talepleri, sivil ve askeri trafiklerin bir arada bulunması gibi durumlar sonucunda, gerçek trafiklerde farklılıklar görülebilmektedir. Hava trafik sisteminin karmaşıklığı giderek arttıkça iş yükü, hava trafik kontrolörlerinin performansını etkileyen en önemli faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir (Di Nocera, Fabrizi, Terenzi ve Ferlazzo, 2006).

Türkiye'deki hava trafik kontrolörleri de 9 Eylül 2023 tarihinde kendi özlük hakları, mesleki koşullarının geliştirilmesi için farkındalık yaratmak amacıyla bu tekniklerin kullanımında, kendi iş yüklerini ve trafik yoğunluğunu inisiyatif olarak arttırmayacak şekilde, uluslararası ve ulusal mevzuatlara harfiyen uyararak çalışmaya devam edeceklerini bildirmişlerdir. Bu kapsamda İnisiyatif Almadan Çalışma (İAÇ) olarak adlandırdıkları bir süreç için çağrıda bulunmuşlardır. Bu süreçte zorunluluk teşkil etmeyen, iş yükü ve sorumluluk arttırma pahasına yapılan direk rota verme tekniğinin yapılmaması, AIP'lerde belirtilen usullerin inisiyatif almadan harfiyen uyulmasına karar verilmiştir. Tabi ki bu tarz tekniklerin, emniyet artırılması ve acil durum deklare eden, VIP, ambulans, askeri uçuşlar ve insansız hava araçları için uygulanması gerekiyorsa her türlü inisiyatif alınarak uygulamaların devam ettirileceğine de karar verilmiştir. İAÇ süreci 26 Eylül tarihinde başlamış olup haftanın salı ve perşembe günleri çalışmalar devam etmiştir (HTK-SEN, 2023). Toplam dokuz hafta süren İAÇ süreci, iki hafta boyunca salı ve perşembe günleri, bir hafta cuma ve pazar uygulanmış, geri kalan haftalarda ise cuma, cumartesi ve pazar günlerinde uygulama yapılmıştır. 30 Kasım 2023 tarihinde ise İAÇ'ye ara verilmiştir (HTK-SEN, 2023). Uygulamanın tarihlerinin tamamı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1
İAÇ Uygulamasının Yapıldığı Günler

1. Hafta		2. Hafta		3. Hafta	
26.Eyl.23	Salı	3.Eki.23	Salı	13.Eki.23	Salı
28.Eyl.23	Perşembe	5.Eki.23	Perşembe	15.Eki.23	Perşembe
4. Hafta		5. Hafta		6. Hafta	
20.Eki.23	Cuma	27.Eki.23	Cuma	3.Kas.23	Cuma
21.Eki.23	Cumartesi	28.Eki.23	Cumartesi	4.Kas.23	Cumartesi
22.Eki.23	Pazar	29.Eki.23	Pazar	5.Kas.23	Pazar
7. Hafta		8. Hafta		9. Hafta	
10.Kas.23	Cuma	17.Kas.23	Cuma	24.Kas.23	Cuma
11.Kas.23	Cumartesi	18.Kas.23	Cumartesi	25.Kas.23	Cumartesi
12.Kas.23	Pazar	19.Kas.23	Pazar	26.Kas.23	Pazar

Yöntem

Yapılan çalışma kapsamında EUROCONTROL tarafından yayınlanan günlük dakiklik verileri analiz edilmiştir (EUROCONTROL, 2023). Bu kapsamda tüm Türkiye ülke bazında incelenmiş olup havalimanı bazında analiz yapılamamıştır. EUROCONTROL tarafından sunulan veriler sadece ülke bazında olup, gelen ve giden trafik olarak yayımlanmaktadır. Elde edilen veriler göz önünde tutularak, uçuş başına planlanan ve gerçek takoz çekme zamanları arasındaki farka giden trafik gecikmesi, planlanan ve gerçek takoz koyma zamanları arasındaki farka ise gelen trafik gecikmesi denilmiştir. Bu farklardan oluşan gecikmeler İAÇ uygulanan ve uygulanmayan günler baz alınarak analiz edilmiştir. 2023 Eylül ayında başlayan süreç öncelikle Eylül ayı içerisindeki diğer haftalarla karşılaştırılmıştır. Sonrasında dokuz hafta analiz edilmiş ve her haftada görülen gecikmeler ve İAÇ uygulanan günlerdeki gecikmeler hesaplanmıştır. Elde edilen verilerle karşılaştırma yapılarak İAÇ etkisinde oluşan gecikmeler hesaplanmıştır.

İAÇ Sürecinde Oluşan Gecikmeler

2023 yılında Eylül ayı İAÇ uygulamasının başladığı ilk ay olmuştur. Bu uygulama 26 Eylül tarihinde hayata geçmiş ve Eylül ayı ortalamalarında gecikmelerin arttığı görülmüştür. Yapılan analizde Eylül ayı ilk pazartesten olacak şekilde 4 haftaya bölünmüştür. Bu kapsam 4-10 Eylül, 11-17 Eylül, 18-24 Eylül ve 25 Eylül-1 Kasım tarihleri 4 ayrı hafta olarak Tablo 2'de incelenmiştir. Yapılan inceleme göre Eylül ayı bazında gecikmelerde azalma eğilimi görülürken, İAÇ başlaması ile önceki haftanın iki katından daha fazla gecikme ortalaması görülmüştür.

Tablo 2
Eylül 2023 Haftalık Gecikme Ortalamaları

Ortalama Gecikme (dk)	Giden	Gelen
1. Hafta	23,63	23,41
2. Hafta	18,27	18,57
3. Hafta	16,28	16,71
4. Hafta	32,67	34,88

9 hafta süren İAÇ kapsamında her hafta, o haftanın takoz çekme ve koyma gecikmelerindeki ortalamaları ile İAÇ uygulamasının olduğu günlerin ortalamaları karşılaştırılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda aralarındaki farklar analiz edilmiş ve tüm veriler Tablo 3'te paylaşılmıştır. 25 Eylül – 1 Kasım haftası İAÇ uygulamasının

başladığı ilk hafta olmasıyla birlikte tüm süreç boyunca gelen ve giden trafiklerde en yüksek gecikme ortalamasına sahip olan hafta olmuştur. Aynı zamanda İAÇ uygulanan günlerde yaşanan gecikmelerin, haftalık ortalamaya göre daha az olduğu görülmüştür. 2-8 Ekim haftasında İAÇ günlerinde haftalık ortalamaya göre giden trafiklerde 1,41 dakika, gelen trafiklerde 2,06 dakika gecikme yaşandığı görülmüştür. Bunu takip eden 9-15 Ekim haftasında aradaki farklar açılarak haftalık ortalamayla karşılaştırıldığında İAÇ günlerinde giden trafiklerde 6,38 dakika, gelen trafiklerde 7,10 dakika gecikme görülmüştür. Haftalık ortalama ile İAÇ günlerindeki gecikme farkları en çok 6-12 Kasım haftasında görülmüş ve giden trafiklerde 11,34, gelen trafiklerde 12,17 dakikalık fark ortaya çıkmıştır.

Tablo 3
İAÇ Sürecinde Yaşanan Gecikmelerin Ortalamaları ve Farkları

Zaman Aralığı	Haftalık Ort.		İAÇ Günleri Ort.		Fark	
	Giden	Gelen	Giden	Gelen	Giden	Gelen
25 Eylül-1 Ekim	32,67	34,88	32,13	33,39	-0,54	-1,49
2-8 Ekim	25,75	27,33	27,17	29,40	1,41	2,06
9-15 Ekim	17,94	20,60	24,32	27,70	6,38	7,10
16-22 Ekim	18,78	22,59	24,26	28,98	5,48	6,39
23-29 Ekim	22,20	25,90	31,81	36,27	9,61	10,38
30 Ekim-5 Kasım	21,27	22,64	23,68	26,51	2,41	3,86
6-12 Kasım	19,70	19,56	31,04	31,73	11,34	12,17
13-19 Kasım	17,74	19,41	23,79	26,19	6,04	6,78
20-26 Kasım	19,10	20,06	27,33	30,31	8,22	10,25
Genel Ortalama	21,68	23,66	27,28	30,05	5,60	6,39

Tüm süreç boyunca oluşan genel ortalamaya baktığımız zaman İAÇ uygulanan günlerde uçuş başına giden trafiklerde 5,6 dakika, gelen trafiklerde 6,39 dakika gecikme tespit edilmiştir. İlk hafta haricinde diğer bütün İAÇ uygulanan haftalarda, İAÇ günlerinde hem giden hem de gelen trafiklerde daha fazla gecikme görülmüştür. Haftalık bazda gelen trafikler ortalama olarak her zaman giden trafiklerden daha fazla gecikmiş ve genel ortalama üzerinden bakıldığında bu fark 1,98 dakika olmuştur. İAÇ günlerinde ise bu fark 2,77 dakika olmuştur, bu durum da gelen trafiklerin İAÇ sürecinden daha fazla etkilendiğini göstermektedir.

Ortaya Çıkan Maliyetler

Süreç boyunca ortaya çıkan gecikmeler ele alınmıştır. Bu kapsamda gecikmelerin yarattığı maliyetler Tablo 4'te paylaşılan veri baz alınarak incelenmiştir. Bu ücretler EUROCONTROL tarafından hazırlanan ekonomik analizlerde kullanılacak olan standartlar baz alınarak belirlenmiştir. Bu standartlar, ekonomik analizler için yaygın olarak kullanılan veri demetlerini içerir ve bu verilerin uygulanabilirliği ve kullanımına ilişkin tartışmalarıyla sunumunu yapar. Bu değerler genellikle ortalama değerlerdir. Gecikme maliyetlerinin hesaplanmasında EUROCONTROL tarafından sağlanan veriler, Westminster Üniversitesinin 2015 yılında hazırladığı rapor üzerinden referans alınmıştır (Cook ve Tanner, 2015). Bu raporda tüm maliyet bileşenleri ve uçak tipleri dikkate alınmamıştır. Bahsedilen rapordaki veriler temel olarak kullanılarak tahminler ve gerçekler arasındaki farklar belirlenmiş (Galarraga, Abadie, Standfuss, Ruiz-Gauna ve Goicoechea, 2024), kapasitenin maliyetler üzerine olan etkisi araştırılmış (Starita, ve diğerleri, 2020) ve gecikmelerin hesaplanmasında birçok çalışmaya temel olmuştur (Abadie, Galarraga ve Ruiz-Gauna, 2022; Fernandes, Moro, Costa ve Aparicio, 2020; Reitmann ve Schultz, 2019; Delgado, Cook, Cristóbal ve Plets, 2015). Bu çalışmada belirlenen standartlar için uyarılma yapılırken gecikme sürelerinin kısa gecikmeler olarak sınıflandırılabilirliğinden dolayı, 30 dakikadan kısa gecikmeler için hazırlanan veriler kullanılmıştır (EUROCONTROL, 2020). Elimizdeki veriler uçuş sadece

gelen veya giden trafik olmasını belirtmesinden dolayı çalışmayı limitlemektedir. Hazırlanan standartlar giden trafik için kapıda veya takside olmasıyla değişiklik sağlamaktayken giden trafikler için bu faz bilgisi veri olarak sağlanmamaktadır. Aynı şekilde gelen trafikler için düz uçuşun uzatılması veya yaklaşma yönetimiyle maliyette değişiklikler olmaktadır bu faz bilgisi de verilerle sağlanmamaktadır. Bu limitlerden dolayı, EUROCONTROL tarafından sunulmuş verilerin gelen ve giden trafikler için ortalaması alınmıştır.

Tablo 4
Dakikada Ortaya Çıkan Gecikme Maliyeti

Dakikada Oluşan Gecikme Maliyeti	
Gelen	47,5 €
Giden	77,0 €

İAÇ sürecince oluşan gecikmeler göz önüne alınarak giden gelen trafikler için ortaya çıkan maliyetler hesaplanmıştır. Tablo 5'te paylaşılan veriler belirlenen zaman aralıklarında İAÇ sürecinde oluşan gecikme farkları üzerinden hesaplanmıştır. Bu durumda hava trafik kontrolörleri tarafından uygulanan İAÇ süreci boyunca oluşan gecikmelerden dolayı giden bir trafik ortalama 265,8 euro maliyet artışı yaşarken, gelen bir trafik ortalama 492 euro maliyet artışı yaşamıştır.

Tablo 5
İAÇ Etkili Gecikmelerin Trafik Başına Oluşturduğu Maliyetlerin Ortalaması

Zaman Aralığı	Giden	Gelen
25 Eylül-1 Ekim	-25,5 €	-114,6 €
2-8 Ekim	67,1 €	159,0 €
9-15 Ekim	302,9 €	546,4 €
16-22 Ekim	260,5 €	491,8 €
23-29 Ekim	456,4 €	799,1 €
30 Ekim-5 Kasım	114,4 €	297,6 €
6-12 Kasım	538,9 €	937,4 €
13-19 Kasım	287,1 €	522,4 €
20-26 Kasım	390,7 €	789,3 €
Genel Ortalama	265,8 €	492,0 €

Sonuç

Hava trafik kontrolörleri ellerindeki enstrümanları kullanarak hiçbir kural ihlali yapmadan kendi yarattıkları değerleri 9 hafta boyunca tüm havacılık sektörüne göstermeye çalışmışlardır. Bu süreci İnişiyatif Almadan Çalışma (İAÇ) olarak adlandıran kontrolörler, süreç boyunca haftanın belirli günlerinde kuralları ve prosedürleri harfiyen uygulayarak çalışmışlardır. Türkiye hava sahasında tüm ünitelerde birlik olarak özlük hakları için bu kararı takip eden kontrolörlerin sonucunda ortaya çıkan gecikmeler giden ve gelen trafikler için ele alınmıştır. Bu kapsamda İAÇ etkisinde ortaya çıkan gecikmeler hesaplandığında, trafik başına ortalama olarak, giden trafikler için 5,6 dakika, gelen trafikler için 6,39 dakika gecikme artışı görülmüştür. Aynı zamanda eylül ayında gecikmelerde azalma eğilimi görülürken İAÇ sürecinin başlamasıyla gecikmelerin artışa geçtiği tespit edilmiştir.

Elde edilen bu süre ile EUROCONTROL tarafından oluşturulmuş standart gecikme maliyetleri uyarlanarak ortaya çıkan gecikmeler mali rakamlarla ifade edilmiştir. Bu çalışmayla tüm İAÇ sürecinde ortalama olarak giden trafik başına 265,8 €, gelen trafik başına ise 492 € maliyet artışı yaşandığı hesaplanmıştır. Ortalama maliyet değerine en yakın olan 16-22 Ekim haftasından İAÇ uygulanan üç güne baktığımızda Türkiye için toplam 10.181 kalkış ve iniş gerçekleştiği görülmektedir (EUROCONTROL, 2023). Giden ve gelen trafik sayısını yarı yarıya diye düşünüldüğünde sadece üç günde yaklaşık olarak 1.928.600 € maliyet artışı olabileceği hesaplanmaktadır.

Hava trafik kontrolörlerinin havacılık sektörüne olan katkısını ortaya çıkarmaya çalışan İAÇ sürecinin oluşturduğu maliyetler belirtilmiştir. Bu kapsamda hava trafik kontrolörlerinin sadece uçuş emniyeti için değil havayollarının verimi için de etkisi ortaya çıkmıştır. Havayolu firmaları desteğiyle, operasyon fazlarına daha detaylı bilgi erişimi ve gerçek operasyon maliyetleriyle havalimanı bazında yapılabilecek daha detaylı bir çalışma literatüre ve sektöre katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abadie, L. M., Galarraga, I. and Ruiz-Gauna, I. (2022). Flight delays in Germany: a model for evaluation of future cost risk. *European Journal of Transport and Infrastructure Research*, 22(1), 93-117.
<https://doi.org/10.18757/ejtir.2022.22.1.5936>
- Cook, A. J., and Tanner, G. (2015). *European airline delay cost reference values*. Brussels: EUROCONTROL Performance Review Unit. Erişim Adresi: <https://westminsterresearch.westminster.ac.uk/item/q2614/european-airline-delay-cost-reference-values>
- Delgado, L., Cook, A., Cristóbal, S. and Plets, H. (2015). Controller time and delay costs - a trade-off analysis. Schaefer, D. (Ed.), *Fifth SESAR Innovation Days*. Bologna: SESAR. Erişim Adresi: <https://westminsterresearch.westminster.ac.uk/item/9x218/controller-time-and-delay-costs-a-trade-off-analysis>
- DHMİ. (2022). *AIP Türkiye GEN 3.3 hava trafik hizmetleri*. Ankara: DHMİ.
- DHMİ. (2023). Hava seyrüsefer hizmetleri emniyet ve adil kültür politikası. Erişim Adresi: <https://www.dhmi.gov.tr/Sayfalar/Ssd/HvSsEmniyetYonetimSbMd/HvSddEmniyetHizmetleriAdilKulturPolitikasi.aspx>
- Di Nocera, F., Fabrizi, R., Terenzi, M. and Ferlazzo, F. (2006). Procedural errors in air traffic control: Effects of traffic density, expertise, and automation. *Aviation, space, and environmental medicine*, 77, 639-43.
- Edwards, T., Martin, L., Bienert, N. and Mercer, J. (2017). The relationship between workload and performance in air traffic control: Exploring the influence of levels of automation and variation in task demand. In L. Longo, & M. Leva, *Human Mental Workload: Models and Applications* (pp. 120-139). Cham: Springer. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-319-61061-0_8

- EUROCONTROL. (2020). EUROCONTROL standard inputs for economic analyses edition number: 9.0. Brussel: European Organisation for the Safety of Air Navigation. Erişim Adresi: <https://www.eurocontrol.int/sites/default/files/2021-03/eurocontrol-standard-inputs-economic-analysis-ed-9.pdf>
- EUROCONTROL. (2023, Nisan 4). All together now 2023. Erişim Adresi: <https://www.eurocontrol.int/publication/all-together-now-2023>
- EUROCONTROL. (2023). Daily punctuality - states. Erişim Adresi: <https://www.eurocontrol.int/Economics/DailyPunctuality-States.html>
- EUROCONTROL. (2023). Daily traffic variation - states. Erişim Adresi: <https://www.eurocontrol.int/Economics/DailyTrafficVariation-States.html>
- Fernandes, N., Moro, S., Costa, C. J. and Aparicio, M. (2020). Factors influencing charter flight departure delay. *Research in Transportation Business and Management*, 34, 0-0. doi:10.1016/j.rtbm.2019.100413
- Galarraga, I., Abadie, L. M., Standfuss, T., Ruiz-Gauna, I. and Goicoechea, N. (2024). An approximation of flights, delays and costs for different forecast scenarios: A backcasting exercise. *Heliyon*, 10. doi: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e26480>
- HTK-SEN. (2023, Kasım 30). [@htksen]. Erişim Adresi: <https://twitter.com/htksen/status/1730213386623844365>
- HTK-SEN. (2023, Eylül 9). İnisiyatif almadan çalışma faaliyeti duyurusu. Erişim Adresi: <https://www.htksen.org/post/i%CC%87nisiyatif-almadan-%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fma-faaliyeti-duyurusu>
- ICAO. (2018). Annex 11 - Air traffic services (15. bs.). Montreal: *International Civil Aviation Organization*.
- ICAO. (2016). Doc 4444 - Procedures for air navigation services (16. bs.). Montreal: *International Civil Aviation Organization*.
- Reitmann, S. and Schultz, M. (2019). Machine learning approach to predict aircraft boarding. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 98, 391. doi: <https://doi.org/10.1016/j.trc.2018.09.007>
- SHGM. (2023). Air traffic controller. Erişim Adresi: <https://web.shgm.gov.tr/en/personali-licences-and-training/2129-air-traffic-controller#:~:text=Air%20traffic%20Controllers%20apply%20many,to%20pilots%20by%20means%20of>
- Skybrary. (2021). Basic controller techniques: direct routing. Erişim Adresi: <https://skybrary.aero/articles/basic-controller-techniques-direct-routing>
- Skybrary. (2021). How air traffic control works. Erişim Adresi: <https://skybrary.aero/articles/how-air-traffic-control-works>

Starita, S., Strauss, A., Fei, X., Jovanovic, R., Ivanov, N., Pavlovic, G. and Fichert, F. (2020). Air traffic control capacity planning under demand and capacity provision uncertainty. *Transportation Science*, 54, 882-896. doi: <https://doi.org/10.1287/trsc.2019.0962>

Turhan, U., Açikel, B. ve Güneş, T. (2022). Hava trafik kontrolörlerinin performansını etkileyen faktörler. P. Ünsal, & S. Çeken, *Havacılık Psikolojisi: Kavramlar, Araştırmalar, Uygulamalar* içinde (s. 471-512). İstanbul: İstanbul University Press. doi:10.26650/B/SS32.2022.04.17

Extended Abstract

Purpose

Air traffic controllers across Türkiye have implemented a process they call Working Without Initiative (WWI). In this process, air traffic controllers, who took steps to improve their professional rights, implemented WWI on certain days for nine weeks and operated all air traffic services by strictly following the rules and procedures. This study, it is aimed to reveal the delays caused by the IAC process and to calculate the resulting cost increases.

Design and Methodology

Within the scope of the study, daily punctuality data published by EUROCONTROL was analyzed. In this context, all of Türkiye was examined and no analysis was made on an airport basis. Considering the data obtained, the difference between the planned and actual off-blocking times per flight is called the outgoing traffic delay, and the difference between the planned and actual blocking times is called the incoming traffic delay. Delays resulting from these differences were analyzed based on the days when WWI was applied and the days when it was not applied. The process, which started in September 2023, was first compared with other weeks in September. Afterwards, nine weeks were analyzed and the delays observed in each week and the delays on the days when WWI was applied were calculated. By comparing with the obtained data, the delays in the WWI effect were calculated. These delays and the resulting costs were calculated based on the standards used in the economic analyses prepared by EUROCONTROL. These costs are evaluated as the cost per traffic, per minute, for incoming and outgoing traffic.

Findings

Air traffic controllers tried to demonstrate the values they created to the entire aviation industry for 9 weeks, using the instruments they had, without violating any rules. The controllers, who call this process Working Without Initiative (WWI), worked by strictly following the rules and procedures on certain days of the week throughout the process. Delays that occurred as a result of controllers following this decision for their personnel rights in all units in the Turkish airspace were addressed for outgoing and incoming traffic. In this context, when the delays arising from the WWI effect were calculated, an average delay increase of 5.6 minutes for outgoing traffic and 6.39 minutes for incoming traffic was observed per traffic. At the same time, while there was a decreasing trend in delays in September, it was determined that delays started to increase with the start of the WWI process. With this obtained period, standard delay costs created by EUROCONTROL were adapted and the resulting delays were expressed in financial figures. With this study, it was calculated that there was an average cost increase of 265.8 € per outgoing traffic and 492 € per incoming traffic during the entire WWI process. When we look at the three days in which IAC was applied from the week of 16-22 October, which is closest to the average cost value, we see that a total of 10,181 take-offs and landings took place for Turkey (EUROCONTROL, 2023). Considering that the number of outgoing and incoming traffic is equal, it

is calculated that there may be a cost increase of approximately 1,928,600 € in just three days. The costs incurred by the IAC process, which tries to reveal the contribution of air traffic controllers to the aviation industry, are stated. In this context, the impact of air traffic controllers not only on flight safety but also on the efficiency of airlines has emerged.

Research Limitations

The study was conducted by analyzing data provided by EUROCONTROL. Since these data are stated only as incoming and outgoing traffic, detailed analysis could not be made. Daily average values were used to calculate and compare the obtained data. Since the standards specified for cost calculation are specified in detail, they are adapted according to the available data.

Originality/Value

The study started with the suspension of the WWI process implemented by air traffic controllers. The process is close and up-to-date, and the data obtained can be evaluated in the aviation industry. It will be an example study of the delays and costs that may arise if the process starts again.

Araştırmacı Katkısı: Osman Atilla ALTINTAŞ (%80), Suat USLU (%20).

Türkiye'nin Kentleşme Sürecinde (1923-2023) Toplumsal Mekânsal Örgütlenme ve Kentsel Kolektif Bellek¹

F. Aysin KOÇAK TURHANOĞLU²

Başvuru Tarihi: 02.08.2023

Kabul Tarihi: 29.04.2024

Makale Türü: Derleme

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin modern ulus-devlet olarak kuruluş sürecinde toplumsal ve mekânsal örgütlenme politikaları, kentleşme ve sanayileşme hedeflerini ortaya koymaktadır. Ulusal bağımsız ekonominin oluşturulması ve bölgeler arası eşitsizliklerin giderilmesine yönelik Anadolu'daki kamu yatırımları, hem tarım ve sanayi üretiminin hem de kentlerin gelişmesini sağlamıştır. Başkent Ankara, modern kent planlaması ve mimarisiyle kentleşme sürecinin öncüsü olmuş, kentsel mekân ile toplumsal yaşam arasında kurulan istikrarlı ilişki/etkileşim, modern kent kimliği ve kültürünü oluşturmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet'in tarihsel, toplumsal ve mekânsal birikim ve deneyimi, güçlü bir kentsel ve kolektif bellek yaratmıştır. Günümüzde, neoliberal şehircilik uygulamaları ve muhafazakârlaşma politikalarıyla kentler yeniden yapılandırılırken, geçmiş dönemlerin kentsel mekânları özellikle Cumhuriyet'in kuruluş dönemi mirası ve Ankara'nın yapılı çevresi, dönüşüm geçirmekte ve tahrip edilmektedir. Bu çalışma, Türkiye'nin kentleşme sürecini (1923-2023), tarihsel dönemlerde kentsel mekânla toplumsal yaşamın ilişkisi bağlamında ele almakta ve kentsel yapılı çevredeki değişim ve dönüşümlerin, kentsel kolektif hafızanın sürekliliğini nasıl etkilediğini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın yöntemi, bütünlendirici literatür taramasına dayanmaktadır. Kentlerin yeniden yapılandırılma sürecinde kentsel dönüşüm, soylulaştırma, sanayisizleştirme gibi uygulamalar, toplumsal ve mekânsal eşitsizlik ve ayrılmaya, kentsel dokunun parçalanmasına, kentlerin kimliksizleşmesine yol açmakta ve kentsel kolektif belleğin tarihsel sürekliliğini kaybetmesine neden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme, Kentsel Mekân, Kentsel Kolektif Bellek, Ankara

Atıf: Koçak Turhanoglu, F. A. (2024). Türkiye'nin kentleşme sürecinde (1923-2023) toplumsal mekânsal örgütlenme ve kentsel kolektif bellek. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 629-662.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, fakocak@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2350-0943

Social Spatial Organization and Urban Collective Memory in the Process of Urbanization in Turkey (1923-2023)

F. Aysin KOÇAK TURHANOĞLU³

Submitted by: 02.08.2023

Accepted by: 29.04.2024

Article Type: Review

Abstract

During the establishment of the Republic of Turkey as a modern nation-state, social and spatial organization policies reveal the goals of urbanization and industrialization. Public investments in Anatolia towards the construction of a national independent economy and the elimination of inequalities between regions have enabled the development of both agricultural and industrial production and cities. The capital Ankara has been the pioneer of the urbanization process with its modern urban planning and architecture, and the stable relationship/interaction established between urban space and social life has created the modern urban identity and culture. In this context, the historical, social and spatial accumulation and experience of the Republic has created a strong urban and collective memory. Today, while cities are being restructured with neoliberal urbanism implementations and conservative policies, the urban spaces of past periods, especially the heritage of the founding period of the Republic and Ankara's built environment, are undergoing transformation and destruction. This study examines Turkey's urbanization process (1923-2023) in the context of the relationship between urban space and social life in historical periods and aims to examine the continuity of urban collective memory in the process of change and transformation of urban spaces. The method of the study is based on the integrative literature review. In the process of restructuring cities, practices such as urban transformation, gentrification, deindustrialization lead to the social and spatial inequality and segregation, fragmentation of the urban fabric, loss of identity of cities and cause the urban collective memory to lose its historical continuity.

Keywords: Urbanization, Urban Space, Urban Collective Memory, Ankara

³ Anadolu University, Faculty of Letters, Department of Sociology, fakocak@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2350-0943

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti, modern laik bir ulus-devlet olarak, Aydınlanma düşüncesinin akılcılık, bilim, eşitlik, özgürlük ve evrensel ahlâk ilkelerine dayanan yurttaşlık temelinde kurulmuştur. Cumhuriyet'in toplumsal ve mekânsal örgütlenme politikaları temelinde tarımsal üretim ve sanayileşmeye dayalı ulusal ekonominin oluşturulması, çağdaş kentlerin ve yaşam tarzının geliştirilmesi yer almaktadır. Bu bağlamda başkent Ankara'nın inşası, modern yapı ve kurumları, planlama ve mimarisıyla Türkiye'nin kentleşme sürecinde öncü ve özgün bir konuma sahip olmuştur.

Kentlerin mekânsal yapılı çevresi, toplumsal gündelik yaşamın ilişki ve faaliyetleriyle etkileşim içindedir. Bu etkileşim süreci pratik ve deneyimler, temsiller, anlamlar ve değerler üreterek kent kültürünü ve kimliğini oluşturmaktadır. Bu anlamda, Cumhuriyet'in tarihsel, toplumsal ve mekânsal birikimini taşıyan kentlerin yapılı çevresi, kentsel kolektif belleğin hatırlama ve unutma süreçleriyle ilişkili referans çevresini oluşturmaktadır. Dolayısıyla hafızanın tarihsel sürekliliğinin korunması, kentsel mekân ve toplumsal yaşam arasında istikrarlı bir ilişkinin/etkileşimin kurulmasına dayanmaktadır.

Günümüzde küresel kapitalist ilişkiler çerçevesinde sermaye yatırımlarının hedefi hâline gelen kentler, neoliberal stratejilerle yeniden yapılandırılmaktadır. Türkiye'de özellikle 2000'lerin başından itibaren kentsel dönüşüm, sanayisizleştirme gibi şehircilik uygulamaları hız kazanmış ve yaygınlaşmıştır. Merkezi ve yerel yönetimlerin neoliberal ekonomi ve muhafazakârlaşma politikaları doğrultusunda kent yaşamı, köklü biçimde toplumsal ve mekânsal olarak değişim ve dönüşüm geçirmektedir. Bu bağlamda kentsel mekânların, Cumhuriyet'in geçmiş dönem mirasının, özellikle Ankara'nın kentsel yapılı çevresinin tahrip edilmesi, kentsel kolektif hafızanın tarihsel sürekliliğini aşındırmaktadır. Geçmiş kentleşme ve kentleşme birikim ve deneyiminin yok sayıldığı bu dönemde yoğun yapılaşma, kamusal alanların kaybedilmesi, toplumsal ve mekânsal eşitsizlik ve ayrışma gibi kentsel sorunlar artarak büyümektedir.

Bu çalışma Türkiye'nin kentleşme sürecini (1923-2023) tarihsel dönemlerde, iktidar ilişkileri ve ekonomi politikaları bağlamında kentlerin yapılı çevresinin nasıl inşa edildiğini, değişim ve dönüşüm geçirdiğini; hangi toplumsal süreçlerin etkili olduğunu ele almaktadır. Çalışmanın amacı, kentleşme dönemlerinde kentsel mekân ve toplumsal yaşam arasında kurulan ilişkiye dayalı kentsel kolektif hafızanın sürekliliğinin, kopuşlarının incelenmesi ve günümüzle ilişkili olarak değerlendirilmesidir.

Çalışmada kentleşme sürecinin dönemleştirilmesi, Şengül'ün (2009; 2012) Türkiye'nin kentleşme deneyimini üç ayrı dönem ve kentleşme katmanı olarak ele aldığı yaklaşıma dayanmaktadır: 1923-1950 Ulus-devlet merkezli kentleşme; 1950-1980 emek gücünün kentleşmesi; 1980 sonrası sermayenin kentleşmesi. Şengül'e (2012, s.354-355) göre, kentleşmenin her dönemi kendisine ait farklı bir sosyo-mekânsal katman yaratır ve "yeni katmanın gelişme süreci, bir önceki katmanla etkileşim içinde gerçekleşir". Ayrıca bu yaklaşım, belli dönemler arasındaki kopuşların ve sürekliliklerin görülmesini sağlar.

Bu çalışmada, Türkiye'nin kentleşme süreci dört dönem olarak ele alınmaktadır:

1. Ulus-devletin mekânsal kuruluşu ve Ankara (1923-1950)
2. Gecekondu ve apartmanlarla ikili yapıdaki kentler (1950-1980)
3. Yeniden yapılandırma ile dönüşen kentler (1980-2000)
4. Neoliberal muhafazakârlaşmayla parçalanmış kentler (2000-2023)

Çalışmanın yöntemi, farklı ve disiplinler arası konularda genel bir değerlendirme yapılabilmesini sağlayan, belirli bir konuda yapılmış araştırmaların bakış açılarını, sonuçlarını sentezleyen ve fikir birliklerini ortaya koyan bütünleştirici tarama yaklaşımına (Neuman, 2020, s. 228-229; Snyder, 2019, s. 333-336) dayanmaktadır. Bu bağlamda çalışma, kentsel yapılı çevre ve kentsel kolektif bellek ilişkisine yönelik sosyoloji, kent planlaması, mimarlık ve coğrafya gibi disiplinlerin bakış açılarını, yapılan araştırmaların bulgularını bir araya getirerek bütünleştirici bir yaklaşımla değerlendirmektedir.

Her kentleşme döneminde bazı araştırmaların bulgularına yer verilmiştir. Bu örnek araştırmaların belirlenmesinde kentsel kolektif bellek, kent kimliği, kentsel dönüşüm/soylulaştırma ile tarihi, kültürel ve endüstriyel miras gibi kavramlar yönlendirici olarak kullanılmış, makale, kitap ve diğer yayınlanmış metinlerde yer alan araştırmalara erişilmiştir. Bu çalışmanın amacı doğrultusunda, genellikle belirli bir bölge, kent ya da mahalle, kentsel uygulama/proje vb. üzerinde yoğunlaşan ve özellikle kent mekânlarının değişim ve dönüşümüne tanıklık edenlerin düşünce, deneyim ve hatırlarının aktarıldığı araştırmalar önem kazanmıştır.

Modernite, Kentsel Mekân ve Bellek

Modern toplumların oluşumu, insanlık tarihinde düşünme, çalışma ve yaşama biçiminde radikal değişimleri kapsamakta ve modern kurumlar ile faaliyetler kentlerde örgütlenmektedir. Harvey (1997, s. 25), Habermas'ın "modernite projesi" olarak nitelediği, 18. yüzyılda Batı Avrupa'da Aydınlanma düşünürlerinin nesnel bilim, evrensel ahlak ve hukuk ile sanatı geliştirme konusunda gösterdikleri "olağanüstü bir düşünsel çaba"nın, rasyonel toplumsal örgütlenme ve düşünce tarzını geliştirerek insanlığın özgürleşmesini amaçlayan laik bir hareket olduğunu ifade eder. Harvey'e (1997, s. 25-39) göre modernizm, kentsel bir olgudur ve sanayileşme, kırdan kente göç, kentsel büyüme, mimari çevredeki değişim ve kentsel politik hareketlerle ilişkili olarak varlığını sürdürmüştür.

Modernitenin hedefleri ve amaçları bağlamında, "20. yüzyılın ideal kenti nasıl olabilir?" sorusuyla yola çıkan Howard, Wright ve Corbusier'in kent tasarımları, fiziksel çevredeki dönüşümünün toplumsal yaşamı da dönüşüme uğratacağı inancını taşımaktadır (Fishman, 2002, s. 1-2). Mekânsal tasarımın, toplumsal dayanışma ve sosyal ahenk sağlayacak, planlı büyüme, ortak fayda ve yüksek değerleri yeniden inşa edecek etkin bir güç olarak görülmesi (2002, s. 18), kentlerin bütünsel olarak yeniden yapılanmasıyla daha iyi bir dünyanın planlanabileceği anlayışına dayanmaktadır. Kentlerin mekânsal örgütlenmesi ile toplumsal yaşam arasında güçlü bir ilişkiyi ortaya koyan bu anlayış, modern toplumların oluşum sürecinin sadece tarihsel olarak değil aynı zamanda mekânsal olarak anlaşılmasını sağlayan bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bakış açısının temelinde ise politik ve ekonomik ilişkiler bağlamında mekânın üretim süreci yer almaktadır.

Mekânın toplumsal olarak üretildiği tezini ileri süren ve mekânın üretim sürecini kuramsallaştıran Lefebvre'e (1991) göre mekânlar, hem üretim hem de iktidar ilişkilerini ve temsillerini içerir. Lefebvre (1991, s. 31-39), tarihsel dönemlerde toplumların ve üretim tarzlarının, kendi mekânlarını nasıl ürettiğini, analitik bir araç olarak geliştirdiği, diyalektik ilişki içindeki kavramsal düzeyler olan "mekânsal pratik", "mekânın temsilleri" ve "temsili mekânlar" ile ikili karşıtıklara indirgemenen üç boyutta incelemektedir. Böylelikle Lefebvre'in mekânların üretim sürecini çözümlemesi, "coğrafi, semiyotik ve tarihsel analizi" (Gottdiener, 1993, s. 131) bir araya getirmektedir.

Bu üçlü mekânsal düzey, soyut bir model değildir: Kentlerde insanlar, mekânsal pratiklerle gündelik yaşamın sürdüğü bir çevre olan "algılanan mekân"; bilgi ve iktidar tarafından üretilen "tasarlanan mekân"; imgelerle, sembollerle yüklü, toplumsal kullanım ve deneyim alanı olan "yaşanan mekân"la etkileşim içindedir. Bu etkileşim, özgün mekânsal, toplumsal ve kültürel kent yaşamını ve kent kimliğini oluşturmaktadır. Bu bağlamda kentlerin çok katmanlı tarihsel birikimine dayanan kentsel kolektif bellek, mekânlar tarafından muhafaza edilmektedir.

Belleği toplumsal bir olgu olarak ele alan ve kolektif hafızanın temelini, bir toplumun/grubun bağlamı içerisinde edinilen, konumlanan ve hatırlanan anıların oluşturduğunu öne süren Halbwachs (1992; 2017, s. 142-173), kolektif hafızanın mekânsal bir çerçevede geliştiğini ve korunduğunu; mekânların, toplumsal grupların izlerini taşıdığını; istikrarlı bir yapıya çevrenin, bugünden hareketle geçmişimize ulaşma imkânı verdiğini belirtir. Bu anlamda geçmişin hatırlanması, tarihsel bir süreklilik oluşturarak kimlik ve aidiyet duygusunu güçlendirmektedir (1992, s. 47). Bir kentin tarihi ile bir insanın yaşam öyküsünün, kolektif ile

bireysel belleğin iç içe geçtiğini belirten Rossi (2006, s. 119), kent binaları aracılığıyla hatırladığımızı, bu nedenle eski binaların korunmasının insan zihnindeki hatıraların korunmasına benzediğini öne sürmektedir. Dolayısıyla kentin yapı çevresinin bozulması, binaların yıkılması, kentin hafızasına zarar vermekte ve kentin kimliği, kentte yaşayanlar için yol gösterici niteliğini yitirmektedir (2006, s. 104).

Nora'nın (2006, s. 9) kavramsallaştırdığı hafıza mekânları (yerleri/alanları); amblemleri, anıtlar ve müzeleri, bayramlar ve anma törenlerini vb. kapsayan, hem hafızanın hem de toplumun (ulusun) içerdiği belirsizlikler ve karmaşık ilişkiler karşısında başvurulabilecek bir gerçekliğe sahiptir. Süreklilik duygusunun kökeninin mekânda olduğunu belirten Nora'ya (2006, s. 17-19) göre "hafıza mekânları"nın esas varlık sebebi "unutma işini engellemek"tir. Bu bağlamda unutmamanın moderniteye özgü biçimleri olduğunu ileri süren Connerton (2012), unutkanlığı toplumsal yaşamı yerellikten ve insani ölçeklerden ayıran süreçlerle ilişkili görmektedir. Connerton'a (2012) göre, kentlerde meydana gelen yapısal değişim ve dönüşümler, kolektif belleğin etkin bir şekilde oluşması için gerekli olan istikrarlı mekânsal çevreye zarar vermekte, toplumsal ve kültürel unutkanlığa yol açmaktadır.

Kentler, 1970'lerin sonundan itibaren kapitalist sermaye birikim rejimine bağlı üretim, değişim ve tüketimin ihtiyaç duyduğu yapı çevreyi oluşturma rolünü üstlenmiş ve sermaye yatırımlarının hedefi hâline gelmiştir. Bu süreçte kapitalist stratejiler olan banliyöleştirme, sanayisizleştirme, soylulaştırma ve kentsel yenileme gibi uygulamalarla kentler, durmaksızın yeniden yapılandırılmakta, kentsel dokunun bütünlüğünü bozan ve parça parça tasarlanan mekânlarla radikal bir değişim ve dönüşüme uğramaktadır (Harvey, 1997, 2012; Connerton, 2012). Sermayenin kentsel dönüşüm projeleri sonucunda düşük gelirli gruplar, göçmenler yerinden edilirken yeni inşa edilen, mülkiyet değeri yüksek güvenli siteler, orta ve üst sınıfın yerleşim yeri hâline gelmektedir. Önceki dönemlerde aynı binada, farklı sınıfsal kesimden insanların oturduğu mahallelerde komşuluk, bireylerin farklı değer ve beklentilerinin, bilinç hallerinin etkileşim ortamıdır; buna karşın mekânsal ayrışmanın etnik, dinsel, yerel topluluklar üretmesi nedeniyle farklı toplumsal gruplarla etkileşim ortamı zayıflamakta ve bütünleşememe durumu görülmektedir (Harvey, 2002, s.8-9). Bir yandan kentlerin temel yapı taşları olan mahallelerin, meydanlar ve sokakların parçalanması, toplumsal ve mekânsal ayrışması, diğer yandan taşıt trafiğine göre düzenlenen çok katlı binalar, alışveriş merkezleri (AVM) ve otoyollar tarafından insanların ortak kullanım ve etkileşim ortamı olan meydan, sokak, park gibi kentlerin kamusal alanlarının işgal edilmesi, kentsel ve kolektif belleğin aşınmasına neden olmaktadır (Connerton, 2012, s. 113-119).

Yeniden yapılandırılma sürecinde kentler yatırımcılar, işverenler, turistler vb. açısından kendilerini cazip kılmak, değerini artırmak, "hizmet ya da vasıf bakımından satmak üzere" rekabete girmektedir (Urry, 1999, s. 40). Böylece tüketime ağırlık veren "seyirsel, popüler, zevk verici", kolayca erişilebilir mekânlar giderek öne çıkmakta, farklı kentlerde taklit edilen alışveriş ve eğlence yerleri, müzeler ve temaparklar nedeniyle kentler birbirine benzemekte (Featherstone, 1996, s. 162-169) ve kentlerin kendilerini ayırt eden imajlar yaratma çabasına karşın, 'tekrar' ve 'tekdüzelik'le sonuçlanan yapı çevreler oluşmaktadır (Harvey, 1997, s. 330). Bu bağlamda kentlerin dokusuna uygun olmayan, kentle ilişki kurmayan mekânlar, kentlerin sahip olduğu "tarihsel ve kültürel özgüllüğünden, yani zamansal katmalarından soyutlanmış" yerlerdir (Connerton, 2012, s. 112). Sonuç olarak, kentsel mekânların yapısal değişim ve dönüşüm geçirdiği bu süreçte kentsel kolektif bellek zedelenmekte ve geçmişle bugün arasında tarihsel sürekliliğin korunması gittikçe zorlaşmaktadır.

Türkiye'nin Kentleşme Sürecinde Mekânsal Örgütlenme ve Bellek

Türkiye Cumhuriyeti'nin kentleşme sürecinin (1923-2023) tarihsel dönemlere göre ele alındığı bu bölümde, her dönemde hangi ekonomi politikalarının, iktidar ilişkilerinin ve toplumsal süreçlerin etkili olduğu, kentsel mekânların nasıl üretildiği, kentlerin yapı çevresine yönelik müdahalelerin kentsel kolektif belleği nasıl etkilediği incelenmekte ve bazı araştırmaların bulgularına yer verilmektedir.

Ulus-devletin mekânsal kuruluşu ve Ankara (1923-1950)

Cumhuriyet'in kuruluş dönemi mekânsal örgütlenme politikasının hedefleri, ulusal düzeyde Ankara'nın başkent seçilmesi, Anadolu'da Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin (KİT) kurulması ve ülke çapında demiryolu ulaşım ağının inşa edilmesidir; kentsel düzeyde ise modern, çağdaş, planlı kentlerin yaratılması, belediyelerin kurulması ve modern yaşam kalıplarının geliştirilmesidir (Şengül, 2009, 2012; Tekeli, 1998).

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve kültürel anlamda başkenti olan İstanbul⁴ yerine, Cumhuriyet'in başkenti ilan edilen (13 Ekim 1923) Ankara'nın, coğrafi ve siyasi özelliklerinin yanı sıra tarihsel, toplumsal, kültürel nitelikleri de önem taşımaktadır (Aydın, vd., 2005). Türkiye'nin kentleşme sürecinde "ayrı bir değeri, özgün bir konumu, öncü bir işlevi" bulunan (Keleş ve Duru, 2008, s.27) Ankara'nın çağdaş kent mekânları, Belediyeler Yasası (1930), Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (1930), Yapı ve Yollar Kanunu'na (1933) göre planlanmıştır. Ankara'nın başkent kararı ve inşası; imparatorluktan ulus-devlete geçişin ve ulusal kimliğin sembolleştirilmesi, modern yapı ve kurumlarıyla kent kültürü ve yaşam tarzının geliştirilmesi, ülkenin iç pazarının bütünleşmesi, İç Anadolu'nun gelişmesi ve bölgeler arası eşitsizliklerin giderilmesi amaçlarını taşımaktadır (Tankut, 1988; Tanyeli, 1997; Tekeli, 1984a).

İlk olarak Alman mimar Carl Lörcher'in planıyla başlayan Ankara'nın imarı, sonrasında kent planlama profesörü Hermann Jansen'in planıyla devam etmiş, modern yaşam biçiminin geliştirilmesinde meydanlar, bulvarlar, parklar gibi kamusal mekânlar temel alınmıştır. Ankara Şehremaneti ve Jansen, eski kent yerleşiminin olduğu gibi kalması, tarihi dokunun bozulmaması ve tarihi mirasın korunması⁵ yaklaşımıyla, Ankara'nın tarihsel sürekliliğini kaybetmemesi yönünde hareket etmiştir (Aydın, vd., 2005; Yavuz, 1981). Yeni başkentim imarı, kentin güneyine doğru, bugünkü Yenişehir'den Çankaya'ya uzanan boş bir alanda planlanmakla birlikte, eski ve yeni kentin birleştirilmesine önem verilmiştir (Şenyapılı, 2004).

Fotoğraf 1.Ulus Meydanı (Salt Araştırma)

Fotoğraf 2.Sergi Evi, Sıhhiye (Salt Araştırma)

Ankara'nın mekânsal örgütlenmesi, eski yerleşim bölgesi Ulus'tan başlayıp Yenişehir'i geçerek Çankaya Köşkü'ne uzanan Atatürk Bulvarı üzerindeki üç ana bölgeyle (Koçak Turhanoğlu, 2011) tasvir edilebilir: Ulus'ta, Millet Meclisi (1920), yönetim ve kamu binalarıyla *Ulus Atatürk Heykeli* (Zafer Abidesi, 1927) yer almaktadır. Ulusal törenlerin ve kutlamaların gerçekleştiği Ulus Meydanı (Fotoğraf 1), İstasyon Caddesi'yle kentin ana girişi olan Ankara Tren Garı'na bağlanmaktadır. Sıhhiye ise Ulus ve Kızılay arasında, Hıfzıssıhha Enstitüsü, tıp fakülteleri, hastaneler gibi öncü sağlık kurumlarının yoğunlaştığı bir bölgedir. Aynı zamanda

⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul, yüzlerce yıllık tarihsel ve kültürel birikime sahiptir ve Orta Anadolu kentlerinin ekonomik gerilemesi karşısında, üstün/baskın kent özelliği taşımaktadır (Şengül, 2012, s.360-362). Batılılaşma sürecinde ilk planlama uygulamaları (1836) İstanbul'da başlamış; ilk şehremaneti kurulmuş; banka, postane, gar gibi binalar ile apartmanlar ve tramvay, vapur gibi toplu ulaşım araçları kent yaşamına girmiştir (Tapan, 1998).

⁵ Jansen'in planında "eski kent dokusu, yol düzenlemeleri ve konut yenilemesiyle" özellikle Ankara Kalesi ve çevresi, "arkeoloji sahası adı verilen Ogüst mabedi ve çevresi restore edilip açılıp, meydanlaşarak" korunmaktadır (Şenyapılı, 2004, s.63).

eğitim ve kültür kurumlarının binaları⁶ da bulvarın iki tarafında inşa edilmiştir (Fotoğraf 2). Sıhhiye'den sonra, bulvarı doğu-batı yönünde kesen ikinci aksın kesiştiği kavşakta, 1930'larda Yenişehir'in inşa edilmesiyle gelişen, adını Kızılay Derneği binasından alan ve *Güvenpark* ile *Güvenlik Anıtı*'nın bulunduğu Kızılay Meydanı yer almaktadır (Fotoğraf 3 ve 4).

Fotoğraf 3. Kızılay Derneği binası
(Salt Araştırma)

Fotoğraf 4. Güvenpark, Kızılay (Anonim)

Kızılay'da bulvar üzerinde planlanan Vekâletler Mahallesi, yönetim merkezi olarak bakanlık binaları, parklar, toplanma ve tören meydanlarıyla bir bütün olarak tasarlanmış (Altaban, 1997, s.90), Türkiye Büyük Millet Meclisi binası projesi ise ancak 1961'de tamamlanabilmiştir. Kentin ayırt edici özelliklerinden olan büyükelçilik binaları, Çankaya'da kuzey-güney ana aksı üzerinde yer almaktadır. Ayrıca Ulus ve Kızılay'da açılan parklar, bahçeler, lokanta, pastane ve kafeler, meyhane ve barlar, tiyatro ve sinemalar, spor kulüpleri, stadyum ve hipodrom, her yaşta kadınlara ve erkeklere yönelik kentin sosyal ve kültürel yaşamının kamusal mekânlarıdır.

Başkent'in ilk yıllarında siyasi hayatın tanıkları olan Ankara Palas (1924) ve İkinci Meclis Binası (1924), mimar Kemalettin ve mimar Vedat Tek öncülüğündeki I. Ulusal Mimari akımının örnekleridir. Bu akımın başlıca özelliği, "Osmanlı tarihsel öğelerinin yeni yapı yüzeylerine uyarlanması"dır (Nalbantoğlu, 1984, s.260). 1930'lu yıllarda, "Alman, İsviçre ve Avusturyalı mimar ve planlamacıların çalışmalarıyla" Türkiye'ye getirilen (Bozdoğan, 2011, s.467) modern mimari ise rasyonalizm, işlevselcilik ve bilimsellik anlayışına dayanmaktadır. Modern mimari, konutlarda "bir yaşam biçimi değişikliğinin yaygınlaşmasına" eşlik etmiş, kentlere çağdaş görünüm kazandırılması ve konut ihtiyacının ucuz ve hızlı şekilde karşılanmasını sağlamıştır (Batur, 1998, s.214-219).

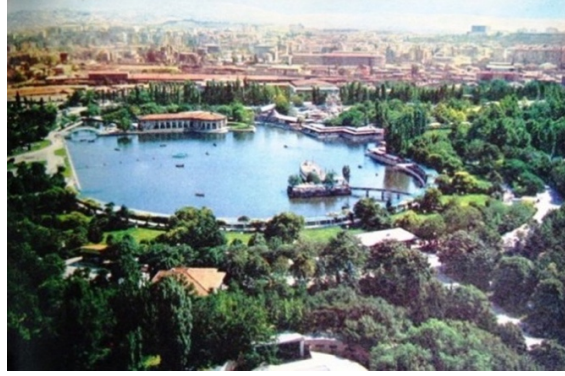
Başkentte artan nüfus, sınırlı kaynaklar, arazi spekülasyonları nedeniyle yaşanan konut sıkıntısına karşı kamu çalışanları için yapılan planlardan biri 1930'larda ilk kooperatif örgütlenmesi, ilk toplu konut uygulaması, Türkiye'nin ilk bahçe-kent mimarlık ve planlama örneği olan *Bahçeli Evler* projesidir; diğeri ise Kızılay'da 'Memurin Apartmanları' yapılması kararına dayalı, mimar Paul Bonatz'ın tasarladığı *Saracoğlu Mahallesi*'dir. Mahalle, II. Ulusal Mimari özgün eserleri arasında yer almakta (Altaban, 1998; Sey, 1998a, 1998b) ve 1940'larda⁷ desteklenen "konut yapılarında geleneksel Türk evini anımsatan geniş saçaklar, dar yüzeyel çıkıntılar" gibi mimari özellikleri (Nalbantoğlu, 1984, s.263-264) taşımaktadır. Şehirten kopmadan oluşturulan, çağdaş kent yaşamı sergileyen Saracoğlu Mahallesi, barınmanın ötesinde, çok yönlü yaşam

⁶ Bulvar'ın bir tarafında Devlet Tiyatroları binası, Sergi Evi (bugün Devlet Opera Binası), Orduevi, diğer tarafında Etnografya Müzesi, Türk Ocağı (sonrasında Halkevi, bugün Resim ve Heykel Müzesi) binası, Radyo evi, İsmet Paşa Kız Enstitüsü, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi yer almaktadır.

⁷ 1940'ların başından itibaren siyaset ve ekonomide muhafazakâr milliyetçi tutumlar, dönemin mimarisine de yansımış (Yavuz, 1986) ve gelişen II. Ulusal Mimarlık nostalji, yerellik ve popülizmle karakterize edilmiştir (Tekeli, 1984b).

alanlarıyla, kentle kurduğu konforlu, geliştirilebilir mekânsal ilişkiler yönüyle dikkat çeken bir sosyal toplu konut yapılandırmasıdır (Altınay ve Nalçakan, 2021, s.12).

Bu dönem Ankaralıların sosyal yaşamında öne çıkan Meclis Bahçesi, Havuzbaşı, Güvenpark gibi kadın, erkek ve her yaşa yönelik kamusal alanlar arasında *Gençlik Parkı* (Fotoğraf 5), kent yaşamının modernleşmesi sürecinde topluma “yeni bir sosyal bağlam, yeni alışkanlıklar, yeni rutinler” kazandıran (Uludağ, 1998, s.74), “modern, laik ve Batı tarzı bir şehir parkı, kapsayıcı ve demokratik bir kamusal alan”dır⁸ (Akkar Ercan, 2016).

Fotoğraf 5.Gençlik Parkı (EGO Genel Müdürlüğü Arşivi)

Ankaralılarından yoğun ilgi gören *Atatürk Orman Çiftliği*⁹ (AOÇ) ise, Cumhuriyet’in “özgün ve önemli deneyimleri” arasında yer almaktadır (Fotoğraf 6 ve 7). 1925 yılında “Mustafa Kemal Atatürk’ün bireysel bir girişimi olarak başlayıp daha sonra kamusal bir değere ve mülke dönüştürülen” Çiftlik, Cumhuriyet’in kentleşme politikalarının, “toplumsallaşma ve ilerleme düşüncesinin önemli bir halkasını” oluşturmakta, sanayi, tarım ve ticareti kendi bünyesinde birleştirmektedir: Halkın güvenli gıdaya ulaşabileceği, üretim ve tüketim arasındaki ilişkinin kesintisiz kurulduğu, modern tarım yöntemlerinin eğitim faaliyetleriyle birlikte tasarlandığı bir alandır (bkz. Keskinok, 2005; Kimyon ve Serter, 2015).

Fotoğraf 6. AOÇ Havuzlu Yol
(Salt Araştırma)

Fotoğraf 7. AOÇ Memur-işçi lojmanları
(ODTÜ Mimarlık Fakültesi AOÇ Araştırmaları)

⁸ İki adalı büyük bir gölet, kayıkthane, çay bahçeleri, gece kulüpleri, sanat merkezi ve açık hava tiyatrosunu içeren Park’ta gezinti, dinlenme ve eğlencenin yanında yelkencilik, kürek, yüzme gibi sportif faaliyetler yapılmaktadır. 1950’lerden sonra yeşil peyzajı yerine lunapark, mini golf, pastaneler, birahaneler gibi eğlence mekânları öne çıkmış, nikah salonu açılmış; 1970’lerde ise Çankaya’da açılan rekreasyon alanları nedeniyle cazibesini kaybeden, yenilemelerin yapılmadığı, bazı gazinoların kapandığı veya çay bahçesine dönüştüğü Park, arabesk kültürün ve yeni kentli göçmenlerin mekânı hâline gelmiştir (Demir, 2006, s.73-76).

⁹ Çiftlik, Marmara ve İzmir köşkü, lokanta, bahçe, gazino, yüzme havuzları, hayvanat bahçesi, piknik alanları gibi dinlenme, kültür ve spor faaliyetleri mekânlarına sahiptir.

Cumhuriyet'in mekânsal politikalarının hedefleri doğrultusunda bağımsız bir ulusal ekonominin kurulabilmesi için ilk girişimler, Osmanlı'dan kalan borçların ödenmesi ve mevcut demiryolları, limanlar, madenler gibi yabancı sermayenin mülkiyetindeki sektörlerin millileştirilmesi olmuştur (Boratav, 1997, s.280-284). İç pazara ulaşılabilirlik sağlanması için büyük devlet yatırımlarıyla Anadolu'nun çeperlerine uzanan kesintisiz demiryolu ağı kurulmuştur¹⁰. Ulusal sanayileşmeye yönelik kamu yatırımlarının, eşit dağıtılması amacıyla Anadolu'da demiryolu üzerindeki yerleşimler seçilmiş ve fabrika komplekslerinin (KİT'ler) kurulduğu Nazilli, Kırıkkale ve Ereğli gibi küçük yerler, bu dönemin en hızlı büyüyen kentleri olmuştur (Şengül, 2009; Tekeli, 1998). Devletin iktisadi anlamda mal ve hizmet üreten kamu fabrikaları ve yerleşkeleri üretim, ambar, depo vb. alanlarıyla sadece endüstri kuruluşları değil, aynı zamanda konutları, eğitim kurumları, sosyal ve kültürel tesisleriyle modern yaşam pratiklerinin gerçekleştiği mekânlardır.

Kamu yatırımlarından biri olan Alpullu Şeker Fabrikası (1926) yerleşkesinin "belgesel", "kullanılabilirlik" ve "sosyo-kültürel" değerlerinin korunmasına ilişkin araştırmasında Mülayim ve Kaprol (2016, s.28-32), fabrikanın iktisadi bir modernleşme projesi olduğunu ve sanayi tarımına geçişle birlikte yöre köylerinde belirgin bir refah gözlendiğini, fabrikayla birlikte "büyük şehirlerde bile çok yaygın olmayan" elektriğin Alpullu'ya getirildiğini belirtir (Fotoğraf 8). Yerleşkedeki¹¹ hastane yöre halkına hizmet vermekte, hafta sonları/özel günlerde sosyal alanlar halkın kullanımına açılmaktadır. Bölge insanının sosyo-kültürel gelişimini önemli ölçüde etkileyen fabrika, köylüler için iş kaynağı olmaktan öte 'ilim', 'mektep' ve 'medeniyet' olarak tanımlanmaktadır (2016, s.29). Dolayısıyla bu dönemin bez, dokuma, demir-çelik, çimento, kömür, şişe-cam ve şeker fabrikalarında, Turgut Gültekin'in (2016, s.927) ifadesiyle "iş yeri ve konutun aynı alanda olmasıyla" sosyal yaşam aidiyeti geliştirilmiş, anılar biriktirilmiş ve 'yer'in ruhu oluşmuştur. Böylelikle dönemin kamu fabrikaları hem Cumhuriyet'in ulusal hafızasında hem de kentlerin ve kentlilerin belleğinde önemli bir yer edinmiştir. Bununla birlikte tren garları da lojman, ofis ve depolarıyla kent merkezlerinin önemli yapıları hâline gelmiştir. Demiryolları ve tren garları, sadece bir ulaşım sistemi değil, bir toplumun mekânsal örgütlenmesinin temellerini oluşturan, bir yaşam tarzını niteleyen, kentsel kimlik ve kültürün önemli bir parçası hâline gelen mekânlardır (Bora, 2012; Varol, 2012).

Fotoğraf 8. Alpullu Şeker Fabrikası(Mülayim ve Kaprol, 2016)

1940'ların sonlarına gelindiğinde, Şengül'e (2009, s.118-120) göre Cumhuriyet'in mekânsal politikaları, ülkesel ve bölgesel ölçekte hedeflerine ulaşma açısından mesafe kat etmiş fakat kentsel düzeyde kaynak sıkıntısı,

¹⁰ Devlet Demiryolları Umum Müdürlüğü (1929), Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları (TCDD) adıyla 1953'te teşekkül halini almıştır.

¹¹ Yerleşkede işçi evleri, ilkökul, itfaiye binası, yemekhane, balo salonu, restoran, iki köşk, basketbol ve futbol sahası, yüzme havuzu, sinema, spor salonu, çamaşırhane bulunmaktadır.

hedeflerin değişimi, arazi spekülasyonları, geleneksel ve yeni orta sınıfın rant paylaşım mücadelesi, belediyelerin mali kaynak ve personel yetersizliği gibi önemli engeller nedeniyle modern, planlı kent yaratma çabaları etkisini kaybetmiştir. Tekeli (1984a) ise, Ankara'nın başkent olarak inşası, demiryolu programı ve Anadolu'da fabrikaların kurulması politikalarının, 1950 sonrası ortadan kalktığını, Demokrat Parti (DP) hükümetinin Osmanlı imajını canlandırmayı amaçladığını vurgular. Ancak politikaların değerlendirmesi, 1950 yılıyla sınırlandığında, Ankara çağdaş bir kent olarak kurulmuş, kentleşme sürecinde 'tek egemen' kent olgusunun ortaya çıkmasını engellemiş ve ülkede dengeli bir kentsel dağılım görülmüştür. Mekânsal açıdan başkent kararı, Ankara'yı Türkiye'nin büyüme kutuplarından biri hâline getirmiş, Orta Anadolu'daki bir yerin ekonomik anlamda pazara ulaşabilirliğini önemli ölçüde artırmıştır. Fakat Türkiye'de merkez-çevre farklılaşmasının işlenmesi ve Doğu Anadolu'nun çevre niteliği göstermesi nedeniyle gelişmeyi Orta Anadolu'ya kadar getirmesine karşın doğuya yayılmasında etkili olamamış, "Ankara'nın konumu böyle bir işlev için çok batıda kalmıştır" (Tekeli, 1984a, s.329-337). Ayrıca başkent Ankara'ya taşınması kararı, İstanbul'un "ülkesel mekânsal işbölümündeki hegemonyasını" bir ölçüde zayıflatmış, fakat 1950 sonrası göç ve gecekondulaşmayla başlayan yeni kentleşme süreci, bu dönemde biriken "modernleşme bilincini, işlevsiz ve geçersiz" kılmıştır (Bilgin, 1998; Şengül, 2009, 2012).

Gecekondu ve Apartmanlarla İkili Yapıdaki Kentler (1950-1980)

II. Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri, "kapitalist dünyanın yeni ve tartışmasız lideri" olmuş, dünya ekonomisindeki gelişmenin başlıca sermaye kaynağı hâline gelmiştir (Boratav, 1997, s.312). Türkiye 1947'de IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü'ne, 1952'de NATO'ya üye olmasıyla birlikte liberal ekonomi politikalarıyla dünya ekonomisine eklemlenme sürecine girmiştir. 1950'de Türkiye'nin Güney Kore Savaşı'na katılma kararıyla, iktidardaki Demokrat Parti'nin (1950-1960) Amerika ile yakınlaşması pekiştirilmiştir. Bu bağlamda, önceki dönemin politikaları terk edilmiş, 'Batı' olarak kabul edilen 'Avrupa'nın yerine 'Amerika' geçmiştir (Tekeli, 1984b, s.24), ülkeye dış yardım, kredi ve yabancı sermaye girişi başlamış, kalkınmadaki yatırımlar ise demiryolları yerine otoyollarının yapılmasına yönelmiştir. Ayrıca İstanbul Yeşilköy Havalimanı (1953) ve Ankara Esenboğa Havalimanı (1955) açılmıştır.

Toplumsal ve kültürel ilişkilerde de Amerikan yaşam tarzı, tüketim malları ve alışkanlıkları, özellikle büyük kentlerde etkili olmuştur (Fotoğraf 9). Bu yıllarda benimsenen Amerika'nın mimari akımının örneği olan İstanbul Hilton Oteli (1955), dönemin "küçük Amerika" olma özlemiyle "estetik ve ideolojik değişimini" temsil etmektedir (Bozdoğan, 2011, s.478). Küçükkülahlı (2019), turizme önem verilerek yatırımcıların ülkeye çekilmek istendiği bu yıllarda, lüks tüketimin önemli bir sembolü olan Hilton Oteli'nin açılışının Amerika'yla dostluğu pekiştirdiğini ve otelin, ünlülerin eğlence mekânlarından biri hâline geldiğini belirtir (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 9. İstanbul (Paolo Monti Arşivi)

Fotoğraf 10. İstanbul Hilton Oteli (Salt Araştırma, Kemali Söylemezoğlu Arşivi)

1950’lerde İstanbul, başkent Ankara karşısında kaybettiği önemi yeniden kazanmış olsa da hem Türkiye hem de Ankara için dönemin büyük önem taşıyan olayı, Atatürk’ün naaşının Ankara Etnografya Müzesi’ndeki geçici mezarından Anıtkabir’e taşınmasıdır. Anıtkabir, “Türkiye Cumhuriyeti’nin umutlarının ve ideallerinin bir temsili, bağımsızlık mücadelesi”nin simgesidir (Wilson, 2014, s.152). Atatürk’ün ölümünün “güçlü bir liderliğin, günün koşullarına dair bir anlayışın ve geleceğe dair açık bir vizyonun olduğu yerde büyük bir boşluk” bıraktığını vurgulayan Wilson (2014, s.177-179), Anıtkabir için seçilen konumun hem mecazen hem de tam manasıyla kentin ve ulusun kalbinde yer aldığını belirterek bazı siyasi olaylarda, protesto yürüyüşlerinin Anıtkabir’de sonlandırıldığını, sıkıntıların ve endişelerin Atatürk’e taşındığını vurgular. Bu dönem DP’nin gündemine gelen ve Anıtkabir’den görünen bir sırtın tepesinde inşa edilmesi planlanan Kocatepe Camii (1967-1987), “ulusun başkentinin laik Cumhuriyetçi kimliğine yapılmış sembolik bir meydan okuma” olarak görülmektedir (Bozdoğan, 2011, s.492).

Ankara’nın, kent planlamasındaki öncü konumunu kaybettiği bu yıllarda, dönemin (1950-1960) başbakanı Adnan Menderes tarafından İstanbul’da geniş çaplı bir imar hareketi yürütülmüştür. İğüs ve İsmailoğlu’na (2016, s.133-134) göre, modernleşme ve kentleşme sürecinin gereği olarak sunulan fakat siyasi amaç taşıyan bu imar politikaları, kentin yapılı çevresini değiştirerek İstanbul’u, Osmanlı tarihi kent kimliğinden uzaklaştırmıştır (Fotoğraf 11 ve 12). 1956’dan itibaren hükümet politikası hâline gelen istimlakların, yıkımların ve yeni yol inşaatlarının amacı, yaya kenti İstanbul’u ulaşım ağlarıyla bir sanayi kentine dönüştürmektir. Tarihi kent dokusuna yönelik yıkımlar, kent halkının geçmişle bağının kopmasına, şehrin tarihsel kent kimliğiyle ilişki kuramamasına, yaşadığı ve alışkın olduğu yapılı çevreye yabancılaşmasına yol açmakta, aidiyet ve süreklilik duygularını zedelemektedir (2016, s.157). Vatan ve Millet caddelerinin yapımında, bölge halkının gündelik yaşam faaliyetlerinin ve iletişiminin gerçekleştiği cami, mescit, hamam ve çeşme gibi mekânlar yıkılarak “kentin kolektif hafızasından silinmiş” ve kent sakinleri “kimliksizleştirilmiş bir fiziksel çevre ile baş başa kalmıştır” (2016, s.158). İğüs ve İsmailoğlu’na (2016, s.158) göre İstanbul’un dönüşüm çalışmaları, “tarihi ve doğal çevreyi bir bütün olarak korumaya yönelik eylem planı değil ... tarihi fiziksel yapılı çevreye karşı radikal, bir o kadar da ideolojik angajmanlar çerçevesinde yapılan müdahaleci bir planlamadır”.

Fotoğraf 11. Aksaray’da yol çalışması
(Salt Araştırma, Ali Saim Ülgen Arşivi)

Fotoğraf 12. 1957’de yıkılan Aksaray Karakolu
(İğüs ve İsmailoğlu, 2016)

İstanbul’un tarihi şehir dokusunun kaybolmasıyla birlikte, eski konak ve ahşap binalar yerlerini yeni yapılan caddelerin kenarlarını dolduran modern apartmanlara bırakmış ve bu gelişmeden etkilenen orta-üst sınıf ailelerin yeni mekânları olmuştur (Bali, 1999, s.35). DP’nin İstanbul için planladığı mekânsal dönüşümler arasında “Osmanlı konaklarında geniş ailelerin yaşadığı mevcut kentsel doku yerine çekirdek aileler için yapılan apartmanlar” yer almaktadır (de Rouen, 2017, s.33). Teşvikiye-Nişantaşı’nda yeni tip “çok daireli”

binaların geniş aileleri nasıl etkilediğini inceleyen de Rouen (2017), dönemin kentsel politikaları doğrultusunda apartmanlara geçişle birlikte aile yapısının dönüşmediğini, geniş ailelerin aynı apartmanı paylaşarak bir arada yaşamaya devam ettiğini ve geleneksel aile yapısını sürdürdüğünü vurgular. Mekân ve bellek ilişkisinin anlaşılmasında, yerel sakinlerin düşünce ve hatıralarına dayanan bu araştırma, apartmanın toplumsal ve kentsel değişimin belirgin bir işareti olmasını tartışmaya (2017, s.47) açmaktadır.

Bu dönemde, DP'nin tarımda makineleşme politikasıyla açığa çıkan işgücünün kırdan kente kitlesel göçü, Türkiye'de kentleşmenin belirleyicisi olmuş, büyük şehirlerde nüfus artışı, istihdam ve konut sorununa yol açmıştır. Bu sorunlar, 1930'lardaki Ankara'nın başkent planlanma deneyimine dayalı kanunlarla belirlenen modernist meşruiyet çerçevesine yerleştirilememiş, sınırlı kaynaklar nedeniyle kentleşme faaliyetlerinin azaltılması ve ucuzlatılması yoluna gidilmiştir (Tekeli, 2014, s.7). İş, konut ve altyapı ihtiyaçları karşılanmayan göçmenler, sorunlarına kendileri çözüm üretmiştir. Barınma gecekondularla, kent-içi yolculuklar dolmuşla sağlanmış ve işsizliğe¹² karşı seyyar satıcılık (işportacılık) gibi örgütsüz işlerden oluşan enformel sektör ortaya çıkmıştır: 1976'da yayınlanan *Dolmuşlu, Gecekondu, İşportalı Şehir*¹³ adlı kitap, bu dönemi karakterize etmektedir.

Büyük kentleri çevreleyen gecekondu¹⁴, boş ve plan dışı bırakılmış hazine toprakları üzerinde denetimsiz, altyapıdan yoksun, sağlıksız koşullarda önceleri barakalar halinde, sonrasında tek katlı bahçeli evler olarak yapılmıştır (Fotoğraf 13). Ankara'da Altındağ, İstanbul'da Zeytinburnu ve Taşlıtarla, İzmir'de Kadifekale, ilk gecekondu yerleşimleridir. Kentteki sorunlar karşısında yardımlaşma ve dayanışma, geleneksel otorite ilişkilerini koruma gibi nedenlerle akraba ve hemşehri kümelenmesinin görüldüğü gecekondu mahallelerindeki iç çevre, sınırlı ve dışa kapalı bir mekân olarak cemaat yaşamının samimi ve teklifsiz ilişkilerini sürdürmektedir (Ayata, 1989). 1950'lerde belediyenin hizmet alanları dışında kalan gecekonducuların ulaşım ihtiyacının karşılandığı, sonraki yıllarda belli bir yaşam tarzının simgesi hâline gelen dolmuş olgusunu kapsamlı ve ayrıntılı ele alan Tekeli ve Okyay (1981), kentin mekânsal örgütlenmesinde kentteki arazi kullanım biçimleriyle ulaşım araçlarının ilişkisini çözümlemektedir.

Fotoğraf 13. Ankara'da gecekondu (Salt Araştırma, M. Erem Çalikoğlu Arşivi)

Gecekondu yaşam koşullarında ortaya çıkan, 1980'lere kadar "dolmuş müziği" olarak bilinen 'arabesk' Özbek'e (1998, s.168-169) göre, "bir anomali değil, Türkiye'nin modernleşmesindeki mekânsal ve simgesel göçle inşa

¹² 1960'larda Batı Avrupa ülkelerinin işgücü talebine yönelik başlayan dış göç, istihdam sorununu bir ölçüde azaltmıştır.

¹³ İlhan Tekeli, Yiğit Gülöksüz ve Tarık Okyay tarafından yazılan bu kitap 2020 yılında yeniden basılmıştır.

¹⁴ Plansız kentleşmeyi kontrol altına alma amacıyla kamulaştırma gibi uygulamalar sonrasında af yasaları çıkarılmıştır. Gecekondu(lu)lar, kentsel bir sorun olarak tanımlanırken siyasi açıdan oy potansiyeli ve sanayi için ucuz emek olarak görülmüştür (Altaban, 1997; Tekeli, 1984b, 1998).

edilen ve yaşayan popüler kültürün tarihi bir biçimlenmesi”dir. 1970’lerin sonlarında artan ekonomik ve siyasi bunalım döneminde, toplumsal, kültürel çelişkiler öne çıkmış; arabesk, artık dolmuş-gecekondu müziği değil, göçmen olan/olmayan kentli yoksullarının oturduğu gecekonducuların “bütün yaşam tarzını ve zihniyetini kapsayan bir anlam” kazanmış; sonrasında ise özgünlüğünü kaybederek “yeni-liberal ekonomik reformların ve yeni-muhafazakâr ideolojilerin etkisi” altına girmiştir (1998, s. 169-176).

Kırdan kente göç sürecinde, köyden ayrılan ama kente dahil olamayan gecekonducular¹⁵, hem göç ettiği köyüyle bağına tamamen koparmamış hem de yerleştiği kentle yeni ilişkiler kurmuştur. Tekeli (1998, s. 16), kentli değerlerini benimseyerek kentlileşeceği varsayılan göçmen nüfusun bu dönüşümü gerçekleştirmediğini, “kent’in fırsatlarından yararlanmalarına, siyasal mekanizmayı etkileyebilmelerine karşın” kent’in diğer kesimleriyle bütünleşemediğini ve arada kaldığını belirtir.

Büyük kentlerin planlı bölgelerinde ise ‘yap-sat’ usulünün ve ‘kat mülkiyeti’nin yasallaşması (1965), apartmanlaşma sürecini hızlandırmış, orta sınıfların konut/daire edinmesini sağlamıştır. Sonraki yıllarda artan apartmanlar taşıt trafiği, toplu taşıma sıkıntısı ve hava kirliliği gibi sorunlara yol açmıştır. Ayrıca kent merkezinde, ana caddelerdeki apartmanların giriş katları/bodrumları, “perakende satışın yoğunlaştığı pasajlar hâline getirilmiştir” (Osmaç, 1998, s.144-145). Bu dönemde, kentlerin dokusunda gecekondu ile apartmanlar arasında ortaya çıkan ikili yapı, sadece mekânsal değil, aynı zamanda ekonomik, toplumsal ve kültürel bir ayrımı ortaya koymaktadır (Özyeğin, 2005; Şengül, 2009; Tekeli, 2014).

1961 Anayasası’nda tanımlanan sosyal devlet anlayışıyla birlikte Türkiye’nin siyasal yaşamının ilk defa sol düşünceye açıldığını belirten Tekeli’ye (1998, s.15) göre, 1968 öğrenci hareketleri, kentleşme sürecinin toplumcu bir açıdan eleştirilmesini sağlayarak yerel yönetimlerin tutumlarında, imar ve konut yasalarında önemli etkiler yaratmıştır. Planlı kalkınma anlayışı doğrultusunda Emlak Bankası’nın toplu konut projeleri, işçi sendikalarının oluşturduğu kooperatifler ve yerel yönetimler aracılığıyla İzmit, Edirne ve Çorum’da konut yapımları, yapsatçı sürece alternatif olmuştur (Sey, 1998b, s.289-295).

1960’lar ve 1970’lerde devam eden ithal ikameci politikalar, ulusal pazarda yerli sermayeyi korumuş, otomobil üretiminin başlaması, özel araba sahipliğinin artması, sonraki yıllarda kent yaşamının değişmesinde etkili olmuştur. İstanbul Boğaziçi Köprüsü (1973), özel arabayla yolculuğu teşvik ederken işyeri-konut arasında özel arabaya bağlı bir ilişkinin oluşmasına yol açmıştır (Türel, 1998, s.167). Köprü üzerinde araç trafiğinin kısa sürede yoğunlaşması, sonraki dönemlerde başka köprülerin yapılması için temel gerekçelerin arasında yer alacaktır.

Büyük kentler, üniversitelerden ve gecekonduculardan yükselen gençlik hareketiyle birlikte oluşan muhalefetin ve 1970’lerde dünyada ve Türkiye’de derinleşen krizin merkezi olmuştur. 1973 Yerel Seçimleri’nde, Toplumcu Belediyecilik¹⁶ programlarıyla Cumhuriyet Halk Partisi, büyük kentlerin çoğunda iktidara gelmiş ve belediye yönetimlerini, 1977 yerel seçimlerini de kazanarak 1980’e kadar sürdürmüştür (Şengül, 2009, s.133). 12 Eylül 1980’de askeri birlikler, ülke genelinde sol örgütleri tasfiye ederek kontrolü ele geçirmiş, siyasal hareketlenmeyi sona erdirmiş (2009, s.136), ülkede sol muhalefetin örgütlenmesine dayalı oluşan kolektif belleğe büyük zarar vermiştir.

Yeniden Yapılandırma ile Dönüşen Kentler (1980-2000)

1980 Askeri Darbesi sonrası, neoliberal dışa açık büyüme stratejilerinin Türkiye’de uygulamaya konduğu yeni bir dönem başlamış, yeniden yapılanma sürecine girilmiştir. Küresel piyasalarla bütünleşmeyi amaçlayan

¹⁵ İbrahim Yasa, “Gecekondu Ailesi Mozayığı” (1973) çalışmasında, “gecekondu ailesi ‘araf’da bekleyen bir ailedir” ifadesiyle, göç eden ailenin köy ile kent arasında sıkıştığını belirtmektedir (aktaran Erman, 2004).

¹⁶ Toplumcu Belediyecilik uygulamaları ilk olarak Ankara’da başlamıştır. Metro ulaşım sistemi projelerinin hazırlanması; yaya bölgeleri oluşturulması; artan gıda fiyatlarına karşı Tanzim Satış’ların başlaması; ekmeç fabrikasının kurulması gibi (Keleş ve Duru, 2008, s.38).

ihracata yönelik kalkınma stratejisine geçilmesiyle birlikte üretim ve hizmet alanlarında birçok kamu kuruluşu özelleştirilmeye başlamış ve sermaye yatırımlarının ana hedefi, kentler olmuştur.

Turgut Özal başkanlığındaki Anavatan Partisi iktidarında (1983-1991), büyükşehir belediyelerinin kurulması, kaynak ve imar yetkilerinin genişletilmesi yerel yönetimleri güçlendirmiş ve altyapı, toplu konut, telekomünikasyona yönelik yatırımlar yapılmaya başlamıştır. Bu dönemde “sermaye ve nüfusun mekânsal dağılımı”ndaki en önemli değişimler (Tekeli, 1998, s.21), İstanbul’un “dünya kenti” niteliği kazanmasıyla küresel pazar ilişkilerinin yoğunlaşması; kıyı bölgelerin yapılaşmaya açılmasıyla turizm yatırımlarının artması, yeni yolların yapılması, Ege ve Akdeniz sahillerinde otellerin hızla inşa edilmesi, yazlık konut üretiminin ve sahipliğinin artmasıdır. Ulusal kalkınmacılığın sona erdiği ve Türkiye’nin yeniden serbest piyasaya yöneldiği bu yıllarda dünya kenti İstanbul, devlet ve özel sektör yatırımlarının odağı hâline getirilmiştir. Büyük kentlerde ulusal ve uluslararası şirketlerin Hilton, Sheraton gibi otel zincirleri, Galleria, Akmerkez (İstanbul), Atakule (Ankara) gibi AVM’ler, süpermarketler, fast-food zincirleri, iş ve eğlence merkezleri, plazalar, tatil köyleri hızla inşa edilmektedir.

1994 yerel seçimlerinde Refah Partisi, İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerinin yanında çok sayıda belediye başkanlığı kazanmasıyla, öncesinde cemaatçi anlayışla örgütlenen İslami kimlik, kamusal alana çıkmak üzere harekete geçmiş ve kendini üretme sürecinde, Ankara bağlamında “Cumhuriyet’in sembollerini ele geçirmeye” yönelmiştir (Batuman, 2002, s.72). Bu anlamda, 1994’ten itibaren Büyükşehir Belediyesi’nin¹⁷ uygulamaları, “Ankara’nın tarihi rolünde önemli bir kırılmayı temsil” etmektedir; “katılımcılık popülizme, kaynak yaratıcılık iş bitiriciliğe, birlikçilik cemaatçiliğe dönüştürülerek” 1970’li yılların toplumcu belediyecilik anlayışının ilkeleri tersine çevrilmiştir (Keleş ve Duru, 2008, s.40). Başkent Ankara’nın kent kimliğini, kentsel kolektif belleğini silmeye yönelik ilk girişimlerden biri, 1995’te kentin belediye ambleminin değiştirilmesidir. Önceki Ankara belediyelerinin kullandığı, Ankaralıların benimsediği, kentle özdeşleşen, Ankara’nın ilk ve tek amblemi olan Hitit Güneşi, yıllar süren itirazlara, yoğun tepkilere ve yargı kararıyla iptallere rağmen değiştirilmiş, yerine başkent kimliğiyle ilişkisi olmayan, Kocatepe Camii ve Atakule alışveriş merkezinin yer aldığı dini ve ticari anlam taşıyan bir amblem kullanılmaya başlamıştır. Bununla birlikte, Türkiye’de “siyasal İslam’ın yaygın ve popüler ifadelerini” oluşturan camiler, ülkenin her yerinde hızla artarken, klasik Osmanlı cami formunu taklit eden mimari, daha sonra yapılacak bütün camiler için geçerli olmasıyla politik bir nitelik kazanmış; hem temsiliyet boyutunun hem de toplumun İslamlaştırılmasının mekânsal bir aracı olmuştur (bkz. Batuman, 2022).

1990’larda kent dışında orta ve üst sınıfa yönelik kapalı-güvenlikli konut sitelerinden oluşan uydu kentlerin kurulması, Türkiye’nin kentleşme dinamiğini değiştirmiştir. Bu banliyölerin ortaya çıkmasında, kent merkezlerindeki arazi spekülasyonu, trafik sorunu, kalabalık, konut sıkıntısı ve araba sahipliğinin artması, otoyolların açılmasıyla kentten kopuşun kolaylaşması etkili olmuştur. Böylelikle, Tekeli’nin (2014) belirttiği üzere kent planlaması terk edilmiş ve kentler, parçalar halinde dışı doğru sızarak, saçaklanarak büyümeye başlamıştır. Şehirden uzak, doğaya yakın bu lüks sitelerde bir konuttan öte bir “yaşam tarzı”, “nezih ve seçkin bir ortam” satılmaktadır (Bali, 1999, s.38).

Kentsel bütünlüğe ve kentin kamusal doğasına aykırı olarak özelleştirilmiş bu planlı, parçalı kent adaları, yapısal ve işlevsel özellikleriyle bir sınıra dönüşmekte ve kamusal alanlar nitelik değiştirmektedir (Çelebi Gürkan ve Özasan, 2019). Bu bağlamda, Çelebi Gürkan ve Özasan (2018), özel sermaye tarafından tasarlanan, geçirimsiz sınırlarıyla konut sitelerinden oluşan İstanbul Göktürk Mahallesi’ndeki cadde ve sokakların mekânsal niteliklerini ve dönüşümünü irdelemektedir. Sokaklar, kent kimliğinin bir parçası olan yapı çevre ve sosyal ilişkiler açısından önem taşıyan, farklı işlevleriyle zengin deneyimler sunan, insanların birbiriyle temas ettikleri, etkileşime geçtikleri kamusal mekânlardır. Göktürk’te kentsel dokuyla ilişki kurmayan,

¹⁷ İ.Melih Gökçek, 1994’te Refah Partisi, 1999’da Fazilet Partisi, 2004’ten itibaren Adalet ve Kalkınma Partisi’nden (AKP) adaylığıyla 2017’ye kadar Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı olmuştur.

güvenlik önlemleri ve duvarlarla çevrili konut alanları; kamusal mekânla fiziksel ve görsel ilişkiyi koparmakta, sosyal ilişkileri ayrıştırmakta, sokak faaliyetlerini engellemekte, yaya hareketlerini kısıtlamakta ve sokakları, kullanılmayan alanlara dönüştürerek sadece kapalı sitelerin giriş-çıkışının yapıldığı yerler hâline getirmektedir. Bu bağlamda kavramsal anlamını ve işlevsel kullanımını yitiren “sokaklar, kamusal mekân olma niteliklerini kaybetmiştir” (2018, s.115).

Ankara’da uydu kent yerleşimindeki toplumsal yapı ve orta sınıf kültürünü inceleyen Ayata (2005), kentin rekabet, toplumsal bölünme ve kültürel parçalanmışlığını ifade eden karmaşıklığına karşılık uydu kent yaşamının sınıfsal simgesel göstergeler açısından homojen, temel değerlerin paylaşıldığı, kurallara uyulan bir yer olarak tanımlandığını vurgular. Bu dönem, Türkiye’de orta sınıfın yaşam tarzıyla kendini farklı kıldığı unsurlardan biri de “İslamcı orta sınıflara karşıtlıkla tanımlanan laik değerler ve laik bir grup kimliği” olmaktadır (2005, s.43). Uydu kente çekilmek, bir taraftan ‘öteki’den bir kopuş olarak algılanabilirken diğer taraftan alternatif yaşam biçimi yaratarak farklılıkların vurgulanması (2005, s.55) olarak görülebilmektedir. Bu dönemde konut yerleşimleriyle birlikte açılmaya başlanan AVM’ler, kapalı-güvenlikli mekân özelliğiyle, dünya markası mağazalar, kafeler, restoranlar, alanları ve sinemasıyla farklı ürün ve hizmetler içeren yeni kamusal alanlar olarak sunulmuştur (Fotoğraf 14). Büyük şehirlerde, kent yaşamının merkezi hâline gelen AVM’ler, orta ve üst sınıflara hitap ederken, alt sınıf gençleri arasında “kentli sosyalleşme”nin mekânları olmuştur (Durakbaşa ve Cindioğlu, 2005, s.84).

Fotoğraf 14. Alışveriş merkezi (Anonim)

Bu dönem yaşanan Gölcük (Kocaeli) ve Düzce merkezli depremlerde (1999 Marmara Depremi), çok geniş bir alan¹⁸ etkilenmiş, büyük can kayıpları yaşanmış ve önemli maddi zarar gerçekleşmiştir. Depremin yıkıcılığındaki başlıca etkenler; hızlı kentleşme, denetimsiz ve kaçak yapılaşma, kalitesiz ve yüksek bina yoğunlukları, yetersiz altyapı, tarım topraklarında yapılaşma ve yer seçiminde arazi özelliklerinin göz ardı edilmesidir (Komut, 2011; Şengezer ve Koç, 2005). Depremin nüfus üzerindeki etkisini araştıran Südaş’a (2004) göre sürekli göç alan Gölcük’te, deprem sonrası 1940’tan bu yana ilk kez kentsel nüfusta bir düşüş görülmüş, “kentten kıra doğru bir göç hareketi” gündeme gelmiştir. Marmara Depremi, afetleri doğal değil, toplumsal bir olgu olarak ele alan, bir kentleşme ve planlama sorunu olarak gören araştırmaların gelişmesine yol açmıştır¹⁹ (Baradan, 2008; Özüğurlu, 2012). Doğa olaylarının politik ve ekonomik süreçler tarafından bir afete dönüştürülmesi, kapitalizmin kentsel mekânı bir yaşam alanı olarak değil, bir meta olarak görmesine,

¹⁸ Deprem Karamürsel, Golcük, Değirmendere, Yalova, Adapazarı, Kocaeli, Düzce, Bolu, İstanbul, Bursa, Zonguldak ve Eskişehir’i etkilemiştir.

¹⁹ Özellikle mimarlık literatürünün 1970’ler öncesine dayanan birikimi, afet sonrası konut yapımı ve mekân planları üzerinde yoğunlaşmaktadır (Özüğurlu, 2012, s.150).

kentleşme politikalarının kamu yararına göre değil, sermayenin ihtiyaçlarına göre belirlenmesine dayanmaktadır (Karakuş Candan, 2015; Özügürlü, 2012).

Neoliberal Muhafazakârlaşmayla Parçalanmış Kentler (2000-2023)

2000'lerin başında hem merkezi²⁰ hem de yerel yönetimlerde iktidara gelerek neoliberal politikaların kararlı uygulayıcısı olan AKP'nin ekonomik ve siyasal nitelikteki mekân odaklı stratejileri, "hızlı ve yoğun biçimde kent mekânının metalaştırılması" ve "kentlerin muhafazakârlaştırılması" olmuştur (Şengül, 2015, s.2). İslam'ın toplumda ve siyasette öneminin arttığı bu dönemde, önceki yıllarda başlayan sanayisizleşme sürecinde özelleştirmenin kapsamı genişletilmiş ve Anadolu sermayesi yükselişe geçmiştir (Buğra ve Şavaşkan, 2015).

Bu dönemin, Türkiye'de seküler devletin karşısında AKP'nin, "İslami içerikle (yeniden) ulus²¹ inşa" süreci olarak kavranması gerektiğini vurgulayan Batuman (2022), İslamcı siyaset ve yapı çevre arasındaki özgün ilişkiye göre, neoliberal ekonomi politikalarıyla İslamcı kentleşme uygulamalarının iç içe ilerlediğini belirtmektedir. Bu bağlamda metalaştırma ve muhafazakârlaştırmaya yönelik kentlerin (İstanbul Taksim gibi) stratejik noktalarına, kentsel dönüşüm alanlarına cami yapımı, özellikle adliye ve okul binalarında görülen Osmanlı-Selçuklu (ektektizmi) kamu mimarisi, kamusal mekânların alkol kullanımından arındırılması vb. uygulamalar önemli rol oynamaktadır (Batuman, 2022; Şengül, 2015). Şengül'e (2012, s.388-389) göre Cumhuriyet'in ulus devlet inşa sürecinin yapı çevresi²² hedef hâline getirilirken kentsel dönüşüm projeleriyle "emek gücünün kentleşme dönemi"nin (1950-1980) yapı çevresi de bu sürece katılmıştır. Ayrıca, Osmanlı ve öncesindeki dönemin tarihi ve kültürel miras alanları da metalaştırılmaktadır.

2000'lerde Büyükşehir Belediyesi tarafından başkent tarihinin aşınmasına, kentsel ve kolektif belleğin silinmesine yönelik faaliyet örneklerinden biri, markalaştırma stratejisidir. "Turizmin Marka Kenti", "Savunma Sanayi, Sağlık ve Termal Turizm Merkezi Ankara", "Alışveriş Cenneti Ankara" gibi kentin kimliğinden ve kültüründen uzak ve duyarsız marka imgeleri (Eraydın, 2016, s.837-839) ısrarla empoze edilmiştir. Buna karşın Eraydın'ın (2016) araştırmasında Ankara'da yaşayanların zihninde fiziksel ve anlamsal olarak güçlü bir yer edinen mekânların Atatürk Bulvarı, Anıtkabir ve Kızılay olduğu görülmüş; marka imgeleri için oluşturulan mekânlar (AVM, gökdelenler ve lüks-kapalı konut siteleri) ise zihinsel haritalarda yer bulamamıştır.

Ankara'nın bellek mekânlarına ilişkin Durna'nın (2022 s.134-148) araştırmasında Gençlik Parkı, 1970'lere kadar çay bahçeleri, gazinolar ve havuz etkinlikleriyle en popüler eğlence yeri; Atatürk Orman Çiftliği ise piknik yapma, gezme, 'AOÇ dondurması' yeme mekânı olarak anıların odağında yer almaktadır. Ayrıca, Ulus ve Kızılay'da resmi bayram kutlamaları, fener alayları, hipodromdaki gösteriler de unutulmayanlar arasındadır. Gençlik Parkı'nın kamusal alan kimliğini araştıran Akkar Ercan'a (2016, s.535) göre, 2005'te Büyükşehir Belediyesi'nin yenileme planı, "Park'ın özgün Cumhuriyetçi özelliklerini, sembollerini ve miras değerlerini bilinçli olarak değiştirmiş", küresel ve yerel simgeleri barındıran "İslami ve modern kodların eşlik ettiği" yeni bir kimlik yapılandırmıştır. Değişiklikler²³ sonrasında yeni semboller, etkinlikleri ve yönetimiyle muhafazakâr kesimin inancına ve yaşam tarzına dayalı tanımlanan kimlik, Park'ın kapsayıcı, laik ve demokratik kamusal alan karakterine zarar vermiş, eski kullanıcılarını uzaklaştırmıştır. Böylece Park, "toplumsal ayrışmayı, dışlanmayı ve kutuplaşmayı artırarak İslamcı ağırları güçlendirmenin bir aracı" olmaktadır (2016, s.18).

²⁰ 2003'te Başbakan, 2014'te Cumhurbaşkanı olan R.Tayyip Erdoğan, 2018 Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'yle birlikte, AKP genel başkanlığına ve Cumhurbaşkanlığına devam etmektedir.

²¹ Cumhuriyet'in seküler 'ulus' kavramı yerine Osmanlı'nın dini kimliğiyle tanımlanan 'millet' kavramı kullanılmaktadır (Batuman, 2022).

²² Kamu orman alanları, meralar ve sit alanları yapılaşmaya açılarak, kıyılar yağmalanarak, kamu binaları ve fabrika alanları özelleştirilerek/satılarak yatırımlara açılmaktadır.

²³ Çay bahçeleri, köşkler ve restoranların yıkılması; Atatürk panosu, heykeller gibi kamusal sanat eserlerinin, miras değeri taşıyan yaşlı ağaçların kaldırılması; kafelerde alkollü içecek tüketiminin yasaklanması vb.

1937’de hazineye şartlı bağışlanan Atatürk Orman Çiftliği’nin vasiyetnamede yer alan arazi ıslahı, çevrenin güzelleştirilmesi, kooperatifleşme, ziraatın geliştirilmesi, üretimin artırılması, halka ucuz ve sağlıklı gıda sağlanması, eğlenme-dinlenme amaçlı halka açık kullanılması gibi esasları, 1938’den itibaren ihlal edilmeye başlamıştır (Keskinok, 2005; Kimyon ve Serter, 2015). Çiftlik, 2006’da Ankara Büyükşehir Belediyesi’ne teslim edilmesiyle birlikte arazilerinin imara açılması, tahsis, kiralama ve satışı, otoyol, köprü vb. uygulamalar sonucunda büyük oranda tahrip ve işgal edilmiştir. En çarpıcı işgal örnekleri; Büyükşehir Belediyesi tarafından (büyük zarara yol açan) bir temapark girişimi Ankapark ve Cumhuriyet’in temsili merkezi Çankaya Köşkü yerine Beştepe’de inşa edilen “Cumhurbaşkanlığı Külliyesi”dir (bkz. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2006, 2015).

Kentin bir diğer hafıza mekânı Saraçoğlu Mahallesi’ne yönelik müdahaleler ise, 1994’te kamu lojmanlarının satışı amacıyla sit alanı olmaktan çıkarılmasıyla başlamıştır²⁴. Altınay ve Nalçakan (2021, s.13), Saraçoğlu Mahallesi’nin, tasarım nitelikleriyle birlikte, “belirli bir döneme tanıklık etmesi, kentsel ve ulusal bellekte ilkleri temsil eden anlam ve değerlere sahip olması”yla korunması gereken bir kültür varlığı olduğunu vurgular. 1990’lara kadar hayatlarının bir döneminde mahalleyi deneyimleyenler için konforlu, geniş ve kullanışlı konutlar ve sokakları, havuz başı, çocuk oyun alanları, okul binası, bahçeler ve kütüphane, bir araya gelinen, ortak kullanılan mekânlar olmuştur. Ayrıca komşuluk, dostluk bağlarının güçlü olması, dayanışma ve yardımlaşma, aidiyet ve güven duygusunu beraberinde getirmiştir. Kente kimlik ve ayırt edilebilirlik kazandıran, tarihsel ve mekânsal özellikleriyle, ulusal mimari ve kent belleğine kaynaklık eden, burada yaşayanların hafızalarında kalıcı etkiler bırakan Saraçoğlu Mahallesi’nin korunması, kişisel ve toplumsal değer ve anlamların da korunarak geleceğe aktarılmasını (2021, s.30-31) ifade etmektedir.

2000’lerde²⁵ kentsel dönüşüm²⁶ ve kentsel yenileme/soylulaştırma projeleriyle metalaştırma ve muhafazakârlaştırma süreci, büyük şehirlerde atıl bırakılmış tarihi kent merkezlerini (Ankara’da Ulus-Hacıbayram gibi), tarihi konut alanlarını (İstanbul’da Fener-Balat gibi) ve gecekondulu mahallelerini (İstanbul’da Küçükçekmece-Ayazma gibi) hedef almıştır. Yıkılan mahalleler, yenilenen/inşa edilen konutlarla toplumsal, mekânsal ve sınıfsal olarak bütünüyle değiştirilmekte ve mülkiyet değeri artırılmakta, yerinden edilenler ise Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi’nin (TOKİ) apartmanlarına borçlandırılarak yerleştirilmektedir (Smith, 2006; Şen, 2019; Türkün, 2013). TOKİ, bütünlüklü bir planlama yerine kentlerin parça parça yapılaşmasına odaklanmış, sınırsız ve denetimsiz yetkileriyle, büyük ölçekli rant projelerine öncülük eden otoriter bir kurum hâline gelmiştir (Keskinok, 2022; Şengül, 2012).

Neoliberal kentleşme sürecinde belediyelerin, İslamcı kentsel siyaset ve iktidar ilişkilerini konut çevresinde etkin bir araç olarak düzenlediklerini belirten Batuman’a (2022) göre bu konut alanlarından biri, 1990’larda Refah Partisi belediyesinin projesi olarak başlayan ve “İslami getto” hâline gelen İstanbul Başakşehir konutları, diğeri ise 2004’te merkezi yönetim-TOKİ işbirliği modeli olan Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm projesidir. TOKİ konutlarının inşa süreci ve barındırdığı toplumsal ilişkiler, İslami bir cemaat yaşantısının üretilmesine; hem orta sınıf inşasına hem de gecekondulu nüfusunun modernleştirilmesine hizmet etmektedir (Batuman, 2022).

²⁴ Mahallenin, 2013’te riskli alan ilanıyla yıkımı hedeflenmiş, 2014’te kamu tahsisleri kaldırılmış, 2015’te konutları boşaltmaları için tebligatlar gitmiş ve Mimarlar Odası’nın açtığı dava sonucunda tekrar Birinci Derece Kentsel Sit Alanı’na yükseltilmiş, 2017’de mahalle Emlak Konut GYO’ya devredilmiştir. 2020’de mahallenin restorasyon ve yenileme projesi kamuoyuna duyurulmuş, 2022’de mahkeme tarafından iptal edildiği halde inşaat devam etmiştir. Nisan 2023’te açılış yapılacağı duyurulmuş, Mayıs 2023’te ise Mimarlar Odası Ankara Şubesi’nin 30 yıllık mücadelesi sonucunda “mahallenin özgünlüğünü ve kamusallığını bozan, altına otopark yapılmasına ve ticarete açılmasına olanak sağlayan” (TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2023) imar planları, yargı kararıyla iptal edilmiştir.

²⁵ 1990’larda başlayan orta ve üst sınıfın kent merkezlerinden uzaktaki güvenli konut sitelerine taşınmaları bu dönemde de devam etmektedir.

²⁶ 1999 Marmara Depremi sonrası politik söyleme giren “kentsel dönüşüm” kavramı, küreselleşme projesiyle uyumlandırılmış ve depreme dayanıklı olmayan konutlarla sınırlı kalmayıp, “sermayeyi çekmeyi, ekonomik canlılık yaratmayı hedefleyen emlak eksensiz projeleri de devreye sokan” bir dönüşüm uygulaması olmuştur (Türkün, Öktem Ünsal ve Yapıcı, 2013, s.82).

Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm projesiyle gecekonduları yıkılarak yerinden edilenler, “maddi ve kültürel alt yapıları olmadan orta sınıfa uygun tasarlanmış” Karacaören-TOKİ konut sitesine (Fotoğraf 15) yerleştirilmiştir (Erman, 2012, s.38). Yeni çevrenin ilişki ve faaliyetlerine uyum sağlama konusunda; komşuluk ilişkilerinin zayıflaması, şehre uzaklığı, ulaşım zorluğu, yüksek apartman aidatları, ortak yaşam kurallarının ihlali, suç ve şiddetin varlığı gibi sorunlar yaşanmakta, daire taksitleri aileleri zor duruma sokmaktadır. Dar gelirliilerin yaşadığı bu sitede okul, sağlık merkezi, cami ve AVM ile belediyenin Hanımlar Lokali ve Gençlik Merkezi bulunmaktadır. “Nakşibendi tarikatının bir kolunu temsil eden ve merkezi Adıyaman-Menzil’de bulunan tarikatın” geniş bir tabanı olan bu siteden Alevi ailelerin taşındığını vurgulayan Erman’a (2012, s.58) göre, eski gecekondu halkının köylü kimliği ve “geçmişlerine olan sadakatleri değişmemektedir. Köylü olduklarını, daireye geçtikleri için şehirli ve/veya ‘modern’ olmadıklarını, asla değişmeyeceklerini” vurgulamaktadırlar.

Fotoğraf 15.Karacaören TOKİ Konutları (Erman, 2012)

Mahallelerde yaşanan dönüşüm ve yıkımın, hem kentte yaşayanların o mahalleyle ilgili belleklerinin kaybedilmesine hem de mahallede yaşayanların kimliklerinin değişmesine yol açtığını öne süren Kanbak, Pınarcıoğlu ve Şiriner Önver’e (2017) göre, Kocaeli’nde gecekonduyan, TOKİ’nin apartmanlarına geçişle birlikte, komşuluk ilişkilerine dayalı toplumsal yaşamlar çözülmekte, kolektif bellek yitirilmekte ve yakın çevresiyle bağları kesilenler, yeni bir hayat kurmada zorluk çekmektedir. Özellikle kent merkeziyle ilişkilerini koparan, sosyal yaşamlarını sınırlandıran yeni apartman yaşam tarzı, “pazara gidemeyen kadınlar” ve “kahveye gidemeyen erkekler” yaratmıştır (2017, s.151).

Kentsel mekânların dönüştürülme süreci, dönemin yükselişe geçen Anadolu kentlerinde de yaygınlaşmaktadır. ‘Anadolu kaplanı’ adını alan kentlerden Gaziantep, Denizli, Kayseri, Konya, Çorum ve Malatya’yı inceleyen Erman’a (2013, s.51-52) göre, 1990’larda belli ölçüde oluşturulan sermaye birikimi, 2000’lerde AVM’lerin, otellerin, güvenli siteden inşası, belediyelerin markalaşma festivalleri düzenlemesi gibi yatırımlara aktarılmaktadır. Metropollerden farklı olarak yerel iş adamlarının, sanayici derneklerinin aktif girişimleri ve hükümetle kurdukları ilişkiler sonucunda oluşan çok ortaklı şirketler, AKP iktidarıyla Anadolu’ya giren sermayenin güçlenmesini sağlamakta, ‘hayırsever’ aileler, kültürel sermaye oluşumuna katkıda bulunmaktadır (2013, s.70).

Bu dönemde kentlerin ayırt edici bir imaj oluşturarak rekabet etme sürecinde birçok kentte oyun, eğlence amaçlı temaparklar²⁷ kurulmakta; geleneksel müze anlayışından farklı, geniş bir kitleyi hedefleyen, etkileşimi

²⁷ Örneğin; Legoland, Vialand (İstanbul), Anadolu Harikalar Diyarı (Kayseri), 80 Binde Devr-i Alem Parkı (Konya), Masal Park (Osmaniye).

ve deneyimi ön plana çıkaran tematik müzeler²⁸ kurulmakta; kent tarihinin, kültürünün korunması ve aktarılmasına yönelik kent müzeleri açılmaktadır (Koçak Turhanoglu, 2020).

Yeni müzelerin kentsel kolektif bellekle ilişkisi tartışma yaratmaktadır. Örneğin Erman'ın (2013, s.62) belirttiği üzere Gaziantep'te, Cumhuriyet'in ilk dönem eseri TEKEL binası tamamen yıkılarak hafızlardaki izi de silinirken bu alanda Zeugma Mozaik Müzesi inşa edilmiştir (Fotoğraf 16). Balkanay (2017) ise, Ankara Ulucanlar Kapalı Cezaevi'nin hem şiddetin hem de direnişin mekânı olarak toplumsal bellekteki izini ele aldığı araştırmasında, Müze uygulamasının, şiddeti bir gösteri hâline getirdiğini, ziyaret edenlerin mekânın barındırdığı hafızayla ilişki kuramadığını ve şiddetle yüzleşemediğini belirtir (2017, s.172). Kent müzelerinin, kentte yaşamış/yaşamakta olan etnik/dini toplulukları kapsayıcılığını sorgulayan Eklemezler'in (2021) araştırmasına göre, Bursa'daki altı yüzyıllık geçmişlerine rağmen bugün altmış kişiyle azınlık hâline gelen Yahudi cemaatinin, Bursa Kent Müzesi'ndeki temsili yetersiz kalmaktadır (Fotoğraf 17). Müzede göçmen, azınlık ve yerel toplulukları kapsayıcı, bütüncül bir kent tarihinin anlatımına ihtiyaç duyulmaktadır (Eklemezler, 2021).

Fotoğraf 16.Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi Fotoğraf 17.Bursa Kent Müzesi (Anonim)

2000'lerde İstanbul'un kentsel rekabeti turizm, ulaşım, kentsel dönüşüm, sanayi gibi alanlarda uygulanan/planlanan 3.Köprü, Galataport, Kanal İstanbul gibi mega projelerle devam etmektedir. Kentin tarihi ve kültürünün metalaştırılmasına yönelik en çarpıcı örneklerden biri, Haydarpaşa Garı'nın (1908) limanı ile birlikte özelleştirilmesidir²⁹ (Fotoğraf 18). "20. yüzyılın başından beri kentsel, mimari, estetik ve sosyal açıdan" yaşayan kentsel bir imge olan, Anadolu'nun İstanbul'a açılan kapısı olarak hem kent hem de Türkiye için tarihsel sembolik anlam taşıyan Haydarpaşa Garı, kitleler tarafından kullanılan ve gündelik hayatın bir parçası iken *planlanan dönüşümle* kamu yararını, tren garı işlevini, kamusal alan ve simge özelliğini kaybetme tehlikesi altındadır (Kösebay Erkan, 2013). Bu bağlamda Türkiye'nin demiryolu mirasının *özelleştirilmesi gündeme gelirken* TCDD bünyesindeki demiryolları ve kültürel varlık niteliğindeki yapılar, hızlı tren projeleriyle işlevsiz bırakılmakta, bakımsızlık ve ihmaller sonucunda tahrip olmaktadır (Kösebay Erkan ve Ahunbay, 2008, s.22-24).

²⁸ Örneğin; Masumiyet Müzesi (İstanbul), Tarihi Çamaşırhane Müzesi (Çankırı), Peynir Müzesi (Kars).

²⁹ 2000'lerin başından itibaren 'yedi kuleli ticaret merkezi' gibi projelere konu olan, özellikle Marmaray'ın etkisiyle işlevsizleştirilme sürecine giren Haydarpaşa Garı, 2010'da çatısının yanmasından sonra 2013'te ulaşım kapatılarak atıl hale getirilmiş ve tadilat/restorasyon sonrasında ne olacağına dair belirsizlik sürmüştür (bkz. TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi, 2023). 2021'de *Gar sahasındaki arkeolojik kazılar sonucunda 'arkeopark gar kompleksi' tasarımıyla turizm açısından çekim noktası olacağı, demiryolu faaliyetlerine ise kısmen devam edeceği açıklanmıştır* (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2021).

Fotoğraf 18.Haydarpaşa Garı (Kösebay Erkan, 2012)

Bu dönem Türkiye'nin sanayisizleşme sürecinde ivme kazanan özelleştirmelerin hedefi, Cumhuriyet'in kuruluş döneminde bağımsız ulusal ekonominin oluşturulması ve sanayileşmesine yönelik kurulan KİT'ler olmuştur. Kamu mülkiyetindeki endüstriyel üretim alanları, atıl bırakılarak işlevlerini yitirdikleri gerekçesiyle yeniden yapılaşmaya açılmakta, endüstriyel ve kültürel miras değeri yok sayılmaktadır (Turgut Gültekin, 2016, s.906). Üretimin durdurulması, yerleşkelerin imara ve yabancı yatırımcılara açılması, binalarının satışa çıkarılması gibi uygulamalarla özelleştirilmeler, günümüzde devam etmektedir. Topaloğlu ve Beşgen (2017), kent belleği ve kimliğinin korunmasını, endüstri mirası olan Trabzon TEKEL Binası'nın yeniden işlevlendirilmesi bağlamında ele almaktadır. "Sosyal, kültürel, ekonomik ve fiziksel yapısıyla çok katmanlı bir üretim mekânı" olan II. Ulusal Mimari Dönemi eseri TEKEL Binası'nın, AVM olarak tüketim alanına dönüştürülmesi, "kentsel bellek bağlamında ters yüz etkiler yaratmış", tarihsel, ilişkisel ve kimlikleyici referansları ortadan kaldırmıştır (2017, s.712). Buna karşın bina, çevresindeki tarihsel kentsel imgelerle kurmuş olduğu güçlü mekânsal etkileşimleriyle halen kentin bir değeri olmaya devam etmektedir. AVM ise zihinlerde "TEKEL Binası'nın yeri" olarak canlanmakta, kent dokusuna yabancı, yerel unsurlarla bağlantısı olmayan, sadece işlevinden bahsedilen bir bina olarak görülmektedir (2017, s.714).

Sanayisizleşme sürecinde, inşaat ve emlak sektörü hızla büyürken gereğinden fazla imarlı alan üretimi, yabancılara mülk satışı ile bu sektörlerin yabancı yatırımlara açılması, endişe verici boyuta ulaşmıştır (Keskinok, 2022, s.1074). Ayrıca, 2012 yılına kadar çoğunlukla Avrupa ülkelerinden gelenler Ege, Akdeniz ve Marmara bölgelerinde konut edinirken, yasal kısıtlamaların kaldırılmasıyla (2012), Suudi Arabistan, Kuveyt gibi ülkelerin vatandaşları özellikle Trabzon, Sakarya ve Yalova'da konut edinmektedir (Ünlü Öztürk ve Yılmaz Bayram, 2022, s.44-45). Bununla birlikte 2011'de Suriye'deki iç savaş ve 2022 yılında Rusya-Ukrayna savaşı sonucunda Türkiye'ye doğru bir göç³⁰ hareketi gerçekleşmiştir.

Türkiye'ye yabancı göçü ve yabancılara mülk satışı³¹, kentleşme sürecinde hızlı ve önemli etkiler yaratmakta; kentlerin toplumsal, kültürel ve mekânsal yapısını değiştirmekte, planlama ve politika geliştirme kriterlerini farklılaştırmaktadır. Kentlerde yaşanan başlıca sorunlar; tarım alanlarının, yeşil/doğal alanların imara açılması, yoğun yapılaşma, konut fiyatlarının ve kiralara artması, nüfus artışı, güvenlik sorunu, altyapı, ulaşım vb. belediye hizmetlerinin yetersiz kalması ile maliyetlerinin artması ve kalitesinin düşmesidir (Ünlü Öztürk ve Yılmaz Bayram, 2022; Lale, 2022). Suriyeli sığınmacıların yoğun olarak bulunduğu kentlerde istihdam sorununun yanında dil, kültür ve yaşam tarzından kaynaklanan uyum sorunu yaşanmaktadır. Ayrıca

³⁰ Göç İdaresi Başkanlığı istatistiklerine göre 2023'te Türkiye'de ikamet izni ile 1.107.032 yabancı kalmakta, ayrıca geçici koruma kapsamında 3.214.780 Suriyeli bulunmaktadır ve Suriyelilerin barındığı ilk beş il İstanbul, Gaziantep, Şanlıurfa, Hatay ve Adana'dır (T.C. İçişleri Bakanlığı, t.y.).

³¹ Türkiye'de yabancılar, gayrimenkul edinimi yoluyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olabilmektedir. 2012-2021 yılları arasında yabancıların gayrimenkul ediniminde yoğunlaştıkları iller İstanbul, Antalya, Bursa ve Ankara olmuştur (Dinçer ve Şerbetçi, 2022, s.20).

Suriyelilerin, başta gecekondular olmak üzere bazı mahallelerde kümelenmesi, kendi işyerlerini, dayanışma ağlarını kurması ve çoğu zaman yerli halkın bu mahallelerden ayrılması sonucunda içe kapalı bir yaşam oluşmakta, gettolaşma eğilimi ortaya çıkmaktadır (Güngördü, 2019; Lale, 2022). Ayrıca kentlerin çok kültürlü ve kimlikli bir toplumsal yapıya dönüşmesi, ortak değerler, aidiyet ve güven duygusunu zayıflatmakta, kentsel tarihi çevre ve kültürel mirasın korunmasında zorluklar ve tehditler ortaya çıkarmaktadır (Topçu Campagna ve Berk, 2019, s.239-240).

Son dönemde Türkiye'nin yaşadığı bir diğer önemli olay, Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü tarafından ilan edilen Covid-19 salgını; nüfusun kentlerde yoğunlaşması, özelleştirilen sağlık hizmetleri, derinleşen eşitsizlikler bağlamında bir krize dönüşmüştür. Hızlı ve plansız kentleşme, rant amaçlı yoğun yapılaşma ve özelleştirmelere bağlı sorunlar yeniden gündeme gelirken toplumsal ve mekânsal eşitsizlik, sağlıklı kent yaşamı, kamu hizmetleri ihtiyacı, erişimi ve kullanımı gibi konular³² tartışılmaya başlamıştır.

Fotoğraf 19. Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü,
Kimyahanane ve Bakteriyoloji Binası (Salt Araştırma)

Pandeminin kentlerdeki etkilerine ilişkin Negiz ve Savaş Yavuzşehre'nin (2021, s.1648-1656) Antalya, Isparta ve Burdur'daki araştırmasında, yerli halkın yeşil-açık alanların genişletilmesi, müstakil konutların inşası, AVM gibi mekânların azaltılması, kentsel atıkların geri kazanılması vb. beklentileri ortaya konmuştur. Ayrıca, belediyenin kalabalık toplu taşımayı önlemesi, çevre temizlik hizmetlerini sıklaştırması, alt yapıyı güçlendirmesi, semt pazarı sayısını ve kontrolleri artırması istenmiştir. İstanbul'da komşu ilçeleri Beylikdüzü ve Esenyurt'un, aynı süreçte gelişmesine karşın, pandemi döneminde salgının yayılımı açısından neden farklılık gösterdiğini araştıran Yıldırım ve Damlakhi (2020, s.104-110), ilçeleri sağlıklı kent kriterlerine göre değerlendirmiştir. Yoğun sanayi faaliyetleri ve nüfusuyla, çok katlı apartmanlarda alt gelir grubunun yaşadığı, Suriyeli göçmenlerin de yerleştiği, yetersiz kamu hizmetleri ve park/yeşil alanlar, hava kirliliği, trafik sorunu görülen Esenyurt'ta, pandemi döneminde vaka sayısı fazladır (2020, s.105). Sanayi alanı olmayan, denize yakın, yeşil alan/park, spor ve piknik alanları bulunan planlı, bahçeli, otoparklı yeni konutlarda orta-üst gelir grubunun, eski mahalledeki az katlı konutlarda ise orta-alt gelir grubunun oturduğu Beylikdüzü'nde ise pandemi dönemi vaka sayısı daha azdır. Dolayısıyla yapı çevrenin nitelikleri, örgütlenmesi ve toplumsal yaşam faaliyetleri, Covid-19'un bulaşma sürecinde önemli bir etki yaratmaktadır.

Kent bağışıklığında, kentsel doku özelliklerine ilişkin Güller, Çiçek ve Varol'un (2020, s.93-94) Ankara, Bursa ve Erzurum'daki araştırmasına göre; yeşil-açık alanlar, az katlı yapılaşma ve dengeli nüfusun dağılımı salgının

³² Ankara Sıhhiye'de 1928'de kurulan Hıfzıssıhha Enstitüsü 2011'de kapatılmış (Fotoğraf 19), birçok ilde hastanelerin büyük bir kısmı kent merkezinden uzak tek bir yerde kurulan Şehir Hastanesi'ne taşınmıştır.

yayılımını azaltmakta, kentin toparlanma ve iyileşme sürecini hızlandırarak dayanıklılığı artırmaktadır. Bu bağlamda “Ankara’nın geçmişten günümüze planlı bir kentsel gelişim süreci yaşaması, risklere karşı daha dirençli bir yapı sergilemesini” sağlamış; Bursa, “kompakt biçimde gelişmesi ve kentsel nüfus yoğunluğu” nedeniyle Covid-19’dan en hızlı etkilenen kent olmuş; Erzurum’da ise nüfusun az olması, salgının yayılma hızını azaltmıştır (2020, s.93). Ayrıca Ankara’da mavi yakalı işçilerin yoğunlaştığı mahallelerde Covid-19 vakaları fazladır; Bursa’da salgından en fazla etkilenen alanlar, kent çeperindeki göçmen işçilerin bulunduğu, altyapısı yetersiz gecekondu bölgeleri ve alt gelir grubunun yaşadığı alanlardır; Erzurum’da belirgin bir sosyo-ekonomik ayrımın olmaması, Covid-19 risk yoğunluğunu kent geneline benzer şekilde yaymıştır. Dolayısıyla, salgın hastalıkların ağırlaşan etkisi, “sadece doğal bir felaket değil, barınma, sağlık, eğitim veya finansal kaynaklardaki sosyal ve mekânsal eşitsizliklerin bir sonucu”dur (2020, s.96).

6 Şubat 2023’te gerçekleşen Kahramanmaraş depremleri, Türkiye’nin son dönem kentleşme politikaları ve uygulamalarının sonucunu (bir kez daha) göstermiş, 11 ilde³³ büyük ve yıkıcı etkiler yaratmıştır. Kentleşme sürecinde rasyonel ve bütünsel kent planlamasının terk edilmesi, yapılaşma sürecinin bilimsel ilkelere uygun olmaması³⁴, imar ve inşaa faaliyetlerinin denetimsizliği, kamu yararı gözetilmemesi, kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi vb., doğa olayını bir afete dönüştürmüş, deprem bölgesinde büyük can kayıplarına ve yıkımlara neden olmuştur³⁵. Kentlerin fiziksel yapıyla çevresiyle birlikte tarihsel birikimi, ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamı ağır zarar görmüştür.

Depremde en çok etkilenen yerlerden biri olan Antakya’nın (Fotoğraf 20) farklı tarihsel dönemlerin anıtsal yapıları, konut ve ticari alanlarının ve dini, etnik vb. açıdan çok kültürlü toplumsal yaşamının oluşturduğu özgün kent dokusu, büyük kayıplara uğramıştır. Deprem sonrası kentin yeniden canlandırılması sürecinde geçici çadır, konteynir alanlarında yaşayanların kalıcı konutlara geçmesi; başka illere göç edenlerin geri dönmesi; sosyal gündelik yaşam pratiklerinin sürdürülmesi, miras değeri taşıyan konut ve kamu yapılarının korunması büyük önem taşımaktadır (Tekeli, 2023; Tezer, 2023; Varnacı Uzun ve Somuncu, 2023). Antakya halkının, güçlü aidiyet ve yere bağlılık duygusuna sahip olduğunu belirten Dinç’in (2023) araştırmasında görüşülenlerin çoğu, deprem öncesinde ev sahibiyken sonrasında kalacak yerinin olmaması ve kentin güvenliği konusunda endişe duymasına rağmen, kentte yaşamaya devam edeceğini belirtmiştir. Deprem sonrasında başka illere göç edenlerin çoğu, Antakya’yı özlemekte, kentte olup bitenleri merak etmekte ve sıkça kente gitmektedir. Kent halkı, gitmemek/geri dönmekle ilgili duygu ve düşüncelerini kentin sokaklarında duvar yazılarında ve işyeri tabelalarında ifade etmiştir (2023, s.55).

³³ Depremlerden etkilenen iller Kahramanmaraş, Hatay, Gaziantep, Adıyaman, Malatya, Kilis, Şanlıurfa, Adana, Osmaniye, Diyarbakır ve Elazığ’dır.

³⁴ Örneğin Amik Gölü’nün kurutulduğu bölgeye yapılan Hatay Havalimanı (2007), depremde kullanılamaz hale gelmiştir.

³⁵ Türkiye Kızılay Derneği (Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1868) tüzüğüne göre, her türlü afet ve felaket koşullarında, ayırım gözetmeksizin insanların yardımına koşmayı, ihtiyaçlarını karşılamayı, insan yaşamını, sağlığını korumayı ve insan kişiliğine saygı sağlamayı amaçlayan, bağımsız bir hayır kurumudur. 2018’de ise, dernek dahilinde, 12 şirket işbirliğiyle Kızılay Yatırım Holding Anonim Şirketi kurulmuştur (Türk Kızılay Yatırım, t.y.).

Fotoğraf 20. 1970’ler Antakya genel görünüş (Salt Araştırma, Kemali Söylemezoğlu Arşivi)

Depremlerden etkilenen kentlerin onarılması sürecinde öncelikli amaç, sağlıklı yaşam koşullarının temin edilmesiyle birlikte kent kimliğini ve hafızasını oluşturan birikimin devamlılığının sağlanmasıdır. Buna karşın Türkiye’de kullanılan tek tip imar yönetmeliği ve TOKİ’nin kamu yararına olmayan bakış açısı doğrultusunda inşa edilen yeni konutlarla bir kentin kültürünün korunması mümkün olmadığı gibi, kentler birbirine benzer hale getirilmektedir (Karakuş Candan, 2023; Tekeli, 2023).

Sonuç

Cumhuriyet’in kuruluş döneminde, modern bir toplum inşasındaki mekânsal örgütlenme politikalarıyla, kamu yararını önceleyen, rasyonel, planlı ve üretime dayalı çağdaş bir kent yaşamı ve kültürü oluşturulmuş; kentlerin gelişmesi yönünde, ileriye dönük yol gösterici bir birikim ve deneyim sağlanmıştır. Bu dönemde güçlü bir kentsel kolektif hafıza yaratılmasının temelinde, kentlerin yapı çevresi ve toplumsal yaşam pratikleri arasında istikrarlı bir ilişkinin/etkileşimin kurulması yer almaktadır. 1950 sonrasında Cumhuriyet’in ilk dönem ulusal ve kentsel politikaları terk edilmiştir. Günümüzde ise neoliberal ekonomi ve muhafazakârlaştırma politikalarıyla Cumhuriyet’in miras mekânları tahrip edilmekte, geçmişle bağ kuran kentsel kolektif hafıza yitirilmekte ve kentleşme sorunları, yenilerinin eklenmesiyle büyümektedir.

Ankara’nın başkent seçilme amaçlarından biri “egemen tek kent”in engellenmesi, dengeli kentsel dağılım ve gelişmeyle ulusal ekonominin bütünleşmesi iken 1950’den itibaren, yeniden üstün ve baskın kent konumuna getirilen İstanbul’un Anadolu kentleriyle arasındaki eşitsizlik derinleşerek devam etmektedir. 1950’lerde İstanbul’un modernleşmesine yönelik politikalar, kentsel mekân ve toplumsal gündelik yaşam arasındaki ilişkinin kopmasına ve kentsel kolektif hafızanın zedelenmesine yol açmıştır. İmar operasyonu kapsamında tarihi kent dokusundaki yıkımların kimliksiz bıraktığı çevrede yerli halk, aidiyet duygusunu kaybetmiştir. Ayrıca konaklarda yaşayanların yeni yapılan apartmanlara geçişi, geniş aileden çekirdek aile yapısına geçişi beraberinde getirmemiş, sadece mekân değişikliğinin, toplumsal ve kültürel ilişkilerin eş zamanlı değişimi için yeterli olmadığı görülmüştür. Ankara’nın imar süreciyle karşılaştırıldığında başkentin, yıkmadan inşa edilen bir kent olduğu, tarihi yerleşim yerinin korunduğu unutulmamalıdır. Kentin konut alanları, mahalleler olarak çok yönlü yaşam mekânlarıyla birlikte tasarlanmış, mekânsal pratikler ve deneyimler, komşuluk, arkadaşlık ilişkileriyle birlikte gerçekleşmiş, aidiyet yaratmış ve Ankaralıların hatıralarında kalıcı yer edinmiştir. Bununla birlikte 1950’li yıllarda kentleşmenin belirleyicisi olan kırdan kente kitlesel göç, önceki dönemin planlama anlayışı çerçevesine uymamaktadır. Göçmenlerin, köy ve kent arasında kalan mekânsal ve toplumsal yaşamlarının özgünlüğü, gecekondulu kimliğini ve kültürünü üretmiş, dönemin gecekondulaşma ve

apartmanlaşma süreci, sınıfsal ayrışma içeren ikili bir yapı oluşturmuştur. Kentlerin bütünselliği bozulurken, Cumhuriyet'in ilk dönem modern kent deneyimi de işlevsiz ve geçersiz kılınmıştır.

1990'ların sonlarından itibaren sermayenin ve muhafazakâr kentleşme anlayışının yıkıcılığı, kentsel mekânların, üretim kuruluşlarının, tarihi miras alanlarının metalaştırılmasına yönelirken kentsel kolektif bellek kaybedilmektedir. Konutun bir yatırım aracı olması, kentsel mekân ve toplumsal yaşam ilişkisini koparan kentsel dönüşüm, soylulaştırma gibi uygulamaları da beraberinde getirmektedir. Gecekondu mahallelerinin yıkılmasıyla yerinden edilenler, mekâna bağlı oluşan toplumsal, kültürel, ekonomik yaşamlarını, deneyim ve ilişkilerini geride bırakarak TOKİ'nin çok katlı apartmanlarında yeni mekânsal koşullarda yeniden bir yaşam kurmanın sorunları ve zorluklarıyla karşılaşmaktadır. Bu bağlamda önceki gecekondu mahallelerindeki gibi yeni bir kimlik ve kültür üretilirken kentten uzaklık ve belediyelerin İslamcı/muhafazakâr politikaları nedeniyle içe kapalı gettolar oluşmaktadır. Benzer bir eğilim, Türkiye'ye yabancı göçünde görülmekte, göçmenlerin çok yönlü uyum sorunları, belirli bölgelerde kümelenerek kendi çalışma ve yaşam ağlarını kurmalarına ve gettolaşmaya yol açmaktadır. Ayrıca kentlerde orta ve üst sınıfa yönelik kapalı/güvenlikli konut siteleri de belirli bölgelerde yoğunlaşarak ayrı mekânlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla kent yapısının parçalanması ve toplumsal grupların sınıfsal ve kültürel olarak ayrışması, ortak değerleri, aidiyet ve güven duygusunu zayıflatmakta, kentsel kolektif belleği aşındırmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk dönem modern kent yaşamını ve kültürünü oluşturan, farklı toplumsal grupları bir araya getiren, aidiyet duygusu yaratan meydanlar, kent parkları, sosyalleşme, spor, eğlence ve dinlenme mekânları, günümüzde değiştirilip dönüştürülerek kamusal karakterinden uzaklaştırılmakta, taşıt trafiğini önceleyen yollar, köprüler, altgeçitler, AVM'ler vb. tarafından işgal edilmektedir. Bununla birlikte, her kentte, merkezi noktalarda ve kentsel dönüşüm alanlarında Klasik Osmanlı cami formunun kopyalanmasıyla artan camiler, politik bir nitelik taşımakta, kent kimliği ve kültürünün bir parçası olamamaktadır. Benzer biçimde, kent dokusuna yabancı, çevresiyle/yerel unsurlarla ilişki kurmayan sadece işlevinden bahsedilen, birbirini taklit eden AVM'ler, temaparklar gibi özelleştirilmiş tüketim mekânları da sayılarının artmasıyla kentlerin kimliksizleşerek birbirlerine benzemelerine yol açmaktadır.

Bu dönemde, kentlerin kimliğini ve kültürünü kaybetmesine neden olan uygulamalardan biri de Cumhuriyet'in, bağımsız ulusal ekonomi kurma sürecinde Anadolu'da kurulan, çalışma ve yaşam alanlarının birlikte tasarlandığı kamu fabrikalarının, yerleşkelerinin özelleştirilmesi ve yabancı yatırımlara açılmasıdır. Bu kamu iktisadi kuruluşlarının, miras değeri yok sayılarak yıkılmalarına karşın, üretime dayalı kentsel mekân ve toplumsal yaşam arasında kurmuş oldukları güçlü tarihsel ilişki ve kentsel kolektif (ulusal) hafıza sonucunda, halen kentlerin bir değeri olmaya devam ettikleri görülmektedir.

2000'li yıllarda, kentsel mekânları metalaştırma ve muhafazakârlaştırma stratejileri, Covid-19 salgınının ve depremlerin afete dönüşmesine yol açmıştır: Plansız, denetimsiz yoğun yapılaşma, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, tarım alanlarının imara açılması vb. uygulamaların yanı sıra çoğu kentlerde hastaneler, uzaktaki tek bir şehir hastanesine taşınmış; Ankara'daki Hıfzıssıhha Enstitüsü kapatılmış; Atatürk Orman Çiftliği'nin ise kentin hem yeşil/doğal ve açık kamusal mekânı hem de kent halkının güvenli gıdaya ulaşabileceği bir alan niteliği ve faaliyetleriyle diğer kentlerde uygulanma planı yok edilmiş; yüz elli yıllık hafıza oluşturan Kızılay Derneği şirketleştirilmiştir.

Sonuç olarak, kentlerin mekânsal yapısını parçalayan, toplumsal ilişkileri ayrıştıran ve eşitsizlikleri derinleştiren günümüzün neoliberal ve muhafazakâr kentleşme sürecinde planlı, kamu yararına ve üretime dayalı modern kent yaşamının terk edilmesiyle birikim ve deneyimin de yok sayıldığı; kentsel mekân ve toplumsal yaşam arasında istikrarlı bir ilişkinin kurulmadığı ve kentsel kolektif hafızanın sürekliliğinin engellendiği görülmektedir.

Bu çalışmanın sınırlılıklarından biri, kentsel mekânlara müdahalelere karşı meslek odalarının, sivil toplum örgütlerinin mücadeleleri ve kent halkının muhalefetiyle gelişen Gezi protestoları gibi kentsel toplumsal hareketlerin ele alınmamış olmasıdır. Bu konunun kentsel kolektif bellekle ilişkisi, bir çalışma önerisi olabilir. Diğer bir sınırlılık, kentsel mekânlara yönelik erişim, kullanım ve pratiklerin, algı ve deneyimlerin, toplumsal cinsiyet açısından farklılaşmasının ele alınmamış olmasıdır. Toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri bağlamında kent yaşamı ve bellek ilişkisinin çözümlenmesi, bir çalışma konusu olabilir.

Kaynakça

- Akcar Ercan, M. (2016). 'Evolving' or 'lost' identity of a historic public space? The tale of Gençlik Park in Ankara. *Journal of Urban Design*, 22(4), 520-543. doi:10.1080/13574809.2016.1256192
- Altaban, Ö. (1997). Ulusal yönetimin ve toplumsallığın kurgulandığı bir başkent. *Arredamento Dekorasyon*, 3(90), 89-94.
- Altaban, Ö. (1998). Cumhuriyet'in kent planlama politikaları ve Ankara deneyimi. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık* içinde (s. 41-64). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Altınay, A. ve Nalçakan, M. (2021). Kişisel tanıklıklar bağlamında mekânsal okumalar ve değerlendirmeler: Bir bellek mekânı olarak Ankara Saraçoğlu Mahallesi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 1-34. doi:10.5505/jas.2021.54210
- Ayata, S. (1989). Toplumsal çevre olarak gecekondü ve apartman. *Toplum ve Bilim* 46(47), 101-127.
- Ayata, S. (2005). Yeni orta sınıf ve uydu kent yaşamı. D. Kandiyoti ve A. Saktanber (Der.). *Kültür fragmanları: Türkiye'de gündelik hayat* içinde (s. 37-56). İstanbul: Metis Yayınları.
- Aydın, S., Özsoy, E., Emiroğlu K. ve Türkoğlu Ö. (2005). *Küçük Asya'nın bin yüzü: Ankara*. Ankara: Dost Yayınları.
- Bali, R. N. (1999). Çılgın kalabalıktan uzak. *Birikim Dergisi*, 123, 35-36.
- Balkanay, E. (2017) Kolektif belleğin yeniden inşası: Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nde özne-mekân ilişkisi. T. Erman ve S. Özaloğlu (Der.). *Bir varmış bir yokmuş: Toplumsal bellek, mekân ve kimlik üzerine araştırmalar* içinde (s. 163-172). İstanbul: KÜY Yayınları.
- Baradan, P. (2008). Review of literature for the concept of post-disaster housing in Turkey. *G. U. Journal of Science*, 21(2), 43-49. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/83024>
- Batuman, B. (2002). Mekân, kimlik ve sosyal çatışma: Cumhuriyet'in kamusal mekânı olarak Kızılay Meydanı. G. A. Sargın (Der.). *Ankara'nın kamusal yüzleri: Başkent üzerine mekân politik tezler* içinde (s. 41-76). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Batuman, B. (2022). *Milletin mimarisi: Yeni İslamcı ulus inşasının kent ve mekân siyaseti*. İstanbul: Metis Yayınları.

- Batur, A. (1998). 1925-1950 döneminde Türkiye mimarlığı. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık içinde* (s. 209-234). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Bilgin, İ. (1998). Modernleşmenin ve toplumsal hareketliliğin yörüngesinde Cumhuriyet'in imarı. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık içinde* (s. 255-272). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Bora, T. (2012). (Der.). *Tren bir hayattır*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boratav, K. (1997). İktisat tarihi (1908-1980). S. Akşin (Yay. haz.). *Çağdaş Türkiye 1908-1980 Türkiye tarihi 4 içinde* (s. 265-354). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Bozdoğan, S. (2011). Modern Türkiye'de sanat ve mimari: Cumhuriyet dönemi. R. Kasaba (Ed.). *Türkiye tarihi, modern dünyada Türkiye 1839-2010 içinde* (s. 451-508). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015). *Türkiye'de yeni kapitalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Connerton, P. (2012). *Modernite nasıl unutturur?* İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Çelebi Gürkan, Ü. ve Özaslan, N. (2018). Kamusal mekân olarak sokağın dönüşümü: İstanbul-Göktürk örneği. *Uluslararası Kentleşme ve Çevre Sorunları Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde* (s. 106-116). Eskişehir, Türkiye.
- Çelebi Gürkan, Ü. ve Özaslan, N. (2019). Dönüşen kamusal mekân: İstanbul-Göktürk örneği. *Journal of International Social Research*, 12(62), 490-504. doi:10.17719/jisr.2019.3070
- de Rouen, A. (2017). 1950'lerin İstanbul'u: Konaktan apartmana. T. Erman ve S. Özaloğlu (Der.). *Bir varmış bir yokmuş: Toplumsal bellek, mekân ve kimlik üzerine araştırmalar içinde* (s. 33-47). İstanbul: KÜY Yayınları.
- Demir, E. (2006). Toplumsal değişme süreci içinde Gençlik Parkı: Sosyolojik bir değerlendirme. *Planlama Dergisi*, (4), 59-77. Erişim adresi: https://www.spo.org.tr/resimler/ekler/3d68b461bd9d353_ek.pdf
- Dinç, Y. (2023). 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri sonrası yeniden yapılanma sürecinde yere bağlılığın değerlendirilmesi: Antakya (Hatay) örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*, (83), 45-57. doi:10.17211/tcd.1347063
- Dinçer, S. ve Şerbetçi, T. (2022). Antalya'da yabancıların gayrimenkul edinimi üzerine ekonomik bir yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (20), 14-28. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3274245>
- Durakbaşı, A. ve Cindioğlu, D. (2005). Tezgâh üstü karşılaşmalar. D. Kandiyoti ve A. Saktanber (Der.). *Kültür fragmanları: Türkiye'de gündelik hayat içinde* (s. 84-100). İstanbul: Metis Yayınları.
- Durna, N. (2022). Ankara'nın bellek mekânları: Seksen yıllık bir dönüşümün sözlü tarih denemesi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 127-153. doi:10.5505/jas.2022.07269

- EGO Genel Müdürlüğü (t.y.). Ankara nostalji fotoğrafları. Erişim adresi: <https://www.ego.gov.tr/tr/FotoGaleri/Resimler/1028/ankara-nostalji-fotograflari>
- Eklemezler, S. (2021). What a museum cannot bear witness to: Bursa City Museum and the representation of the Jewish minority. *Museum Worlds*, 9(1), 133-144. doi:10.3167/armw.2021.0901112
- Eraydın, Z. (2016). Kentsel markalaşma stratejilerinin kent belleği ve kent imgesi üzerine etkileri: Ankara örneği. *İdealkent*, 7(20), 830-855. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/466331>
- Erman, T. (2004). Gecekondu çalışmalarında 'öteki' olarak gecekondu kurguları. *European Journal of Turkish Studies*, 1, 38-63. Erişim adresi: <https://journals.openedition.org/ejts/85>
- Erman, T. (2012). Yıkılan gecekondu, yapılan TOKİ toplu konut projeleri: Kent yoksulunun yeni yaşam çevresi olarak Karacaören-TOKİ sitesi. *İdealkent*, 3(7), 38-63. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/460808>
- Erman, T. (2013). Küresel ve yerel dinamikler altında 'Anadolu Kaplıları' kentleri. *İdealkent*, 4(8), 50-73. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/idealkent/issue/36692/417375>
- Featherstone, M. (1996). *Postmodernizm ve tüketim kültürü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fishman, R. (2002). Yirminci yüzyılda kent ütopyaları: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright ve Le Corbusier. B. Duru ve A. Alkan (Ed. ve Çev.). *20. yüzyıl kenti* içinde (s. 107-126). Ankara: İmge Yayınevi.
- Gottdiener, M. (1993). A Marx for our time: Henri Lefebvre and the production of space. *Sociological Theory - A Journal of the American Sociological Association*, 11(1), 129-134. doi:10.2307/201984
- Güller, C., Çiçek, M. ve Varol, Ç. Ö. (2020). Küresel Kamu Sağlığı Krizine Mekânsal Çözüm Arayışları: Biyomimetik Mekânsal Tasarım. *Mimarlık Dosya*, 47, 91-102. Erişim adresi: <http://www.mimarlarodasianskara.org/dosya/dosya47.pdf>
- Güngördü, F. N. (2019). Küresel göç hareketlerinin kültürel, sosyo-ekonomik ve mekânsal etkilerini yerel ölçekten okumak: Bir planlama sorunu olarak Suriyeli mülteci krizi. *Göç-mekan-siyaset* içinde (s. 1-27). Ankara: Şehir Plancıları Odası.
- Halbwachs, M. (1992). The social frameworks of memory. L. A. Coser (Ed.). *On collective memory* içinde (s. 35-189). Chicago: The University of Chicago Press.
- Halbwachs, M. (2017). *Kolektif hafıza*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin durumu*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2002). Sınıfsal yapı ve mekânsal farklılaşma kuramı. A. Alkan ve B. Duru (Der. ve Çev.). *20. Yüzyıl kenti* içinde (s. 147-172). Ankara: İmge Yayınevi.
- Harvey, D. (2012). *Sermayenin mekânları*. İstanbul: Metis Yayınları.

- İgüs, E. ve İsmailoğlu, H. (2016). Osmanlı kenti İstanbul'u yıkmak ve yeniden yapmak paradoksu: Menderes yıkımları. F. M. Emecen, A. Akyıldız ve E. S. Gürkan (Ed.). *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (s.115-158). İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- Kanbak, A., Pınarcıoğlu, N. Ş. ve Şiriner Öner, M. (2017). Kocaeli'de kentsel dönüşüm: "Nerede o eski evim". T. Erman ve S. Özaloğlu (Der.). *Bir varmış bir yokmuş: Toplumsal bellek, mekân ve kimlik üzerine araştırmalar* içinde (s. 147-151). İstanbul: KÜY Yayınları.
- Karakuş Candan, T. (2023). Deprem, seçimler ve gelecek. *Dosya*, 53, 92-102. Erişim adresi: <http://www.mimarlarodasiankara.org/dosya/dosya53.pdf>
- Keleş, R. ve Duru, B. (2008). Ankara'nın ülke kentleşmesindeki etkilerine tarihsel bir bakış. *Mülkiye*, 32(261), 27-44. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/661>
- Keskinok, Ç. (2005). Bir özgürleşme tasarısı olarak Atatürk Orman Çiftliği. Erişim adresi: <http://aacarastirmalari.arch.metu.edu.tr/devrim-tarim-modernlesme-2/>
- Keskinok, Ç. (2022). Kentsel planlamada kamu yararı üzerine tartışma. *İdealkent*, 13(37), 1070-1081. doi:10.31198/idealkent.1202202
- Kimyon, D. ve Serter, G. (2015) Atatürk Orman Çiftliği'nin ve Ankara'nın değişimi dönüşümü. *Planlama Dergisi*, 25(1), 44-63. doi:10.5505/planlama.2015.91300
- Koçak Turhanoglu, F. A. (2011). *Social and spatial production of Ankara*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- Koçak Turhanoglu, F. A. (2020). Kentsel mekân ve tüketim. E. Akarçay (Ed.). *Tüketim sosyolojisi* içinde (s. 169-208). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Komut, E. M. (2011) Afetler: Kentler, yapılar ve insanlar yerleşmeler, yapılı çevre - mimarlar ve mimarlık. *Dosya*, 26, 1-2. Erişim adresi: <http://www.mimarlarodasiankara.org/dosya/dosya26.pdf>
- Kösebay Erkan, Y. (2013). Haydarpaşa tren garı: Bugün, dün ve yarın kentin bedeninde bir yara. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 30(1), 99-116. doi:10.4305/metu.jfa.2013.1.6
- Kösebay Erkan, Y. ve Ahunbay, Z. (2008). Anadolu Demiryolu mirası ve korunması. *İTÜDERGİSİ/a*, 7(2) 14-25. Erişim adresi: http://itudergi.itu.edu.tr/index.php/itudergisi_a/article/view/172
- Küçükülahlı, S. (2019) Interpreting social transformation from a space: İstanbul Hilton Hotel example. İ. B. Kanlı (Ed.). *Strategic perspectives on sustainable development and migration issues in Turkey and abroad* (pp. 118-132). Newcastle-Upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Lale, L. (2022). Suriye göçünün Türkiye'nin kentleşme süreçlerine etkileri: Gaziantep kenti örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9(4), 75-96. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2571799>

- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Cambridge: Blackwell.
- Mülayim, A. ve Kaprol, T. (2016). İşçi sınıfı için modern yaşamın kodları: Alpullu Şeker Fabrikası. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 6(1), 25-32. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/460466>
- Nalbantoğlu, G. (1984). 1928-1946 Döneminde Ankara'da yapılan konutların mimari değerlendirilmesi. E. Yavuz ve N. Uğurel (Der.). *Tarih içinde Ankara* içinde (s. 257-273). Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Basım İşliği.
- Negiz, N. ve Yavuzçehre, P. S. (2021). Pandemi sonrası kent: Göller Bölgesi örneğinde yeni normal kent algısı. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), 1637-1657. doi:10.30798/makuiibf.912244
- Neuman, L. (2020) *Toplumsal araştırma yöntemleri: nitel ve nicel yaklaşımlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Nora, P. (2006). *Hafıza mekânları*. Ankara: Dost Yayınları.
- ODTÜ Mimarlık Fakültesi AOC Araştırmaları (t.y.). Merkez bölgesi tarihi yapılar. Erişim Adresi <http://aocarastirmalari.arch.metu.edu.tr/gorulecek-merkez-bolgesi/#>
- Osmay, S. (1998). 1923'ten bugüne kent merkezlerinin dönüşümü. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık* içinde (s. 139-154). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Özbek, M. (1998). Arabesk kültür: Bir modernleşme ve popüler kimlik örneği. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (Ed.). *Türkiye'de modernleşme ve ulusal kimlik* içinde (s. 168-187). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özügürlü, A. (2012). Afetler ve kentleşmenin neoliberal dönüşümü. *Mülkiye Dergisi*, 36(274), 149-158. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/51>
- Özyeğin, G. (2005). Kapıcılar, gündelikçiler ve ev sahipleri. D. Kandiyoti ve A. Saktanber (Der.). *Kültür fragmanları: Türkiye'de gündelik hayat* içinde (s. 57-83). İstanbul: Metis Yayınları.
- Rossi, A. (2006). *Şehrin mimarisi*. İstanbul: Kanat Kitap.
- Salt Araştırma (t.y.). Erişim adresi: <https://archives.saltresearch.org>
- Sey, Y. (1998a). Cumhuriyet döneminde Türkiye'de mimarlık ve yapı üretimi. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık* içinde (s. 25-39). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Sey, Y. (1998b). Cumhuriyet döneminde konut. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık* içinde (s. 273-300). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Smith, N. (2006). Yeni küresellik, yeni şehircilik: Küresel kentsel strateji olarak soylulaştırma. *Planlama Dergisi*, 36, 13-27. Erişim adresi: https://www.spo.org.tr/resimler/ekler/fbce4c1d7c425ba_ek.pdf

- Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 104, 333-339. doi: 10.1016/j.busres.2019.07.0039
- Südaş, İ. (2004). 17 Ağustos 1999 Marmara depreminin nüfus ve yerleşme üzerindeki etkileri: Gölcük (Kocaeli) örneği. *Ege Coğrafya Dergisi*, 13(1-2), 73-91. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/56804>
- Şen, B. (2019). Kentsel dönüşüm. F. Güneş (Ed.). *Kent sosyolojisi içinde* (s. 293-318). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Şengezer, B. ve Koç, E. (2005). A critical analysis of earthquakes and urban planning in Turkey. *Disasters*, 29(2), 171-194. doi:10.1111/j.0361-3666.2005.00279.x
- Şengül, H. T. (2009). *Kentsel çelişki ve siyaset*. Ankara: İmge Yayınları.
- Şengül, H. T. (2012). Türkiye'nin kentleşme deneyiminin dönemlenmesi. F. Alpkaya ve B. Duru (Der.). *1920'lerden günümüze Türkiye'de toplumsal yapı ve değişim içinde* (s. 353-399). Ankara: Siyasal Kitap.
- Şengül, T. (2015). Gezi başkaldırısı ertesinde kent mekânı ve siyasal alanın yeni dinamikleri. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 32(1), 1-20. doi:10.4305/METU.JFA.2015.1.1
- Şenyapılı, T. (2004). *Barakadan gecekonduya, Ankara'da kentsel mekânın dönüşümü: 1923-1960*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tankut, G. (1988). Ankara'nın başkent olma süreci. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 8(2), 93-104.
- Tanyeli, U. (1997). Türk modernleşmesinin kentsel sahnesini yeniden düşünmek. *Arredamento Dekorasyon*, 3(90), 81-82.
- Tapan, M. (1998). İstanbul'un kentsel planlamasının tarihsel gelişimi ve planlama eylemleri. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık içinde* (s. 75-88). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı (t.y.). Geçici koruma. Erişim adresi: <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı (t.y.). İkamet izinleri. Erişim adresi: <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri>
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı (2021, 8 Şubat). Haydarpaşa Garı Restorasyon Çalışmalarında Sona Gelindi. Erişim Adresi: <https://www.uab.gov.tr/haberler/haydarpasa-gari-restorasyon-calismalarinda-sona-gelindi>
- Tekeli, İ. (1984a). Ankara'nın başkentlik kararının ülkesel mekân organizasyonu ve toplumsal yapıya etkileri bakımından genel bir değerlendirilmesi. E. Yavuz ve N. Uğurel (Der.). *Tarih içinde Ankara içinde* (s. 321-338). Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Basım İşliği.

- Tekeli, İ. (1984b). The social context of the development of architecture in Turkey. R. Holod and A. Evin (Ed.). *Modern Turkish architecture* (pp. 9-33). University of Pennsylvania Press.
- Tekeli, İ. (1998). Türkiye’de Cumhuriyet döneminde kentsel gelişme ve kent planlaması. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık* içinde (s. 1-24). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Tekeli, İ. (2014). Türkiye’nin kentleşme deneyiminden öğrenebileceklerimiz. Erişim adresi: https://www.tepav.org.tr/upload/files/1456398873-1.Turkiye_nin_Kentlesme_Deneyiminden_Ogrenebileceklerimiz.pdf
- Tekeli, İ. (2023). Antakya’nın deprem sonrası kent planlaması için bir strateji önerisi. *Sketch: Journal of City and Regional Planning*, 5(01), 96-105. doi:10.5281/zenodo.8210544
- Tekeli, İ. ve Okyay, T. (1981). *Dolmuşun öyküsü*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Tekeli, İ., Gülöksüz, Y. ve Okyay, T. (2020). *Dolmuşlu, gecekondulu, işportalı şehir*. Ankara: İdealkent Yayınları.
- Tezer, T. (2023). Antakya’nın felaketi ve geleceği. *Arkeo Duvar*, (15), 36-54. Erişim adresi: <https://www.gazeteduvar.com.tr/dergi/depremle-kaybedilen-gecmis-6-subatta-neleri-yitirdik-64b1aeddd6ee5868ae2d9025>
- TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi (2006). Atatürk Orman Çiftliği 5524 sayılı yasa ve koruma amaçlı imar planı değerlendirme. Erişim adresi: <http://www.mimarlarodasiankara.org/?id=2652>
- TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi. (2015). Dosya 34: AOÇ I 39°55'51.4"N 32°47'57.3"E. Erişim adresi: <http://www.mimarlarodasiankara.org/dosya/dosya34.pdf>
- TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi (2023). İktidarın Saraçoğlu Mahallesi’nde hukuksuz imar planlarına yargıdan iptal kararı. Erişim adresi: <http://www.mimarlarodasiankara.org/index.php?Did=12998>
- TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi (2023). Haydarpaşa Garı güncesi. Erişim adresi: <http://www.mimarist.org/haydarpaşa-gari-guncesi/>
- Topaloglu, G. ve Besgen, A. (2017) Bir kolektif bellek hikâyesi: Trabzon Tekel Binası ve çevresinin anlattıkları. *İdealkent*, 8(22), 692-721. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/459986>
- Topçu Campagna, H. ve Berk, M. G. (2019). Kitlesele göç hareketleri ve kültürel miras ilişkisinin tarihi kentsel peyzaj yaklaşımı kapsamında değerlendirilmesi. *Göç-mekan-siyaset* içinde (s. 228-255). Ankara: Şehir Plancıları Odası.
- Turgut Gültekin, N. (2016). Kültürel ve endüstriyel miras olarak Ankara Şeker Fabrikası. *İdealkent*, 7(20), 906-935. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/466410>
- Türel, A. (1998). Kent ve ulaşım. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık* içinde (s. 155-170). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Türk Kızılay Yatırım (t.y.) Şirket profili. Erişim adresi:
<https://www.kizilayyatirim.com.tr/kurumsal/hakkimizda/sirket-profil/>

Türkün, A. (2013). Kentsel ayrışmanın son aşaması olarak kentsel dönüşüm. A. Türkün (Der.). *Mülk, mahal, insan: İstanbul'da kentsel dönüşüm* içinde (s. 3-15). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Türkün, A., Öktem Ünsal, B. ve Yapıcı, M. (2013). İstanbul'da 1980'ler sonrasında kentsel dönüşüm: Mevzuat, söylem, aktörler ve dönüşümün hedefindeki alanlar. A. Türkün (Der.). *Mülk, mahal, insan: İstanbul'da kentsel dönüşüm* içinde (s. 79-139). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Uludağ, Z. (1998). Cumhuriyet döneminde rekreasyon ve Gençlik Parkı örneği. *75 Yılda değişen kent ve mimarlık* içinde (s. 65-74). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Urry, J. (1999). *Mekânları tüketmek*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ünlü Öztürk, C. ve Yılmaz Bayram, Z. (2022) Küresel gelişmelerin kente mekânsal etkileri: Trabzon'da Arapların ikinci konut edinimi. *İdealkent*, 13(35), 40-65. doi:10.31198/idealkent.1004376

Varnacı Uzun, F. ve Somuncu, M. (2023). Depremler sonrası Antakya kentsel kültürel mirası hakkında değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 10(1), 9-23. Erişim adresi:
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3208225>

Varol, K. (2012). (Der.). *Memleket garları*, İstanbul: İletişim yayınları.

Wilson, C. (2014). Anıtkabir'de ulusal kimlik ve belleğin temsili. L. Neyzi (Yay. haz.). *Nasıl hatırlıyoruz* içinde (s. 151-186). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yavuz, F. (1981). Başkent Ankara ve Jansen. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 7(1), 25-33.

Yavuz, Y. (1986). Turkish architecture during the Republican period. G. Renda and C. M. Koortepeter (Ed.). *The transformation of Turkish culture* (pp. 267-283). Princeton: The Kingson Press.

Extended Abstract

Purpose

This study examines Turkey's urbanization process (1923-2023) in historical periods, how the built environment of cities was constructed, changed and transformed, which social processes are effective in the context of power relations and economic policies. The aim of the study is to examine the continuities and ruptures of urban collective memory based on the relationship between urban space and social life in periods of urbanization and to evaluate it in relation to today.

Design and Methodology

The method of the study is based on the integrative literature review which enables a general evaluation on different and interdisciplinary subjects, synthesizes the perspectives and results of research conducted on a particular subject. In this context, the study evaluates the perspectives of disciplines such as sociology, urban planning, architecture and geography on the relationship between urban built environment and urban collective memory with an integrative approach by bringing together the findings of the research.

The findings of some research which related to the urban collective memory, urban identity, urban transformation, gentrification and historical, cultural and industrial heritage were included in each urbanization period. For the purpose of this study, research focusing on the subject and conveying the thoughts, experiences and memories of those who witnessed the change and transformation of urban spaces has gained importance.

Findings

The Republic of Turkey, as a modern secular nation-state, was established on the basis of the rationality, science, equality and freedom as principles of the Enlightenment thought. The spatial organization policies of the Republic were mainly the construction of Ankara as the capital city, the establishment of factories in Anatolia and the construction of the nationwide railway transportation network. As a result of these policies, the national economy was formed and cities had begun to develop. Capital Ankara had been the pioneer of modern urban planning and architecture. Ankara's urban identity and culture played an important role in the construction of national and urban collective memory.

In the 1950s, the spatial organization goals of the Republic were abandoned, liberal economic policies began to be applied and established close relationship with United States of America. Istanbul became the locus of investments. As a result of the Istanbul reconstruction operation in this period, historical places were destroyed, urban memory was damaged and the people's connections were ruptured with their past. Additionally mass migration from rural to urban areas depended on industrialization of agriculture gave rise to employment, housing and transportation problems such as informal sectors, squatter settling in the metropolitan cities. The dual structure of housing between squatters and apartments in the cities, indicated not only spatial but also economic, social and cultural segregation in cities until 1980s.

After 1980 military coup, neoliberal political and economic policies began to be implemented and urban spaces became the main target of public and private capital investments. In the process of reconstruction shopping malls, business centres, five-star hotels, supermarkets etc. were constructed and transformed built environment in metropolitan cities. Also suburban settlements began to be constructed outside of the city after second half of 1990s.

After the conservative party won İstanbul and Ankara metropolitan municipalities in the 1994 local elections, destructive practices began against the symbols of the Republic. Since the 2000s, conservative Islamic view has

been on the rise in central and local government. In this period, eradication of national and urban collective memory, especially the destruction of Ankara's built environment, which was constructed in the early Republican period, increasingly continues. Also the implementation of privatization, urban transformation and gentrification projects, TOKİ mass housing constructions gained momentum. In this context, displaced people are losing not only their living spaces, but also their social, cultural values and relations which form the urban and collective memory. Gated communities and shopping malls established outside the city create a multi-centred metropolitan cities, erode public spaces, restrict the interaction of different social groups with each other.

Covid-19 epidemic declared by the World Health Organization in March 2020; It has turned into a crisis in the context of concentration of population in cities, privatized health services and deepening inequalities. While problems related to rapid and unplanned urbanization, dense construction for profit purposes and privatizations have come to the fore again, issues such as social and spatial inequality, healthy urban life, access and use of public services have begun to be discussed. The Kahramanmaraş earthquakes that took place on February 6, 2023, showed the results of Turkey's recent urbanization policies and practices once again creating major and devastating effects in 11 provinces. The abandonment of rational urban planning during the urbanization process, the construction process not complying with scientific principles, lack of control of construction activities, disregard for the public interest, privatization of public institutions, etc. have turned the natural phenomenon into a disaster and caused great loss of life and destruction in the earthquake region. The historical heritage and economic, social, cultural life of the cities, along with their physical built environment, have been severely damaged.

As a result, today's neoliberal and conservative urbanization process fragments the spatial structure of cities, separates social groups and deepens inequalities. Past knowledge and experience are ignored with the abandonment of planned, public benefit and production-based modern urban life. It is seen that a stable relationship between urban space and social life is not established and the continuity of urban collective memory is prevented.

Research Limitations

One of the limitations of this study is that the struggles of the professional chambers and non-governmental organizations against interventions in urban spaces and the urban social movements that developed with the opposition of the urban people were not discussed. Another limitation is that it does not address the relationship between urban life and memory in the context of gender inequalities.

Originality/Value

This study aims to develop a historical, interdisciplinary, comprehensive and holistic approach by considering the relationship between urban space and social life in the context of social processes, power relations and economic policies in certain urbanization periods of Turkey between 1923 and 2023. This approach aims to contribute to the understanding of today's urbanization process by considering the relationship between changes and transformations in the built environment and urban collective memory from a social and spatial perspective, and to discuss it in relation to the experience and accumulation of past periods.

Araştırmacı Katkısı: F. Ayşın KOÇAK TURHANOĞLU (%100).

Sağlık Çalışanlarının İş Biçimlendirme Düzeylerinin İş Özerkliği ve İşe Tutulma Üzerindeki Etkisi ¹

Feyza ŞENAY ULAŞ ² - Özgür UĞURLUOĞLU ³

Başvuru Tarihi: 28.01.2024

Kabul Tarihi: 29.04.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışma ile sağlık çalışanlarının karar alma ve görevlere dahil etmekten başlayarak uygun bir çalışma ortamlarının sağlanması amacıyla ulusal düzeyde daha önce ele alınmayan ve sağlık yönetimi literatüründe ele alınması gereken sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeylerinin, iş özerkliği ve işe tutulma değişkenleri üzerinde etkili olup olmadığının araştırılması amaçlanmaktadır. Araştırma verileri Ankara'da faaliyet gösteren özel bir hastanede görev yapan hekim, hemşire, idari personel ve diğer sağlık personelinin anket yöntemiyle toplanmıştır. Bu çalışmada sağlık çalışanları kolayda örnekleme yoluyla seçilmiş olup, 306 sağlık çalışanına ulaşılmıştır. Bu araştırmanın sonucunda sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme, işe tutulma ve iş özerkliği düzeylerinin orta seviyenin üzerinde olduğu anlaşılmıştır. Yapılan regresyon analizi sonucunda iş biçimlendirme alt boyutlarından yapısal iş kaynaklarını ve zorlayıcı iş taleplerini artırmanın işe tutulma düzeyini olumlu yönde etkilediği bulunmuştur. Bunun yanında iş biçimlendirme alt boyutlarından zorlayıcı iş taleplerinin artmasının iş özerkliği üzerinde de olumlu yönde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İş Biçimlendirme, İş Özerkliği, İşe Tutulma, Özel Hastane

Atıf: Şenay Ulaş, F. ve Uğurluoğlu, Ö. (2024). Sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeylerinin iş özerkliği ve işe tutulma üzerindeki etkisi *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 663-688.

¹ Araştırmanın yürütülebilmesi için 08.02.2023 tarih E-35853172-050.06-00002680979 sayı ile Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu'nun 10 Ocak 2023 tarihli toplantısında gerekli etik kurul izni alınmıştır.

² Yüksek İhtisas Üniversitesi, Sağlık Hizmetler Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik Programı, feyzasenay@yiu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4364-694X

³ Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ougurlu@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9453-9925

The Effect of Healthcare Employees' Job Crafting Levels on Work Autonomy and Work Engagement

Feyza ŞENAY ULAŞ⁴ - Özgür UĞURLUOĞLU⁵

Submitted by: 28.01.2024

Accepted by: 29.04.2024

Article Type: Research Article

Abstract

In this study, it is aimed to investigate whether the levels of job crafting, work autonomy, and work engagement of healthcare workers are influenced by their job design levels, starting from involving them in decision-making and tasks to providing suitable working environments. Research data were collected through surveys from physicians, nurses, administrative staff, and other healthcare personnel working in a private hospital in Ankara. Healthcare workers were selected through convenience sampling, reaching 306 participants. After conducting the regression analysis reveal that healthcare workers' levels of job crafting, work engagement, and work autonomy are above moderate levels. Analyzing the data indicates that increasing structural job resources and challenging job demands, as sub-dimensions of job crafting, positively influence work engagement levels. Additionally, it is found that an increase in challenging job demands, as a sub-dimension of job crafting, positively affects work autonomy.

Keywords: Job Crafting, Work Autonomy, Work Engagement, Private Hospital

⁴ Yuksek Ihtisas University- Vocational School of Health Services- Department of Medical Documentation and Secretarial, feyzasenay@yiu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4364-694X

⁵ Hacettepe University- Faculty of Economics and Administrative Sciences- Department of Healthcare Management, ougurlu@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9453-9925

Giriş

Günümüz dünyasının ekonomik, sosyal ve rekabetçi gerçekleriyle karşı karşıya kalan işletmelerin sürekli yenilik yapması zorunluluk hâline gelmiştir. Çevresel koşullara hızlı tepki vermek, işletmelerin rekabette avantajlı bir konuma gelmesini sağlar. Bu aşamada işletme çalışanlarının yaptıkları işe ve çalıştıkları işletmeye karşı davranışları oldukça önem kazanmaktadır (Demirel ve Güner, 2015, s. 1). Bu kapsamda çalışanların görevlerini şekillendirmeleri, işlerinde anlam ve değer bulmaları yani iş biçimlendirme davranışları işletmeler için özellikle hizmet sektöründe yer alan organizasyonlar için oldukça önemlidir.

Amy Wrzesniewski ve Jane E. Dutton tarafından literatüre kazandırılan iş biçimlendirme (job crafting), “bireylerin görev veya çalışmalarının ilişkisel sınırlarında yaptıkları fiziksel ve bilişsel değişiklikler” olarak tanımlanmaktadır ve iş biçimlendirme, bir çalışanın iş görevlerinin, ilişkilerinin ve anlamlarının sınırlarını değiştirmek için yaptığı eylemleri ifade etmektedir. İş biçimlendirme, personelin ihtiyaçlarını karşılamak ve başarılı olmak için kaynakları bir araya getirdikleri iş davranışdır. İş biçimlendirme, bireylerin kendi tercih ve ihtiyaçlarına uygun olarak işlerinde yaptıkları değişiklikleri ifade eder. İş biçimlendirme ile çalışanlar işlerini ihtiyaç ve yeteneklerine göre ayarlayarak proaktif bir davranış geliştirirler (Berg ve diğerleri, 2010, s. 159; Grant ve Ashford, 2008, s. 4; Kulik ve diğerleri, 1987, s. 292). Tanımlardan da anlaşıldığı üzere iş biçimlendirme, bireylerin işlerinde birtakım değişimleri başlatmada aktif rol almasıdır (Slemp ve Vella-Brodrick, 2013, s.126). İş biçimlendirmenin amacı çalışanın yaptığı işlerde kontrolün kendisinde olduğunu bilmesi, pasif roller yerine aktif rolleri benimsemesidir (Wrzesniewski ve Dutton, 2001, s. 197).

Tims, Bakker ve Derks (2012) “İş Talepleri-Kaynakları (JD-R) Modeli” çerçevesinde iş biçimlendirmeyi “yapısal iş kaynaklarını artırma, sosyal iş kaynaklarını artırma, zorlayıcı iş taleplerini artırma ve engelleyici iş taleplerini azaltma” olarak dört boyutta incelemiştir. Bu boyutlardan yapısal iş kaynaklarını artırma boyutu, çalışanların iş konusunda yöneticilerin talep ettiklerini yapabilmek amacıyla öğrenme, öz gelişim, beceri çeşitliliği gibi yollarla iş kaynaklarını koruyarak artırmasıdır. Sosyal iş kaynaklarını artırma boyutu, örgüt çalışanlarının çalışma arkadaşlarıyla ve iletişimde olduğu çevre ile ilişkisini sürdürmesi ve geliştirmesi dolayısıyla geri bildirim yoluyla ve destek olarak iş kaynaklarını artırmasıdır. Zorlayıcı iş taleplerini artırma boyutu ise, bireylerin iş tanımları dışında gönüllü görevler alması ve yeni bilgiler ile becerilere merak duyması ve yeteneklerini geliştirerek sahip olduğu sorumlulukları artırmak istemesidir. Engelleyici iş taleplerini azaltma boyutu ise, olumsuz iş çıktılarından olan çatışma, tükenmişlik gibi durumlardan korunmak amacıyla çalışanın kendisini korumaya çalışmasıdır (Tims ve diğerleri, 2012, s. 175; Bakker ve diğerleri, 2012, s. 1363).

İş biçimlendirme literatürde algılanan sosyal etki (Dongwon, 2017), stres ve hayal kırıklığı (Wang ve diğerleri, 2016), iş performansı (Tims ve diğerleri, 2012; Tims ve Baker, 2010; Demerouti, 2014; Tims ve diğerleri, 2015; Bruning ve Campion, 2018), örgütsel bağlılık (Ghitulescu, 2006; Tims ve Baker, 2010), işten ayrılma niyeti (Dalgıç ve Türkoğlu, 2018; Leana ve diğerleri, 2009; Karatepe ve Eslamlou, 2017;) gibi birçok değişken ile birlikte ele alınmaktadır.

İş biçimlendirmenin uluslararası literatürde ilişkilendirildiği konulardan birisi de işe tutulmadır. “İşe tutulma” çalışanların işlerini özümsemesi, yaptıkları işe kendini adanarak işini yapması neticesinde olumlu ve tatmin edici bir zihinsel durum yaşamasıdır (Schaufeli ve diğerleri, 2006, s. 702). İşe tutulma; kişinin bireysel kaynaklar ile birlikte örgütsel, sosyal ve psikolojik gereksinimlerinin karşılanmasıyla, kendini hem zihinsel hem duygusal hem de fiziksel yönden görevin yapılmasına adanması ile ortaya çıkmaktadır (Başoda, 2017, s. 77). Araştırmacılar işe tutulmayı arttıracığı belirtilen iş biçimlendirme davranışlarını teşvik etmek için örgütlere yönelik müdahaleler önermişlerdir. Konu ile ilgili yürütülen bir çalışmada (Oprea ve diğerleri, 2019, s. 735) iş biçimlendirmenin yapısal ve sosyal iş kaynaklarını artırma boyutu ile ve engelleyici iş taleplerini azaltma boyutunun işe tutulma üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışanların işlerini kendi tercihlerine ve yeteneklerine göre şekillendirmesi yani iş biçimlendirme davranışı, işlerin anlamlı hale getirilmesine ve tatmin edici sonuçlara dönüştürülmesine olanak sağlamaktadır. Bu

durumun çalışanların işleriyle daha pozitif bir ilişki kurmalarına ve dolayısıyla işe tutulma düzeylerinde bir artışa sebep olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda iş biçimlendirme, bireylere işlerini daha fazla kontrol etme ve yönetme yeteneği sağlamaktadır. Bu, çalışanların karar alma süreçlerine daha fazla katılımını ve işlerini kişiselleştirmelerini kolaylaştırarak işe tutulma düzeylerini de arttırabilecektir. İş biçimlendirme düzeyi yüksek olan çalışanlar işlerini daha fazla kişiselleştirdiklerinden, işlerine ve çalıştıkları kurumlara daha güçlü bir bağlılık hissi geliştirebilirler ve böylece çalışanların işe tutulma düzeylerinde bir artış meydana gelebilir.

İş biçimlendirme çalışanların proaktif davranışlar sergilemesidir. Bu, çalışanların işleriyle ilgili hislerini olumlu yönde etkileyebilir, iş kaynaklarını geliştirebilir ve onların işe tutulma duygusunu etkileyebilir (Bakker ve diğerleri, 2011, s. 268; Uysal ve diğerleri, 2018, s. 663; Petrou ve diğerleri, 2012, s. 1124; Tims ve diğerleri, 2012, s. 175). İş biçimlendirme davranışları aracılığıyla çalışanlar, işlerinde iş taleplerine ve kaynaklara ilişkin değişiklik yapabilirler (Tims ve Bakker, 2010, s. 3). Bu değişiklikler aynı zamanda çalışanların ihtiyaçları, becerileri ve tutkusu arasındaki uyumu ortaya çıkararak çalışanların işe tutulmasını da yükseltebilmektedir (Bakker ve diğerleri, 2012, s. 1364; Van Wingerden, Derks ve Bakker, 2015, s. 54). Başka deyişle, iş biçimlendirme davranışı bireylerin işlerine daha dinamik bir şekilde dahil olmalarını sağlar. Bu dinamizm ve çaba, çalışanların işe tutulma duygusuyla hareket etmelerini sağlayabilir (Van Wingerden ve Poell, 2017, s. 3).

Literatürde iş biçimlendirmenin işe tutulma üzerindeki etkisi incelendiğinde, çalışanların iş biçimlendirme düzeylerinin artmasının işe tutulma düzeylerini artırdığını ileri süren farklı sektörlerde yürütülen çalışmalar mevcuttur (Zhang ve Li, 2020; Vermooten ve diğerleri, 2019; Thomassen, 2016; Bakker ve diğerleri, 2012, Tims ve diğerleri, 2013; Krishnana ve diğerleri, 2018; Tims ve Bakker, 2010; De Beer ve diğerleri, 2016; Robledo ve diğerleri, 2019; Chen ve diğerleri, 2014; Özdemir ve Turan, 2019; Brenninkmeijer ve Hekkert-Koning, 2015; Harju ve diğerleri, 2016; Demerouti ve diğerleri, 2015; Kooij ve diğerleri, 2017; Tims ve diğerleri, 2015; Travaglianti ve diğerleri, 2016; Vogt ve diğerleri, 2016; Petrou ve diğerleri, 2012; Vogel ve diğerleri, 2016; Van Wingerden, Bakker ve Derks, 2017; Saragih ve diğerleri 2021).

İş biçimlendirmenin uluslararası literatürde birlikte ele alındığı konulardan bir diğeri ise iş özerkliğidir. "İş özerkliği" çalışanın kendini kontrol ederek, uzmanlık alanı içinde hareket etme yetkisi olarak tanımlanmaktadır (Wilensky, 1964, s. 139). Başka bir ifadeyle, iş özerkliği, bir iş sürecinde yapılacaklara yönelik karar alınarak, çalışma programının belirlenmesi aşamasında çalışanların özgürlük, bağımsızlık ve serbestlik dereceleridir (Hackman ve Oldham, 1975, s. 161). İş özerkliği, çalışanların iş programını, yöntemini ve görevlerini yerine getirmek için gerekli eylemleri belirleme özgürlüğüdür (Barrick ve Mount, 1993, s. 114; Hackman ve Oldham, 1976, s. 250). İş özerklik düzeyi düşük çalışanlar, işverenin talimatlarına uymak için önemli baskılar veya taleplerle karşılaştıklarından, görevlerini ne zaman ve nasıl yerine getirecekleri konusunda daha az takdir hakkına sahiptirler. Aksine, yüksek iş özerkliğine sahip çalışanlar, daha az baskı veya taleple karşılaştıklarından, kararlar alırken, iş programını düzenlerken ve görevlerini yerine getirmenin yöntemlerini seçerken daha fazla takdir hakkına sahiptirler (Barrick ve Mount, 1993, s. 117; Judge ve Zapata, 2015, s. 26; Meyer ve diğerleri, 2010, s. 126).

İş özerkliği, çalışanları tatmin etmek için etkili bir yönetim aracı olarak uzun süredir önerilmektedir (Drucker, 1999, s. 84; Steiber ve Alange, 2013, s. 258). İş özerkliği çalışanlara iş programlarını ve prosedürlerini belirleme özgürlüğünü tanımlar (Hackman and Oldham, 1976, s. 261), aynı zamanda bireylere işyeri koşulları üzerinde daha fazla kontrol sağlar, bu da olumlu iş deneyimleriyle uzun vadeli ilişkiler kurmalarına yardımcı olabilir (Dubbelt ve diğerleri, 2019, s. 312; Goulet ve Singh, 2002, s. 88). Araştırmalar, iş yerinde artan özerkliğin proaktif davranış ve kişisel inisiyatif ile olumlu yönde ilişkili olduğunu göstermektedir (Frese ve diğerleri, 1996; Ghitulescu, 2013; Hornung ve Rousseau, 2007). Artan özerklik, bireylere çalışma prosedürlerini belirleme ve görevlerini planlama konusunda daha fazla özgürlük vermek anlamına gelir (Hackman ve Oldham, 1976, s. 261), bu da çalışanların işlerini yeniden düşünmelerini teşvik eder. Çalışanlar işlerinde özerklikten keyif aldıklarında, işleri ve iş ortamı üzerindeki kontrol duyguları da artar (Parker, 1998, s. 837), işlerinin kapsamını

değiştirme veya daha değerli yönlere gitme fırsatlarına proaktif bir şekilde yaklaşmaya teşvik eder. Ayrıca özgürlük, bağımsızlık ve takdir yetkisi ile tasarlanmış işler, çalışanlara profesyonel gelişim fırsatları sunar ve kontrol ihtiyaçlarını karşılar (Morgeson ve Humphrey, 2006, s.1323).

İş biçimlendirme, çalışanların görevleri ve ilişkileri üzerinde kendi girişimleriyle gerçekleştirdikleri fiziksel ve bilişsel değişiklikleri ifade eden bir kavramdır. İş biçimlendirme düzeyi yüksek olan çalışanlar, iş süreçlerini geliştirmek ve iş motivasyonunu artırmak amacıyla iş özerkliğinden yararlanabilir (Goulet ve Singh, 2002, s. 88; Wrzesniewski ve Dutton, 2001, s. 184). İş biçimlendirme faaliyetlerine katılan çalışanlar, çalışma ortamlarını kendi ihtiyaçlarına, tercihlerine ve yeteneklerine uygun hale getirebilirler. Bu proaktif davranışlar, çalışanları kariyer yoluna daha bağlı kılarak iş özerkliğinin sağlanmasına katkıda bulunabilir (Bakker ve Demerouti, 2014, s.11; Dubbelt ve diğerleri, 2019, s. 312; Zito ve diğerleri, 2019, s. 2). Çalışanlar iş özerkliğini algıladıklarında, iş programlarını düzenleme ve kariyer hedeflerine ulaşmak için çalışma yöntemlerini düzenleme konusunda daha fazla kontrol sahibi olabilecekleri için kariyerlerine bağlılık gösterebilirler (Berg ve diğerleri, 2010, s. 178; Demerouti, 2014, s.240; Hirschi et al., 2018, s.5). İş biçimlendirme düzeyi yüksek olan bir çalışan, işyerinde iş özerkliği duygusu nedeniyle görevlerinde daha fazla çaba sarfetmeye motive olabilir ve bu da çalışanların kendi performanslarından kendilerini sorumlu hissetmelerini sağlamış olabilir (Parker ve Ohly, 2008, s. 266).

İş biçimlendirme, işe tutulma ve iş özerkliği kavramları arasındaki ilişkilerin incelenmesi gereken önemli bir hizmet alanı da sağlık sektörüdür. Sağlık sektöründe, sağlık bakım profesyonellerinin sağlık hizmetlerini iyileştirmek için işlerini şekillendirmelerinde proaktif bir rol üstlenmesi gerektiğine yönelik artan bir farkındalık mevcuttur (Gordon ve diğerleri, 2015, s.192). Çünkü sağlık sektörü insan yaşamının sürdürülebilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Başaran ve Can, 2015, s.28). Yumru (2020)'ya göre, sağlık çalışanları özellikle tüm ülkeler için küresel kriz dönemi olan Covid-19 pandemisinde en fazla etkilenen meslek grupları arasındadır. Ayrıca bu salgın döneminde sağlık sisteminin güçlendirilmesi ve sağlık çalışanlarının desteklenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır (Morgan ve James, 2022, s.4). Bu kapsamda sağlık sisteminin etkili ve verimli işleyişi önemli ölçüde sağlık profesyonellerinin performansına bağlıdır. Sağlık sisteminde yer alan hekim, hemşire ve diğer sağlık çalışanlarının etkili performansı hastanelerin sunduğu hizmet kalitesini belirleyen kritik bir faktördür (Korkmazer ve diğerleri, 2016, s.273). Çalışanların işlerini daha anlamlı, tatmin edici ve etkili hale getirmelerini sağlayan müdahaleler, özellikle sağlık sektöründe stresli ve talepkâr koşullar altında çalışan profesyoneller için önemlidir. Bu tür müdahalelerin, sağlık sektöründeki çalışanların iş deneyimlerini iyileştirebileceği ve dolayısıyla hizmet kalitesini artırabileceği sonucuna varılmaktadır.

Alan yazın incelendiğinde sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeylerinin işe tutulma üzerindeki etkileri ile ilgili yapılan sınırlı sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeyini inceleyen bir çalışmada (Van Wingerden, Bakker ve Derks, 2016, s.693), iş biçimlendirme düzeyinin işe tutulma üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir sağlık kurumunda yürütülen bir başka çalışma (Brennkmeijer ve Hekkert Koning, 2015, s. 147) sonucunda genel olarak iş biçimlendirme ile işe tutulma arasında pozitif ilişkiler bulunurken, iş biçimlendirme alt boyutlarından olan engelleyici iş taleplerini azaltma ile işe tutulma arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Hekimler ve hemşirelerde iş biçimlendirme düzeyinin işe tutulmaya etkisini araştıran bir çalışmada (Gordon ve diğerleri, 2018, s.98) iş biçimlendirme düzeyinin işe tutulmayı arttırdığı ve iş biçimlendirme ile çalışanların performanslarını arttıracak ve işe tutulmalarını sağlayacak şekilde işlerini yeniden tasarlama stratejisinde buldukları sonucuna ulaşılmıştır. 35 farklı sağlık kurumunda çalışan 5272 sağlık profesyoneli üzerinde yürütülen bir çalışmada (Bakker, 2018, s.321) da iş biçimlendirmenin işe tutulma üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Ulusal literatürde farklı sektörlerde iş biçimlendirmenin işe tutulma üzerindeki etkisine veya çeşitli değişkenlerle ilişkisindeki aracı rolüne ilişkin çalışmalar (Basım ve diğerleri, 2021; Uysal ve diğerleri, 2018; Akçakanat ve diğerleri, 2019; Köksal ve Şenel, 2022) yer alsa da sağlık sektörü özelinde sağlık çalışanlarının iş

biçimlendirme düzeyinin işe tutulmaya etkisini araştıran bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Sağlık sektörünün hem hizmet sektörü olması hem de diğer hizmet sektörlerinden farklı olması sebebiyle sağlık sektörü özelinde sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeylerinin işe tutulma üzerindeki etkisinin araştırılmasının ulusal yazın bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Uluslararası literatür incelendiğinde sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeylerinin iş özerkliği üzerindeki etkileri ile ilgili yapılan sınırlı sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Lübnan'da hemşireler üzerinde yürütülen bir çalışmada (Ghazzawi ve diğerleri, 2021, s.2163) hemşirelerin iş biçimlendirmelerinin işlerini kişiselleştirerek yaratıcılıklarını ortaya çıkarmalarına ve iş özerkliklerini artırmalarına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Güney Kore'de yapılan bir çalışmada (Jang ve Kim, 2023, s.497) sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeyleri ile iş özerkliği düzeyleri arasında bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ulusal yazında sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeyinin iş özerkliğine etkisine ilişkin ve bu değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Tüm bu sebeplerle bu çalışmada sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeylerinin işe tutulma ve iş özerkliği üzerindeki etkilerini incelenmesi amaçlanmıştır.

Yöntem

Etik Onay

Araştırmanın yürütülebilmesi için 08.02.2023 tarih E-35853172-050.06-00002680979 sayı ile Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu'nun 10 Ocak 2023 tarihli toplantısında gerekli etik kurul izni alınmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

Örgütsel davranış yazınında ele alınan "İş biçimlendirme" çalışanların kendi iş rollerini aktif olarak şekillendirip yeniden tasarlamalarını ifade eden bir kavramdır. Araştırmalar iş biçimlendirmenin işe tutulma (Hakanen, Peeters ve Schaufeli, 2018; Tims ve Baker, 2010; Tims ve diğerleri, 2012; Demerouti, 2014; Bakker ve diğerleri, 2012; Petrou ve diğerleri, 2012; Tims ve diğerleri, 2013; Tims ve diğerleri, 2015; Wang ve diğerleri, 2016; Petrou ve diğerleri, 2018; Petrou ve diğerleri, 2017; Van Wingerden, Bakker ve Derks, 2017; Bruning ve diğerleri, 2018) ve iş özerkliği (Niessen ve diğerleri, 2016; Wrzesniewski ve Dutton, 2001; Albert, 2020; Petrou ve diğerleri 2012; Wang ve diğerleri, 2016) üzerinde olumlu etkileri olabileceğini göstermektedir. Ancak konuyu ulusal yazında ve sağlık sektörü özelinde ele alan herhangi bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Araştırmanın literatürdeki boşluk ile birlikte ele alınması önemlidir. Sağlık çalışanlarının karar alma ve görevlere dahil etmekten başlayarak uygun bir çalışma ortamlarının sağlanması, iş biçimlendirme düzeyini artırmak için destek programları ve etkinliklerin oluşturulması sağlık hizmetlerinin etkililiği açısından elzemdir. Bu kapsamda sağlık çalışanlarının yeteneklerini öğrenmeye ve kullanmaya yönelik çabalarını artıran iş biçimlendirme faaliyetlerinin desteklenmesinin ve sürekliliğinin sağlanmasının işe tutulmalarının ve iş özerkliğinin sağlanabilmesi açısından önemi aşikârdır. Sağlık kurumları yöneticileri açısından iş biçimlendirme, işe tutulma ve iş özerkliği düzeyini arttıracak faktörlerin belirlenmesi ve stratejiler geliştirilmesi önemlidir. Bu çalışmada sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeyinin işe tutulma ve iş özerkliği üzerindeki etkilerini incelemek amaçlanmaktadır.

Bu araştırma amacı doğrultusunda oluşturulan araştırma hipotezleri ise aşağıdaki gibidir:

H1: Sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme algılarının işe tutulma üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.;

- H1a: Yapısal iş kaynaklarını artırmanın işe tutulma üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.
- H1b: Engelleyici iş taleplerini azaltmanın işe tutulma üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.
- H1c: Sosyal iş kaynaklarını artırmanın işe tutulma üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır
- H1d: Zorlayıcı iş taleplerini artırmanın işe tutulma üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H2: Sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme algularının işe tutulma üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.;

- H2a: Yapısal iş kaynaklarını artırmanın iş özerkliği üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.
- H2b: Engelleyici iş taleplerini azaltmanın iş özerkliği üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.
- H2c: Sosyal iş kaynaklarını artırmanın iş özerkliği üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.
- H2d: Zorlayıcı iş taleplerini artırmanın iş özerkliği üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, Ankara’da faaliyet gösteren özel bir hastanede Nisan 2023- Temmuz 2023 tarihleri arasında görev alan 187 hekim ve hemşire, 79 idari personel ve 285 diğer sağlık personelinde oluşmaktadır. Araştırmanın ilgili hastanede yapılması Ankara’da herkesin rahatlıkla ulaşabileceği bir konumda hizmet veren bir özel hastane olmasıdır. Bu çalışmanın temel değişkenlerinden olan iş biçimlendirme, işe tutulma ve iş özerkliğinin özel hastane koşullarında ve özel sağlık kuruluşlarında daha fazla karşılaşıyor olması sebebiyle bu kavramlar özel sağlık kuruluşunda incelenmektedir. Veri toplama yöntemi olarak anket kullanılmıştır. Bu çalışmada sağlık çalışanları kolayda örnekleme yoluyla seçilmiş olup, araştırmaya katılmayı kabul eden tüm katılımcılara anketler yüz yüze uygulanmıştır. Araştırmada evreni oluşturan toplam 551 çalışandan, 306’sına (%56) ulaşılarak veri toplama süreci sonlandırılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Veri toplama süreci anket aracılığıyla araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Dört kısımdan oluşan anket formunun birinci bölümünde cinsiyet, meslek, eğitim seviyesi ve toplam çalışma süresi gibi toplam 9 sorudan oluşan sağlık çalışanlarının sosyo-demografik özelliklerini belirlemeye yönelik “Bireysel ve Demografik Bilgiler” yer almaktadır. İkinci bölümde “İş Biçimlendirme Ölçeği”, üçüncü bölümde “İşe Tutulma Ölçeği” ve dördüncü bölümde “İş Özerkliği Ölçeği” yer almaktadır. “Bireysel ve Demografik Bilgiler” hariç, İş Biçimlendirme Ölçeği (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Tamamen Katılıyorum), İşe Tutulma Ölçeği (1= Asla, 5=Her zaman) ve İş Özerkliği Ölçeği (1= Hiç katılmıyorum, 5=Çok katılıyorum) 5’li Likert tipi özellikte olan ölçeklerdir.

İş Biçimlendirme Ölçeği: Katılımcıların iş biçimlendirme düzeylerini belirleyebilmek için literature kazandırılan “İş Biçimlendirme Ölçeği (Job Crafting Scale)” ölçeği Tims ve diğerleri (2012) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe’ye çeviri ve uyarlaması Çetin ve diğerleri (2021) tarafından yapılmıştır. 21 sorudan oluşan İş Biçimlendirme Ölçeğinin 4 alt boyutu “yapısal iş kaynaklarını artırma, engelleyici iş taleplerini azaltma, sosyal iş kaynaklarını artırma ve zorlayıcı iş taleplerini artırma” dır.

İşe Tutulma Ölçeği: Bu çalışmada katılımcıların işe tutulma düzeylerini değerlendirebilmek için Schaufeli ve diğerleri (2006) tarafından geliştirilen 9 maddelik “Utrecht İşe Tutulma Ölçeği (Work Engagement Scale/UWES-9)” kısa versiyonunun yapısal olarak sorunlu maddelerin çıkarılmasına dayalı olarak Güler ve diğerleri (2019) tarafından önerilen 6 maddelik alternatif bir versiyonu (UWES-6) kullanılmıştır. Toplamda 6 ifadeden oluşan İşe Tutulma Ölçeği tek boyutta ele alınmıştır.

İş Özerkliği Ölçeği: Bu çalışmada kullanılan “İş Özerkliği Ölçeği (Work Autonomy Scale)”, Illardi ve diğerleri (1993) tarafından yedi madde ve tek boyutlu olarak geliştirilmiştir. Söz konusu ölçek, Türkçe’ye Serinikli (2020) tarafından 4 madde ve tek boyutlu olarak uyarlanmıştır.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde SPSS 27.0 paket programından faydalanılmıştır. Frekans ve yüzdelik değerler, açıklayıcı faktör analizi ve Cronbach Alpha katsayısından faydalanılmıştır. Hipotezlerin test edilmesinde ise regresyon analizinden yararlanılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmada tek bir zaman noktasında veri toplanması, araştırmanın Ankara'da faaliyet gösteren bir özel hastanede gerçekleştirilmesi ile araştırmanın kesitsel yapıda yürütülmesi araştırmanın genellenabilirliğini sınırlandırdığı düşünülmektedir.

Bulgular

Faktör Analizine İlişkin Bulgular

Bu bölümden İş Biçimlendirme, İşe Tutulma ve İş Özerkliği Ölçeklerinin geçerliliğini ve güvenilirliğini test etmek için yapılan açıklayıcı faktör analizi ile Cronbach alfa katsayılarının sonuçları sunulmaktadır.

İş Biçimlendirme Ölçeği

İş Biçimlendirme Ölçeğinin yapı geçerliliğinin sınanabilmesi amacıyla açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Verilerin faktör analizine uygunluğu, Kaiser- Meyer-Olkin (KMO) katsayısı ve Barlett Küresellik testiyle incelenmiştir. İş Biçimlendirme Ölçeğine ait KMO değerinin 0,918 ve Barlett Küresellik testi sonuçlarının anlamlı olduğu (Ki kare: 4812,400, $p < 0,001$) dolayısıyla İş Biçimlendirme Ölçeğine faktör analizi yapılmasının uygun olacağına karar verilmiştir. Ölçekte yer alan 21 madde ve 4 boyut faktör analizine dahil edilmiştir. İş Biçimlendirme Ölçeğinin maddelerinin toplam varyansın %69,67'sini açıklayan 4 faktörde toplandığı, yapısal iş kaynaklarını artırma boyutuna ilişkin faktör yüklerinin 0,540 ve 0,889, engelleyici iş taleplerini azaltma boyutuna ilişkin faktör yüklerinin 0,621 ve en 0,795, sosyal iş kaynaklarını artırma boyutuna ilişkin faktör yüklerinin 0,726 ve 0,797, zorlayıcı iş taleplerini artırma boyutuna ilişkin faktör yüklerinin 0,655 ve 0,770 arasında değerler aldığı görülmüştür. Özdeğerin alt boyutlar için sırasıyla 9,53; 2,15; 1,75; 1,18 olduğu, alt boyutlar için Cronbach Alpha katsayıları sırasıyla 0,923; 0,842; 0,908; 0,878 olarak hesaplanmıştır.

İşe Tutulma Ölçeği

İşe Tutulma Ölçeğinin yapı geçerliliğinin sınanabilmesi amacıyla açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. İşe Tutulma Ölçeğine ait KMO değerinin 0,854 ve Barlett Küresellik testi sonuçlarının anlamlı olduğu (Ki kare: 1584,695, $p < 0,001$) sonucuna ulaşılmıştır. İşe Tutulma Ölçeğine faktör analizi yapılmasının uygun olacağı anlaşıldığından ve ilgili ölçeğe ait 6 madde faktör analizine dahil edilmiştir. Faktör analizi sonucunda İşe Tutulma Ölçeğinin maddelerinin toplam varyansın %72,7'sini açıklayan tek faktörde toplandığı, özdeğerinin 4,46 olduğu, ölçeğe ilişkin faktör yüklerinin 0,790 ve 0,897 değerler arasında olduğu görülürken, ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı 0,925 olarak hesaplanmıştır.

İş Özerkliği Ölçeği

İş Özerkliği Ölçeğinin yapı geçerliliğinin sınanabilmesi kapsamında yürütülen açıklayıcı faktör analizi sonucunda İş Özerkliği Ölçeğine ait KMO değerinin 0,805 ve Barlett Küresellik testi sonuçlarının anlamlı olduğu (Ki kare: 647,031, $p < 0,001$) sonucuna ulaşılmıştır. İş Özerkliği Ölçeğine faktör analizi yapılmasının uygun olacağına karar verilmiştir ve ölçekte yer alan 4 madde faktör analizine dahil edilmiştir. Faktör analizi sonucunda İş Özerkliği Ölçeğinin maddelerinin toplam varyansın %72,8'sini açıklayan tek faktörde toplandığı, özdeğerinin 2,91 olduğu, ölçeğe ilişkin faktör yüklerinin 0,806 ve 0,910 değerler arasında olduğu görülürken, ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı 0,874 olarak hesaplanmıştır.

Tanımlayıcı Bulgular

Araştırmaya kapsamında sağlık çalışanlarına ilişkin tanımlayıcı özellikler Tablo 1’de yer almaktadır. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının %72,2’si kadın, %27,8’i erkektir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının %59,8’i 30 yaş ve altı iken, %40,2’si 31 yaş ve üstündedir. Katılımcıların %46,4’ü evli iken, %53,6’sı bekar. Katılımcıların %4,6’sının ilköğretim, %34,3’ünün lise, %32,4’ünün önlisans, %23,5’inin lisans ve %5,2’sinin lisansüstü ve tıpta uzmanlık eğitimi derecesine sahip olduğu görülmektedir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının %39,5’i hekim ve hemşire iken, %12,1’i idari personel ve %48,4’ü diğer sağlık personeldir (diyetisyen, psikolog, sağlık teknisyeni, acil tıp teknisyeni, hasta bakım elemanı).

Tablo 1
Araştırma Katılımcılarına İlişkin Tanımlayıcı Özellikler

DEĞİŞKEN	n	%
Cinsiyet		
Kadın	221	72,2
Erkek	85	27,8
Yaş		
30 yaş ve altı	183	59,8
31 yaş ve üstü	123	40,2
Medeni Durum		
Evli	142	46,4
Bekar	164	53,6
Eğitim Durumu		
İlköğretim	14	4,6
Lise	105	34,3
Önlisans	99	32,4
Lisans	72	23,5
Lisansüstü & Tıpta Uzmanlık	16	5,2
Meslek		
Hekim ve Hemşire	121	39,5
İdari Personel	37	12,1
Diğer Sağlık Personeli	148	48,4
TOPLAM	306	100,0

Tablo 2’de sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme alt boyutları ile işe tutulma ve iş özerkliğine ilişkin ortalama, standart sapma ve korelasyon değerleri yer almaktadır. Bu kapsamda sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme alt boyutları içerisinde en yüksek ortalama sosyal iş kaynaklarını artırma (3,90) alt boyutuna verdikleri görülmektedir. Bu boyutu sırasıyla yapısal iş kaynaklarını artırma (3,88) ve zorlayıcı iş taleplerini artırma (3,66) boyutları izlemektedir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanları en düşük ortalama işe engelleyici iş taleplerini azaltma (3,63) alt boyutuna vermişlerdir. Sağlık çalışanlarının işe tutulma düzeyine ilişkin ortalaması 3,76 iken, iş özerkliği düzeyine ilişkin ortalaması 3,50’dir. Böylece araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme, işe tutulma ve iş özerkliği düzeylerinin orta düzeyin üzerinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2

Araştırma Değişkenlerine Ait Ortalamalar, Standart Sapmalar ve Korelasyon Değerleri

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Korelasyon					
			1	2	3	4	5	6
Yapısal İş Kaynaklarını Artırma (1)	3,88	,87	1	,485*	,584*	,480*	,434*	,295*
Engelleyici İş Taleplerini Azaltma (2)	3,63	,75	,485*	1	,511*	,569*	,312*	,283*
Sosyal İş Kaynaklarını Artırma (3)	3,90	,81	,584*	,511*	1	,634*	,401*	,307*
Zorlayıcı İş Taleplerini Artırma (4)	3,66	,79	,480*	,569*	,634*	1	,376*	,368*
İşe Tutulma (5)	3,76	,82	,434*	,312*	,401*	,376*	1	,494*
İş Özerkliği (6)	3,50	1,02	,295*	,283*	,307*	,368*	,494*	1

*p<0,001

Araştırma verilerinin normal dağılım gösterip göstermediklerini incelemek amacıyla araştırmada kullanılan değişkenlere ilişkin çarpıklık ve basıklık değerleri hesaplanmıştır. İş Biçimlendirme Ölçeğinin yapısal iş kaynaklarını artırma boyutuna ait çarpıklık değeri -0,902 iken basıklık değeri 0,613; engelleyici iş taleplerini azaltma boyutuna ait çarpıklık değeri -0,475 iken basıklık değeri 0,395, sosyal iş kaynaklarını artırma boyutuna ait çarpıklık değeri -0,832 iken basıklık değeri 0,816, zorlayıcı iş taleplerini artırma boyutuna ait çarpıklık değeri -0,627 iken basıklık değeri 0,554'tür. İşe Tutulma Ölçeğinin çarpıklık değeri -0,428 iken basıklık değeri -0,176, İş Özerkliği Ölçeğinin çarpıklık değeri -0,043 iken basıklık değeri -0,903'tür. Çarpıklık ve basıklık değerlerinin +1,5 ile -1,5 arasında bir değerde olduğu anlaşıldığından çalışma verisinin normal dağıldığı ve değişkenler arasında parametrik testlerden olan korelasyon ve regresyon testlerinin uygulanabileceği sonucuna ulaşılmaktadır (Tabachnick ve Fidell, 2013).

Korelasyon analizi sonuçlarına göre, işe tutulma ile iş biçimlendirmenin yapısal iş kaynaklarını artırma ($r=0,434$ $p<0,001$), engelleyici iş taleplerini azaltma ($r=0,312$, $p<0,001$), sosyal iş kaynaklarını artırma ($r=0,401$, $p<0,001$) ve zorlayıcı iş taleplerini artırma ($r=0,376$, $p<0,001$) boyutları arasında pozitif yönde ve orta düzeyde istatistiksel açıdan anlamlı ilişkiler bulunmuştur.

İş özerkliği ile iş biçimlendirmenin yapısal iş kaynaklarını artırma ($r=0,295$ $p<0,001$), sosyal iş kaynaklarını artırma ($r=0,307$, $p<0,001$), zorlayıcı iş taleplerini artırma ($r=0,368$, $p<0,001$) boyutları arasında pozitif yönde ve orta düzeyde, engelleyici iş taleplerini azaltma ($r=0,283$, $p<0,001$) boyutu arasında ise pozitif yönde düşük düzeyde istatistiksel açıdan anlamlı ilişkiler bulunmuştur.

Hipotez Testlerine İlişkin Bulgular

Bu araştırmanın temel amacı doğrultusunda bu bölümde sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeylerinin işe tutulma ve iş özerkliği üzerindeki etkilerini belirlemek için yürütülen çok değişkenli regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 3'te sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme alt boyutlarına yönelik değerlendirmelerinin işe tutulma üzerindeki etkisine ilişkin çok değişkenli regresyon analizi sonuçları yer almaktadır. Regresyon modeli istatistiksel tahminleri modelin anlamlı ve kullanılabilir olduğu sonucunu vermiştir ($F=23,196$, $p<0,001$). İş biçimlendirmenin alt boyutları sağlık çalışanlarının işe tutulmalarındaki toplam varyansın %23,6'sını açıklamaktadır.

Regresyon modelinde, regresyon katsayısının anlamlılığına ilişkin t-testi sonuçlarına bakıldığında, yapısal iş kaynaklarını artırma ve zorlayıcı iş taleplerini artırma boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme boyutlarından yapısal iş kaynaklarının artması ($t=4,201$,

$p < 0,001$) ve zorlayıcı iş taleplerinin artması ($t=2,027$, $p < 0,05$) işe tutulmalarını da istatistiksel olarak artırmaktadır. Standardize edilmiş regresyon katsayısına (β) göre ise, işe tutulma üzerindeki göreceli önem sırası yapısal iş kaynaklarını artırma ($\beta=0,253$) ve zorlayıcı iş taleplerinin artırma ($\beta=0,148$) şeklindedir.

Araştırma kapsamında geliştirilmiş H1 hipotezi sağlık çalışanlarında iş biçimlendirmenin işe tutulmaya etkisi olduğu yönündedir. Yapılan analizler sonucunda yapısal iş kaynaklarını artırmanın ve zorlayıcı iş taleplerini artırmanın işe tutulmayı artırdığı bulunmuştur. Bu kapsamda oluşturulan H1b, H1c hipotezleri red edilmiştir. H1a ve H1d hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 3

Sağlık Çalışanlarının İş Biçimlendirme Alt Boyutlarına Yönelik Değerlendirmelerinin İşe Tutulma Üzerine Etkisine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

Değişken	Standart					
	B	Hata	β	t	p	VIF
Sabit	1,581	,242		6,547	<0,001	
Yapısal İş Kaynaklarını Artırma	,253	,060	,272	4,201	<0,001	1,647
Engelleyici İş Taleplerini Azaltma	,032	,070	,029	,453	,651	1,647
Sosyal İş Kaynaklarını Artırma	,138	,073	,137	1,898	,059	2,049
Zorlayıcı İş Taleplerini Artırma	,148	,073	,143	2,027	,044	1,947
R=0,485; R ² =0,236; F=23,196; p<0,001; Durbin Watson=1,916						

Tablo 4'te araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme alt boyutlarına yönelik değerlendirmelerinin iş özerkliği üzerindeki etkisine ilişkin çok değişkenli regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Regresyon modelinin istatistiksel değerlendirmeleri modelin anlamlı ve kullanılabilir olduğunu göstermektedir ($F=14,078$, $p < 0,001$). İş biçimlendirmenin alt boyutları sağlık çalışanlarının iş özerkliğindeki toplam varyansın %15,8'ini açıklamaktadır.

Regresyon modelinde t-testi sonuçlarına göre, istatistiksel olarak tek anlamlı ilişkinin zorlayıcı iş taleplerini artırma boyutunda olduğu görülmektedir. İş biçimlendirme alt boyutlarından zorlayıcı iş taleplerinin artması ($t=3,293$, $p < 0,05$) ile iş özerkliği de istatistiksel olarak artmaktadır.

Araştırma kapsamında geliştirilmiş H2 hipotezi sağlık çalışanlarında iş biçimlendirmenin iş özerkliğine etkisi olduğu yönündedir. Yapılan analizler sonucunda zorlayıcı iş taleplerini artırmanın iş özerkliğini artırdığı bulunmuştur. Bu kapsamda oluşturulan H2a, H2b, H2c hipotezleri red edilmiştir. H2d hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 4

Sağlık Çalışanlarının İş Biçimlendirme Alt Boyutlarına Yönelik Değerlendirmelerinin İş Özerkliği Üzerine Etkisine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

Değişken	Standart					
	B	Hata	β	t	p	VIF
Sabit	1,263	,316		3,994	<0,001	
Yapısal İş Kaynaklarını Artırma	,138	,079	,119	1,751	,081	1,647
Engelleyici İş Taleplerini Azaltma	,080	,092	,059	,875	,382	1,647
Sosyal İş Kaynaklarını Artırma	,067	,095	,053	,701	,484	2,049
Zorlayıcı İş Taleplerini Artırma	,314	,095	,243	3,293	,001	1,947
R= 0,397; R ² = 0,158; F= 14,078; p<0,001; Durbin Watson= 1,749						

Tartışma

İş biçimlendirme kavramı, çalışanların performansını arttırmaya ve iş ile ilgili daha verimli kararlar alınmasına katkı sağlayan uluslararası literatürde sıkça değinilen fakat ulusal literatürde yeterli seviyede araştırılmamış bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Bu araştırma ile sağlık çalışanlarında iş biçimlendirmenin işe tutulma ve iş özerkliği üzerindeki etkilerini incelemek amaçlanmıştır. Bu kapsamda Ankara'da faaliyet gösteren özel bir hastanede çalışan hekim, hemşire, idari personel ve diğer sağlık personelinin oluşun 306 sağlık çalışanından edinilen veriler çeşitli yöntemlerle analiz edilmiştir.

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme alt boyutlarından en yüksek ortalamayı sosyal iş kaynaklarını artırma ($3,90\pm 0,81$) alt boyutuna ve en düşük ortalamayı engelleyici iş taleplerini azaltma ($3,63\pm 0,75$) alt boyutuna verdikleri görülmüştür. Literatürde benzer şekilde Rudolphi ve diğerleri (2017) iş biçimlendirmeye dair yürüttükleri meta analiz çalışmasında iş biçimlendirme alt boyutları içerisinde engelleyici iş taleplerini azaltma boyutunun diğer boyutlardan önemli ölçüde düşük ortalamaya sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Akçakanat ve diğerlerinin (2019) iş biçimlendirme düzeylerinin işe tutulmaya etkisini incelediği çalışmasında insan kaynakları yöneticilerinin iş biçimlendirme alt boyutlarından en yüksek ortalamayı yapısal iş kaynaklarını artırma boyutuna verildiğini tespit etmiştir. İlgili çalışmada diğer boyutların da ortalamaları birbirine çok yakın seviyede ($3,73-3,79$) olup, elde edilen sonuçların araştırma bulgularıyla benzer seviyede olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmada elde edilen korelasyon analizi sonuçlarına göre, araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının işe tutulma ile iş biçimlendirmenin tüm boyutları arasında pozitif yönde ve orta düzeyde istatistiksel açıdan anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Literatürde benzer şekilde Buluç ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada, araştırma görevlileri üzerinde iş biçimlendirme ile işe tutulma arasındaki ilişki incelenmiş ve iş biçimlendirmenin yapısal iş kaynaklarını artırma, zorlayıcı iş taleplerini artırma ile işe tutulma arasında pozitif yönlü, orta düzeyde ve anlamlı ilişkilerin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı çalışmada engelleyici iş kaynaklarını azaltma ve sosyal iş kaynaklarını artırma ile işe tutulma arasında düşük düzeyde, pozitif yönlü ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Akçakanat ve diğerleri (2019) çalışmasında iş biçimlendirmenin yapısal ve sosyal iş kaynaklarını artırma ve zorlayıcı iş taleplerini artırma boyutları arasında anlamlı ilişkiler tespit etmiştir. Bu araştırma sonuçlarının, Bakker ve diğerleri (2012)'nin hizmet sektöründe yer alan 195 çalışanın iş biçimlendirme düzeyini belirlemeye yönelik çalışması ile Tims ve diğerleri (2013)'nin iş sağlığı alanında faaliyet gösteren 525 şirket çalışanı üzerinde yaptıkları çalışmanın sonuçlarıyla uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmalarda, iş biçimlendirmenin tüm boyutlarının işe tutulmanın tüm boyutları ile anlamlı ve pozitif yönlü ilişki oluşturduğu, diğer bir araştırmada (Petrou ve diğerleri, 2012, s. 1133), iş biçimlendirme üç boyutlu bir yapıda ele alınmış olsa da, engelleyici iş taleplerini azaltma boyutunun işe tutulma ile ilişkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Bu araştırmada ulaşılan korelasyon analizi sonuçlarına göre, araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının iş özerkliği ile iş biçimlendirmenin yapısal ve sosyal iş kaynaklarını artırma ve zorlayıcı iş taleplerini artırma boyutları arasında pozitif yönde orta düzeyde; engelleyici iş taleplerini azaltma boyutu arasında ise pozitif yönde düşük düzeyde istatistiksel açıdan anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Bu çalışmada ulaşılan bulgunun literatürde yer alan iş özerkliği ile iş biçimlendirme arasında pozitif yönde ilişkilerin olduğu sonucuna ulaşan çalışmalar ile paralellik gösterdiği görülmektedir (Doblinger, 2023; Petrou ve diğerleri 2017; Zhang ve Parker, 2022, Sekiguchi ve Hosomi, 2017, Akçakanat ve diğerleri, 2019; Buluç ve Kart, 2020; Bakker ve diğerleri, 2012; Rodolph ve diğerleri, 2017). Rudolphi ve diğerleri (2017) iş biçimlendirmeye dair meta analizi çalışmasında tüm iş biçimlendirme boyutlarının iş özerkliği ile anlamlı ve pozitif yönde ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çin'de yapılan bir çalışma (Zhao ve diğerleri, 2022, s.608) sonucunda da iş biçimlendirme ve iş özerkliği faaliyetleri arasındaki olumlu ilişkilerin varlığı vurgulanmaktadır.

Sağlık çalışanlarında iş biçimlendirmenin işe tutulma üzerindeki etkisine ilişkin çok değişkenli regresyon analizi sonuçları incelendiğinde iş biçimlendirmenin alt boyutlarından olan yapısal iş kaynaklarını artırmanın işe tutulmayı artırdığı bulunmuştur. Benzer şekilde Bakker ve Demerouti'nin (2007) "İş Talepleri ve Kaynakları Modeli" esas alınarak yaptığı çalışmasında yapısal iş kaynaklarını artırmanın motivasyon ile birlikte işe tutulmayı etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Akçakanat ve diğerleri, (2019) çalışmasında iş biçimlendirmenin etki düzeyini ve yönünü belirlemek için amacıyla yaptığı analizlerin sonucunda ise iş biçimlendirme boyutlarından yapısal iş kaynaklarını artırmanın işe tutulmayı pozitif yönlü ve anlamlı olarak etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeyini inceleyen bir çalışmada (Van Wingerden, Bakker ve Derks, 2016, s.693), iş biçimlendirmeye ait tüm boyutların işe tutulma üzerinde de etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırma, iş biçimlendirmenin yapısal iş kaynaklarını artırma boyutunun bireylerin işleriyle uyum sağlamalarına yol açtığını ve bu uyumun sonucunda işe tutulma düzeylerinin arttığını gösteren bazı araştırma bulgularına paralel olarak benzer sonuçlar ortaya koymaktadır (Chen, Yen ve Tsai, 2014, s. 25; Guo ve Hou, 2022, s. 1649).

Yapısal iş kaynaklarının artırılması ile işyerinde bireylerin yetkinliklerinin geliştirilmesi, mesleki gelişim için enerjinin doğru düzeyde harcanması ve iş süreçleriyle ilgili kararların artırılmasıyla ilgili olarak bir dizi önemli gelişme gerçekleşmektedir. (Tims ve diğerleri, 2012, s. 175). Bu kapsamda işin biçimlendirilmesinde temel yapı taşı olarak görülebilecek yapısal iş kaynaklarını artırmanın önemi ortadadır (Campion ve McClelland, 1993, s. 339; Grant ve diğerleri, 2010, s.148; Oldham ve Fried, 2016, s.20). İş biçimlendirmenin çalışan düzeyinde ele alınarak yapısal iş kaynaklarının artması çalışanın işe tutulmasını etkilemektedir. Yapısal iş kaynaklarının artması sonucunda iş ile ilgili profesyonel değişiklik ve düzenlemelerde bulunan çalışanların, bireysel ihtiyaçlarını belirleme noktasında, yeteneklerini keşfetme ve işe karşı tutku duyması anlamında iş ile arasında uyum meydana geleceği ve böylece iş biçimlendirmenin alt boyutlarından olan yapısal iş kaynaklarını artırmanın çalışanların işe tutulmasını artırmış olabileceği düşünülmektedir.

Sağlık çalışanlarında iş biçimlendirmenin işe tutulma üzerindeki etkisine ilişkin çok değişkenli regresyon analizi sonuçları incelendiğinde ayrıca zorlayıcı iş taleplerini artırmanın da işe tutulmayı artırdığı görülmüştür. Benzer şekilde Lichtenthaler ve Fischbach (2019)'ın iş biçimlendirme literatürüne ilişkin meta analizi çalışmasında zorlayıcı iş taleplerinin artmasının işe tutulmayı arttırdığı tespit edilmiştir. Bakker ve diğerleri (2016) tarafından yürütülen bir çalışmada, Polonya, Romanya, Litvanya ve Hollanda'da faaliyet gösteren 7 farklı işletmedeki 215 çalışanın katılımıyla gerçekleştirilen çalışmada, yapısal iş taleplerini artırma, sosyal iş kaynaklarını artırma ve zorlayıcı iş taleplerini artırma boyutlarının işe tutulma üzerinde belirgin etkilere sahip olduğu, ancak engelleyici iş taleplerini azaltma boyutunun herhangi bir etkisinin tespit edilemediği bulunmuştur. Bu sonuçlar, diğer birçok çalışmada elde edilen benzer bulguları desteklemektedir (Siddiki, 2015; Harju ve diğerleri, 2016; Chen ve diğerleri, 2014). Moreira ve diğerleri (2022)'nin çalışmasına göre, zorlayıcı iş taleplerini artırmanın işe tutulmayı etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Yazar aynı zamanda sosyal iş kaynaklarını artırma boyutunun da işe tutulmayı etkilediğini tespit etmişken, bu etkinin yapısal iş taleplerini artırma boyutunda bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır. Uysal ve diğerleri (2018) çalışmasında beyaz yakalı personelin yapısal iş kaynaklarını artırma, engelleyici iş taleplerini azaltma ve zorlayıcı iş taleplerini artırmanın işe tutulmayı arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Zorlayıcı iş taleplerini artırmanın çalışanların olumlu duygularını, enerjisini ve motivasyonunu artırması, öğrenmelerine, gelişmelerine ve becerilerini uygulamalarına olanak sağlaması, işlerini ve bireysel kaynaklarını geliştirmeleri ve çalışanları potansiyel zor çalışma koşullarına hazırlaması nedeniyle işe tutulma üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeylerinin iş özerkliğine etkisine ilişkin çok değişkenli regresyon analizi sonuçları incelendiğinde zorlayıcı iş taleplerini artırmanın iş özerkliğini artırdığı tespit edilmiştir. İş biçimlendirme alt boyutlarından zorlayıcı iş taleplerinin artması, çalışanların işlerini kendileri ve başkaları için daha anlamlı hale getirmenin yeni yollarını bulmaya istekli olmasıdır (Esteves ve Lopes, 2017, s.36). Bir çalışan

ek görevleri üstlenebilir ve görevlerin nasıl yerine getirildiğine dair çeşitli yollar geliştirebilir (Tim, Derks ve Bakker, 2016, s.45; Chen, Lee ve Ahlstrom, 2020, s. 92). Bu nedenle, çalışanlar proaktif davranışlar sergileyerek iş biçimlendirme stratejilerini uygularken iş özerkliği de sağlamaktadır. Bu sonuç, zorlayıcı iş taleplerinin yüksek olduğu durumlarda, çalışanların görevlerinin bazı yönlerini kendi becerilerine ve tercihlerine göre değiştirme eğiliminde olacaklarını ve iş özerkliği sağlayacaklarını ortaya koyan literatürdeki diğer araştırma bulguları ile desteklenmektedir (Debus ve diğerleri, 2020; Vanbelle ve diğerleri 2017; Guan ve Frenkel, 2018).

Zorlayıcı iş taleplerini artırma işte gönüllü olarak yeni sorumlulukları üstlenme gibi yeni ve zorlu görevleri arama amacını taşıyan aktiviteleri içerir. Zorluklar aynı zamanda, çalışanlara iş için ihtiyaç duydukları kaynaklar olarak da görülmektedir (Harju ve diğerleri, 2016, s.13). Finlandiyalı dış hekimleri üzerinde yürütülen bir çalışmada (Hakanen, Seppälä ve Peeters, 2017, s. 619) dış hekimleri arasında iş stresi ve tükenmişliklerin diğer beyaz yakalı çalışanlara göre iki kat fazla olmasına rağmen dış hekimlerinin işlerine yüksek motivasyonla bağlı ve işe tutulma düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durumu sağlayan önemli bir faktörün de zorlayıcı iş taleplerini artırma olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Zorlayıcı iş taleplerini artırmanın tükenmişlik gibi olumsuz durumları azaltıcı, mutluluk artırıcı etkisi (Chang ve diğerleri, 2020; Roczniewska ve Bakker, 2021, Alharthi ve diğerleri, 2023; Peral ve Geldenhuys, 2016; Petrou ve diğerleri, 2015; Tim ve diğerleri 2013) haricinde işe tutulmayı ve iş özerkliğini artırıcı etkisinin de olduğu aşıkardır. Yani iş biçimlendirmenin zorlayıcı iş taleplerini artırma boyutu çalışanın iyilik halini koruma ve teşvik olmasını sağlayan bir faktördür. Zorlayıcı iş taleplerini artıran bir çalışan gönüllü olarak yeni görevler üstlendiğinde, kendisine stres yaratacak olumsuz etkileri hafifletebilir, işinin stresli ve motivasyon düşürücü yönlerini daha anlamlı görevlerle dengeleyebilir. Bu durumda çalışanın öğrenerek, başarıya hissini yaşayarak stres faktörlerine karşı daha dayanıklı ve enerjik hale geldiği, bu sayede iş biçimlendirmenin işe tutulma ve iş özerkliğini etkilediği düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma bulgularından hareketle bu çalışmanın sağlık hizmetleri yöneticilerine ve uzmanlarına, çalışanların iş biçimlendirme düzeylerinin artırılmasının gerekliliği konusunda önemli sonuçlar sağladığı düşünülmektedir. Sağlık çalışanlarının karar alma ve görevlere dahil etmekten başlayarak uygun bir çalışma ortamlarının sağlanması, iş biçimlendirme düzeyini artırmak için destek programları ve etkinliklerin oluşturulması önemlidir. Bu kapsamda sağlık çalışanlarının yeteneklerini öğrenmeye ve kullanmaya yönelik çabalarını artıran iş biçimlendirme faaliyetlerinin desteklenmesi ve sürekliliğinin sağlanması işe tutulmayı ve iş özerkliğini sağlayabilecektir (Harju ve diğerleri 2016, s.13). Bu çalışmanın sağlık kurumları yöneticileri açısından iş biçimlendirme, işe tutulma ve iş özerkliği düzeyini arttıracak faktörlerin belirlenmesi ve stratejiler geliştirilmesi bağlamında alana katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu çalışma sağlık çalışanlarının iş biçimlendirme düzeylerinin iş özerkliği ve işe tutulma üzerinde etkili olup olmadığının araştırması amacıyla özel bir hastanede uygulanmıştır. Korkmaz (2018) tarafından yapılan çalışmada, çalışanların işe tutulma düzeylerinin kamu ve özel sektöre göre farklılık gösterip göstermediği araştırılmış; araştırma sonucunda kamu çalışanların özel sektör çalışanlarına kıyasla işe tutulma düzeylerinin daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Bu kapsamda iş biçimlendirme düzeylerinin iş özerkliği ve işe tutulma üzerinde etkisine ilişkin daha sonra yapılacak çalışmaların kamu ve üniversite hastanelerin sağlık çalışanları özelinde uygulanması ve çalışma sonuçları ile kıyaslanması önerilmektedir. Bu çalışmanın örneklemini farklı meslek gruplarının yer aldığı sağlık çalışanlarıdır. Her meslek grubunun mesleki bilgi, tecrübe, gereklilikleri farklılık arz etmektedir.

Araştırma kesitsel nitelikte olup bulgular hedef örnekleme sınırlıdır. Gelecekte yapılacak araştırmaların farklı çalışan gruplarıyla daha geniş ölçekte gerçekleştirilmesi önerilebilir. İş biçimlendirme ile ilişkilendirilebilecek farklı durumların ve değişkenlerin incelendiği araştırma sayısının artması daha detaylı karşılaştırma yapma imkanı doğuracağından literatüre katkı sağlayacaktır.

Gelecekteki araştırmalarda meslek standartlarının iş biçimlendirmeye, işe tutulmaya ve iş özerkliğine etkisi ele alınarak, iş biçimlendirme düzeylerinin iş özerkliği ve işe tutulma üzerinde etkisinde kişilik özelliklerinin, örgüt kültürünün düzenleyici rolleri incelenebilir.

Kaynakça

- Akçakanat, T., Uzunbacak, H. H. ve Acar, O. K. (2019). İnsan kaynakları yöneticilerinin iş becerikliliklerinin iş adanmışlıkları üzerine etkisi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 10(17), 395-419. <https://doi.org/10.26466/opus.513340>
- Albert, M. A. (2020). *Elucidating the relation of proactive personality with job crafting: does autonomy matter?* (Yüksek Lisans Tezi, Bowling Green State University, Ohio). Erişim adresi: https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/ws/send_file/send?accession=bgsu1586901063613668&disposition=inline
- Alharthi, N., Elseesy, N., Aljohani, W., Alharthi, N. ve Aljohani, W. (2023). The relationship between job crafting and nurses' happiness in bisha region Kingdom of Saudi Arabia. *Cureus*, 15(3). <https://doi.org/10.7759/cureus.35697>
- Bakker, A. B. (2011). An evidence-based model of work engagement. *Curr. Dir. Psychol. Sci*, 20, 265-269. <https://doi.org/10.1177/0963721411414534>
- Bakker, A. B. (2018). Job crafting among health care professionals: The role of work engagement. *Journal of nursing management*, 26(3), 321-331. <https://doi.org/10.1111/jonm.12551>
- Bakker, A. B. ve Demerouti, E. (2007). The job demands resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22, 309-328. <https://doi.org/10.1108/02683940710733115>
- Bakker, A. B. ve Demerouti, E. (2014). Job demands-resources theory. *Wellbeing: A complete reference guide*, 3, 1-28. <https://doi.org/10.1002/9781118539415.wbwell019>
- Bakker, A. B., Demerouti, E. ve Ten Brummelhuis, L. L. (2012). Work engagement, performance, and active learning: The role of conscientiousness. *Journal of Vocational Behavior*, 80, 555-564. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.08.008>
- Bakker, A. B., L. Albrecht, S. L. ve Leiter, M. (2011). Key questions regarding work engagement. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 20(1), 4-28. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2010.485352>
- Bakker, A. B., Rodríguez-Muñoz, A. ve Sanz Vergel, A. I. (2016). Modelling job crafting behaviours: Implications for work engagement. *Human Relations*, 69(1), 169-189. <https://doi.org/10.1177/0018726715581690>

- Bakker, A. B., Tims, M. ve Derks, D. (2012). Proactive personality and job performance: The role of job crafting and work engagement. *Human Relations*, 65, 1359-1378. <https://doi.org/10.1177/0018726712453471>
- Barrick, M. R. ve Mount, M. K. (1993). Autonomy as a moderator of the relationships between the big five personality dimensions and job performance. *Journal of Applied Psychology*, 78, 111-118. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.78.1.111>
- Basım, N., Güler, M. ve Ocak M. (2021). Bireysel kaynaklar, işi biçimlendirme ve işe tutulma ilişkisinde başa çıkmanın aracılık rolü. *Erciyes Akademi*, 35(4), 1741-1754. <https://doi.org/10.48070/erciyesakademi.1002287>
- Başaran, Z. K. ve Can, M. C. (2015). Sağlık hizmetlerinde algılanan hizmet kalitesi ve hastane tercih edilme nedenlerinin araştırılması: Rize örneği. *The Journal of Academic Social Sciences*, 3(20), 28-43. <https://doi.org/10.16992/ASOS.941>
- Başoda, A. (2017). İşe tutkunluk: kavramsal açıdan bir inceleme. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17, 71-98. Erişim adresi: http://www.tarihinpesinde.com/dergimiz/sayi17/M17_04.pdf
- Berg, J. M., Wrzesniewski, A. ve Dutton, J. E. (2010). Perceiving and responding to challenges in job crafting at different ranks: When proactivity requires adaptivity. *Journal of Organizational Behavior*, 31(2-3), 158-186. <https://doi.org/10.1002/job.645>
- Brenninkmeijer, V. ve Hekkert Koning, M. (2015). To craft or not to craft: The relationships between regulatory focus, job crafting, and work outcomes. *Career Development International*, 20(2), 147-162. <https://doi.org/10.1108/CDI-12-2014-0162>
- Bruning, P. F. ve Campion, M. A. (2018). A role-resource approach-avoidance model of job crafting: a multimethod integration and extension of job crafting theory. *Academy of Management Journal*, 61(2), 499- 522. <https://doi.org/10.5465/amj.2015.0604>
- Buluç, B. ve Ersoy, Kart, M. (2020). Araştırma görevlilerinde iş becerikliliği ve işle bütünleşme arasındaki ilişki. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40(2), 591-620. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/gefad/issue/56462/728762>
- Campion, M. A. ve McClelland, C. L. (1993). Follow-up and extension of the interdisciplinary costs and benefits of enlarged jobs. *Journal of Applied Psychology*, 78(3), 339-351. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.78.3.339>
- Can, H., Akgün, A. ve Kavuncubaşı, S. K. (2001). *Kamu ve özel kesimde insan kaynakları yönetimi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Chang, S., Han, K. ve Cho, Y. (2020). Association of happiness and nursing work environments with job crafting among hospital nurses in South Korea. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(11), 4042. <https://doi.org/10.3390/ijerph17114042>

- Chen, C.Y., Yen, C.H. ve Tsai, F. C. (2014). Job crafting and job engagement: The mediating role of person-job fit. *International Journal of Hospitality Management*, 37, 21-28. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2013.10.006>
- Chen, S. Y., Lee, A. Y.P. ve Ahlstrom, D. (2021). Strategic talent management systems and employee behaviors: The mediating effect of calling. *Asia Pacific J. Hum. Resour.* 59, 84-108. <https://doi.org/10.1111/1744-7941.12229>
- Çetin, F., Güner, G. ve Basim, N. (2021). İş Biçimlendirme (Job Crafting) Ölçeği'nin türkçeye uyarlanması. *İş ve İnsan Dergisi*, 8(2), 257-271. <https://doi.org/10.18394/iid.992676>
- Dalgıç, A. ve Türkoğlu, N. (2018). *Otel Çalışanlarının İş Becerikliliği ve Polikronisite Eğilimlerinin İşten Ayrılma Niyetleri Üzerine Etkisi*. 2nd International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies sempozyumunda sunulan bildiri, Samsun. Erişim adresi: https://set-science.com/manage/uploads/ISAS2018-Winter_0039/SETSCI_ISAS2018-Winter_0039_00151.pdf
- De Beer, L.T., Tims, M. ve Bakker, A.B. (2016). Job crafting and its impact on work engagement and job satisfaction in mining and manufacturing. *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 19(3), 400-412. <https://doi.org/10.4102/sajems.v19i3.1481>
- Debus, M., Gross, C. ve Kleinmann, M. (2020). The power of doing: How job crafting transmits the beneficial impact of autonomy among overqualified employees. *Journal of Business and Psychology*, 35(3), 317-331. <https://doi.org/10.1007/s10869-019-09625-y>
- Demerouti, E. (2014). Design your own job through job crafting. *European Psychologist*, 19(4), 237-247. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000188>
- Demerouti, E., Bakker, A. B. ve Gevers, J. M. P. (2015). Job crafting and extra-role behavior: The role work engagement and flourishing. *Journal of Vocational Behavior*, 91, 87-96. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.09.001>
- Demirel, Y. ve Güner, E. (2015). İç müşteri ilişkileri yönetiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerine etkisi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(2), 1-14. Erişim adresi: <https://library.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php?pdf=0017747&lng=1>
- Doblinger, M. (2023). Autonomy and engagement in self-managing organizations: Exploring the relations with job crafting, error orientation and person- environment fit. *Frontiers in Psychology*, 14. 1-25. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1198196>
- Dongwon, C. (2017). *Personal, Relational, And Performance Implications of Job Crafting* (Doktora Tezi, National University of Singapore, Singapur). Erişim adresi: <https://scholarbank.nus.edu.sg/handle/10635/136261>
- Drucker. P.F. (1999). Knowledge-worker productivity: The biggest challenge. *California Management Review*, 41(2), 79-94. <https://doi.org/10.2307/41165987>

- Dubbelt, L., Demerouti, E. ve Rispens, S. (2019). The value of job crafting for work engagement, task performance, and career satisfaction: Longitudinal and quasi- experimental evidence. *European Journal of Work ve Organizational Psychology*, 28(3), 300-314. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2019.1576632>
- Esteves, T. ve Lopes, M. P. (2017). Crafting a calling: The mediating role of calling between challenging job demands and turnover intention. *J. Career Dev.*, 44, 34-48. <https://doi.org/10.1177/0894845316633789>
- Frese, M., Kring W., Soose, A. ve Zempel, J. (1996). Personal initiative at work: Differences between East and West Germany. *Academy of Management Journal*, 39(1), 37-63. <https://doi.org/10.2307/256630>
- Ghazzawi, R., Bender, M., Daouk Öyry, L., van de Vijver, F. J. ve Chasiotis, A. (2021). Job crafting mediates the relation between creativity, personality, job autonomy and well-being in Lebanese nurses. *Journal of Nursing Management*, 29(7), 2163-2174. <https://doi.org/10.1111/jonm.13357>
- Ghitulescu, B.E. (2013). Making change happen: The impact of work context on adaptive and proactive behavior. *Journal of Applied Behavioral Science*, 49(2), 206-245. <https://doi.org/10.1177/0021886312469254>
- Gordon, H. J., Demerouti, E., Le Blanc, P. M. ve Bipp, T. (2015). Job crafting and performance of Dutch and American health care professionals. *Journal of Personnel Psychology*, 14(4), 192-202. <https://doi.org/10.1027/1866-5888/a000138>
- Gordon, H. J., Demerouti, E., Le Blanc, P. M., Bakker, A. B., Bipp, T. ve Verhagen, M. A. M. T. (2018). Individual job redesign: Job crafting interventions in healthcare. *Journal of Vocational Behavior*, 104, 98-114. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.07.002>
- Goulet, L. R. ve Singh, P. (2002). Career commitment: A re-examination and an extension. *Journal of Vocational Behavior*, 61(1), 73-91. <https://doi.org/10.1006/jvbe.2001.1844>
- Grant, A. M., Fried, Y., Parker, S. K. ve Frese, M. (2010). Putting job design in context: Introduction to the special issue. *Journal of Organizational Behavior*, 31(2-3), 145-157. <https://doi.org/10.1002/job.679>
- Grant, A. M. ve Ashford, S. J. (2008). The dynamics of proactivity at work. *Research in Organizational Behavior*, 28, 3-34. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2008.04.002>
- Guan, X. ve Frenkel, S. (2018). How HR practice, work engagement and job crafting influence employee performance. *Chinese Management Studies*, 12(3), 591-607. <https://doi.org/10.1108/CMS-11-2017-0328>
- Guo, Y. ve Hou, X. (2022). The effects of job crafting on tour leaders' work engagement: the mediating role of person-job fit and meaningfulness of work. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 34(5), 1649-1667 <https://doi.org/10.1108/IJCHM-09-2021-1082>
- Güler, M., Çetin, F. ve Basım, H. N. (2019). İşe Tutulma Ölçeği çok kısa versiyonu (UWES-3) geçerlilik ve güvenilirlik çalışması: Alternatif bir versiyon (UWES- 6) önerisi. *İş ve İnsan Dergisi*, 6(2), 189-197. <https://doi.org/10.18394/iid.516921>

- Hackman, J. R. ve Oldham, G. R. (1975). Development of the job diagnostic survey. *Journal Of Applied Psychology*, 60(2), 159-170. <https://doi.org/10.1037/h0076546>
- Hackman, J. R. ve Oldham, G. R. (1976). Motivation through the design of work: Test of a theory. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16, 250-279. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(76\)90016-7](https://doi.org/10.1016/0030-5073(76)90016-7)
- Hakanen, J. J., Peeters, M. W. ve Schaufeli, W. B. (2018). Different types of employee well-being across time and their relationships with job crafting. *Journal of Occupational Health Psychology*, 23(2), 289-301. <https://doi.org/10.1037/ocp0000081>
- Hakanen, J. J., Seppälä, P. ve Peeters, M. C. (2017). High job demands, still engaged and not burned out? the role of job crafting. *International Journal of Behavioral Medicine*, 24(4), 619-627. <https://doi.org/10.1007/s12529-017-9638-3>
- Harju, L.K., Hakanen, J.J. ve Schaufeli, W.B. (2016). Can job crafting reduce job boredom and increase work engagement? A three-year cross-lagged panel study. *Journal of Vocational Behavior*, 95, 11-20. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2016.07.001>
- Hirschi, A., Keller, A. C. ve Spurk, D. M. (2018). Living one's calling: Job resources as a link between having and living a calling. *Journal of Vocational Behavior*, 106, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.12.001>
- Hornung, S. ve Rousseau, D. (2007). Active on the job-proactive in change: How autonomy at work contributes to employee support for organizational change. *Journal of Applied Behavioral Science*, 43, 401-426. <https://doi.org/10.1177/0021886307307555>
- Ilardi, B. C., Leone, D., Kasser, T. ve Ryan, R. M. (1993). Employee and supervisor ratings of motivation: main effects and discrepancies associated with job satisfaction and adjustment in a factory setting. *Journal of Applied Social Psychology*, 23, 1789-1805. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1993.tb01066.x>
- Jang, Y. E. ve Kim, N. H. (2023). Influence of job autonomy on job crafting of dental hygienists. *International Journal of Dental Hygiene*, 21, 497-504. <https://doi.org/10.1111/idh.12674>
- Judge, T. A. ve Zapata, C. P. (2015). The person-situation debate revisited: Effect of situation strength and trait activation on the validity of the big five personality traits in predicting job performance. *Academy of Management Journal*, 58, 1149-1179. <https://doi.org/10.5465/amj.2010.0837>
- Karatepe, O. M. ve Eslamlou, A. (2017). Outcomes of job crafting among flight attendants. *Journal of Air Transport Management*, 62, 34-43. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2017.02.005>
- Kooij, D., van Woerkom, M., Wilkenloh, J., Dorenbosch, L. ve Denissen, J. J. A. (2017). Job crafting towards strengths and interests: the effects of a job crafting intervention on person- job fit and the role of age. *Journal of Applied Psychology*, 102(6), 971-981. <https://doi.org/10.1037/apl0000194>
- Korkmaz, F. (2018). *Babacan (paternalist) liderlik davranışının örgütsel özdeşleşme üzerindeki etkisinde çalışanların işe tutkunluk düzeylerinin aracılık rolü: kamu ve özel sektör karşılaştırmalı bir analiz (Doktora tezi)*. Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Korkmazer, F., Ekingen, E. ve Yıldız, A. (2016). Psikolojik sermayenin çalışan performansına etkisi: Sağlık çalışanları üzerinde bir araştırma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(3), 271-281. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/225566>
- Köksal, O. ve Şenel, Ö. (2022). İş biçimlendirmenin işe tutulma üzerindeki etkisinde kişi- iş uyumunun aracılık rolü. *İş ve İnsan Dergisi*, 9(1), 73-86. <https://doi.org/10.18394/iid.1085785>
- Krishnana, R., Osmana, İ., Muthusamy, G., Alias, N.E. ve Mastor, S.H. (2018). The moderating effect of self-efficacy in the relationship between perceived job characteristics and work engagement. *Management ve Accounting Review*, 17(2), 79-92. <https://doi.org/10.24191/mar.v17i2.790>
- Kulik, C. T., Oldham, G. R. ve Hackman, J. R. (1987). Work design as an approach to person environment fit. *Journal of Vocational Behavior*, 31, 278-296. [https://doi.org/10.1016/0001-8791\(87\)90044-3](https://doi.org/10.1016/0001-8791(87)90044-3)
- Leana, C., Appelbaum, E. ve Shevchuk, I. (2009). Work process and quality of care in early childhood education: The role of job crafting. *Academy of Management Journal*, 52(6), 1169-1192. <https://doi.org/10.5465/amj.2009.47084651>
- Lichtenthaler, P. W. ve Fischbach, A. (2019). A meta-analysis on promotion-and prevention-focused job crafting. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 28(1), 30-50. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2018.1527767>
- Meyer, R. D., Dalal, R. S. ve Hermida, R. (2010). A review and synthesis of situational strength in the organizational sciences. *Journal of Management*, 36, 121-140. <https://doi.org/10.1177/0149206309349309>
- Moreira, A., Encarnaçao, T., Viseu, J. ve Sousa, M. J. (2022). Job crafting and job performance: the mediating effect of engagement. *Sustainability*, 14 (14909), 1-18. <https://doi.org/10.3390/su142214909>
- Morgan, D. ve James, C. (2022). Investing in health systems to protect society and boost the economy: Priority investments and order-of-magnitude cost estimates (OECD Health Working Papers No.144). OECD web sitesinden erişildi: <https://doi.org/10.1787/d0aa9188-en>
- Morgeson, F. P. ve Humphrey, S. E. (2006). The work design Questionnaire (WDQ): Developing and validating a comprehensive measure for assessing job design and the nature of work. *Journal of Applied Psychology*, 91(6), 1321-1339. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.91.6.1321>
- Niessen, C., Weseler, D. ve Kostova, P. (2016). When and why do individuals craft their jobs? The role of individual motivation and work characteristics for job crafting. *Human Relations*, 69(6), 1287-1313. <https://doi.org/10.1177/0018726715610642>
- Oldham, G. R. ve Fried, Y. (2016). Job design research and theory: Past, present and future. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 136, 20-35. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2016.05.002>

- Oprea, B. T., Barzin, L., Virgă, D., Iliescu, D. ve Rusu, A. (2019). Effectiveness of job crafting interventions: A meta-analysis and utility analysis. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 28(6), 723-741. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2019.1646728>
- Özdemir, Y. ve Turan, M. F. (2019). İş şekillendirme ve işe adanmışlık arasındaki ilişki: İlaç sektöründe satış pazarlama profesyonelleri üzerinde yapılan bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(3), 1346-1357. <https://doi.org/10.20491/isarder.2019.675>
- Parker, S. K. (1998). Enhancing role breadth self-efficacy: the roles of job enrichment and other organizational interventions. *Journal of applied psychology*, 83(6), 835. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.83.6.835>
- Parker, S. K. ve Ohly, S. (2008). *Designing motivating jobs: An expanded framework for linking work characteristics and motivation*. Kanfer, F., Chen, G. ve Pritchard, R. (Ed.), *Work Motivation Past, Present and Future* (s. 233–284) içinde. <https://doi.org/10.4324/9780203809501>
- Peral, S. ve Geldenhuys, M. (2016). Exploring the effects of job crafting on subjective well-being amongst South African high school teachers. *SA Journal of Industrial Psychology*, 42, 1-13. <https://doi.org/10.4102/sajip.v42i1.1378>
- Petrou, P., Demerouti, E. ve Schaufeli, W. B. (2015). Job crafting in changing organizations: Antecedents and implications for exhaustion and performance. *Journal of occupational health psychology*, 20(4), 470. <https://doi.org/10.1037/a0039003>
- Petrou, P., Demerouti, E. ve Schaufeli, W. B. (2018). Crafting the change: the role of employee job crafting behaviors for successful organizational change. *Journal of Management*, 44(5), 1766-1792. <https://doi.org/10.1177/0149206315624961>
- Petrou, P., Demerouti, E. ve Xanthopoulou, D. (2017). Regular versus cutback-related change: The role of employee job crafting in organizational change contexts of different nature. *International Journal of Stress Management*, 24(1), 62. <https://doi.org/10.1037/str0000033>
- Petrou, P., Demerouti, E., Peeters, M. C. W., Schaufeli, W. B., ve Hetland, J. (2012). Crafting a job on a daily basis: contextual correlates and the link to work engagement. *J. Organ. Behav.* 33, 1120-1141. <https://doi.org/10.1002/job.1783>
- Robledo, E., Zappala, S. Ve Topa, G., (2019). Job Crafting as a mediator between work engagement and wellbeing outcomes: A time-lagged study. *International journal of environmental research and public health*, 16(8), 1376. <https://doi.org/10.3390/ijerph16081376>
- Roczniewska, M. ve Bakker, A. B. (2021). Burnout and self-regulation failure: A diary study of self-undermining and job crafting among nurses. *Journal of Advanced Nursing*, 77(8), 3424-3435. <https://doi.org/10.1111/jan.14872>
- Rudolph, C. W., Katz, I. M., Lavigne, K. N. ve Zacher, H. (2017). Job crafting: A meta- analysis of relationships with individual differences, job characteristics, and work outcomes. *Journal of Vocational Behavior*, 102, 112-138. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.05.008>

- Saragih, S., Margaretha, M. ve Anantyanda, L. (2021). Job autonomy, job crafting and employees'well-being during working from home. *Journal Manajemen Dan Kewirausahaan*, 23(2), 177-185. <https://doi.org/10.9744/jmk.23.2.177-185>
- Schaufeli, W. B., Bakker, A. B. ve Salanova, M. (2006). The measurement of work engagement with a short questionnaire a cross-national study. *Educational and Psychological Measurement*, 66(4), 701-716. <https://doi.org/10.1177/0013164405282471>
- Sekiguchi, T., Li, J. ve Hosomi, M. (2017). Predicting job crafting from the socially embedded perspective: The interactive effect of job autonomy, social skill, and employee status. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 53(4), 470-497. <https://doi.org/10.1177/0021886317727459>
- Serinikli, N. (2020). Sağlık çalışanlarında iş özerkliği ve iş performansı arasındaki ilişkide örgütsel sinizm ve yaşam tatmini seri çoklu arabuluculuğu, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 1693-1711. <https://doi.org/10.20491/isarder.2020.938>
- Siddiqi, M. A. (2015). Work engagement and job crafting of service employees influencing customer outcomes. *Vikalpa*, 40(3), 277-292. <https://doi.org/10.1177/0256090915598584>
- Slemp, G.R. ve Vella-Brodrick, D.A. (2013). The job crafting questionnaire: a new scale to measure the extent to which employees engage in job crafting. *International Journal of Wellbeing*, 3(2), 126-146. <https://doi.org/10.1037/t74913-000>
- Steiber, A. ve Alange, S. (2013). A corporate system for continuous innovation: The case of Google Inc. *European Journal of Innovation Management*, 16(2), 243-264. <https://doi.org/10.1108/14601061311324566>
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*. Boston: Pearson.
- Thomassen, J. (2016). *The relationship between job crafting and work engagement: the mediating role of workload and colleague support and the moderating role of self-efficacy* (Yüksek Lisans Tezi, Tilburg Üniversitesi, Tilburg). Erişim adresi: <https://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=141691>
- Tims, M. ve Bakker, A. B. (2010). Job crafting: Towards a new model of individual job redesign. *South African Journal of Industrial Psychology*, 36 (2), 1-9. <https://doi.org/10.4102/sajip.v36i2.841>
- Tims, M., Bakker, A. B. ve Derks, D. (2012). Development and validation of the job crafting scale. *Journal of Vocational Behavior*, 80, 173-186. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.05.009>
- Tims, M., Bakker, A. B. ve Derks, D. (2013). The impact of job crafting on job demands, job resources, and well-being. *Journal of Occupational Health Psychology*, 18, 230-240. <https://doi.org/10.1037/a0032141>
- Tims, M., Bakker, A. B. ve Derks, D. (2015). Job crafting and job performance: A longitudinal study. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 24(6), 914-928. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2014.969245>

- Tims, M., Bakker, A. B., Derks, D. ve Van Rhenen, W. (2013). Job crafting at the team and individual level: Implications for work engagement and performance. *Group ve Organization Management*, 38(4), 427-454. <https://doi.org/10.1177/1059601113492421>
- Tims, M., Derks, D. ve Bakker, A. B. (2016). Job crafting and its relationships with person-job fit and meaningfulness: A three-wave study. *J. Vocat. Behav.*, 92, 44- 53. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.11.007>
- Travaglianti, F., Babic, A. ve Hansez, I. (2016). The role of work-related needs in the relationship between job crafting, burnout and engagement. *SA Journal of Industrial Psychology*, 42(1), 1-14. <https://doi.org/10.4102/sajip.v42i1.1308>
- Uysal, B., Özçelik, G. ve Uyargil, C. (2018). Bireysel iş yapılandırmanın sonuçları: Bireysel iş yapılandırmanın psikolojik sermaye ve işe adanmışlık üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(32), 651-666. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/584561>
- Van Wingerden, J. ve Poell, R. F. (2017). Employees' perceived opportunities to craft and in-role performance: The mediating role of job crafting and work engagement. *Frontiers in Psychology*, 8, 1-9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01876>
- van Wingerden, J., Bakker, A. B. ve Derks, D. (2016). A test of a job demands-resources intervention. *Journal of Managerial Psychology*, 31(3), 686-701. <https://doi.org/10.1108/JMP-03-2014-0086>
- van Wingerden, J., Bakker, A. B. ve Derks, D. (2017). The longitudinal impact of a job crafting intervention. *Eur. J. Work. Organ. Psychol*, 26, 107-119. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2016.1224233>
- Van Wingerden, J., Derks, D. ve Bakker, A. B. (2015). The impact of personal resources and job crafting interventions on work engagement and performance. *Human Resource Management*, 56(1), 51- 67. <https://doi.org/10.1002/hrm.21758>
- Vanbelle, E., Van den Broeck, A. ve De Witte, H. (2017). Job crafting: Autonomy and workload as antecedents and the willingness to continue working until retirement age as a positive outcome. *Psihologia Resurselor Umane Revista Asociației de Psihologie Industrială și Organizațională*, 15(1), 25-41. Erişim adresi: <https://hrp-journal.com/index.php/pru/article/view/56/55>
- Vermooten, N., Boonzaier, B. ve Kidd, M. (2019). Job crafting, proactive personality and meaningful work: Implications for employee engagement and turnover intention. *SA Journal of Industrial Psychology*, 45, 1-14. <https://doi.org/10.4102/sajip.v45i0.1567>
- Vogel, R. M., Rodell, J. B. ve Lynch, J. W. (2016). Engaged and productive misfits: How job crafting and leisure activity mitigate the negative effects of value incongruence. *Acad. Manag. J.* 59, 1561-1584. <https://doi.org/10.5465/amj.2014.0850>
- Vogt, K., Hakanen, J. J., Brauchli, R., Jenny, G. J. ve Bauer, G. F. (2016). The consequences of job crafting: a three-wave study. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 25(3), 353-362. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2015.1072170>

- Wang, H., Demerouti, E. ve Bakker, A. B. (2016). *A Review of Job Crafting Research: The Role of Leader Behaviors in Cultivating Successful Job Crafters*. Parker, S. K. ve Bindl, U. K (Ed.), *Proactivity at work* (s. 95-122) içinde. Erişim adresi: https://books.google.com/books?hl=tr&lr=&id=7kUIDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA77&ots=dq97-quFQU&sig=S0P7hRacmxlic_SG_NuB-HLDu58
- Wilensky, H. L. (1964). The professionalization of everyone?. *American Journal Of Sociology*, 70(2), 137-158. <https://doi.org/10.1086/223790>
- Wrzesniewski, A. ve Dutton, J. E. (2001). Crafting a job: Revisioning employees as active crafters of their work. *Academy of Management Review*, 26, 179-201. <https://doi.org/10.2307/259118>
- Yumru, M. (2020). COVID-19 ve sağlık çalışanlarında tükenmişlik. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23(1), 5-6. Erişim adresi: <https://jag.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD-18942-EDITORIAL-YUMRU.pdf>
- Zhang, F. ve Parker, S. K. (2022). Reducing demands or optimizing demands? Effects of cognitive appraisal and autonomy on job crafting to change one's work demands. *European journal of work and organizational psychology*, 31(5), 641-654. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2022.2032665>
- Zhang, T. ve Li, B. (2020). Job crafting and turnover intention: The mediating role of work engagement and job satisfaction. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 48(2), 1-9. <https://doi.org/10.2224/sbp.8759>
- Zhao, J. L., Li, X. H. ve Shields, J. (2022). Optimizing the relationship between job autonomy and knowledge workers' satisfaction: The roles of crafting and value congruence. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 60(3), 608-631. <https://doi.org/10.1111/1744-7941.12278>
- Zito, M., Colombo, L., Borgogni, L., Callea, A., Cenciotti, R., Ingusci, E. ve Cortese, C. G. (2019). The nature of job crafting: Positive and negative relations with job satisfaction and work-family conflict. *International journal of environmental research and public health*, 16(7), 1176. <https://doi.org/10.3390/ijerph16071176>

Extended Abstract

Purpose

In organizational behavior literature, job crafting is a concept that refers to employees actively shaping and redesigning their own job roles. Research suggests that job crafting may have positive effects on work engagement (Hakanen et al., 2018; Tims et al., 2012; Demerouti, 2014; Bakker et al., 2012; Petrou et al., 2012; Tims et al., 2013; Tims et al., 2015; Petrou et al., 2017; Wingerden, Bakker ve Derks, 2017; Hakanen et al., 2017; Bruning et al., 2018; Petrou et al., 2018) and work autonomy (Niessen et al., 2016; Wrzesniewski ve Dutton, 2001; Albert, 2020; Petrou et al., 2012; Wang et al., 2016). However, it has been observed that there is no study addressing this issue in the national literature and specifically within the healthcare sector. Therefore, in light of these explanations, this study aims to examine the impact of healthcare professionals' job crafting levels on work engagement and work autonomy.

Design and Methodology

The research data were collected through a questionnaire from physicians, nurses, administrative staff, and other healthcare personnel working in a private hospital in Ankara. The sample selection was not applied in this study, and 306 out of 551 healthcare professionals constituting the population were reached. The data were analyzed using the SPSS 27.0 package program. Ethical approval from the relevant institutional review board has been obtained to conduct the research. In the research, the survey method was preferred for the data collection process. The survey form, consisting of four sections, includes the first section "Individual and Demographic Information," which aims to determine the socio-demographic characteristics of healthcare professionals through 9 questions related to gender, occupation, education level, and total working duration. The second section contains the "Job Crafting Scale," the third section includes the "Work Engagement Scale," and the fourth section includes the "Work Autonomy Scale." Except for "Individual and Demographic Information," the Job Crafting Scale (1=Strongly Disagree, 5=Strongly Agree), the Work Engagement Scale (1=Never, 5=Always), and the Work Autonomy Scale (1=Strongly Disagree, 5=Strongly Agree) are 5-point Likert-type scales. Frequency and percentage values were utilized for calculating the validity and reliability of the scales through exploratory factor analysis and Cronbach's Alpha coefficient. This study aims to examine the effects of healthcare workers' job crafting levels on work engagement and work autonomy. In line with this research objective, 8 hypotheses have been formulated regarding the impact of job crafting sub-dimensions on work engagement and work autonomy. Regression analysis was employed for testing the hypotheses.

Findings

The healthcare workers participating in the study exhibited the highest average in the sub-dimension of increasing social job resources (3.90 ± 0.81) and the lowest average in the sub-dimension of reducing hindering job demands (3.63 ± 0.75) within the framework of job crafting. According to the correlation analysis results obtained in this study, there were statistically significant positive and moderate-level relationships between work engagement and the dimensions of structural and social job resource enhancement, reducing hindering job demands, and increasing challenging job demands among the healthcare workers involved in the research. Furthermore, based on the correlation analysis results obtained in this study, there were statistically significant positive and moderate-level relationships between work autonomy and the dimensions of enhancing structural job resources, increasing social job resources, and increasing challenging job demands. However, there was a statistically significant positive but low-level relationship between work autonomy and reducing hindering job demands.

According to the obtained results, it was concluded that the levels of job crafting, work engagement, and work autonomy among the participating healthcare professionals were above the moderate level. The results of the multivariate regression analysis conducted to determine the impact of healthcare professionals' job crafting levels on work engagement and work autonomy, in line with the main purpose of this research, are presented. The developed H1 hypothesis within the scope of the research suggests an influence of job crafting on work engagement in healthcare professionals. The analyses revealed that increasing structural job resources and challenging job demands positively impact work engagement. In this context, while the H1b and H1c hypotheses were rejected, the H1a and H1d hypotheses were accepted.

The developed H2 hypothesis within the scope of the research suggests an influence of job crafting on work autonomy in healthcare professionals. The analyses indicated that increasing challenging job demands positively affect job autonomy. In this context, while the H2a, H2b, and H2c hypotheses were rejected, the H2d hypothesis was accepted.

Research Limitations

This study was conducted in a private hospital to investigate whether the levels of job crafting among healthcare professionals have an impact on work autonomy and work engagement. In this context, it is recommended that future studies focusing on the impact of job crafting levels among healthcare professionals on work autonomy and work engagement be applied in public and university hospitals, and the results be compared.

The sample of this study consists of healthcare professionals from different occupational groups. Each occupational group has varying professional knowledge, experience, and requirements. In future research, the impact of professional standards on job crafting, work engagement, and work autonomy can be examined. Additionally, the regulatory roles of personality traits and organizational culture in the relationship between job crafting levels and work autonomy and work engagement can be explored.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

Based on the findings of the research, it is believed that this study provides important results for healthcare service managers and experts regarding the necessity of increasing employees' job crafting levels. Ensuring an appropriate work environment, starting from involving employees in decision-making and tasks, and creating support programs and activities are crucial to enhance the level of job crafting among healthcare professionals. In this context, supporting and sustaining job crafting activities that encourage healthcare professionals to learn and utilize their skills can contribute to increasing work engagement and work autonomy (Harju et al., 2016).

For healthcare institution managers, it is expected that this study will contribute to identifying factors that enhance job crafting, work engagement, and work autonomy levels, as well as developing strategies in this context. This research aims to provide insights into factors that contribute to job crafting, work engagement, and work autonomy, offering valuable implications for managerial practices in healthcare organizations.

Originality/Value

Upon examining the literature, it has been observed that there is a limited number of studies related to the impact of healthcare professionals' job crafting levels on work engagement and work autonomy. While there are studies in the national literature on the influence of job crafting on work engagement in different sectors or its mediating role with various variables (Basım et al., 2021; Uysal et al., 2018; Akçakanat et al., 2019; Köksal and Şenel, 2022), no study has been found specifically investigating the influence of job crafting levels of healthcare professionals on work engagement within the healthcare sector. Given the unique nature of the healthcare sector as both a service industry and distinct from other service sectors, it is considered important to explore the impact of job crafting levels among healthcare professionals on work engagement in the context of the national literature. Moreover, no research has been identified in the national literature that examines the impact of healthcare professionals' job crafting levels on work autonomy and the relationship between these variables. For all these reasons, this study aims to investigate the effects of job crafting levels among healthcare professionals on work engagement and work autonomy.

Araştırmacı Katkısı: Feyza ŞENAY ULAŞ (%50), Özgür UĞURLUOĞLU (%50).

Tekstil ve Moda Tasarımı Öğrencilerinin Staj Uygulamasına İlişkin Tutumlarının İncelenmesi: Eskişehir Örneği ¹

A. Seçil TEKİN AKBULUT ²

Başvuru Tarihi: 30.01.2024

Kabul Tarihi: 07.05.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Staj sürecinin öğrenme deneyimlerine yansımalarına ilişkin çalışmalarda stajın amacına hizmet etme derecesi bağlamındaki aksaklıklara da vurgu yapılmaktadır. Eğitim, turizm ve sağlık alanlarında staj süreçlerinin yoğun biçimde irdelendiği örneklerle rastlanmakla birlikte tekstil ve moda tasarımı alanı özelindeki değerlendirmeler oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda bu çalışmada Tekstil ve Moda Tasarımı Bölümü öğrencilerinin zorunlu yaz stajlarına ilişkin görüşlerinin geçerli ve güvenilir biçimde irdelenmesi, söz konusu görüşlerin alanyazında vurgulanan bağımsız değişkenler bağlamında nasıl bir değişim sergilediğinin ortaya konması hedeflenmiştir. Bir devlet üniversitesinde zorunlu yaz stajını gerçekleştirmiş olan ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinin büyük bir bölümüne ulaşılarak toplam 201 katılımcıdan veri toplanmış, staja ilişkin görüşleri açıklayabilecek potansiyel değişkenler uygun parametrik testler ile irdelenmiştir. Genel olarak olumlu tutumlar gözlemlenirken bu tutumların cinsiyete, sınıfa, staj gerçekleştirilen kurumdan ücret ya da yemek hizmeti almaya göre değişmediği; öte yandan lisans programında alınan eğitimlere ilişkin yeterlik algısının staja ilişkin olumlu tutumları anlamlı derecede açıklayabildiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tekstil ve Moda Tasarımı, Yükseköğretim, Zorunlu Staj Uygulaması

Atıf: Tekin Akbulut, A. S. (2024). Tekstil ve moda tasarımı öğrencilerinin staj uygulamasına ilişkin tutumlarının incelenmesi: Eskişehir örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 689-702.

¹ Çalışmanın etik izni Eskişehir Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan (Karar No: 16. 10.2023 21/21) alınmıştır. Araştırma grubuna çalışmaya katılımın gönüllü olduğu bildirilmiştir.

² Eskişehir Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Tekstil ve Moda Tasarımı Bölümü, secilt@eskisehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5663-5898

Exploring Textile and Fashion Design Students' Attitudes Toward Internship Practice: Eskisehir Case

A. Seçil TEKİN AKBULUT³

Submitted by: 30.01.2024

Accepted by: 07.05.20214

Article Type: Research Article

Abstract

Studies on the reflection of the internship process on learning experiences also point to failures in terms of the degree to which the internship serves its purpose. Although there are examples where internship processes have been intensively studied in the fields of education, tourism and health, evaluations in the field of textile and fashion design are rather limited. In this context, the aim of this study was to investigate, in a valid and reliable way, the views of students of the Department of Textile and Fashion Design on compulsory summer internships and to show how these views change in relation to the independent variables highlighted in the literature. Data were collected from a total of 201 participants, reaching a large proportion of the second, third and fourth year students who had completed their compulsory summer internship at a state university, and the potential variables that could explain the views on the internship were examined using appropriate parametric tests. While positive attitudes were generally observed, it was observed that these attitudes did not vary according to gender, class, receiving wages or catering services from the internship institution; on the other hand, it was observed that the perception of competence regarding the education received in the undergraduate program could significantly explain the positive attitudes towards the internship.

Keywords: *Textile and Fashion Design, Higher Education, Compulsory Internship Practice*

³ Eskişehir Technical University, Faculty of Architecture and Design, Department of Textile and Fashion Design, secilt@eskisehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5663-5898

Giriş

Uygulamalı disiplinlerde öğretim programlarının kuramsal ve uygulamalı derslerin birbirini tamamlayacak biçimde planlanması, program çıktılarına daha iyi hizmet edilebilmesini ve günümüz iş dünyasının gereksinimlerini karşılayabilecek mezunlar verilmesini kolaylaştırmaktadır. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi ülkemizde de 31514 sayılı Resmî Gazete’de (2021) yayınlanan Yükseköğretimde Uygulamalı Eğitimler Çerçeve Yönetmeliği ile öğrencilerin öğrenim gördüğü program çıktılarına uygun olarak kazanmaları beklenen bilgi ve deneyimleri pekiştirmeleri için gerekli olan staj uygulamalarına ilişkin bir çerçeve belirlenmiştir. Söz konusu staj uygulamalarının gerek kuram ve uygulama arasındaki ilişkinin güçlendirilmesi gerekse öğrencilerin mesleğe ilişkin rollerinin daha verimli bir biçimde özümsebilmesi bağlamında katkı getirmesi beklenmektedir (Tovey, 2001, s. 231).

Tekstil ve moda tasarımı bölümü eğitimi sürecinde öğrencilere teknik çizim, artistik çizim, elyaf ve kumaş bilgisi, dokuma, baskı, boyama, kalıp, dikiş gibi içeriklere sahip dersler verilmektedir. Alana yönelik kuramsal ve uygulamalı dersler ile öğrenciler tekstil ve moda tasarımı konusunda yetiştirilmektedir. Staj uygulamaları ile desteklenen süreçle öğrenciler eğitim ortamı dışında mesleki çalışmaların nasıl işlediğini gözlemleme; eğitim kurumunda bulunmayan farklı makine, teçhizat veya bilgisayar programlarıyla uygulama yapma gibi olanaklar bulabilmektedir. Staj süreciyle içinde farklı niş alanlar da barındıran tekstil ve moda tasarımı bölümünde eğitim alan öğrencilerin mezun olduktan sonra hangi alanda ilerlemek isteyeceklerine, hangi iş kollarında nasıl bir çalışma olanağı bulabileceklerine dair de bir öngörü oluşmaktadır. Staj sonrasında seçilen derslerde ilerlenmek istenen alan doğrultusunda farkındalık oluştuğu için seçmeli derslerde veya proje çalışmalarında bu yönde ilerlenmeye çalışılmaktadır. Böylece hedefledikleri seri üretim veya haute couture sektörüne yönelik tasarımcı, tasarım danışmanlığı, stilistik, modelistik, stil danışmanlığı, desen tasarımı gibi pozisyona uygun portfolyolarını hazırlayarak rekabet ortamında sunacakları çalışmaları zenginleştirme fırsatı yakalayabilmektedirler.

Albert Bandura'nın 1977 yılında alanyazına kazandırdığı Sosyal Bilişsel Kurama göre, kişisel faktörlerin, çevresel faktörlerin ve davranışın doğasının dinamik ve karşılıklı etkileşimi, insan öğrenmesini ve gelişimini açıklamakta önemli bir role sahiptir (Bandura, 1977, s. 17-22). Bu kurama göre öğrenme, sosyal bir bağlamda, etkileşim, gözlem ve taklit yoluyla gerçekleşen bir süreç olup, bireylerin başkalarının davranışlarını model alarak ve taklit ederek verimli öğrenme deneyimleri yaşayabileceği öngörülmektedir (Tatlıoğlu, 2021, s. 24). Bu bağlamda sınıf ortamında ağırlıklı olarak kuramsal düzeyde ilerleyebilen öğrenme deneyimlerinin otantik ortamlarda uygulamaya dönük bir biçimde pekiştirilmesi önem taşımaktadır. Örneğin etkin bir biçimde ve uygun bağlamlarda gerçekleştirilen staj çalışmalarının öğrencilerin meslek yaşamlarına hazırlıkları bağlamında olumlu katkılar sunması beklenen bir durumdur (Dolmacı ve Duran, 2017, s. 255). Yine bu süreçte geliştirilen olumlu tutumların gerek alandaki yenilikleri benimseme gerekse istendik davranışları sergileme ile kuramsal bir ilişkisi bulunmaktadır (Ajzen, 1991, s. 179). Tutum, “bireyin kendine ya da çevresindeki herhangi bir nesne, toplumsal konu ya da olaya karşı deneyim, bilgi, duygu ve güdülerine dayanarak örgütlediği zihinsel, duygusal ve davranışsal bir tepki ön eğilimi” olarak açıklanabilmektedir (İnceoğlu, 2000, s. 22 aktaran Akman ve Aktürk, 2024, s.767).

Ulusal alanyazında staj sürecinin eğitim ve öğretim deneyimlerine olumlu yansıdığına dair örneklerle rastlanmakla birlikte (Arslanbaş, 2020, s. 241; Ateş ve Kabakulak, 2023, s. 90-91; Karaman ve diğ., 2018, s. 94); turizm (Emir ve diğ., 2010, s. 150-151; Unutmaz, 2023, s. 30-31), sağlık (Titrek ve diğ., 2015, s. 270) ya da meslek yüksekokullarının farklı programlarında (Dolmacı ve Duran, 2017, s. 264), paydaş görüşlerine dayalı olarak gerçekleştirilen pek çok araştırmada staj sürecinde yaşanan sorunlara ve stajın amacına hizmet etme derecesi bağlamında yaşanan bazı aksaklıklara vurgu yapılmaktadır.

Tekstil ve moda tasarımı bölümlerinde de genellikle beş ve yedinci yarı yıllarda staj dersleri “Yükseköğretimde Uygulamalı Eğitimler Çerçeve Yönetmeliği” kapsamında zorunlu olarak müfredata eklenmekte, bu dönemlerden önceki yaz aylarında ise staj faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. Öğrencilerin güncel uygulamalar bağlamındaki gelişiminin yanı sıra sektör iş birliği ile yürütülen farklı tasarım projelerinin her iki taraftaki paydaşlara da olumlu yansımaları güçlü bir biçimde vurgulanmakla birlikte (Bıyıklı, 2021, s. 24-25), tekstil ve moda tasarımı eğitimi bölümlerindeki staj uygulamalarının değerlendirilmesine ilişkin yeterli bilimsel araştırmaya yerel alanyazında rastlanmamaktadır. Betimsel tarama çalışmalarının ağırlıklı olarak meslek yüksekokulları paydaşları ile gerçekleştirildiği; turizm, sağlık ve eğitim alanında staj süreçlerinin değerlendirilmesine ilişkin çok sayıda araştırmanın bulgularının ortaya konduğu; öte yandan tekstil ve moda tasarımı özelinde staja ilişkin paydaş görüşlerinin ortaya konduğu çalışmaların yetersiz olduğu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda ilgili alanda gerçekleştirilen bir değerlendirmenin özede bölüm staj uygulamalarının daha da verimli hâle getirilebilmesi, genelde ise benzer bağlamlarda çalışacak bilim insanlarına potansiyel bir gösterge havuzunun sunulması bağlamında katkı getirmesi beklenmektedir. Tekstil ve moda tasarımı gibi uygulamalı eğitim veren bölümlerde, üniversitenin sahip olduğu donanım ile öğrenim gören öğrencilerin staj çalışmaları sayesinde derslerde bahsi geçen bazı sistemleri, makineleri, malzemeleri veya uygulamaları görerek, inceleyerek ve/veya yerinde kullanarak öğrenmesi alanlarını daha iyi kavramaları bakımından oldukça kıymetlidir.

Literatür Taraması

Tarama modeli ile öğrencilerin staj deneyimlerinin irdelenmesi odaklı çalışmalar farklı disiplin ve kurumlarda yoğun bir biçimde gerçekleştirilmektedir. Öğrencilerin staj yaptığı yeri çoğunlukla kendilerinin bulması, yaşadığı şehre göre staj olanaklarını değerlendirmesi, staj öncesinde kazanacağı deneyimlere olan inancı oldukça yüksek iken staj sonrasında bu inancın zayıflaması gibi bulgulara meslek yüksekokulları özelinde gerçekleştirilen bazı çalışmalarda rastlanabilmektedir (Dolmacı ve Duran, 2017, s. 254). Staj kurumlarını öğrencilerin kendi olanakları ile bulmaları ve staj sonrasında da staj sürecinden memnun olmamaları ile ilgili bazı bulgular turizmden (Emir ve diğ., 2010, s. 150-151) sağlığa kadar (Titrek ve diğ., 2015, s. 272) farklı alanlarda gözlemlenmektedir. Staj gerçekleştirilen kurumlardaki uzmanlar tarafından öğrencilerin yeterince hazırlıklı olmamaları gibi konularda eleştiriler yöneltirken, staj yapan öğrencilerin ise araç gereç eksikliği ya da ders saati yetersizliği gibi konuların yanı sıra uygulama sırasında yeterince rehberlik alamama ya da uygulama öğretmenlerini yeterince görememe gibi konulardan rahatsızlık duyduklarına dair bulgularla karşılaşmaktadır (Titrek ve diğ., 2015, s. 275). Staj sürecinde öğretim elemanlarından yeterince destek alamama, staj paydaşları ile problem yaşama ya da materyal sınırlılıkları ile ilgili bazı bulgulara çocuk gelişimi öğrencileri ile gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelerde de karşılaşılmıştır (Kumru ve Demirtaş, 2015, s. 442).

Alanla ilgili güncel konularda uygulamalar yapabilme, iş yaşamını yakından tanıma, kendine güveni artırma, mezuniyet sonrası iş yaşantısına hazırlanma, okuldaki derslerdeki bakış açısını zenginleştirme ve insan ilişkileri konusunda deneyim kazanma gibi başlıklarda stajı bir fırsat olarak gören öğrencilerin staj sonrasında bu başlıklarda ciddi hayal kırıklıkları yaşadığına dair örnekler de söz konusudur (Emir ve diğ., 2010, s. 150-151). Stajyerlere geçici eleman gözüyle bakılması, stajyerlerin kurum paydaşları tarafından önemsenmemesi, süreçte kendilerine yeterli bilgi verilmemesi ile ilgili farklı çalışmalarda karşılaşılan olumsuz durumların bu tür değerlendirme ve çıktılara yol açabilmesi olağan bir durumdur (Tunç ve Dal, 2018, s. 377). Yine stajyerlerin meslekleri ile ilgili görev ve faaliyetlerden çok angarya olarak algılanan bazı görevlerle meşgul edilmesi, değersiz hissetmelerine ve stajla ilgili olumsuz inançlar oluşturmalarına da neden olabilmektedir (Kılıç ve diğ., 2016, s. 81-82; Unutmaz, 2023, s. 31).

Alanyazında stajın etkililiğine ilişkin olumlu ve olumsuz görüşlerin cinsiyete (Dolmacı ve Duran, 2017, s.259; Titrek ve diğ., 2015, s. 271), sınıf düzeyine (Titrek ve diğ., 2015, s.271), staj gerçekleştirilen firmanın sunabildiği olanaklara (Pelit ve Güçer, 2006, s.139) ya da staj öncesinde örgün programda oluşan beklentilerin staj sonrasında karşılanamaması gibi faktörlere (Emir ve diğ., 2010, s. 150-151) göre farklılık sergileyip sergilemediğine ilişkin analizlerle karşılaşılmaktadır. Öğrencilerin staj uygulamalarının etkililik düzeyine ilişkin görüşlerinin cinsiyet ya da sınıf düzeyine göre fark sergilemediği örnekler olduğu gibi (Titrek ve diğ., 2015, s. 271), stajın taşıdığı anlam, sosyal gelişime katkı ya da stajın gerçekleştirilme biçimine ilişkin görüşler bağlamında kadın ve erkeklerin farklı görüşler öne sürdüğü örnekler de bulunmaktadır (Dolmacı ve Duran, 2017, s. 259). Yine kurumun sunduğu birçok olanağın staja ilişkin görüşlerle ilişkili olduğu vurgulanmaktadır (Pelit ve Güçer, 2006, s. 152). Ayrıca birçok çalışmada öğrencilerin önceki deneyimleri ile de bağlı olarak staj deneyimlerinden genel olarak memnun kalabildiği (Arslanbaş, 2020, s. 241; Karaman ve diğ., 2018, s. 100) ya da bazı ciddi aksaklıklarla karşılaşabildiği örnekler söz konusudur (Dolmacı ve Duran, 2017, s.264; Emir ve diğ., 2010, s. 150-151; Titrek ve diğ., 2015, s. 270). Mezunların lisans geçmişlerinde aldıkları eğitimin tür ve niteliğine göre mesleklerini uygularken karşılaşılabilecekleri problemlerin türlerinde de değişim yaşandığı bilimsel araştırmalarla ortaya konmuş bir durumdur (Kabakçı ve diğ., 2009, s. 207). Bu bağlamda tekstil ve moda tasarımı bölümünde öğrenim görmekte olan öğrencilerin staja ilişkin memnun oldukları göstergelerin yanı sıra karşılaştıkları olası sorunların belirlenmesinin, olumlu ve olumsuz görüşlerin hangi bağımsız değişkenlerle ilişkili olduğuna ilişkin genel durumun ortaya konmasının, bundan sonraki araştırmacıların dikkate alabileceği gösterge havuzlarının şekillendirilmesine katkı sağlaması, program özelinde bazı süreç geliştirme adımların atılması bağlamında da uygulamacılara yardımcı olması beklenmektedir.

Özetle bu araştırmada tekstil ve moda tasarımı alanındaki öğrencilerin zorunlu yaz stajlarına ilişkin görüşlerinin irdelenmesi, bulguların değerlendirilerek staj uygulamalarında izlenen süreçlerin güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda öğrenci görüşleri belirlendikten sonra söz konusu görüşlerin bu tür demografik veriler bağlamında nasıl bir değişkenlik sergilediğinin de irdelenmesi hedeflenmektedir. Özetle araştırmada aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranacaktır:

1. Tekstil ve moda tasarımı öğrencilerinin zorunlu staj uygulamalarına ilişkin görüşleri nasıldır?
2. Öğrencilerin zorunlu staj uygulamalarına ilişkin görüşleri, alanyazında dikkate alınan değişkenler bağlamında farklılık sergilemekte midir?
 - a. Paydaş görüşleri cinsiyete göre farklılık sergilemekte midir?
 - b. Paydaş görüşleri sınıf düzeyine göre farklılık sergilemekte midir?
 - c. Firmadan ücret alma ya da yemek hizmetinden ücretsiz yararlanma gibi avantajların görüşler üzerindeki rolü nedir?
 - d. Bölümde alınan eğitimin yeterliliğine ilişkin görüşlerle staja ilişkin görüşler arasında nasıl bir ilişki söz konusudur?

Yöntem

Bu araştırmada farklı kurumlarda gerçekleştirilen staj çalışmalarının doğasına ilişkin öğrenci görüşlerinin belirlenmesi hedeflendiği için betimsel tarama modeli tercih edilmiştir. Söz konusu araştırma modelinde araştırmaya konu olan bir durumun ve paydaşların kendi koşulları içerisinde olduğu gibi tanımlanmaya çalışılması esastır (Fraenkel ve diğ., 2012, s. 15). Bu bağlamda çalışma kapsamında aynı eğitim koşullarında öğrenim gören öğrencilerin farklı firmalarda yaptıkları stajlardan edindikleri deneyimlerin demografik özelliklerle, alınan ücret ve sağlanan imkanlarla ilişkili olup olmadığı irdelenmeye çalışılmıştır.

Katılımcılar

Araştırma verileri, Eskişehir Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Tekstil ve Moda Tasarımı Bölümü öğrencilerinden yaz stajı gerçekleştirmiş olan ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinden toplanmıştır. Bu bağlamda örnekleme yöntemi kolaylı örnekleme olarak nitelendirilebilir (Huck, 2012, s. 101). Hedeflenen sınıfların üniversiteye yerleştiği yıllarda bölüm kontenjanının 67 ila 72 öğrenci arasında olduğu ve en kalabalık dönemin 80 öğrenciden oluştuğu bilgisinden hareketle ulaşılması muhtemel iki yüz kırkı aşkın öğrencinin 201'ine ulaşılmıştır (%83.75). Katılım gösteren bu öğrencilerin 162'si (%80.6) kadın, 39'u (%19.4) ise erkektir.

Veri Toplama Araçları

Çalışmada bir demografik bilgi formu ve bu araştırmaya özgü geliştirilen bir tutum ölçeği kullanılmıştır. Demografik bilgi formundaki soru ve seçenekler, alanyazında stajın etkililiğine ilişkin olumlu ve olumsuz bazı görüşlerin cinsiyete (Dolmacı ve Duran, 2017, s. 262-263; Titrek ve diğ., 2015, s. 271), sınıf düzeyine (Titrek ve diğ., 2015, s. 271), staj gerçekleştirilen firmanın sunduğu olanaklara (Pelit ve Güçer, 2006, s. 152) ya da staj öncesinde örgün programda oluşan beklentilere (Emir ve diğ., 2010, s. 150-151) göre irdelenmesi bilgisine dayalı olarak belirlenmiştir.

Yukarıda anılan araştırmalarda yer alan kuramsal çerçevelerden, farklı araştırmalarda kullanılan anketlerden ve staj derslerini yürütmekte olan öğretim elemanlarının görüşlerinden esinlenilerek staja ilişkin görüşleri irdelemeye yönelik bir madde havuzu oluşturulmuştur (Deniz ve Sarıkale, 2023; Emir ve diğ., 2010, s. 150-151; Karaman ve diğ., 2018, s. 100; Kumru ve Demirtaş, 2015, s. 442; Pelit ve Güçer, 2006, s. 154; Titrek ve diğ., 2015, s. 270). Bu ifadeler hazırlanırken DeVellis'in (2017) önerileri doğrultusunda öğrencilerin yanıtlamaya alışkın oldukları bir Likert formatının kullanılması uygun bulunmuştur. İfadelerin (1) Kesinlikle katılmıyorum ila (5) Kesinlikle katılıyorum arasında beşli Likert hâlinde yanıtlanması planlanmıştır. Söz konusu ifadeler öncelikle staj derslerine destek olan öğretim elemanlarınca incelenmiş; ardından bir ölçme ve değerlendirme uzmanının görüşüne sunulmuştur. Uzman görüşleri alınırken maddelerin uygunluğunu değerlendirmek üzere ikiden çok uzmana ulaşılmış; uzmanlar arası Fleiss' Kappa değerlerinin iyi (+.60) ya da mükemmel (+.80) düzeyde olduğu görülmüştür (Landis ve Koch, 1977, s. 165). Başlangıçta hazır olan 20 maddeden 3 tanesi uzmanların görüş birliğiyle araştırma ile ilgisi yetersiz bulunduğu için havuzdan çıkarılmıştır. Ayrıca soruların öğrenciler tarafından anlaşılabilirliğinin sağlanması adına hedef kitleden öğrenciler ile birlikte madde yanıtlama ve maddeler üzerinde yansıtma etkinliği gerçekleştirilmiştir. Bu işlemler ile Boateng ve arkadaşlarının da (2018, s. 3) önerdiği biçimde karar kılınan maddeler hakkındaki paydaş yansıtmalarının o maddede hedeflenen düşünceyle paralel olması; açık olmayan ya da araştırma hedefleri ile ilişkisi yeterli bulunmayan maddelerin elenmesi ya da düzeltilmesi hedeflenmiştir.

Pilot çalışma ve sonrası aşamalarda göstergelerin nasıl yapı sergileyeceği ile ilgili üst düzey analizleri de kolaylaştıracağı düşüncesiyle geliştirilen maddelerin beş katı kadar katılımcıya ulaşılması için çaba gösterilmiştir (Kass ve Tinsley, 1979, s. 124). Bu bağlamda geliştirilen 17 maddenin beş katı olan en az 85 öğrenciye ulaşılarak pilot çalışma yapma yoluna gidilmiştir. 75'i kadın, 15'i erkek olmak üzere toplam 90 katılımcıya ulaşılan pilot çalışmada gözlemlenen cinsiyet dağılımının fakülte genelindeki cinsiyet dağılımı ile oldukça benzer olduğu tek örneklem ki-kare testi ile doğrulanmıştır ($p = .43$). Gerçekleştirilen açımlayıcı faktör analizi sırasında 3 maddenin ideal faktör yüklerine sahip olmadığı görülmüş ($<.32$, Worthington ve Whittaker, 2016, s. 821), kalan 14 maddenin temel bileşenler analizi sonrasında tek faktörlü bir yapı altında %50.7 gibi ideal bir varyans değeri açıkladığı gözlemlenmiştir (Henson ve Roberts, 2006, s.403). Tüm faktör yüklerinin .40'ın üzerinde olduğu, faktör yüklerinin ortalamasının .70 olduğu, iç tutarlılık (alpha) katsayısının .91 olduğu, madde toplam korelasyonlarının tamamının .30'un üstünde olduğu, madde toplam korelasyonları değerlerinin

ortalamasının .64 olduğu, söz konusu değerlerin alanyazında kabul gören sınırların üzerinde olduğu değerlendirilmiştir (Worthington ve Whittaker, 2006, s. 821). Yanıtlama güvenilirliğinin sağlanabilmesi adına maddelerin iki tanesi ters madde olarak tasarlanmıştır.

Veri Toplama Süreci ve Veri Analizi

Veri toplama araçları Eskişehir Teknik Üniversitesi Etik Kurulunun 16.10.2023 Tarih ve 21/21 Sayılı kararıyla etik açıdan uygun bulunduktan sonra, etik kurul raporu ve gönüllü katılım formu ile birlikte 2023 Ekim ile 2024 Ocak ayları arasında öğrencilere yüz yüze uygulanmıştır. Öğrencilerle paylaşılan formlarda gönüllülük esasına, katılımcıların dilediği anda çalışmadan ayrılma ve verilerin imhasını talep etme haklarının bulunduğu vurgu yapılmıştır.

Gerek demografik bilgi formundaki gerekse Likert bölümündeki maddelere ilişkin betimsel istatistikler özetlendikten sonra cinsiyet bağlamında karşılaştırma yapabilmek için bağımsız t testi, sınıf düzeyi bağlamındaki karşılaştırmalar için tek faktörlü ANOVA, kurumun sunduğu ücret ve yemek olanakları bağlamında görüşlerin değerlendirilebilmesi için yine bağımsız t testleri gerçekleştirilmiştir. Öğrenim geçmişi ile ilgili sorulara verilen yanıtların staj hakkındaki görüşlerle ilişkisini görmek amacıyla ise korelasyon analizinden yararlanılmıştır. Analizlerde anlamlılık düzeyi olarak .05 belirlenmiştir (Huck, 2012, s. 142-146).

Bulgular ve Tartışma

Pilot çalışmada tek faktörlü bir yapı ile %50 varyans açıklanan ve .91 iç tutarlılık katsayısı hesaplanan tutum ölçeği, asıl uygulamada da kabul edilebilir bir varyans (%44,3) ve iç tutarlılık katsayısı (.89) sergilemiştir. İlk araştırma sorusunu yanıtlamak ve tekstil ve moda tasarımı öğrencilerinin zorunlu staj uygulamalarına ilişkin görüşlerini irdelemek için kullanılan maddelere ilişkin betimsel istatistikler Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1
Maddelere İlişkin Betimsel İstatistikler

Madde	M	SS
Staj yaparken alanımla ilgili kendimi geliştirme olanağı buldum.	4,37	0,96
Firma yetkililerinin bana yönelik tutumları olumluydu.	4,53	0,89
Staj süreci, mesleğim ile ilgili özgüvenimi pekiştirdi.	4,46	0,89
Staj süreci, iş hayatımı daha iyi tanımama katkıda bulundu.	4,64	0,77
*Stajda benden beklenen görevlerin mesleğimle ilgisi yoktu.	2,07 (3,93)	1,29
Stajda insan ilişkileri ile ilgili yeni tecrübeler edinme fırsatım oldu.	4,56	0,80
Staj sürecimle ilgili firma değerlendirmelerini adil buluyorum.	4,51	0,96
Yaptığım staj iş bulma şansımı artıracaktır.	4,08	1,14
* Stajda firma çalışanları tarafından dışlandığımı hissettim.	1,61 (4,39)	1,16
Gelecekte de staj yaptığım firmada çalışmak isterim.	3,47	1,41
Staj sürecinde bu mesleği gerçekten yapmak istediğimi anladım.	4,24	1,00
Bölümde öğrendiklerimi staj sırasında uygulama olanağı buldum.	4,08	1,08
Staj sırasında bölümde olmayan laboratuvar, araç ve teknolojiye erişim olanağı buldum.	3,38	1,54
Staj öğretim elemanlarının bana yönelik tutumları olumluydu.	4,76	0,63

* Parantez içinde ters maddelerin yeniden kodlanmış halleri verilmiştir, n=2

Tutumların genellikle olumlu olması, özellikle öğretim üyesinin ve firma yetkililerinin tutumu, iş hayatını tanıma ve kendini geliştirme fırsatı gibi konularda oldukça yüksek ortalamaların gözlemlenmesi söz konusudur. Bu maddelerde çarpıklık değerleri genellikle kabul edilebilir aralıklarda olmakla birlikte, normal dağılımdan uzaklaşılın, -2 ila +2'nin ötesinde bazı basıklık değerleri ile de karşılaşabilmektedir (George ve Mallery, 2013, s. 116). Söz konusu göstergeler açısından bu araştırma örnekleme göre daha olumsuz tutumların sergilendiği örneklerde bu değerlerin daha ideal aralıklarda olması beklenmektedir. Öte yandan bölümde olmayan altyapı olanaklarına ulaşabilme ya da gelecekte de aynı firmada çalışma isteği gibi maddeler olumlu değerlendirilmekle birlikte diğer maddelere ilişkin görüşlerin daha gerisinde bir puanlamanın söz konusu olduğu ve mükemmel yakın normal dağılım ile karşılaştığı da göze çarpmaktadır.

İdeal varyans ve iç tutarlılık değerleri sergilediği bir kez daha gözlemlenen ölçekteki ters maddeler yeniden kodlanarak ölçek ortalaması hesaplanmış ($X=4,24$; $Ss=0,68$), ardından cinsiyete, sınıfa, ücret ve yemek hizmetlerine ya da bölümdeki eğitim yeterliğine ilişkin görüşlere göre olumlu tutumların ne yönde değiştiği irdelenmiştir.

Tablo 2
İşkeninin Cinsiyet Bağlamında İncelendiği t testi Bulguları

Cinsiyet	n	X	Ss	t	sd	p
Kadın	162	4,25	0,68	.22	199	.82
Erkek	39	4,22	0,68			

Tablo 2'de özetlendiği üzere staja ilişkin tutumlar bağlamında erkeklerin ortalamasının kadınların ortalaması ile oldukça benzer olduğu ve görüşlerin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık sergilemediği gözlemlenmiştir ($p > .05$). Ayrıca Tablo 3'te de özetlendiği üzere gerek staj yapılan firmadan ücret alan öğrenciler ile ücret almayan öğrencilerin tutum ortalamaları, gerekse yemek hizmetinden yararlanan ve bu hizmetten yararlanmadığını belirten öğrencilerin tutum ortalamaları benzerlik sergilemiştir ($p > .05$). Tüm bu analizlerde etki büyüklüğü değerleri de .01'in de altında olmak üzere oldukça küçük bulunmuştur.

Tablo 3
Tutum Değişkeninin Firmanın Sunduğu Avantajlara Göre Değişimine Yönelik t testi Bulguları

Hizmet		n	X	Ss	t	sd	p
Ücret	Evet	98	4,26	0,75	.39	199	.70
	Hayır	103	4,23	0,60			
Yemek	Evet	170	4,27	0,68	1.15	199	.25
	Hayır	31	4,12	0,68			

Yine sınıf bağlamında gerçekleştirilen karşılaştırmalar sonrasında ikinci sınıfların ($X=4$, $Ss=0,65$), üçüncü sınıfların ($X=4,38$, $Ss=0,69$) ve dördüncü sınıfların ($X=4,22$, $Ss=0,67$) tutum ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır, $F(2, 198) = 2,46$; $p = .09$.

Son olarak lisans programında farklı başlıklarda alınan eğitimin yeterliğine ilişkin görüşlerle staja ilişkin görüşler arasında nasıl bir ilişkinin söz konusu olduğunu irdelemek amacıyla korelasyon analizleri gerçekleştirilmiştir. Tablo 4'te betimsel istatistiklerin yanı sıra korelasyon katsayıları özetlenmiştir. En olumludan en olumsuza doğru sıralandığında tasarım eğitimi, doküman eğitimi, kalıp eğitimi, dikiş eğitimi, boyama eğitimi ve baskı eğitimi bağlamında lisans programını genellikle ortalamasının üzeri bir düzeyde yeterli bulan öğrencilerin görüşleri ile staja ilişkin memnuniyet ortalaması arasındaki tüm korelasyon katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Tablo 4

Tutum ile Lisans Eğitiminin Yeterliğine İlişkin Görüşler Arasındaki İlişkiler

Değişken	X	Ss	Tutum	Tasarım	Dokuma	Kalıp	Dikiş	Boya
Tutum	4.24	0.68	-					
Tasarım	4.17	0.92	.34***	-				
Dokuma	3.60	1.16	.34**	.41***	-			
Kalıp	3.42	1.04	.22***	.33***	.27***	-		
Dikiş	3.41	1.18	.28***	.32***	.18***	.65***	-	
Boyama	3.27	1.19	.25***	.44***	.55***	.37***	.37***	-
Baskı	3.21	1.20	.31***	.49***	.59***	.41***	.43***	.79***

Korelasyon katsayıları (r) .05 (*), .01 (**), .001 (***) düzeyinde anlamlıdır.

En güçlüden en güçsüze doğru staj memnuniyetini en iyi açıklayan değişkenlerin tasarım eğitimi, dokuma eğitimi, baskı eğitimi, dikiş eğitimi, boyama eğitimi ve kalıp eğitimi olduğu gözlemlenmiştir. Bütüncül olarak eğitime ilişkin altı maddenin oldukça yüksek bir iç tutarlılık katsayısı sergilediği ($Alpha = .83$), her biri arasında anlamlı korelasyonların olduğu, her birinin bu parametrik analizleri gerçekleştirmek üzere gerçekleştirilen normal dağılım incelemelerinden başarıyla geçtiği görülmüştür (George ve Mallery, 2013, s. 116). Söz konusu ön incelemeler ve diğer ön şartların sağlanması sonrasında bu yeterlik alanlarına özgü eğitimlerin staja ilişkin memnuniyeti ne derece açıklayabildiğine ilişkin bir çoklu regresyon analizi gerçekleştirilmiş, öğrencilerin lisansta aldıkları eğitimleri yeterli bulma düzeylerinin staj memnuniyetinin yaklaşık %19'unu açıkladığı görülmüştür, $R = .44$; $R^2 = .19$, $F(6; 194) = 7,66$, $p < .001$.

Tartışma ve Sonuç

Bandura'nın (1977, s. 17-22) Sosyal Bilişsel Kuramı çerçevesinde kabul gören argümanlarından hareketle ve sosyal bir bağlamda etkileşim, gözlem ve taklit yoluyla gerçekleşen öğrenmelerin verimliliğine ilişkin hipotezlerle yola çıkılan bu çalışmada tekstil ve moda tasarımı bölümü öğrencilerinin staja ilişkin olumlu tutumların gözlemlenmesi, gerek öğrencilerin meslek yaşamlarına hazırlıkları bağlamında (Dolmacı ve Duran, 2017, s. 255) gerekse sektör ile üniversite paydaşlarının arasındaki işbirliği olanaklarının olumlu bir şekilde gelişmesi potansiyeli açısından oldukça değerli bulunmuştur (Bıyıklı, 2021, s. 24-26). Veriler staj sonrasında toplanmış olmasına rağmen tüm göstergeler bağlamında oldukça olumlu tutumlar sergileniyor olması değerli ve alanyazındaki bazı çalışmalarla da paralel bir bulgu olarak değerlendirilmektedir (Arslanbaş, 2020, s.241; Karaman ve diğ., 2018, s. 94); ancak bazı çalışmalarda gözlemlenen olumsuz tutumlara yönelik bulgularla çelişmektedir (Pelit ve Güçer, 2006, s. 152). Söz konusu olumlu bulgular, aynı zamanda tekstil ve moda tasarımı bölümleri bağlamında ilk kez gerçekleştirilen bu araştırmanın sınırlıklarından da birini çağrıştırmaktadır. Şöyle ki staj öncesinde ve sonrasında paydaş görüşlerinin ayrı ayrı toplanarak karşılaştırıldığı bir ön-test son-test deseninin gerçekleştirilmesi (Dolmacı ve Duran, 2017, s. 257; Emir ve diğ., 2010, s. 148), böylece tutumlardaki değişimlerin de irdelenmesi bundan sonraki araştırmalar için değerli bir yaklaşım olabilecektir.

Staj öğrencilerinin altyapı ya da araç gereç eksikliği bağlamında sıkıntılar yaşadıklarını belirttikleri örneklerin bu çalışmadaki bulgularla kısmen paralellik sergilemesi söz konusudur (Kumru ve Demirtaş, 2015, s. 442; Titrek ve diğ., 2015, s. 264). Ölçekte yer alan tüm ifadelerin oldukça olumlu değerlendirildiği çalışmada, öğrencilerin bölümde olmayan bir altyapı olanağı ile karşılaşma durumlarının nispeten daha az olduğu yanıtlardan anlaşılmaktadır. İş yaşamını yakından tanıma, kendine güvenin artması, insan ilişkileri konusunda deneyim kazanma gibi başlıklarda stajın değerli görülmesi olumlu bulunmakla birlikte, daha önce de belirtildiği gibi staj öncesi ve sonrası veri toplanarak bir karşılaştırma gerçekleştirilmeden, farklı alanlarda dile getirilen staj sonrası hayal kırıklığının yaşanıp yaşanmadığını görmek olanaklı değildir (Emir ve diğ., 2010, s. 148). Ayrıca öğrencilerin stajda gerçekleştirdikleri etkinlikleri meslekleri ile ilgili bulmaları da alanyazında

rastlanan ve öğrencilerin değersiz hissetmelerine neden olan bazı endişe verici durumların yaşanmamış olması adına değerli bulunmuştur (Kılıç ve diğ., 2016, s. 81-82). Özellikle hazır giyim ve haute couture sektöründe staj yapan öğrencilerin ayakçılık ve temizlik işleri gibi alan dışı işlerle görevlendirilmelerinin öğrenci motivasyonunda düşüş yaşanmasına neden olduğu gözlemlenmiştir. Alanında uygulamalar yapan, tasarım veya üretime yönelik çalışmalar yapmasına izin verilen öğrencilerin tekstil ve moda tasarımı bölümüne daha fazla sempati kazandığı görülmüştür.

Staja ilişkin olumlu görüşlerin cinsiyete göre değişkenlik sergilediği örneklerin aksine (Dolmacı ve Duran, 2017, s.262-263) bu çalışmada kadın ve erkek görüşleri arasında benzerlikler gözlemlenmiştir (Titrek ve diğ., 2015, s. 271). Yine sınıflar arasında da görüşlerin benzerlik sergilemesi söz konusudur (Titrek ve diğ., 2015, s. 271). Dahası bazı araştırmalar ile çelişmekle birlikte (Pelit ve Güçer, 2006, s. 152) staj gerçekleştirilen firmanın sunabildiği olanaklardan bağımsız olarak olumlu tutumların devam ediyor olması, lisans programındaki staj uygulamalarına ilişkin sevindirici bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmalarda staj öncesinde örgün programda oluşan beklentilerin staj sonrasında karşılanmadığı örneklerle de karşılaşılrken (Emir ve diğ., 2010, s. 150-151), gerek lisanstaki öğrenme deneyimlerinin yeterli görülmesi, gerekse bu yeterlik algısının staja ilişkin olumlu tutumların ciddi bir bölümünü açıklıyor olması söz konusudur. Toplum ile iş birliği gerçekleştirme ve ağ oluşturma, sınıf dışına mesleki gelişimi taşıyarak öğrenme topluluklarına aktif olarak katılma gibi yeterliklerle öğrenme ve öğretme yöntemlerinin oldukça ilişkili olduğu literatürde de karşılaşılan bir bulgudur (Akbulut, 2009, s. 420). Bu bağlamda gerek lisansta farklı başlıklarda alınan eğitimin yeterliğine ilişkin görüşlerin genellikle olumlu olması, gerekse bu görüşlerle staja ilişkin olumlu görüşler arasında anlamlı bir ilişki gözlemlenmesi değerli bulunmuştur. Araştırma kapsamında tekstil ve moda tasarımı bölümü öğrencilerine eğitimleri sırasında kalıp, dikiş, boya, baskı, dokuma ve tasarıma yönelik aldıkları derslerin staj sürecinde yeterliğine ilişkin sorulara verdikleri olumlu cevapların üniversite-sektör iş birliğinde paralel çalışmaların yapıldığını göstermiştir.

Pilot çalışmada tek faktörlü bir yapı ile %50 varyans açıklayan tutum ölçeği, asıl uygulamada da kabul edilebilir bir varyans ve iç tutarlılık katsayısı sergilemiştir. Tek boyutlu ölçeklerde açıklanan varyansın %30 ve üzerinde olmasını kabul edilebilir olarak değerlendiren kaynaklara (Büyüköztürk, 2009) ve bu yöntemle geliştirilerek kullanılan güncel ölçeklere rastlandığı dikkate alındığında (Yılmaz ve diğ., 2016, s. 32), bu araştırma çerçevesinde geliştirilen ölçeğin de yeterli bir varyansa ve bundan sonraki çalışmalarda kullanım potansiyeline sahip olduğu değerlendirilebilir. Öte yandan maddelerin farklı alanlarda gerçekleştirilen staj uygulamalarına uygun biçimde uyarlanması ya da farklı gruplarda benzer nitelikte ölçümlerin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğinin irdelenmesi bağlamında yeni çalışmalara gereksinim duyulmaktadır. Örneğin bu çalışmada gerçekleştirilen ölçeğin yeni bir üniversitede yeni bir hedef kitle ile doğrulanması yoluna gidilerek daha da geçerli ve güvenilir ölçümler için çalışmalar gerçekleştirilebilir. Son olarak stajın diğer paydaşları olan uygulama öğretim elemanları ve firma yetkilileri ile gerçekleştirilecek çalışmalardan gelecek nicel ve nitel veriler ile öğrenci görüşlerinin harmanlanması, staj sürecinin daha iyi anlaşılmasına ve geliştirici adımların atılmasına katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Ajzen, I. (1991). Theory of Planned Behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Process*, 50, 179-211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
- Akbulut, Y. (2009). Investigating underlying components of the ICT indicators measurement scale: The extended version. *Journal of Educational Computing Research*, 40(4), 405-427. <https://doi.org/10.2190/EC.40.4.b>

- Akman, M.B. ve Aktürk, A.A. (2024). Okul öncesi öğretmen adaylarının çocuk edebiyatına yönelik tutum ve ihtiyaçları: Bir karma yöntem araştırması. *The Journal of Buca Faculty of Education*, 59, 765-786. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3584878>
- Arslanbaş, F. (2020). Türkçeyi yabancı dil olarak öğreten öğretmenlerin staj uygulamasına yönelik görüşleri: İAÜ/Aydın TÖMER örneği. *Aydın Tömer Dil Dergisi*, 5(2), 225-250. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aydintdd/issue/60730/852574>
- Ateş, M. ve Kabakulak, A. (2023). Turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin fakülte, üniversite ve staj hizmetlerine yönelik memnuniyet düzeyleri üzerine bir araştırma: Afyon Kocatepe Üniversitesi örneği. *Turist Rehberliği Dergisi (TURED)*, 6(2), 80-94. <https://doi.org/10.34090/tured.1313461>
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bıyıklı, N. E. (2021). Tekstil ve moda tasarımı eğitiminde sektör iş birliğiyle yürütülen tasarım projelerinin taraflar açısından önemi. *Yıldız Journal of Art and Design*, 8(1), 23-32. <https://doi.org/10.47481/yjad.850266>
- Boateng, G. O., Neilands, T. B., Frongillo, E. A., Melgar-Quinonez, H. R. ve Young, S. L. (2018). Best practices for developing and validating scales for health, social, and behavioral research: A primer. *Frontiers in Public Health*, 6, 149. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2018.00149>
- Büyüköztürk, Ş. (2009). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı (10. bs.)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Deniz, K. ve Sarıkale, H. (2023). Meslek yüksekokullarında muhasebe stajından beklentiler, staj sürecinde karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 26(2), 504-514. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.1315701>
- DeVellis, R. F. (2017). *Scale development: Theory and applications (4. ed.)*. Los Angeles: Sage Publications.
- Dolmacı, N. ve Duran, Y. (2017). Ön lisans düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin zorunlu staj uygulamasına ilişkin görüşleri, sorunları ve çözüm önerileri: Isparta Meslek Yüksekokulu örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(21), 254-267. <https://doi.org/10.20875/makusobed.316226>
- Emir, O., Pelit, E. ve Arslan, S. (2010). Turizm alanında ön lisans eğitimi alan öğrencilerin staj öncesi ve sonrası görüşlerinin karşılaştırılması (Afyon Kocatepe Üniversitesi örneği). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(33), 141-165. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6147/82529>
- Fraenkel, J. R., Wallen, N. E. ve Hyun, H. H. (2012). *How to design and evaluate research in education*. New York: McGraw-Hill.
- George, D., ve Mallery, P. (2013). *IBM SPSS statistics 21 step by step: A simple guide and reference (13. Baskı)*. London: Pearson.

- Henson, R. K. ve Roberts, J. K. (2006). Use of exploratory factor analysis in published research: Common errors and some comment on improved practice. *Educational and Psychological Measurement*, 66(3), 393-416. <https://doi.org/10.1177/0013164405282485>
- Huck, S. W. (2012). *Reading statistics and research* (6. ed.). New York: Pearson.
- Kabakçı, I., Akbulut, Y. ve Özoğul, P. (2009). Perceived problems of computer teachers. *Eurasian Journal of Educational Research*, 34, 199-214.
- Karaman, A., Güven, Ş. ve Yıldırım, M. N. (2018). İç mekân tasarımı öğrencilerinin yaz stajı hakkındaki görüşlerinin incelenmesi: Uşak Üniversitesi örneği. *ASOS Journal: The Journal of Academic Social Science*, 6(66), 93-107. <https://doi.org/10.16992/ASOS.13445>
- Kass, R. A. ve Tinsley, H. E. A. (1979). Factor analysis. *Journal of Leisure Research*, 11, 120-138. <https://doi.org/10.1080/00222216.1979.11969385>
- Kılıç, D., Babayiğit, Ö. ve Erkuş, B. (2016). Aday öğretmenlerin adaylık eğitimine ilişkin görüşleri. *Ekev Akademi Dergisi*, (68), 81-92. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosekev/issue/71359/1147312>
- Kumru, M. ve Demirtaş, Z. (2015). İşletmelerde beceri eğitimine (staja) giden meslek lisesi çocuk gelişimi öğrencilerinin staja ilişkin görüşleri. *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*, 1(2), 433-445. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/husbfd/issue/7893/103907>
- Landis, J. R. ve Koch, G. G. (1977). The measurement of observer agreement for categorical data. *Biometrics*, 33(1), 159-174. <https://doi.org/10.2307/2529310>
- Pelit, E. ve Güçer, E. (2006). Turizm alanında öğretmenlik eğitimi alan öğrencilerin turizm işletmelerinde yaptıkları stajları değerlendirmeleri üzerine bir araştırma. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2006 (1), 139-164. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziticaretturizm/issue/49897/639583>
- Resmi Gazete (2021). Yükseköğretimde uygulamalı eğitimler çerçeve yönetmeliği. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/06/20210617-2.htm>
- Tatlıoğlu, S. S. (2021). Öğrenmeye sosyal-bilişsel bir bakış: Albert Bandura. *Sosyoloji Notları*, 5(1), 15-30. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosnot/issue/63416/892420>
- Titrek, O., Hakkakul, M. A. ve Varlı, S. (2015). Hemşirelik bölümü staj uygulamalarının etkililik düzeyine ilişkin öğrenci ve rehber hemşirelerin görüşleri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 264-280. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2015.15.1-5000128606>
- Tovey, J. (2001). Building connections between industry and university: implementing an internship program at a regional university. *Technical Communication Quarterly*, 10(2), 225- 239. https://doi.org/10.1207/s15427625tcq1002_7

- Tunç, Y. ve Dal, M. (2018). Sağlık hizmetleri meslek yüksekokulu öğrencilerinin yaz stajı hakkındaki görüş ve önerileri: Iğdır Üniversitesi örneği. *Researcher: Social Science Studies*, 6(3), 377-403. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/researcher/issue/66631/1042664>
- Unutmaz, F. (2023). Lisans düzeyinde turizm eğitimi alan kadın stajyerlerin stajda karşılaştıkları sorunların kariyer niyetlerine etkisi: Ondokuz Mayıs Üniversitesi örneği. *Karadeniz Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 17-36. <https://dergipark.org.tr/en/pub/katad/issue/79159/1284555>
- Worthington, R. L. ve Whittaker, T. A. (2006). Scale development research: A content analysis and recommendations for best practices. *The Counseling Psychologist*, 34(6), 806-838. <https://doi.org/10.1177/0011000006288127>
- Yılmaz, E., Şahin, Y. L. ve Akbulut, Y. (2015). Dijital veri güvenliği farkındalığı ölçeğinin geliştirilmesi. *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology*, 6(21), 23-40. <https://doi.org/10.5824/1309-1581.2015.4.002.x>

Extended Abstract

Purpose

Planning the theoretical and practical components of educational programs in applied disciplines is of paramount importance. Such planning strives to better serve the program outcomes and to equip graduates with the current needs of the business world. In line with program outcomes, mandatory internship practices are implemented to help students reinforce the knowledge and experience they are expected to gain. The purpose of this study is to examine the opinions of textile and fashion design students regarding their required summer internships. The literature has examined various factors that influence the effectiveness of internships, including gender, class level, the facilities provided by the host company, and the alignment of expectations formed in the formal program with the actual internship experience. After determining student opinions, the research also analyses how these opinions vary based on demographic factors. In summary, the study seeks to answer the following research questions:

- What are the opinions of textile and fashion design students regarding their mandatory internship practices?
- Do students' opinions of mandatory internship practices vary based on factors considered in the literature? (e.g., gender, class level, company benefits, and educational background).

Design and Methodology

The study followed a survey method with correlational techniques. The data were collected from second, third- and fourth-year students of the Textile and Fashion Design Department of Eskişehir Technical University who had completed their summer internship. The attitudes towards the internship were examined using a 14-item Likert scale developed by the researcher through a pilot study with 90 students. The number of participants for the pilot study was considered satisfactory, as there were 17 items in the item pool after the expert evaluations. After an exploratory factor analysis, which eliminated three items and explained 50.7% of the variance with a single factor solution, the scale was administered to 201 students of the faculty. After summarizing descriptive statistics for both the demographic information form and the Likert section, independent t-tests and one-way ANOVA were used for comparisons. In addition, correlation analysis was used to explore the relationship between responses to questions about educational background and opinions about the internship. In addition, the role of perspectives regarding the adequacy of undergraduate education on positive attitudes was examined with a multiple regression. The significance level for the analyses was set at .05.

Findings

For most of the research indicators included in the attitude scale, positive attitudes toward internship practices were observed. There were no differences in attitudes based on gender or class. In addition, there was no difference in opinions between students who benefited from meal services or received payment from the internship company and those who did not. Finally, positive and significant relationships were found between opinions about the adequacy of education in various subjects within the department and opinions about the internship. Specifically, 19 percent of the attitude variable could be explained by views on the adequacy of undergraduate education.

Research Limitations

The findings regarding positive attitudes towards the internship practices are important for the link between the school and the sector. However, conducting a pretest-posttest design by collecting stakeholder opinions separately before and after the internship could be a valuable approach for future research. This would allow the study of changes in attitudes over time. In contrast to examples where positive views of internships varied by gender, this study found similarities between the opinions of women and men. Similarly, there were similarities in opinions across different class levels. In addition, the persistence of positive attitudes regardless of the opportunities offered by the host organization, although contradicted by some studies, is seen as a promising development in student internship practice. However, as these studies were all based on a single self-report measure, alternative data collection instruments and paradigms should be attempted to confirm the current findings.

Implications

While the developed scale provided ideal evidence of internal consistency and construct validity, there is a need for new studies to adapt the items to internship practices in different fields. For example, validating the scale used in this study with a new target population at a different university could lead to more valid and reliable measures. Finally, combining quantitative and qualitative data from future studies involving other stakeholders, such as internship supervisors and company representatives, with students' opinions could contribute to a better understanding of the internship process and the implementation of developmental interventions.

Originality/Value

While the positive impact of internship processes on educational experiences is evident, research also highlights challenges and shortcomings, emphasizing the need for improvements in the relationship between theory and practice, as well as the effective assimilation of professional roles by students. In this regard, the current study not only mentions examples of positive outcomes of internship experiences in various fields, but also points out problems and challenges observed in internship processes. Although textile and fashion design departments typically include mandatory internship courses in the fifth and seventh semesters, with internships conducted during the summer months, there is a lack of sufficient scholarly research on the evaluation of internship practices in these departments. In this regard, we emphasize the need for more research in this area to improve the effectiveness of internship programs in textile and fashion design education and to provide a potential reference pool for researchers working in similar contexts. In addition, the scale proposed in the current study can be modified and used in other fields to make comparisons across sectors.

Araştırmacı Katkısı: A. Seçil TEKİN AKBULUT (%100).

Yapay Sinir Ağları ve Derin Öğrenme Modeli Kullanılarak USD/TRY Döviz Kurunun Tahmin Edilmesi ¹

Ersin GÜMÜŞ ²

Başvuru Tarihi: 18.11.2022

Kabul Tarihi: 21.05.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Döviz kuru; hammadde, enerji, teknolojik ürünler gibi girdilerin maliyetlerini etkilemesi, dış borçların çevrilebilirliği, kurdaki oynaklıkların ekonomi üzerinde yaratacağı riskler gibi birçok nedenle en önemli ekonomik göstergelerden biridir. Çalışmada yapay sinir ağları ve derin öğrenme metoduyla USD/TRY döviz kurunun ay sonu değerlerinin, mevcut ay içerisinde veri açıklama takvimi doğrultusunda yayınlanan makroekonomik veriler üzerinden tahmin edilmesi amaçlanmıştır. 05:2006 – 08:2022 dönemini kapsayan aylık formatta hazırlanmış verilerin kullanıldığı çalışmanın ilk aşamasında veriler eğitim, doğrulama ve test setleri olarak ayrıştırılarak farklı katman ve nöron sayıları ile farklı derin öğrenme mimarileri denenmiş ve en uygun model tespit edilmiştir. İkinci aşamada Çapraz Doğrulama Yöntemi kullanılarak tespit edilen modelin tutarlılığı incelenmiş ve elde edilen bulgular sonucunda modelin tutarlılığına yönelik olumlu sonuçlara ulaşılmıştır. Son aşamada Eylül 2022 ve Ekim 2022 ay sonu USD/TRY döviz kurları, oluşturulan derin öğrenme modeli ile tahmin edilmiştir. Derin öğrenme modelinin belli hata sınırları içerisinde gerçek değerlere oldukça yakın tahmin değerleri üretebildiği, ayrıca kullanılan bağımsız değişkenlerin USD/TRY döviz kurunun ay sonu seviyesini tahmin etme gücüne sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru, Yapay Sinir Ağları, Derin Öğrenme, Çapraz Doğrulama

Atıf: Gümüş, E. (2024). Yapay sinir ağları ve derin öğrenme modeli kullanılarak USD/TRY döviz kurunun tahmin edilmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 703-726.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bağımsız Araştırmacı, ersingm@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5916-2686

Estimating USD/TRY Exchange Rate Using Artificial Neural Networks and Deep Learning Model

Ersin GÜMÜŞ³

Submitted by: 18.11.2022

Accepted by: 21.05.2024

Article Type: Research Article

Abstract

The exchange rate is one of the most important economic indicators for many reasons, such as affecting the costs of inputs such as raw materials, energy and technological products, the convertibility of external debt, and the risks posed by exchange rate volatility on the economy. In the study, it is aimed to predict the end-of-month values of the USD/TRY exchange rate through the macroeconomic data published in the current month in line with the data disclosure calendar, using artificial neural networks and deep learning method. In the first stage of this study, in which monthly data covering the period 05:2006 - 08:2022 were used, the data were separated as training, validation and test sets, and different deep learning architectures were tried with different layers and neuron numbers and the most suitable model was determined. In the second stage, the consistency of the determined model was examined by using the cross-validation method and as a result of the findings, positive results were obtained for the consistency of the model. At the last stage, USD/TRY exchange rates for September 2022 and October 2022 were estimated with the deep learning model. It has been observed that the deep learning model can produce prediction values that are very close to the real values within certain error limits, and that the independent variables used have the power to predict the end-of-month level of the USD/TRY exchange rate.

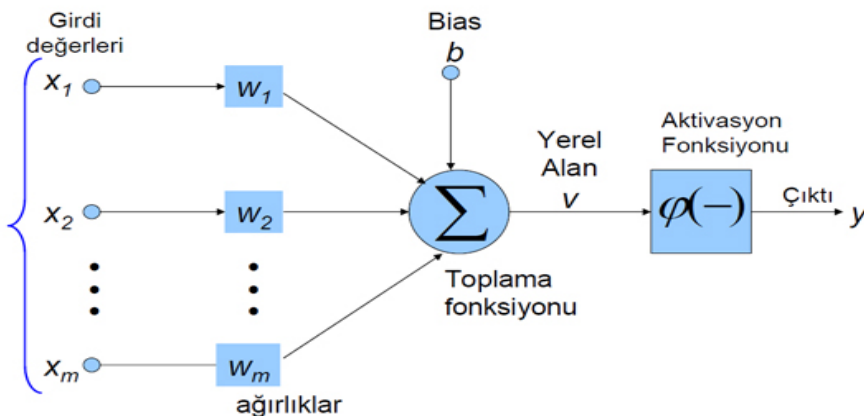
Keywords: Exchange Rate, Artificial Neural Networks, Deep Learning, Cross Validation

³ Independent Researcher, ersingm@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5916-2686

Giriş

Yapay sinir ağları konusundaki ilk çalışma McCulloch ve Pitts'in (1943) sinirsel olaylar ve aralarındaki ilişkileri önerme mantığıyla ele alarak geliştirdikleri ilk modele dayanmaktadır. Rosentblatt (1957) tarafından tek katmanlı, eğitilebilen ve tek bir çıkışa sahip olan "perceptron" isimli yapay sinir ağının keşfinden sonra bu alandaki çalışmalar hız kazanmıştır. Uygulama alanındaki ilk önemli çalışma ise Widrow ve Hoff'un (1960) adaline (adaptive linear neuron) olarak adlandırdıkları ve geliştirdikleri modeldir. Bu çalışma sonraki çalışmalara da ışık tutmuştur. Ancak Minsky ve Papert (1969) XOR problemi çözümünü örnek göstererek yapay sinir ağlarının lineer olmayan problemlere yönelik çözüm üretemediğini öne sürmüştür, bu nedenle yapay sinir ağlarına yönelik çalışmaların bir değerinin de olmadığını ifade etmişlerdir. Bu süreç sonrasında, yavaşlamakla birlikte, Anderson (1972) ve Kohonen'in (1972) "çağrışımlı bellek" konusu üzerine gerçekleştirdiği benzer araştırmalar ile yapay sinir ağları üzerine çalışmalar devam etmiştir. Rumelhart, McClelland ve PDP Research Group (1986), ileri beslemeli modellerde yeni öğrenme modeli olan hatanın "Geriyeye Yayılma Algoritması" (Back Propagation Algorithm) geliştirmişlerdir. Çok katmanlı algılayıcıların da bulunmasıyla XOR problemi çözülmüş, yapay sinir ağlarına yönelik çalışmalar tekrar hız kazanmıştır. Bilgisayar ve yazılım teknolojilerinin de gelişimiyle süreç günümüze kadar ilerlemiştir. 1990'lı yıllardan günümüze kadar yapay sinir ağları ilk dönemlerin aksine teorik ve laboratuvar çalışmaları olmaktan ziyade, günlük hayatta kullanılan sistemlere entegre edilmeye ve yapılan uygulamalar ile birlikte pratik olarak insanlara yararlı olmaya başlamıştır (Öztemel, 2012).

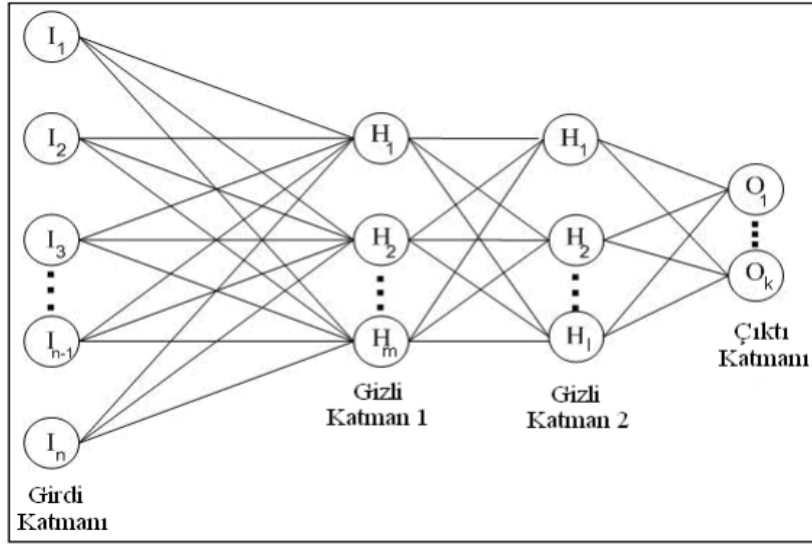
Yapay sinir ağı, en basit tanımıyla her bir nöronun bir işlem merkezini temsil ettiği ve bu işlem merkezlerinin (yapay nöronların) birbirine bağlı şekilde etkileşime girerek girdileri çıktıya dönüştürdüğü bir ağ olarak ifade edilebilir. Bu etkileşim sırasında her bir nöron aldığı girdiyi işlemden geçirerek sonraki nörona/nöronlara iletmektedir. Bu işlemler aktivasyon fonksiyonları adı verilen matematiksel fonksiyonlar kullanılarak gerçekleştirilir. Nöronlar arasındaki her bağlantı bir ağırlık (weight) ile ilişkilidir. Ağırlıklar bir yapay nörona gelen bilginin önemini ve nöron üzerindeki etkisini gösterir ancak ağırlıkların büyük ya da küçük olması önemli veya önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Toplama fonksiyonu ile nörona gelen net girdi hesaplanır. Net girdi aktivasyon fonksiyonu kullanılarak ilgili nöronda çıktıya dönüşürken, bu çıktı diğer nöron/nöronlar için girdi olarak kullanılır. Şekil 1'de yapay bir nöronun yapısı görülmektedir.

Kaynak: Çınar (2018), <https://www.veribilimiokulu.com/yapay-sinir-aglari/>

Şekil 1. Yapay Nöron

Bir yapay sinir ağı mimarisinde ilk katman giriş katmanı, en son katman çıkış katmanı, aradaki tüm katmanlar ise gizli katman olarak adlandırılmaktadır. Şekil 2’de yapay sinir ağı mimarisi görülmektedir.

Kaynak: Çınar (2018), <https://www.veribilimiokulu.com/yapay-sinir-aglari/>

Şekil 2. Yapay Sinir Ağı Mimarisi

Derin öğrenme, yapay sinir ağları üzerine kurgulanmış bir tür makine öğrenimi yöntemidir. Derin öğrenme; yapay sinir ağlarının belirli algoritmalar kullanılarak eğitilmesi yöntemiyle hata oranlarının düşürülerek en başarılı çıktı sonuçlarını elde etmeye yönelik geliştirilen modeller olarak tanımlanabilir. Derin öğrenmede, kesin bir sayı belirtilmemekle birlikte çok katmanlı yapay sinir ağları kullanılmaktadır. Derin öğrenme günümüzde endüstri, tıp, robotik, bilgisayar görmesi, nesne tespiti, ses işleme-tanıma, çeviri, gelecek tahmini, finansal gibi pek çok alanda akıllı çözümler üretmektedir (Doğan ve Türkoğlu, 2019, s. 409).

Çalışmanın amacı, derin öğrenme metoduyla USD/TRY döviz kurunun ay sonu değerlerinin tahmin edilmesidir. Hammadde ve enerji gibi ana maliyet unsurlarının fiyatları üzerindeki etkisi açısından döviz kuru, hem kamu hem de özel sektör için en önemli göstergelerden biridir. Ayrıca döviz kurundaki değişimler, dış borç yükümlülükleri ve bu borçların sürdürülebilirliği açısından da önem arz etmektedir. Döviz kurundaki değişimler ise para politikası tercihleri, ödemeler dengesi, dış borç yapısı ve küresel etkenler (savaşlar, durgunluk, vb.) gibi birçok değişkene bağlıdır. Döviz kurunun en düşük hata oranlarıyla tahmin edilebilmesi karar vericilerin geleceğe yönelik daha doğru kararlar almasına olanak sağlayacaktır. Çalışmada, aylık olarak açıklanan ancak açıklandığı ay itibarıyla önceki aya/aylara ait değerleri yansıtan makroekonomik veriler, ilgili ay sonu USD/TRY döviz kurunun tahmininde kullanılmıştır. Çalışmanın odaklandığı temel nokta mevcut ay içerisinde veri açıklama takvimi doğrultusunda yayınlanan (bir önceki ay ve/veya iki ay öncesinin gerçekleşmeleri) makro veriler üzerinden ilgili ay sonu USD/TRY döviz kurunu tahmin etmektir. Böylece mevcut makro verilerin USD/TRY döviz kurunun hareketlerini açıklama gücü de incelenmiş olacaktır.

Çalışmada farklı katman ve nöron sayıları kullanılarak, farklı derin öğrenme mimarileri denenmiştir. İlk yöntemde veriler eğitim, doğrulama ve test verileri olarak ayrıştırılarak model eğitilmiş ve overfitting (aşırı öğrenme) sorunu oluşmaması için hata oranlarının tutarlılığı da göz önünde bulundurularak en düşük hata oranlarına ulaşılan mimari elde edilmiştir. İkinci yöntemde, ilk yöntemde elde edilen aynı mimari Çapraz

Doğrulama (Cross Validation) metoduyla tekrar denenmiş, böylece oluşturulan mimarinin başarısı yeniden gözden geçirilmiştir. Elde edilen model üzerinden tahminler gerçekleştirilerek, elde edilen bulgular incelenmiş ve sonuçlar yorumlanmıştır.

Literatür Taraması

Yapay sinir ağlarının finans alanında kullanımına yönelik geniş bir literatür bulunmakla birlikte, döviz kurlarının yapay sinir ağları aracılığıyla tahminine yönelik literatürün daha kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu açıdan çalışmanın literatüre de ek katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Konuya ilişkin literatür yurtdışı çalışmalar ve yurtiçi çalışmalar olarak iki kısımda ele alınmıştır.

Döviz kurlarının yapay sinir ağları ve derin öğrenme yöntemleriyle tahminine ilişkin yurtdışı literatür aşağıda özetlenmiştir.

Panda ve Narasimhan (2007), 6 Ocak 1994 – 10 Temmuz 2003 dönemini kapsayan haftalık Hint rupisi/ABD doları döviz kuru verilerini kullandıkları çalışmalarında, haftalık Hint rupisi/ABD doları döviz kurunun bir adım ileri tahminini yapmak için yapay sinir ağlarını kullanmışlardır. Sinir ağının tahmin doğruluğunu lineer otoregresif ve rastgele yürüyüş modelleri ile karşılaştırmışlardır. Altı tahmin değerlendirme kriteri kullandıkları çalışmada, sinir ağının lineer otoregresif ve rastgele yürüyüş modellerinden daha üstün örneklem içi tahmine sahip olduğunu görmüşler, döviz kurunu geleceğe yönelik tahmin etme olasılığının her zaman var olduğunu öne sürmüşlerdir.

Pradhan ve Kumar (2010) 1992-2009 yılları arasında Hindistan'daki döviz kurunu, ABD Doları, İngiliz Sterlini, Euro ve Japon Yeni'ne karşı iki tür veri seti (günlük ve aylık) kullanarak tahmin etmek için yapay sinir ağlarını (YSA) kullanmışlardır. Tahmin performansını, kök ortalama kareli hata (RMSE), ortalama mutlak hata (MAE), ortalama mutlak sapma (MAD) ve ortalama mutlak yüzde hata (MAPE) gibi çeşitli kayıp fonksiyonları kullanılarak ölçtükleri çalışmada, YSA'nın döviz kurunu tahmin etmede etkili bir araç olduğunu görmüşlerdir.

Kim, Lee, Kim ve Ahn (2018), 2012 – 2016 yılları arasındaki günlük verileri kullandıkları çalışmalarında, spot döviz kuru, Kore wonu faiz oranı, dolar faiz oranı ve dolar satın alma risk primini girdi değişkenleri olarak kullanmışlardır. Çalışmada USD/KRW döviz kurunu çok katmanlı algı modeli kullanarak tahmin etmişlerdir. Optimize edilmiş model yapısını bulmak için modeldeki gizli katmanların ve düğümlerin sayısını değiştirerek çeşitli denemeler yapmışlardır. Çalışmalarının sonucunda temsili bir yapay sinir ağı olan çok katmanlı algılayıcının, döviz kurunu tahmin etme yeteneğinin olduğunu görmüşlerdir.

Alizadeh, Rada, Balagh ve Esfahani (2020), USD/JPY döviz kurları tahmini için uyarlanabilir bir nöro-bulanık çıkarım sistemi (ANFIS) oluşturmuşlar, nöro-bulanık kural tabanlı sistemde bazı teknik ve temel indeksleri girdi değişkenleri olarak kullanmışlardır. Ocak 2001'den Ağustos 2008'e günlük verilerin kullanıldığı çalışmada, nöro-bulanık model 28 aday girdi değişkeni ile test edilmiştir. Karşılaştırma amacıyla, ileri beslemeli çok katmanlı sinir ağı ve çoklu regresyon gibi yöntemlerle kıyaslama yapmışlar, kendi sundukları algoritmanın tahmin hatası minimizasyonu, sağlamlık ve esneklik açısından üstünlük gösterdiğini tespit etmişlerdir.

Li, Pan ve Wang (2020) ABD Doları-Çin Yuanı (USD-CNY) döviz kurunun trendini tahmin etmek için geri yayılım (BP) sinir ağı modeli kullanmışlardır. Çalışmanın sonucunda USD-CNY'nin son yıllarda düşüş trendi gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca USD-CNY kurunu etkileyen faktörler analiz edilmiş, ödemeler dengesi, emtia fiyatları ile USD-CNY arasında negatif korelasyon olduğu; enflasyon oranı, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), döviz rezervleri ile USD-CNY arasında ise pozitif korelasyon olduğu görülmüştür.

Urrutia, Bariga ve Putong (2021) çalışmalarında, çoklu doğrusal regresyon ve çok katmanlı ileri beslemeli sinir ağı kullanarak Kasım 2018'den Aralık 2023'e kadar Filipinler'in aylık döviz kuru (Peso-Dollar) tahminini gerçekleştirmişlerdir. Enflasyon oranı, ödemeler dengesi, faiz oranı, üretici fiyat endeksi, ihracat, ithalat ve para

arzu değişkenlerinin Ocak 2007'den Ekim 2018'e kadarki verileri ile çoklu doğrusal regresyon modeli kullanarak bağımsız değişkenler arasındaki döviz kuruna etki eden önemli tahmincileri belirlemiştir. Regresyon analizi sonucunda sadece iki bağımsız değişkenin (ödemeler dengesi ve ithalat) önemli tahminciler olduğu kanaatine varılmıştır. Bu değişkenler kullanılarak Kasım 2018 - Aralık 2023 dönemi için hem çoklu regresyon modeli hem de çok katmanlı ileri beslemeli sinir ağı modeli ile döviz kuru tahminleri yapılmış, çok katmanlı ileri beslemeli sinir ağının Filipinler'deki döviz kurunu tahmin etmek için en uygun model olduğu sonucuna varılmıştır.

Yapay sinir ağları ve derin öğrenme yöntemleriyle döviz kurlarının tahminine ilişkin yurtiçi literatür ise aşağıda sunulmuştur.

Özkan (2011) yapay sinir ağları ile döviz kuru tahmininde alternatif çözüm yöntemlerinin geliştirilmesi amacıyla yaptığı çalışmada, döviz kuru öngörüsünde kullanılan zaman serisi modellerindeki "gecikmeli değerler" ve döviz kuru öngörüsünde kullanılan yapısal modellerden "Parasal Model ve Satınalma Gücü Paritesi modellerinin değişkenlerini" kullanarak oluşturulan yapay sinir ağları modellerinin tahmin performanslarını incelemiştir. ABD Doları için 1986-2010 dönemi, Euro için 1999-2010 dönemi verileri kullanılmıştır. Döviz kurlarının (ABD Doları ve Euro) tahmininde; birinci yöntemde girdi verileri olarak gecikmeli döviz kuru verilerini; ikinci yöntemde girdi verileri olarak Türkiye ve yabancı ülkelerin (ABD Doları için ABD, Euro için Avrupa bölgesi) tüketici fiyat endeksi verilerini; üçüncü yöntemde ise girdi verileri olarak Türkiye ve yabancı ülkelerin enflasyon, para arzı (M1), faiz ve milli gelir verilerini kullanmıştır. Çalışma sonucunda döviz kuru değişkeninin gecikmeli değerleri kullanılarak oluşturulan yapay sinir ağları modelinin en iyi öngörü gücüne sahip olduğu görülmüştür.

Özkan (2012) bir diğer çalışmada, yapay sinir ağı modelleri ile yerli ve yabancı ülkelere ait enflasyon, para arzı, faiz oranı ve milli gelir ekonomik verilerini kullanarak, Amerikan Doları ve Euro döviz kurlarını tahmin etmiştir. ABD Doları için yabancı ülke verileri olarak Amerika Birleşik Devletleri, Euro için yabancı ülke verileri olarak Avrupa Birliği, yerli ülke verileri olarak da Türkiye verileri kullanılmıştır. ABD doları için 1986-2010, Euro için ise 1999-2010 döneminin ele alındığı çalışmada YSA'nın yüksek tahmin gücüne ulaştığı görülmüştür.

Bal ve Demir (2017) çalışmalarında, Ocak 1999 – Ekim 2016 dönemi haftalık verilerini kullanarak USD/EUR, USD/GBP, USD/JPY ve USD/NOK döviz kurlarını farklı öğrenme algoritmaları, aktivasyon fonksiyonları ve performans ölçülerinin kullanıldığı yapay sinir ağı modelleri ile tahmin etmişlerdir. Döviz kuru tahmininde yapay sinir ağı modellemesi için uygun parametre kombinasyonuna karar vermede deneme yanılma yönteminin kullanılmasının uygun olacağını öne sürmüşlerdir.

Mohammadi (2019) geri yayılım (backpropagation), radyal temel fonksiyon (RBF), uzun kısa süreli bellek ve destek vektör regresyonu (SVR) şeklinde dört makine öğrenimi modeli kullanarak EUR/USD, USD/JPY ve USD/TRY döviz kurlarını tahmin etmiştir. EUR/USD ve USD/JPY döviz kurları için 01.01.2005 – 01.09.2018 tarihleri arası, USD/TRY döviz kuru için 13.03.2007 – 01.09.2018 tarihleri arası; açılış değeri, kapanış değeri, en düşük değer, en yüksek değer ve işlem hacmine ilişkin günlük veriler kullanılmış, analizler sonucunda destek vektör regresyonunun (SVR) diğer üç teknikten daha iyi performans gösterdiği ve geri yayılımın en az performans gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Çuhadar, Demirbaş ve Dayan (2019) gerçekleştirdikleri çalışmada, TÜFE bazlı Reel Efektif Döviz Kurunu tahmin etmek amacıyla farklı mimarilere sahip yapay sinir ağı modelleri ile Box-Jenkins ve Üstel Düzleştirme Yöntemlerini kullanmışlardır. Ocak 2003 – Mart 2019 dönemini kapsayan 195 aylık TÜFE bazlı Reel Efektif Döviz Kuru verilerinin kullanıldığı çalışmada tahmin başarıları ortalama mutlak yüzde hata istatistiği ile değerlendirilmiştir. Tahmin başarılarını karşılaştırarak en yüksek tahmin performansı gösteren modeli

belirlemiş ve belirlenen model yardımıyla 2019 yılı için aylık TÜFE bazlı Reel Efektif Döviz Kuru tahminlerini üretmişlerdir. Modeller arasında en başarılı sonucu veren modelin, Box-Jenkins Çarpımsal-Mevsimsel ARIMA modeli olduğu görülmüştür.

Bu çalışmada, literatürde yer alan çalışmalarda kullanılan bazı makroekonomik değişkenlerin yanında Net Hata ve Noksan Hesabı değişkeni de kullanılmıştır. Çalışmanın diğer çalışmalardan ayrılan en belirgin özelliği ise derin öğrenme mimarisi başarısının Çapraz Doğrulama Yöntemi kullanılarak tekrar değerlendirilmesidir. Çalışma, bu açıdan derin öğrenme metodu ile Türkiye'de döviz kurlarının tahmin edilmesinde Çapraz Doğrulama Yöntemi kullanılarak model tutarlılığının analizine ilişkin yeni bir katkı sağlamaktadır.

Metodoloji ve Veri Seti

Çalışmada, TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi üzerinden yayınlanan USD/TRY döviz alış kurunun aylık verileri bağımlı değişken olarak kullanılırken; Cari İşlemler Hesabı (yıllıklandırılmış), TÜFE Farkı, Brüt Döviz Rezervleri, Kısa Vadeli Dış Borç Stoku, İki Yıllık Tahvil Faizleri Farkı, Net Hata ve Noksan Hesabı (yıllıklandırılmış) ve Para Arzının (M1) aylık bazda verileri bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir. Cari İşlemler Hesabı, Brüt Döviz Rezervleri, Kısa Vadeli Dış Borç Stoku, Para Arzı (M1) ve Net Hata ve Noksan Hesabı verileri TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden; Türkiye Tüfe verileri TCMB istatistikler sayfasından; ABD Tüfe, Türkiye İki Yıllık Tahvil Faizi ve ABD İki Yıllık Tahvil Faizi verileri “<https://tr.investing.com/>” adresinden temin edilmiştir. TÜFE Farkı ve İki Yıllık Tahvil Faizleri Farkı değişkenleri, gerçekleşme açısından aynı dönemlere denk gelen ABD ve Türkiye verilerinin farkını ifade etmektedir. Bağımsız değişkenler veri açıklama takvimine uygun olarak önceki ayın veya iki ay öncesinin gerçekleşmelerini göstermektedir. Ayrıca geçmiş dönem etkilerini de dikkate alabilmek için, bütün bağımsız değişkenlerin bir ay gecikmeli verileri de modele dâhil edilerek USD/TRY döviz kurunun tahmininde toplam 14 bağımsız değişken belirlenmiştir. Brüt Döviz Rezervleri, İki Yıllık Tahvil Faizleri ve M1 Para Arzı değişkenlerinin veri açıklama süreçleri daha güncel olup, dönem uyumu açısından bu değişkenlerin de bir ay önceki ay sonu verileri baz alınmıştır. Oluşturulan veri seti 05:2006 – 08:2022 dönemini (196 ay) kapsamaktadır. Tablo 1’de değişkenlere ilişkin açıklayıcı bilgiler sunulmuştur.

Tablo 1
Değişkenlere İlişkin Açıklayıcı Bilgiler

Değişkenler	Açıklanma Periyodu	Açıklanma Dönemi	Gerçekleşme Dönemi	Modellerde Kullanılan Dönemler
USD/TRY	Günlük	Günlük	Günlük	İlgili ay sonu gerçekleşmesi
Cari İşlemler Hesabı	Aylık	Yayımlama takvimi kamuoyuna önceden duyurulmaktadır. Uygulamada ilgili ayın 2. haftası	2 ay öncesinin gerçekleşmesi	2 ay önce ve 3 ay öncesinin gerçekleşmeleri
Tüfe Farkı	Aylık	Türkiye için (Tüfe) ilgili ayın ilk haftası, ABD için (Tüfe) ilgili ayın 2. haftası	1 ay öncesinin gerçekleşmesi	1 ay önce ve 2 ay öncesinin gerçekleşmeleri
Brüt Döviz Rezervleri	Aylık, Haftalık	İlgili ay, ilgili hafta	Önceki ay, Önceki hafta	1 ay öncesinin ve 2 ay öncesinin ay sonu değerleri
Kısa Vadeli Dış Borç Stoku	Aylık	Yayımlama takvimi kamuoyuna önceden duyurulmaktadır. Uygulamada genellikle ilgili ayın 3. haftası	2 ay öncesinin gerçekleşmesi	2 ay önce ve 3 ay öncesinin gerçekleşmeleri
İki Yıllık Tahvil Faizleri Farkı	Günlük	Günlük (Türkiye ve ABD için)	Günlük	1 ay öncesinin ve 2 ay öncesinin ay sonu değerleri
Net Hata ve Noksan Hesabı	Aylık	Yayımlama takvimi kamuoyuna önceden duyurulmaktadır. Uygulamada ilgili ayın 2. haftası	2 ay öncesinin gerçekleşmesi	2 ay önce ve 3 ay öncesinin gerçekleşmeleri
Para Arzı (M1)	Haftalık	Haftalık	Önceki hafta	1 ay öncesinin ve 2 ay öncesinin ay sonu değerleri

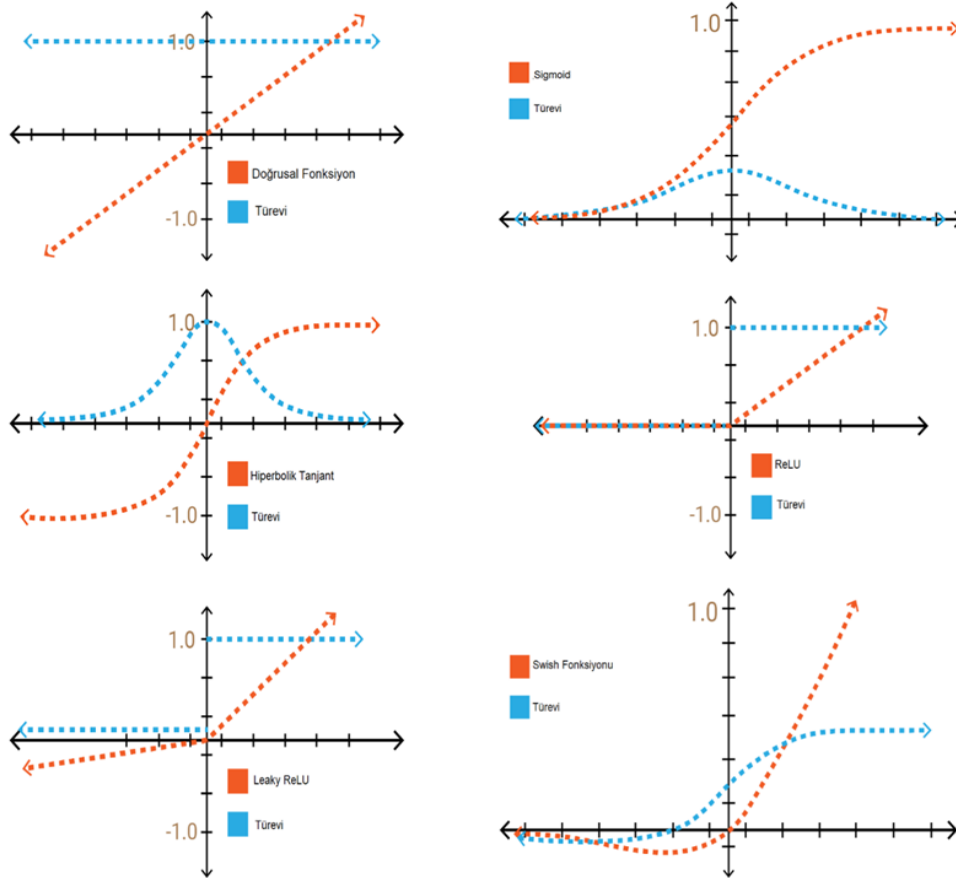
USD/TRY döviz kurunu tahmin etmek üzere yapay sinir ağı mimarilerinin geliştirilmesi ve derin öğrenme metodunun uygulanmasında Python kullanılmıştır. Numpy, Matplotlib, Pandas, Sklearn, Tensorflow, Keras ve KFold kütüphaneleri kullanılarak gerekli kodlar oluşturulmuştur. Tabloların ve bazı grafiklerin oluşturulmasında Excel programından da yararlanılmıştır. Çalışmada iki ayrı yöntem uygulanmıştır. İlk yöntemde çeşitli mimariler oluşturularak farklı modeller denenmiş ve tahmin açısından en uygun mimari tespit edilmeye çalışılmıştır. En uygun modelin tespit edilmesinden sonra, ikinci yöntemde Çapraz Doğrulama metodu uygulanarak ilk yöntemde elde edilen mimarinin başarısı tekrar değerlendirilmiştir. Son aşamada elde edilen modellerle güncel veriler üzerinden USD/TRY döviz kuru tahminleri yapılmış ve sonuçlar incelenmiştir.

Yöntem

Derin öğrenme metodunun uygulanmasında ilk aşama ölçeklendirme yöntemi, aktivasyon fonksiyonları, kayıp (hata) fonksiyonları ve öğrenme algoritmalarının belirlenmesidir.

Özellik ölçeklendirme (feature scaling) ile değişkenler derin öğrenme algoritmalarına sokulmadan önce belirli aralıklara indirgenmektedir. Burada amaç rakamsal veriler arasındaki büyüklüklerin çok fazla olduğu durumlarda verileri daha küçük bir aralığa yerleştirmektir. Yapay sinir ağlarının eğitimi, ham veri setine Normalizasyon (Ölçeklendirme) Yöntemi uygulanmadan çok yavaş olabilir. Aşırı büyük ve küçük değerler, net girdinin hesaplanmasında aşırı büyük veya küçük değerlerin doğmasına neden olarak ağı yanlış

yönlendirebilirler (Yavuz ve Devenci, 2012, s. 175). Derin öğrenme metodunda, bütün verilerin ölçeklendirilmesi ile tüm girdiler aynı ölçek üzerine indirgenirken, aynı zamanda yanlış yönlendirme sebebiyle oluşabilecek çok büyük ve/veya küçük değerlerin etkisi de ortadan kaldırılmış olur. Uygulamada Standart Ölçeklendirme (Standard Scaling), Robust Ölçeklendirme (Robust Scaling), MaxAbs Ölçeklendirme (MaxAbs Scaling), MinMax Ölçeklendirme (MinMax Scaling) gibi ölçeklendirme yöntemleri kullanılmaktadır. Standart Ölçeklendirme (Standard Scaling) ortalama değerini 0, standart sapmanın 1 değerini aldığı, dağılımı normal dağılıma yaklaştıran bir yöntemdir. MinMax Ölçeklendirme (MinMax Scaling) verinin 0 ile 1 arasında değerler aldığı bir normalleştirme yöntemidir ve bu yöntemde 'outlier' denilen aykırı verilere karşı hassasiyet durumu da mevcuttur. MinMax Ölçeklendirme Yönteminde verilerin dağılımı farklı aralıklara da ayarlanabilmektedir. Robust Ölçeklendirme (Robust Scaling) Yöntemi Normalizasyon Yöntemi ile benzer olup, bu yöntemde aykırı değerler dışarıda bırakılmaktadır. MaxAbs Ölçeklendirmede (MaxAbs Scaling) ise her özelliğin maksimum mutlak değeri 1 olacak şekilde her özellik ayrı ayrı ölçeklendirilir ve dönüştürülür. Ölçeklendirmede hangi yöntemin seçileceğine yönelik belirli bir standart bulunmamaktadır. Veri seti ve model yapısına göre modeli tasarlayanlar tarafından uygun bir yöntem belirlenmektedir.

Kaynak: Kızrak (2019), <https://ayyucekizrak.medium.com>

Şekil 3. Aktivasyon Fonksiyonları ve Türevleri

Aktivasyon fonksiyonları nörona gelen bilgilerin toplama fonksiyonu ile birleştirilmesinden sonra oluşan net girdinin nasıl bir işlemde geçireceğini belirleyen fonksiyonlardır. Genellikle doğrusal olmayan bu fonksiyonlar ile yapay sinir ağı modelleri veri içerisindeki karmaşık yapıları daha iyi öğrenip başarılı sonuçlar oluşturur. Uygulamada birçok farklı aktivasyon fonksiyonu kullanılmakla birlikte, her birinin diğerlerine göre pozitif ve negatif yönleri bulunmaktadır. Şekil 3'te en çok kullanılan aktivasyon fonksiyonlarının grafikleri sunulmuştur.

Derin öğrenmede, öğrenme süreci geriye yayılım algoritması ile gerçekleşmektedir. Bu algoritmalarda türev alan bir süreç uygulanmakta olup, temel amaç ağırlıkları güncelleyerek, üretilen çıktılarda hedef çıktıya daha yakın sonuçlar elde etmektir.

$$w_{t+1} = w_t - \alpha \frac{\partial L}{\partial w_t} \quad (1)$$

Eşitlik 1'de en temel algoritma olan SGD'nin (Stokastik Gradyan İniş) formülü gösterilmektedir. Burada gradyan ($\partial L/\partial w_t$), öğrenme katsayısı (α) ile çarpılır ve mevcut ağırlık bir önceki ağırlığa göre güncellenir. Gradyan iniş algoritmaları ile hata fonksiyonu en aza indirilerek minimum hataya ulaşılmaya çalışılır. Hata fonksiyonları ise tahmin edilen değer ile gerçek değer arasındaki farkı ortaya koyan fonksiyonlardır. Eğitim esnasında hata değerlerinin sıfıra yaklaşması beklenmektedir.

Eşitlik 2'de doğrusal fonksiyon görülmektedir. Doğrusal fonksiyonda türevin sabit olması öğrenme işleminin gerçekleşmediğini göstermektedir. Tüm katmanlarda doğrusal fonksiyon kullanılması, giriş katmanı ile çıkış katmanı arasında hep aynı doğrusal sonuçlara ulaşılması sonucunu doğurur. Bu nedenle aktivasyon fonksiyonları olarak karmaşık yapıların öğrenilebilmesi için doğrusal olmayan fonksiyonlar kullanılır.

$$\text{Doğrusal}(x) = a \cdot x \quad (2)$$

Eşitlik 3'te sigmoid fonksiyon formülü yer almaktadır. Sigmoid fonksiyonlar türevi alınabilir olduğu için çok sık kullanılmakla beraber, bu fonksiyonun uçlarında türev değerleri çok küçülerek sıfıra yaklaşmaktadır. Uç noktalarda y değerleri x değerlerindeki değişikliklere çok az tepki verir.

$$\text{Sigmoid}(x) = \frac{1}{1+e^{-x}} \quad (3)$$

Eşitlik 4'te hiperbolik tanjant fonksiyonu görülmektedir. Hiperbolik tanjant fonksiyonunda türev daha dik olduğu için daha çok değer alacaktır. Türev daha çok değer alacağı için bu fonksiyonun daha verimli olacağı söylenebilir. Ancak yine fonksiyonun uçlarında sigmoid fonksiyondakine benzer problemler görülecektir.

$$\text{Hiperbolik Tanjant}(x) = \frac{1-e^{-2x}}{1+e^{-2x}} \quad (4)$$

Eşitlik 5'te yer alan ReLU (Rectifier Linear Unit) fonksiyonu 0 ve $+\infty$ arasında değer almaktadır. Bu fonksiyonun ana avantajı bir nöron negatif değer üretirse aktive edilmeyeceği için, tüm nöronların aynı anda aktive olmamasıdır. Böylece oluşturulan ağ daha hızlı çalışmaktadır. Ancak bu fonksiyonda 0 değer bölgesi işlem hızı kazandırmakla birlikte bu bölgenin türevi de 0 olmakta ve bu bölgede öğrenme gerçekleşmemektedir.

$$\text{ReLU}(x) = \begin{cases} 0 & \text{eğer } x < 0; \\ x & \text{eğer } x \geq 0 \end{cases} \quad (5)$$

Eşitlik 6'da görülen Leaky ReLU fonksiyonunda ise tanım aralığı $-\infty$ 'a doğru devam etmektedir. Böylece 0'a yakın ama 0 olmayan bu değerler sayesinde ReLU fonksiyonunda yok olan değerler kurtarılmış ve öğrenme negatif bölgedeki değerler için de sağlanmış olur.

$$\text{Leaky ReLU}(x) = \begin{cases} 0.01x & \text{eğer } x < 0; \\ x & \text{eğer } x \geq 0 \end{cases} \quad (6)$$

Eşitlik 7'de yer alan swish fonksiyonunun en önemli avantajı negatif bölgelerde de değer alması ve her noktada türevinin alınabiliyor olmasıdır. Swish fonksiyonunun olumsuz yönü ise çıktının girdinin arttığı zamanlarda düşüşe geçebiliyor olmasıdır. Eşitlik 8'de görüldüğü üzere swish fonksiyonu eğitim parametresi (β) kullanılacak şekilde de tanımlanabilmektedir.

$$\text{Swish}(x) = x \cdot \text{Sigmoid}(x) \quad (7)$$

$$\text{Swish}(x, \beta) = 2x \cdot \text{Sigmoid}(\beta \cdot x) \quad (8)$$

Görüldüğü üzere her aktivasyon fonksiyonun diğer fonksiyonlara göre artı ve eksi yönleri bulunmaktadır. Hangi aktivasyon fonksiyonun kullanılması gerektiği konusunda da kesin bir kural bulunmamakla birlikte, derin öğrenme ve çok katmanlı sinir ağlarında türev değerlerinin uç noktalarda sıfıra yakınsaması problemi sebebiyle Hiperbolik Tanjant ve Sigmoid fonksiyonları; 0 değer bölgesinde türevin 0 olması ve öğrenmenin gerçekleşmemesi sebebiyle de ReLU fonksiyonunun kullanılması bu modellerde verimli sonuçların alınmasını engelleyebilmektedir.

Çalışmada, eğitim sürecinin daha hızlı olması ve veri değerlerindeki büyüklük farklarına dayalı hataların önlenmesi, ayrıca uç değerlerin de tahminde öneminin olması sebebiyle MinMax Ölçeklendirme Yöntemi kullanılmış, tüm veriler -1 ve +1 aralığında ölçeklendirilmiştir. Aktivasyon fonksiyonu olarak da yukarıda ifade edilen problemlerin önlenmesi amacıyla tüm nöronlarda Leaky ReLU fonksiyonu kullanılmıştır.

Kayıp fonksiyonları, yapay sinir ağı modellerinde tahminlerin başarısının ölçülmesi ve değerlendirilmesinde kullanılmaktadır. Kayıp fonksiyonlarından elde edilen değerler düşükse model başarılı, yüksekse başarısız sonuçlar verecektir. Uygulamada Ortalama Mutlak Hata (Mean Absolute Error), Ortalama Kareli Hata (Mean Squared Error), Ortalama Mutlak Yüzde Hata (Mean Absolute Percentage Error), Kök Ortalama Kareli Hata (Root Mean Squared Error) en çok kullanılan kayıp fonksiyonları olup; çoklu sınıflandırma, ikili sınıflandırma gibi farklı modellemelerde farklı kayıp fonksiyonları da kullanılmaktadır. Tahmin değeri ile gerçek değer arasındaki sapmayı ölçen en basit hata terimi aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır.

$$e_i = y_i - \hat{y}_i \quad (9)$$

Formülde e_i kaybı (hatayı), y_i gerçek değeri, \hat{y}_i ise tahmin değerini ifade etmektedir. Hatalar pozitif ve negatif değer alabildiği için bu hataların toplamının 0'a yakınsama sorunu oluşacağından, mutlak değerleri alınarak Ortalama Mutlak Hata (MAE) hesaplanır.

$$MAE = \frac{1}{n} \sum |e_i| \quad (10)$$

Ortalama Mutlak Yüzde Hata (MAPE) ise hataların gerçek değerlere oranlarının mutlak değerleri üzerinden hesaplanmaktadır.

$$MAPE = \frac{1}{n} \sum \left| \frac{e_i}{y_i} \right| \quad (11)$$

Ortalama Kareli Hata (MSE) ve Kök Ortalama Kareli Hata (RMSE) hesaplamaları ise aşağıdaki gibidir.

$$MSE = \frac{1}{n} \sum (e_i)^2 \quad (12)$$

$$RMSE = \sqrt{\frac{1}{n} \sum (e_i)^2} \quad (13)$$

Çalışmada, kayıp fonksiyonu olarak yaygın şekilde kullanılan Ortalama Mutlak Hata tercih edilmiş, ayrıca Ortalama Kareli Hata metrik (metrics) parametresi olarak belirlenmiştir⁴. Ancak modellerin genel başarılarının ölçülmesinde Ortalama Mutlak Hata ve Ortalama Mutlak Yüzde Hata değerleri hesaplanmış ve bu hata değerleri dikkate alınmıştır.

Öğrenme (optimizasyon) algoritmaları, eğitim veri seti üzerinden modelin eğitilmesi ve bu şekilde en düşük hatalara ulaşarak en iyi tahmin değerlerini elde edebilmek için kullanılan algoritmalarlardır. Bu algoritmalarda optimizasyonu gerçekleştirebilmek için Gradyan İnişi (Gradient Descent) Yöntemi kullanılarak ağırlıklar güncellenir. Gradyan İniş Yöntemlerini kullanan Momentum, AdaGrad, RMSprop, Adadelta, Adam gibi çeşitli öğrenme algoritmaları geliştirilmiştir. Bu algoritmalar formül 1'de verilen SGD'nin geliştirilmiş versiyonlarıdır.

⁴ Metrics parametresi, eğitim aşamasında her epoch sonrası bir sinama yaparak sonuçları ve model başarısını değerlendirmek için kullanılmaktadır.

SGD'de optimum nokta aranırken çok fazla salınım olmaktadır. Bu salınımları azaltmak ve dolayısıyla hedefe gitme hızını arttırmak için Momentum Yöntemi önerilmektedir (Seyyarer, Ayata, Uşkan ve Karcı, 2020, s. 93). Momentum Yönteminde, ağırlığı güncellemek yalnızca mevcut eğime bağlı olmak yerine; mevcut eğim, bir eğim toplamı olan momentum ile değiştirilir. Bu toplam, mevcut ve geçmiş gradyanların üstel hareketli ortalamasıdır (Karim, 2018). Momentum hesaplaması aşağıdaki formüllerde yer almaktadır.

$$w_{t+1} = w_t - \alpha m_t \quad (14)$$

$$m_t = \beta m_{t-1} + (1 - \beta) \frac{\partial L}{\partial w_t} \quad (15)$$

AdaGrad (Adaptive Gradient); SGD ve Momentum Yöntemlerindeki sabit öğrenme katsayısını değiştirebilmek amacıyla geliştirilmiş bir algoritmadır. AdaGrad, öğrenme oranını, mevcut ve geçmiş kare gradyanların kümülatif toplamı olan v değerinin kareköküne bölerek öğrenme oranı bileşeni üzerinde hareket eder (Karim, 2018). Eşitlik 16'da yer alan ϵ değeri, sıfıra bölme problemiyle karşılaşılması için Keras kütüphanesinin formüle eklediği çok küçük bir değerdir.

$$w_{t+1} = w_t - \frac{\alpha}{\sqrt{v_t + \epsilon}} \cdot \frac{\partial L}{\partial w_t} \quad (16)$$

$$v_t = v_{t-1} + \left(\frac{\partial L}{\partial w_t} \right)^2 \quad (17)$$

RMSprop, AdaGrad Yöntemini iyileştirmeye çalışan başka bir uyarlanabilir öğrenme oranıdır. Kare gradyanların kümülatif toplamını almak yerine, bu kare gradyanların üstel hareketli ortalamasını almaktadır (Karim, 2018). Hesaplama şekli aşağıdaki formüllerde yer almaktadır.

$$w_{t+1} = w_t - \frac{\alpha}{\sqrt{v_t + \epsilon}} \cdot \frac{\partial L}{\partial w_t} \quad (16)$$

$$v_t = \beta v_{t-1} + (1 - \beta) \left(\frac{\partial L}{\partial w_t} \right)^2 \quad (18)$$

Adadelta da, AdaGrad'in öğrenme oranı bileşenine odaklanan bir başka iyileştirme yöntemidir. Adadelta ve RMSprop arasındaki fark, Adadelta'nın öğrenme oranı parametresinin kullanımını D (kare deltaların üstel hareketli ortalaması) ile değiştirerek tamamen kaldırmasıdır (Karim, 2018). Bu algoritmadaki delta değerleri, geçerli ağırlıklar ile güncellenen ağırlıklar arasındaki farkı ifade etmektedir. Aşağıdaki formüllerde hesaplama biçimi görülmektedir.

$$w_{t+1} = w_t - \frac{\sqrt{D_{t-1} + \epsilon}}{\sqrt{v_t + \epsilon}} \cdot \frac{\partial L}{\partial w_t} \quad (19)$$

$$D_t = \beta D_{t-1} + (1 - \beta) (\Delta w_t)^2 \quad (20)$$

$$v_t = \beta v_{t-1} + (1 - \beta) \left(\frac{\partial L}{\partial w_t} \right)^2 \quad (18)$$

$$\Delta w_t = w_t - w_{t-1} \quad (21)$$

Adam (Adaptive Moment Estimation), Momentum ve RMSprop'un bir birleşimidir. Adam, Momentum ve RMSprop Yöntemlerindeki m ve v değerleri üzerinden aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır.

$$w_{t+1} = w_t - \frac{\alpha}{\sqrt{\hat{v}_t + \epsilon}} \cdot \hat{m}_t \quad (22)$$

$$\hat{m}_t = \frac{m_t}{1 - \beta_1^t} \quad (23)$$

$$\hat{v}_t = \frac{v_t}{1 - \beta_2^t} \quad (24)$$

$$m_t = \beta_1 m_{t-1} + (1 - \beta_1) \frac{\partial L}{\partial w_t} \quad (25)$$

$$v_t = \beta_2 v_{t-1} + (1 - \beta_2) \left(\frac{\partial L}{\partial w_t} \right)^2 \quad (26)$$

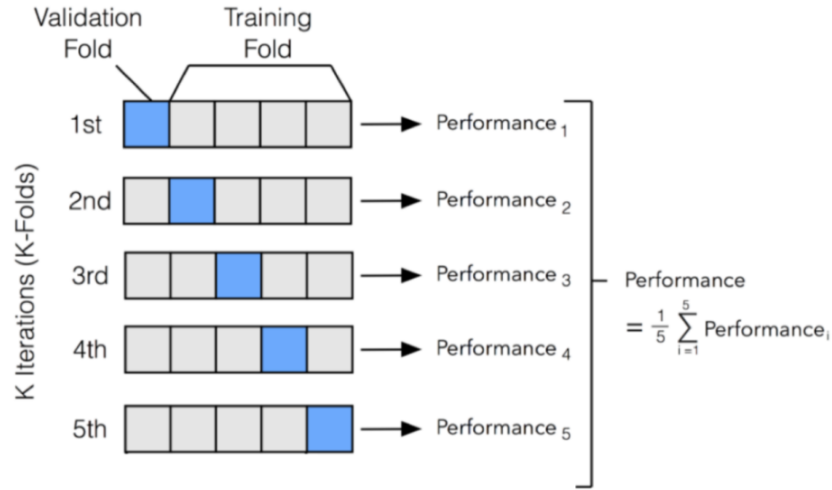
Uygulamada Adam algoritması üzerinden geliştirilen AdaMax, Nadam, AMSGrad gibi farklı algoritmalar da mevcuttur. Çalışmada, öğrenme algoritması (optimizer) olarak Adam algoritması tercih edilmiştir.

Ölçeklendirme yöntemi, aktivasyon fonksiyonu, kayıp fonksiyonu ve öğrenme algoritmasının belirlenmesinden sonra eğitim (training) seti toplam verinin %70'i, doğrulama (validation) seti toplam verinin % 15'i ve test seti toplam verinin % 15'i olacak şekilde veriler üç gruba bölünmüştür⁵. En uygun mimarinin oluşturulabilmesi amacıyla deneme modellerine başlamadan önce batch size (grup boyutu) ve epoch (döngü) sayısının belirlenmesi gerekmektedir. Derin öğrenmede, her iterasyonda geriye yayılım ile ağırlıkların güncellenmesi amacıyla gradyan hesaplamaları yapılmakta, bu nedenle veri ne kadar çoksa bu hesaplama işlemleri de o kadar uzun sürmektedir. Batch size modelin aynı anda kaç veriyi işleyeceğini gösteren parametredir. Bu sayede eğitim verilerinin tamamı aynı anda değil parçalar hâlinde eğitime katılmaktadır. Her bir eğitim adımında gradyan hesaplamaları yapılarak model için en uygun ağırlık değerleri hesaplanmaya çalışılır. Bu eğitim adımlarının her birine ise epoch denilmektedir. Eğitim verilerinin batch size büyüklüğüne göre kaç gruptan oluşacağı belli olduktan sonra, bu grup sayısı ile epoch sayısının çarpımı ise iterasyon sayısını verecektir. Çalışmada batch size 10, epochs ise 1000 olarak belirlenmiş ve modellerin denemeleri yapılmıştır.

Derin öğrenme modellerinde dikkat edilmesi gereken önemli bir diğer konu overfitting (aşırı öğrenme) sorunudur. Eğer model, eğitim verileri üzerinde çok düşük hata değerlerine ulaşırken test verilerinde hata değerleri yüksek çıkıyorsa, bu durumda modelde overfitting durumundan bahsedilebilir. Model eğitim setindeki verileri ezberlemesi sebebiyle bu verilere aşırı uyum gösterirken, modele daha önce hiç gösterilmeyen test verileri sunulduğunda ise yüksek hata değerleri ile karşılaşılır. Bu nedenle uygulamada, veriler üç kısma bölünerek (eğitim, doğrulama, test) eğitim sırasında overfitting sorunun oluşup oluşmadığı izlenir. Model, eğitim verileri üzerinde öğrenme algoritmaları ile çalışırken ağırlıkları günceller. Doğrulama verileri ise bu işleme tabi tutulmaz. Her iterasyon sonrasında bu veriler modele verilip tespit edilen ağırlıklar kullanılarak doğrulama verilerinin hataları hesaplanır. Böylece eğitim ve doğrulama verilerinin hataları birlikte incelenerek modelin uygunluğu değerlendirilir. Modelde eğitim ve doğrulama verileri açısından uyum görülürken, test verileri sunulduğunda daha yüksek hata değerleri oluşuyorsa overfitting durumundan tekrar şüphe etmek gereklidir. Hiçbir model mükemmel olmamakla birlikte, uygun bir modelden beklenen bu üç veri seti için hataların uyumlu olarak gözlemlenmesidir. Bu nedenle, çalışmada en uygun mimariye sahip modelin tespit edilebilmesi amacıyla gerçekleştirilen denemelerde bu nokta göz önünde bulundurulmuştur.

Denemeler sonucu en uygun modelin tespit edilmesinden sonra aynı model Çapraz Doğrulama metodu kullanılarak tekrar incelenmiştir. Çapraz Doğrulama metodunda amaç elde edilen modelin başarı düzeyinin tesadüfi olup olmadığını değerlendirmektir. Bu yöntemde, kaç tur (k ile ifade edilir) gerçekleştirilmek isteniyorsa, belirlenen tur sayısına göre her verinin hem eğitim hem de doğrulama seti içerisinde kullanılacağı şekilde veri setleri tekrar oluşturulur. Bir önceki turda doğrulama setinde olan veriler, eğitim veri setine alınırken, önceki turda eğitim veri setinde olan veriler içerisinden yeni bir doğrulama seti oluşturulur. Ancak önceki turda doğrulama veri setine giren veriler, sonraki turlarda doğrulama veri setlerine tekrar alınmamaktadır. Veri setlerinin düzenlenmesinin ardından belirlenen parametreler doğrultusunda model çalıştırılarak tur sayısı kadar deneme yapılmaktadır.

⁵ Bölme işlemi gerçekleştirilirken ilk aşamada python sklearn kütüphanesi kullanılmakta, bölme işleminde öncelikle eğitim ve test verileri ayrıştırılmaktadır. Ancak bu bölme işlemi öncesinde sıralı halde olan veri seti karılmaktadır. Doğrulama veri seti ise tensorflow-keras kütüphanesi ile dizayn edilen derin öğrenme modelinin eğitim süreci başlatılmadan önce model parametre tanımlamaları esnasında eğitim veri seti içerisinden ayrıştırılmaktadır.

Kaynak: Ögündür (2020), <https://medium.com/@gulcanogundur>

Şekil 4. Çapraz Doğrulamada Veri Setlerinin Düzenlenmesi

Şekil 4'te, 5 tur için veri setlerinin nasıl oluşturulduğu gösterilmektedir. Her tur için veri setinin % 20'si doğrulama, % 80'i eğitim için ayrılmaktadır. Böylece tüm veriler gerçekleştirilecek beş farklı tur süreci sonunda hem eğitim, hem de doğrulama veri setlerinde kullanılmış olacaktır. Şekil 4'te sıralı bir bölme işlemi görülürken, bu bölme işlemi random (rastgele) şekilde de gerçekleştirilebilmektedir.

Çalışmada gerçekleştirilen Çapraz Doğrulama metodunda, ilk yöntemde elde edilen mimari ve model parametreleri ile algoritmalar aynı şekilde kullanılmış, tur sayısı 5 olarak belirlenmiş, veriler ise random şekilde ayrıştırılmıştır.⁶

Bulgular ve Tartışma

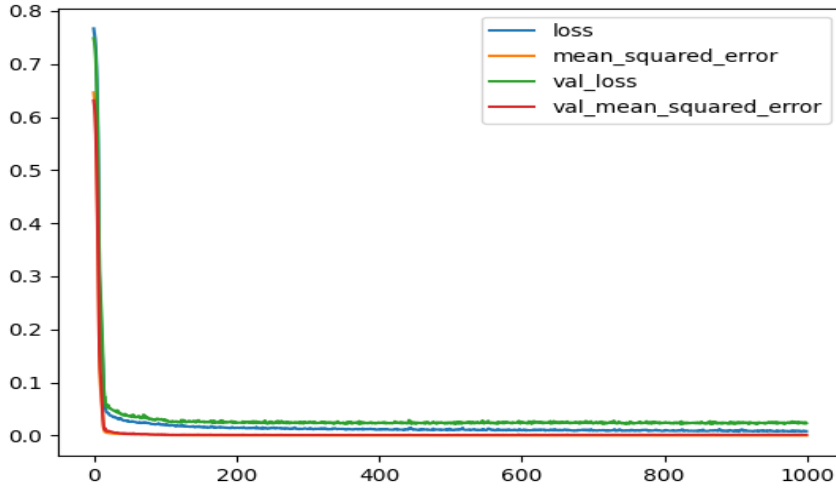
İlk yöntemde, eğitim, doğrulama ve test verileri hata değerlerinin tutarlılığı dikkate alınarak (overfitting durumunun oluşmaması), en düşük hata değerlerine ulaşabileceğimiz modelin tespit edilebilmesi amacıyla birçok deneme yapılmıştır. Denemeler sonucunda elde edilen en uygun modele ait mimari, Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2
En Uygun Derin Öğrenme Modelinin Mimari Yapısı

Katmanlar	Girdi, Nöron ve Çıktı Sayıları
Giriş Katmanı	14 Girdi (Değişken)
1. Katman	14 Nöron
2. Katman	7 Nöron
3. Katman	4 Nöron
4. Katman	2 Nöron
Çıktı Katmanı	1 Çıktı (Tahmin)

⁶ Çapraz Doğrulama Yöntemi, python üzerinden Sklearn-KFlod kütüphanesi kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Modelin eğitim süreci tamamlandıktan sonra, kayıp fonksiyonlarının grafiği incelenmiş, modelde overfitting sorununa ilişkin bir problem gözlenmemiştir.

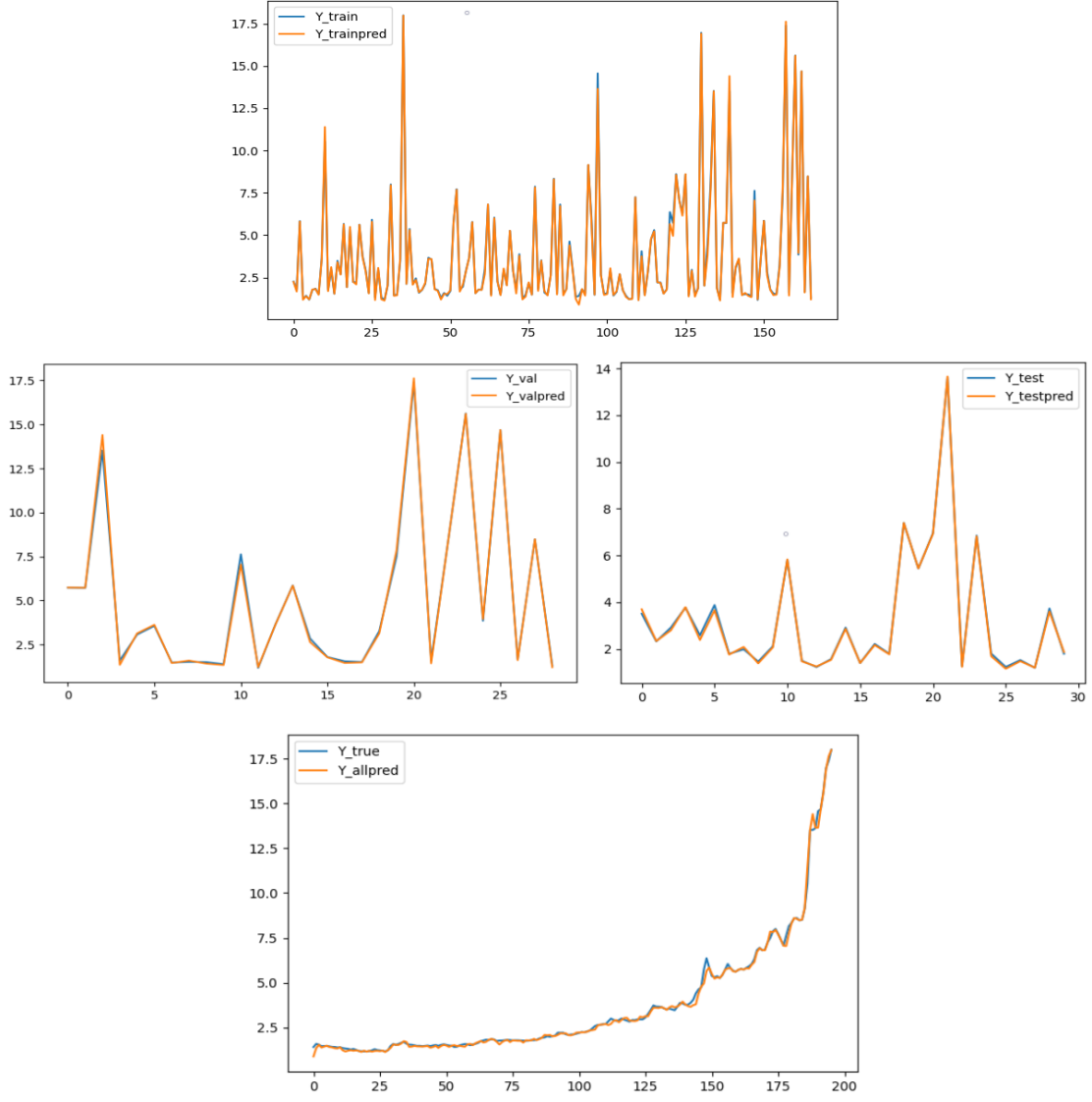
Şekil 5. Model Kayıp Grafikleri (*loss: mae, *metrics: mse)

Bu aşamadan sonra, modelden elde edilen tahmin (predict) değerleri ölçeklendirilmiş formdan normal değerlere çevrilmiş, eğitim, doğrulama ve test setlerinin hata değerleri hesaplanarak modelin başarısı değerlendirilmiştir.

Tablo 3
Model Hata Değerleri

Veri Seti	MAE	MAPE
Eğitim	0.0968	0.0318
Doğrulama	0.1259	0.0354
Test	0.0599	0.0254
Hepsi	0.0912	0.0308

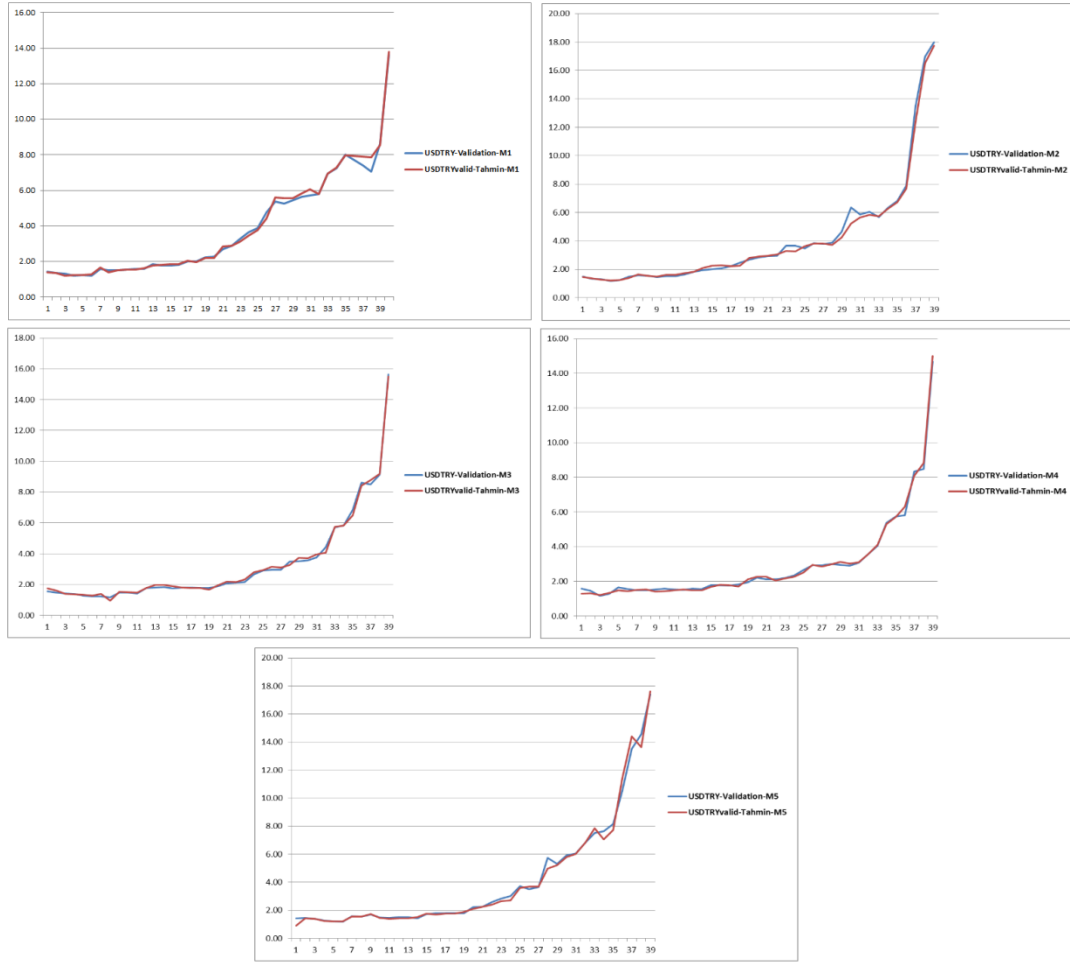
Modele test verilerini sunduğumuzda, MAE ve MAPE değerleri açısından modelin başarılı sonuçlar ürettiği görülmektedir. Eğitim, doğrulama, test setleri ve tüm veri seti açısından MAPE değerlerini incelendiğinde modelin tutarlılık açısından da uygun olduğu söylenebilmektedir. Model sonuçlarına göre, % 2,54 ile % 3,54 arası hatayla doğru tahminler üretilmektedir. Şekil 6'da modelin eğitim, doğrulama ve test setleri ile tüm veri setine ait tahmin değerleri ile gerçek değerleri gösteren grafikler yer almaktadır.

Şekil 6. Model Tahmin Değerleri ve Gerçek Değerler (*üst: eğitim, *sağ: test, *sol: doğrulama, *alt: tüm set)

İkinci yöntemde, çapraz doğrulama ile modelin tutarlılığı incelenmiştir. Beş tur sonucunda, doğrulama setlerine yönelik model tahmin değerleri ve gerçek değerler Şekil 7’de sunulmuştur.⁷

⁷ Çapraz Doğrulama Yönteminde eğitim, doğrulama ve tüm veri setleri için gerçek değerler ile beş modelin ürettiği ayrı ayrı tahmin değerleri Excel formatında kaydedilmiş ve grafikler Excel üzerinden oluşturulmuştur.

Şekil 7. Çapraz Doğrulama Yöntemi - Doğrulama Setleri Tahmin Değerleri ve Gerçek Değerler

Tablo 4
Çapraz Doğrulama Hata Değerleri

Tur	Eğitim		Doğrulama		Hepsi	
	MAE	MAPE	MAE	MAPE	MAE	MAPE
Model 1	0.0910	0.0305	0.1248	0.0332	0.0979	0.0311
Model 2	0.0754	0.0278	0.1807	0.0445	0.0963	0.0311
Model 3	0.0855	0.0309	0.1150	0.0460	0.0914	0.0339
Model 4	0.0892	0.0339	0.1103	0.0440	0.0934	0.0359
Model 5	0.0647	0.0267	0.1982	0.0475	0.0912	0.0308
Ort.	0.0812	0.0300	0.1458	0.0430	0.0941	0.0326

Çapraz Doğrulama Yöntemi ile gerçekleştirilen 5 tur sonucunda modellerin MAE ve MAPE değerlerini incelediğimizde, ikinci ve beşinci modelde eğitim ve doğrulama setlerinin hata değerlerinin bir miktar farklılaştığı, ancak diğer üç modelde tutarlı olduğu görülmektedir. Beş modelin hata ortalamalarını incelediğimizde, eğitim setleri MAPE ortalaması % 3, doğrulama setleri MAPE ortalaması % 4,3 ve tüm veri

setlerinde MAPE ortalaması % 3,26'dır. Aynı mimari ve parametrelerle gerçekleştirilen çapraz doğrulama sonuçlarına göre modellerde hata hesaplamaları açısından çok farklı değerlerle karşılaşmamıştır. İlk yöntemde tüm veri seti açısından MAE değeri 0,0912 ve MAPE değeri % 3,08 iken; çapraz doğrulama sonucunda tüm veri setleri ortalaması açısından MAE değeri 0,0941 ve MAPE değeri % 3,26'dır. Sonuçlar ilk yöntemde elde edilen mimarinin tutarlılığını destekler yöndedir.

Derin öğrenme mimarisi ve kullanılan parametreler açısından, çapraz doğrulama sonrasında modelin tutarlılığına yönelik olumlu sonuçlara ulaşılmış, son aşamada değişkenlere ait Eylül 2022 ve Ekim 2022 verileri önceki veri setine eklenerek, USD/TRY döviz kurunun bu iki ay için ay sonu değerleri tahmin edilmiştir.⁸ Oluşturulan derin öğrenme modeli ölçeklendirilmiş veriler üzerinden çalıştığı için, yeni veri seti MinMax Scaler (-1,+1) kullanılarak tekrar ölçeklendirilmiş, ilk yöntemde fit edilerek kaydedilen model üzerinden tahminler gerçekleştirilmiştir. Tahmin sonuçları tekrar ölçeklendirilmiş formdan normal değerlere çevrilmiş, Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5
USD/TRY Döviz Kuru Eylül 2022 ve Ekim 2022 Tahmin ve Hata Değerleri

Dönem	Gerçekleşen USD/TRY Kuru	Tahmin Edilen		Mutlak Hata (AE)	Mutlak Yüzde Hata (APE)
		USD/TRY Kuru	Hata		
Eyl.22	18.2814	17.7281	-0.5533	0.5533	0.0303
Eki.22	18.5646	17.9335	-0.6311	0.6311	0.0340

Model tahmin sonuçlarında, Eylül 2022 için mutlak yüzde hata (APE) % 3,03 iken Ekim 2022 için mutlak yüzde hata % 3,40'tır. Gerçekleşen hata değerleri modelin hata sınırları içerisinde olup, modelin bu hata sınırları içerisinde yaklaşık tahminler üretebildiği görülmektedir.

Sonuç

Çalışmada, USD/TRY döviz kurunun ay sonu değerlerini tahmin etmek amacıyla derin öğrenme metodu kullanılmıştır. Çalışmanın ilk aşamasında, veriler eğitim, doğrulama ve test verileri olarak ayrıştırılarak farklı derin öğrenme mimarileri denenmiş ve overfitting probleminin oluşmaması için hata oranlarındaki tutarlılığa dikkat edilerek en düşük hata oranlarının elde edildiği derin öğrenme modeli tespit edilmiştir. Modelin daha önce görmediği test verileri modele sunulduğunda tahmin sonuçlarının hata değerleri açısından tutarlı olduğu görülmüştür. Sonraki aşamada Çapraz Doğrulama Yöntemi uygulanmış, beş tur gerçekleştirilmiş ve modellerdeki hata hesaplamaları açısından çok farklı değerlerle karşılaşmamıştır. İlk yöntemde modelin tüm veriler üzerinden gerçekleştirdiği tahminler için MAE değeri 0,0912 ve MAPE değeri % 3,08 iken; Çapraz Doğrulama Yönteminde tüm veriler üzerinden gerçekleştirilen tahminler sonucunda beş turdaki modellerin ortalaması açısından MAE değeri 0,0941 ve MAPE değeri % 3,26 olarak gerçekleşmiştir. İki farklı yöntemden elde edilen bulgular sonucunda derin öğrenme için ilk yöntemde tespit edilen modelin tutarlı olduğu kanaatine varılmıştır. Modelin gelecek aylardaki USD/TRY değerlerinin tahmin başarısını görebilmek amacıyla, Eylül

⁸ Cari işlemler hesabı ve net hata noksan hesabı aylık veriler üzerinden yıllıklandırılmaktadır. TCMB, kasım ayı ikinci haftasında ödemeler dengesi verileri ile ilgili geçmiş verileri de kapsayacak şekilde bir düzeltmeye gitmiştir. Çalışmanın uygulama aşamasında, cari işlemler ve net hata noksan hesaplarına ilişkin değişkenlerde düzeltme öncesi veriler kullanıldığı için, bu değişkenlere ait Eylül ve Ekim 2022 (Temmuz ve Ağustos 2022 gerçekleşmeleri) yıllıklandırması yapılırken bu iki aya ait aylık değerler düzeltme öncesi aylık veri setinin devamına eklenerek yıllıklandırma işlemi bu şekilde gerçekleştirilmiştir.

2022 ve Ekim 2022 ayları için gerçekleştirilen tahminlerde hata değerlerinin modelin hata sınırları içerisinde olduğu görülmüş ve model başarısı tekrar teyit edilmiştir. Derin öğrenme modelinin belli hata sınırları içerisinde gerçek değerlere oldukça yakın tahmin değerleri üretebildiği görülmüştür.

Alım – satım (trade) işlemleri açısından % 3 - % 3,5 düzeyindeki hata oranlarının yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Ancak derin öğrenme modelleri ile belirli hata aralıklarında gerçekleştirilen tahminler, alım – satım işlemleri açısından döviz kurunun ay sonu dip ve tepe seviyeleri konusunda alternatif bir bilgi sağlayabileceği gibi, geleceğe yönelik kararlarda döviz kuru seviyelerini öngörebilmek açısından ekonomideki karar vericilere de fayda sağlayacaktır. Çalışma bulgularına göre, makroekonomik değişkenler (değişkenlerin açıklanma takvimine bağlı olarak bir veya iki ay önceki gerçekleşmeleri ve bu açıklanan verilerin bir gecikmeli değerleri) üzerinden USD/TRY döviz kurunun ay sonu değerlerini tahmin etmede derin öğrenme modelinin kabul edilebilir bir hata payı çerçevesinde başarılı olduğu görülmektedir. Modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin USD/TRY döviz kurunun ay sonu seviyesini tahmin etme gücünün olduğu da görülmüştür.

Derin öğrenme metodunda, açıklanan yeni veriler data setine eklenip model tekrar eğitilebilmekte ve bu şekilde güncellenebilmektedir. Ayrıca zaman içerisinde akademik literatür ve güncel uygulamalar doğrultusunda önemli olacağı düşünülen yeni değişkenler modele eklenebileceği gibi, öneminin oldukça azaldığı ya da kalmadığı düşünülen değişkenler modelden çıkarılabilmekte ve mevcut modeller bu şekilde geliştirilebilmektedir. Derin öğrenme metodu bu açıdan sürekliliğe sahiptir. Çalışmada elde edilen modelin de ileride daha düşük hata değerleri ile daha iyi tahminler yapabilmesine yönelik geliştirilebilmesi mümkündür.

Kaynakça

- Alizadeh, M., Rada, R., Balagh, A. K. G. ve Esfahani, M.M.S. (2020). Forecasting exchange rates: A neuro-fuzzy approach. *UMBC Faculty Collection*. Erişim adresi: <http://hdl.handle.net/11603/20057>
- Anderson, J.A. (1972). A simple neural network generating on interactive memory. *Mathematical Biosciences*, 14, 197-220. [https://doi.org/10.1016/0025-5564\(72\)90075-2](https://doi.org/10.1016/0025-5564(72)90075-2)
- Bal, C. ve Demir, S. (2017). A comparative study of artificial neural network models for forecasting USD/EUR-GBP-JPY-NOK exchange rates. *Journal of Emerging Issues in Economics, Finance and Banking (JEIEFB)*, 6(2), 2248-2259. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/profile/Cagatay-Bal>
- Çınar, U.K. (2018, 13 Ağustos). Yapay sinir ağları ve R programıyla uygulama [Blog yazısı]. Erişim adresi: <https://www.veribilimiokulu.com/yapay-sinir-aglari/>
- Çuhadar, M., Demirbaş, K. ve Dayan, K. (2019). TÜFE bazlı reel efektif döviz kurunun alternatif yaklaşımlarla modellenmesi ve tahminlenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, 78-103. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/sbe/issue/45116/564090>
- Doğan, F. ve Türkoğlu, İ. (2019). Derin öğrenme modelleri ve uygulama alanlarına ilişkin bir derleme. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi*, 10(2), 409-445. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dumf/issue/45282/411130>
- Investing.com. Erişim adresi: <https://tr.investing.com/rates-bonds/>
- Karim, R. (2018, 22 Kasım). 10 stochastic gradient descent optimisation algorithms + cheatsheet [Blog yazısı]. Erişim adresi: <https://towardsdatascience.com/10-gradient-descent-optimisation-algorithms-86989510b5e9>
- Kızrak, A. (2019, 4 Şubat). Derin öğrenme için aktivasyon fonksiyonlarının karşılaştırılması [Blog yazısı]. Erişim adresi: <https://ayyucekizrak.medium.com/derin-%C3%B6%C4%9Frenme-i%C3%A7in-aktivasyon-fonksiyonlar%C4%B1n%C4%B1n-kar%C5%9F%C4%B1la%C5%9Ft%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1-cee17fd1d9cd>
- Kim, Y.C., Lee, H.J., Kim, J.W. ve Ahn, J.J. (2018). A study on machine learning-based KRW/USD exchange rate prediction model using swap point determinants: Focused on optimal structure finding in multi layer perceptron. *The Korean Data & Information Science Society*, 29(1), 203-216. Erişim adresi: <http://www.kdiss.org/journal/view.html?uid=2320&&vmd=Full>
- Kohonen, T. (1972). Correlation matrix memories. *IEEE Transactions on Computers*, 21(4), 353-359. Erişim adresi: <https://lucidar.me/en/neural-networks/files/1972-correlation-matrix-memories.pdf>

- Li, L., Pan, F. ve Wang, C. (2020). Prediction analysis of USD-CNY trend based on BP neural network. *In 2020 International Conference on Big Data, Artificial Intelligence and Internet of Things Engineering (ICBAIE)* (pp. 48-52), IEEE. Erişim adresi: <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/9196462>
- McCulloch, W.S. ve Pitts, W.A. (1943). A logical calculus of the ideas immanent in nervous activity. *Buttetin of Mathematics and Biophysics*, 5, 115-133. Erişim adresi: <https://waldirbertazzijr.com/wp-content/uploads/2018/10/mcp.pdf>
- Minsky, M. ve Papert, S. (1969). *Perceptrons*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Mohammadi, W.A.Z.I.R. (2019). *Currency exchange rate forecasting using machine learning techniques* (Yüksek lisans tezi). Graduate School of Applied Sciences, Near East University. Erişim adresi: <http://docs.neu.edu.tr/library/6721800683.pdf>
- Öğündür, G. (2020, 13 Ocak). Model seçimi - K fold cross validation [Blog yazısı]. Erişim adresi: <https://medium.com/@gulcanogundur/model-se%C3%A7imi-k-fold-cross-validation-4635b61f143c>
- Özkan, F. (2011). Döviz kuru tahmininde yapay sinir ağlarıyla alternatif yaklaşım. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 185-200. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/oguiibf/issue/5718/76536>
- Özkan, F. (2012). Döviz kuru tahmininde parasal model ve yapay sinir ağları karşılaştırması. *Business and Economics Research Journal*, 3(1), 27-39. Erişim adresi: <https://www.berjournal.com/berjournal-ciltvolume-3-sayinumber-1-yilyear-2012.html>
- Öztemel, E. (2012). *Yapay sinir ağları* (Vol. 3). İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- Panda, C. ve Narasimhan, V. (2007). Forecasting exchange rate better with artificial neural network. *Journal of Policy Modeling*, 29(2), 227-236. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2006.01.005>
- Pradhan, R.P. ve Kumar, R. (2010). Forecasting exchange rate in India: An application of artificial neural network model. *Journal of Mathematics Research*, 2(4), 111-117. Erişim adresi: <https://pdfs.semanticscholar.org/1fa7/2f9c2bb812692d28fbf09f7783c89bc7ac7a.pdf>
- Rosenblatt, F. (1958). The perceptron: A probabilistic model for information storage and organization in the brain. *Psychoanalytic Review*, 65, 386-408. <https://doi.org/10.1037/h0042519>

- Rumelhart, D.E., McClelland, J.L. ve the PDP Research Group (1986). *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition. Volume 1: Foundations*. Cambridge, MA: MIT Press. Researchgate web sitesinden erişilen adres: https://www.researchgate.net/publication/200033859_Parallel_distributed_processing_explorations_in_the_microstructure_of_cognition_Volume_1_Foundations
- Seyyarer, E., Ayata, F., Uçkan, T. ve Karci, A. (2020). Derin öğrenmede kullanılan optimizasyon algoritmalarının uygulanması ve kıyaslanması. *Computer Science*, 5(2), 90-98. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/bbd/issue/57870/752132>
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. Elektronik veri dağıtım sistemi. Erişim adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>
- Urrutia, J.D., Bariga, G.O. ve Putong, J.C.M. (2021). An analytical study on forecasting exchange rate in the Philippines using multi-layer feed forward neural network. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 12(3), 5357-5377. <https://doi.org/10.17762/turcomat.v12i3.2182>
- Widrow, B. ve Hoff, M.E. (1960). *Adaptive switching circuits*. Stanford Univ Ca Stanford Electronics Labs. Erişim adresi: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0241531.pdf>
- Yavuz, S. ve Deveci, M. (2012). İstatiksel normalizasyon tekniklerinin yapay sinir ağı performansına etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40, 167-187. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/erciyesiibd/issue/5897/78019>

Extended Abstract

Purpose

Being able to predict the exchange rate with the lowest error rates will enable decision makers to make more accurate decisions for the future. In the study, it is aimed to predict the end-of-month values of the USD/TRY exchange rate through the macroeconomic data published in the current month in line with the data disclosure calendar, using artificial neural networks and deep learning method.

Design and Methodology

In the study covering the period 05:2006 - 08:2022, while the monthly data of the USD/TRY exchange rate is used as the dependent variable; the monthly data of Current Account (annualized), CPI Spread, Gross Foreign Exchange Reserves, Short-Term External Debt Stock, Two-Year Bond Interest Rate Spread, Net Error and Omission Account (annualized) and Money Supply (M1) are determined as independent variables. The CPI Spread and Two-Year Bond Rate Spread variables represent the difference between the USA and Turkey data. The independent variables show the occurrences of the previous month or two months ago in accordance with the data disclosure calendar. In addition, in order to take into account the past period effects, one-month delayed data of all independent variables were included in the model and a total of 14 independent variables were determined in the prediction of the USD/TRY exchange rate.

In the deep learning model, MinMax scaling method was used in order to make the training process faster and to prevent errors based on size differences in data values, and all data were scaled between -1 and +1. Leaky ReLU function was used in all neurons in order to ensure the learning process in negative values as an activation function. Mean Absolute Error (MAE), which is widely used as the loss function, was preferred, and Mean Squared Error (Mean Squared Error) was determined as the metrics parameter. However, Mean Absolute Error (MAE) and Mean Absolute Percentage Error (MAPE) values were calculated in measuring the overall success of the models and these error values were taken into account. The Adam algorithm was preferred as the learning algorithm (optimizer). Batch size was determined as 10 and epochs as 1000, and model trials were started using the python program. Firstly, the data were separated as training, validation and test sets, different deep learning architectures were tried with different layers and neuron numbers and the most suitable model was determined. In the second stage, the consistency of the determined model was examined by using the cross-validation method. At the last stage, USD/TRY exchange rates for September 2022 and October 2022 were estimated with the deep learning model.

Findings

The lowest error values were obtained in the architecture consisting of an input layer, four hidden layers (numbers of neurons: 14-7-4-2) and an output layer in the experiments carried out considering the consistency of error values (no overfitting). The prediction values obtained from the model were converted to normal values from the scaled form, and mean absolute percentage error (MAPE) values were calculated as 3.18% in the training set, 3.54% in the validation set, 2.54% in the test set, and 3.08% in the whole data set. It was seen that the model produced successful results when we presented the test data that it had not seen before.

In the next stage, as a result of 5 rounds carried out with the cross validation method, the MAPE average of the training sets of the models was calculated as 3%, the MAPE average of the validation sets was calculated as 4.3% and the MAPE average of all data sets was calculated as 3.26%. In the first method, while the MAE value is 0.0912 and the MAPE value is 3.08% for the entire data set; as a result of cross validation, the MAE value is 0.0941 and the MAPE value is 3.26% in terms of the average of all data sets. In terms of deep learning

architecture and the parameters used, positive results for the consistency of the model were obtained after cross validation.

At the last stage, the September 2022 and October 2022 data of the variables were added to the previous data set, and the month-end values of the USD/TRY exchange rate were estimated for these two months. In the forecast results, the absolute percentage error (APE) for September 2022 is 3.03%, while the absolute percentage error for October 2022 is 3.40%. The realized error values are within the error limits of the model, and it has been observed that the model can produce approximate estimates within these error limits. It has also been observed that the independent variables used in the model have the power to predict the month-end level of the USD/TRY exchange rate.

Research Limitations

In the deep learning method, there are many opportunities to experiment by using different activation functions, different parameters and different learning algorithms, but this process takes a long time due to the computer calculations taking a lot of time. For this reason, a certain standard had to be followed in the selection of parameters and functions in the study.

Implications

Forecasts made with deep learning models at certain error intervals can provide an alternative information about the month-end low and high levels of the exchange rate in terms of buying and selling transactions, and predicting the exchange rate levels will be beneficial for the decision makers in the economy for the future decision-making processes. It is possible to retrain the model obtained in the study, and it is also possible to develop the model in order to make better predictions with lower error values in the future.

Originality/Value

The study provides a new contribution to the analysis of model consistency by using the cross validation method, among the studies on estimating exchange rates in Türkiye with the deep learning method.

Araştırmacı Katkısı: Ersin GÜMÜŞ (%100).

Teşekkür: Levent Soner'e desteklerinden dolayı teşekkürlerimi iletiyorum.

Donetsk ve Luhansk Örneği Üzerinden Devletlerin Tanınması Konusuna Disiplinlerarası Bir Bakış^{1 2 3}

Şaduman Ceren MABOÇOĞLU⁴

Başvuru Tarihi: 22.12.2023

Kabul Tarihi: 30.05.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Son yıllarda uluslararası alanda yaşanan güncel gelişmeler, devletlerin tanınmasına ilişkin tartışmaları yeniden gün yüzüne çıkarmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının akabinde önce eski Sovyet devletlerinin uluslararası topluma kabulüyle başlatılabileceğimiz bu farklılıklar ve tartışmalar Yugoslavya'nın bir hayli sancılı olan parçalanma sürecinde en üst noktaya ulaşmıştır. Zira Yugoslavya'dan ayrılan devletlere getirilen yeni koşullar, tanıma kurumunun teoride baskın olan bildirici niteliğine ilişkin şüpheleri artırmış; kurucu görüşün ise elini güçlendirmiştir. Diğer taraftan, uluslararası literatürde, tanıma konusuna ilişkin birçok çalışmanın genellikle tanımanın kurucu veya bildirici nitelik taşıyıp taşımadığına odaklanması, tanımanın uygulamadaki boyutunu arka plana itmiştir. Ancak uygulamaya baktığımızda devletlerin tanınması görüldüğü kadar basit bir süreç değildir. Bu süreç, hukuki niteliklerin yanında politik-ekonomik anlamlar da barındırmaktadır. Bu nedenle kapitalist devlet formunun geçmişten bugüne geçirmiş olduğu dönüşümlerin, uluslararası hukuktaki yansımalarıyla birlikte tanıma konusuna etkisi büyüktür. Kosova'nın tek taraflı olarak Sırbistan'dan ayrılması ise tanımanın bu yönünü, diğer bir deyişle emperyalist politikalarla olan bağına gözler önüne sermiştir. Günümüzde uluslararası gündemi işgal eden güncel sorunlar arasında yer alan Donetsk ve Luhansk'ta yaşanan gelişmeler de Kosova örneğinden hareket eden emperyalist politikaların bir sonucudur. Batılı devletlerin Kosova'da yaptığı gibi Ukrayna'da tanıma kurumu, Rusya tarafından bölgesel çıkarları gerçekleştirmek amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca, 11 Eylül saldırılarından sonra ABD emperyalizmi tarafından daha çok başvurulan işgal hukukuna başvurma yöntemi, bölgesel gücünü yeniden tesis amacı taşıyan Rusya tarafından Ukrayna'da kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Hukukun Dönüşümü, Devletlerin Tanınması, Emperyalizm, Donetsk ve Luhansk

Atf: Maboçoğlu, Ş. C. (2024). Donetsk ve Luhansk örneği üzerinden devletlerin tanınması konusuna disiplinlerarası bir bakış. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 727-750.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bu çalışma "Teoride ve Uygulamada Devletlerin Tanınması" adıyla yazılmakta olan doktora tezinden türetilmiştir."

³ "Donetsk ve Luhansk Örneği Üzerinden Devletlerin Tanınması Konusuna Disiplinlerarası Bir Bakış" başlıklı makalede danışman hocamın isminin yazar olarak bulunmasından feragat ettiğini bildiririm.

⁴ Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi İdari Bölümler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, saduman.mabocoglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0966-0473

An Interdisciplinary Perspective on the Recognition of States through the Case of Donetsk and Luhansk

Şaduman Ceren MABOÇOĞLU⁵

Submitted by: 22.12.2023

Accepted by: 30.05.2024

Article Type: Research Article

Abstract

Recent developments have brought the debate on the recognition of states back to surface. Starting with the admission of former Soviet states to the international community, debates reached the highest point during the Yugoslavia's disintegration process. New conditions imposed on the states, seceded from Yugoslavia raised doubts about declaratory nature of recognition, which was dominant in theory, and strengthened the hand of constitutive theory. Many studies on recognition have focused on whether recognition is constitutive or declaratory, which has pushed the practical dimension of recognition into the background. However, in practice, the recognition of states is not a simple process as it seems. It has political-economic meanings, along with legal ones. The transformations that the capitalist state form has undergone in history, together with its reflections in international law, have a great impact on the issue of recognition as well. The unilateral secession of Kosovo from Serbia has revealed this aspect of recognition, in other words, its connection with imperialist policies. The developments in Donetsk and Luhansk, which are among the current issues on the international agenda today, are also the result of imperialist policies based on the Kosovo example. As the Western states did in Kosovo, the notion of recognition was used by Russia in Ukraine to realize its regional interests. The method of resorting to the law of occupation, which was more frequently used by US imperialism after the September 11 attacks, has been used by Russia in Ukraine in order to reassert its regional power.

Keywords: Transformation of International Law, Recognition of States, Imperialism, Donetsk and Luhansk

⁵ Ankara Hacı Bayram Veli University - Institute of Graduate Programs - International Relations (Department) - International Relations (Program), saduman.mabocoglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0966-0473

Giriş

Egemenlik kavramı tarihsel olarak Avrupa egemenliği altında şekillenmiş, kapitalist üretim ilişkilerinin Sanayi Devrimi'nden sonra artan etkisiyle, Avrupa dışı toplumlarla ilişkilerin yürütülmesinde uluslararası hukuka olan ihtiyaç artmıştır. Bu çerçevede tanıma kurumu, Avrupa dışı toplumların statülerinin belirlenmesinde önemli bir kavram olarak yerini almıştır.

19. yüzyıldan itibaren, tanımaya ilişkin hususlarda Avrupa'daki ittifaklar, uluslararası örgüt benzeri yapılar veya büyük güçler kolektif hareket etmiştir. Onların vasıtasıyla yeni devlet oluşumlarına ilişkin kurallar koyulmuş; yeri geldiğinde ise bu kuralların yanına belirli koşullar getirilmiştir (Crawford, 2006, s.14-17). 19. yüzyıldaki tanınmanın kurucu etkisi, Avrupalı olmayan devlet olma iddiaları üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olmuş; Avrupa devletlerinin dışlayıcı ve subjektif devlet görüşleriyle, Avrupa'daki devletler kulübünün parçası olmayan halklar egemenlik kavramından mahrum bırakılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Paris Barış Konferansı, tanınma sürecine ilişkin öncekilerden farklı bir uygulamayı gündeme getirmiştir. Milletler Cemiyeti'yle (MC) evrensel bir kolektif tanıma yönünde önemli bir adım atılmış; MC'ye üye olmak uluslararası tanınırlığın sağlanmasında etkili bir araç olmuştur. Yasal yollarla kurulan yeni devletler tanınabilmiş ancak yasal olmayan yöntemlerle kurulan devletlerin tanınmaması uluslararası bir yükümlülük olarak kabul edilmiştir. Ancak bu yasallığın sınırları hiçbir zaman açıkça belirlenmemiştir.

MC'nin İkinci Dünya Savaşı'nı önlemedeki başarısızlığı, savaş sonrasında daha eşitlikçi bir uluslararası örgütü gerekli kılmıştır. Bu kapsamda kuvvet kullanımının yasaklayan daha çok katılımcıya sahip Birleşmiş Milletler (BM) örgütü kurulmuştur. Böylece 19. yüzyılda Avrupalı devletlere özgü olan uluslararası hukuk evrensel bir norm haline gelmiş, uluslararası hukuktaki birçok kavram ve yapının belirlenmesi süreci başlamış, devletlerin tanınmasına ilişkin düzenlemeler de yapılmıştır. Bölgesel bir düzenleme olarak hayata geçirilen Montevideo Sözleşmesi'nde, "devlet olma" unsurları olarak ifade edilen dört unsur (ülke, nüfus, hükümet ve diğerleriyle ilişki kurma kapasitesi) büyük ölçüde diğer devletler tarafından da benimsenmiş, 19. yüzyıldaki kurucu tanıma doktrini, bildirici nitelikteki tanımaya evrilmiştir. Bu kapsamda, tanınma, devlet olma şartı olarak yer almamış; tanınmayan devletler devlet olabilme iddialarını belirli bir noktaya kadar sürdürebilmiştir.

Ancak emperyalist politikaların neden olduğu iki büyük dünya savaşı sonrasında, sömürge tasfiyesi süreci yaşansa dahi emperyalist politikalar son bulmamış, zaman zaman uluslararası hukukun da yardımıyla bu politikaların hayata geçirilmesi sağlanmıştır.

Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu dünyanın varlığı daha ılımlı bir uluslararası hukuku mümkün kılmış; kendi kaderini tayin hakkı, devlet sorumluluğu, devlet mirası, kazanılmış haklar, doğal kaynaklar üzerinde kalıcı egemenlik doktrini ve uluslararası kalkınma hukuku gibi birçok hakkın gündeme gelmesini sağlamıştır. Uygulamada tanımaya ilişkin hususlar da bir nebze kadar tutarlı ilerlemiştir.

Ancak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) ve bilhassa Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin (YSFC) dağılması süreçlerinde tanımaya ilişkin belirsizlikler artmış; devlet olmaya ilişkin unsurların yeniden sorgulanır hale gelmesi ve emperyalist politikalar çerçevesinde verilen tanıma kararları, 19. yüzyılı hatırlatmıştır. YSFC'nin dağılmasıyla yeni kurulan devletlere ilişkin Avrupa Topluluğu (AT) tarafından getirilen kriterler, tanımaya ilişkin süreçlerin belirsizliğini gün yüzüne çıkarmıştır. Sonrasında *sui generis* (nevi şahsına münhasır) olarak nitelendirilen Kosova'nın tek taraflı ayrılma ilanı ve hatırı sayılır ülke tarafından tanınması, başta tanıma olmak üzere uluslararası hukukun yaşadığı dönüşümlerin ve emperyalist politikaların incelenmesini gerekli kılmıştır.

Bunlara paralel olarak, 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin yeni dünya düzeni adı altında, hegemon güç olarak savaşa başvurma olasılığını artırması ve bunu yaparken uluslararası hukuka eklemlendirmeye çalıştığı önlüyici savaş doktrini, terörizme karşı savaş gibi söylemler kullanması, Rusya gibi emperyalist saiklerle hareket eden diğer devletleri de kıskırtmıştır. Kosova'nın tanınması sürecini kabul etmeyen Rusya aynı hassasiyetin Gürcistan'dan ayrılan Güney Osetya, Abhazya gibi devletlere gösterilmediğini sürekli olarak ifade etmiştir. Son zamanlarda ise kendi nüfusunun çoğunlukta olduğu Ukrayna'nın güneydoğusundaki Donbas'taki ayrılıkçı yapıların bağımsızlıklarını desteklemiş; daha sonra tanıma kurumundan yararlanarak bu devletlerle antlaşmalar imzalamıştır. Böylece literatürde tanınmanın hukuki niteliğine ilişkin teoriler⁶ üzerinden bir tartışma yürürken, uygulamada tanınmanın bildirici oluşuna ilişkin tabular yıkılmaya başlanmıştır. Tanınmanın yalnızca teorik tartışmalarla veya hukuki doğasına ilişkin yapılan saptamalarla anlaşılamayacağı görülmüştür.

1990 sonrasındaki düzende, Yugoslavya'nın dağılmasıyla başlayan süreçten itibaren meydana gelen bu örnekler, tanımaya ilişkin birçok çelişkili durumun yeniden karşımıza çıkarmaktadır. Bir nevi 19. yüzyılda olduğu gibi tanınmanın emperyalist politikaların sürdürülmesindeki etkisine dönüş yaşanmıştır. Tüm bu hususlar ışığında, bu makalede kapitalizmin geçirdiği dönüşümlere binaen uluslararası hukuktaki yaşanan dönüşümler ve bunun tanımaya olan etkisi ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu amaçla, Chimni'nin (2017, s.480) kullandığı uluslararası hukukun dönemselleştirilmesi yöntemi takip edilecektir. Bu bağlamda makalede ilk olarak sömürgecilikten sömürsüz emperyalizme uluslararası hukukta yaşanan dönüşümler ve tanımaya yansımaları anlatılacaktır. İkinci olarak ise Ukrayna'nın Donbas bölgesinde yaşanan gelişmelerin tanınmanın belirsiz doğasına yaptığı etkiler değerlendirilecektir.

Sömürgecilikten Sömürsüz Emperyalizme Uluslararası Hukuktaki Dönüşüm

Uluslararası hukukun dönüşümünü anlamak için uluslararası hukukun kapitalist üretim ilişkileriyle olan bağlantısına değinmek gerekmektedir. Uluslararası hukukun dönemselleştirilmesi çabaları, hukukun farklı zamanlarda farklı anlamlar barındırmasından kaynaklanmaktadır. Dönemlerin farklı doğası, her aşamada uluslararası hukukun kendine özgü özellikler ortaya koymasıyla doğrulanmaktadır. Bu tarihsel sınıflandırma sayesinde uluslararası hukukun ikili yapısı (Batı ve Batı dışı dünyayla olan ilişkiler) daha kolay görülecektir (Chimni, 2017, s.480-481). Uluslararası hukukun farklı dönemlerde farklı biçimlere bürünen yapısı altında tanınmanın geçirmiş olduğu değişimleri incelemek gerekecektir.

Bu çerçevede, uluslararası hukukun başlangıcını devletlerin başlangıcından ziyade, kapitalist üretim ilişkilerinin ilgili toplumsal formasyonlar bağlamında hâkimiyet kurduğu döneme götürmek daha doğru olacaktır. Uluslararası hukukun belirli bir dönemin ürünü olduğu, bulunduğu tarihsel koşullar içerisinde anlam kazandığını söylemek yanlış olmayacaktır (Özdemir, 2011). Uluslararası hukukun tarihinin; tüzel kişiliğin keşfi, sözleşme özgürlüğü ve hukuk önünde eşitlik prensibinin belirli bir devlet yapısında vuku bulması ve söz konusu devletin uluslararası ilişkiler alanında belirli bir kapasiteye sahip olmasıyla yakından ilişkisi vardır (Chimni, 2017; Anghe, 2004). Bu değişimler, iki büyük dünya savaşı sonrasında veya uluslararası konjonktürde önemli değişikliklere sebep olan olaylar neticesinde meydana gelmiştir. Kısacası kapitalizm her dönem hem ulusal hem de uluslararası düzlemlerde ayrı düzenleyici mekanizmaların doğuşuna karşılık gelmektedir (Özdemir, 2011, s.153). Tanıma doktrini de bu dönüşümlere paralel olarak anlam kazanacaktır.

⁶ Tanınmanın niteliğine ilişkin iki önemli teori hüküm sürmüştür. Bunlardan ilki tanınmanın kurucu nitelikte olduğunu iddia eden açıklayıcı (*constitutive*) görüş, tanınmayan toplulukların devlet olma iddiasında olamayacağını savunmuştur. Diğeri ise bildirici teori (*declaratory*) olup tanınmanın devlet olmak için elzem bir kriter olmadığını belirtmektedir (Pazarıcı, 2019, s.3). Uluslararası düzenlemelerde tanınmanın bildirici olduğuna ilişkin ifadeler yer almış, ancak uluslararası alanda yaşanan gelişmeler durumun öyle olmadığını birçok defa göstermiştir.

Bu kapsamda makalede takip edilen dönemselleştirme yöntemi, sermayenin dünyayı dolaşma eğiliminin altını çizmesi, bunun devletler sistemiyle olan ilişkisini ve sonuçlarını göstermesi, yine bu sürecin tanıma doktrinine ilişkin yansımalarını daha anlaşılır kılmasından dolayı tercih edilmektedir.

Sömürgecilik dönemi (1500-1875)

Chimni sömürgecilik dönemini iki ayrı alt dönem altında incelemiştir. Bunlardan ilki 1500-1760 yılları arasında kapsayan “Eski Sömürgecilik: Feodaliteden Burjuvaziye Geçiş Uluslararası Hukuku” diğeri ise “Yeni Sömürgecilik - Burjuvazi (Sömürgeci) Uluslararası Hukuk”tur.

Eski sömürgecilik dönemi (1500-1760)

Avrupa’da kapitalist düzenin ortaya çıkmasından önce, üreticilerin (esas olarak köylülerin) ücretli işçilere, üretim araçlarının ve paranın sermayeye zorla dönüştürülmesini içeren bir ilkel birikim dönemi yaşanmıştır. Bu sürecin dış boyutu olarak Avrupa dışından yağmalanan zenginlik (maddi ve insani olarak) sermayeye dönüştürülmek üzere metropol ülkelere girmiştir (Chimni, 2017, s.481). Amerika’da altın ve gümüşün keşfi, yerli halkın yok edilmesi, köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğu Hint Adaları’nın fethedilmesi ve yağmalanması, Afrikalı siyahilerin işgücü için kullanılması kapitalist üretim çağının yükselişini işaret etmekteydi⁷ (bkz. Neocleous, 2012). Bu noktada sömürgecilik dönemine özgü yayılmacılık eğilimleri önemli bir itici güç olmuştur.

Eski Sömürgecilik döneminde üretici sektörlerin nispeten zayıf olduğunu, sermaye birikiminin daha çok ticari sermayeye dayandığını söyleyebiliriz (Chimni, 2017, s.483-485). 1648 Vestfalya Antlaşması’na⁸ dayandırılan modern devletler sistemi de bu döneme karşılık gelen süreçte kurulmuştur. Uluslararası hukukun, egemen- eşitler arasındaki ilişkileri düzenleyen bir yapı olarak günümüzde içerdiği anlamın temelleri 1648 Vestfalya Antlaşması’yla Avrupa’da ortaya çıkan merkezi devletlerin birbirlerini egemen-eşit devletler olarak tanımasıyla atılmıştır. Mutlakiyetçi devlet tarafından yönetilen Avrupa devletler sisteminin ortaya çıkmasıyla birlikte devlet, tüm siyasi gücün kaynağı olarak belirlemiştir. Böylece egemen devletlerin birbirleriyle laik bir uluslar hukuku temelinde ilişkiye girdiği bir dönem başlamıştır (Koskenniemi, 2011, s.243).

Mutlak monarşinin etkin yönetim biçimini teşkil ettiği 18. yüzyıl öncesi dönemde, devletler iç egemenliklerine odaklanmış ve devletlerin tanınması gibi bir ihtiyaç hasıl olmamıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi liberalizmin artan etkisiyle monarşiler yıkılmaya başlamış, mutlak monarşi yerini halkın rızasına dayalı yönetim biçimlerine bırakmaya başlamıştır. Bu durum, yeni devletlerin ortaya çıkışını ve özellikle 1810 ile 1830 yılları arasında Orta ve Güney Amerika coğrafyasında kurulan on iki yeni ülke örneğinde görüldüğü gibi tanıma konusunun uluslararası bir gündem haline gelmesini beraberinde getirmiştir.

⁷ Aslında kapitalist düzenin kuruluşu, 16. yüzyıldan kalma sömürgecilik projesinden ivme kazanmıştır; bu sistem, silah, ihanet ve hileyle ittifak halindedir (Chimni, 2017, s.482). Anghie, uluslararası hukukun İspanyollar ve Kızılderililer arasındaki karşılaşmanın yarattığı benzersiz sorunlardan doğduğunu belirtmiştir. Uluslararası hukukun Amerika kıtasındaki sömürgecilik projesini meşrulaştırmak için kullanıldığını savunmuştur. Hatta Anghie (2004, s.13-31), uluslararası hukukun kurucularından sayılan Vitoria’nın Kızılderililer ile İspanyolların karşılaşması üzerine yazdıklarına büyük önem atfetmiştir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, 1601 yılında Kraliçe Elizabeth’in Doğu’da ticaret yapma hakkı tekelini talep eden bir beratıyla Hindistan’a gelmiştir. Doğu Hindistan Şirketi’nin gelişi ve Kraliyet’in 1858 tarihinde koloninin yönetimini resmen devralmasına kadar Hindistan’daki artan İngiliz varlığı farklı bir tarihsel yörüngeye sahiptir. Önemli olan nokta, Avrupa ile Batılı olmayan toplumlar arasında tekil bir karşılaşma olmadığı ve her karşılaşmanın tarihinin farklı bir yol izlediğinin vurgulanmasıdır. Anghie, uluslararası hukukun hikâyesini belirli karşılaşmaların tarihinden genelleme eğilimindedir. Bunun, çağdaş uluslararası hukukun rolünün nasıl kuramsallaştırılacağı üzerinde etkileri vardır; ya tekil bir yörüngeye sahip olarak görülebilir ya da aksi takdirde emperyalist bir uluslararası hukuk altında bile ilerici müdahaleler için alan yaratan bir dizi çeşitli ve çoğul ilişkiyi kapsayabilmektedir (Chimni, 2017, s.483).

⁸ Hâkim paradigma uluslararası hukukun çıkış noktasını 1648 Vestfalya Antlaşması’na dayandırmaktadır. Günümüzde içerdiği anlam çerçevesinde, uluslararası hukuk egemen-eşitler arasındaki ilişkileri düzenleyen bir yapıdır ve bu yapının temelleri 1648 Vestfalya Antlaşması’yla Avrupa’da ortaya çıkan merkezi devletlerin birbirlerini egemen-eşit devletler olarak tanımasıyla atılmıştır. Avrupalıların kendi ilişkilerinden doğan bu egemen-eşitlik ilkesi Avrupa için uluslararası hukuku doğurmuştur. Hatta tarihte “Avrupa Kamu Hukuku” olarak adlandırılan bu yapı vesilesiyle, Avrupalı kapitalistler kendi aralarındaki ilişkileri düzenlemiş, diğer taraftan Avrupa dışı toplumlara ilişkin farklı kuralları ortaya atmışlardır. Bu nedenle, egemen-eşit devlet olgusunun Avrupa’da ortaya çıkması uluslararası hukukun evrenselliği konusunda bazı şüpheleri akıllara getirmektedir. Her ne kadar sistem iki savaş sonrasında daha eşitlikçi bir yapıya doğru evrilse de uluslararası hukukun güçlü devletlerin lehine olduğu gerçeği hiçbir zaman değişmemiştir.

Yeni sömürgecilik dönemi (1760-1875)

Sömürgecilik döneminin ikinci kısmı Yedi Yıl Savaşları ile başlayan ve sanayi devrimiyle yeni bir boyut kazanan Avrupa'nın üretici kapasitesinin Asya karşısında yükseldiği döneme (1760 - 1875) tekabül etmektedir. Bilhassa İngiltere'nin başını çektiği bu dönemde Avrupa'da kapitalist üretim ilişkileri diğer üretim ilişkilerine baskın hale gelmeye başlamıştır.⁹ Avrupalı tüccarların, Asya'nın tanınmış mallarını Avrupa'da satarak servet biriktirdiği eski sömürgecilik sisteminin aksine, yeni sömürgeciliğin özü, önde gelen metropol ülkesi olarak ortaya çıkan Britanya'nın izlediği emperyalist politikalarlardır. Bundan böyle Sanayi Devrimi'nin etkisiyle sömürgeler arz kaynağı olarak değil, pazar olarak görülmeye başlanmıştır. Kısacası İngiltere'nin Güney Pasifik, Doğu Asya, Güney Atlantik ve Afrika kıyılarını kapsayacak şekilde genişleyen sömürgeci faaliyetleri onu emperyalist bir güç haline getirmiştir (Chimni, 2017, s.486-487). Bu dönemde uluslararası hukuk sömürgecilik faaliyetlerin meşrulaştırılmasında önemli bir araç olarak kullanılmıştır.

Yine bu dönemde Fransız Devrimi sonrasında cumhuriyetçi söylemlerin artmasıyla, uluslararası hukukta da cumhuriyetçi tarzda siyasi ilkelerin yer edinmeye başladığını söyleyebilmekteyiz. Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa'da burjuva düzeni sağlam bir şekilde yerleşmiş, "egemenlik", Avrupa sistemindeki tüm önde gelen devletlerin dış politikalarında ve uluslararası davranışlarında merkezi bir rol oynamıştır (Wallerstein, 2014, s.96-97). Ayrıca devletler arasında daha fazla etkileşimlerin meydana gelmesi uluslararası hukuk faaliyetlerinin artmasına yol açmıştır. Avrupa uluslar hukukunun çağdaş özelliklerini yansıtan 1815 tarihli Viyana Kongresi'nde uluslararası nehirlerde serbest dolaşım, diplomatik elçilerin rütbelerinin belirlenmesi, daimi tarafsızlık gibi birçok düzenleme yapılmıştır (Armaoğlu, 2019, s.95).

19. yüzyılda Avrupalı güçler, Asya ve Afrika'da eşit olmayan antlaşmalar, kapitülasyonlar ve himaye rejimleri uygulamıştır. 19. yüzyıldan itibaren, pozitivizmin sağladığı teorik yapıyla beraber, devletler arası ilişkilerin yürütülmesinde, egemenliği tanımlamak ve egemenliğin uluslararası sistemin kurucu kavramı olduğu yönünde hareket etmek önemli bir uğraş olmuştur. Gerçekten de bu yüzyılda medeni/medeni olmayan halklar ve devletler arasındaki ayırım modern uluslararası hukukun temeli haline gelmiştir. Kısacası, sürekli tarafsızlık, diplomatik misyonları düzenleyen kurallar, akarsulardan serbest faydalanma gibi ilkeler yalnızca Batılı kapitalist devletlere içkin olmuştur. Avrupalı olmayan diğer devletler; manda, kapitülasyonlar ve eşitsiz anlaşmalarla uluslararası hukukun öznesi değil nesnesi haline getirilmiştir (Anghie, 2004, s.73). Genellikle ticaret ve kuruluş hakları veren bir anlaşmanın bölümünü oluşturan kapitülasyonlar, bu devletlere dayatılan eşitsiz anlaşma rejiminin bir parçasıdır ve "bağımsızlık" denilen kavrama aykırıdır. Bu antlaşmalar sayesinde Avrupalı devletler ilgili ülkelerin ticaret başta olmak üzere ekonomik ve politik yapılarına müdahale edebilmiştir. Bu dönemde aynı zamanda bağımsızlık kavramına önem atfedilmiş, bağımsızlık tek bir devlet tarafından kontrol edilen fiziksel bir alanı ifade etmiş, egemenliğin en önemli özelliği olarak karşımıza çıkmıştır (bkz. Brownlie, 1990, s.73-74).

19. yüzyılda takip edilen uygar - uygar olmayan toplum anlayışı, kültürel farklılığı hukuki farklılığa dönüştürmede iyi bir araç sunmuştur. Egemeni tarif etme ve egemenliği tanımlama görevinin nihai hedefi, Avrupalı olmayan devletleri veya göçebeleri gerçek egemenlerden (Batılı devletlerden) ayırmaktır. Genel eğilim, egemenliğin toprak üzerinde kontrol anlamına geldiği yönünde olmuştur. Bu dönemde bölgesel hâkimiyet diğer bir deyişle toprak parçası üzerindeki güç, egemenliğin en önemli unsuru olarak görülmüştür (Anghie, 2004, s.56-58).

⁹ 17. yüzyılın sonunda, İngiltere sömürge ticaretinin tekeli kendi üzerine alarak ve sömürgelerini kendi parlamentosuna tabi kılarak tutarlı bir imparatorluk politikası oluşturmuştur. Bu sayede emperyalist üstünlüğünü tesis eden İngiltere, Avrupa içerisinde merkantalizmle beraber mutlakiyetçi devletin yeşermesine de imkân sağlamıştır (bkz. Hill, 2018). Aynı dönemde hammadde, işgücü veya pazar imkânlarını artırmak için Batılı kapitalist ülkeler, dünyanın geri kalan ülkelerine işgal yoluyla müdahale etmişlerdir. Bu işgaller daha çok toprak edinimiyle sonuçlanırken aynı zamanda diğer ülkelerin sermaye gruplarına söz konusu toprakların men edilmesini gündeme getirmiştir. Bu dönemde o bölgede yaşayan toplulukların durumuna ilişkin değerlendirmeler yapılmamış, tamamıyla çıkarıcı saiklerle güçsüzlerin toprakları işgal edilmiştir.

Tanıma ile ilgili kuralları belirleme ihtiyacı, pozitivizmin yükselişe geçtiği ve hanedan meşruyetinin kademeli olarak gerilediği bu döneme tekabül etmektedir. Kişilik sorununu çözenin temel yöntemi, öncelikle Avrupalı olmayan bir varlığın statüsünün tanınma yoluyla belirlenmesi ve ardından Avrupalı devletlerin, bu yapılarla ilgili olarak talep ettiği hakkın onun hukuki statüsüyle tutarlı olup olmadığının incelenmesinden geçmekteydi. Örneğin, bir toplumun topraklarını yabancılaştırmak için onun bir kişiliğe sahip olduğunun kabul edilmesi gerekmiş; bu sayede, bu toplumla arazi haklarına ilişkin bir anlaşma yapmış olan Avrupalı devletler, geçerli bir tapuya sahip olduklarını iddia edebilmiştir. Pozitivistler, tanınmanın hukuki olarak belirlenmiş sınırlar dâhilinde gerçekleşebileceğini savunmuş, her zaman olduğu gibi tanıma doktrinine de bir sistem getirme ihtiyacında olmuşlardır. Bu kapsamda, uluslararası hukuk, yerli halkların kapasitelerini tanımlayan kuralları oluşturmuş ve bireysel devletler, bu kuralların sınırları dâhilinde takdir yetkisini kullanmak zorunda kalmıştır (Anghie, 2004, s.74-78). Böylece tanıma, Avrupa devletlerinin kararlarına bağlı kılınmıştır. Tanımadaki bu takdir yetkisi, uygulamada tanıma kurumuna ilişkin herhangi bir içtihadın oluşmasını engellemektedir.

Emperyalist dönem (1875-1945)

19. yüzyılın son çeyreğinde ise kapitalizm, tekelci evresine girmiştir. Bu yoğun rekabet ortamında, kapitalist devletin işlevi, içeride yeniden üretimin koşullarının sağlanması, dışarıda ise ticari ve parasal ilişkilerde 'kendi' burjuvazisinin azami çıkar sağlayabileceği bir ortamın yaratılması olmuştur. Bu nedenle kapitalist ülkelerin sömürgecilğe ve nüfuz alanları oluşturmaya yönelmesi şaşırtıcı değildir. Bu dönemde, Afrika'nın neredeyse tamamı, Asya'nın büyük bir bölümü ve Pasifik adalarının bir kısmı sömürgecilik hareketlerinin faaliyet alanı haline gelmiştir. Bu husus Birinci Dünya Savaşı'na giden süreci de başlatmıştır (Öztürk, 2006, s.277). Lenin tarafından yarı-sömürge ülkeler olarak tanımlanan, İran, Çin ve Türkiye gibi resmi olarak sömürge olmayan ülkeler ise kapitülasyonlar gibi devlet egemenliğini sekteye uğratabilecek düzenlemelerle karşı karşıya kalmıştır (Lenin, 2009, s.90). Bu çağın diğer bir özelliği de sömürge pastasından aktif olarak pay almak isteyen ulusların sayısının artmasıydı. Almanya, ABD, Belçika, İtalya ve ilk kez Avrupa dışı bir güç olan Japonya sömürge arayışına giren yeni devletler olarak karşımıza çıkmıştır. Rosa Luxemburg (2003, s.426) bu dönemde emperyalizmi, sermaye birikiminin kapitalist olmayan çevreden geriye kalan açık alanlar için verdiği rekabetçi mücadelenin siyasi ifadesi olarak tanımlamıştır. Luxemburg (2003, s.12) aynı zamanda ortaya çıkan emperyalistler arası rekabete dikkat çekmiştir. Nitekim Birinci ve İkinci Dünya Savaşları onun görüşlerinin önemini ortaya çıkarmıştır. Sömürgecilik politikasının yoğunlaştırılması sadece tercih edilen bir politika değil, Lenin'in de belirttiği gibi, finans kapitalin tüm uluslararası ilişkilerde belirleyici güç olarak ortaya çıkmasının bir sonucudur (2009, s.54-67). Karl Kautsky'nin dünyanın uluslararası düzeyde birleşmiş bir finans kapital tarafından barışçıl bir şekilde sömürüldüğü iddiasını çürüten Lenin (2009, s.106), finans kapitalin egemenliğinin dünya ekonomisinin doğasında var olan eşitsizlikleri ve çelişkileri arttırdığını vurgulamıştır.

Nitekim 20. yüzyılın başında, sermayenin finans, sanayi, ticaret gibi çeşitli bileşenlerinin bir bütünlük içinde "finans kapital" halinde birleştiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde devletle sermaye arasındaki bağ da tesis edilmiş, burjuvazinin siyasi pozisyonu güçlenmiştir. Sermayenin uluslararasılaşma eğilimine ek olarak uluslaşma eğiliminin de olduğunu ileri süren Buharin (2005, s.57), böylece kapitalizmin çelişkinin bu iki eğilimden kaynaklandığını ifade etmiştir. Bu iki eğilim arasındaki çelişkilerin Kautsky'nin iddia ettiği ultra-emperyalizm¹⁰ fikrini engellediği düşünülmüştür (Lenin, 2009, s.104-111).

¹⁰ Kautsky, Hilferding'in piyasaların tekeller tarafından düzenlendiği ve böylece piyasa anarşisinin ortadan kalkacağı fikrinden hareket ederek emperyalist güçlerin saldırgan ve müdahaleci politikalarından vazgeçtiği, serbest ticaret ve rekabete dayalı barışçıl bir emperyalizmin mümkün olabileceğini düşünmüş ve bunu ultra-emperyalizm olarak adlandırmıştır (Sune, 2017, s.94).

Yalnızca egemenler tarafından oluşturulan veya kabul edilen ilkelerin hukuk kuralı oluşturacağı; yalnızca egemen tarafından tüzel kişilik verilen varlıkların hukuk evreninde var olacağı düşüncesi, hakkı, egemenin hukuku tarafından korunan menfaat haline getirmiştir. Emperyalizm ise pozitivizmle gelen bu mirası titizlikle değerlendirmiştir. Böylece belirli devlet formuna sahip olan devletler ile ona sahip olmayan devletler arasındaki ayırım uluslararası hukuka egemen olmuştur. Bu ayırımın yapılmasında, tanıma doktrininin sağladığı seçebilme iktidarı önemli rol oynamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, savaşın galipleri, emperyalist çıkarlarını MC'yi kuran 1919 tarihli Versay Antlaşması'nda açıkça ifade etmişlerdir. Artık mandalar, sömürgeciliğin meşrulaştırıldığı, hatta hukuki yaptırıma tabi tutulduğu yeni bir sistemdir. Aslında bu dönem uluslararası hukuk tarihinde bir dizi değişimi getirmiştir; pozitivizmden pragmatizme, hukuktan kurumlara, egemenlikten hükümete, ırktan ekonomiye, fetihten sömürge tasfiyesine, sömürgecilikten yeni sömürgeciliğe, sömürden kalkınmaya ve İngiltere ve Fransa'dan ABD'ye (Anghie, 2004, s.194). Ayrıca iki savaş arası dönemde kuvvet kullanımını yasaklamaya yönelik Kellogg-Briand Paktı gibi yeni girişimler başlatılmış, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan BM bu hedefi kısmi olarak gerçekleştirebilmiştir.

Bu dönemde tanımayla ilişkin kurallar dizisi getirme konusunda en önemli çalışma olan 26 Aralık 1933 tarihinde imzalanan Montevideo Sözleşmesi imzalanmıştır.¹¹ Bu Sözleşme ile devlet olma kriterleri belirlenmiş, tanıma konusunun kurumsallaşması için önemli bir adım atılmıştır. Bu dönemde tanımanın bildirici nitelikte olduğuna ilişkin görüş benimsenmiş; devlet olma kriterlerini sağlayan devletlerin diğer devletler tarafından tanınması ise devletlerin takdir yetkisine bırakılmıştır. Tüm dünyada uluslararası örgütlerin sayısının artmasıyla ulus-devlet yapısına uygun olarak liberal ekonomik düzenin tüm gereklilikleri kademeli olarak yerine getirilmiştir. Tanımanın bildirici niteliği bu gerekliliklerle uyum içinde olmuş, tanınmayan devletlerin varlığı belli bir noktaya kadar inkâr edilmemiştir.

Montevideo Sözleşmesi, devletliğin dört temel kriterden oluşacağını ifade etmiştir. Bunlar Jellinek¹² tarafından geliştirilen kriterlere benzer olarak kalıcı bir nüfus, açıkça tanımlanmış toprak parçası, bu topraklar üzerinde etkili bir hükümet ve uluslararası antlaşma yükümlülüklerini yerine getirme yeteneğidir ("Montevideo Convention", 1933). Belirlenen kriterlere rağmen, Montevideo kriterlerinin devlet olmanın tatmin edici bir tanımını sağlayıp sağlamadığı hala tartışmalıdır. Bu kriterlerin, devletin ve egemenliğin tanımıyla yakın ilişkisi vardır. Bu nedenle devlet ve egemenliğin dönüşümünde yaşanan gelişmeler burada ifade edilen kriterleri de etkilemektedir.

Montevideo Sözleşmesi ile getirilen kriterlerden sürekli insan topluluğu, organize bir topluluk için fiziksel temelin önemini göstermektedir (Brownlie, 1990, s.73). Buradaki kritik mesele, nüfusun bölgede kalıcı olarak ikamet etme niyetinde olmasıdır. İkinci kriter belli bir toprak parçası, tanımlanmış bir bölgeyi gerektirmektedir. Bu fiziksel bir mekânı kastetmektedir (Çakmak, 2014, s.81-82). Ancak mutlaka tanımlanmış veya üzerinde anlaşmaya varılmış dış sınırların varlığına gerek yoktur (Grant, 1998, s.436). Üçüncü olarak devlet olma iddiasında bulunan bir toplumun başka bir otoriteye bağımlı olmayan siyasal bir yönetime sahip olması beklenmektedir. Uluslararası hukuk, genellikle bölgesel egemenliği, mülkiyete değil o topraklar üzerindeki yönetim gücüne bağlamaktadır (Crawford, 2006, s.56). Merkezi yönetim, yasama ve yargı organlarına sahip etkili bir hükümetin varlığı, istikrarlı bir siyasi topluluğun en iyi kanıtıdır. Bununla birlikte, etkili bir hükümetin varlığı bazı durumlarda gereksiz görülmüştür ya da devletin varlığını desteklemek için

¹¹ Esasında Montevideo Sözleşmesi bölgesel düzeyde, ABD ve diğer Pan-Amerikan ülkeleri tarafından imzalanmıştır. Ancak imzalanmasının ardından, uluslararası diğer sözleşmelerde mezkûr Sözleşme'ye defalarca atıf yapılmıştır (Crawford, 2006, s.46). Dahası tanımayla ilişkin tartışmalarında Sözleşme'ye atıf yapmak neredeyse bir alışkanlıktır (Grant, 1999, s.415).

¹² Bir devleti neyin oluşturduğuna dair kriterlerin belirlenmesi üzerine çalışan George Jellinek, toprak parçası, nüfus, bağımsız ve etkili bir hükümeti devletin asli unsurları olarak tanımlamıştır.

yetersiz kalmıştır. Günümüzde İngiltere'nin Venezuela'daki hükümet krizi sonucu Maduro hükümeti yerine Juan Guaido'yu tanınması nedeniyle yaşanan altın rezervi kontrolü sorunu hükümetlerin tanınmasına dair uygulamanın yeniden sorgulanmasına neden olmuştur.¹³

Montevideo Sözleşmesi'nin en tartışmalı kriteri ise diğer devletlerle ilişkiye girme kapasitesidir. Bu kriter, devlet olmanın bir önkoşulu değil, bir sonucu olduğu için yalnızca diğer devletler tarafından tanınmaya bağlı olacağından tanımanın bildirici niteliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır (Crawford, 2006, s.61). Bu kriter, tanımayı, devlet olmanın dolaylı bir önkoşulu haline getirerek tanımanın kurucu niteliğine ilişkin görüşleri arttırmaktadır (Talmon, 2005, s.116-117). Montevideo Sözleşmesi'nin bu son unsuru, Crawford (2006, s.61-62), Shaw (2018, s.155) gibi uluslararası hukukçuların da içinde olduğu ağırlıklı kesim tarafından eleştirilmektedir. Ancak tanımanın emperyalist politikalar için kullanılmasında bu kıstas önemli bir işlev görmektedir.

Neo-sömürgecilik dönemi (1945-1985)

İkinci Dünya Savaşı'nın sonu, önceki yüzyılların yayılmacı eğilimlerinin tersine dönmeye başlamasını ve yeni bağımsız devletlerin doğuşunu gündeme getirmiştir. Ancak sömürgeciliğin sona ermesi emperyalizmin sonunu getirmemiş, yeni bir aşamanın başlangıcı anlamına gelmiştir.¹⁴ İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, kayda değer biçimde üretken sermayenin uluslararasılaşmasına, diğer taraftan yeni bir ivmeyle hareket eden meta-sermaye ve para-sermayeye ve dünyanın her yerine yayılan kapitalist üretim ilişkilerine neden olmuştur (Bina ve Yaghmaian, 1990, s.81).

Amerikan tüketim normlarının uluslararasılaşmasıyla başlayan 1945-1980 arası dönemde, devletlerin yabancı yatırımları kendi ülkesine çekecek hukuksal zemini kurmalarına ve sermayenin ilgili devlet içerisindeki temsiline odaklanmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda, sermayenin uluslararasılaşma sürecine ayak uydurmak için devlet biçiminin dönüştürülmesi konusu ortaya çıkmış, gerekli düzenlemeleri yapabilecek kurumsal yapılar oluşturulmuştur (Özdemir, 2011). Sermayenin ilgili devlet içerisindeki temsili zaman zaman uluslararası finansal örgütler, zaman zaman ise hükümet dışı örgütler (özellikle çok uluslu şirketler) aracılığıyla sağlanmıştır (Panitch ve Gindin, 2004). Üretimin büyük ölçüde uluslararasılaşması, artı değer üretiminin coğrafi kapsamını genişletmiş ve kapitalist üretim ilişkilerini yaygınlaştırmıştır. Böylece kapitalist üretim ilişkileri az gelişmiş ülkelerde de egemen üretim ilişkileri olmaya başlamıştır.

Yine de bu dönemde, Sovyet bloğunun varlığı nedeniyle az da olsa sömürge karşıtı hareketlerin siyasi hedeflere ulaşabildiğini söyleyebilmekteyiz. Gelişmekte olan ülkelerin kaygı ve isteklerini yansıtan bir dizi BM Genel Kurul kararı kabul edilmiştir. Bunlar arasında 14 Aralık 1960 tarihli 1514 (XV) Sayılı Sömürge Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri, 14 Aralık 1962 tarihli 1803 (XVII) sayılı Doğal Kaynaklar Üzerinde Sürekli Egemenlik Bildirisi ve 24 Ekim 1970 tarihli 2625 (XXV) sayılı BM Antlaşması'na Uygun Olarak Devletlerarasında İşbirliğine ve Dostça İlişkilere İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirisi yer almaktadır. Gelişmekte olan ülkeler için BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) ve BM Sınai

¹³ Covid-19 ile mücadele kapsamında, Venezuela Merkez Bankası, İngiltere Merkez Bankası'nda tutulan altın rezervlerini kullanmak istemiş, ancak hükümet krizinin yaşanması sebebiyle Merkez Bankası'nın erişime izin verilmemiştir. Bunun üzerine Maduro yönetimi yargı yoluna gitmiştir. Devlet Başkanı Maduro'yu destekleyen Venezuela Yüksek Mahkemesi, söz konusu altınların Londra'dan alınarak ülkeye getirilmesi yönünde karar almış; ancak İngiliz mahkemesi bu kararın göz ardı edilmesini hükmetmiştir. İngiltere, Şubat 2019'dan itibaren Juan Guaido'yu ülkenin geçici devlet başkanı olarak tanımaktadır. Bu nedenle Mahkeme kararında, Guaido'nun atadığı heyetin Maduro heyetinin yerine geçtiğini ve Venezuela Yüksek Mahkemesi kararlarının tanımaya uygun olmadığını belirtmiştir ("İngiliz yargısı, Venezuela altınlarının Maduro yönetimine verilmesini reddetti.", 2022).

¹⁴ Burada bir hatırlatma yapmak gerekmektedir. Emperyalizm, sadece "sömürgecilik" için kullanılan bir kelime değildir, kapitalizmin küresel gelişimindeki belirli bir aşamaya atıfta bulunur. Emperyalizmi sömürgecilikle özdeşleştirenler onu sömürgeciliğin bitişyle ortadan kaldırmaktadır. Ancak emperyalizmin sömürgecilikle özdeşleştirilmesi sadece sömürge-metropol ilişkilerindeki tarihsel değişiklikleri gizlemekle kalmaz, aynı zamanda kapitalist dünya sisteminin son dönüşümünü, tekeli kapitalizm döneminin emperyalizmini değerlendirmeyi de zorlaştırmaktadır. Sömürge sisteminin çöküşüyle karşı karşıya kalan tekeli sermaye, yeni bağımsız devletlerin ekonomilerini tabi kılmak için yeni araçlar geliştirmiştir. Ulus-ötesi şirketler ve bankalar, eşitsiz mübadele, uluslararası finans kuruluşları tarafından öngörülen yapısal uyum sistemi ve manipülasyon yardımları, vekâlet savaşları, yıkım ve müdahale politikalarıyla desteklenen hususlar emperyalizmin başlıca araçlarıdır (Özdemir, 2011, s.167-168).

Kalkınma Örgütü (UNIDO) gibi oluşumlar kurulmuş bu devletlerin kalkınmalarını kolaylaştıracak atılımlar yapılmıştır. Gelişmekte olan ülkeler, 1974 tarihli Yeni Bir Uluslararası Ekonomik Düzene İlişkin Bildiri ve Eylem Programı ile 1974 tarihli ve 3281 (XXIX) sayılı Devletlerin Ekonomik Haklarına ve Görevlerine Dair Şartı kabul ederek yeni bir uluslararası ekonomik ve yasal düzen talebini gündeme getirmiş ve sürdürmüşlerdir. Ancak bu girişimlere rağmen kuzey - güney ayrımı son bulmamış, medeni - medeni olmayan ayrımı, iktisadi düzleme kaydırılmış ve gelişmiş - az gelişmiş ayrımına indirgenmiştir (Anghie, 2013, s.28). Bu husus, uluslararası hukuk ve örgütlenme alanında sömürge tasfiyesi sürecinin çelişkili durumunu yansıtmaktadır. Bu çerçevede sömürge tasfiyesi sonucunda siyasal bağımsızlığına kavuşan ülkeler, sanayileşmiş ülkeleri yakalayacak şekilde bir ekonomik gelişme elde edememiş, böylece ekonomik ve sosyal gelişme için yalnızca siyasal bağımsızlığın yeterli olmadığı kanısı pekişmiştir.

Sömürgeciliğin tasfiyesi sürecinde kendi kaderini tayin hakkı ile tanıma arasında bir ilişki kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Doğu Avrupa halklarının durumu için geliştirilen kendi kaderini tayin etme doktrini, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, sömürge topraklarının bağımsız, egemen devletlere dönüştürülmesini ilerletmek ve yönetmek için BM tarafından yeniden düzenlenmiştir. Böylece 19. yüzyıl boyunca dışarıda bırakılan Asya ve Afrika'daki toplumlar, bu hakla evrensel bir egemenlik alanının içine dâhil edilmeye çalışılmıştır.¹⁵ Ancak Üçüncü Dünya halklarının toplumsal anlamda kendi kaderini tayin etme hakkını kullanmasına izin verilmemiş; sömürge tasfiyesi süreci, eski sömürgeci güç tarafından belirlenen sınırlar içerisinde gerçekleştirilebilmiştir.¹⁶ Dolayısıyla Afrika'daki sömürgecilikten kurtulma, Güney ve Orta Amerika'daki eski İspanyol kolonilerinin deneyimlerinden gelen *uti possidetis juris* (neye sahipsen ona sahip kal) ilkesine dayandırılmıştır (Dugard, 2013, s.125). Bu çerçevede, pragmatik ve siyasi kaygılar nedeniyle kendi kaderini tayin hakkı, bu ilke sayesinde yumuşatılmıştır. Bu sayede, sömürgecilik tasfiyesinde sömürge devletleri tarafından belirlenmiş olan sınırlar korunmuş ve hatta daha da sağlaştırılmıştır. Bu kapsamda içerideki toplumsal farklılıklara bakılmaksızın sömürgecilikten kurtulan toplumlar mevcut devletler tarafından tanınmış ve BM'ye üye olarak kabul edilmiştir. Ancak uluslararası alanda tanınma elde etme, bu devletlerin kendi içindeki etnik sorunları bertaraf edememiştir. Örneğin, Ruanda'nın Hutu ve Tutsi halkları arasında uzun süren düşmanlıklar, iki grup arasında gerçek bir siyasi anlaşmayla sonuçlanmamıştır. Bu anlaşmazlık Ruanda'nın 1962'deki bağımsızlık ilanına engel olmamıştır (Fabry, 2010, s.158).

Burada belirtmek gerekir ki sömürge tasfiyesi sürecinde verilen tanınmalar, Montevideo Sözleşmesi'yle getirilen saf olgusal devlet olma gerçeğini değerlendirmekten ziyade kendi kaderini tayin hakkının ilgili ülke için geçerliliğini belirtmek için kullanılmıştır. Sömürgeciliğin tasfiyesinde, bağımsız olmak isteyen sömürge devletinin, statüsü nedeniyle a priori tanınmaya hak kazandığı kabul görmüştür (Fabry, 2010, s.148-149). Nitekim etkili kontrol prensibine dayalı tanıma doktrininin, burada geçerli olmadığını söyleyebilmek mümkündür (Jackson, 1990, s.24). Çünkü bu dönemde tanınan sömürge devletlerinin çoğu etkili kontrol prensibini karşılamamıştır.

Yine de Soğuk Savaş döneminde devletlerin tanınması için gerekli kriterler kısmen açıktır ve fiili devlet uygulamaları da kendi içinde tutarlıdır. Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, SSCB ile YSFC'nin dağılması süreçleri yaşanmıştır. Bu ayrılmalar sonucu birçok yeni devlet iddiası ortaya çıkmış, ancak bu devletlere geleneksel devlet olma kriterlerine ek olarak, Helsinki Seneti ve Paris Şartı çerçevesinde demokrasi, hukukun üstünlüğü ve azınlık haklarına saygı gibi yeni koşullar getirilmiştir. Ardından Kosova'nın bağımsızlığı ve bunun uluslararası alanda geniş kabulü var olan belirsizliği iyice derinleştirmiştir.

¹⁵ Sömürgecilik karşıtı hareket başarısını iki kutuplu dünya düzenine borçludur.

¹⁶ İsrail'in kurulması bunun bir istisnasıydı.

Küresel emperyalist dönem (1985-)

1985 sonrası dönemde neo-liberal politikaların hız kazanmasıyla yeni bir döneme girilmiş, para-sermaye hareketinin hızlandığı bu dönem Chimni (2017, s.499) tarafından “küresel emperyalizm”, Özdemir’in (2014, s.29) ifadesiyle, “kolektif emperyalizm” veya Harvey (2007, s.57) tarafından “yeni emperyalizm” olarak adlandırmıştır. 1980 sonrası yeni dönemde ise ağırlıklı olarak darbeler, iç savaşlar, ekonomik yaptırımlar veya karşılıklı anlaşmalar yoluyla devlet formunun uluslararasılaşması durumu karşımıza çıkmaktadır (Özdemir, 2011). Sovyetler Birliği’nin çözülmesiyle, savaşa başvurma olasılığı daha çok gündeme gelmiş, hedeflenen dönüşüm faaliyetleri savaş yoluyla yapılmaya çalışılmıştır. Bir önceki dönemde daha barışçıl olan devletlerarası ilişkilerde, güç kullanma olasılığı giderek artmış, bir nevi 19. yüzyıla geri dönmüştür. Hala oluşum halinde olan yeni düzende, sömürünün gerçekleşmesinde; küresel yatırım ve kredi düzeninin kontrolünden, çok uluslu şirketlerin faaliyetlerine; hukuksal düzenlemelerin küreselleşmesinden, yapısal uyum politikaları çerçevesinde yürütülen yardımlara; finansal serbestleşmeden, özelleştirmelere; yeni bir devlet biçiminin dayatılmasından, insani müdahalelere kadar pek çok buluşla faaliyetler sürdürülmüştür (Özdemir, 2011, s. 167-168).

1990 sonrasında ABD, dünyanın koruyuculuğu rolünü üstlenerek askeri açıdan hala güçlü olduğunu ispat etmeye girişerek hegemonyasını tesis etmeye çalışmıştır. “Yeni dünya düzeni”, “terörizme karşı savaş”, “önleyici meşru müdafaa” gibi söylemler türeterek güvenlik üzerinden kurduğu ilişkilerini iktisadi güçle perçinlemek istemiştir. Bunun için yeni bir tehdit arayışına giren ABD, müdahalelerini meşru bir tabana oturtmaya çalışırken uluslararası hukuktan yararlanmıştır. Körfez Savaşı, petrolün ekonomik gücünü kontrol etme ve artık iki kutuplu olmayan bir dünyada otorite kurma arzusuyla motive edilen bir Amerikan emperyalizmi olarak yerini almıştır. Tarihsel olarak anlamlı bir emperyalizm, sadece askeri bir güç veya mali bir refah anlamına gelmemekte, aynı zamanda siyasi ve hukuki kavramların içeriğini kendi başına belirleme yeteneğini içermektedir (Miéville, 2005, s. 291-292).

SSCB’nin dağılmasıyla SSCB topraklarındaki yeni devletler meydana gelmiştir. İlk etapta bu devletlerin oluşum süreçleri nispeten düzgün bir şekilde ilerlemiş, yeni devletler, eski federal sınırlar içinde kurulmuş ve doğrudan BM’ye kabul edilmiştir. Belarus ve Ukrayna var olan BM üyeliklerini sürdürmüşlerdir. Ancak sonrasında, Dağlık Karabağ sorunu, Moldova’daki Transdinyester ile Gürcistan’daki Güney Osetya ve Abhazyaya sorunu ve Rusya’daki Çeçenlerin durumuna ilişkin sorunlar ortaya çıkmıştır (Warbrick, 2003, s. 256). Bu devletlerin ortaya çıkış süreci Yugoslavya’nın dağılması sürecinde olduğu gibi Avrupalı devletlerin yoğun müdahalesine neden olmamıştır. Bunun nedeni Rusya’nın hala bölgede etkin oluşu ve bu gerçeğin Batılı devletlerce kabul edilmesidir. Ancak ileride görüleceği üzere savaşa kadar uzanan Ukrayna kriziyle yaşanan Donbas’taki ayrılıkçı iddialar Batılı devletler tarafından aynı soğukkanlılıkla karşılanmayacaktır.

Diğer taraftan Batılı devletler, YSFC’nin dağılması sürecinde etkin müdahalede bulunmuştur. Bu bölgedeki toplumlara kendisine yakın gören AT devletleri, yayılma politikalarının uzantısı olan bu coğrafyayla yakından ilgilenmiştir. Avrupalı devletler ve ABD, liberal devlet aygıtının bu bölgelerde kurulması için öncelikle bu devletlerin tanınması gerektiği düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Yatırımların bir ülke içerisinde faaliyet göstermesi ve temsil bulması için gerekli anayasal düzenlemeleri yapmak 1980’lerin neo-liberal politikalarının önemli bir sonucudur. Bunun için öncelikle etnik temelli sorunlar göz ardı edilmeli, sömürge tasfiyesi sürecinde olduğu gibi gerekirse *uti possidetis juris* ilkesinden yararlanarak eskiden belirlenmiş sınırlar dâhilinde hareket edilmelidir. Kosova örneğinde olduğu gibi bu süreçte bazı beklenmedik gelişmeler de yaşanmış, ancak bu tip olaylar uluslararası hukuk doktrinine farklı bir terminoloji getirerek çözümün yine emperyalist devletlerin isteği doğrultusunda olmasına izin vermiştir.¹⁷

¹⁷ Yugoslavya’nın dağılmasıyla ortaya çıkan süreci yönetmek için oluşturulan kapsamlı çerçeve Kosova örneğinde takip edilmemiştir. Kosova süreci, Uluslararası Adalet Divanı (UAD) tarafından *sui generis* olarak değerlendirilmiştir. Aynı tutum Kırım örneği için geçerli olmamıştır.

AT, yeni devletlerin tanınma taleplerine yönelik ortak bir sistem geliştirmek üzere 16 Aralık 1991 tarihinde Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki Yeni Devletlerin Tanınmasına İlişkin Rehber İlkeleri (AT Kılavuz İlkeleri) oluşturmuştur. Bu rehber ilkeler; i) hukukun üstünlüğü, demokrasi ve insan haklarına saygı göstermek; ii) etnik gruplar ve milli azınlıklara ilişkin AGİT çerçevesinde tanınan güvenceleri kabul etmek; iii) devletlerin sınırlarına saygı göstermek ve ancak barışçıl yollar ve ortak antlaşmalarla sınırların değiştirilebileceğini kabul etmek; iv) nükleer silahların yayılmasını önlemek ve bölgesel güvenliği sağlamak konusundaki bütün kurallara uymak, silahsızlandırmayı desteklemek; v) devletlerin halefiyeti veya bölgesel sorunlardan kaynaklanan uyuşmazlıkların antlaşma veya gereken hallerde tahkim yoluyla çözümlenmesini kabul etmektir ("Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union", 1991).

Yukarıda sayılan ilkelere bağlılığın, Topluluk ve üye devletler tarafından tanınmaya ve diplomatik ilişkilerin kurulmasına yardım edeceği belirtilmiştir. Böylece devletlerin tanınmasının herhangi bir şarta bağlı olmadığını; devletlerin, devlet olmanın kurucu unsurlarını taşıdığı müddetçe tanınabileceğini savunan literatürde bir hayli baskın olan bildirici görüş darbe almıştır. Diğer taraftan, hiçbir zaman bir devletin tanınması için gerekli görülmeyen demokratik yönetim bu kez önemli bir ölçüt olarak sunulmuştur. Sömürgecilik tasfiyesi sırasında demokratik olarak organize olmaktan uzak yeni devletlerin tanınması defalarca gündeme gelmiştir. Ancak AT yönergeleri, bağımsızlığını kazanan yeni devletlerin kendilerini demokratik bir temelde oluşturmalarını, insan haklarına ve ırk ayrımcılığına ilişkin uygulamaları da yasaklamak suretiyle azınlık haklarına saygı göstermelerini talep etmiştir (Ryngaert and Sobrie, 2011). Hiçbir zaman mevcut üye devletlerin bu koşulları hangi ölçüde yerine getirdikleri ise sorgulanmamıştır.

Kaldı ki 15 Ocak 1992 tarihinde AT, Badinter Komisyonu'nun¹⁸ olumlu tavsiyesiyle Slovenya ve Hırvatistan'ı bağımsız devletler olarak tanınırken yeni kriterlerin oldukça esnek olduğu görülmüştür. O dönemde Hırvatistan, topraklarının tamamını kontrol edebilecek istikrarlı bir hükümete sahip olmadığından, en başta Montevideo'nun olgusal kriterlerini sağlayamamaktadır. Aynı zamanda Hırvatistan anayasası, azınlıkların korunmasına ilişkin gereklilikleri tam olarak içermediği için Hırvatistan, yeni normları da karşılayamamaktadır (Raic, 2002, s.432-433). Bosna Hersek'in 7 Nisan 1992 tarihinde tanınması, bir kez daha devletin tanınmasına ilişkin yasal çerçevenin serbestçe yorumlandığını göstermektedir. Çünkü Bosna Hersek, topraklarının önemli bir bölümünü kontrol edebilecek etkin bir hükümete sahip değildi ve bu yüzden kanlı iç savaş sırasında Bosna Hersek'te insan haklarının yeterince korunduğu bir ortam sağlanamamıştı (Dugard and Raic, 2006, s.131). Makedonya ise olası tüm kriterleri yerine getirmesine rağmen Yunanistan'ın Makedonya'nın olası irredantist iddialarına yönelik devam eden endişeleri ve Yunanistan'ın Makedonya'nın isminde "Makedonya" kelimesini kullanmasını kabul etmemesi nedeniyle sadece belli başlı ülkeler tarafından tanınabilmiştir (Radan, 2002, s.194-195).

Her ne kadar Badinter Komisyonu, bir sonraki bildirimlerinde, genellikle sömürgeciliğin tasfiyesiyle sınırlı kalan kendi kaderini tayine ilişkin tanım yapmaktan kaçınsa da bu hak, yeni cumhuriyetlerin tanınması süreçlerinde gündeme gelmiştir.¹⁹ 11 Ocak 1992 tarihli Komisyon'un, Yugoslavya'ya ilişkin 2 ve 3 No'lu bildirimlerinde, Yugoslavya'nın tek bir ülke olarak devamının mümkün gözükmediğini ifade edilmiş, Hırvatistan'ın ve Bosna

¹⁸ Yugoslavya'daki çatışmaların başlamasıyla, kendi coğrafyası içindeki meseleleri değerlendirmek isteyen AT, girişimlerde bulunmak üzere Yugoslavya Konferansı düzenlemiştir. Bu Konferans'ta çatışmaların önlenmesi ve sorunlara ilişkin saptamaların yapılabilmesi için hakemlik kurumunun işletilmesine karar kılınmıştır. 27 Ağustos 1991 tarihinde AT bildiriyle Yugoslavya'da bir hakemlik komisyonu kurulduğu belirtilmiş, bu hakemlik müessesesi daha sonra "Badinter Komisyonu" olarak adlandırılmıştır (Azarkan, 2016, s.145-146).

¹⁹ 6 Ekim 1991 tarihli AT Deklarasyonu "Yugoslavya'nın tüm halklarının kendi kaderini tayin hakkı, tek tek cumhuriyetlerdeki etnik azınlıkların çıkarları ve haklarından soyutlanarak kullanılamaz" şeklindedir. Buradaki temel vurgunun azınlık haklarının korunması üzerine olduğunu söylemek mümkündür (Caplan, 2005, s.29).

Hersek'deki Sırların kendi kaderini tayin hakkının olup olmadığı tartışılmıştır. Komisyon *uti possidetis juris* (mevcut sınırlara saygı) ilkesini desteklemek için cumhuriyetlerin sınırlarının rızaları olmadan değiştirilemeyeceğini öngören Yugoslav anayasasının 5. maddesine başvurmuştur.²⁰

Devletin tanınmasına ilişkin yeni normatif kriterler eski Yugoslavya örneğinde tutarsız bir şekilde uygulanmış olsa da, *de-facto* devletler kendi varlıklarının iç işleyişine ilişkin yeni koşulları karşılamaları gerektiği sonucuna varmışlardır. Uluslararası alanda varlıklarını ispat etmeyen bu devletler, tanınmaya önem vermişler bu kapsamda diğer devletlerle ilişki kurmaya çalışmışlardır. Ancak Kosova'nın tanınması, tanımaya ilişkin hususların tekrardan düşünülmesi gerektiğine işaret etmiştir. Kosova'nın tanınması, *de-facto* devletlerin "kazanılmış egemenliğe" bağladıkları umutları baltalamış gibi gözükmektedir. Her ne kadar Kosova bağlamında eksik görülse de demokrasi, azınlık haklarının korunması ve hukukun üstünlüğü kriterleri²¹ uluslararası normların belirlenmesinde önemli bir işlev görmüştür.

ABD Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice, "Kosova'daki etnik temizlik ve sivillere karşı işlenen suçları vurgulayarak Kosova'daki durumun yaşanan insani durumlardan ötürü özel bir husus olduğunu dile getirmiş; bunun dünyadaki başka hiçbir durum için emsal olamayacağını ifade etmiştir ("US Department of States Archive", 2008). Ancak Güney Osetya ve Abhazya'nın Gürcistan'dan ayrılışı Kosova durumunun başka olaylara örnek olabileceğini göstermiştir. Nitekim Rusya'nın konuya ilişkin açıklamaları Rice'in açıklamalarıyla benzer nitelikte olmuş; Rusya, halkların; kendi kaderlerini tayin etme, özgürlük ve bağımsızlık haklarına vurgu yapmış ve Gürcistan yönetiminin uluslararası toplum tarafından belirlenen bu yüksek standartları karşılamaktan uzak olduğunu söylemiştir ("The Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation", 2008). Kısacası son çare ayrılma (*remedial secession*) iki büyük gücün de kullandığı argüman olmuştur.

Nihayetinde, belirli bir olayın koşullarının son çare ayrılmayı gerektirip gerektirmediği ve özellikle de bir rejimin meşru olup olmadığı veya demokrasinin tesis edilmesi, azınlık haklarının korunması gibi yeni tartışmalı kriterleri yeterince sağlayıp sağlamadığı bu değerlendirmeyi yapanın öznel görüşlerine bağlıdır. Bu argümanların belirsizliği, büyük güçlerin emperyalist politikalarını daha kolay icra etmesine hizmet vermektedir. Aynı argümanlar yeri geldiğinde antitez olarak rahatlıkla sunulabilmektedir. Rusya tarafı Abhazya ve Güney Osetya'nın ayrılmasını bir gereklilik olarak görürken karşı taraf toprak bütünlüğü ilkesine vurgu yaparak kendi kaderini tayin hakkının varlığına ilişkin itirazda bulunmaktadır.²² Diğer taraftan uluslararası hukuku yasallıktan ahlaki bir çerçeveye taşıma girişimi ve bunu yaparken esasında ahlaki değerlerden daha da uzaklaşmak günümüz dünyasının en önemli çelişkilerinden biridir.

Sonuç olarak, tanıma doktrini, emperyalizm ve pozitivizmin suç ortaklığını göstermektedir. Hükümetlerin veya ayrılıkçı yapıların tanınması gibi politikalarla yeni bir rejimin veya ayrılıkçı hareketin hayatta kalma şansı doğabilecektir. Bu nedenle bir oluşumun resmi bağımsızlığının tanınmasının emperyalizmin bir parçası olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Tanıma, devletler tarafından herhangi bir uluslararası ilkeye uygun

²⁰ Komisyon 2 No'lu görüşünde, koşullar ne olursa olsun, ilgili devletler aksini kabul etmedikçe, kendi kaderini tayin hakkının, bağımsızlık sırasında mevcut sınırlarda değişiklik yapılmasını içermemesi gerektiği belirtmiştir. Diğer taraftan Almanya, ayrılıkçı cumhuriyetlere desteğini sunarken, o zamanlar hala yürürlükte olan Yugoslav anayasasında cumhuriyetlerin zaten güçlü olan statüsüne atıfta bulunmayı ihmal etmemiştir (Caplan, 2005, s.68-69).

²¹ Hukuk, devletlerin güç-politik çekişmelerinde, nihayetinde sermayenin mantığında, emperyalist bir sistem bağlamında hayata geçirilmektedir. Liberal-kozmopolit yazarların sona erdirmek istedikleri toplumsal sorunlar, uluslararası sistemin, yani uluslararası hukuk sisteminin sonuçlarıdır. Uluslararası hukukun biçimleri ve ilişkileri emperyalizmin biçimleri ve ilişkileridir (Miéville, 2005, s.316). Hukukun üstünlüğü ancak bu şekilde değerlendirilebilecektir.

²² Bu pozisyonlar, başka olaylarda karşılıklı değişime de neden olmaktadır. Kosova'nın ayrılması sürecinde tam tersi olarak Rusya, Sırbistan'ın toprak bütünlüğünü savunurken, Batılı güçler son çare ayrılma hakkını savunmuştur.

olarak değil, sömürgeler için rekabetin güçlü ve öngörülemez çıkarlarına göre verilmektedir. Bu husus, 1828’de Rusya ve ABD Portekiz’deki Dom Miguel hükümetini tanıdığında; 1918’de Batılı güçler Bolşevik hükümetini tanımayı reddettiğinde veya 1936’da İtalya ve Almanya Franco rejimini tanıdığında da doğrulanmıştır (Miéville, 2005, s.239). Günümüzde de aynı husus, aşağıda Donetsk ve Luhansk olaylarında görüleceği gibi, etkin olmaya devam etmektedir.

Kosova Sonrası Oluşan Durumu Donetsk ve Luhansk Üzerinden Değerlendirme

Uluslararası hukuk söz konusu olduğunda, daha güçlü olan devlet, hukuk kurallarını kendi yorumunu uygulamak için zorlayıcı kapasiteye sahip, daha güçlü bir kapitalist devleti ima etmektedir. Siyasi ve askeri açıdan eşit olmayan modern dünya sisteminde, güç dağılımı öyle bir hal almıştır ki, bu zorlayıcı yarışın galibi genellikle önceden bellidir. Uluslararası hukuk formu, hukuksal eşitliği ve eşit olmayan şiddeti varsaymaktadır. Bu kapsamda ABD’nin hegemon gücünün temelinde gündeme gelen insani müdahale, önleyici savaş doktrini, koruma sorumluluğu gibi yeni olgular uluslararası hukukun dönüşümüne katkı sağlamış, 19. yüzyıl uluslararası hukukunda meşru olan savaşa başvurma ihtimali bu olgularla meşrulaştırılmıştır.

Diğer taraftan, Çin ve Rusya’nın yükselişi ABD’nin hegemonyasını farklı alanlarda sınamalarla karşı karşıya bırakmaktadır. Rusya ile Çin ilişkilerinin artan seyri Batı’ya karşı farklı bir bloğun oluşmasına neden olmuş, emperyalistler arası rekabeti artırmıştır. Bu durumun tabiatıyla uluslararası hukuka da yansımaları olmuş; ABD tarafından teşkil edilen uluslararası hukuk terimlerinin, Rusya ve Çin tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanımına yol açmıştır.

Nitekim Kosova’da ABD’nin hegemonya olarak sunduğu iddialar, Rusya’nın bölgesel olarak güçlü olduğu yerlerde de benzer şekillerde kullanılmıştır. Kosova’nın tanınması emsal teşkil etmeyen “benzersiz bir vaka” olduğu yönündeki görüş, büyük güç siyasetinin uluslararası hukuk üzerindeki hâkimiyetini de pekiştirmiştir.²³ Zira Kosova’nın tanınması, büyük ölçüde ABD’nin ve Batılı devletlerin desteğine bağlıydı. Benzer şekilde, Rusya’nın rolü olmasaydı Abhazy ve Güney Osetya asla tanınmayacaktı (Caspersen, 2015, s.397). Bu, Kosova sonrası yaşanan karmaşıklığın Rusya tarafından sürdürülmesinin ilk örneklerindedir.

Benzer şekilde Donbas bölgesinde meydana gelen ayrılıkçı iddialar, uluslararası hukuktaki tanıma konusunun YSFC’nin dağılmasıyla başlayan Kosova’yla devam eden belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. 2014’te Kiev’deki “Euromeydan” protestolarının ardından Rusya yanlısı Devlet Başkanı Yanukoviç yönetiminin düşmesiyle, Rusya tarafından Kırım ve Donbas’ta Rus yanlısı halk hareketleri kışkırtılmıştır. Rusya, Kosova örneğini emsal göstererek Kırım’ın Ukrayna’dan ayrılmasına izin veren Kırım referandumunu tanımıştır.²⁴ Nitekim 18 Mart 2014 tarihinde Kırım’ın Rusya’ya bağlanmasıyla başlayan süreç, Ukrayna’nın doğusunda Rus nüfusunun fazla

²³ Kosova’nın 17 Şubat 2008 tarihinde tek taraflı olarak Sırbistan’dan bağımsızlığını ilan etmesi, BM Genel Kurulu’nun, Sırbistan’ın talebi üzerine, UAD’dan bu deklarasyonun uluslararası hukuka uygunluğu konusunda bir danışma görüşü istemesine neden olmuştur. UAD, 22 Haziran 2010 tarihli görüşünde, bu deklarasyonun Kosova’daki BM Misyonunu kuran 1244 (1999) sayılı BM Güvenlik Konseyi Kararı, Kosova için Anayasal Çerçeve (2001) veya genel uluslararası hukuk ilkeleriyle uyumsuz olmadığına karar vererek tanımaya ilişkin tartışmaların doruk noktasına taşınmasına neden olmuştur. Uluslararası hukukun Kosova halkına bağımsızlık hakkı verip vermediğini incelemek yerine, Mahkeme, deklarasyonun uygulanabilir herhangi bir yasal kuralı ihlal edip etmediğini incelemiştir (bkz. “The ICJ’s Advisory Opinion on Kosovo”, 2010). Ayrıca (bkz. Wilson, 2009; Arsava, 2012; Dugard, 2013).

²⁴ Kırım, Ukrayna anakarasının güneyinde yer alan bir yarımadadır. Karadeniz’deki stratejik konumu nedeniyle Kırım, yüzyıllar boyunca çeşitli güçler tarafından ele geçirilmeye çalışılmıştır. Rusya, 1783 yılında bölgeyi ilhak etmesinden bu yana, 200 yılın büyük bir bölümünde Kırım’da hâkim güç olmuştur. 1954 yılında dönemin Sovyet Lideri Nikita Khrushchev Kırım’ı Ukrayna’ya hediye etmiştir. Bu transfer, sadakatın bir ödülü olarak ve Ukrayna’nın Rus İmparatorluğu ile birleşmesinin 300. yıldönümü münasebetiyle yapılmıştır (Kramer, t.y.). SSCB’nin dağılmasıyla, birçok kişi Kırım’ın Rusya’ya katılmasını istemiştir ancak bu gerçekleşmemiştir. 1992 yılında Kırım’a Ukrayna içinde özerk bir cumhuriyet statüsü verilmiştir. Temmuz 1993’te Rus parlamentosu, Kırım’ın liman şehri Sivastopol’u “Federal Rus şehri” ilan etmiştir. Bu karar Ukrayna parlamentosu ve Batılı hükümetlerin çoğu tarafından kınanmıştır (Cavandoli, 2016, s.881). Hatta BM Güvenlik Konseyi kararın BM Şartı’na aykırı olduğunu ilan etmiştir (UN Security Council, 1993). Ukrayna ve Rusya arasındaki gerginlik, Budapeşte Memorandumu ile kontrol altına alınmıştır. 1997 yılında Ukrayna ile Rusya Federasyonu arasında Dostluk, İşbirliği ve Ortaklık Antlaşması imzalanmış, taraflar birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerini ve aralarındaki sınırların dokunulmaz olduğunu kabul etmişlerdir. Bunun yanı sıra, Rusya’nın Kırım’daki deniz tesislerini uzun süreli kiralamasına ve Sivastopol merkezli iki bağımsız ulusal filo kurmasına izin veren ayrı anlaşmalar da imzalanmıştır (2016, s.881).

olduğu Donbas Bölgesi'ni de hareketlendirmiştir. Ancak Rusya'nın Donetsk ve Luhansk referandumlarına ilişkin tutumu ilk başta bu kadar açık olmasa da sonrasında bağımsızlık ilanlarının tanınması farklı bir süreci başlatmıştır.

İlk olarak ABD'nin Irak müdahalesiyle başlattığı önleyici savaş doktrini kapsamında konunun incelenmesi gerekmektedir. Bilindiği üzere Soğuk Savaşın bitmesiyle caydırıcılık ve çevreleme politikaları anlamını yitirmiş, 11 Eylül saldırıları sonrasında yeni tehdit, devlet dışı terör örgütleri olarak belirlenmiştir. Bu doktrin haklı savaşı (*casus belli*) gerçekleştirmek için önemli bir işlev görmüştür (Chossudovsky, 2010). Bu çerçevede ABD önderliğinde, tıpkı 19. yüzyılda olduğu gibi emperyalist devletlerin savaşa başvurma olasılığı artmıştır. Zaman zaman kendi kaderini tayin hakkı, meşru müdafaa gibi var olan uluslararası hukuk doktrinleri ile zaman zaman ise insani müdahale, koruma sorumluluğu, önleyici savaş gibi yeni doktrinler geliştirilerek savaşın meşrulaştırılması sağlanmaktadır. Nitekim Rusya, önce Donetsk Halk Cumhuriyeti'nin (DHC) ve Luhansk Halk Cumhuriyeti'nin (LHC) bağımsızlığını tanıyarak bu yapıların, kendi kaderini tayin etme hakkı olduğunu ifade etmiştir.²⁵ Rusya, bu yapıların kendisinden yardım çağrılarında bulunduğunu belirterek bölgeye konuşlanmış, Ukrayna devleti tarafından bu cumhuriyetlere karşı yapılan baskıların Kosova'da olduğu gibi son çare ayrılma hakkını doğurduğunu iddia etmiştir.

Donbas'taki halk hareketlerinin güvenlik güçleriyle çatışmaya başlaması, Rusya destekli DHC ve LHC'nin bağımsızlıklarını ilan etmelerine neden olmuştur. Rusya, Ukrayna sınırında toplanan Rus silahlı kuvvetlerine, ABD'nin birçok coğrafyada kullandığı söylem olan "barışı koruma" görevini vermiştir. Rusya bu bölgeleri, Batı yanlısı Ukrayna yönetiminin baskısı altında yaşayan Rusların yerleri olarak takdim etmiş, Ukrayna yönetiminin bölgede Rusça konuşanlara baskı uyguladığını ve "soykırım" yaptığını iddia etmiştir. Bu kapsamda bu meselenin uluslararası hukuktaki tartışmalı normların sorgulanmasına neden olan birçok boyutu mevcuttur.

Rusya, Ukrayna'yı işgalini meşru müdafaa ilkesine dayandırmaktadır. Ukrayna'nın Donbas bölgesindeki ayrılıkçı yapıları egemen devletler olarak tanıması, bu meşru müdafaa argümanının kendi kaderini tayin hakkıyla desteklediğini göstermektedir. Rusya'nın bu varlıkların kendi kaderini tayin hakkının olduğunu iddia etmesi ve onları devlet olarak tanıması Kosova'nın birçok Batılı devletler tarafından tanınması örneğinde olduğu gibi bir erken tanımadır. Ancak bu sefer erken tanıma kararı, ilhak ile sonuçlanmıştır.

Dahası 24 Şubat 2022 günü Ukrayna'ya karşı "özel bir operasyon" başlatan Rusya, esas amacının kendi vatandaşlarının güvenliğini sağlamak olduğunu açıklamıştır. Zira işgale giden süreçte Donbas bölgesinde yaşayan bireylere yaygın olarak Rus pasaportu verilmesi dikkatlerden kaçmamaktadır. Nitekim işgalin ardından, yaklaşık 720.000 pasaport Ukrayna'nın doğusundaki insanlara hızlı bir şekilde ulaştırılmıştır ("Putin expands fast-track Russian citizenship to all of Ukraine", 2022). Böylelikle, bölgedeki varlığına kanıt teşkil etmesi amacıyla Ukrayna topraklarında bir "vatandaş" nüfusunun üretilmesi sağlanmıştır. Bu vatandaşları korumaya yönelik iddialar artık Rusya'nın meşruiyet kaynağını oluşturmuştur. Kremlin, aynı yolu daha önce hem Güney Osetya hem de Abhazya bölgesinde 2008'deki işgalden hemen önce, Kırım'da ise 2014 yılında Ukrayna'nın hukuka aykırı ilhakından önce yapmıştı (Green, 2010). Ayrıca Rusya'nın insanlık dramından kaynaklı olarak Ukrayna'ya müdahale ettiğine ilişkin iddiası, tüm emperyalistler tarafından kullanılan klasik bir yöntemdir. Putin, Donbas'taki savunmasız azınlığı korumak, tüm Ukraynalıları onları yöneten yeni Hitlerlerin boyunduruğundan kurtarmak için Ukrayna'daki korkunç savaşı başlattığını iddia etmektedir. ABD tarafından benzer söylemlere Irak ve Kabil bombalanırken de başvurulmuştur. Ancak Batı, kendi eylemlerini

²⁵ Donetsk ve Luhansk, Ukrayna'nın doğusunda Rusya sınırında yer almaktadır. Bu coğrafya bütün olarak Donbas olarak da adlandırılmaktadır. Bölge, Sanayi Devrimi sonrasında kömür üretiminde gelişme göstermiş, demiryolu ağının kurulmasıyla hızlıca gelişmiştir. Hatta 1920 yılından itibaren SSCB'nin büyük sanayi merkezleri burada kurulmuştur. Bölgenin uzay savunma sanayisi için hammadde temin ettiği bilinmektedir. Ayrıca Rus tanklarının üretiminde kullanılan özel demir burada üretilmektedir (Yavuz, 2021; Roth, 2022).

özgürleştirici olarak addederken Rusya'nın hareketlerini zalim bir emperyalist proje olarak tanımlamaktadır. Bu türden iddiaların, BM nezdinde hukuki bir altyapısı yoktur. Vatandaşlarını koruma iddiası daha çok ABD'nin 11 Eylül saldırılarından sonra başlatmış olduğu stratejinin bir ürünüdür. Rusya da benzer söylemleri kullanarak Ukrayna'daki askeri tesisler ile havaalanlarını hedef almıştır.

Beklediği zaferi elde edememesi üzerine 2022 yılı Nisan ayından itibaren askeri planlarını güncellemiştir. Bu kapsamda 2014'ten bu yana bir kısmı Rusların desteklediği ayrılıkçıların elinde olan Donetsk ve Luhansk vilayetlerinin tamamının ele geçirilmesine odaklanmıştır. Bu sayede Rusya, Kırım'la Rusya arasındaki kara bağlantısı sağlanmayı amaçlamıştır. Akabinde Rusya, Luhansk bölgesinin tamamının kontrolünü ele geçirmiş ve saldırılarını Donetsk bölgesinde yoğunlaştırmıştır. Buna karşılık Ukrayna tarafı, 29 Ağustos 2022'de ülkenin güneyindeki Herson'a karşı taarruz başlatmıştır. Ayrıca Ukrayna ordusu Harkiv hattında da taarruzunu arttırmış ve hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. Rusya, misilleme olarak sivil altyapıya yönelik saldırılarını artırmıştır. Bunun üzerine, Donetsk, Luhansk, Herson ve Zaporijya bölgeleri 23-27 Eylül 2022 tarihlerinde yapılan referandumlarla ve akabinde Rusya'yla imzalanan katılım anlaşmalarıyla Rusya tarafından ilhak edilmiştir (Abay ve Chirciu, 2022). Rusya'nın bu kararı Venezuela, Nikaragua, Kuzey Kore ve Suriye gibi devletler dışında uluslararası toplum tarafından tanınmamıştır.

Görüldüğü üzere Rusya, Donbas Bölgesi'nde yaşayan Rus nüfusunun güvenliğini koruma iddiasıyla Ukrayna'ya olan işgalini meşrulaştırmıştır. Bu kapsamda öncelikle Rus yanlısı bölgeleri desteklemiş, bir sonraki aşamada bu bölgelerin bağımsızlıklarını tanıyarak uluslararası hukuktaki tanıma doktrininden yararlanmış. Bu sayede ayrılıkçı yapılarla Rus birliklerinin buralarda konuşlandırılmasına izin veren anlaşmalar imzalanmıştır. Dahası 2014'te DHC ve LHC'nin bağımsızlıklarını ilan etmesinin ardından meydana gelen nüfus hareketleri sonucunda nüfus yapısında Ruslar lehine değişiklik olduğu tahmin edilmektedir. Bu vesileyle öncelikle Ukrayna'ya karşı yapılan askeri harekât meşrulaştırılmıştır. Sonrasında buradaki nüfusun kendi kaderini tayin etme hakkı olduğu gerekçesiyle Rusya'ya bağlanması gerçekleştirilmiştir.

Kısacası SSCB'nin dağılmasından sonra uluslararası arenada Rusya'nın güç kaybetmesini fırsat bilen ABD önderliğindeki Batı bloğu, eski Sovyet coğrafyasına doğru ilerlemiş ve NATO'yu Rusya sınırlarına kadar genişletmeye çalışmıştır. ABD emperyalizminin yeni dünya düzeni olarak başlattığı süreçte, Yugoslavya ve Irak gibi bölgelere müdahale etmesi, Batı yanlısı hükümetler kurmak için bir dizi renkli devrimi desteklemesi nihayetinde Rusya'nın sınırlarına yakın askeri tatbikatlar eşliğinde Doğu Avrupa'ya asker konuşlandırılması Rusya'yı provoke etmiştir. NATO'nun genişlemesiyle Rus sermayesinin yatırımı için yarı-sömürge alanlarının ortadan kaldırılması, Rusya'nın ekonomik ve jeopolitik çıkarlarına önemli bir darbedir. Bu nedenle Rusya, ABD'nin küresel bir gerileme yaşadığı dönemi de fırsat bilerek kendisini ciddi bir emperyalist oyuncu olarak dayatma arayışına girmiştir. Nitekim emperyalist bir güç olarak Rusya, ayrılıkçı DHC ve LHC'yi tanıyarak, bir zamanlar Batı'nın yaptığı gibi uluslararası hukuk normlarından yararlanmış. Tanımayı yapılan ilhakin meşrulaştırılmasında bir araç olarak kullanmıştır.

Sonuç

Dünyanın bölünmesi, uluslararası ekonomik ilişkilerin kapitalizmle beraber giderek derinleşmesi, emperyalistler arası rekabetin artması ve dünya ekonomisindeki dengesiz büyüme gibi gelişmeler uluslararası hukukun yapısında değişikliklere neden olmaktadır. Bu kapsamda, emperyalist devletlerin çıkarları doğrultusunda uluslararası hukukta yeni normlar türemektedir.

Emperyalistler müdahale ettikleri ülkelerde kendi hukuklarını tatbik etmek ve kendi menfaatini kendi ülkesindeki gibi orada da korumak istemektedirler. Bunun için ilgili devletlerde uyumlaştırma süreçleri başlatırlar ve bunları daha çok uluslararası antlaşmalar yoluyla icra etmektedirler (Özdemir, 2011, s.162). YSFC örneğinde olduğu gibi uyumlaştırma süreçlerinin başlatılması için yeni oluşan devletleri tanıma yoluna gidilmiştir. Böylelikle esas amaç olan sermayenin üretiminin ve dolaşımının sağlanması için gerekli düzenlemelerin ilgili ülkelerde tatbik edilmesinin önü açılmıştır. Ancak emperyalizm bu süreçlerin yürütülmesinde her zaman tanıma doktrinini kullanmamaktadır. Örneğin; İngiltere, Fransa ve ABD, 1848'de kurulan birçok liberal hükümeti tanımak için acele etmemiş, karşı müdahale ihtimalinin olduğu durumlarda olaya karışmaktan imtina etmiştir. Yine de gerek hükümetlerin tanınmasıyla yeni bir rejimin hayatta kalma şansının olabileceği veya bir devletin resmi bağımsızlığının tanınmasının emperyalizmin bir parçası olabileceği inkâr edilemeyecektir.

Tarihte Fransa'nın ABD'yi tanınması, yalnızca gerçeklerin nesnel bir şekilde kabul edilmesi değildir. Değişen duruma karşı siyasi bir tepki ve İngiliz gücünü baltalamak için tasarlanmış müdahaleci bir eylemdir. Rusya'nın Donbas ve Luhansk Halk Cumhuriyetlerini tanınması da benzer saikler içermektedir. Batı'nın Ukrayna'ya ilişkin yayılcı politikalarına verilen bir cevaptır. Nitekim Rusya'nın yalnızca ayrılıkçı yapılarla yetinmeyip Ukrayna'ya doğrudan askeri müdahalede bulunması bunu açıkça göstermiştir. Buradan hareketle tanımanın tıpkı 19. yüzyılda olduğu gibi işgal hukukunun bir aracı olarak kullanıldığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Tanıma doktrini, ABD'nin 19. yüzyılda Latin Amerika ülkelerini tanınması veya sömürge tasfiyesi sonucunda eski sömürge topraklarının tanınması sürecinde olduğu gibi emperyalist politikalara uygun olarak şekillenmektedir. Benzer şekilde Donbas ve Luhansk'ın Rusya tarafından tanınması Rusya'nın bölgeye ilişkin emperyalist çıkarlarından kaynaklanmaktadır. Farklı çıkarları olan devletler "tanımama doktrinini" kullanarak kendi çıkarlarını korumaya çalışmaktadır. Bu kapsamda tanıma kararı, devletler tarafından herhangi bir uluslararası ilkeye uygun olarak değil, emperyalistlere has rekabetin güçlü ve öngörülemez çıkarlarına göre verilmektedir. Tanıma, yeni işgal biçimlerinin meşruluğunu sağlamak için kullanılmakta, diğer bir deyişle emperyalist politikaların önemli bir aracı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak unutmamak gerekir ki tanımanın sağlanıp sağlanmayacağına ilişkin yekpare bir emperyalist gündem yoktur. Emperyalizmin uluslararası düzeni; emperyalistler arası rekabetten, sert çekişmelerden, anlaşmazlıklardan, reel politikten, başarıların yanı sıra hatalar ve başarısızlıklardan oluşan bir düzendir. Bu kapsamda, neredeyse tüm büyük güçler, diğer ülkelere baskı yapmak için tanıma kurumunu kullanmanın cazibesine yenik düşmüştür ve düşmeye de devam edecektir.

Kaynakça

- Abay, E. G. ve Chirciu, D. (2022, Eylül 30). *Putin, Ukrayna'nın Donetsk, Luhansk, Herson ve Zaporijya bölgelerinin Rusya'ya bağlanmasına yönelik anlaşmaları imzaladı*. Anadolu Ajansı. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/putin-ukrayna-nin-donetsk-luhansk-herson-ve-zaporijya-bolgelerinin-rusyaya-baglanmasina-yonelik-anlasmalari-imzaladi/2699143>
- Anghie, A. (2004). *Imperialism, sovereignty and the making of international law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Armaoğlu, F. (2019). *19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914)* (18. bs.). İstanbul: Kronik.

- Arsava, A. F. (2012). Kosova, Abhazya, Güney Osetya ve uluslararası ayrılma (secession) hakkı. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 8(29), 1-22. Erişim adresi: <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/128638/>
- Azarkan, E. (2016). Devletlerin tanınmasında dönüm noktaları: Badinter komisyonu ve Kosova'nın tanınması. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1), 143-184. <https://doi.org/10.21492/inuhfd.239940>
- Bina, C. ve Yaghmaian, B. (1990). Post-war global accumulation and the transnationalisation of capital. *Review of Radical Political Economy*, 22(1), 78-97. <https://doi.org/10.1177/0309816891043001>
- Bowring, B. (2008). Positivism versus self-determination: the contradictions of Soviet international law. İçinde S. Marks (Ed.), *International law on the left* (s.133-168). Cambridge: Cambridge University Press.
- Brownlie, I. (1982). Recognition in theory and practice. *British Yearbook of International Law*, 53(1), 197-211. <https://doi.org/10.1093/bybil/53.1.197>
- Brownlie, I. (1990). *Principles of public international law* (4. bs.). Oxford: Clarendon Press.
- Buharin, N. (2005). *Emperyalizm ve dünya ekonomisi* (Çev. U. S. Akalın). İstanbul: Bağlam.
- Caplan, R. (2005). *Europe and the recognition of new states in Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Caspersen, N. (2015). The pursuit of international recognition after Kosovo. *Global Governance*, 21(3), 393-412. <https://doi.org/10.1163/19426720-02103004>
- Cavandoli, S. (2016). The unresolved dilemma of self-determination: Crimea, Donetsk and Luhansk. *The International Journal of Human Rights*, 20(7), 875-892. <https://doi.org/10.1080/13642987.2016.1192533>
- Chimni, B. S. (2017). *International law and world order: a critique of contemporary approaches* (2. bs.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Claudin, F. (1990). *Komintern'den Kominform'a - cilt I* (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Crawford, J. (2006). *The creation of states in international law* (2. bs.). Oxford: Clarendon Press.
- Crawford, J. (2019). *Brownlie's principles of public international law* (9. bs.). Oxford: Oxford University Press.
- Çakmak, C. (2014). *Uluslararası hukuk: giriş, teori ve uygulama bir uluslararası ilişkiler yaklaşımı*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Declaration on the "Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union" and "Declaration on Yugoslavia". (1991, December 16). Brüksel: EPC Press Releases. Extraordinary EPC Ministerial Meeting.
- Denk, E. (2011). Uluslararası hukukun dayanağına ilişkin görüşlerin dönemsellikleri sorunu: doğal hukuk görüşü örneği. *Bilgi Strateji*, 3(5), 99-126. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/43496>

- Dugard, J. (2013). *The secession of states and their recognition in the wake of Kosovo*. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Dugard, J. and Raic, D. (2006). The role of recognition in the law and practice of secession. İçinde M. G. Kohen (Ed.), *Secession: international law perspectives* (s. 94-137). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fabry, M. (2010). *Recognizing states: international society and the establishment of new states since 1776*. Oxford: Oxford University Press.
- Grant, T. D. (1998). Defining statehood: the Montevideo Convention and its discontents. *Columbia Journal of Transnational Law*, 37(2), 403-458. Erişim adresi: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/cjtl37&div=19&id=&page=>
- Grant, T. D. (1999). *The recognition of states: law and practice in debate and evolution*. New York: Greenwood Publishing Group.
- Green, J. A. (2010). Passportisation, peacekeepers and proportionality: the Russian claim of the protection of nationals abroad in self-defence. İçinde J. A. Green and C. P. M. Waters (Eds.), *Conflict in the Caucasus implications for international legal order* (s. 54-80). Palgrave Macmillan.
- Harvey, D. (2007). In what ways is ‘the new imperialism’ really new?. *Historical Materialism*, 15(3), 57-70. <https://doi.org/10.1163/156920607x225870>
- Hill, C. (2018). *Reformation to industrial revolution 1530 - 1780* (3. bs.). London and New York: Verso.
- International Court of Justice. (2010, July 22). *Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo. Advisory opinion*. Erişim adresi: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/141/16012.pdf>
- İngiliz yargısı, Venezuela altınlarının Maduro yönetimine verilmesini reddetti. (2022, Temmuz 29). Euronews. <https://tr.euronews.com/2022/07/29/ingiliz-yargisi-venezuela-altinlarinin-maduro-yonetimine-verilmesini-reddetti> (Erişim tarihi: 20.11.2023).
- Jackson, R. H. (1990). *Quasi-states sovereignty, international relations and the Third World*. Cambridge University Press.
- Kautsky, K. (1970). Ultra-imperialism. *New Left Review*, 59, 41-60.
- Korotkyi, T. and Hendel, N. (2018). The legal status of the Donetsk and Luhansk “peoples’ republics”. İçinde S.Sayapin and E. Tsybulenko (Eds.), *The use of force against Ukraine and international law* (s. 145-170). The Hague: TMC Asser Press.
- Koskenniemi, M. (2011). *The politics of international law*. Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing.
- Kramer, M. (t.y.). *The transfer of the Crimea from Soviet Russia to Soviet Ukraine, 1954. Wilson Center*. No. 47. Erişim adresi: <http://www.wilsoncenter.org/publication/why-did-russia-give-away-crimeasixty-years-ago>

- Lawrence, T. J. (1923). *The principles of international law*. DC Heath & Company.
- Lenin, V. I. (1995). *Doğu'da ulusal kurtuluş hareketleri* (Çev. T. Ağaoğlu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Lenin, V. I. (2009). *Emperyalizm: kapitalizmin en yüksek aşaması*. Ankara: Sol Yayınları.
- Luxemburg, R. (2003). *The accumulation of capital* (Çev. A. Schwarzschild). London and New York: Routledge.
- Marx, K. (2003). *Kapital kapitalist üretimin eleştirel bir tahlili - I. cilt* (Çev. A. Bilgi) (3. bs.). Eriş Yayınları.
- Miéville, C. (2005). *Between equal rights: a marxist theory of international law*. Leiden: Brill Academic Publishers.
- Montevideo Convention on the right and duties of states. (1933, December 26). Erişim adresi: <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.xml>
- Neff, S. C. (2003). A short history of international law. İçinde M. D. Evans (Ed.), *International law* (s. 31-58). Oxford University Press.
- Neocleous, M. (2012). International law as primitive accumulation; or, the secret of systematic colonization. *The European Journal of International Law*, (23)4, 941-962. <https://doi.org/10.1093/ejil/chs068>
- Özdemir, A. M. (2011). *Güç, buyruk, düzen*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Özdemir, A. M. (2014). *Kolektif emperyalizm*. İçinde A. M. Özdemir (Der.), *Mağribden maşrika dönüşümün ekonomi politiği* (s.29-92). Ankara: İmge Kitabevi.
- Öztürk, Ö. (2006). Emperyalizm kuramları ve sermayenin uluslararasılaşması. İçinde D. Yılmaz, F. Akyüz, F. Ercan, K. R. Yılmaz, T. Tören, Ü. Akçay (Der.), *Kapitalizmi anlamak* (s. 213-277). Ankara: Dipnot.
- Panitch, L. ve Gindin, S. (2004). Global capitalism and American empire. *Socialist Register*, 4, 1-42. Erişim adresi: <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5809/2705>
- Pazarcı, H. (2019). *Uluslararası hukuk dersleri III. kitap* (6. bs.). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Putin expands fast-track Russian citizenship to all of Ukraine. (2022, July 11). Aljazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2022/7/11/putin-expands-fast-track-russian-citizenship-to-all-of-ukraine> (Erişim tarihi: 20.11.2023).
- Radan, P. (2002). *The break-up of Yugoslavia and international law*. London and New York: Routledge.
- Raic, D. (2002). *Statehood and the law of self-determination*. The Hague / London / New York: Kluwer Law International.
- Roth, A. (2022, February 17). *What is the background to the separatist attack in East Ukraine?*. Guardian. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/world/2022/feb/17/what-is-the-background-to-the-separatists-attack-in-east-ukraine>

- Ryngaert, C. and Sobrie, S. (2011). Recognition of states: international law of realpolitik? *Leiden Journal of International Law*, 24, 467-490. <https://doi.org/10.1017/S0922156511000100>
- Shaw, M. N. (2018). *Uluslararası hukuk* (Çev./Ed. İ. Kaya vd.) (8. bs.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Sune, E. (2017). Emperyalizm kuramları ve uluslararası ilişkiler. İçinde F. Yalvaç (Der.), *Tarihsel materyalizm ve uluslararası ilişkiler: temel tartışmalar ve kavramlar* (s. 83-118). Ankara: İmge Kitabevi.
- Talmon, S. (2005). The constitutive versus the declaratory theory of recognition. tertium non datur?. *British Yearbook of International Law*, 75(1), 101-181. <https://doi.org/10.1093/bybil/75.1.101>
- The Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation. (2008, August 26). Statement by the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Erişim adresi: https://mid.ru/en/press_service/spokesman/official_statement/1600343/
- US Department of States Archieve. (2008, February 18). *U.S. recognizes Kosovo as independent state*. Erişim adresi: <https://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2008/02/100973.htm>
- Wallerstein, I. (2014). *Dünya sistemleri analizi bir giriş*. İstanbul: bgst Yayınları.
- Warbrick, C. (2003). States and recognition in international law. İçinde M. D. Evans (Ed.), *International law* (s. 205-267). Oxford University Press.
- Wilson, G. (2009). Self-determination, recognition and the problem of Kosovo. *Netherlands International Law Review*, 56(3), 455-481. <https://doi.org/10.1017/S0165070X09004550>
- Yavuz, T. (2021, Kasım 17). *Rusya'nın Ukrayna'nın Donbas bölgesindeki nüfuzu artıyor*. Anadolu Ajansı. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rusyanin-ukraynanin-donbas-bolgesindeki-nufuzu-artiyor/2423016>

Extended Abstract

Purpose

This study aims to explain the effects of political economy on the recognition of states. It emphasizes the importance of capitalist state transformations and its reflections on international law especially on “recognition of states” as one of the important topics of international law. In international law, recognition is very important for the admission of states as well as newly emerging or newly independent entities or separatist claims into the international system. By highlighting the importance of recognition process, this study aims to show the differences in practice and theory once again. In addition to all these, it aims to provide information about the recent claims in Donbas region and their legal juridical status. Thus, the importance of recognition in the context of imperialist policies will be revealed.

Design and Methodology

The research study was conducted using the qualitative research method of “secondary data analysis” through deductive reasoning. The sources used in the study include books on international law and agreements (such as Montevideo Convention, UN Charter etc.), research reports from International Law Association, articles by field experts and international lawyers, decisions by the International Court of Justice (ICJ) on the subject and the opinions of the Badinter Arbitration Committee of the European Political Community. For political economic periodization of international law, Chimni’s 2017 book was used. In addition, the books or articles of other authors (such as Anghie, Miéville, Koskenniemi) belonging to critical thinking were utilized.

The selected sources encompass a wide range of materials, including scholarly works, institutional reports, and judgments issued by international courts. This approach ensures the inclusion of diverse perspectives and a comprehensive analysis of the subject matter. The analysis is based on the interpretation and synthesis of existing information, enabling a comprehensive examination of the research topic within the scope of the available secondary data.

First, the historical transformations of international law are analysed together with the changes in capitalist modes of production. Then the role of the ‘recognition’ in these processes is shown. Second, the interpretative approach will be reinforced by using Kosovo and Donetsk and Lugansk. In this framework, the post-Cold War legitimization of Kosovo’s recognition as remedial secession is chosen to illustrate the transformations in the doctrine of recognition. Thus, the weakness of the doctrinal theories of recognition will be seen once again with this example. Secondly, the current situation in Donbas region will be used to show the close relationship between imperial policies and recognition. By following a critical perspective throughout the study, the political economy axis of the subject will be strengthened with these examples.

Findings

In the literature, two main approaches, namely declaratory and constitutive, are referred in the theoretical explanations of recognition. While the declaratory theory argues that recognition by other states does not create a condition for the existence of a state, the constitutive theory considers the recognition of a state as the vital element of its international legal personality. Beyond these two, the recognition of states continues to constitute a controversial issue in international law. Indeed, recent developments have brought the debate on the recognition of states back to surface and have reflected the differences in practice and theory. Starting with the admission of former Soviet states to the international community, debates reached the highest point during

the Yugoslavia's disintegration process. New conditions imposed on the states, seceded from Yugoslavia raised doubts about the declaratory nature of recognition, which was dominant in theory, and strengthened the hand of the constitutive theory. On the other hand, in literature, many studies on recognition have focused on whether recognition is constitutive or declaratory, which has pushed the practical dimension of recognition into background. However, in practice, the recognition of states is not a simple process as it seems. It has political-economic meanings as well as legal ones. For this reason, the transformations that the capitalist state form has undergone from past to present, together with its reflections in international law, have a great impact on the issue of recognition as well. The unilateral secession of Kosovo from Serbia has revealed this aspect of recognition, in other words, its connection with imperialist policies. The developments in Donetsk and Luhansk, which are among the current issues on the international agenda today, are also the result of imperialist policies based on the Kosovo example. As the Western states did in Kosovo, the notion of recognition was used by Russia in Ukraine to realize its regional interests. Moreover, the method of resorting to the law of occupation, which was more frequently used by US imperialism after the September 11 attacks, has been used by Russia in Ukraine in order to reassert its regional power.

Research Limitations

Recognition of states is one of the most complex issues of international law. Due to the complex nature of international relations, it is very difficult to set a standard for recognition process and criteria for statehood. In order to understand the recognition of states, it is necessary to examine the entity called the state. However, the aim of the study is not to provide a conceptual definition of what the state is, but to show the place of international law in the connection of the so-called state structure with capitalist relations of production and to indicate its relationship with the issue of recognition. For this reason, theories of the state will not be examined in detail, but rather the impact of imperialist policies on the issue of recognition will be focused. The use of recognition in imperialist policies will be explained through the recent developments in the Donbas region.

Implications

In parallel with the transformations in international law, the recognition of newly established states has become very important for these states to have rights and obligations in the international arena.

Recent developments in the international arena have revealed that recognition, which is basically an international law concept, also has a political economy dimension. The relationship of this issue with the state and its role in capitalist production processes is ignored.

It is not always possible for a political community that meets the conditions for statehood to be automatically recognized as a state. The degree of articulation of the state in question with capitalist relations of production or the reflections of imperialist policies on the relevant state affect the recognition process. At this point, discourses such as the rule of law, democracy, human rights and the sanctity of property, which are frequently heard in the international arena, are used for recognition.

Originality/Value

Looking at the literature it is seen that studies on recognition are mostly theoretical in nature by utilizing the international law, and lack of the political economy perspective. They generally focus on the legal dimension

of recognition, while the explanations regarding its theoretical dimension are based on the dominant paradigm and remain only descriptive in nature. However, it is known that the notion of recognition has changed its form in connection with the elements brought by the current neo-liberal order. This study aims to contribute to the literature by providing a critical perspective in the context of political economy or by drawing more attention to the political economy dimension of the issue. In order to understand the nature of international relations, it is necessary to analyse not only the situations arising from power relations but also all social processes arising from relations of production.

Relationship between the nation states and the social formations, the transformations created in the state apparatus by the reproduction of these relations in connection with the global system, and the reflection of this in international arena, especially in international law, should not be ruled out while explaining the issue of recognition.

Araştırmacı Katkısı: şaduman Ceren MABOÇOĞLU (%100).

Ham Petrol Fiyatları ve Gıda Dış Ticaretinin Reel Döviz Kuru Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği¹

Yılmaz KÖPRÜCÜ²

Başvuru Tarihi: 26.12.2023

Kabul Tarihi: 06.06.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu makalenin amacı, petrol fiyatları, gıda dış ticareti ve döviz kurları arasındaki ilişkiyi otoregresif dağıtılmış gecikme modeliyle (ARDL) incelemektir. Çalışmada 1960-2021 dönemi için Türkiye ekonomisinde döviz kuru, petrol fiyatları, satın alma gücü paritesi ve gıda ticaretine ilişkin yıllık veriler kullanılmıştır. Tahmin sonuçlarına göre, petrol fiyatları ve gıda dış ticareti ile döviz kurları arasında eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur. Uzun dönemde petrol fiyatlarının yükselmesi ve gıda ithalatının artması, ulusal paranın değer kaybetmesine neden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru, Petrol Fiyatları, Gıda Dış Ticareti, ARDL, Türkiye

Atıf: Köprücü, Y. (2024). Ham petrol fiyatları ve gıda dış ticaretinin reel döviz kuru üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 751-768.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ykoprucu@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9539-7957

The Effects of Crude Oil Prices and Foreign Trade in Foods on Real Exchange Rate: The Case of Türkiye

Yılmaz KÖPRÜCÜ³

Submitted by: 26.12.2023

Accepted by: 06.06.2024

Article Type: Research Article

Abstract

The aim of this article is to examine the relationship among oil prices, foreign trade in foods and exchange rate with the Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL). The study uses annual data on exchange rate, oil prices, purchasing power parity, and food trade in the Turkish economy between 1960 and 2021. According to the estimation results, there is a cointegration relationship among oil prices, foreign trade in foods and exchange rate. In the long run, the rises in oil prices and food imports cause the national currency to depreciate.

Keywords: Exchange Rate, Oil Prices, Foreign Trade in Foods, ARDL, Türkiye

³ Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, ykoprucu@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9539-7957

Giriş

Döviz kuru, hem dış ticaretin önemli bir belirleyicisi hem de finansal piyasalar için değerli bir yatırım aracıdır. Döviz piyasalarının en önemli fonksiyonu, uluslararası ticaretin ve sermaye akışının sağlanmasıdır. Döviz kurları uluslararası ticaretten yabancı yatırımlara kadar çok çeşitli ekonomik faaliyetleri etkilemesi nedeniyle, küresel ekonomide hayati öneme sahiptir. Örnek vermek gerekirse, iki ülke arasındaki mal ve hizmet ticaretinde ortaya çıkan maliyetleri belirlemektedir. Bunun yanı sıra, kurdaki dalgalanmalar ülkelerin enflasyon düzeylerini ve yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyebilmektedir. Ayrıca, istikrarlı döviz kurları, uzun vadeli iktisadi planlama ve büyüme için büyük önem arz eden genel ekonomik istikrara katkıda bulunmaktadır. Önemli miktarda döviz borcu bulunan ülkelerin, döviz kuru değişimlerine karşı duyarlı olması da döviz kurunun önemine açıkça vurgu yapmaktadır. Küresel piyasalarda, ülkelerin rekabet edebilirliğini belirlemesi yönünden de etkili bir faktör olduğu yadsınmaz.

Günümüzde petrol, ülkelerin reel ekonomisi ve finansal piyasaları üzerinde önemli etkiler yapan doğal ve yenilenemeyen bir kaynaktır. Ekim 1973 tarihinde patlak veren petrol krizi, özellikle petrole bağımlı gelişmiş ülke sanayilerini derinden etkilediği ifade edilmektedir. Kazgan (2013)'ün de dile getirdiği üzere, 1971 yılında doların altın paritesinden ayrılması ile birlikte çevrilgenliği (konvertibilite) bulunan paralar serbest dalgalanmaya bırakıldı. Bununla birlikte, hammaddeler konusunda spekülasyon hareketleri yaşanmış ve hammadde fiyatlarında hızlı artışlar görülmüştür. Bu çerçevede, petrol fiyatları uluslararası piyasalarda takip edilen önemli bir göstergesi haline gelmiştir. Benzer şekilde, Covid-19 süreci ile başlayan ve son dönemlerde de etkisini arttıran enerji darboğazları, uluslararası üretim seviyelerini derinden etkilemektedir. Bu nedenle, döviz kurları ve petrol fiyatlarındaki değişimler, ekonomik faaliyetlerle yakından ilgili olup, araştırmacılar için de popüler araştırma konularından birisidir.

1973 yılında yaşanan petrol krizi sonucunda, döviz kurları ile petrol fiyatları arasındaki ilişkinin analizi, önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. Enerji fiyatlarının artışı, enerji ihracatı yapan ülkenin ulusal parasının değer kazanmasına neden olurken, ithal eden ülkenin ulusal parasının değer kaybetmesini beraberinde getirmektedir (Ayhan ve Abdullazade, 2021). Gıda dış ticareti de benzer şekilde, ulusal paranın değeri üzerinde etki gösterebilmektedir. Bu çerçevede, Türkiye'nin özellikle tahıl ithalatı eleştirileri dikkat çekicidir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2023 yılı verilerine göre, Türkiye'nin tarım, gıda ve içecek sektörünün ihracatı 26.5 milyar dolar iken, ithalatı ise 21.1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Bu çalışmanın amacı, petrol fiyatları ve gıda dış ticaretinin döviz kuru üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Literatürde yer alan çalışmalar göstermektedir ki, petrol fiyatlarındaki artışlar iktisadi daralmalara, enflasyonun yükselmesine ve dış ticaret açıklarının yaşanmasına neden olabilmektedir (Reboredo, 2012; Bayramoğlu, Bayramoğlu ve Ergün, 2019). Bu nedenle, araştırmacılar için petrol fiyatları ile döviz kuru arasındaki ilişkinin incelenmesi önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. Ekonometrik modelin kurulumunda, iktisat teorisi çerçevesinde, satın alma gücü paritesi yaklaşımı dikkate alınmıştır. Tahmin sonuçları, kurlar üzerinde etkili olan makro iktisadi değişkenlerin daha iyi anlaşılması konusunda yardımcı olmaktadır. Alan yazınındaki çalışmalarda, satın alma gücü paritesinin dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu çalışmada ise satın alma gücü paritesi değişkeni modele eklenerek, tahmin yapılmıştır. Bu yönüyle, çalışmanın küçük de olsa bir katkısı olduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın planı şu şekildedir: Sonraki bölümde döviz kuru değişimlerini açıklayan teoriler ve kısa bir literatür özeti verilmiştir. Ardından, veri ve ekonometrik yöntemle ilişkin bilgiler ve uygulama bulguları sunulmuştur. Çalışmanın sonucu ise son bölümde ele alınmıştır.

Döviz Kuru Değişimlerini Açıklayan Teoriler

1973 yılında sanayileşmiş ülkelerin ulusal paralarını dalgalanmaya bırakmalarından sonra döviz kurlarının değişimini açıklamaya yönelik çalışmalar önem kazanmıştır. Bu çerçevede, döviz kurlarının değişimini veya oluşumunu açıklamaya yönelik teoriler şu şekilde özetlenebilir (Seyidoğlu, 2007, s. 378-393):

Dış Ticaret Akımları Yaklaşımı:

Bu teoriye göre, bir ülkenin ulusal parasının değerini o ülkenin mal ithalatı ve ihracatı belirlemektedir. Eğer mal ihracatı mal ithalatından büyükse (dış ticaret fazlası), o ülkenin ulusal parası değer kazanmaktadır. Dış ticaret açığı durumunda ise söz konusu ülkenin ulusal parası değer kaybetmektedir. Bu teoriye göre bir ülkenin mal ve hizmet ihracatı ve ithalatına etki eden etkenler, ulusal paranın dış değerinde de etki göstermektedir.

Satınalma Gücü Paresi Yaklaşımı:

Satınalma gücü paritesi, tek fiyat kanunu ile yakından ilgili olup döviz piyasalarına uygulanmış şeklidir. Tek fiyat kanunu, ticareti yapılan bir mal veya hizmetin cari döviz kuru üzerinden belirli bir ulusal paraya çevrilmiş fiyatının her ülkede aynı olması anlamına gelmektedir. Bu kanun, uluslararası arbitraj faaliyetlerinin bir neticesidir. Satın alma gücü paritesi, mutlak ve göreceli satınalma gücü paritesi olarak iki şekilde ele alınmaktadır. Mutlak satın alma gücü paritesine göre, bir ülkedeki fiyat seviyesi mevcut döviz kuru üzerinden başka bir ülkenin parasına çevrildiğinde aynı olması anlamına gelmektedir. Göreceli satınalma paritesi yaklaşımına göre ise, fiyat ve döviz kurunun mutlak büyüklüğü yerine göreceli değişimleri dikkate alınmaktadır. Yani, döviz kurlarındaki değişim ülkeler arasındaki enflasyon düzeylerine bağlı olmaktadır. Bir ulusal ekonomideki enflasyon ne kadar yüksekse, döviz kurunun da o düzeyde yükselmesi beklenmektedir.

Parasalıcı Yaklaşım ve Döviz Kurlarının Belirlenmesi:

Bu yaklaşımın temel amacı, dış dengeyi sağlama konusunda bir açıklama yapmaktır. Bunun yanı sıra, döviz kurlarının belirlenmesi konusunda da bir açıklama getirmektedir. Şöyle ki, bir mal veya hizmetin fiyatının, o mal veya hizmetin arz ve talebine göre belirlenmesine dair ilke, ulusal paralar için de söz konusudur. Döviz kurlarının da bir fiyatı ifade etmesi nedeniyle, kurların oluşumu da ulusal paranın arz ve talebe bağlı olduğu anlamına gelmektedir.

Portfolyo Dengesi Yaklaşımı:

Bu yaklaşım, döviz kurlarında yaşanan dalgalanmaları yabancı menkul kıymetlerin arz ve talebindeki değişimlerle açıklamaya çalışmaktadır. Şöyle ki, bireyler servetlerini bazı mali varlıklar arasında dağıtmaktadırlar. Bunun temel amacı, bugünün tüketimini geleceğe aktarmaktır. Bu çerçevede, tahvil, hisse senedi vb. mali varlık alımına giderler.

Literatür Taraması

1973 yılında yaşanan petrol krizinin ardından araştırmacıların ilgisi, petrol fiyatları analizlerine kaymıştır. Böylece petrol fiyatlarındaki değişimler incelenmeye ve makroekonomik değişkenler üzerindeki etkileri gözlenmeye başlamıştır (Göcekli, 2016). Bu nedenle, petrol fiyatları ile döviz kurları arasındaki ilişkinin incelendiği geniş bir literatür bulunmaktadır.

Bu çalışmalar yürütülürken, farklı ekonometrik yöntemler kullanılmıştır. Bunlardan birincisi, eşbütünleşme yaklaşımıdır. Yılmaz ve Altay (2016) ham petrol fiyatları ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi, ARDL yöntemiyle analiz etmişlerdir. Bunun yanı sıra, nedensellik testi de yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Ayrıca uzun dönem analiz sonuçları, petrol fiyatlarının döviz kuru üzerinde negatif etkisi olduğunu göstermektedir. Şit ve Alancioğlu (2019) Türkiye ekonomisi için dünya petrol

fiyatları ile döviz kuru ilişkisini eşbütünleşme yaklaşımları ile test etmişlerdir. Bulgulara göre, seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı ve nedenselliğin yönü petrol fiyatlarından döviz kuru yönünde olduğu vurgulanmıştır. Ayhan ve Abdullazade (2021), Türkiye ekonomisinde petrol ve altın fiyatlarının döviz kuru üzerindeki etkisini araştırmışlardır. ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmada, petrol fiyatlarının döviz kuru üzerinde negatif bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sizer (2023) de Türkiye'ye ilişkin araştırmasında, Fourier ADL eşbütünleşme testini kullanmış ve petrol fiyatları ile reel döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı yönünde bir kanıt bulmuştur. Altumur (2023) de benzer şekilde, Türkiye için petrol fiyatları, enflasyon ve döviz kuru arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit etmiştir.

Kullanılan diğer bir yöntem ise nedensellik yaklaşımlarıdır. Adıgüzel, Bayat ve Kayhan (2016) petrol fiyatlarından döviz kuruna doğru asimetrik nedenselliğin varlığı yönünde kanıt bulmuşlardır. Kaplan ve Yapraklı (2017), altın ve petrol üretimi yapılan 7 ülkede (Meksika, Brezilya, Rusya, Endonezya, Avustralya, Çin ve ABD) altın-petrol paritesi ve reel döviz kuru arasındaki nedenselliği araştırmışlardır. Nedensellik yöntemi kullanılan çalışmada Brezilya, Rusya ve Çin ekonomilerinde altın-petrol paritesi ile reel döviz kuru arasında tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Sonuç itibarıyla, çalışma özelinde elde edilen sonuçların teorik beklentilerle her zaman uyumlu olmayabileceği vurgulanmıştır. Bayramoğlu ve diğerleri (2019) Euro/Dolar kuru ile petrol fiyatları arasındaki ilişkiyi nedensellik testleri ile analiz etmişlerdir. Döviz kuru ile petrol fiyatları arasında doğrusal bir nedensellik ilişkisi bulunamamış olup, petrol fiyatındaki negatif şoklardan döviz kurundaki pozitif şoklara doğru ve döviz kurundaki pozitif şoklardan petrol fiyatındaki negatif şoklara doğru nedenselliğin varlığı gözlenmiştir. Yaman (2021) de petrol fiyatları ile döviz kuru arasındaki nedenselliği, asimetrik yaklaşımla incelemiştir. Bulgular, pozitif ve negatif bileşenlerde petrol fiyatlarından döviz kuru yönünde bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Büberkökü (2021) ise gelişen ve gelişmekte olan ülke ekonomileri için reel efektif döviz kurları ile reel petrol fiyatları arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisini tespit etmiştir. Sertkaya ve Yaman Songur (2023) Türkiye'de döviz kuru üzerinde etkili olan ekonomik faktörleri incelemiştir. Tahmin sonuçları, petrol fiyatlarının döviz kurunun nedeni olmadığını göstermektedir.

Terzioğlu (2018) Türkiye özelinde, petrol fiyatları ile döviz kuru arasındaki olası bir ilişki için Markov geçiş vektör hata düzeltme modelini kullanmıştır. Etki-tepki fonksiyonları ile elde edilen bulgulara göre, yüksek oynaklık dönemlerinde petrol fiyatlarında meydana gelen bir şok döviz kuru üzerinde negatif bir etki yapmaktadır. Buna karşın, düşük oynaklık dönemlerinde ise bir ilişki bulunamamıştır. Kızılkaya (2021) Türkiye'de petrol fiyatları ile reel döviz kuru serileri arasındaki olası asimetrik nedensellik ilişkisini Fourier Toda-Yamamoto yöntemi ile araştırmıştır. Sonuçlar, simetrik nedensellik ilişkisinin olmadığına, ancak pozitif petrol fiyatı şoklarından pozitif reel döviz kuru şokları yönünde, tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığına işaret etmektedir.

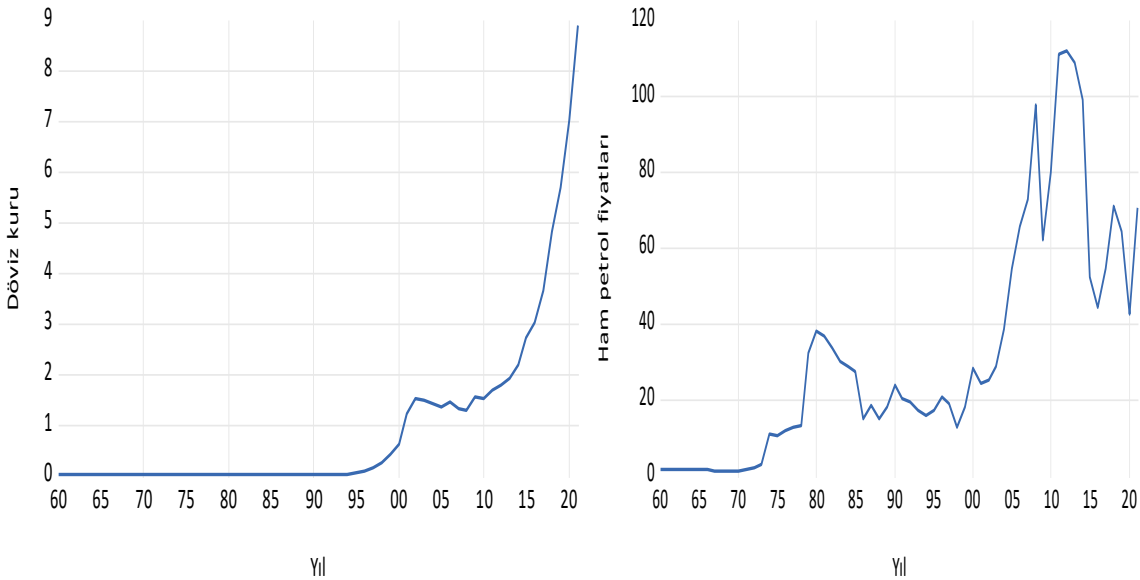
Uluslararası literatürde ise, Huang ve Feng (2007) petrol fiyat şokunun Çin'in reel döviz kurunun trend hareketlerini ne ölçüde etkilediğini ortaya koyma amacındadır. Nominal şokların aksine, reel şokların reel döviz kurundaki değişimlerde daha baskın olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Reboredo (2012) petrol fiyatları ile döviz kurunun olası birlikte hareket etme davranışlarını copula yaklaşımı ile incelemiştir. Çalışmanın amacı, petrol fiyatları ile döviz kurları arasındaki üst ve alt kuyruk bağımlılığını belirlemek ve petrol şoklarının ABD dolarının değer kaybıyla kısmen dengelenip dengelenemeyeceğini değerlendirmektir. Analiz sonuçlarına göre, petrol fiyatları ile döviz kuru birlikte hareket etmektedir. Bal ve Rath (2015) doğrusal ilişkinin aksine, petrol fiyatları ile döviz kuru arasında doğrusal olmayan nedensel ilişkinin analizini gerçekleştirmişlerdir. Bulgular, petrol fiyatının doğrusal olmamasının kur rejimlerinden bağımsız olarak döviz kurunu etkilediğini göstermektedir.

Veri

İktisadi veriler genellikle doğrusal olmayan ilişkiler sergilemektedir. Doğal logaritma almak, bu ilişkileri doğrusal hale getirmekte ve ekonometrik verilerde kullanımı daha kolay ve anlaşılır kılmaktadır. Bu nedenle, tüm değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır. Kapsamı ise 1960-2021 dönemidir. $l_{kur_{reel}}$ reel döviz kurunu, $l_{f_{petrol}}$ Brent reel ham petrol fiyatlarını, l_{sgp} satın alma gücü paritesini, l_{xm} ($\frac{ihracat+ithalat}{GSYH}$) dışa açıklığı, $l_{gıda_{ith}}$ gıda ithalatının toplam ithalat içindeki payını ve $l_{gıda_{ihr}}$ ise gıda ihracatının toplam ihracat içindeki payını ifade etmektedir. Satın alma gücü paritesi Türkiye ve ABD tüketici fiyat endekslerinin oranı olarak tanımlanmıştır. Dışa açıklık değişkeni de ihracat ve ithalat değerlerinin toplamının milli gelire oranlanması şeklinde oluşturulmuştur. Veriler *Penn World Table* ve *WDI (World Development Indicators)*'dan temin edilmiştir. Bu değişkenlere ilişkin özet istatistikleri *Tablo 1*'de verilmiştir. Şekil 1'de 1960-2021 dönemi için döviz kuru ve ham petrol fiyatlarının seyri verilmiştir. Özellikle 2010 sonrasında her iki serinin artış trendi dikkat çekicidir. Buna göre, ham petrol varil fiyatlarının ortalama değeri yaklaşık olarak 39 dolar iken, en yüksek fiyatı ise 102 dolar seviyesindedir. Şekil 1'de de görüldüğü üzere, petrol fiyat serilerinde kırılmalar söz konusudur. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisi nedeniyle (sokağa çıkma yasakları, uçuş yasakları, hava ve kara yollarının kullanımında düşüş gibi) petrole olan talep azalmış ve ham petrol fiyatları düşmüştür. Dolar kurunun da 2013 sonrası dönemde yükselişe geçtiği görülmektedir.

Tablo 1
Özet İstatistikler

Değişkenler	N	Ort.	S.H.	Min.	Maks.
kur	59	1.002	1.807	0.000009	8.893
f_{petrol}	59	38.833	27.574	5.212	101.625
sgp	59	0.433	0.654	0.00004	2.533
xm (%)	59	34.255	17.808	8.333	70.834
$gıda_{ith}$ (%)	59	4.911	2.523	0.872	13.816
$gıda_{ihr}$ (%)	59	29.188	19.112	8.108	66.992

Şekil 1. Döviz Kuru ve Ham Petrol Fiyatlarının Gelişimi

Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen otoregresif dağıtılmış gecikme modeli (ARDL) kullanılmıştır. Bu yaklaşımın tercih edilme nedeni, farklı durağanlık düzeylerine sahip serilerle çalışılmasına izin vermesidir (I(0) ve I(1)). Ayrıca ARDL modelinin uzun dönem esneklikleri ve kısa dönem dinamiklerini de vermesi yöntemin önemini göstermektedir. Bunun yanı sıra, tek değişkenli yöntemlerin aksine, bu yaklaşım çok değişkenli modellerin kurulabilmesine olanak tanımaktadır.

p_y gecikmeli bağımlı değişken ve q_i gecikmeli bağımsız değişken ve $i = 1, 2, \dots, k$, içeren genel bir ARDL(p_y, q_i) modeli aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$y_t = \pi_0 + \sum_{j=1}^{p_y} \pi_j y_{t-j} + \sum_{i=1}^k \sum_{j=0}^{q_i} \alpha_{ij} x_{it-j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$\{\varepsilon_t\} \sim (0, \sigma^2)$ serisel korelasyon olmayan bir hata sürecidir. Bu modele ilişkin hata düzeltme mekanizması ise,

$$\Delta y_t = c + \lambda y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \rho_i x_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_y-1} \gamma_j \Delta y_{t-j} + \sum_{i=1}^k \sum_{j=0}^{q_i-1} \zeta_{ij} \Delta x_{it-j} + \varepsilon_t \quad (2)$$

burada λ parametresi, ayarlama hızı parametresi olarak bilinir ve y_{t-1} uzun dönemli dengeden sapmaların gecikmeli değerleridir.

Çok değişkenli zaman serisi, reel döviz kuru ($l_{kur_{reel}}$), reel petrol fiyatları ($l_{f_{petrol}}$), satın alma gücü paritesi (l_{sgp}), dışa açıklık (l_{xm}), gıda ithalatının toplam ithalat içindeki payı ($l_{gıda_{ith}}$) ve gıda ihracatının toplam ihracat içindeki payı ($l_{gıda_{ihr}}$) için otoregresif dağıtılmış gecikme modeli, ARDL (p, q) şu şekilde yazılabilir (Pesaran ve diğerleri, 2001):

$$l_{kur_{reel}} = f(l_{f_{petrol}}, l_{sgp}, l_{xm}, l_{gıda_{ith}}, l_{gıda_{ihr}}) \quad (3)$$

Denklem 3 aşağıdaki gibi iki ayrı model olarak yazılabilir:

Model 1:

$$l_{kur_{reel}} = \beta_0 + \beta_1 l_{f_{petrol}} + \beta_2 l_{sgp} + \beta_3 l_{xm} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Model 2:

$$l_{kur_{reel}} = \gamma_0 + \gamma_1 l_{f_{petrol}} + \gamma_2 l_{sgp} + \gamma_3 l_{gıda_{ith}} + \gamma_4 l_{gıda_{ihr}} + \mu_t \quad (5)$$

Model 1’de petrol fiyatları, satın alma gücü paritesi ve dışa açıklık değişkenlerinin döviz kuru üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Model 2’de ise dışa açıklık değişkeni yerine gıda ihracat ve ithalatı değişkenleri kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönem esnekliklerinin elde edilebilmesi için temel ARDL modeli şu şekilde yazılabilir:

$$l_{kur_{reel}_t} = \beta_0 + \Sigma \beta_1 l_{kur_{reel}_{t-i}} + \Sigma \beta_2 l_{f_{petrol}_{t-i}} + \Sigma \beta_3 l_{sgp_{t-i}} + \Sigma \beta_4 l_{xm_{t-i}} + \varepsilon_{1t} \quad (6)$$

$$l_{kur_{reel}_t} = \gamma_0 + \Sigma \gamma_1 l_{kur_{reel}_{t-i}} + \Sigma \gamma_2 l_{f_{petrol}_{t-i}} + \Sigma \gamma_3 l_{sgp_{t-i}} + \Sigma \gamma_4 l_{gıda_{ith}_{t-i}} + \Sigma \gamma_5 l_{gıda_{ihr}_{t-i}} + \varepsilon_{1t} \quad (7)$$

Denklem 6 ve Denklem 7'deki değişkenler arasındaki kısa dönem dinamiklerini tahmin etmek için hata düzeltme modeli aşağıda verilmiştir:

$$\Delta lkur_{reel_t} = \delta_0 + \Sigma \delta_1 \Delta lkur_{reel_{t-i}} + \Sigma \delta_2 \Delta l f_{petrol_{t-i}} + \Sigma \delta_3 \Delta l sgp_{t-i} + \Sigma \delta_4 \Delta l xm_{t-i} + \epsilon_{1t} \quad (8)$$

$$\begin{aligned} \Delta lkur_{reel_t} = \theta_0 + \Sigma \theta_1 \Delta lkur_{reel_{t-i}} + \Sigma \theta_2 \Delta l f_{petrol_{t-i}} + \Sigma \theta_3 \Delta l sgp_{t-i} + \Sigma \theta_4 \Delta l gıda_{ith_{t-i}} \\ + \Sigma \theta_5 \Delta l gıda_{ihr_{t-i}} + \epsilon_{1t} \end{aligned} \quad (9)$$

Denklem 8 ve denklem 9'da l doğal logaritmayı, Δ fark modellerini ifade etmektedir. δ_0 ve θ_0 modeldeki sabitler olup, δ_i ve θ_i katsayıları ise parametre tahminlerini göstermektedir. Değişkenler arasındaki olası uzun dönem ilişkinin tespit edilebilmesi için sınır testi yapılmıştır. Bununla birlikte, eşbütünleşmenin olmadığını ifade eden boş hipoteze karşı, alternatif hipotez test edilmiştir. Hesaplanan F-istatistik değerleri, Pesaran ve diğerleri (2001) tarafından önerilen kritik değerlerle karşılaştırılmaktadır. F-istatistik değeri üst kritik sınır değerini aştığında, eşbütünleşmenin olmadığını ifade eden boş hipotez reddedilmektedir. F-istatistik değeri alt kritik sınır değerinin altında kaldığında ise eşbütünleşmenin olmadığını ifade eden boş hipotez reddedilememektedir. Bu da değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunmadığını ifade etmektedir. Ayrıca, F-istatistiği alt ve üst kritik sınır değerleri arasında kalması durumunda ise, analiz sonuçsuz kalmaktadır.

Bulgular ve Tartışma

Değişkenlerin durağanlık seviyelerini tespit edebilmek için Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Zivot-Andrews birim kök testleri yapılmıştır (bkz. Tablo 2). Değişkenlerin düzey ve birinci farkları üzerinde söz konusu birim kök testleri uygulanmıştır. Test istatistikleri kritik değerlerle ($K.D$) karşılaştırılarak, durağanlık dereceleri belirlenmektedir. Reel döviz kurları, reel ham petrol fiyatları, dışa açıklık ve gıda ihracatı değişkenlerinin birinci farkları durağandır ($I(1)$). Ancak satın alma gücü paritesi ve gıda ithalatı değişkenlerinin ise düzey değerleri durağandır ($I(0)$).

Tablo 2
Birim Kök Test Sonuçları

Değişke n	ADF Testi				Zivot Andrews Testi				Karar
	Düzye		1. Fark		Düzye		1. Fark		
	Test ist.	%5 K.D	Test ist.	%5 K.D	Test ist.	%5 K.D	Test ist.	%5 K.D	
<i>lkur_{reel}</i>	-1.45 ⁰ (0)	-1.95	-7.88 ⁰ (0)	-1.95	-3.09 ⁰ (0)	-4.80	-8.77 ⁰ (0)	-4.80	I(1)
	-1.06 ¹ (0)	-2.91	-8.21 ¹ (0)	-2.91	-3.57 ¹ (0)	-4.42	-8.68 ¹ (0)	-4.42	
	-1.57 ² (0)	-3.49	-8.48 ² (0)	-3.49	-3.51 ² (0)	-5.08	-9.08 ² (0)	-5.08	
<i>lf_{petrol}</i>	0.78 ⁰ (0)	-1.95	-6.67 ⁰ (0)	-1.95	-3.98 ⁰ (0)	-4.80	-7.32 ⁰ (0)	-4.80	I(1)
	-1.30 ¹ (0)	-2.91	-6.88 ¹ (0)	-2.91	-2.97 ¹ (0)	-4.42	-7.07 ¹ (0)	-4.42	
	-1.64 ² (0)	-3.49	-6.86 ² (0)	-3.49	-3.86 ² (0)	-5.08	-7.76 ² (0)	-5.08	
<i>lsgp</i>	-1.85 ⁰ (1)	-1.94	-1.03 ⁰ (0)	-1.95	-6.88 ⁰ (1)	-4.80	-5.46 ⁰ (1)	-4.80	I(0)
	-1.18 ¹ (1)	-2.91	-1.77 ¹ (0)	-2.91	-3.81 ¹ (1)	-4.42	-3.07 ¹ (1)	-4.42	
	-2.43 ² (1)	-3.49	-1.71 ² (0)	-3.49	-6.41 ² (1)	-5.08	-5.66 ² (1)	-5.08	
<i>lxm</i>	0.56 ⁰ (0)	-1.95	-7.58 ⁰ (0)	-1.95	-3.28 ⁰ (0)	-4.80	-7.96 ⁰ (0)	-4.80	I(1)
	-1.38 ¹ (0)	-2.91	-7.64 ¹ (0)	-2.91	-2.69 ¹ (0)	-4.42	-7.69 ¹ (0)	-4.42	
	-2.11 ² (0)	-3.49	-7.57 ² (0)	-3.49	-3.61 ² (0)	-5.08	-8.23 ² (0)	-5.08	
<i>lgıda_{ith}</i>	-0.94 ⁰ (3)	-1.95	-7.18 ⁰ (2)	-1.95	-6.24 ⁰ (1)	-4.80	-7.98 ⁰ (2)	-4.80	I(0)
	-4.97 ¹ (1)	-2.91	-7.12 ¹ (2)	-2.91	-5.39 ¹ (1)	-4.42	-8.62 ¹ (2)	-4.42	
	-5.56 ² (1)	-3.49	-7.23 ² (1)	-3.49	-6.28 ² (1)	-5.08	-9.01 ² (2)	-5.08	
<i>lgıda_{ih}</i>	-2.39 ⁰ (0)	-1.95	-7.61 ⁰ (0)	-1.95	-2.94 ⁰ (0)	-4.80	-9.79 ⁰ (0)	-4.80	I(1)
	-1.06 ¹ (0)	-2.91	-8.11 ¹ (0)	-2.91	-3.01 ¹ (0)	-4.42	-9.13 ¹ (0)	-4.42	
	-1.40 ² (0)	-3.49	-8.16 ² (1)	-3.49	-3.69 ² (0)	-5.08	-9.93 ² (0)	-5.08	

Not: ADF Dickey-Fuller birim kök test istatistiğinin yanındaki üst simgeler test denklemindeki deterministik spesifikasyona işaret etmektedir. ⁰, ¹ ve ² sırasıyla, sabit terimsiz ve trendsiz, sabit terimli ve trendsiz ve hem sabit terimli hem de trendli modelleri göstermektedir. Test regresyonunda parantez içindeki gecikme sayıları Schwarz kriterine göre otomatik olarak seçilmiştir (Maksimum gecikme sayısı 6'dır). Zivot-Andrews birim kök testindeki üstimler ise ⁰, ¹ ve ² sırasıyla sabit terimdeki, trenddeki ve hem sabit terim hem de trenddeki kırılmayı göstermektedir.

Tablo 3'te ARDL eşbütünlüşme testine ilişkin sınır test sonuçları özetlenmiştir. Model 1'de döviz kuru ile petrol fiyatları, satın alma gücü paritesi ve dışa açıklık değişkenleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. F testi, %5 istatistikî anlamlılık düzeyinde üst sınır değerini aştığı için değişkenler arasında eşbütünlüşmenin olduğu yönünde kanıt bulunmuştur. Model 2'de ise dışa açıklık değişkeni yerine, gıda ithalatının toplam ithalat içindeki payı ve gıda ihracatının toplam ihracat içindeki payı kontrol değişkeni olarak kullanılmıştır. Model 2 için de eşbütünlüşmenin olmadığını ifade eden boş hipotez reddedilmiştir. Bu da seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Bu sonuçlar, literatürde yer alan ve Türkiye'ye ait verilerle analiz edilen çalışmalarla uyum göstermektedir (Ayhan ve Abdullazade, 2021; Altumur, 2023; Sizer, 2023).

Tablo 3
Eşbütünleşme için F Testi Sonuçları

Wald Testi:					
<i>Model 1:</i>					
Pesaran, Shin, and Smith (2001)					
F-ist.	Serbestlik Derecesi	Kritik Değer	Alt Sınır Değeri	Üst Sınır Değeri	Sonuç
5.21	(3, 56)	1%	4.06	5.25	Eşbütünleşme
		5%	2.96	3.91	
		10%	2.49	3.34	
<i>Model 2:</i>					
6.84	(3, 47)	1%	3.84	5.15	Eşbütünleşme
		5%	2.82	3.87	
		10%	2.37	3.32	

Tablo 4'te ARDL model tahminine ilişkin uzun ve kısa dönem esneklik tahminleri verilmiştir. Model 1'in uzun dönem tahminine göre, petrol fiyatları arttığında Türk Lirası değer kaybetmektedir. Benzer olarak, satın alma gücü paritesi ile reel döviz kuru arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Kısa dönemde de satın alma gücü paritesindeki ($D(lsgp)$) pozitif bir değişim, ulusal paranın değer kaybetmesine neden olmaktadır. Dışa açıklık değişkeninin tahmini, istatistiki olarak anlamlı olmamasına karşın, işareti negatif olarak tahmin edilmiştir. Model 2'de beklentilerle uyumlu olarak, ham petrol fiyatlarına ait katsayı tahmini pozitifdir. Türkiye ve ABD tüketici fiyat endekslerinin oranı olarak tanımlanan satın alma gücü paritesindeki pozitif bir değişim de döviz kurunun artışına, yani ulusal paranın değer kaybetmesine neden olmaktadır. Model 1'deki tahminlere benzer bir şekilde, kısa dönemde satın alma gücü paritesindeki ($D(lsgp)$) pozitif bir değişim ulusal paranın değer kaybetmesine neden olmaktadır. Gıda ithalatı değişkeni istatistiki olarak anlamlı bulunamamasına rağmen, gıda ithalatının artışı da dış ticaret akımları teorisi ile uyumlu olarak, Türk Lirası'nın ABD doları karşısında değer kaybetmesine sebep olmaktadır. Model 1 ve Model 2 için tahmin edilen hata düzeltme mekanizması (HDT) katsayıları sırasıyla, -0.389 ve -0.256 olarak tahmin edilmiştir. Hata düzeltme modeli, serilerin kısa dönemdeki hareketlerini uzun dönem dengesi ile ilişkilendirmektedir. 0 ile -1 arasında olmaları nedeniyle, hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı anlamına gelmektedir. Ek Şekil A0'da ARDL modelleri için Brown, Durbin ve Evans (1975) tarafından geliştirilen CUSUM şekilleri yer almaktadır. Bu çerçevede, ARDL modelleri ile tahmin edilen parametrelerin istikrarlı oldukları görülmektedir. Model 1 için ARCH testi değişen varyansın olmadığını, LM test sonucu da serisel korelasyonun olmadığını ifade etmektedir. RESET test sonucu da modelde yanlış tanımlama olmadığını göstermektedir. Model 2'de de değişen varyans, yanlış tanımlama, ve serisel korelasyon bulunmamaktadır. Ancak, %5 anlamlılık düzeyinde normal dağılım sağlanamamıştır.⁴

⁴ Kalıntıların normal dağılımdan sapmasının nedeni, 2021 yılındaki uç değerlerdir. 2021 yılı dışarıda bırakılıp, ekonometrik analiz tekrarlandığında bulguların benzer olduğu görülmüştür. Ayrıca, tanısal testleri de geçtiği gözlenmiştir. Bu sonuçlar raporlanmamıştır ancak istenirse paylaşılabilir.

Tablo 4
Uzun ve Kısa Dönem Katsayı Tahminleri

		Model 1		Model 2	
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata		Katsayı	Std. Hata
Uzun Dönem Tahmini					
lf_{petrol}	1.426*	0.737	lf_{petrol}	0.444	0.353
$lsgp$	1.845***	0.058	$lsgp$	3.065***	0.620
lxm	-1.588	0.950	$lgida_{ith}$	0.085	0.324
C	1.713	1.071	$lgida_{ihr}$	4.380*	2.130
			C	-4.943*	2.677
Trend		(sabit)		(sabit)	
Kısa Dönem Dinamikleri					
$D(lf_{petrol})$	-1.168***	0.249	$D(lkur_{reel(-1)})$	-0.279***	0.074
$D(lf_{petrol(-1)})$	-0.895**	0.412	$D(lkur_{reel(-2)})$	-0.185**	0.071
$D(lf_{petrol(-2)})$	-1.085***	0.362	$D(lkur_{reel(-4)})$	-0.139**	0.063
$D(lf_{petrol(-3)})$	-0.909**	0.393	$D(lkur_{reel(-5)})$	-0.107*	0.055
$D(lf_{petrol(-4)})$	-0.983***	0.323	$D(lf_{petrol(-2)})$	-0.154***	0.053
$D(lf_{petrol(-5)})$	-1.563***	0.372	$D(lf_{petrol(-3)})$	-0.101*	0.049
$D(lsgp)$	2.466***	0.188	$D(lf_{petrol(-4)})$	-0.142**	0.052
$D(lsgp_{(-1)})$	-1.098***	0.399	$D(lsgp)$	2.459***	0.145
$D(lsgp_{(-5)})$	-0.302*	0.163	$D(lgida_{ith(-1)})$	0.091***	0.028
$D(lxm)$	1.302***	0.272	$D(lgida_{ith(-5)})$	-0.101***	0.033
$D(lxm_{(-1)})$	1.118**	0.438	$D(lgida_{ihr(-1)})$	-1.092***	0.209
$D(lxm_{(-2)})$	1.234***	0.383	$D(lgida_{ihr(-2)})$	-0.826***	0.203
$D(lxm_{(-3)})$	0.989**	0.415	$D(lgida_{ihr(-3)})$	-0.755***	0.201
$D(lxm_{(-4)})$	1.118***	0.346	$D(lgida_{ihr(-4)})$	-0.462**	0.177
$D(lxm_{(-5)})$	1.615***	0.388	ECM(-1)	-0.256***	0.036
HDT(-1)	-0.389***	0.071			
R^2	0.97		R^2	0.98	
Düzeltilmiş R^2	0.95		Düzeltilmiş R^2	0.96	
Durbin-Watson	1.92		Durbin-Watson	2.21	
RESET	1.37	olasılık: 0.24	RESET	0.21	olasılık: 0.64
Serisel Korel. LM		olasılık:	Serisel Korel. LM		olasılık:
T.	0.97	0.61	T.	2.65	0.26
Jarque-Bera	0.80	olasılık: 0.66	Jarque-Bera	8.63	olasılık: 0.01
ARCH	0.52	olasılık: 0.47	ARCH	0.01	olasılık: 0.93

Not: RESET, Ramsey'in fonksiyonel yanlış tanımlama testidir. ARCH değişen varyans testidir. Anlamlılık düzeyleri: *** 1%, ** 5%, * 10%.

Sonuç

Bu çalışmada petrol fiyatları, satın alma gücü paritesi ve gıda dış ticaretinin döviz kuru üzerinde nasıl bir etki gösterdiği incelenmiştir. Serilerin farklı düzeyde durağanlık seviyelerinin söz konusu olması nedeniyle, ARDL yöntemi kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli bir ilişkinin olası varlığı, ARDL sınır testi ile test edilmiştir.

Tahmin sonuçlarına göre, döviz kuru ile petrol fiyatları, satın alma gücü paritesi ve dışa açıklık değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Benzer şekilde, döviz kuru, petrol fiyatları, satın alma gücü paritesi, gıda ithalatının toplam ithalat içindeki payı ve gıda ihracatının toplam ihracat içindeki payı değişkenleri arasında da uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur. Bunun yanı sıra, petrol fiyatları ve satın alma gücü paritesi (Türkiye ve ABD tüketici fiyat endekslerinin oranı) yükseldiğinde, Türk Lirası değer kaybetmektedir. Gıda ithalatının artışı da beklentilerimizle uyumlu olarak, Türk Lirası'nın ABD doları karşısında değer kaybetmesine neden olmaktadır.

Türkiye'nin petrol ithal eden bir ülke olması ve enerji maliyetlerinin de yükselmesinin bir sonucu olarak, ulusal para değer kaybetmektedir. Özellikle son yıllarda değer kaybeden Türk Lirası'nın ülke ekonomisine olan etkisi düşünüldüğünde, istikrarlı bir kur hedefine ulaşabilmek amacıyla, petrol ve gıda ithalatından kaynaklanan maliyetlere yönelik politikalar geliştirilmelidir. Aksi halde, enerji bağımlısı ülkelerde, enerji fiyatlarının ve dolayısıyla maliyetlerinin artması, enflasyon gibi makro ekonomik göstergelerde bozulmalara neden olabilmektedir. Bu çerçevede, enerji fiyatları yükseliş trendine girdiğinde, bütçe yükünde de bir artış yaşanmaktadır. Ayrıca, artan kurların döviz açık pozisyonu olan ülkelerde baskı yaratacağı da bir gerçektir. Bu nedenle, enerji maliyetleri için geliştirilecek politikalar, döviz kurunda ülke lehine etki gösterecektir. Bu etkinin ülkenin çıktı düzeyinde de olumlu sonuçlar vermesi olasıdır.

Döviz kurları ile petrol fiyatları arasındaki eşbütünleşme ilişkisini incelerken araştırmacıların teorik ve ampirik kısıtları dikkate almaları gerekmektedir. Güvenilir ve anlamlı sonuçlar elde etmek için doğru model seçimi esastır. Bu çalışmada olduğu üzere, farklı durağanlık seviyesine sahip serilerin varlığı durumunda doğru ekonometrik yaklaşımın kullanılması önem arz etmektedir. Bu hususlar, belirlenen uzun dönemli ilişkinin gerçek ekonomik dinamikleri yansıtmasını ve politika yapıcılar ile piyasa katılımcılarına faydalı bilgiler sunmasını sağlamaktadır. Ayrıca, ham petrol fiyatları ile döviz kuru arasındaki nedenselliğin yönü açık olmayabilir. Bu bağlamda, Granger nedensellik testleri de yapılabilir.

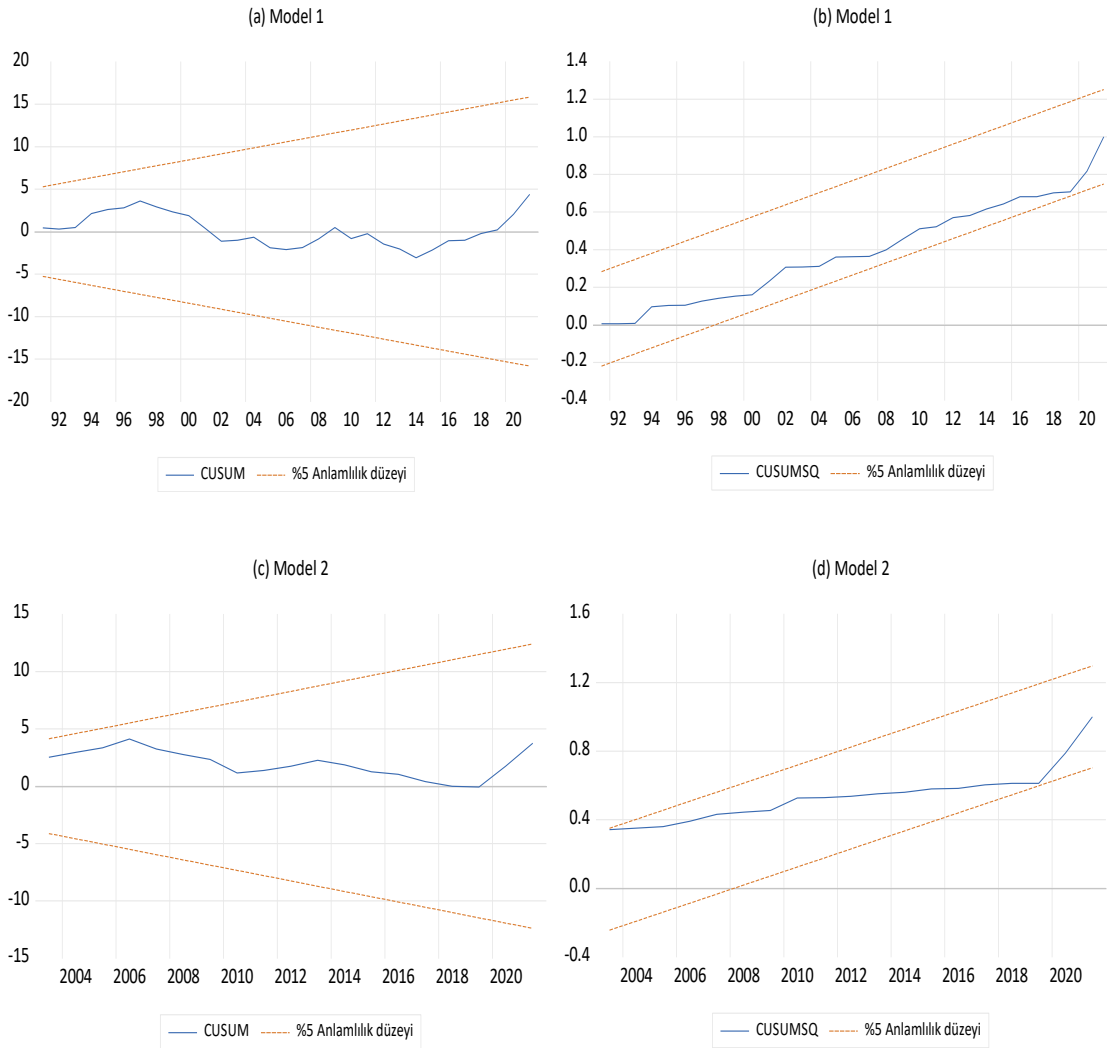
Bu çalışmada petrol fiyatları olarak, Brent reel ham petrol fiyatlarını kullanılmıştır. Gelecekteki araştırmalarda diğer petrol türlerine (örneğin West Texas Intermediate - WTI) ait fiyatların kullanılması literatüre bir katkı sağlayabilir. Farklı modellerin kullanımı da sonuçların tutarlılığını ve güvenilirliğini test edebilir. Ayrıca, döviz kuru değişimlerini açıklayan teoriler dikkate alınarak, farklı değişkenlerin kullanılması kur değişimlerini daha anlaşılır kılabilir.

Kaynakça

- Adıgüzel, U., Bayat, T. ve Kayhan, S. (2016). Petrol fiyatları ve döviz kuru arasındaki ilişkinin ampirik analizi: Asimetrik nedensellik analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(2), 241-252. Erişim adresi: <http://esjournal.cumhuriyet.edu.tr/en/download/article-file/282725>.
- Altemur, N. (2023). Petrol fiyatları ve makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(1), 66-77. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/mtuiyb/issue/77006/1280839>.
- Ayhan, F. ve Abdullazade, M. (2021). Türkiye ekonomisinde Covid-19 salgını sonrasında petrol ve altın fiyatları ile vaka sayılarının döviz kuru üzerindeki etkileri. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 16(62), 509-523. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1602730>.
- Bal, D. P. ve Rath, B. N. (2015). Nonlinear causality between crude oil price and exchange rate: A comparative study of China and India. *Energy Economics*, 51, 149-156. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.06.013>.
- Bayramoğlu, M. F., Bayramoğlu, A. T. ve Ergün, M. A. (2019). Döviz kuru ve petrol fiyatları arasındaki ilişkinin ortalamada ve varyansta nedensellik testi ile analizi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 7(5), 2112-2123. Erişim adresi: <https://www.bmij.org/index.php/1/article/view/1319>.
- Brown, R. L., Durbin, J. ve Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)*, 37(2), 149-163. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1975.tb01532.x>.
- Büberkökü, Ö. (2021). Reel efektif döviz kurları ile reel petrol fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisinin analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 290-313. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2154594>.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>.
- Göckeli, S. G. B. (2016). *Türkiye'de ham petrol fiyatlarıyla döviz kuru arasındaki ilişki: Ampirik bir analiz* (Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın. Erişim adresi: <http://adudspace.adu.edu.tr:8080/xmlui/handle/11607/2920>.
- Huang, Y. ve Feng, G. U. O. (2007). The role of oil price shocks on China's real exchange rate. *China Economic Review*, 18(4), 403-416. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2006.02.003>.
- Kaplan, F., ve Yapraklı, S. (2017). Altın-petrol paritesi ile döviz kuru arasındaki nedensellik: altın ve petrol üreten 7 ülke üzerine bir araştırma. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(2), 69-83. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2152144>.
- Kazgan, G. (2013). *Türkiye ekonomisinde krizler (1929-2009)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Kızılkaya, F. (2021). Türkiye’de petrol fiyatları ve reel döviz kuru ilişkisinin asimetrik fourier nedensellik analizi ile incelenmesi. *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(2), 549-568. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2065574>.
- Penn World Table. (2022, 28 Aralık). *Excel*. <https://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/?lang=en>.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>.
- Reboredo, J. C. (2012). Modelling oil price and exchange rate co-movements. *Journal of Policy Modeling*, 34(3), 419-440. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2011.10.005>.
- Sertkaya, B. ve Yaman Songur, D. (2023). Döviz kuru istikrarsızlığının kaynakları: türkiye için zamanla değişen nedensellik yaklaşımı. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 76-94. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ulasbid/issue/75062/1225843>.
- Seyidoğlu, H. (2007). *Uluslararası iktisat teori politika ve uygulamaları*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Sizer, L. (2023). Türkiye’de petrol fiyatları ile reel döviz kuru arasındaki ilişki: Fourier ADL eşbütünlük analizi. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 185-198. doi: 10.33399/biibfad.1365608.
- Şit, M. ve Alancioğlu, E. (2019). Türkiye ekonomisinde dünya petrol fiyatları ve döviz kuru ilişkisi: Ampirik analiz. *Econharran*, 3(3), 22-35. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/671861>.
- Terzioğlu, M. K. (2018). Ham petrol fiyatları ve döviz kuru: Markov-geçiş hata düzeltme modeli. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 339-347. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/450498>.
- World Development Indicators. (2022, 28 Aralık). *DataBank*. Erişim adresi: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.
- Yaman, D. (2021). Petrol fiyatları ve döviz kuru arasındaki ilişkiye asimetrik bakış açısı: Türkiye örneği. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 6(2), 155-170. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2048832>.
- Yılmaz, A. ve Altay, H. (2016). İthal ham petrol fiyatları ve döviz kuru arasındaki eşbütünlük ve oynaklık yayılma etkisinin incelenmesi: Türkiye örneği *Ege Akademik Bakis*, 16(4), 655. Erişim adresi: <https://www.proquest.com/docview/1867926859/fulltextPDF/C4AAE29D20E448E0PQ/1?accountid=10920&sourcetype=Scholarly%20Journals>.
- Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (2002). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of business & economic statistics*, 20(1), 25-44. <https://doi.org/10.1198/073500102753410372>.

Ek

Şekil A0. Model 1 ve Model 2 için CUSUM ve CUSUMSQ Testleri

Extended Abstract

Purpose

The purpose of the paper is to analyse the effects of oil prices and food foreign trade on the exchange rate in Türkiye. In other words, it aims to understand how changes in long-run oil prices and food imports affect the national currency. So, whether the series move together in the long-run is tested. In addition, the evaluation of short-run dynamics is also important. Thus, the aim is to make changes in exchange rates more understandable. Thus, the Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL) is employed. In the study, annual data on exchange rate, oil prices, purchasing power parity, and food trade in the Turkish economy for the period between 1960 and 2021 are used. The reason for using this approach is that it allows studying series with different stationary levels. In this context, another objective is to assist policymakers in producing policies in response to changes in exchange rates.

Design and Methodology

The study involves econometric applications. The data is at an annual frequency, covering the period from 1960 to 2021. The study uses annual data on exchange rate, oil prices, purchasing power parity, and food trade in the Turkish economy between 1960-2021. Additionally, the natural logarithm of all variables was taken. Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Zivot-Andrews unit root tests are used for determining stationary level. At this stage, all deterministic specifications are applied (such as intercept, trend and intercept, and none). ARDL approach (Autoregressive Distributed Lag Model) developed by Pesaran et al. (2001) is employed, allowing the analysis of series with different levels of stationary. The importance of the ARDL model lies in its ability to provide long-run elasticities and short –run dynamics. Furthermore, unlike single-variable methods, this approach allows the construction of multivariate models.

The bounds test is conducted to identify the possible long-term relationship among variables. However, against the null hypothesis indicating no cointegration, the alternative hypothesis is tested. The computed F-statistic values are compared with the critical values suggested by Pesaran et al. (2001). If the F-statistic value exceeds the upper critical value, the null hypothesis indicating no cointegration is rejected. The null hypothesis cannot be rejected when the F-statistic value falls below the lower critical value. This indicates no cointegration, meaning there is no long-run relationship among variables. Additionally, the analysis is inconclusive if the F-statistic remains within the range of lower and upper critical values.

Findings

Dickey-Fuller and Zivot-Andrews unit root tests are used to determine the stationarity levels of the variables. The first differences of real exchange rates, real crude oil prices, openness, and food exports variables are stationary (I(1)). However, the level values of purchasing power parity and food imports variables are stationary (I(0)).

According to the Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL) estimation results, there is a cointegration relationship between oil prices, food foreign trade, and exchange rates (see bounds test results). This also indicates the existence of a long-run relationship among series. When oil prices increase, the Turkish Lira tends to depreciate. In the long run, an increase in oil prices and food imports lead to depreciation of the national currency. Additionally, when the purchasing power parity (the ratio of Türkiye and United States consumer price indices) increases, the Turkish Lira depreciates. Although the estimated value of the openness variable is not statistically significant, its sign is negative. The estimated error correction mechanism (ECM) coefficients are significantly predicted to be -0.389 and -0.256, respectively. This also implies that the error correction

mechanism is working in line with our expectations. CUSUM tests developed by Brown et al. (1975) are conducted for ARDL models, and these tests indicate that the estimated parameters are stable. The CUSUM test results are consistent with the findings obtained from ARDL models.

Research Limitations

The data for the study covers the period from 1960 to 2021. The inability to go beyond the year 1960 indicates a limitation in the data for the study.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

As far as the Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL) estimation results are concerned, there is a cointegration relationship between oil prices, food foreign trade, and exchange rates. This also demonstrates the existence of a long-run relationship among series. As a consequence of Türkiye being an importer of oil and the resulting increase in energy costs, the national currency depreciates. In the long run, an increase in oil prices and food imports lead to the depreciation of the national currency. Additionally, when the purchasing power parity (the ratio of Türkiye and the United States consumer price indices) increases, the Turkish Lira depreciates. Considering the impact of the depreciating Turkish Lira on the country's economy in recent years, policies aimed at addressing the costs stemming from oil and food imports should be developed to achieve a stable exchange rate target. Otherwise, in energy-dependent countries, the rise in energy prices and consequently in costs leads to significant increases in macroeconomic indicators like inflation. This also leads to households facing continuous and severe increases in prices. Thus, it is possible for social issues to arise in addition to economic problems.

Originality/Value

In studies examining oil prices and exchange rates, the purchasing power parity, as indicated by economics theory, is often neglected. Therefore, in this study, purchasing power parity has been taken into account.

Araştırmacı Katkısı: Yılmaz KÖPRÜCÜ (%100).

Robot Turist Rehberi ile Gezmek Nasıl Bir Şey? RoBoHoN'a İlişkin Kullanıcı Deneyimi Üzerine Bir Söylem Analizi ¹

Burak DÜZ ²

Başvuru Tarihi: 13.03.2024

Kabul Tarihi: 10.06.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Teknolojideki gelişmeler turist rehberliği hizmetlerini de dönüştürmektedir. Dönüşümün boyutlarından biri de robot rehberlerdir. Turizm rehberliği alanındaki çalışmalar daha çok robot rehberlerin insan rehberlerin yerine ikame edilmesine ilişkin tartışmalara odaklanmıştır. Ancak, robot rehberlerin geleceğine yönelik projeksiyonların sunulması için kullanıcı deneyimlerinin anlaşılması önem taşımaktadır. Buna rağmen, robot rehber hizmetlerinin hitap ettiği turistlerin deneyimlerini konu alan araştırmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla, bu çalışma araştırma eksikliğinin giderilmesine katkı sağlamak için robot rehberlerden hizmet alan kullanıcıların deneyimlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda, YouTube'da yer alan bir video veri kaynağı olarak seçilmiş; Japonya'da hizmet sunan robot rehber RoBoHoN ile Kyoto şehrinde tura katılan sunucu Roger Ditter'in deneyimlerini ortaya çıkarmak amacıyla söylem analizi gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre RoBoHoN yüksek fiyat, ergonomik olmayan tasarım, kullanıcıyla zayıf iletişim, sınırlı içeriklerle bilgi aktarma ve farklı koşullarda düşük performans gibi kullanıcı deneyimini olumsuz etkileyen özelliklere sahiptir. Dolayısıyla, Roger Ditter bir destinasyonu ilk kez ziyaret edecek kişilere robot rehber RoBoHoN'u önermemektedir ve kullanıcının deneyimine ilişkin söylemi büyük ölçüde olumsuz bileşenlerle inşa edilmektedir. Sonuçta bir tur aracıyla seyahati ve açık alanlarda turistlere eşlik eden bir rehberi içeren konvansiyonel tur konseptinde robot rehberlerin hizmet sunması için zamana ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın sonunda paydaşlar için öneriler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Turist Rehberliği, Teknoloji, Robot Rehber, Tüketici Deneyimi, Kullanıcı Deneyimi, Söylem Analizi

Atıf: Düz, B. (2024). Robot turist rehberi ile gezmek nasıl bir şey? RoBoHoN'a ilişkin kullanıcı deneyimi üzerine bir söylem analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 769-796.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Anadolu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, bdüz@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9778-2501

What Is It Like to Travel with A Robot Tour Guide? A Discourse Analysis on User Experience with RoBoHoN

Burak DÜZ³

Submitted by: 13.03.2024

Accepted by: 10.06.2024

Article Type: Research Article

Abstract

Technological progress transforms tour guiding services and robots take their part in the new setting. Tour guiding studies mostly focused on discussions regarding the substitution of robots for human tour guides. However, understanding user experiences is crucial to provide projections for robot tour guides' future. Nonetheless, the literature provides limited identification of user experiences. To fill the research gap, this study aims to reveal user experiences with robot tour guides, and a YouTube video was selected as the data source. A discourse analysis was conducted to reveal the experiences of Roger Ditter, the presenter who participates in a tour in Kyoto, Japan with the robot tour guide RoBoHoN. The findings reveal that RoBoHoN's features such as high price, non-ergonomic design, poor communication, limited interpretation content, and low performance in different conditions negatively affect the user's experience. So, Ditter does not recommend RoBoHoN to first-time visitors in a destination, and his discourse is largely constructed through the negative components. Eventually, there is still time for robots to provide guiding services in the conventional tour concept which includes traveling by a tour vehicle and a guide accompanying tourists in an outdoor setting. The paper concludes with implications for the stakeholders.

Keywords: *Tourism, Tour Guiding, Technology, Robot Tour Guide, Discourse Analysis*

³ Anadolu University, Faculty of Tourism, Department of Tour Guiding, bduz@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9778-2501

Giriş

Yüzlerce yıllık geçmişi olan turist rehberliği mesleği (Kaya ve Yetgin, 2021, s. 47) 21. yüzyılda yaşanan teknolojik gelişmelere bağlı olarak dönüşmektedir. Mikrofonlu kulaklıktan sesli rehberlik uygulamalarına, simülasyonlardan sanal turlara kadar uzanan bu dönüşümün sunduğu ürünlerden biri de robot rehberlerdir (Kavak ve Emir, 2023, s. 3057). 1990'lı yıllardan bu yana bilimsel araştırmaların konusu olan robot rehberlerin (Rosa ve diğerleri, 2024, s. 3) gelişimi özellikle son yirmi yılda artarak devam etmektedir (Lin, Jo, Ali, Robert ve Tilbury, 2024, s. 1). Bu kapsamda, konuyla ilgili farklı disiplinlerde araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmaların önemli bir kısmı bilgisayar, elektronik ve endüstriyel tasarım mühendislikleri gibi disiplinlerde yapılmıştır. Bu disiplinlerde robot rehberlerin genel yazılım ve donanım özelliklerini geliştirmeyi amaçlayan araştırmalar (Burgard ve diğerleri, 1999; Drygajlo, Prodanov, Ramel, Meisser ve Siegwart, 2003; Boboc, Horațiu ve Talabă, 2014; Karreman, Ludden, van Dijk ve Evers, 2015b) mevcuttur. Ayrıca robot rehberlerin bazı diğer özelliklerini geliştirmeye yönelik araştırmalar da gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda robot rehberlerin insanlarla iletişim kurmasını (Nieuwenhuisen ve Behnke, 2013; Alvarez-Santos, Iglesias, Pardo, Regueiro ve Canedo-Rodriguez, 2014), anlatım içeriklerinin gelişmesini (Macaluso ve diğerleri, 2005; Lin ve diğerleri, 2024), insan etkileşimine uygun bir dış görünüme sahip olmasını (Matsui, Minato, MacDorman ve Ishiguro, 2005) ve yön bulmasını (Rodriguez ve diğerleri, 2020; Vásquez ve Matía, 2020; Matsumoto ve diğerleri, 2021; Bose, Mohan, Yadav ve Saini, 2023) sağlayacak teknolojilere yönelik çalışmalar bulunmaktadır.

Robot teknolojisi kapsamında sunulan hizmet rehberlik olduğunda -doğal olarak- turist rehberliği araştırmaları da konuyu farklı açılardan incelemiştir. Turist rehberliği alanında gerçekleştirilen çalışmaların büyük bir bölümü robot rehberleri teknolojik gelişmelerin bir boyutu olarak ya da doğrudan konu edinmiştir. Bu çalışmaların bir kısmı özellikle -alanyazında sıkça kullanıldığı şekilde- *insan turist rehberlerinin* (Karreman, van Dijk ve Evers, 2012, s. 1059; Velentza, Heinke ve Wyatt, 2019, s. 4) robot rehberler hakkındaki algılarını inceleyerek geleceğe dair projeksiyonlar sunmuştur (Yıldız, 2018; Taşkın, 2020; Kırıcı Tekeli, Kemer ve Kasap, 2021; Düzgün, 2022; Kara, Kurt Yılmaz ve Güler, 2022; Özalkan, Özkurt ve Yazıcı Ayyıldız, 2022; Şen Demir ve Demir, 2022). Ayrıca bazı çalışmalar da konuyla ilgili yayınlara yönelik bibliyometrik analizler (Kırıcı Tekeli, 2022; Altunel, Yaşar Altunel ve Pala, 2023) ve kavramsal değerlendirmeler (Yıldız, 2019; Bahar, Yüzbaşıoğlu ve Topsakal, 2019) gerçekleştirmiştir. Sonuçta turist rehberliği alanındaki çalışmalar insan rehberleri ilgilendiren muhtemel istihdam sorunlarını ele alan -diğer bir ifadeyle *Robotlar insan rehberlerin yerini alır mı?* sorusu etrafında şekillenen- tartışmalardan ve alanyazın derlemelerinden oluşmaktadır. Oysa, robot rehberlerin geleceğine yönelik projeksiyonların sunulması için kullanıcı deneyimlerinin anlaşılması gerekmektedir. Ancak, robot rehber hizmetlerinin hitap ettiği turistlerin ya da ziyaretçilerin deneyimlerini konu alan araştırmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla, robot rehber hizmetlerini tecrübe eden kullanıcıların deneyimlerinin anlaşılmasına yönelik araştırma eksikliği bulunmaktadır.

Kullanıcıların deneyimlerini anlamak robot rehberlerin özelliklerini ve davranışlarını tanımlamak için fırsatlar sunmaktadır (Karreman ve diğerleri, 2012, s. 1059). Böylece robot rehberlerin sahip oldukları özelliklerin tatmin edici bir ziyaretçi deneyimi sağlayıp sağlamadığı anlaşılabilir (Karreman, Ludden ve Evers, 2015a, s. 318). Robot rehberlere ilişkin kullanıcı deneyimini konu alan araştırmacılar Karreman ve diğerleri (2015a) İspanya'nın Sevilla kentinde bulunan tarihi saray Royal Alcazar'da robot rehber FROG'un sunduğu hizmete ilişkin kullanıcı deneyimlerini incelemiştir. Araştırma sonucunda robot rehberlerin teknik özellikleri çok iyi tasarlanmış olsa dahi kullanıcıdan kaynaklanan davranışların -gerçek ortamlarda- robotun çalışma prensiplerini olumsuz etkilediği saptanmıştır. Benzer şekilde, Velentza ve diğerleri (2020) bir sanat müzesindeki tabloları ziyaretçilere tanıtan robot rehberlere ilişkin kullanıcı deneyimlerini incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre neşeli bir yüz ifadesiyle anlatım yapan robotlar kullanıcı deneyimini -ciddi bir şekilde anlatım yapan robotlara göre- daha olumlu etkilemektedir. Dolayısıyla, robot rehber hizmetini kullanan bireylerin deneyimlerine ilişkin araştırmaların sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca mevcut

araştırmalar kapalı mekânlardaki ya da temalı parklar ve hayvanat bahçeleri gibi sınırlandırılmış alanlardaki kullanıcı deneyimini incelemiştir. Ancak tur aracıyla seyahati içeren ve şehir içindeki açık alanlardaki çekiciliklerin de ziyaret edildiği turlarda sunulan robot rehber hizmetine ilişkin araştırma bulgusuna rastlanmamıştır. Bu nedenle alanyazında robot rehber hizmetinin daha iyi anlaşılması için yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu araştırma -bu kısma kadar ifade edilen araştırma eksikliğinin giderilmesine katkı sağlamak için- robot rehberlerden hizmet alan kullanıcıların deneyimini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Ancak Türkiye’de robot rehber hizmetleri oldukça kısıtlı olduğundan (Yıldız, 2019, s. 165; Düzgün, 2022, s. 198) araştırma sorusuna yanıt sunabilecek kullanıcılara ulaşmak önemli bir sınırlılıktır. Bu nedenle araştırmaya konu olan kullanıcı deneyimine ilişkin verilere ulaşmak için seçenekler değerlendirilmiştir. Bir turist rehberi ve tur aracıyla seyahati içeren, açık alandaki çekiciliklerin de ziyaret edildiği konvansiyonel turlara benzer bir içeriğe sahip olması nedeniyle YouTube’da yer alan bir tur videosu veri kaynağı olarak seçilmiştir. *How good is this Robot as Tour Guide? Traveling in Japan with ROBOHON (Bu robot turist rehberi olarak ne kadar iyi? ROBOHON ile Japonya’da seyahat etmek)* isimli videoda yer alan programı aktör Roger Ditter sunmaktadır. Videoda Ditter robot rehber RoBoHoN ile Japonya’nın Kyoto şehrinde gerçekleştirdiği tura ilişkin deneyimlerini paylaşmaktadır. Bu nedenle ilgili videonun kullanıcı deneyimlerini anlamak için önemli bir veri kaynağı olduğu tespit edilmiştir. Sunucunun RoBoHoN’a ilişkin deneyimlerini anlamak amacıyla videoya söylem analizi uygulanmıştır. Çünkü söylem analizi sayesinde kişilerin deneyimlerine ilişkin örüntüler ortaya çıkarılabilir (Palmer Molina, Palinkas, Monro ve Mennen, 2020, s. 480). Bu açıdan söylem analizi oldukça kullanışlı bir yöntemdir ve turizme ilişkin deneyimler, destinasyonlar, motivasyonlar ve pratikler de bu yöntemle incelenmektedir (Hannam ve Knox, 2005, s. 23). Ayrıca, video içerikleri söylem analizi gerçekleştirilen çalışmalara veri sağlayan kaynaklardan biridir (Yanwei ve Hassan, 2022, s. 147).

Alanyazındaki çalışmalar müzeler ve sergi salonları gibi kapalı alanlarda sunulan robot rehber hizmetlerine ilişkin kullanıcı deneyimlerini incelemiştir. Ancak bu çalışma tur aracıyla seyahati de içeren ve şehir içindeki açık alanlarda gerçekleşen turlarda sunulan robot rehber hizmetlerine ilişkin kullanıcı deneyimini inceleyerek önceki çalışmalardan farklılaşmaktadır. Robot rehber hizmetlerine ilişkin kullanıcı deneyimini ortaya koyan bulgular robot teknolojisine ve turist rehberliğine ilişkin alanyazın çerçevesinde tartışılarak araştırma sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu nedenle araştırma sonuçları robot rehber hizmetlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaya ve mevcut alanyazını geliştirmeye yönelik önemli katkılar sunmaktadır. Ayrıca, araştırma sonuçlarının turist rehberliği alanındaki profesyonellerin gündeminde yer alan robot rehber tartışmalarına da katkı sunması beklenmektedir. Bu kapsamda çalışmanın sonunda araştırmacılar, turist rehberleri, eğitimciler ve karar alıcılar için öneriler yer almaktadır.

Literatür Taraması

Turist Rehberliği Hizmeti

İnsanların seyahat acentaları tarafından sunulan turlara katılmalarındaki temel nedenlerden biri turist rehberleridir (Chan, Hsu ve Baum, 2015, s. 28). Turistler rehberli turları tercih ederek kısıtlı bir zaman diliminde nereye ziyaret etmeleri gerektiğini bilir; yerel halkla uyumsuzlıklardan doğabilecek muhtemel riskleri ve *bilinmeyene* ilişkin kaygıları azaltır (Schmidt, 1979, s. 446). Turist rehberleri turistlerin bir destinasyon hakkında bilgi alabilecekleri başlıca kaynaktır (Nettekoven, 1979, s. 142) ve turistler rehberler sayesinde nereye, ne zaman ve neden bakmaları gerektiğini bilmektedir (Reisinger ve Steiner, 2006, s. 482). Bu kapsamda turist rehberliği hizmeti gezilen destinasyon hakkında turistlere bilgi vermeyi (Holloway, 1981, s. 380), eğlenceli ve

heyecan uyandırıcı anlatımlar yapmayı ve dil yeterliliklerine sahip olmayı gerektirir (Ap ve Wong, 2001, s. 551). Dolayısıyla iletişim yetenekleri turist rehberinin performansını belirleyen faktörlerden biridir (Sezgin ve Düz, 2018). Turist rehberleri iletişim yeterlilikleri sayesinde turistlerin ziyaretini tatmin edici bir deneyime dönüştürmektedir (Chang, Kung ve Luh, 2012, s. 192). Tur yapılan dile ilişkin yeterlilikler de turist rehberliği hizmetinden duyulan memnuniyeti belirlemektedir (Weiler ve Walker, 2014, s. 98). İletişimin boyutlarından biri de turist rehberlerinin -bilgi verme rolleri gereği- sorulan sorulara cevap vermesidir. Turistlerin sorularına tatmin edici cevaplar vermek turist rehberliği hizmetinde önemli bir gerekliliktir (Kalyoncu ve Yuksek, 2017, s. 21) ve iletişim yetenekleri gerektirmektedir (Düz, 2023).

Bir destinasyonu ziyaret eden turistlerin öğrendikleri yeni şeyler deneyimlerinin kalitesini etkilemektedir (Altunel ve Erkut, 2015, s. 7). Bu nedenle turist rehberlerinin anlatımları turistlerin deneyiminin zenginleşmesine (Io ve Hallo, 2012, s. 163) ve ziyaret ettikleri destinasyona ilişkin algılarının gelişmesine katkı sağlamaktadır (Moscardo, 1996, s. 382). Dolayısıyla, turist rehberlerinin anlatım içerikleri turistlerin memnuniyetini etkilemektedir (Zhang ve Chow, 2004, s. 89) ve yetersiz olması durumunda memnuniyetsizliğe yol açmaktadır (Weiler, 2016, s. 104). Turist rehberlerinin anlatımları bir destinasyonda yaşayan kişilerin sosyal yaşamına dair pratiklerini (Tsaur ve Teng, 2017, s. 446) içerdiği gibi tarihten coğrafyaya (Cohen, Ifergan ve Cohen, 2002, s. 920), arkeolojiden dinlere (Chowdhary ve Prakash, 2009, s. 184) kadar birçok farklı içeriği de kapsamaktadır. Turist rehberlerinin standart ve genel içerikler yerine (Altunel ve Erkut, 2015, s. 7) turistlerin yaş, cinsiyet ve eğitim geçmişleri gibi özelliklerini (Kuo, Cahng, Cheng ve Lin, 2015, s. 15) göz önüne alarak anlatımlarını farklı formlarda sunabilmeleri beklenmektedir (H. J. Chen, Hwang ve Lee, 2006, s. 1179). Çünkü turist rehberlerinin turistlerin beklenti ve ihtiyaçlarına göre hizmet sunmaları müşteri memnuniyeti için gereklidir (Hu ve Wall, 2012, s. 82).

Robot Rehberlerin Sundukları Hizmetler ve Özellikleri

Robot rehberler müzeler, fuarlar, sergi salonları ve üniversiteler gibi yapılarda hizmet vermektedir (Boboc ve diğerleri, 2014, s. 426; Matsumoto ve diğerleri, 2021, s. 9). Bu alanlar içerisinde müzeler -belki de şimdilik- robot rehberlerin en çok hizmet verdiği yerlerdir. Fransa'da bulunan Meaux Savaş Müzesi, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Amerikan Doğa Tarihi Müzesi (New York) ve Mob Müzesi (Las Vegas), Kanada'nın Ottawa kentindeki Kanada Bilim ve Teknoloji Müzesi ve Japonya'nın Osaka kentinde bulunan Bilim Müzesi robot rehber hizmetlerinin sunulduğu müzeler arasındadır (Sotohy, 2020, s. 41). İsviçre Ulusal Fuarı ve Toyota Kaikan Sergi Salonu da robot rehberlerin kullanıldığı farklı alanlara örnektir (Boboc ve diğerleri, 2014, s. 426). Robot rehberler üniversitelerin aday öğrencilere tanıtıldığı gezilerde de kullanılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin Michigan Eyaleti'nde bulunan Kettering Üniversitesi buna örnektir (MacDougall ve Tewolde, 2013, s. 1). Yıllar içerisinde yukarıda ifade edilen alanlarda hizmet sunan robot rehberlerden bazıları şunlardır: Rhino (Burgard ve diğerleri, 1999), Sage (Nourbakhsh ve diğerleri, 1999), Minerva (Thrun ve diğerleri, 1999), CiceRobot (Macaluso ve diğerleri, 2005), Repliee (Matsui ve diğerleri, 2005) ve Urbano (Álvarez, Galán, Matía, Rodríguez-Losada ve Jiménez, 2010).

Robot rehberler -en fazla kullanıldıkları yer olan müzeler başta olmak üzere- farklı mekânlarda birtakım hizmetleri sunabilmektedir. Bunlar ziyaretçilere refakat etme, sergilenen objeler hakkında bilgi verme ve sorulan soruları yanıtlama gibi hizmetlerdir (Yıldız, 2019, s. 173). Konuyla ilgili çalışmaların sayısının arttığı 2000'li yılların başında robot rehberlerin başarılı olması için aynı ortamdaki insanların varlığının farkında olmaları gerektiği belirtilmiştir (Drygajlo ve diğerleri, 2003, s. 600). Bu kapsamda bir grubun önünden yürümek, bir yeri işaret etmek, oraya bakmak ve bilgi vermek gibi insan rehberlerin davranışları robotlara kopyalanmaktadır (Karreman ve diğerleri, 2012, s. 1063). Dolayısıyla, robot rehberler dinamik bir çevrede güvenle yön bulma (Nieuwenhuisen ve Behnke, 2013, s. 549), ziyaretçilerin ve nesnelerin yerlerini tespit etme

ve onlara çarpmadan ilerleme gibi konularda gelişmiştir (Alvarez-Santos ve diğerleri, 2014, s. 500; Karreman ve diğerleri, 2015b, s. 1). Hatta, bazı robotlar (örn. CiceRobot) gezi esnasında bilgi vereceği bir nesnenin önünde kalabalık olduğunda tur güzergahını yeniden planlama özelliğine sahiptir (Macaluso ve diğerleri, 2005, s. 482). Asansörü kullanarak kendilerini takip eden ziyaretçilerin farklı katlara ulaşmasını sağlamak da robot rehberlerin refakat etme ve yön bulma özellikleriyle ilgilidir (Bose ve diğerleri, 2023, s. 1588).

Turist rehberliği hizmetinin temel işlevi olan *bilgi verme* (Holloway, 1981, s. 380), müzeler ve kültürel miras alanları gibi yerlerde rehberlik yapan robotlardan da beklenmektedir (Karreman ve diğerleri, 2015a, s. 317). Müzelerde rehberlik hizmeti veren robotlar önceden yüklenen metinler sayesinde sanat eserleri hakkında bilgi vermektedir (Velentza ve diğerleri, 2019, s. 6). Hatta, robot rehberler ziyaretçilerin katılım düzeyini ölçerek sundukları içerikleri kişiselleştirme özelliğine sahiptir. Diğer bir ifadeyle bireylerin ihtiyaçlarına göre içerik sunulması mümkündür (Lin ve diğerleri, 2024, s. 4). Diğer taraftan, robot rehberler bilgi verme işlevini birden fazla dilde gerçekleştirebilir. 2000'li yılların başında İsviçre Ulusal Fuarı'nda hizmet veren RoboX İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca dillerinde hizmet vermiştir (Drygajlo ve diğerleri, 2003, s. 607). Robot rehberlerin bilgi vermenin ötesine geçtiği anlar ise anlatım içerikleriyle ilgili şakalar ve yorumlar yaptıkları durumlardır (Velentza ve diğerleri, 2019, s. 3). Yine de bir robotun bilgi verme işlevini yerine getirebilmesi ve başarılı bir ziyaretçi deneyimi yaratabilmesi için teknolojiyi gelişmiş robotik sosyal davranışlarla birleştirmesi gerekir (Karreman ve diğerleri, 2015a, s. 317). Geliştirilen yazılımlar sayesinde robotların bazı yüz ifadeleri yapması ve seslerini farklı şekillerde kullanması bu duruma örnektir (Vásquez ve Matía, 2020, s. 16; Bose ve diğerleri, 2023, s. 1586).

Alanyazında ziyaretçilerin robot rehberlere ilişkin deneyimleri aktarılmaktadır. Araştırma bulgularına bakıldığında robot rehberlerin müzelerde hizmet sunmasının ziyaretçiler tarafından olumlu karşılandığı ve özellikle çocukların robot rehberlere daha fazla ilgi duyduğu ve robotun etrafında toplandıkları tespit edilmiştir (Rosa ve diğerleri, 2024, s. 12). Benzer şekilde, hayvanat bahçeleri ve parklar gibi yerlerdeki bilgilendirme levhaları yerine robot rehberlerin yönlendirmesiyle yön bulan ziyaretçiler bu hizmetten memnun kalmıştır (Karreman ve diğerleri, 2012, s. 1063). Ayrıca, robotların insana özgü sıcakkanlılık ve nezaket gibi özellikler göstermesi müze ziyaretçileri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (Nieuwenhuisen ve Behnke, 2013, s. 559). Öte yandan, insan hafızasına yönelik bilimsel çalışmalardan hareketle hazırlanan robot rehberler ziyaretçilerin bilgileri hatırlama düzeyini dahi etkileyebilmektedir. Bu kapsamda neşeli anlatımlar yapan robot rehberler ziyaretçilerin müzedeki deneyimlerini olumlu etkilemektedir (Velentza ve diğerleri, 2020, s. 1579).

Alanyazındaki çalışmalar robot rehberlerin sunduğu hizmete ilişkin bazı sınırlılıklardan bahsetmektedir. Bunların başında robot-insan etkileşimi gelmektedir. Araştırmacılar robotlar ve insanlar arasındaki etkileşimi geliştirmeye yönelik girişimlerde bulunsa da (Nieuwenhuisen ve Behnke, 2013, s. 559), robotların insan turist rehberlerinin sahip olduğu davranış örüntülerine sahip olmaması önemli bir sınırlılık olarak ifade edilmiştir (Karreman ve diğerleri, 2015b, s. 1). Bu nedenle robot rehberlerle ilgili en büyük zorluk insanlarla sorunsuz ve eğlenceli şekilde etkileşim kurmalarının sağlanmasıdır (Karreman ve diğerleri, 2012, s. 1063). Çünkü robotların kullanıcıyla etkileşimine yönelik kabiliyetlerini geliştirmek ciddi bir teknolojik zorluktur; bu durum robotun sosyal davranışlar sergileyebilecek şekilde tasarlanmasını gerektirmektedir (Karreman ve diğerleri, 2015a, s. 317). Bu bağlamda alanyazındaki önemli tartışmalardan biri robotların insan rehberlerin yerini alıp-almayacağına ilişkindir (Taşkın, 2020; Kırcı Tekeli vd., 2021; Düzgün, 2022; Özalkan vd., 2022; Yıldız, 2019). Bir robotun insan rehberlerin yerini alabilmesi için ziyaretçilerle onlar kadar ilgilenmesi gerektiği ancak iletişim yetenekleri oldukça kısıtlı olduğu için robot rehberlerin insan rehberlerin yerini almasının mümkün olmadığı Karreman ve diğerleri (2012, s. 1064) ve Sotohy (2020, s. 41) tarafından ifade edilmiştir.

Robot rehberlerin sundukları hizmete ilişkin diğer sınırlılıklar robot rehber hizmeti esnasında internet bağlantılarının (wi-fi) kesilmesi ve hizmetin aksamasıdır (Rodriguez ve diğerleri, 2020, s. 19). Ayrıca, robot rehberler uzun ve tekrar içeren anlatımlar yaptıklarında ziyaretçiler kendilerinden uzaklaşmaktadır (Drygajlo ve diğerleri, 2003, s. 611). Müzelerde dinamik bir ortam olmasına rağmen robot rehberlerin hareket edeceği alanların sınırlı olması da bu hizmetin sunulmasında kısıtlılık ortaya çıkarmaktadır. Yine de robotun kendisi de müzenin ziyaret edilen bir parçası gibidir (Nieuwenhuisen ve Behnke, 2013, s. 549). Yukarıda bahsedilen sınırlılıklara ve robot rehber teknolojisindeki gelişmelerin önünde duran zorluklara rağmen robotlar kendilerine gösterilen bir işi -hafızalarına kaydederek- öğrenmekte ve sonraki her denemelerinde öğrenerek gelişmeye devam etmektedir. Bu durum gelecekte robot rehberlerin edindikleri deneyimlerle daha iyi hizmet sunmasını mümkün kılabilir (Bahar vd., 2019, s. 86).

RoBoHoN

RoBoHoN, Japonya merkezli bir firma olan Sharp ve mühendis Tomotaka Takahashi işbirliğiyle üretilen, akıllı telefon işlevi de olan insansı bir robottur (global.sharp, 2024). Sadece Japonya'da satışı yapılan RoBoHoN (Komatsu, Takeuchi, Unoki ve Shikida, 2022, s. 1; robohon.com, 2024) bir yüze ve kollara sahip olmasıyla insansı robot özelliğine sahiptir. Ancak boyutunun küçük olması onu diğer insansı robotlardan ayırmaktadır (Noguchi ve diğerleri, 2019, s. 72). Bu özelliği sayesinde turistler tarafından taşınabilse de kalabalık gruplardan çok münferit gezen ziyaretçiler için uygundur (Yıldız, 2019, s. 172). Yaklaşık 19,5 santimetre boyunda (Maalouly, Hirano, Yamazaki, Nishio ve Ishiguro, 2023, s. 3) ve 390 gram ağırlığında olan RoBoHoN (Noguchi ve diğerleri, 2019) açık alanda hizmet veren az sayıdaki robottan biridir (Yıldız, 2019, s. 172). RoBoHoN selamlaşma, hava durumu, haberler ve diğer farklı konulardan oluşan bir içeriğe sahiptir (Noguchi ve diğerleri, 2019, s. 73). Ürün Japon ticari ve pop kültüründe benimsenen ve sevimlilik çağrışımları içeren *kawaii* konseptinde hazırlanmıştır (Okada ve diğerleri, 2020, s. 11276).

Donanım ve yazılım özellikleri açısından RoBoHoN bir hoparlör, 8-megapiksel kamera, Bluetooth, wi-fi ve GPS bağlantılarının yanı sıra sesin geldiği yönü tahmin etmesine yarayan iki mikrofon ve bir projektörle sunulmaktadır (Chen ve diğerleri, 2021, s. 5; Maalouly ve diğerleri, 2023, s. 3). Sahip olduğu projektör sayesinde harita (global.sharp, 2024), fotoğraf ve video gibi içerikleri kullanıcılarına gösterebilmektedir (Kobayashi, Yonaga, Imai ve Arai, 2019, s. 75). Ağzında ve gözünde LED ışıklar bulunmaktadır. Arkasında 2 inç boyutunda dokunmatik bir ekran bulunan RoBoHoN boynunda ve kollarındaki motorlar sayesinde hareket edebilir ve bacakları sayesinde yürüyebilir (Chen ve diğerleri, 2021, s. 5; Maalouly ve diğerleri, 2023, s. 3; global.sharp, 2024). RoBoHoN Android 5.0 işletim sistemine sahiptir (Kobayashi ve diğerleri, 2019, s. 75) ve 16 GB'lık bir RAM ile çalışmaktadır (Maalouly ve diğerleri, 2023, s. 3). RoBoHoN Görsel 1'de gösterilmektedir.

Görsel 1. RoBoHoN (Maalouly ve diğerleri, 2023, s. 23)

Ürün teknik donanımı sayesinde önünde duran bir insanın yüzünü algılayıp tespit edebilir ve böylece başını o kişiye doğru çevirebilir (Noguchi ve diğerleri, 2019, s. 72). Bu gibi durumlarda kullanıcıların yüzündeki neşe, sürpriz, kızgınlık ve üzümlük gibi duyguları OMRON tarafından üretilen HVC-P2 kamerası aracılığıyla tanıyabilir (Gyrard ve diğerleri, 2023, s. 450). RoBoHoN Japonca konuşma tanıma ve -yapay- konuşma özelliklerine sahiptir. Gerçekleştirmesi istenen diyaloglar ve hareketler programlanabilir (Noguchi ve diğerleri, 2019, s. 72). Sesli komutlarla çalışan RoBoHoN (global.sharp, 2024), konuşma özelliğinin getirdiği sesli açıklamalarla birlikte jestler de yapabilen bir robottur (Ohya ve Kawanami, 2019, s. 62). Üretici firmanın tanıtımına göre RoBoHoN kullanıcı profilini öğrenebilmesi sayesinde zamanla daha iyi iletişim kurabilmektedir (global.sharp, 2024). Ürün ayrıca şarkı söyleme ve dans etme özelliklerine de sahiptir (Nakayama, Tamai, Ishigame ve Majima, 2018, s. 950). Sosyal davranışlarla ilgili özellikleri nedeniyle RoBoHoN Japonya'da yaşlı insanlara destek amacıyla denenmiş ve genelde olumlu geribildirimler alınmıştır. Ancak yine de konuşma işlevini tam olarak yerine getiremediği tespit edilmiştir. Buna rağmen kullanıcılar RoBoHoN deneyimini *eğlenceli* olarak nitelemiştir (Tamai ve diğerleri, 2018, s. 490).

Yöntem

Bu çalışma nitel bir yaklaşımı benimseyerek robot rehberlerden hizmet alan kullanıcıların deneyimini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda, kişilerin deneyimlerini anlamak amacıyla metinlerdeki anlam örüntülerini ve iletişim biçimlerini inceleyen söylem analizi (Hallett, Austin, Caress ve Luker, 2000, s. 115) uygulanmıştır. Araştırmada benimsenen desen durum çalışmasıdır. Durum çalışmaları bir birey, kurum, grup ya da ortamı konu alabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 83). Bu kapsamda gözlem, görüşme ve doküman analizi yapılarak veri toplanabilir (Glesne, 2014, s. 30). Durum çalışmasında doğrudan araştırmaya konu olan durumla ilgilenilir ve ilgilenilen durum araştırmanın merkezindedir (Yin, 2016, s. 68). Durum çalışmasında birden fazla durum ele alınabilir. Ancak ulaşılması ve incelenmesi zor olan durumlarda tek bir durum araştırma konusu olabilir (Yin, 2003, s. 42). Dolayısıyla, -daha sonra araştırmanın sınırlılıklarında bahsedildiği üzere- robot

rehber hizmetlerinin sunulduğu yerlerin az sayıda olması ve bu hizmetleri deneyimleyen kişilere ulaşmanın güçlüğü nedeniyle bu çalışmada tek bir durum incelenmiştir. Bu kapsamda keşifsel bir yaklaşımla Roger Ditter'in robot rehber RoBoHoN'a ilişkin deneyimleri araştırmanın ele aldığı durumdur. Sıradaki başlıklarda söylem analizine konu olan materyal ve analiz süreci açıklanmaktadır.

Materyal

Araştırmaya konu olan içerik video paylaşım platformu YouTube'da yer alan *How good is this Robot as Tour Guide? Traveling in Japan with ROBOHON (Bu robot turist rehberi olarak ne kadar iyi? ROBOHON ile Japonya'da seyahat etmek)* başlıklı videodur. Bir turist rehberi ve tur aracıyla seyahati içeren, açık alandaki çekiciliklerin de ziyaret edildiği konvansiyonel turlara benzerliği nedeniyle veri kaynağı olarak bu video seçilmiştir. Sunucu Roger Ditter'in *RoBoHoN* isimli robot rehber ile Japonya'nın Kyoto şehrinde tura çıkmasını konu alan videoda önce sunucu ile RoBoHoN kapalı bir mekânda bir araya gelmektedir. Ardından bir sürücü tarafından kullanılan tur aracı ile şehir içerisinde seyahat edildiği görülmektedir. Sonrasında ise sunucu Roger Ditter ve RoBoHoN Nanji Tapınağını ziyaret etmektedir. Videonun sonunda sunucu ve RoBoHoN'un vedalaştığı anlar izlenmektedir. Videoya ilişkin bilgiler Tablo 1'de aktarılmaktadır. Videonun YouTube'daki kapak görüntüsü ise Görsel 2'de yer almaktadır.

Tablo 1

Videoya İlişkin Bilgiler

How good is this Robot as Tour Guide? Traveling in Japan with ROBOHON	
Bağlantı	https://www.youtube.com/watch?v=be8WOGe5iJk
Dil	İngilizce
Yüklenme Tarihi	18.07.2020
Süre	8:05
Görüntülenme Sayısı	11.878 (09.03.2024)

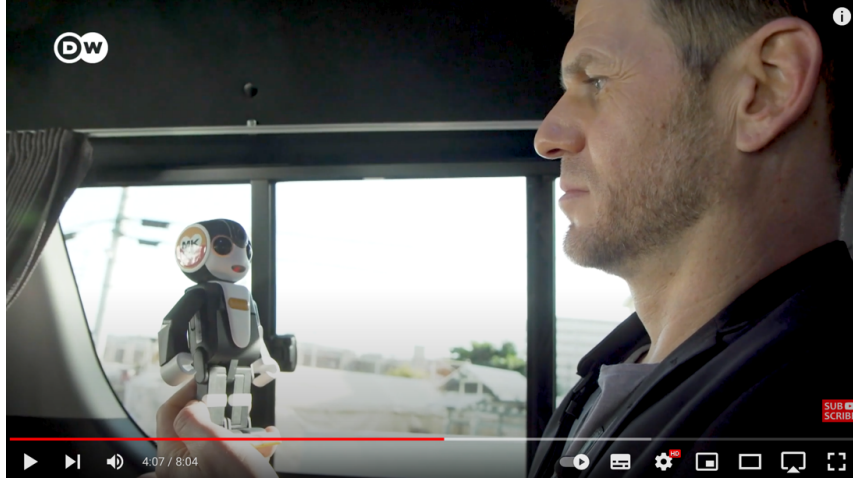
Not. Bu tablo ilgili videoya ilişkin YouTube'da yer alan bilgiler doğrultusunda yazar tarafından hazırlanmıştır.

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=be8WOGe5iJk>

Görsel 2. Videonun Youtube'daki kapak görüntüsü

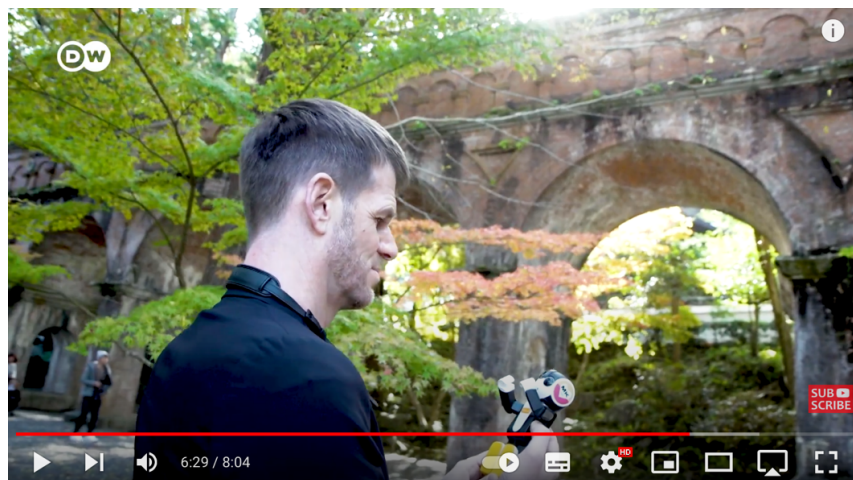
Video süresince sadece sunucu Roger Ditter ve RoBoHoN konuşmaktadır. Videonun içeriği sunucu Roger Ditter'in RoBoHoN ve üretici firma hakkında bilgiler aktarması, deneyimlerini paylaşması ve ikili arasındaki diyaloglardan oluşmaktadır. Sunucunun videonun başında (0:31) söylediği "COVID-19 nedeniyle geçici bir süre kapandıktan sonra turlar yeniden yapılıyor" ifadesi videonun COVID-19 Pandemisi ortaya çıktıktan sonra kayda alındığını göstermektedir. Görsel 3'te sunucu Roger Ditter ve RoBoHoN araç içerisinde görülmektedir. Bu görsel RoBoHoN'un güzergah üzerindeki çekicilikler hakkında anlatım yaptığı anlara bir örnektir.

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=be8WOGe5iJk>

Görsel 3. Roger Ditter ve RoBoHoN tur aracında

Görsel 4'te ise RoBoHoN ve Roger Ditter'in tur aracından inip Nanji Tapınağını ziyaret ettiği görülmektedir. Turun bu kısmı açık bir alanda gerçekleşmektedir.

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=be8WOGe5iJk>

Görsel 4. Roger Ditter ve RoBoHoN Nanji Tapınağında

Söylem Analizi

Nitel yaklaşıma sahip araştırmalarda uygulanan söylem analizi metinlerdeki anlam örüntülerini ve iletişim biçimlerini incelemektedir. Söylem analizinde metinlerin yorumlanması nedeniyle kişilerin deneyimlerini anlamlandırmak mümkündür. Bunu gerçekleştirmek için söylem analizinde bireylerin dili nasıl kullandıkları ve kendilerini nasıl ifade ettikleri yorumlanır (Hallett ve diğerleri, 2000, s. 115-117). Diğer bir ifadeyle, söylenen içerikten hareket ederek içeriğin nasıl söylenildiği incelenir (Palmer Molina, Palinkas, Monro ve Mennen, 2020, s. 480). Çünkü dil bireylerin algılarını yapılandırmaktadır (Scior, 2003, s. 780). Bu nedenle söylem analizi sayesinde kelimelerin neden kullanıldığı ve barındırdıkları saklı anlamlar anlaşılabilir (Wight, 2018, s. 122). Bir konuşmanın ya da metnin içeriğindeki detaylar söylem analizinin konusu olduğu gibi bireylerin bakışları, jestleri ve eylemleri de söylem analizine konu olabilir (Gee, 2001, s. 88). Tonlama, sözlerin dizimi ve konuşma kalıpları da söylem analizine konu olabilecek veriler arasındadır (Toker, 2022, s. 337).

Bu çalışmada van Dijk (1997, s. 5-6) tarafından geliştirilen ve söylem analizi araştırmalarında kullanılan (Hallett ve diğerleri, 2000; Almeida, 2004; García-González, Gutiérrez Gómez-Calcerrada, Solera Hernández Ríos-Aguilar, 2020) yaklaşım benimsenmiştir. Buna göre dil, iletişim ve etkileşime (van Dijk, 1997, s. 5; Almeida, 2004, s. 359) konu olan video içeriği incelenerek veriler temalara ayrılmış ve içeriğin altında yatan anlam keşfedilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle, -söylem analizi çalışmalarında (Almeida, 2004; García-González ve diğerleri, 2020; Palmer Molina ve diğerleri, 2020) kullanıldığı üzere- bu araştırmaya konu olan deneyimlerin daha anlaşılır ve sistematik bir şekilde sunulması amacıyla söylem analizi tematik analizle birlikte uygulanmıştır. Çünkü tematik analiz söylem analiziyle birlikte uygulandığında verilerin nasıl kodlanacağına, temaların nasıl aranacağına ve bulguların nasıl raporlanacağına dair ilkeler sunmaktadır (Toker, 2022, s. 331). Öncelikle, metinler söylem analizi için kaynak oluşturduğundan (Fairclough, 1996, s. 24) araştırmaya konu olan video deşifre edilmiş ve 1,108 kelimededen oluşan deşifre metni birkaç kez okunarak sunucunun söylemine ilişkin kodlar belirlenmiştir. Bu aşamada söylem analizinin prensiplerinden *söylem sahibinin ne söylediğinin yanı sıra aslında ne söylemek istediğinin ortaya çıkarılması* (Wight, 2018, s. 122; Palmer Molina ve diğerleri, 2020, s. 480) belirleyici olmuş ve kullanıcı deneyimine ilişkin ifadelerle odaklanılmıştır. Belirlenen kodlar söz öbekleri ya da cümlelerden oluşmaktadır. Ardından alanyazındaki çalışmalardan (H. J. Chen ve diğerleri, 2006; Karreman ve diğerleri, 2012; Sezgin ve Düz, 2018; Velentza ve diğerleri, 2019; Rodriguez ve diğerleri, 2020; Bose ve diğerleri, 2023; Lin ve diğerleri, 2024) yararlanılarak kategori ve temalar belirlenmiş; ayrıca veri analizi esnasında ortaya çıkan yeni kategori ve temalara da yer verilmiştir.

Araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini arttırmak amacıyla -nitel araştırmalarda tavsiye edildiği üzere- bulgulara ilişkin uzman görüşü (Merriam, 2009, s. 220; Mhyre, 2010, s. 403) sağlanmıştır. Bu kapsamda turizm rehberliğinde teknolojik gelişmelere ilişkin araştırmaları bulunan, doktora derecesine sahip bir öğretim elemanının ilk bulguları incelemesi sağlanmıştır. Daha sonra araştırmacı ve uzman kodları, kategorileri ve temaları tartışarak araştırma bulguları üzerinde fikir birliği sağlamıştır. Araştırmada incelenen videonun dili İngilizcedir. Çeviriye bağlı olası anlam kayıplarının önüne geçmek amacıyla veri analizi ve uzman görüşü süreçleri İngilizce metin üzerinden yapılmıştır. Bu bağlamda, YDS ve YÖKDİL sınavlarından A seviyesinde puanları bulunan araştırmacı İngilizce dilinde veri analizi yapabilecek yeterliliğe sahiptir. Ardından İngilizce dilinde elde edilen bulgular Türkçeye tercüme edilmiş ve söylem analizinin doğası gereği (Fairclough, 1996, s. 141; Almeida, 2004, s. 357) araştırmacı tarafından yorumlanmıştır. Yine de söylem analizinde elde edilen bulguların *daimi doğrular* olarak kabul edilmemesi gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, söylem analizinde elde edilen bulgular deneyimleri özetleyen birden fazla yoldan biri olarak görülmelidir. Bu açıdan söylem analizinde öne sürülen yorumlar -tüm diğer yorumlar gibi- süreçlere bakmaya yarayan pencerelerden biridir (Santos, Belhassen ve Caton, 2008, s. 1007). Kodlama, kategorileştirme ve temalara ulaşılmasının ardından yorumlanan bulgular turist rehberliğine ve robot rehberlere ilişkin alanyazın incelenerek tartışılmış ve sonuçlar raporlanmıştır.

Bulgular

Bu çalışma robot rehberlerden hizmet alan kullanıcıların deneyimini RoBoHoN örneğiyle ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu bölümde sunulan bulgular RoBoHoN ile tur gerçekleştiren sunucu Roger Ditter'in deneyimine ilişkin söylemi ortaya koymaktadır. Sunucunun söylemini inşa eden bileşenler başlıklara bölünerek sunulmuştur. Sunucunun deneyimini aktarırken inşa ettiği söylemin daha iyi anlaşılmasını sağlayan ifadeler de bulgularda yer verilmiştir.

Kullanıcının Pozisyonu

“Sık sık seyahat ediyorum ve yerel bir rehberle gezmek benim için bir zorunluluk”

Robot rehber RoBoHoN ile tura başlamadan önce kullanılan bu ifade sunucunun seyahat etme alışkanlığı olduğunu belirtirken hemen ardından gelen ifade rehberle gezmeyi tercih ettiğini bildirmektedir. Bu durum robot rehberle tura katılan sunucunun deneyimlerini anlamak için önemlidir. Çünkü sık seyahat etmeyen ve turist rehberliği hizmetine ilişkin farkındalığı olmayan birinin deneyimleriyle bahsi geçen pratiklere sahip olan birinin deneyimlerine ilişkin algıları farklı olabilir.

“Robotlara karşı zaafım var”

Sunucu tur esnasında RoBoHoN'un sunduğu hizmetten memnun kalmadığı anlarda memnuniyetsizliğini açık bir şekilde ifade etse de hemen ardından robotlara karşı zaaf olduğunu belirtmektedir. Sunucunun söylemini oluşturan bu ifade kullanıcının robot rehberler konusundaki pozisyonunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, devam eden başlıklarda aktarılacak olan sunucunun deneyimlerini değerlendirirken kullanıcının robotlar hakkındaki olumlu düşünceleri göz önüne alınmalıdır. Sunucunun söylemine ilişkin ifadeleri aşağıda aktarılmaktadır:

Dürüst olmam gerekirse, küçük arkadaşşıma (RoBoHoN) biraz sinirleniyorum. Taksi turu şu ana kadar bir felaket, şarkı söylemesi hakkında konuşmayayım bile. Ama robotlara karşı zaafım var. O halde, O'na bir şans daha verelim.

Robot Teknolojisi ve Gelecek

“Bu teknoloji hayatımızı nasıl etkileyecek?”

Sunucu robot teknolojisinin insan hayatını nasıl etkileyeceği sorusuna yanıt bulmak için Japonya'ya geldiğini ifade etmektedir. Bu ifade sunucunun robot rehber teknolojisini deneyimlemek için yaptığı seyahatin dışında daha genel bir projeksiyona işaret etmektedir. Dolayısıyla turun hemen öncesinde kullanılan bu ifade sunucunun teknolojik gelişmelerin geleceğe etkisi konusundaki merak duygusunu yansıtmaktadır.

“Robotlar böyle bir işi devralabilir mi?”

Sunucunun bu ifadesiyle yansıttığı projeksiyon bu kez daha özgül bir alana işaret etmektedir. Bu alan turist rehberliği mesleğidir. Aşağıda yer alan ifadelerin ortaya koyduğu söylem turizm endüstrisinin hizmet bileşenlerinden turist rehberliğinin emek-yoğun niteliğine vurgu yapmaktadır. Aşağıdaki ifadede geçen 'gerçekten' ve 'tamamen' ifadeleri bu vurguyu güçlendirmektedir.

Bir robot gerçekten tamamen insana özgü nitelikleri olan böyle bir işi devralabilir mi?

Üretici Firma ve Ürün Fiyatı

‘... Japonya’nın en üretken robot mühendislerinin biri tarafından...’

Sunucu RoBoHoN ile tura başlamadan önce ürünü tasarlayan mühendis Tomotaka Takahashi’den övgüyle bahsetmektedir. Üretici firma için çalışan mühendise yapılan bu övgü sunucunun turdan önce ürüne ilişkin olumlu algısını yansıtan ve söylemini inşa eden olumlu bileşenlerden biridir.

“Ucuz değil”

Sunucunun ürün hakkındaki söylemini oluşturan olumsuz bileşenlerden biri fiyattır. Aşağıdaki ifadelerde sunucu ürünün fiyatına dahil olan hizmetleri açıklarken fiyat konusunda olumsuz görüş bildirmektedir.

(RoBoHoN) ucuz değil. Altı saatlik tura taksi ve kayıt hizmetleri dahil ve kişi başı yaklaşık 300 Euro tutuyor.

Yazılım ve Tasarım Sorunları

“... Android 5.0... Bu çok eski işletim sistemi...”

Yukarıdaki ifadelerde sunucu tura başlamadan önce RoBoHoN hakkında sahip olduğu -bu kez olumsuz- bir algıyı daha açıkça belirtmektedir. Sunucu Android 5.0 işletim sisteminin RoBoHoN’un işlevini yerine getirmesi için yeterli olup olmadığına dair kuşkusu olduğunu ifade ederken işletim sistemi için ‘çok eski’ ifadesini kullanmaktadır. Ancak sunucu turdan önce merak ettiğini söylemesine rağmen video boyunca bu konu hakkında tekrar konuşmamaktadır.

“Büyük ellerim için küçük bir ekran”

Tura başlamadan önce RoBoHoN sunucuya seslenerek arkasındaki ekrana ismini yazmasını söylemektedir. Sunucu öncelikle “Oo!” ifadesiyle şaşkınlığını bildirmektedir. Ardından bu işlemi gerçekleştirirken “Büyük ellerim için küçük bir ekran” demektedir. Sunucunun bu ifadesi RoBoHoN’a ilişkin deneyimini yansıtan söylemin olumsuz bileşenlerinden biridir.

Zayıf İletişim

“Konuşmalarımız gerçekten hiç akıp gitmiyor”

Videoda sunucunun RoBoHoN’u askısı sayesinde boynuna astığı ve araca bindiği görülmektedir. Araç hareket halindeyken sunucu RoBoHoN’a hava durumunun nasıl ve saatin kaç olduğu gibi basit sorular sormaktadır. Ancak yanıt alamayan sunucu “Kesinlikle Siri ile daha çok daha iyi sohbetlerim olmuştu” ve “Belki de RoBoHoN bugün kendini sohbet havasında hissetmiyor” gibi ifadelerle önce RoBoHoN’u küresel ölçekte kullanılan bir başka teknoloji ile kıyaslamakta; ardından -sarkastik bir şekilde- memnuniyetsizliğini dile getirmektedir.

“Yine de Japonca dilinde daha iyi çalışıyor olabilir”

Sunucu RoBoHoN’un ses tanıma sisteminin yetersizliğinden bahsederken bir anda söylemini başka bir yöne çevirmektedir. RoBoHoN’la İngilizce iletişim kuramamanın sebep olduğu memnuniyetsizlik sunucunun söylemi içerisinde gerekçelendirilmektedir. Sunucu bunu yaparken ürünün öncelikle Japon pazarı için üretildiğini ve ses tanıma sisteminin Japonca dilinde daha iyi çalışabileceğine dair düşüncesini aktarmaktadır.

Anlatım İçeriği

“Konfor alanı dışında bir detay veremez”

Sunucu RoBoHoN’un sadece önceden kaydedilen hikayeleri ve şarkıları seslendirdiğini belirtmektedir. Bu ifadelerin inşa ettiği söylem daha çok insanlar için kullanılan ‘konfor alanı’ ifadesiyle gerçekleştirilmektedir. Söylemin işaret ettiği konfor alanı RoBoHoN için GPS teknolojisine dayanan bir sistemin belirlediği sınırlı içeriklerin sadece belirli yerlerde sunulmasıdır.

“Klasik turist rehberi işleri”

Sunucu RoBoHoN’a ilişkin deneyimlerini ortaya koyan söylemi içerisinde insan turist rehberlerine atıfta bulunmaktadır. Sunucu “Klasik turist rehberi işleri” ifadesini RoBoHoN’un aşağıdaki anlatımıyla ilişkilendirmektedir. RoBoHoN’un anlatımı ve sunucunun ifadeleri birlikte okunduğunda turist rehberlerinin anlattıkları içeriklerin merak uyandırmaya ve gizem yaratmaya yönelik olduğu sunucunun söyleminde yer almaktadır.

Biliyor musun? Kyoto İstasyonunda Japonya’daki en büyük numaraya sahip bir platform var: 34. Ama 15 ve 29 numaralarına sahip hiçbir platform yok. Yani, aslında otuz dört tane platform yok. Bu bir gizem.

Yine de RoBoHoN yukarıdaki bilgileri aktardıktan sonra sunucunun sarkastik bir ifadeyle güldüğü ve “Evet, gerçekten kulağa gizemli geliyor” dediği duyulmaktadır (04:51).

Araç içi (düşük) ve Açık Alanda (Yüksek) Hizmet Performansı

“Yine binayı geçtik”

Araç içerisinde seyahat edilen anlarda RoBoHoN güzergah üzerindeki çekicilikler hakkında bilgi verse de kullanıcıya nereye ve ne zaman bakması gerektiği konularında bildirimde bulunmamaktadır. Bu nedenle sunucu “Robotu dinlemekle meşgulken yine binayı geçtik” ifadesiyle RoBoHoN’un bildirimde bulunmadığını ve dikkatini çekiciliklere çekmediğini belirtmektedir.

“Yürürken daha iyi bir rehber olduğu ortaya çıktı”

Sunucu ve RoBoHoN araçtan indikten sonra açık alanda tura devam etmektedir. Nanji Tapınağı gezilirken RoBoHoN birden bilgi vermeye başlamaktadır. Sunucu bu durum karşısında “Mucizevi bir şekilde çalışmaya başladığı an” demektedir. Bu ifadelerin sunucunun söylemi içerisindeki işlevi RoBoHoN’un bu ana kadar - sunucunun algıladığı deneyimine göre- verimli çalışmadığıdır. Söylemin bu bölümü sunucunun RoBoHoN’un araç içinde sunduğu hizmetten memnun olmadığını gösteren bileşenlerden biridir. Devamında sunucunun kullandığı şu ifadeler bu söylemi desteklemektedir: “Yürürken daha iyi bir rehber olduğu ortaya çıktı”.

Kullanıcı Tepkileri

“Taksi turu şu ana kadar bir felaket”

Tur esnasında sunucu deneyimlerine ilişkin tepkileri açık ve net ifadelerle bildirmektedir. Sunucunun söylemini inşa eden tepkilerden ilki memnuniyetsizliktir ve kızgınlık bildiren kelimelerle ifade edilmektedir.

“Taksi turu şu ana kadar bir felaket” ve “Dürüst olmam gerekirse, küçük arkadaşına (RoBoHoN) biraz sinirleniyorum” ifadeleri sunucunun memnuniyetsizliğini kızgınlıkla bildirdiği ifadelerdir.

“Üzülme gerek yok RoBoHoN. Başka bir soru sormayı deneyelim”

Sunucu deneyimine ilişkin memnuniyetsizliğini bildirdiği anlarda “O’na bir şans daha verelim” ve “Yeniden başlıyoruz ve karmaşık geçmişimizi geride bırakıyoruz” gibi ifadelerle ürüne karşı tahammül göstermektedir. Sunucu araca ilk bindiğinde RoBoHoN’a hava durumunu sormaktadır. Birkaç denemeden sonra yanıt alamamasının ardından sunucunun gözlerini büyüterek şaşırıldığı ve yüzündeki şaşkın ifadeyle kameraya baktığı görülmektedir (03:45). Sunucunun RoBoHoN ile tur deneyimine ilişkin söylemini inşa eden bazı ifadelerin ürüne karşı tahammül gösterdiğini bildirmesi Kullanıcının Pozisyonu başlığında ifade edilen sunucunun ‘robotlara karşı zaafının olması’ ile birlikte değerlendirilebilir.

Kullanıcı Geri Bildirimleri

“Bir yeri ilk kez ziyaret ediyorsanız doğru rehberin o olduğunu düşünmüyorum”

Sunucu RoBoHoN ile gerçekleştirdiği turun sonunda deneyimine ilişkin genel bir değerlendirme yapmaktadır. Bu değerlendirme açık bir şekilde ifade edilmekte ve videoyu izleyen kişiler için tavsiye içermektedir. Sunucu Ditter’in turun sonunda vardığı hüküm bir yeri ilk kez ziyaret eden turistler için RoBoHoN’un doğru tercih olmadığıdır. Bu ifade sunucunun RoBoHoN deneyimine ilişkin olumsuz söylemini inşa eden ifadeler içerisinde en kapsamlı ve açık olanıdır.

“Dünyanın başka yerlerinde satışa çıkmaması sürpriz değil”

Tur sonunda sunucu RoBoHoN’un *kawaii* bir ürün olduğunu belirtmektedir. Sunucu bu ifadesini detaylandırarak *kawaii* kelimesinin Japon kültüründeki *sevimsizlik* konseptini ifade ettiğini söylemektedir. Ardından sunucu ürünün sadece Japonya’da kullanılmak üzere tasarlandığını söylemektedir. Aşağıdaki ifadelerde Japon kültüründeki *kawaii* konseptinin ve robotlara karşı ilginin RoBoHoN’un sadece bu ülkede hizmet vermesiyle ilişkilendirildiği bir söylem yer almaktadır.

Dünyanın başka yerlerinde satışa çıkmaması sürpriz değil. RoBoHoN son derece *kawaii* bir ürün. Tipik bir Japon *sevimsizliği*. Bunu dünyanın başka yerlerinde anlamak genelde zordur ve Japonya’nın robotlarla uzun geçmişi olan bir aşk hikayesi vardır.

Tartışma

Robot rehberle tura katılan turistlerin deneyimlerini ortaya çıkarmayı amaçlayan bu çalışma Japonya’nın Kyoto şehrinde robot rehber RoBoHoN ile gerçekleştirilen bir turdaki kullanıcı deneyimlerini söylem analiziyle incelemiştir. RoBoHoN ile tura katılan Roger Ditter’in söylemini oluşturan bileşenler mevcut alanyazın çerçevesinde tartışılarak robot rehber hizmetine ilişkin kullanıcı deneyimleri ortaya çıkarılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre kullanıcının robotlar ve RoBoHoN’u üreten firma hakkında olumlu algıları vardır. Buna rağmen kullanıcının söyleminde RoBoHoN yüksek fiyat, ergonomik olmayan tasarım, kullanıcıyla zayıf iletişim, sınırlı içeriklerle bilgi aktarma ve farklı koşullarda düşük performans gibi kullanıcı deneyimini olumsuz etkileyen özelliklere sahiptir. Bu hususlar nedeniyle kullanıcı deneyimi büyük ölçüde olumsuz bir söylemle inşa edilmektedir. Son olarak kullanıcı bir yeri ilk kez ziyaret edecek kişilere robot rehber

RoBoHoN'u önermemektedir. Bulgulara ilişkin değerlendirmeler yapılırken insanların sunduğu turist rehberliği hizmetine ve robot teknolojisine ilişkin alanyazın esas alınmıştır.

Videonun başında sunucu Roger Ditter'in söyledikleri rehberle gezme pratiğine sahip bir kişi olduğunu göstermektedir. Bu bilgi kullanıcının deneyimlerinin anlamlandırılması için önemlidir. Çünkü rehberli tur deneyimi olmayan biri robot rehberin sunduğu hizmeti değerlendirirken neyi referans alacağını bilmeyebilir. Ayrıca sunucunun robotlara karşı zaafı olduğunu belirtmesi ve tur esnasında memnuniyetsiz olduğu durumlarda dahi tahammül içeren ifadeler kullanması robot rehberler hakkında olumlu algılara sahip olduğunu; ancak olumsuz deneyimlerini de açıkça ifade etmekten geri durmadığını göstermektedir. Öte yandan, tura başlamadan önce sunucunun sorduğu *teknolojinin geleceğe etkisine ve robotların rehberlik mesleğini insanlardan devralmasına* ilişkin sorular konunun alanyazında ele alınış biçimleriyle (Yıldız, 2018; Bahar vd., 2019; Yıldız, 2019; Taşkın, 2020; Kırıcı Tekeli vd, 2021; Düzgün, 2022; Kara vd., 2022; Özalkan vd., 2022; Şen Demir ve Demir, 2022) benzerlik göstermektedir.

Bulgulara göre RoBoHoN'un sunduğu robot rehber hizmetinin pahalı olması robot teknolojilerini geliştirmenin yüksek maliyetiyle (Rodriguez ve diğerleri, 2020, s. 8) açıklanabilir. Ayrıca RoBoHoN'un kalabalık gruplardan çok münferit gezen ziyaretçiler için uygun olması (Yıldız, 2019, s. 172) -grup turlarında yolcu sayısına bölünen- tur maliyetinin az sayıdaki müşteri tarafından karşılanmasını zorunlu kılmaktadır. RoBoHoN'un Android 5.0 işletim sistemine sahip olması kullanıcının söyleminde ürün performansına yönelik bir kuşku olarak yer alsa da robot teknolojisindeki çalışmalar işletim sistemlerinin gelişmesi için yoğun çaba göstermektedir (Bose ve diğerleri, 2023, s. 1580; Lin ve diğerleri, 2024, s. 3). Kullanıcı deneyiminin olumsuz olduğu diğer bir husus RoBoHoN'un arkasındaki ekranın küçük olmasıdır. RoBoHoN'un küçük boyutlarda üretilmesi diğer insansı robotlar gibi sadece kapalı alanlarla sınırlı kalmak yerine açık alanlarda da hizmet vermesini sağlamaktadır (Noguchi ve diğerleri, 2019, s. 77). Ancak bu özellik 2 inçlik küçük bir ekran kullanımını zorunlu kıldığı için (global.sharp, 2024) kullanıcıya ergonomik olmayan bir kullanım deneyimi sunmaktadır.

RoBoHoN'un iletişim yeterlilikleri sunucu Roger Ditter tarafından memnuniyetsizlikle karşılanmıştır. RoBoHoN sunucunun sorduğu basit sorulara dahi yanıt verememekte, İngilizce dilinde iletişim kurmakta zorluk çekmektedir. Bu durum RoBoHoN'un turizm dışındaki bir alanda test edildiği ve konuşma işlevinin yetersizliğini bildiren araştırma bulgularıyla (Tamai ve diğerleri, 2018, s. 490) uyumludur. Oysa, turist rehberliği alanyazınında iletişim yetenekleri (Holloway, 1981, s. 389; Sezgin ve Düz, 2018), turistlerin sorularına yanıt verme (Düz, 2023) ve tur yapılan dile hâkim olma (Weiler ve Walker, 2014, s. 98) gibi iletişim yeterliliklerinin turist rehberliği hizmetlerindeki kritik önemi sıkça vurgulanmaktadır. Robot rehberlerin insanlarla iletişim kurmasını sağlayacak teknolojiler geliştirilmeye çalışılsa da (Nieuwenhuisen ve Behnke, 2013, s. 559; Alvarez-Santos ve diğerleri, 2014, s. 504) bu konuda henüz yetersiz olmaları robotların insan rehberlerin yerini almasını engelleyen nedenlerden biri olarak alanyazında da (Karreman ve diğerleri, 2012, s. 1064; Sotohy, 2020, s. 41) teyit edilmektedir. Ayrıca, alanyazındaki çalışmalar robotların insanlarla etkileşimini geliştirmenin ciddi bir teknolojik zorluk olduğunu belirtmektedir (Karreman ve diğerleri, 2015a, s. 317).

Sunucunun deneyimine ilişkin söylemini inşa eden olumsuz bileşenlerden biri de RoBoHoN'un sınırlı anlatım içerikleridir. Sunucu Ditter RoBoHoN'un önceden kaydedilmiş içerikler dışında bilgi veremediğini ve bu bilgileri de GPS tarafından belirlenen sınırlı yerlerde sunabildiğini belirtmektedir. Farklı robot rehberlerin anlatım içeriklerinin önceden yüklenen metinlerden oluştuğu alanyazında (Velentza ve diğerleri, 2019, s. 6) yer alsa da bazı robot rehberlerin tur katılımcılarının özelliklerine göre anlatımlarını özel hale getirip

kişiselleştirebildikleri bilinmektedir (Lin ve diğerleri, 2024, s. 4). Bu bağlamda, rehber anlatımlarının standart olmaması ve turistlerin özelliklerine göre şekillenmesi turist rehberliği hizmetinde önemli bir özelliktir (H. J. Chen ve diğerleri, 2006, s. 1179; Altunel ve Erkut, 2015, s. 7) ve turistin deneyimini etkilemektedir (Io ve Hallo, 2012, s. 163). Dolayısıyla, araştırmanın bulguları robot rehberlerin önceden programlanarak yüklenen içerikler dışında bilgiler verememesinin robot rehber hizmetlerinde -en azından RoBoHoN için- bir kısıtlılık olduğunu göstermektedir.

Turistler turist rehberinin varlığı sayesinde nereye, ne zaman ve neden bakmaları gerektiğini bilmektedir (Reisinger ve Steiner, 2006, s. 482). Ancak RoBoHoN'un sunduğu rehberlik hizmeti esnasında sunucu Ditter robotun hakkında anlatımlar yaptığı binaları göremediğini bildirmektedir. RoBoHoN'un bildirimde bulunmaması turistlerin önemli çekicilikleri görememesine neden olmaktadır. Oysa, üretim tarihi daha eski olan robot rehberlerin hakkında bilgi verdikleri nesnelere işaret edebildikleri alanyazında belirtilmiştir (Karreman ve diğerleri, 2012, s. 1063). RoBoHoN'un bu özelliğe sahip olmaması bahsi geçen robotların müze ve sergi salonları gibi -nispeten daha kontrol edilebilir- kapalı alanlarda hizmet sunmasıyla açıklanabilir. Ancak Nanji Tapınağına geldiklerinde RoBoHoN birden anlatım yapmaya başlamaktadır. Açık alanda ve yaya oldukları için RoBoHoN bildirimde bulunmasa da sunucu Ditter'in etrafına bakmak ve ilgili yapıyı fark etmek için vakti bulunmaktadır. Bu nedenle RoBoHoN'un araç içerisinde seyir halindeyken verimli çalışmadığı ancak açık alanda ve yaya durumdayken daha iyi çalıştığı Ditter tarafından ifade edilmektedir. Sunucu Ditter deneyimlerini paylaşırken tepkilerini de açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu kapsamda sunucu sinirlendiğini açıkça ifade ederken RoBoHoN'a -belki de kendi ifadesiyle 'robotlara karşı zaafi' nedeniyle- tahammül etmektedir. Sunucu memnuniyetsizliğini ifade ettiği bazı durumlarda RoBoHoN'a bir şans daha vermek istediğini ifade etmektedir.

Sunucu Ditter'in deneyimine ilişkin en çarpıcı bulgu videonun sonunda yer almaktadır. Ditter RoBoHoN'un bir yeri ilk kez ziyaret edecek kişilere tavsiye etmemektedir. Özellikle *"Bir yeri ilk kez ziyaret ediyorsanız doğru rehberin O olduğunu düşünmüyorum"* derken kullandığı *'doğru rehber'* ifadesi robotlar dışında başka bir seçeneğe ya da seçeneklere işaret ettiğini göstermektedir. Burada dikkat çeken durum şudur: Eğer turistler ilk kez ziyaret ettikleri bir destinasyonda RoBoHoN ya da başka bir robot rehberden hizmet almıyorsa bu durumda insan rehberle ya da kendi başlarına gezecektir. Böyle bir durumda aynı yeri tekrar ziyaret etseler dahi turistlerin bu kez RoBoHoN ya da başka bir robot rehberle -hatta insan bir rehberle- gezmeye ihtiyaç duyup duymayacakları belirsizdir. Ditter'in bu ifadeleri robot rehber hizmetlerinin varlığını -bugünkü mevcut koşullarda- büyük ölçüde gereksiz kılmaktadır. Son olarak Ditter RoBoHoN'un Japon kültürünü yansıtan bir ürün olduğunu ve sadece Japonya'da sunulduğunu söylemektedir. Üretici firma Sharp'ın internet sitesi ziyaret edildiğinde ürünün sadece Japonya'da kullanılabildiği teyit edilmektedir. Çünkü RoBoHoN'un aktif edilmesi için gerekli olan bulut hizmeti sadece Japonya'da bulunan kişilere açıktır (robohon.com, 2024). Bu durum dünyada açık alanda hizmet sunabilen sınırlı sayıdaki robot rehberlerden biri olan RoBoHoN'un (Yıldız, 2019, s. 173) -en azından şimdilik- Japonya dışında kullanılmadığını göstermektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma robot rehberle tura katılan turistlerin deneyimlerini ortaya çıkarmayı amaçlamış ve Japonya'nın Kyoto şehrinde robot rehber RoBoHoN ile gerçekleştirilen bir turdaki kullanıcı deneyimlerini söylem analiziyle incelemiştir. Araştırma bulguları robot rehber RoBoHoN'un yüksek fiyat, ergonomik olmayan tasarım, kullanıcıyla zayıf iletişim, sınırlı içeriklerle bilgi aktarma ve farklı koşullarda düşük performans gibi kullanıcı deneyimini olumsuz etkileyen yönleri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla videodaki kullanıcı

Roger Ditter'in -robotlar hakkındaki olumlu algılarına rağmen- RoBoHoN deneyimine ilişkin söylemi olumsuzdur. Bu nedenle kullanıcı RoBoHoN'u bir yeri ilk kez ziyaret edecek kişilere önermemektedir. Sonuç olarak uzun bir geçmişi olan, açık alanda bir tur aracıyla seyahati ve turistlere eşlik eden bir rehberi içeren konvansiyonel tur konseptinde robot rehberlerin hizmet sunması için zamana ihtiyaç olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle robot rehberler -henüz- insan rehberlerin yerini almamıştır. Diğer taraftan, robot rehberlere ilişkin alanyazındaki çalışmalar robotların yeterliliklerinin hızla geliştiğini göstermektedir. Günümüzde daha çok müzeler ve sergi salonları gibi kapalı alanlarda hizmet sunan robot rehberlerin açık alanlarda sundukları hizmet büyük oranda memnuniyetsizliğe yol açsa da ses tanıma, insanla etkileşim, kişiselleştirilmiş içeriklerle anlatım yapma gibi özelliklerde yapılacak iyileştirmeler robot rehber hizmetinin destinasyonlardaki açık alanlarda gerçekleşen turlarda da verimli olmasını ve yaygınlaşmasını sağlayabilir.

Robot rehber hizmetlerinin mevcut durumu ve robot rehberlerin mevcut yeterlilikleri göz önüne alındığında, belki de konuyla ilgili tartışmaları -en azından şimdilik- robot rehberlerin insan rehberler karşısında konumlandırıldığı ve *ikame* olarak algılandığı düzlemde çıkarmak gerekmektedir. Konuyla ilgili tartışmalar yürütülürken bu araştırmanın konusu olan kullanıcı deneyiminin yanı sıra maliyet, zaman, verimlilik, konfor, turist motivasyonu vb. çok sayıdaki değişken de göz önüne alınmalıdır. Farklı değişkenleri de hesaba katarak yürütülecek araştırmaların bulguları konuya ilişkin daha kapsamlı projeksiyonların sunulmasını sağlayacaktır. Diğer taraftan, gelecekte robot rehberlerin insan rehberlerin yerini alıp-alamayacağına ilişkin tartışmalara üçüncü bir varsayım da eklenebilir. Buna göre gelecekte robot rehber hizmeti sadece isteyen kişilerin tercih edeceği alternatif bir hizmet olabilir. Günümüzde de rehberli tura katılmak yerine sesli rehberlik hizmetleriyle (audio-guide) ya da mobil rehber uygulamalarıyla seyahat eden turistler bulunmaktadır. Ancak çok sayıda insan rehberli turlara katılmaya devam etmektedir. O halde gelecekte insanların sunduğu turist rehberliği hizmetinin turistler tarafından yine tercih edilmesini sağlayacak ya da turistleri alternatiflere yönlendirecek yeni koşulların neler olacağı belirleyici olacaktır. Sonuçta robot rehber teknolojisindeki yenilikler, turistlerin alışkanlıklarındaki değişimler, turist rehberliğinde insan işgücünün durumu ve turizme dair küresel ölçekteki gelişmeler gelecekte robot rehber hizmetlerinin kapsamını, etki alanını, popülerliğini ve insan rehberlerin istihdam koşullarını belirleyecektir.

Alanyazında robot rehberlerin sundukları hizmetlere ilişkin kullanıcı deneyimini konu alan az sayıdaki araştırma müze ve sergi gibi kapalı alanlarda ya da temalı parklar ve hayvanat bahçeleri gibi sınırlandırılmış yerlerde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada ise bir tur aracıyla seyahati ve şehir içindeki açık alanlarda anlatım yapmayı kapsayan bir robot rehber hizmeti ele alınmıştır. Konvansiyonel rehberli turlara benzerliği nedeniyle RoBoHoN'un sunduğu hizmete ilişkin kullanıcı deneyimlerinin ortaya çıkarılması bu çalışmayı alanyazındaki diğer araştırmalardan farklılaştırmaktadır. Robot rehber hizmetinin memnuniyetsizliğe yol açan yönlerinin belirlenmesi *robotların mesleği insanlardan devralmasına* ilişkin tartışmaları ihtiva eden alanyazına katkı sunmaktadır. Araştırmanın sağladığı katkılardan biri de söylem analizinin turist rehberliği hizmetlerine ilişkin kullanıcı deneyimlerini ortaya çıkarmak için uygun bir yöntem olduğunun tespit edilmesidir. Ayrıca, konunun paydaşlarına da bazı öneriler sunulmaktadır: (i) Turist rehberliği hizmetinde iletişimin ve turistlerin özelliklerine göre anlatım yapmanın önemi alanyazında vurgulanmıştır. Robot rehberlerin bu alanlardaki yetersizlikleri düşünüldüğünde insan rehberlerin ilgili yeterliliklerini sürdürmesi/geliştirmesi olası bir rekabette robot rehberler karşısında avantaj elde etmelerini sağlayacaktır. (ii) İnsan rehberler robot teknolojisindeki gelişmeleri takip ederek rekabetin hangi boyutta olduğunu takip edebilir ve kendi istihdam koşullarını sürdürmeye/iyileştirmeye yönelik stratejiler geliştirebilir. (iii) Konunun hukuki altyapısından ve eğitim içeriklerinden sorumlu olan paydaşlar robot rehberliğine ilişkin yasal mevzuatın geliştirilmesi ve konunun rehberlik eğitiminde de yer alması için girişimlerde bulunabilir. (iv) Son öneri robot rehberlerin

geliştirilmesine ilişkin teknolojileri geliştiren araştırmacılar içindir. Robot rehberlerin sunduğu hizmetin kalitesini arttırmak için kullanıcı deneyimlerini anlamak gereklidir. Alanyazında ve bu çalışmanın bulgularında ifade edilen yetersizlikler geliştirilerek robot rehber hizmetleri geliştirilebilir. Bu hususta insan turist rehberlerinin bilgilerinden faydalanılabilir. Böylece robot rehber hizmetlerindeki gelişmeler insan rehberleri alanın dışına itmek yerine rollerini dönüştürebilir. İnsan rehberlerin robot rehber teknolojilerinin geliştirilmesine katkı vermesi ilgili teknolojiyi geliştirmenin yanı sıra insan rehberler için yeni istihdam sahaları açabilir.

Bu araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Dünyada açık alanda hizmet veren robot rehberlerin sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla robot rehberlere ilişkin kullanıcı deneyiminin -özellikle insan rehberlerin hizmet sunduğu yerlere benzer ortamlarda- incelenebileceği veri kaynağı sınırlıdır. Bu nedenle bu çalışmanın sonuçları RoBoHoN tarafından sunulan rehberlik hizmeti ve bu hizmeti kullanan Roger Ditter'in deneyimleriyle sınırlıdır. Gelecekte yapılacak araştırmalar farklı destinasyonlardaki farklı kullanıcıların -RoBoHoN ya da başka robot rehberlerin sunduğu hizmete ilişkin- deneyimlerini incelediğinde konu hakkında daha kapsamlı anlayışlar geliştirilebilir. Böylece bu araştırmanın bulgularını teyit eden ya da güncelleyen yeni bulgulara ulaşılabilir. Gelecekte robot rehber hizmetlerinin daha erişilebilir olması durumunda hizmeti deneyimleyen kişilere ulaşarak görüşmeler gerçekleştirmek ya da bu turlar esnasında gözlem yapmak konuyla ilgili alanyazını daha ileri taşıyacaktır. Ayrıca, araştırmacılar bu araştırmanın ortaya koyduğu verilerden yola çıkarak RoBoHoN'un sunduğu hizmet bileşenlerinden hangilerinin potansiyel kullanıcılar tarafından önemli bulunduğunu ortaya çıkarabilir. Son olarak, araştırmacılar robot rehber hizmetlerinin turlarda uygulanabilirliği, hukuki altyapısı, rehberlik eğitiminde yer alması ve robot rehberlerin konvansiyonel rehberlik hizmetlerine entegre edilmesi gibi konularda araştırmalar gerçekleştirebilir. Gelecekte robot rehber hizmetlerinin durumunu belirleyebilecek maliyet, zaman, verimlilik, konfor, turist motivasyonu vb. değişkenlere ilişkin araştırmalar yürütülmesi konuyla ilgili tartışmalara katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Almeida, E. P. (2004). A discourse analysis of student perceptions of their communication competence. *Communication Education*, 53(4), 357-364. doi: 10.1080/0363452032000305968
- Altunel, M. C. ve Erkut, B. (2015). Cultural tourism in Istanbul: The mediation effect of tourist experience and satisfaction on the relationship between involvement and recommendation intention. *Journal of Destination Marketing & Management*, 4(4), 213-221. doi: 10.1016/j.jdmm.2015.06.003i
- Altunel, M. C., Yaşar Altunel, A. G. ve Pala, B. (2023). Mobil rehber uygulamaları üzerine bibliyometrik bir analiz. *GSI Journals Serie C: Advancements in Information Sciences and Technologies*, 6(2), 31-66. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3284282>
- Álvarez, M., Galán, R., Matía, F., Rodríguez-Losada, D. ve Jiménez, A. (2010). An emotional model for a guide robot. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics-Part A: Systems and Humans*, 40(5), 982-992. doi: 10.1109/TSMCA.2010.2046734
- Alvarez-Santos, V., Iglesias, R., Pardo, X. M., Regueiro, C. V. ve Canedo-Rodríguez, A. (2014). Gesture-based interaction with voice feedback for a tour-guide robot. *Journal of Visual Communication and Image Representation*, 25(2), 499-509. doi: 10.1016/j.jvcir.2013.03.017

- Ap, J. ve Wong, K. K. (2001). Case study on tour guiding: Professionalism, issues and problems. *Tourism Management*, 22(5), 551-563. doi: 10.1016/S0261-5177(01)00013-9
- Bahar, M., Yüzbaşıoğlu, N. ve Topsakal, Y. (2019). Akıllı turizm ve süper akıllı turist kavramları ışığında geleceğin turizm rehberliğine bakış. *Journal of Travel and Tourism Research*, (14), 72-93. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/848886>
- Boboc, R. G., Horațiu, M. ve Talabă, D. (2014). An educational humanoid laboratory tour guide robot. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 141, 424-430. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.05.074
- Bose, D., Mohan, K., CS, M., Yadav, M. ve Saini, D. K. (2023). Review of autonomous campus and tour guiding robots with navigation techniques. *Australian Journal of Mechanical Engineering*, 21(5), 1580-1590. doi: 10.1080/14484846.2021.2023266
- Burgard, W., Cremers, A. B., Fox, D., Hähnel, D., Lakemeyer, G., Schulz, D. ... Thrun, S. (1999). The museum tour-guide robot RHINO. In *Autonome Mobile Systeme 1998: 14. Fachgespräch Karlsruhe, 30. November-1. Dezember 1998* içinde (s. 245-254). Springer Berlin Heidelberg. Erişim adresi: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-60043-2_29
- Chan, A., Hsu, C. H. ve Baum, T. (2015). The impact of tour service performance on tourist satisfaction and behavioral intentions: A study of Chinese tourists in Hong Kong. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 32(1-2), 18-33. doi: 10.1080/10548408.2014.986010
- Chang, T. Y., Kung, S. F. ve Luh, D. B. (2012). The innovative service model: A study on tour guide service design in Taiwan by ICT application. *Academic Research International*, 2(1), 192-198. Erişim adresi: [http://www.savap.org.pk/journals/ARInt./Vol.2\(1\)/2012\(2.1-24\).pdf](http://www.savap.org.pk/journals/ARInt./Vol.2(1)/2012(2.1-24).pdf)
- Chen, H. J., Hwang, S. N. ve Lee, C. (2006). Visitors' characteristics of guided interpretation tours. *Journal of Business Research*, 59(10-11), 1167-1181. doi: 10.1016/j.jbusres.2006.09.006
- Chen, Y. C., Yeh, S. L., Huang, T. R., Chang, Y. L., Goh, J. O. ve Fu, L. C. (2021). Social robots for evaluating attention state in older adults. *Sensors*, 21(21), 7142. doi: 10.3390/s21217142
- Chowdhary, N. ve Prakash, M. (2009). Tour guide training in India: A comparison of approach and content with other programs. *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, 8(2-3), 161-191. doi: 10.1080/15313220802634141
- Cohen, E. H., Ifergan, M. ve Cohen, E. (2002). A new paradigm in guiding: The Madrich as a role model. *Annals of Tourism Research*, 29(4), 919-932. doi: 10.1016/S0160-7383(01)00082-2
- Drygajlo, A., Prodanov, P. J., Ramel, G., Meisser, M. ve Siegart, R. (2003). On developing a voice-enabled interface for interactive tour-guide robots. *Advanced Robotics*, 17(7), 599-616. doi: 10.1163/156855303769156974
- Düz, B. (2023). What might they ask? Tourists' questions directed to tour guides due to their information-giver role. *Journal of Tourism Leisure and Hospitality*, 5(1), 42-52. <https://doi.org/10.48119/toleho.1292447>

- Düzgün, E. (2022). Turist rehberlerinin dijital turizmdeki gelişmelere bakışı. *Turizm Akademik Dergisi*, 9(1), 193-208. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2215137>
- Fairclough, N. (1996). *Language and power*. Essex: Longman.
- García-González, J. M., Gutiérrez Gómez-Calcerrada, S., Solera Hernández, E. ve Ríos-Aguilar, S. (2021). Barriers in higher education: perceptions and discourse analysis of students with disabilities in Spain. *Disability & Society*, 36(4), 579-595. doi: 10.1080/09687599.2020.1749565
- Gee, J. P. (2001). *An introduction to discourse analysis*. London: Routledge.
- Glesne, C. (2014). *Nitel araştırmaya giriş*. (Çev: E. Günel). (dördüncü baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Global.sharp, (2024). Erişim adresi: <https://global.sharp/corporate/news/160414.html>
- Gyrard, A., Tabeau, K., Fiorini, L., Kung, A., Senges, E., De Mul, M. ... Tsukamoto, M. (2023). Knowledge engineering framework for IOT robotics applied to smart healthcare and emotional well-being. *International Journal of Social Robotics*, 15, 445-472. doi: 10.1007/s12369-021-00821-6
- Hallett, C. E., Austin, L., Caress, A. ve Luker, K. A. (2000). Community nurses' perceptions of patient 'compliance' in wound care: A discourse analysis. *Journal of Advanced Nursing*, 32(1), 115-123. doi: 10.1046/j.1365-2648.2000.01407.x
- Hannam, K. ve Knox, D. (2005). Discourse analysis in tourism research a critical perspective. *Tourism Recreation Research*, 30(2), 23-30. doi: 10.1080/02508281.2005.11081470
- Holloway, J. C. (1981). The guided tour: A sociological approach. *Annals of Tourism Research*, 8(3), 377-402. doi: 10.1016/0160-7383(81)90005-0
- Hu, W. ve Wall, G. (2012). Interpretative guiding and sustainable development: A framework. *Tourism Management Perspectives*, 4, 80-85. doi: 10.1016/j.tmp.2012.05.003
- Io, M. U. ve Hallo, L. (2012). A comparative study of tour guides' interpretation: The case of Macao. *Tourism Analysis*, 17(2), 153-165. doi: 10.3727/108354212X13388995267788
- Kalyoncu, M. ve Yuksek, G. (2017). The Effect of impression management techniques which tourist guides use in package tours on personal interaction quality. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 5(1), 15-25. doi: 10.15640/jthm.v5n1a2
- Kara, D., Kurt Yılmaz, B. ve Güler, M. E. (2022). Turist rehberlerinin teknoloji kullanımına yönelik alguların belirlenmesi üzerine nitel bir araştırma. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 17(66), 517-537. doi: 10.19168/jyasar.1066215
- Karreman, D. E., Ludden, G. ve Evers, V. (2015a). Visiting cultural heritage with a tour guide robot: A user evaluation study in-the-wild. A. Tapus ve diğerleri (Ed.), *Social Robotics: 7th International Conference, ICSR 2015, Paris, France, October 26-30, 2015, Proceedings 7* içinde (s. 317-326). Switzerland: Springer International Publishing. doi: 10.1007/978-3-319-25554-5_32

- Karreman, D. E., Ludden, G., van Dijk, B. ve Evers, V. (2015b). How can a tour guide robot's orientation influence visitors' orientation and formations?. M. Salem, ve diğerleri (Ed), *Proceeding of 4th International Symposium on New Frontiers in Human-Robot Interaction. Canterbury, UK, April 21-22, 2015* içinde (s. 317-326). AISB. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2951385
- Karreman, D. E., van Dijk, E. M. ve Evers, V. (2012). *Using the visitor experiences for mapping the possibilities of implementing a robotic guide in outdoor sites. 2012 IEEE RO-MAN: The 21st IEEE International Symposium on Robot and Human Interactive Communication, Paris, France, September 9-13, 2012* içinde (s. 1059-1065). Red Hook, NY: The Institute of Electrical and Electronics Engineers doi: 10.1109/ROMAN.2012.6343889
- Kavak, M. ve Oktay, E. (2023). Turist rehberliği alanındaki ön lisans, lisans ve lisansüstü programların müfredatının teknoloji ve dijitalleşme açısından incelenmesi. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 11(4), 3055-3076. doi: 10.21325/jotags.2023.1331
- Kaya A. ve Yetgin, D. (2021). Seyahatnamelerde turist rehberleri. *Turizm Akademik Dergisi*, 8(2), 37-55. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1749429>
- Kırıcı Tekeli, E. (2022). Development of studies on tourism guidance and technology from past to present: a bibliometric analysis with visual mapping technique. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 10(4), 2843-2861. doi: 10.21325/jotags.2022.1119
- Kırıcı Tekeli, E., Kemer, E. ve Kasap, G. (2021). Turist rehberleri robot rehberler hakkında ne düşünüyor? Fenomenolojik bir araştırma. *Turist Rehberliği Nitel Araştırmalar Dergisi (TURNAD)*, 2(2), 107-129.
- Kobayashi, T., Yonaga, N., Imai, T. ve Arai, K. (2019). Bilingual SNS agency robot for person with disability. *2019 IEEE 8th Global Conference on Consumer Electronics (GCCE), Osaka, Japan*, içinde (s. 74-75). Erişim adresi: <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=9015297>
- Komatsu, M., Takeuchi, M., Unoki, T. ve Shikida, M. (2022). The evaluation of interviewer's presentation styles for interview practice with a communicative robot. *2022 17th International Joint Symposium on Artificial Intelligence and Natural Language Processing (iSAI-NLP)*, Chiang Mai, Thailand içinde (s. 1-6). doi: 10.1109/iSAI-NLP56921.2022.9960273
- Kuo, N. T., Chang, K. C., Cheng, Y. S. ve Lin, J. C. (2015). Effects of tour guide interpretation and tourist satisfaction on destination loyalty in Taiwan's Kinmen Battlefield Tourism: Perceived playfulness and perceived flow as moderators. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 33(sup1), 103-122. doi: 10.1080/10548408.2015.1008670
- Lin, Y., Jo, W., Ali, A., Robert, L. ve Tilbury, D. (2024). Toward personalized tour-guide robot: adaptive content planner based on visitor's engagement. *Companion of the 2024 ACM/IEEE International Conference on Human-Robot Interaction (HRI '24 Companion)*, March 11-14, 2024, Boulder, CO, USA. doi: 10.1145/3610978.3640731

- Maalouly, E., Hirano, T., Yamazaki, R., Nishio, S. ve Ishiguro, H. (2023). Encouraging prosocial behavior from older adults through robot teleoperation: A feasibility study. *Frontiers in Computer Science*, 5, 1157925. doi: 10.3389/fcomp.2023.1157925
- Macaluso, I., Ardizzone, E., Chella, A., Cossentino, M., Gentile, A., Gradino, R. ... Scardino, G. (2005). Experiences with CiceRobot, a museum guide cognitive robot. S. Bandini ve S. Manzoni (Ed.), *AI* IA 2005: Advances in Artificial Intelligence: 9th Congress of the Italian Association for Artificial Intelligence, Milan, Italy, September 21-32, 2005. Proceedings* 9 (s. 474-482) içinde. Berlin: Springer. doi: 10.1007/11558590_48
- MacDougall, J. ve Tewolde, G. S. (2013). Tour guide robot using wireless based localization. *IEEE International Conference on Electro-Information Technology, EIT 2013, USA*, içinde (s. 1-6). doi: 10.1109/EIT.2013.6632690
- Matsui, D., Minato, T., MacDorman, K. F. ve Ishiguro, H. (2005). Generating natural motion in an android by mapping human motion. *2005 IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems, Alberta, Canada*, içinde (s. 3301-3308). Erişim adresi: <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=1545125>
- Matsumoto, K., Yamada, H., Imai, M., Kawamura, A., Kawauchi, Y., Nakamura, T. ve Kurazume, R. (2021). Development of a tour guide and co-experience robot system using the quasi-zenith satellite system and the 5th-generation mobile communication system at a Theme Park. *ROBOMECH Journal*, 8, 1-14. doi: 10.1186/s40648-021-00192-7
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research: A guide to design and implementation*. San Francisco, CA: John Wiley & Sons.
- Mhyre, J. M. (2010). Assessing quality with qualitative research. *Canadian Journal of Anesthesia*, 57(5), 402-407. doi: 10.1007/s12630-010-9290-8
- Moscardo, G. (1996). Mindful visitors: Heritage and tourism. *Annals of Tourism Research*, 23(2), 376-397. doi: 10.1016/0160-7383(95)00068-2
- Nakayama, M., Tamai, T., Ishigame, A. ve Majima, Y. (2018). Brain wave influence on interaction with a communication robot. *2018 7th International Congress on Advanced Applied Informatics (IIAI-AAI), Yonago, Japan*, içinde (s. 950-951). doi: 10.1109/IIAI-AAI.2018.00196
- Nettekoven, L. (1979). *Mechanism of cultural interaction*. E. De Kadt (Ed.), *Tourism: Passport to development* içinde (s. 135-145). New York: Oxford University Press.
- Nieuwenhuisen, M. ve Behnke, S. (2013). Human-like interaction skills for the mobile communication robot robotinho. *International Journal of Social Robotics*, 5, 549-561. doi: 10.1007/s12369-013-0206-y
- Noguchi, H., Koyano, Y., Mori, H., Komiyama, C., Sanada, H. ve Mori, T. (2019). Exploration of communication robot use for older patients in an acute hospital based on case trials. *Journal of Nursing Science and Engineering*, 6(2), 70-82. doi: 10.24462/jnse.6.2_70

- Nourbakhsh, I. R., Bobenage, J., Grange, S., Lutz, R., Meyer, R. ve Soto, A. (1999). An affective mobile robot educator with a full-time job. *Artificial Intelligence*, 114(1-2), 95-124. doi: 10.1016/S0004-3702(99)00027-2
- Ohya, S. ve Kawanami, T. (2019). Multi-user available information providing system for tourism by pointing gesture. *Journal of Global Tourism Research*, 4(1), 61-66. doi: 10.37020/jgtr.4.1_61
- Okada, Y., Kimoto, M., Iio, T., Shimohara, K., Nittono, H. ve Shiomi, M. (2020). Can a robot's touches express the feeling of kawaii toward an object?. In *2020 IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems (IROS), Nevada, U.S.A.*, (pp. 11276-11283). doi: 10.1109/IROS45743.2020.9340874
- Özalkan, S., Özkurt, Ş. ve Yazıcı Ayyıldız. (2022). Turist rehberleri bakış açısıyla dijitalleşme ve robot rehberler. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 10(2), 1415-1435. doi: 10.21325/jotags.2022.1050
- Palmer Molina, A., Palinkas, L. A., Monro, W. ve Mennen, F. E. (2020). Mothers' perceptions of help-seeking for depression in head start: A Thematic, discourse analysis by language group. *Community Mental Health Journal*, 56, 478-488. doi: 10.1007/s10597-019-00504-7
- Reisinger, Y. ve Steiner, C. (2006). Reconceptualising interpretation: The role of tour guides in authentic tourism. *Current Issues in Tourism*, 9(6), 481-498. doi: 10.2167/cit280.0
- Robohon.com, (2024). Robohon. Erişim adresi: <https://robohon.com/global/>, Erişim Tarihi: 04.03.2024.
- Rodriguez, I., Zabala, U., Marín-Reyes, P. A., Jauregi, E., Lorenzo-Navarro, J., Lazkano, E. ve Castrillón-Santana, M. (2020). Personal guides: heterogeneous robots sharing personal tours in multi-floor environments. *Sensors*, 20(9), 2480. doi: 10.3390/s20092480
- Rosa, S., Randazzo, M., Landini, E., Bernagozzi, S., Sacco, G., Piccinino, M. ve Natale, L. (2024). Tour guide robot: a 5G-enabled robot museum guide. *Frontiers in Robotics and AI*, 10, 1-18. doi: 10.3389/frobt.2023.1323675
- Santos, C. A., Belhassen, Y. ve Caton, K. (2008). Reimagining Chinatown: An analysis of tourism discourse. *Tourism Management*, 29(5), 1002-1012. doi: 10.1016/j.tourman.2008.01.002
- Schmidt, C. J. (1979). The guided tour: Insulated adventure. *Urban life*, 7(4), 441-467. doi: 10.1177/089124167900700402
- Scior, K. (2003). Using discourse analysis to study the experiences of women with learning disabilities. *Disability & Society*, 18(6), 779-795. doi: 10.1080/0968759032000119514
- Sezgin, E. ve Düz, B. (2018). Testing the proposed "GuidePerf" scale for tourism: Performances of tour guides in relation to various tour guiding diplomas. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 23(2), 170-182. <https://doi.org/10.1080/10941665.2017.1410196>

- Sotohy, H. T. (2020). New trends in tour guiding, the guide faces technology 'applied study to selected sites in Egypt'. *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality*, 19(3), 35-47. doi: 10.21608/jaauth.2021.53018.1099
- Şen Demir, Ş. ve Demir, M. (2022). Evaluation of digital tour guide technology and applications by professional tourist guides. *Scientific Collection «InterConf»*, (135), 51-61. Erişim adresi: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1819/1849>
- Tamai, T., Majima, Y., Suga, H., Inoue, S. ve Murashima, K. (2018). Design of Health Advice System for Elderly People by Communication Robot. *Healthinf*, 5, 486-491. doi: 10.5220/0006637904860491
- Taşkın, G. A. (2020). The need for a tour guide while the cities get smarter. *Journal of Tourism Intelligence and Smartness*, 3(1), 72-84. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1166299>
- Thrun, S., Bennewitz, M., Burgard, W., Cremers, A. B., Dellaert, F., Fox, D. ... Schulz, D. (1999). MINERVA: A tour-guide robot that learns. *KI-99: Advances in Artificial Intelligence: 23rd Annual German Conference on Artificial Intelligence Bonn, Germany, Proceedings 23* içinde (s. 14-26). Berlin: Springer. Erişim adresi: https://link.springer.com/chapter/10.1007/3-540-48238-5_2
- Toker, A. (2022). Sosyal bilimlerde nitel veri analizi için bir kılavuz. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (51), 319-345. doi: 10.30794/pausbed.1112493
- Tsaur, S. H. ve Teng, H. Y. (2017). Exploring tour guiding styles: The perspective of tour leader roles. *Tourism Management*, 59, 438-448. doi: 10.1016/j.tourman.2016.09.005
- Van Dijk, T. A. (1997). *The study of discourse*. T. A. Van Dijk (Ed.), In *Discourse as structure and process* (pp. 1-35). London: Sage.
- Vásquez, B. P. E. A. ve Matía, F. (2020). A tour-guide robot: Moving towards interaction with humans. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 88, 103356. doi: 10.1016/j.engappai.2019.103356
- Velentza, A. M., Heinke, D. ve Wyatt, J. (2019). Human interaction and improving knowledge through collaborative tour guide robots. *2019 28th IEEE International Conference on Robot and Human Interactive Communication (RO-MAN), Delhi, India*, içinde (s. 1-7). Erişim adresi: <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=8956372>
- Velentza, A. M., Heinke, D. ve Wyatt, J. (2020). Museum robot guides or conventional audio guides? An experimental study. *Advanced Robotics*, 34(24), 1571-1580. doi: 10.1080/01691864.2020.1854113
- Weiler, B. (2016). The contribution of Australia-based researchers to tour guiding. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 26, 100-109. doi: 10.1016/j.jhtm.2016.01.002
- Weiler, B. ve Walker, K. (2014). Enhancing the visitor experience: Reconceptualising the tour guide's communicative role. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 21, 90-99. doi: 10.1016/j.jhtm.2014.08.001

- Wight, A. C. (2018). Putting Foucault to work in tourism research. *International Journal of Tourism Research*, 21(1), 122-133. doi: 10.1002/jtr.2246
- Yanwei, J. ve Hassan, H. (2022). A multimodal discourse analysis of the tourism promotional video “Xi’an China.”. *Baltic Journal of Law & Politics*, 15(7), 142-157. doi: 10.2478/bjlp-2022-007013
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, S. (2018). Profesyonel turist rehberlerinin teknolojik rehber algısını belirlemeye yönelik bir araştırma: İstanbul örneği. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 5(31), 4686-4697. doi: 10.26450/jshsr.930
- Yıldız, S. (2019). Turist rehberliği mesleğinde robot rehberlerin yükselişi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(23), 164-177. doi: 10.21076/vizyoner.481225
- Yin, R. K. (2003). *Case study research: Design and methods* (3 ed.). London: Sage.
- Yin, R. K. (2016). *Qualitative research from start to finish* (3 ed.). New York: The Guilford Press.
- Zhang, H. Q. ve Chow, I. (2004). Application of importance-performance model in tour guides’ performance: Evidence from mainland Chinese outbound visitors in Hong Kong. *Tourism Management*, 25(1), 81-91. doi: 10.1016/S0261-5177(03)00064-5

Extended Abstract

Purpose

Technological developments transform tour guiding services and robot tour guides play their part in the transformation. Tour guiding studies largely focused on discussions regarding the substitution of robots for human tour guides. However, understanding user experiences is crucial to provide projections for robot tour guides’ future. Despite the prominence, the literature provides limited identification of user experiences on the subject. Nonetheless, these studies examine user experiences either in indoor conditions or in restricted environments such as museums and theme parks. Thus, there is a research gap to reveal user experiences with robot tour guides in the conventional tour concept which includes traveling by a tour vehicle and a guide accompanying tourists in an outdoor setting. To fill the research gap, this study aims to reveal user experiences with robot tour guides.

Design and Methodology

This empirical and exploratory study adopts a qualitative approach to reveal user experiences with robot tour guides. Hence, a discourse analysis was conducted since it is an efficient tool to examine meaning patterns and communication forms in a text that contains individuals’ experiences. Further, the study adopts a case study approach that examines individuals, organizations, groups, or environments. In a case study, data might be collected through observations, interviews, or documents. A case study might examine more than one case, however, in some unique or rare cases -which are hard to examine- even one single case might be the subject

of research. In this context, robot guiding services are infrequent in the world and it is hard to reach the participants who have experienced tour guiding services from robots, thus leading a single case to be examined in this particular study. Hence, a discourse analysis was conducted on a YouTube video titled *How good is this Robot as Tour Guide? Traveling in Japan with ROBOHON* which is presented by Roger Ditter participating in a tour in Kyoto, Japan with the robot tour guide RoBoHoN. This video was selected because it offers a similar content to the conventional tours. Additionally, a thematic analysis was conducted in the meantime to present user experiences clearly and systematically. The video was transcribed and coded by the researcher. The codes led to categories and themes based on the literature and emerging themes were also identified. An expert opinion was provided as recommended in qualitative research and a scholar (PhD), studying technological developments within the realm of tour guiding, examined the findings, thus leading to discussions and a consensus to determine the final form of the findings.

Findings

The findings reveal that RoBoHoN's features such as high price, non-ergonomic design, poor communication, limited interpretation content, and low performance in different conditions negatively affect the user's experience. So, despite his positive perceptions about robots, Ditter (the user) does not recommend RoBoHoN to first-time visitors in a destination, and his discourse is largely constructed through the negative components. The high price of RoBoHoN's guiding service perceived by Ditter can be explained by the high cost of robot technologies. Its small size distinguishes RoBoHoN from the rest of the robot tour guides and makes it portable. However, this convenience comes at a price. While costs are divided among participants in conventional tours, due to its small size, RoBoHoN is more likely to be hired by individuals which makes it less affordable. Likewise, its size negatively affects the user experience as a two-inch screen has to be placed on the small body of the robot. On the other hand, tourists expect their guides to have efficient communication skills. However, Ditter's experience with RoBoHoN's communication incompetency ends up with dissatisfaction. RoBoHoN cannot provide answers to even simple questions and the voice-recognition feature does not work well in the English language. Correspondingly, the literature confirms robots' communication incompetency as a major challenge preventing them from replacing human tour guides. Likewise, the interpretations provided by RoBoHoN were defined to be limited by Ditter. Yet, tour guides are supposed to provide tailor-made content in their interpretations, and tourists' characteristics such as age, gender, and educational background are the basis for determining what to interpret. As Ditter's discourse is largely built by his experiences ending up with dissatisfaction, he concludes to not recommend RoBoHoN to first-time visitors in a destination.

Research Limitations

Robot guiding services are not served worldwide and it is hard to reach the participants who have experienced tour guiding services from robots. Hence, this paper conducted a case study design examining one single case. So, the results might be limited to the experiences of the sample and future research may address other robot tour guides in other destinations and relevant user experiences to enhance the insights into robot tour guiding services.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

Robot tour guides do not seem ready to guide in the conventional tour concept and have not replaced human guides, yet. However, robot technologies progress rapidly and developments in some features such as voice-recognition, human interaction, and customized interpretation might take robot tour guides out of indoor services such as museums and exhibition halls, thus paving the way for them to operate in outdoor spaces. In this context, human tour guides may focus on sustaining and developing their competencies in case of a fierce rivalry. The stakeholders who are in charge of legal regulations and education practices may make attempts at

setting the ground for prospective circumstances. Likewise, technology developers might involve human tour guides in the robot development process, thus opening new avenues for tour guides' occupational conditions.

Originality/Value

Previous research provides limited identification of user experiences with robot tour guides. Yet, they focus on robot tour guide services offered in restricted environments such as museums and exhibition halls. On the other hand, this paper examines a robot tour guide service which is similar to conventional tours which includes traveling by a tour vehicle and a guide accompanying tourists in an outdoor setting. The aforementioned context distinguishes this paper from the previous research and makes it novel. Furthermore, this study offers insights to have a better sense of robot tour guide services and extend the relevant literature. Also, the results might contribute to debates about robots' capability to replace human tour guides. Finally, this study sets an example for discourse analysis to be rewardingly utilized in tour guiding studies.

Araştırmacı Katkısı: Burak DÜZ (%100).

Güven Endeksleri ile Pay Senedi Piyasası İlişkisi: Sektörel Yaklaşım ¹

Serap KAMIŞLI ² - Ekrem MERİÇ ³

Başvuru Tarihi: 17.05.2024

Kabul Tarihi: 14.06.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Çalışmada, Ocak 2007 – Haziran 2023 tarihleri arasında ekonomik güven endeksi, tüketici güven endeksi, reel kesim güven endeksi ile 22 farklı Borsa İstanbul (BİST) sektör endeksi arasındaki ilişkiler Nazlıoğlu vd. (2016) tarafından geliştirilen Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Uygulanan testler sonucunda literatürde yer alan çoğu çalışmadan farklı olarak ekonomik güven, tüketici güven ve reel kesim güven endekslerinden sınırlı sayıda sektör endeksine nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Bununla birlikte ele alınan tüm güven endekslerinden sadece BİST Ticaret endeksine nedensellik ilişkisi belirlenmiş ve 8 BİST sektör endeksinin ise güven endeksleri ile nedensel ilişkiye sahip olmadığı belirlenmiştir. Sonuçlar güven endekslerinin BİST yatırımcıları açısından öncü gösterge niteliği taşımadığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Güven Endeksleri, Pay Senedi Sektör Endeksleri, Yapısal Değişim, Çeşitlendirme

Atf: Kandaş, S. ve Meriç, E. (2024). Güven endeksleri ile pay senedi piyasası ilişkisi: Sektörel yaklaşım. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 797-816.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, serap.kamisli@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4714-6678

³ Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, emeric@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6256-8249

The Relationship between Confidence Indices and Stock Market: Sectoral Approach

Serap KAMIŞLI⁴ - Ekrem MERİÇ⁵

Submitted by: 17.05.2024

Accepted by: 14.06.2024

Article Type: Research Article

Abstract

In this study, the relationships between economic confidence index, consumer confidence index, real sector confidence index and 22 different Borsa Istanbul (BIST) sector indices are analyzed with the Fourier Toda-Yamamoto causality test developed by Nazlıoğlu et al. (2016) for the period of January 2007 - June 2023. As a result of the tests applied, unlike most studies in the literature, causality relationships were found from the economic confidence index, consumer confidence index and real sector confidence index to a limited number of sector indices. In addition, all of the confidence indices cause only BIST Wholesale Retail Trade index and it was found that 8 BIST sector indices have no causal relationship with the confidence indices. The results indicate that confidence indices are not leading indicators for BIST investors.

Keywords: Confidence Indices, Sectoral Stock Indices, Structural Change, Diversification

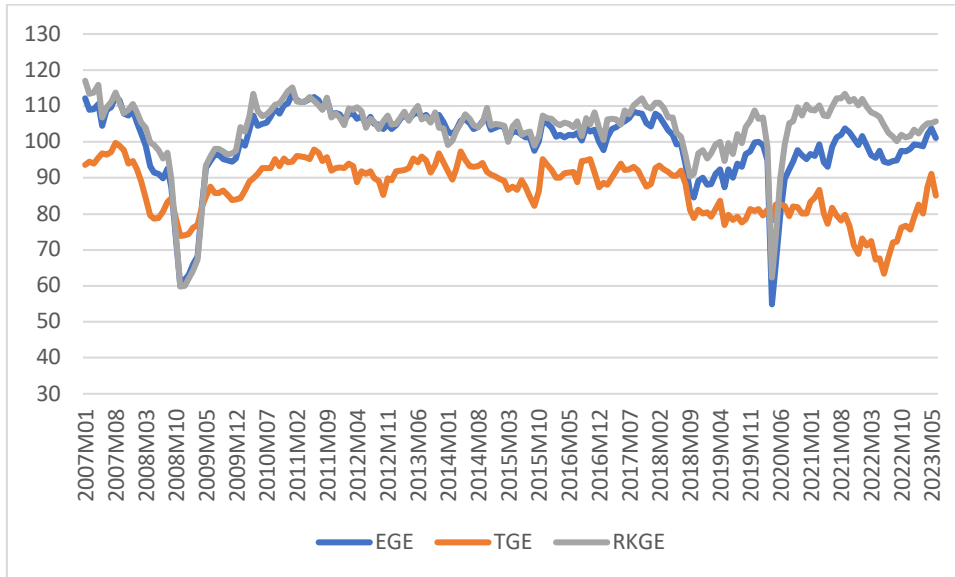
⁴ Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Applied Sciences, Department of Finance and Banking, serap.kamisli@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4714-6678

⁵ Anadolu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, emeric@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6256-8249

Giriş

Beklentiler, yatırım kararlarının şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Yatırımcıların piyasa koşullarını ve gelecekteki olayları algılama biçimleri, yatırım tercihlerini önemli ölçüde etkileyebilir. Beklentiler ise piyasa eğilimleri, ekonomik göstergeler ve psikolojik önyargılar gibi çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Yatırımcıların her zaman rasyonel kararlar aldıklarını söyleyebilmek mümkün değildir. Zira yatırımcılar, aşırı iyimserlik ya da kötümserlik gibi çeşitli psikolojik unsurlara bağlı olarak yatırım kararlarında mantıksız seçimler yapabilirler (Lai, 2019, s. 3; Grevenbrock, 2020, s.1). Örneğin piyasada yaşanan kısa süreli düşüşler, kötümserliğe yol açarak yatırımcıların uzun vadeli yatırımlarını zamanından önce satmalarına neden olabilir. Benzer şekilde, aşırı iyimser olan yatırımcılar da yetersiz bilgi ile çok riskli yatırım kararları alabilirler. Son yıllarda, yatırımcıların mevcut piyasa değerlendirmelerini ve geleceğe ilişkin beklentileri öğrenmek üzere farklı göstergeler geliştirilmiştir. Bu göstergelerden biri yatırımcıların, işletmelerin veya tüketicilerin mevcut ekonomik koşullara ve gelecekteki gelişmelere ilişkin görüşlerini yansıtan güven endeksleridir (Murphy ve Fu, 2018, s. 268). Diğer bir ifadeyle güven endeksleri, piyasaların çeşitli yönlerine ilişkin güven veya duyarlılık düzeyini yansıtmaktadır. Belirli aralıklarla ölçülen güven endeksleri, piyasanın genel duyarlılığı ve risk iştahı hakkında bilgi vererek yatırımcıları varlık tahsisi, risk değerlendirmesi ve yatırımların zamanlaması gibi konularda yönlendirmede önemli bir rol oynamaktadır (Croushore, 2005, s. 436). Söz konusu endeksler aynı zamanda piyasada olası yükselişlerin ve düşüşlerin öngörülmesinde faydalı bilgiler sağlamakta, bu nedenle de öncü gösterge niteliği de taşımaktadır.

Güven endeksleri, işletmelerin veya tüketicilerin mevcut koşullara ve gelecekteki gelişmelere ilişkin beklentilerini belirlemek üzere uygulanan anketlerden elde edilen bilgilere ve istatistiksel verilere dayalı olarak oluşturulmaktadır. Birçok ülkede, belirli kişi ve guruplara eğilim/beklenti anketleri yapılarak farklı güven endeksleri hesaplanmakta ve belirli periyotlarda yayınlanmaktadır. Türkiye’de ise uzun yıllardır Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) tarafından iktisadi yönelim, tüketici eğilim ve sektörlerle ilişkin eğilim anketleri uygulanarak farklı güven endeksleri hesaplanmaktadır (TÜİK, 2024). Söz konusu endeksler arasında ekonomik güven endeksi öne çıkmaktadır. Ekonomik güven endeksi hem üreticilerin hem de tüketicilerin genel ekonomi hakkındaki gelecek beklentilerini özetleyen ve tüketici, reel kesim vb. beş farklı kesme ait alt güven endeksinin ağırlıklandırılması ile oluşturulmuş bir endekstir. Tüketici güven endeksi ile tüketicilerin mevcut finansal durumları ve geleceğe ilişkin beklentileri, reel kesim güven endeksi ile ise reel kesim işletmelerinin stok, istidam, üretim, sipariş gibi konularda mevcut eğilimleri ile beklentilerini ölçmektedir (TCMB, 2024, s. 3). Şekilde 1’de Ocak 2007 – Haziran 2023 tarihleri arasında ekonomik, tüketici ve reel kesim güven endekslerine (EGE, TGE ve RKGE) ilişkin değerleri içeren grafik verilmiştir.

Şekil 1.Güven Endeksleri

Güven endekslerinin belirli değerlerin üstünde olması ilgili kesimin ekonomiye olan güveninin arttığını, altında olması ise ekonomiye olan güvenin azaldığını ifade etmektedir. Şekil 1’den de görülebileceği gibi finansal kriz, pandemi vb. piyasada yapısal değişimlere yol açan olaylar neticesinde belirtilen güven endekslerinde önemli düşüşler yaşanmıştır.

Finansal piyasalarda yatırımcılar hangi yatırım aracını baz alsın da temel olarak beklentiler satın alınmaktadır. Bu nedenle yatırım kararlarında güven endeksleri gibi beklentilere ilişkin göstergelerin dikkate alınması oldukça önemlidir. Bununla birlikte yatırımcılar portföy yönetimi kararlarında pay senedi gibi tek tip bir yatırım aracını tercih edebilirler. Özellikle sistematik olmayan riskten kaçınmak isteyen yatırımcılar ise pay senedi yatırımlarını sektörel bazda çeşitlendirebilirler. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, yapısal değişimler dikkate alınarak Türkiye’de güven endeksleri ile sektörel pay senedi endeksleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesidir. Bu amaç doğrultusunda Ocak 2007 – Haziran 2023 tarihleri arasında ekonomik, tüketici ve reel kesim güven endeksleriyle 22 farklı Borsa İstanbul (BİST) sektör endeksi arasındaki ilişki Nazlıoğlu vd. (2016) tarafından geliştirilen Fourier Toda-Yamamoto tarafından geliştirilen nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Çalışmada, bu amaç doğrultusunda ayrıca şu araştırma sorularına da yanıt aranmıştır;

- Hangi BİST sektör endeksleri güven endeksleri ile ilişkilidir?
- Hangi güven endeksi diğerlerine göre daha fazla BİST sektör endeksleri ile ilişkilidir?
- Hangi BİST sektör endeksleri ele alınan güven endekslerinin tümü ile ilişkilidir ya da değildir?
- Ekonomik güven, tüketici güven ve reel kesim güven endeksleri BİST yatırımcıları açısından öncü gösterge niteliği taşımakta mıdır?

Çalışma ile Türkiye pay senedi piyasasını sektörel bazda ele alan yatırımcılara ve karar alıcılara önemli bilgiler sunulması düşünülmektedir.

Literatür Çalışması

Yatırımcıların ekonomi hakkındaki gelecek beklentilerini ve piyasaya olan güvenlerini temsil etmesinden dolayı, farklı güven göstergeler ile finansal piyasa/araçlar arasındaki ilişkiler yoğun olarak araştırılmaktadır. İlgili literatürde yer alan çalışmalarda, farklı piyasalarda güven endekslerinin başta pay senedi piyasaları olmak üzere birçok finansal piyasa ve araç ile ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Jansen ve Nahuis, 2003; Lemmon ve Portniaguina, 2006; Ferreira vd., 2007; Schmeling, 2009; Hsu vd., 2011; Chen, 2012; Ferrer vd., 2014; Ahmed, 2020). Türkiye’de ekonomik, tüketici ve reel kesim güven endeksleri ile BİST sektörleri arasındaki ilişkilerin araştırıldığı çalışmanın bu bölümünde ise Türkiye’de güven endeksleri ile birlikte genel olarak pay senedi piyasaları arasındaki ilişkileri ele alan çalışmalara yer verilmiştir.

Türkiye finansal piyasalarında güven endeksleri ve farklı finansal göstergeler arasındaki ilişkileri ele alan çalışmaların bir kısmında birden fazla güven endeksi baz alınarak ilişki yapıları sınanmıştır (Kaygısız, 2019; Münyas, 2019; Akdağ, 2020; Çilingir, 2021; Tuzun vd., 2021). Kaygısız (2019) çalışmasında, Ocak 2010-Aralık 2018 tarihleri arasında Türkiye’de hem tüketici hem de reel kesim güven endeksleri ile belirli makro ekonomik değişkenler ve göstergeler arasındaki kısa dönemli ilişkiyi VAR modeli ile analiz etmiştir. Çalışma ile güven endeksleri ve BİST ile birlikte diğer değişkenler arasında karşılıklı ilişkilerin bulunduğu ortaya konmuştur. Münyas (2019) 2011:1-2018Ç3 döneminde BİST30, BİST 50 ve BİST100 endeksleri ile 6 farklı güven endeksi arasındaki ilişkileri kantil regresyon modelleri ile araştırmıştır. Çalışma ile ele alınan borsa endeksleri ile ekonomik güven, tüketici güven ve reel kesim güven endeksleri arasında pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Akdağ (2020) ise 2003-2018 dönemi için 16 ülkede ekonomik politika belirsizlikleri ile üretici ve tüketici güven endeksleri arasındaki ilişkileri incelemiştir. Çalışmada uygulanan panel nedensellik testleri sonucunda ele alınan ülkelerin bir kısmında ekonomik politika belirsizlik endeksinden tüketici güven endeksine, bir kısmında ise ekonomik politika belirsizlik endeksinden üretici güven endeksine doğru nedensel ilişkiler tespit edilmiştir. Çilingir (2021) 2011-2019 tarihleri arasında 3 farklı güven endeksi ile BİST100 arasındaki ilişkileri nedensellik testleri ile analiz etmiş ve borsa endeksinden güven endekslerine doğru tek yönlü ilişkiler olduğu sonucuna ulaşmıştır. Tuzun vd. (2021) çalışmalarında, Mayıs 2012-Kasım 2018 tarihleri arasında, CDS ile birlikte 3 güven endeksi ve BİST100 ile birlikte hizmet, mali ve sanayi alt endeksleri arasındaki ilişkileri farklı yöntemler ile analiz etmiştir. Çalışmada uygulanan Hacker ve Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen bootstrap nedensellik testi ve Balcılar vd. (2010) tarafından geliştirilen bootstrap kayan pencere nedensellik testleri sonucunda finansal hizmet güven ve reel kesim güven endekslerinden BİST100, sanayi sektörü ve mali sektöre, BİST100 endeksinden ise tüketici güven endeksine nedensellik ilişkiler belirlenmiştir.

Güven endekslerinin finansal piyasalar ile ilişkisini analiz eden çalışmaların bir kısmında ise sadece tek bir güven endeksi baz alınmıştır. Geniş kapsamı dolayısıyla ekonomik güven endeksi ile finansal araçlar arasındaki ilişkiler sıklıkla araştırılmaktadır (Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2017; Evcı, 2019; Güngör, 2019; Barışık ve Dursun, 2021; Demir, 2021; Alagöz ve Çaprak, 2021). Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2017) çalışmalarında 2012-2016 tarihleri arasında ekonomik güven endeksiyle farklı BİST endeksleri arasındaki uzun süreli ilişkileri eşbütünleşme testiyle incelemiştir. Çalışmada Engle-Granger (1987) testi ile güven endeksi ve borsa endeksleri arasında eşbütünleşme tespit edilmiş, ayrıca uygulanan nedensellik testi sonucunda güven endeksinden borsa endekslerine nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Evcı (2019) ise 2017-2019 tarihleri arasında ekonomik güven endeksiyle pay senedi, altın ve dolar gibi farklı finansal araçlar arasındaki ilişkileri Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile analiz etmiştir. Çalışma ile ekonomik güven endeksinden BİST100 endeksine tek yönlü bir nedensel ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde Barışık ve Dursun (2021) ile Demir (2021) çalışmalarında ekonomik güven endeksi ile yatırım araçları arasındaki ilişkileri ele almıştır. Barışık ve Dursun (2021), Ocak 2007-Mart 2020 dönemi için ekonomik güven endeksi ile pay senedi, döviz kuru ve altın arasındaki ilişkileri ele almıştır. Çalışmada kullanılan farklı ekonometrik testlerin sonucunda ekonomik güven endeksinin hem simetrik hem de asimetric olarak BİST100 endeksi ile ilişki olduğu ortaya konmuştur. Demir

(2021) çalışmasında, ekonomik güven endeksi ve BIST100 ile birlikte 5 farklı yatırım aracı arasındaki ilişkiyi Hacker ve Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen bootstrap nedensellik testiyle analiz etmiş ve güven endeksinden BİST100 endeksine nedensellik olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte çalışmada uygulanan kayan pencere bootstrap nedensellik testi sonucunda ekonomiye olan güvenin azaldığı tarihler gibi belirli dönemlerde ekonomik güven endeksinden BİST100 endeksine nedensel ilişkiler belirlenmiştir. Güngör (2019) ise 2007-2017 dönemini kapsayan çalışmasında, Granger nedensellik testi ile ekonomik güven endeksinden altın ve dolar reel getirilerine doğru nedensellik ilişkisi olmadığını tespit etmiştir.

Güven endekslerine ilişkin literatürde bazı çalışmalar ise sadece tüketici güven endeksi ile finansal piyasalar/araçlar arasındaki ilişkileri ele almıştır (Kandır, 2006; Topuz, 2011; Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2018a; Tekin ve Cengiz, 2018; Akkuş ve Zeren, 2019, Gökalp, 2019; Beşiktaşlı ve Cihangir, 2020; Özakarlı ve Küçükşille, 2020, Topaloğlu ve Metin, 2020; Önem, 2021). Kandır (2006), 2002-2005 tarihleri arasında regresyon analizi ile tüketici güven endeksinin belirli pay senedi getirilerini tahmin etme kullanılabilirliğini sınamıştır. Çalışma sonucunda söz konusu güven endeksinin mali sektörde yer alan pay senetlerinin geneli için önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir. Topuz (2011) Ocak 2004-Ocak 2009 dönemini kapsayan çalışmasında, tüketici güven endeksi ve İMKB100 arasındaki ilişkiyi nedensellik testi ile analiz etmiş ve İMKB100'den tüketici güven endeksine doğru nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2018a) tüketici güven endeksi ile farklı BİST endekslerini baz alarak aralarındaki ilişkileri ARDL sınır testi ile sınamıştır. 2006-2016 yıllarını kapsayan çalışma ile tüm değişkenler arasında uzun dönemli ilişkiler tespit edilmiş, ayrıca uygulanan Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi sonucunda ele alınan tüm BİST endekslerinden tüketici güven endeksine nedensellik ilişkileri de belirlenmiştir. Tekin ve Cengiz (2018) çalışmalarında, 2004-2017 tarihleri arasında tüketici güven endeksiyle pay senedi piyasası arasındaki uzun dönemli ilişkileri farklı eşbütünleşme testleri yardımı ile araştırmıştır. Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testleri ile uzun dönemli ilişkiler belirlenmiş, bununla birlikte uygulanan nedensellik testleri sonucunda pay senedi piyasasından tüketici güven endeksine yönelik tek yönlü nedensel ilişki de ortaya konmuştur. Gökalp (2019) ise tüketici güven endeksiyle BIST100 arasında yer alan ilişkileri diyagonal VECH modeliyle araştırmıştır. Çalışma sonucunda tüketici güven endeksi üzerinden BIST-100 endeksine doğru yayılım olduğu ortaya konmuştur.

Akkuş ve Zeren (2019) çalışmalarında 2011-2018 yılları arasında, tüketici güven endeksi ile İslami pay senetleri arasında bulunan saklı ilişkileri araştırmıştır. Uygulanan asimetrik eşbütünleşme ve nedensellik testleri sonucunda söz konusu değişkenlerin artışları arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiş, ancak nedensellik ilişkileri bulunamamıştır. Beşiktaşlı ve Cihangir (2020) tüketici güven endeksi ve pay senedi piyasası ile birlikte altın, enflasyon gibi piyasalara ilişkin göstergeler arasındaki ilişkileri analiz etmiştir. Ocak 2005-Nisan 2019 dönemini kapsayan çalışmada uygulanan Johansen eşbütünleşme testleri sonucunda tüketici güven endeksi ve sermaye piyasası göstergeleri arasında uzun dönemli ilişkilerin bulunmadığı belirlenmiş, ayrıca BİST100 endeksinden tüketici güven endeksine nedensel ilişki belirlenmiştir. Özakarlı ve Küçükşille (2020) ise çalışmalarında tüketici güven endeksi ve farklı finansal göstergeler arasındaki ilişkileri ARDL sınır testi ile analiz ederek pay senedi piyasasının uzun dönemde tüketici güven endeksini pozitif etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Topaloğlu ve Metin (2021) 2014-2020 yılları arasında, geniş bir veri setini kullanarak tüketici güven endeksi ve pay senedi piyasası arasındaki eşbütünleşme ilişkilerini araştırmıştır. G7 ülkelerini baz alan çalışmada uygulanan testler sonucunda belirtilen değişkenler arasında uzun dönemli pozitif ilişkiler bulunmuş, ayrıca karşılıklı nedensel ilişkiler ortaya konmuştur. Önem (2021) ise tüketici güven endeksiyle BIST 100, sınıai endeks, banka endeksi, kurumsal yönetim endeksi ve sigorta endeksi arasındaki ilişkileri ARDL sınır testi ile analiz etmiştir. 2012-2021 yıllarını kapsayan çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli ilişki belirlenememiş, diğer yandan tüketici güven endeksinden BİST bankacılık sektörüne doğru nedensel ilişki tespit edilmiştir.

Korkmaz ve Çevik (2009), Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2018b), Alagöz ve Çaprak (2021), Akkaya (2023), Yıldız (2023) ise çalışmalarında reel kesim güven endeksini baz almıştır. Korkmaz ve Çevik (2009) çalışmalarında, 1987-2008 döneminde reel kesim güven endeksi ile pay senedi piyasası ilişkisini Cheung ve Ng (1995) ortalama ve varyansta nedensellik testleri ile araştırmış ve birbirlerini eş zamanlı etkiledikleri sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Alagöz ve Çaprak (2021) reel kesim güven endeksi ile BİST100 arasındaki ilişkiyi nedensellik testi ile analiz etmiş, ancak Korkmaz ve Çevik (2009) çalışmasından farklı olarak BİST 100 getirisinden reel kesim güven endeksine tek yönlü ilişki belirlemiştir. Eyüboğlu ve Eyüboğlu ise (2018b) reel kesim güven endeksiyle 9 farklı BIST sektör endeksi ilişkilerini ARDL sınır testi ile sınınamıştır. Ocak 2007-Kasım 2011 dönemini kapsayan çalışma ile söz konusu tüm değişkenler arasında uzun ve kısa dönemde ilişkiler tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada uygulanan nedensellik testleri ile genellikle borsa endekslerinden reel kesim güven endeksine yönelik nedensel ilişkiler de ortaya konmuştur. Akkaya (2023) 2007-2021 tarihleri arasında, reel kesim güven endeksi ile BİST100 ile birlikte farklı finansal ve makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi VAR modeli ile araştırmıştır. Çalışma ile BİST100'ün reel kesim güven endeksini etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Yıldız (2023) ise çalışmasında reel kesim güven endeksi ve BIST işlem hacmi ile birlikte farklı göstergeler arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda BİST işlem hacmi ile reel kesim güven endeksi arasında nedensel ilişkiler olmadığı belirlenmiştir.

Güven endeksleri ile farklı ekonomik ve finansal göstergeler arasındaki ilişkileri yapısal kırılmaları dikkate alarak analiz eden çalışma sayısı ise oldukça sınırlıdır (Kaya, 2020; Süsay ve Eyüboğlu, 2021; Aksoy, 2021; Sezer vd., 2023). Kaya (2020) çalışmasında Ocak 2004-Mayıs 2020 tarihleri arasında tüketici güven endeksi ile Dolar kuru arasındaki uzun dönemli ilişkiyi Fourier ADL testi ile analiz etmiştir. Çalışma ile uzun dönemli ilişki tespit edilmiş ve Dolar kurundan güven endeksine nedensellik belirlenmiştir. Benzer şekilde Aksoy (2021) tüketici güven endeksi ile Dolar kuru arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Çalışmada uygulanan yapısal kırılmalı eşbütünleşme testleri sonucunda uzun dönemli ilişki belirlenmiş, ayrıca nedensellik testi ile güven endeksinden döviz nedensel ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Süsay ve Eyüboğlu (2021) çalışmalarında, Fourier ADL testinin yanı sıra simetrik ve asimetrik nedensellik testlerini uygulayarak, hizmet güven endeksi ile BİST hizmet sektörü alt endeksleri arasındaki ilişkileri sınınamıştır. 2011-2022 dönemini kapsayan çalışma sonucunda belirtilen değişkenler için uzun dönemli ilişkiler belirlenememiş, ancak asimetrik bazda belirli boyutlarda nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir. Sezer vd. (2023) ise çalışmalarında tüketici güven endeksi ve pay senedi piyasası ile birlikte faizler arasındaki etkileşimi araştırmıştır. Fourier tarafından geliştirilen Granger nedensellik ve Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testlerinin uygulandığı çalışma ile pay senetleri piyasasından tüketici güven endeksine yönelik tek taraflı bir nedensellik belirlenmiştir.

İncelenen çalışmalardan da görülebileceği gibi güven endeksleri ile finansal piyasalar arasında ilişkileri ele alan çalışmalarda farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Bununla birlikte güven endeksleri ile birden fazla pay senedi endeksi arasındaki ilişkileri ele alan (Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2017; Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2018a; Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2018b, Münyas, 2019; Önem, 2021; Tuzun vd. 2021;) ve yapısal kırılmaları dikkate alan yöntemlerin uygulandığı çalışmalar ise oldukça sınırlıdır (Kaya, 2020; Süsay ve Eyüboğlu, 2021; Aksoy, 2021; Sezer vd., 2023). Bu bağlamda Türkiye finansal piyasalarında farklı güven endeksleri ve sektörel pay senedi endeksleri arasındaki ilişkilerin yapısal değişimler dikkate alınarak analiz edilmesi ile hem literatüre katkı yapılması hem de yatırımcılara portföy ve risk yönetimi konusunda faydalı bilgilerin sunulması planlanmaktadır.

Yöntem

Çalışmanın temel amacı Türkiye’de farklı güven endeksleri ve BİST sektörel endeksleri arasında bulunan ilişkilerin belirlenmesidir. Bu amaca yönelik olarak Ocak 2007 – Haziran 2023 tarihleri arasında, ekonomik, tüketici ve reel kesim güven endeksleriyle birlikte Borsa İstanbul’da yer alan 22 endeks getirisine (BİST30 - XU030, BİST100 - XU100, XBANK - BİST Banka, XELKT - BİST Elektrik, XFINK - BİST Finansal Kiralama Faktoring, XGMYO - Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları, XGIDA BİST Gıda İçecek, XUHIZ - BİST Hizmetler, XHOLD - BİST Holding ve Yatırım, XILTM - BİST İletişim, XKMYA - BİST Kimya Petrol Plastik, XUMAL - BİST Mali, XYORT - BİST Menkul Kıymetler Yatırım Ortaklıkları, XKAGT - BİST Orman Kâğıt Basım, XSGRT - BİST Sigorta, XUSIN - BİST Sınai, XSPOR - BİST Spor, XUTEK - BİST Teknoloji, XTEKS - BİST Tekstil Deri, XTCRT - BİST Ticaret, XTRZM - BİST Turizm, XULAS - BİST Ulaştırma) ilişkin aylık frekansta veriler kullanılmıştır. Söz konusu veriler TCMB ve Thomson Reuters Refinitiv veri tabanından temin edilmiştir.

Belirtilen amaç doğrultusunda güven endeksleri ve sektörel endeksler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi için öncelikle Bozoklu vd. (2020) Kesirli Frekanslı Fourier ADF birim kök testi, ardından Nazlıoğlu vd. (2016) Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testleri uygulanmıştır.

Enders ve Lee (2012) Fourier ADF dayanan test, geleneksel ADF birim kök testine trigonometrik terimlerin Fourier fonksiyonlarının eklenmesi ile yapısal değişimlerin dikkate alınmasına olanak sağlamaktadır. 1. eşitlikte Bozoklu vd. (2020) kesir frekanslı Fourier ADF birim kök testine ilişkin model gösterilmiştir;

$$\Delta_t = \beta_0 + \beta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_3 y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \alpha y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada k=frekansı, T=gözlem sayısını, p=uygun gecikme uzunluğunu, $\pi=3.14$ sayısını ifade etmektedir. Testin ilk aşamasında minimum en küçük kareler toplamına göre frekans değeri belirlenmekte, ardından F testi ile trigonometrik terimlerin anlamlılığı sınanmaktadır. Trigonometrik terimlerin anlamlı olması durumunda, elde edilen test istatistiğine göre incelenen serinin durağanlığı belirlenmektedir.

Çalışmanın ikini aşamasında belirtilen değişkenler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi üzerine Nazlıoğlu vd. (2016) Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testleri uygulanmıştır. Nazlıoğlu vd. (2016) tarafından geliştirilen Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testi, Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testine Fourier fonksiyonlarının eklenmesiyle yapısal değişimlerin dikkate alınmasına olanak sağlamaktadır. 2. eşitlikte söz konusu teste ilişkin model verilmiştir;

$$y_t = \alpha_0 + \gamma_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e_t \beta_1 y_{t-1} + e_t \beta_2 y_{t-2} + \dots + \beta_{p+a} y_{t-(p+a)} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Burada k frekansı, T gözlem sayısını, π ise 3.14 sayısını ifade etmektedir. Bununla birlikte Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testinde, Wald testi yerine F testinin kullanılması önerilmiştir (Nazlıoğlu vd., 2016, s. 172). Testte, uygun gecikme ve frekansın belirlenmesinin ardından bootstrap simülasyonu ile belirlenen bootstrap olasılık değerine göre nedensellik ilişkisinin olmadığını ifade eden temel hipotezin reddedilip edilmeyeceğine karar verilmektedir.

Bulgular ve Tartışma

Çalışmada öncelikle güven endeksleri ve BİST sektör endeks getirilerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1

Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera
EGE	4.600	0.113	-2.675	11.93	893.3
RKGE	4.636	0.109	-3.285	15.14	1572
TGE	4.462	0.090	-0.867	3.243	25.32
XBANK	0.012	0.100	0.376	4.513	20.59*
XELKT	0.018	0.097	0.176	3.216	1.233
XFINK	0.020	0.124	0.501	7.602	159.9*
XGIDA	0.015	0.065	0.049	3.713	3.734
XGMYO	0.015	0.084	0.081	3.382	1.243
XHOLD	0.019	0.079	0.330	3.666	6.348**
XILTM	0.008	0.080	0.306	3.376	3.727
XKAGT	0.018	0.089	0.512	4.013	14.96*
XKMYA	0.024	0.075	0.319	3.726	6.734**
XSGRT	0.018	0.075	0.156	5.256	37.40*
XSPOR	0.008	0.130	0.071	5.795	56.46*
XTCRT	0.020	0.066	0.436	3.677	8.795**
XTEKS	0.025	0.087	-0.268	5.296	40.07*
XTRZM	0.017	0.101	0.153	3.547	2.838
XU030	0.016	0.074	0.193	3.047	1.084
XU100	0.023	0.070	0.261	5.173	36.02***
XUHIZ	0.017	0.064	0.228	3.273	2.039
XULAS	0.031	0.112	0.077	3.027	0.174
XUMAL	0.015	0.084	0.152	3.363	1.617
XUSIN	0.022	0.066	0.111	3.412	1.579
XUTEK	0.027	0.086	0.001	3.583	2.453
XYORT	0.017	0.076	0.238	5.410	43.51***

*, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Tanımlayıcı istatistiklere göre ele alınan dönemde sırasıyla BİST Ulaştırma, BİST Teknoloji, BİST Tekstil Deri ve BİST Kimya Petrol Plastik endeksleri en yüksek; BİST Spor, BİST İletişim, BİST Banka ve BİST Mali endeksleri ise en düşük getirilere sahiptir. Bununla birlikte sırasıyla en yüksek riske sahip endeks getirileri BİST Spor, BİST Finansal Kiralama Faktoring, BİST Ulaştırma ve BİST Turizm endeks getirileri; en düşük risk düzeyindeki endeks getirileri ise BİST Hizmetler, BİST Gıda ve İçecek, BİST Ticaret ve BİST Sınai endeks getirileridir. Tablo 1’den görülebileceği gibi güven endeksleri ve sadece BİST Tekstil Deri endeks getirisi negatif, diğer ele alınan 21 endeks getirisi pozitif çarpıklık değerlerine, bununla birlikte güven endeksleri ile birlikte ele alınan tüm endeks getirileri yüksek basıklık değerlerine sahiptir. Jarque-Bera test sonuçlarına göre BİST Hizmetler, BİST Gıda İçecek, BİST Sınai, BİST30, BİST İletişim, BİST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları, BİST Mali, BİST Teknoloji, BİST Elektrik, BİST Turizm ve BİST Ulaştırma endeks getirileri normal dağılıma; BİST Ticaret, BİST100, BİST Kimya Petrol ve Plastik, BİST Sigorta, BİST Menkul Kıymet Yatırım Ortaklıkları, BİST Holding ve Yatırım, BİST Tekstil, BİST Orman Kâğıt Basım, BİST Banka, BİST Finansal Kiralama

Faktoring ve BİST Spor endeks getirileri ise normal dağılıma sahip değildir. Çalışmanın ilerleyen aşamasında güven endeksleri ve BİST sektör endeks getirileri arasındaki koşulsuz korelasyon katsayıları belirlenerek, sonuçlar Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2

Koşulsuz Korelasyon Katsayıları

	EGE	RKGE	TGE		EGE	RKGE	TGE
	0.252	0.317	0.022		-0.427	0.015	-0.559
XBANK	(3.421)	(4.377)	(0.287)	XTCRT	(-6.185)	(0.200)	(-8.835)
	0.001	<0.001	0.774		<0.001	0.842	<0.001
	-0.174	0.317	-0.410		-0.357	0.097	-0.508
XELKT	(-2.322)	(4.383)	(-5.889)	XTEKS	(-5.012)	(1.284)	(-7.741)
	0.021	<0.001	<0.001		<0.001	0.201	<0.001
	-0.378	0.090	-0.488		-0.172	0.330	-0.401
XFINK	(-5.347)	(1.184)	(-7.335)	XTRZM	(-2.295)	(4.589)	(-5.734)
	<0.001	0.238	<0.001		0.023	<0.001	<0.001
	-0.178	0.146	-0.346		-0.333	0.102	-0.504
XGIDA	(-2.374)	(1.933)	(-4.843)	XU030	(-4.628)	(1.350)	(-7.663)
	0.019	0.055	<0.001		<0.001	0.179	<0.001
	0.073	0.418	-0.156		-0.392	0.060	-0.525
XGMYO	(0.955)	(6.027)	(-2.068)	XU100	(-5.588)	(0.790)	(-8.094)
	0.341	<0.001	0.040		<0.001	0.431	<0.001
	-0.389	0.060	-0.542		-0.400	0.032	-0.550
XHOLD	(-5.542)	(0.785)	(-8.453)	XUHIZ	(-5.729)	(0.422)	(-8.640)
	<0.001	0.434	<0.001		<0.001	0.674	<0.001
	-0.184	0.171	-0.401		-0.413	-0.012	-0.545
XILTM	(-2.450)	(2.277)	(-5.743)	XULAS	(-5.951)	(-0.162)	(-8.522)
	0.015	0.024	<0.001		<0.001	0.871	<0.001
	-0.297	0.116	-0.470		-0.145	0.247	-0.362
XKAGT	(-4.077)	(1.532)	(-6.991)	XUMAL	(-1.928)	(3.337)	(-5.098)
	<0.001	0.127	<0.001		0.055	0.001	<0.001
	-0.412	0.045	-0.555		-0.405	0.039	-0.541
XKMYA	(-5.934)	(0.593)	(-8.759)	XUSIN	(-5.806)	(0.514)	(-8.435)
	<0.001	0.554	<0.001		<0.001	0.608	<0.001
	-0.446	0.016	-0.550		-0.392	0.049	-0.536
XSGRT	(-6.543)	(0.216)	(-8.634)	XUTEK	(-5.589)	(0.649)	(-8.335)
	<0.001	0.829	<0.001		<0.001	0.517	<0.001
	0.163	0.476	-0.098		-0.299	0.115	-0.493
XSPOR	(2.168)	(7.099)	(-1.293)	XYORT	(-4.111)	(1.523)	(-7.436)
	0.032	<0.001	0.198		<0.001	0.130	<0.001

Güven endeksleri ve sektör endeksleri arasındaki koşulsuz korelasyon sonuçlarını gösteren tablonun ilgili hücrelerinde sırasıyla ilk olarak korelasyon katsayısına, ikinci olarak parantez içinde test istatistiğine ve üçüncü olarak ise olasılık değerine yer verilmiştir. Koyulaştırılmış değerler, anlamlı korelasyon katsayılarını ifade etmektedir.

Ekonomik güven endeksi ile BİST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları endeks getirisi dışında ele alınan tüm BİST sektör endeks getirileri anlamlı korelasyonlara sahiptir. Sonuçlar ekonomik güven endeksi ile BİST Banka ve BİST Spor endeks getirileri dışında genel olarak negatif orta düzeyli korelasyonlar olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte tüketici güven endeksi ile BİST Banka ve BİST Spor endeks getirilerinin dışında incelenen tüm BİST sektör endeks getirilerinin anlamlı korelasyonlara sahip olduğu belirlenmiştir. Ekonomik güven

endeksi sonuçlarına benzer şekilde tüketici güven endeksi ile BİST sektör endeksleri arasında da genel olarak negatif orta düzeyli korelasyonlar bulunduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan bu sonuçların aksine reel kesim güven endeksi ile sadece BİST Banka, BİST Elektrik, BİST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları, BİST İletişim, BİST Spor, BİST Turizm ve BİST Mali endeks getirileri arasında anlamlı korelasyonlar tespit edilmiştir. Tablo 2'den görülebileceği gibi reel kesim güven endeksi ile BİST sektör endeks getirileri arasında düşük ve orta düzeyli korelasyonlar bulunmaktadır. Çalışmanın ilerleyen aşamasında güven endeksleri ve BİST sektör endeks getirilerinin durağanlık yapıları Bozoklu vd. (2020) Kesirli Frekanslı Fourier ADF birim kök testleri sınanarak elde edilen bulgular Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3

Kesirli Frekanslı Fourier ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	Frekans	Uygun Gecikme Uzunluğu	Min. KKT	FADF Test İstatistiği	F Test İstatistiği	ADF Test İstatistiği
EGE	3.0	1	0.56	-4.53	2.65	0.007
RKGE	4.7	1	0.51	-4.75	2.89	< 0.001
TGE	5.0	0	0.18	-2.76	5.01	0.007
XBANK	5.0	3	2.05	-0.88	2.97	0.037
XELKT	0.1	1	1.88	-2.65	6.37***	< 0.001
XFINK	0.1	14	2.94	-3.61***	6.74***	0.018
XGIDA	5.0	0	0.87	0.02	2.95	< 0.001
XGMYO	5.0	1	1.47	-0.07	2.62	< 0.001
XHOLD	0.1	1	1.41	2.90	3.69	< 0.001
XILTM	0.1	2	1.21	-2.76	5.95	0.002
XKAGT	5.0	2.0	1.58	0.6	3.71	0.001
XKMYA	4.3	1	1.20	1.47	2.23	0.001
XSGRT	0.1	3	1.42	-4.19**	10.01**	0.002
XSPOR	0.1	1	3.03	-2.18	4.10	0.012
XTCRT	5.0	0	0.93	0.12	2.62	0.036
XTEKS	4.8	0	1.52	1.15	3.25	< 0.001
XTRZM	0.1	1	2.10	-2.83	5.92	0.007
XU030	0.1	5	1.18	-2.38	4.24	0.001
XU100	0.1	1	0.77	-2.96	7.66**	0.003
XUHIZ	0.1	1	0.78	-1.14	3.04	0.078
XULAS	3.9	1	2.37	0.47	7.48**	0.003
XUMAL	0.1	3	1.55	-1.80	3.25	0.002
XUSIN	4.6	1	0.95	1.76	1.98	0.007
XUTEK	3.0	1	1.48	0.10	4.37	< 0.001
XYORT	4.9	5	1.09	0.24	5.11	0.007

200 gözlem için F testi kritik değerleri 10.02 (%1), 7.41 (%5), 6.25 (%10); kesirli frekanslı Fourier ADF birim kök testinde 0.1. frekans için %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde kritik değerler sırasıyla -4.421, -3.85494, -3.56574; 3.9. frekans için -3.626, -2.975 -2.64124; ADF birim kök testi için ise kritik değerler -3.464 (%1), -2.876 (%5), -2.575 (%10) şeklindedir. *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Kesirli frekanslı Fourier ADF birim kök testi sonuçlarına göre güven endeksleri ile birlikte sadece BİST Finansal Kiralama Faktoring ve BİST Sigorta endeks getirilerinin durağan olduğu, diğer 20 BİST endeks getirisinin ise birim kök içerdiği tespit edilmiştir. Çalışmanın son aşamasında ise güven endeksleri ve BİST sektör endeks getirileri arasındaki ilişkilerin belirlenebilmesi için Nazlıoğlu vd. (2016) Fourier Toda - Yamamoto nedensellik testleri uygulanarak, elde edilen bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4
Fourier Toda-Yamamoto Test Sonuçları

Hipotez	p	k	Wald Test İstatistiği	Bootstrap Olasılık Değeri	Hipotez	p	k	Wald Test İstatistiği	Bootstrap Olasılık Değeri
EGE ≠> XBANK	1	1	1.115	0.299	TGE ≠> XSPOR	1	1	2.067	0.150
RKGE ≠> XBANK	1	3	1.107	0.297	EGE ≠> XTCRT	1	1	3.020	0.080***
TGE ≠> XBANK	1	1	2.011	0.173	RKGE ≠> XTCRT	1	3	2.995	0.085***
EGE ≠> XELKT	1	1	0.762	0.388	TGE ≠> XTCRT	1	1	4.281	0.048**
RKGE ≠> XELKT	1	1	1.628	0.198	EGE ≠> XTEKS	1	3	0.006	0.941
TGE ≠> XELKT	1	1	4.448	0.035**	RKGE ≠> XTEKS	1	3	0.546	0.456
EGE ≠> XFINK	1	1	1.531	0.181	TGE ≠> XTEKS	1	3	0.376	0.550
RKGE ≠> XFINK	1	3	1.254	0.254	EGE ≠> XTRZM	1	1	1.322	0.219
TGE ≠> XFINK	2	1	10.69	0.007*	RKGE ≠> XTRZM	1	3	0.765	0.398
EGE ≠> XGIDA	1	1	0.572	0.447	TGE ≠> XTRZM	1	1	1.325	0.249
RKGE ≠> XGIDA	1	1	2.339	0.112	EGE ≠> XU030	1	1	0.579	0.448
TGE ≠> XGIDA	1	1	2.695	0.082***	RKGE ≠> XU030	1	3	0.724	0.389
EGE ≠> XGMYO	1	3	2.325	0.126	TGE ≠> XU030	1	1	0.356	0.522
RKGE ≠> XGMYO	1	3	3.148	0.071***	EGE ≠> XU100	1	1	0.002	0.937
TGE ≠> XGMYO	1	1	4.563	0.042**	RKGE ≠> XU100	1	1	0.172	0.556
EGE ≠> XHOLD	1	3	0.545	0.474	TGE ≠> XU100	1	1	2.376	0.119
RKGE ≠> XHOLD	1	3	1.673	0.201	EGE ≠> XUHIZ	1	1	0.001	0.980
TGE ≠> XHOLD	1	1	0.493	0.473	RKGE ≠> XUHIZ	1	3	0.015	0.896
EGE ≠> XHOLD	1	3	0.545	0.474	TGE ≠> XUHIZ	1	1	0.090	0.781
RKGE ≠> XHOLD	1	3	1.673	0.201	EGE ≠> XULAS	1	1	0.507	0.456
TGE ≠> XHOLD	1	1	0.493	0.473	RKGE ≠> XULAS	1	3	0.377	0.546
EGE ≠> XILTM	1	1	0.000	0.988	TGE ≠> XULAS	1	1	1.175	0.300
RKGE ≠> XILTM	1	3	0.014	0.926	EGE ≠> XUMAL	1	1	1.032	0.321
TGE ≠> XILTM	1	1	0.179	0.670	RKGE ≠> XUMAL	1	3	1.278	0.249
EGE ≠> XKAGT	1	1	0.611	0.420	TGE ≠> XUMAL	1	1	1.506	0.232
RKGE ≠> XKAGT	1	3	0.390	0.517	EGE ≠> XUSIN	1	1	0.489	0.456
TGE ≠> XKAGT	1	1	1.943	0.157	RKGE ≠> XUSIN	1	3	1.174	0.282
EGE ≠> XKMYA	1	3	0.246	0.609	TGE ≠> XUSIN	1	3	0.565	0.462
RKGE ≠> XKMYA	1	3	0.795	0.381	EGE ≠> XUTEK	1	3	0.400	0.520
TGE ≠> XKMYA	1	2	197.9	<0.001*	RKGE ≠> XUTEK	1	3	1.273	0.246
EGE ≠> XSGRT	1	1	2.203	0.129	TGE ≠> XUTEK	1	3	0.142	0.680
RKGE ≠> XSGRT	1	3	4.194	0.053***	EGE ≠> XYORT	1	3	0.664	0.374
TGE ≠> XSGRT	1	1	1.844	0.175	RKGE ≠> XYORT	1	3	1.254	0.254
EGE ≠> XSPOR	1	3	0.309	0.567	TGE ≠> XYORT	1	1	3.380	0.070***
RKGE ≠> XSPOR	2	3	2.522	0.286					

p optimal gecikme uzunluğunu, k uygun frekans değerini, (≠>) işareti ise değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü ve yokluğunu ifade etmektedir. *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Fourier Toda-Yamamoto nedensellik test sonuçları ile ekonomik, tüketici ve reel kesim güven endekslerinden farklı BİST sektör endeks getirilerine nedensellik ilişkileri belirlenmiştir. Ulaşılan bulgulardan en önemlisi, ele alınan tüm güven endekslerinden BİST Ticaret endeks getirisine nedensellik ilişkisi bulunmasıdır. Bununla birlikte reel kesim güven endeksinden BİST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları ve BİST Sigorta endeksine de nedensel ilişkiler tespit edilmiştir. Ayrıca tüketici güven endeksinden de BİST Elektrik, BİST Finansal Kiralama Faktoring, BİST Gıda İçecek, BİST Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları, BİST Kimya Petrol Plastik ve Menkul Kıymetler Yatırım Ortaklıkları endeks getirilerine nedensellik ilişkileri bulunmaktadır. Sonuçlar birlikte

değerlendirildiğinde ele alınan BİST sektör endeksleri ile sırasıyla tüketici güven, reel kesim güven ve ekonomik güven endeksi daha fazla nedensellik ilişkisine sahiptir. Çalışma sonucunda elde edilen bir diğer önemli bulgu, Tuzun vd. (2021), Önem (2021) ve Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2018a, 2018b) çalışmalarından farklı olarak ele alınan tüm güven endekslerinden BİST100 ile birlikte BİST30, BİST Banka, BİST Holding ve Yatırım, BİST İletişim, BİST Orman Kâğıt Basım, BİST Spor, BİST Tekstil, BİST Turizm, BİST Hizmetler, BİST Ulaştırma, BİST Mali, BİST Sınai ve BİST Teknoloji endeks getirilerine nedensellik bulunmamasıdır.

Sonuç

Çalışma kapsamında, Türkiye’de güven endeksleri ve sektörel pay senedi endeksleri arasında bulunan ilişkileri belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak Ocak 2007 – Haziran 2023 tarihleri arasında ekonomik, tüketici ve reel kesim güven endeksleri ile 22 farklı BİST sektör endeksi arasındaki ilişki, yapısal değişimleri dikkate alan Nazlıoğlu vd. (2016) Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testi ile incelenmiştir. Uygulanan testler ile literatürde yer alan çoğu çalışmadan farklı olarak ekonomik, tüketici ve reel kesim güven endekslerinden sınırlı sayıda sektör endeksine nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Analiz sonuçları, tüketici güven endeksinin reel kesim güven ve ekonomik güven endeksine oranla daha çok sektör endeksi ile ilişkisi bulunduğunu göstermiştir. Tüketici güven endeksinin kapsamı düşünüldüğünde, elde edilen bu sonuç gerek uluslararası gerek ulusal kapsamda sıklıkla yaşanan krizlere bağlı olarak yatırımcıların harcama ve yatırım kararlarında yaşanan değişimlerle açıklanabilir. Bu sonuç öte yandan, pay senedi yatırımcılarının tüketici güven endeksini takip etmelerinin yararlı olacağına işaret etmektedir. Çalışmadan elde edilen bir diğer sonuç, ele alınan tüm güven endekslerinden sadece BİST Ticaret endeks getirisine nedensellik ilişkisi olduğu, BİST100, BİST30, BİST Banka, BİST Holding ve Yatırım, BİST İletişim, BİST Orman Kâğıt Basım, BİST Spor, BİST Tekstil, BİST Turizm, BİST Hizmetler, BİST Ulaştırma, BİST Mali, BİST Sınai ve BİST Teknoloji endeks getirilerine ise herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığı yönündedir. Bu kapsamda, sonuçlar genel olarak ise güven endekslerinin BİST yatırımcıları açısından öncü gösterge niteliği taşımadığını ifade etmektedir. Yapılan çalışma farklı model ve veri seti ile farklı piyasalarda yapılacak çalışmalarda ya da piyasalar arasında yapılacak karşılaştırma amaçlı gelecek çalışmalarda yol gösterici olacaktır.

Kaynakça

- Ahmed, W. M. (2020). Stock market reactions to domestic sentiment: Panel CS-ARDL evidence. *Research in International Business and Finance*, 54, 101240. Erişim Adresi: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0275531919303873>
- Akdağ, S. (2020). Ekonomi politikalarındaki belirsizliklerin güven endeksleri üzerindeki etkisi. *Maliye Finans Yazıları*, (113), 139-152. <https://doi.org/10.33203/mfy.574113>
- Akkaya, M. (2023). Reel kesim güvenini etkileyen faktörlerin analizi: Türkiye uygulaması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 463-480. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1144118>
- Akkuş, H. T. ve Zeren, F. (2019). Tüketici güven endeksi ve Katılım-30 İslami hisse senedi endeksi arasındaki saklı ilişkinin araştırılması: Türkiye örneği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(1), 53-70. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.19.02.1060>

- Aksoy, E. E. (2021). Yapısal kırılma durumunda tüketici güveniyle döviz kuru arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisinin analizi: Türkiye uygulaması. *Uluslararası Muhasebe Ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 18-38. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijafri/issue/63372/898834>
- Alagöz, M. ve Çaprak, G. (2020). Reel kesim güven endeksi ile hisse senedi getirileri arasındaki ilişkilerin ekonometrik bir analizi. *International Journal of Disciplines in Economics and Administrative Sciences Studies (IDEAStudies)*, 6(24), 957-972. <https://doi.org/10.26728/ideas.356>
- Barışık, S. ve Dursun, E. (2021). Altın, borsa, döviz piyasalarının ekonomik güven endeksine etki sınaması: Türkiye örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 253-280. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.742002>
- Belliler, İ. S. ve Demiralp, A. (2023). Tüketici güven endeksi, politika faizi ve Bist100 endeksi arasında Fourier nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. Çevik, E. İ., & Altınkeski, B. K. (Eds.), *Granger Nedensellik Sınamasında Yeni Yaklaşımlar* içinde (s. 85-101). Özgür Yayınları. Erişim Adresi: <https://www.ceeol.com/search/book-detail?id=1170493>
- Beşiktaşlı, D. K. ve Cihangir, Ç. K. (2020). Tüketici güven endeksinin finansal piyasalara ve makroekonomik yapıya etkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 54-67. <https://doi.org/10.29106/fesa.658565>
- Bozoklu, S., Yilanci, V. ve Gorus, M. S. (2020). Persistence in per capita energy consumption: A fractional integration approach with a fourier function. *Energy Economics*, 91, 104926. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104926>
- Chen, S. (2012). Consumer confidence and stock returns over market fluctuations. *Quantitative Finance*, 12(10), 1585-1597. <https://doi.org/10.1080/14697688.2011.565363>
- Croushore, D. (2005). Do consumer-confidence indexes help forecast consumer spending in real time? *The North American Journal of Economics and Finance*, 16(3), 435-450. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2005.05.002>
- Çilingir, C. (2021). Hisse senedi endeksi ile tüketici güven endeksi arasındaki ilişkinin Granger nedensellik testi ile incelenmesi. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 131-138. <https://doi.org/10.47542/sauied.836367>
- Demir, F. (2021). Ekonomik güven endeksi ve finansal yatırım araçları reel getirileri arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(31), 734-751. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.881129>
- Enders, W. ve Lee, J. (2012). The flexible fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>
- Evcı, S. (2019). Ekonomik güven endeksi ile yatırım araçları arasındaki nedensellik ilişkisi: Toda-Yamamoto yaklaşımı. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 2893-2901. <https://doi.org/10.20491/isarder.2019.782>

- Eyüboğlu, K. ve Eyüboğlu, S. (2017). Ekonomik güven endeksi ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkinin incelenmesi: Türkiye örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 603-614. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gaziuiibfd/issue/36598/416248>
- Eyüboğlu, S. ve Eyüboğlu, K. (2018). Reel kesim güven endeksi ile Borsa İstanbul sektör endeksleri arasındaki ilişkinin test edilmesi. *Business and Economics Research Journal*, 9(1), 75-86. <https://doi.org/10.20409/berj.2018.94>
- Eyüboğlu, S. ve Eyüboğlu, K. (2018). Tüketici güven endeksi ile Borsa İstanbul sektör endeksleri arasındaki ilişkinin araştırılması. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 235-259. <https://doi.org/10.24988/deuiibf.2018331715>
- Ferreira, E., Martínez Serna, M. I., Navarro, E. ve Rubio, G. (2007). Economic sentiment and yield spreads in Europe. *European Financial Management*, 14(2), 206-221. <https://doi.org/10.1111/j.1468-036x.2007.00389.x>
- Ferrer, E., Salaber, J. ve Zalewska, A. (2014). Consumer confidence indices and stock markets' meltdowns. *The European Journal of Finance*, 22(3), 195-220. <https://doi.org/10.1080/1351847x.2014.963634>
- Grevenbrock, N. (2020). Dispositional optimism (and pessimism), wealth, and stock market participation. *Journal of Economic Psychology*, 81, 102328. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2020.102328>
- Gökalp, B. T. (2019). Hisse senedi getirileri ile tüketici güven endeksi arasındaki ilişki: Diyagonal VECH modeli üzerinden bir değerlendirme. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 139-150. <https://doi.org/10.30784/epfad.528556>
- Güngör, S. (2019). Ekonomik güven endeksi ve finansal yatırım araçları getirileri arasındaki nedensellik ilişkisi: 2007-2017 Döneminde Abd doları ve altın getirileri örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 22-39. <https://doi.org/10.11611/yead.463214>
- Hsu, C., Lin, H. ve Wu, J. (2011). Consumer confidence and stock markets: The panel causality evidence. *International Journal of Economics and Finance*, 3(6), 91-98. <https://doi.org/10.5539/ijef.v3n6p91>
- Jansen, W. ve Nahuis, N. J. (2003). The stock market and consumer confidence: European evidence. *Economics Letters*, 79(1), 89-98. [https://doi.org/10.1016/s0165-1765\(02\)00292-6](https://doi.org/10.1016/s0165-1765(02)00292-6)
- Kandır, S. Y. (2006). Tüketici güveni ve hisse senedi getirileri ilişkisi: İMKB mali sektör şirketleri üzerinde bir uygulama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 217-230. <https://doi.org/10.26650/istjecon2021-1026350>
- Kaya, L. (2020). Türkiye'de tüketici güven endeksi ile döviz kuru arasındaki ilişki: Fourier fonksiyonları yaklaşımı. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(4), 598-608. <https://doi.org/10.29106/fesa.756071>

- Kaygısız, A. D. (2019). Türkiye’de tüketici ve reel kesim güven endeksi ile seçilmiş makro değişkenler arasındaki ilişkiler: 2010-2018. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 314-332. <https://doi.org/10.11611/yead.535616>
- Korkmaz, T. ve Çevik, E. İ. (2009). Reel kesim güven endeksi ile İMKB 100 endeksi arasındaki dinamik nedensellik ilişkisi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 38(1), 24-37. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuisletme/issue/9247/115689>
- Lai, C. (2019). Personality traits and stock investment of individuals. *Sustainability*, 11(19), 5474. <https://doi.org/10.3390/su11195474>
- Lemmon, M. ve Portniaguina, E. (2006). Consumer confidence and asset prices: Some empirical evidence. *Review of Financial Studies*, 19(4), 1499-1529. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhj038>
- Murphy, A. ve Fu, L. (2018). An empirical analysis of investor confidence incorporated in market prices. *Journal of Behavioral Finance*, 20(3), 267-293. <https://doi.org/10.1080/15427560.2018.1511564>
- Münyas, T. (2019). Borsa İstanbul endeksleri ile güven endeksleri arasındaki ilişkinin araştırılması üzerine bir inceleme. *Journal of TESAM Akademi*, 299-320. <https://doi.org/10.30626/tesamakademi.584304>
- Nazlioglu, S., Gormus, N. A. ve Soytaş, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics*, 60, 168-175. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009>
- Önem, H. B. (2022). Tüketici güven endeksi ve bazı BİST endeksleri arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 12-22. <https://doi.org/10.29106/fesa.1019153>
- Özakarlı, H. ve Küçüksille, E. (2020). Çeşitli finansal değişkenler ile tüketici güven endeksi arasındaki ilişkinin incelenmesi: Türkiye Örneği. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1), 46-54. <https://doi.org/10.32951/mufider.701629>
- Schmeling, M. (2009). Investor sentiment and stock returns: Some international evidence. *Journal of Empirical Finance*, 16(3), 394-408. <https://doi.org/10.1016/j.jempfin.2009.01.002>
- Süsay, A. ve Eyüboğlu, K. (2021). Hizmet güven endeksi ile BİST hizmet sektör endeksleri arasındaki saklı ilişkilerin yapısal kırılmalar altında incelenmesi. *Cankiri Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 195-220. <https://doi.org/10.18074/ckuiibfd.792043>
- Tekin, B. ve Cengiz, S. (2018). Pay senedi piyasası ile tüketici güven endeksi arasındaki nedensellik ve eşbütünleşme ilişkileri: Borsa İstanbul’da bir uygulama. *International Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(29), 3837-3847. <https://doi.org/10.26450/jshsr.857>
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)

- Topaloğlu, E. E. ve Metin, S. (2021). Tüketici güven endeksi ile pay piyasası arasındaki ilişki: G7 ülkeleri üzerine bir zaman serisi analizi (The relationship between consumer confidence index and stock market: A time series analysis on G7 countries). *Journal of Business Research - Turk*, 13(3), 2832-2844. <https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1293>
- Topuz, Y. V. (2011). Tüketici güveni ve hisse senedi fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(7), 53-65. <https://dergipark.org.tr/en/pub/esad/issue/6056/81413>
- Tuzun, O., Ceylan, I. E. ve Ceylan, F. (2021). Güven endeksleri ile hisse senedi piyasası arasındaki nedensellik analizi: Türkiye Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30(2), 166-181. <https://doi.org/10.35379/cusosbil.998730>
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2024). İktisadi yönelim istatistikleri ve reel kesim güven endeksi. Erişim Adresi: [https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/422e34cc-7d1e-4e78-aa36-ad77985c5140/%C4%B0YA_Metaveri.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-422e34cc-7d1e-4e78-aa36-ad77985c5140-ohBWJPg#:~:text=Reel%20Kesim%20G%C3%BCven%20Endeksi%20\(RKGE,birlikte%20de%C4%9Ferlendirilerek%20%C3%B6zetlendi%C4%9Fi%20bir%20g%C3%B6stergedir](https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/422e34cc-7d1e-4e78-aa36-ad77985c5140/%C4%B0YA_Metaveri.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-422e34cc-7d1e-4e78-aa36-ad77985c5140-ohBWJPg#:~:text=Reel%20Kesim%20G%C3%BCven%20Endeksi%20(RKGE,birlikte%20de%C4%9Ferlendirilerek%20%C3%B6zetlendi%C4%9Fi%20bir%20g%C3%B6stergedir) .
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2024). Ekonomik güven endeksi, Aralık 2023. Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Ekonomik-Guven-Endeksi-Aralik-2023-49725>
- Uşul, H., Küçükşille, E. ve Karaoğlu, S. (2017). Güven endekslerindeki değişimlerin hisse senedi piyasalarına etkileri: Borsa İstanbul örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi*, 22(3), 685-695. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sduibfd/issue/52994/703472>
- Yıldız, B. (2023). Finansal gelişme ile reel kesim güven endeksi arasındaki ilişkinin ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto Granger nedensellik testleriyle incelenmesi: Türkiye İçin Bir Uygulama. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 6(2), 219-235. <https://doi.org/10.53001/uluabd.2023.64>

Extended Abstract

Purpose

Confidence indices are important indicators that guide investors by providing information about the general outlook and risk appetite of the market. Therefore, it is important to take into account expectation indicators such as confidence indices in investment decisions. Confidence indices can significantly affect investment decisions because they can serve as leading indicators. Following a confidence index, which is a leading indicator for financial markets such as stock markets, provides investors opportunity of making decisions and revising their decisions. Determining which confidence index is related with which sector also gives investors the opportunity to make choices on sectoral basis. The study aims to reveal the causal relationships between confidence indices and sectoral stock indices.

Design and Methodology

In the study, econometric analyzes were applied to determine the relationships between different confidence indices and BIST sectoral stock indices in Turkey for the period of January 2007 and June 2023. Within the scope of the study, monthly frequency data on economic confidence index, consumer confidence index and real sector confidence index as well as 22 index returns (BİST30 - XU030), (BİST100 - XU100), (BİST Banks-XBANK), (BİST Electricity-XELKT), (BİST Leasing Factoring-XFINK), (BİST Real Estate Investment Trusts-XGMYO), (BİST Food Beverage-XGIDA), (BİST Services-XUHIZ), (BİST Holding and Investment-XHOLD), (BİST Telecommunication-XILTM), (BİST Chemical Petrol Plastic-XKMYA), (BİST Financials-XUMAL), (BİST Investment Trusts-XYORT), (BİST Wood Paper Printing-XKAGT), (BİST Insurance-XSGRT), (BİST Industrials-XUSIN), (BİST Sports-XSPOR), (BİST Technology-XUTEK), (BİST Textile Leather-XTEKS), (BİST Wholesale and Retail Trade-XTCRT), (BİST Tourism-XTRZM), (BİST Transportation-XULAS) of Borsa Istanbul was used. Each confidence index and sectoral index return consists of 198 observations. These data was obtained from the CBRT and Thomson Reuters Refinitiv database. In order to determine the relationships between confidence indices and sectoral indices, the Fractional Frequency Fourier ADF unit root test developed by Bozoklu et al. (2020), which takes into account structural changes and Fourier Toda-Yamamoto causality test developed by Nazlıoğlu et al. (2016) were applied.

Findings

According to the results of the causality tests, there is causality from economic confidence index, consumer confidence index and real sector confidence index to different BIST sector index returns. The most important finding of the study is that there was a causality relationship from all confidence indices to only BIST Trade index return. In addition, causal relationships were also found from the real sector confidence index to BIST Real Estate Investment Trusts and BIST Insurance indices. Besides, there were causal relationships from consumer confidence index to BIST Electricity, BIST Financial Leasing Factoring, BIST Food and Beverage, BIST Real Estate Investment Trusts, BIST Chemicals, Petroleum, Plastics and Securities Investment Trusts index returns. When the results are evaluated together, it is observed that the causality to BIST sector indices is mostly from the consumer confidence index, followed by the real sector confidence index and the economic confidence index. Another important finding of the study, unlike most studies in the literature, is that there is no causality from all confidence indices to BIST100, BIST30, BIST Banking, BIST Holding and Investment, BIST Telecommunication, BIST Wood Paper Printing, BIST Sports, BIST Textile Leather, BIST Tourism, BIST Services, BIST Transportation, BIST Financial, BIST Industrials and BIST Technology index returns. The results indicate that the economic confidence index, consumer confidence index and real sector confidence index do not serve as leading indicators for BIST investors who invest on a sectoral basis.

Research Limitations

Except for BIST city indices such as BIST Adana, BIST Ankara, BIST Istanbul, BIST Izmir and BIST Istanbul, the study is based on 22 different BIST sector indices that represent economic activities in general and are frequently used in the literature. Moreover, the starting date of the analysis is January 2007, the date when confidence indices are available together.

Implications

Within the scope of the study, it was aimed to determine the relationships between confidence indices and sectoral stock indices in Turkey and in the study; The relationship between economic, consumer and real sector confidence index and BIST sector indices was examined with the help of causality test, taking into account structural changes. As a result of the study, a causal relationship was found from the economic confidence index, consumer confidence index and real sector confidence index to a limited number of sector indices. The results of the analysis show that the consumer confidence index is more related to the sector index than the real sector confidence index and economic confidence index. This result can be explained by the changes in investors' spending and investment decisions due to the crises and indicates that the consumer confidence index is useful for stock investors. However, the results obtained reveal that confidence indices are not leading indicators for BIST investors. It is thought that the study will set an example for future studies, and studies using different period data and techniques will support the findings.

Originality/Value

Many of the studies in the literature on confidence indices have investigated the relationship between a single confidence index and other investment instruments. In addition, the literature generally analyses the relationship between confidence indices and different investment instruments such as stocks, bonds, commodities, etc. However, there is no study that makes a sectoral distinction while analysing the relationship between 3 highly representative confidence indices and stock markets. In this context, it is thought that by filling this gap in the literature, more detailed information will be provided to the investors that they can use in their investment decisions. On the other hand, the Fourier Toda-Yamamoto causality test used in this study provides more realistic results than traditional causality tests since it takes into account structural changes in the detection of relationships.

Araştırmacı Katkısı: Serap KAMIŞLI (%50), Ekrem MERİÇ (%50).

Kutsal Roma İmparatorluğu¹

Sümevra Çalışkan²

Başvuru Tarihi: 27.01.2024

Kabul Tarihi: 07.04.2024

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Öz

Kutsal Roma İmparatorluğu (Kitap incelemesi)

Berlin İhtisas Araştırmaları Enstitüsü Rektörlüğünü yapmakta olan Barbara Stollberg-Rilinger'in kısa sürede beş baskı yapan 2001 yılında yayımladığı "Kutsal Roma İmparatorluğu" adlı eser Vakıfbank Kültür Yayınları tarafından Mete Tunçay çevirisiyle 2020'de Türkiye'de yayımlandı. Kutsal Roma İmparatorluğu, söz konusu İmparatorluğun tarihsel olarak ne olduğunu, nasıl anlaşılması gerektiğini anakronizme düşmeden, geçmişi yargılama peşinde olmadan kısaca ve temel hatlarıyla ele alan bir çalışmadır. Bu kitap değerlendirme çalışmasında; yazarın kitabı nasıl ele aldığı, nasıl dönemlere ayırdığı, tarih yazımı veçhesiyle nelere dikkat ettiği ele alınmaktadır. Tartışma ve Sonuç kısmında bu kitap vesilesiyle Osmanlı Tarihi bağlamında bir değerlendirmede bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kutsal Roma İmparatorluğu, Kitap incelemesi, Osmanlı İmparatorluğu, Tarihsellik

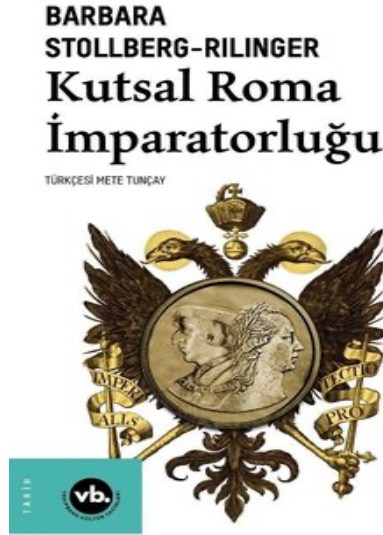
Atıf: Çalışkan, S. (2023). Kutsal Roma İmparatorluğu [Barbara Stollberg-Rilinger tarafından kaleme alınan Kutsal Roma İmparatorluğu başlıklı kitabın değerlendirmesi]. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 817-828.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bağımsız Araştırmacı, skepticalmodest@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2728-1821

Giriş

Kutsal Roma İmparatorluğu'na Bakış

Şekil 1. Kutsal Roma İmparatorluğu, Barbara Stollberg-Rilinger
(Kutsal Roma İmparatorluğu, 2020)

Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu ile ilgili dillere pelesenk olmuş olan Voltaire'in sözü olan “*Ne kutsaldı ne de Romalıydı; hatta bir İmparatorluk bile değildi.*” sözünü Stollberg-Rilinger “espri” olarak niteler (Stollberg-Rilinger, 2020, s.19). Bununla beraber Voltaire'in sözünün Kutsal Roma İmparatorluğu'na Avrupa'nın genelinde 18. yüzyılda hâkim olan bakış ve aydınlanma düşüncesi bağlamında değerlendirilmesi tarihselliğe daha uygundur. Bundan daha önemli olarak; özellikle 16. yüzyıldan itibaren Fransız krallarının da imparator olmaya aday olması ancak bunun mümkün olmayışını ve Voltaire'in nihayetinde bir Fransız olduğunu unutmamak gerekir. Zira özellikle 15. yüzyıldan itibaren Fransız kralları, İtalyan yarımadası ve Avrupa'da İmparatorluk ile bitmeyen uzun savaflara girmişler ve bu 19. yüzyılın ilk çeyreğine dek süregelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu, sağlıklı ve bilimsel bir tarihsel değerlendirme için nasıl ki Safevi münevverinin bu türden olası ön yargılı değerlendirmesiyle ele alamazsak yahut Safevileri Osmanlı müverrihlerinin ön yargılarıyla anlayamazsak, Kutsal Roma İmparatorluğu'nu da Voltaire'in bu ön yargılı değerlendirmesiyle ele almak önemli bir noksanlık yaratır. Ek olarak Voltaire'in 15. Louis'in tarih yazıcısı olduğunu ve bu kariyerine kralın hizmetinde başladığını, Orta Çağ Fransa tarihi üzerine de çalıştığını, epik bir üslupla 8.Charles'in seferlerini aktarmaya can attığını (Cadiou, Coulomb, Lemonde, Santamaria, 2013, s.71 / 80-81 / 318) belirtmek gerekir. Son olarak Voltaire'in yaşadığı yüzyıldaki bakış-değerlendirmeyi İmparatorluğun bütün tarihine teşmil etmek önemli bir diğer metodolojik hatadır. Zira kitapta ifade edildiği gibi, söz konusu yüzyılda bizzat İmparator dahi İmparatorluğu anakronik algılar olmuştur. Bu kitap, bu dar görüşlü, çağının ürünü olan, tarihsel süreci hesaba katmayan yargının uygunsuz olduğunu bir nebze de olsa gösterebilmektedir.

Barbara Stollberg-Rilinger kimdir? Köln Üniversitesi'nde felsefe, tarih ve sanat tarihi eğitimi almış, Orta çağ alanında doktorasını 1985'te tamamlamıştır. Stollberg-Rilinger'in kısa zamanda beş baskı yapan Kutsal Roma İmparatorluğu adlı bu kitabının yanında birçok araştırma makalesi ve odağına erken modern Alman tarihini almış kitapları mevcuttur.

Stollberg-Rilinger kitabına İmparatorluğu tarih yazımında değişen yaklaşımlarıyla başlar ve tarih yazımının "olmuş bitmiş tarih"i nasıl değiştirdiğini ele alarak çeşitli yaklaşımların kendine has bir Kutsal Roma İmparatorluğuna sahip olduklarını anlamamızı sağlar. Ancak bir de Osmanlı tarih yazımı açısından ele alınması gereken bir Kutsal Roma İmparatorluğu anlatısına ihtiyaç vardır. Osmanlı tarih yazımı Kutsal Roma İmparatorluğu'nu nasıl görüyordu ve bu görüş günümüzdeki tarih yazımını nasıl etkiledi sorusu önem kazanmaktadır.

Avrupa tarihiyle ilgili Türkçeye çevrilmiş birçok kitap olsa da Kutsal Roma İmparatorluğu'na dair çevirilerin son derece noksan olduğu görülmektedir. Stollberg-Rilinger'in kitabı, İmparatorluğun yapısı hakkında oldukça önemli belli başlı hususlara değinmesi bakımından değerlidir. Bunun nedeni kitabın incelenmesinden sonra tartışma ve sonuç kısmında sarih bir biçimde ortaya çıkacaktır.

Kitap, Giriş ve tarihsel olgu ve olaylar bağlamında dönemlendirilmiş on bölümden oluşmaktadır.

Kitabın İncelenmesi

Giriş bölümü: Nazi iktidarının Kutsal Roma İmparatorluk tarihini kendi maksatları bağlamında kullanmasından başlayarak tarih yazımının Habsburglar ve Prusya devleti tarafından daha öncesinde nasıl manipüle edildiği aktarılır. Bu bağlamda tarihin iktidarlarca kullanılmasına dair önemli bir kavrayış sunulduğu görülmektedir. 1806 yılında İmparatorluğun ilgasına rağmen Avusturya ve Prusya devletlerinin tarihsel araştırma ve siyasal mitolojilerine konu olduğu ifade edilmektedir. Tarihî dönem ve gelişmelerin İmparatorluğu değerlendirmeye olan etkisi sarih bir biçimde gösterilmektedir. Bunu yaparken, İmparatorluğun modern devlet kurumundan farklı olan yönleri vurgulanarak "tarihselliğe" önemli bir emsal verilmektedir.

19. yüzyıl tarihçi ve iktidarlarının meşruiyet bağlamındaki Kutsal Roma anlatısı, tarihin bellek oluşturmada nasıl kullanıldığı da eserde göz önüne serilmektedir. Söz konusu uygulama yani bellek oluşturmanın Nazi iktidarı tarafından da başvurulmuş bir uygulama olduğu tarihsel süreklilik bağlamında ele alınmaktadır.

1960'tan sonraki tarihçi kuşağı Kutsal Roma İmparatorluğu'na, önceki tarih yazımı değerlendirmelerinden koparak yaklaşmışlardır. 1991 yılı sonrası Alman devletlerinin bütünleşmesi ve Avrupa birliğinin kurulması da İmparatorluğa farklı bir perspektiften bakışı etkilemiştir. Bütün bunlar Kutsal Roma'yı doğru bir biçimde ele almayı zorlaştırmıştır ve yazar bunu ifade ederek önemli bir metodolojik ikazda bulunur. Günümüz bağlamında değerlendirmemeye çalışacağını belirtir. Bu yöntemin "geçmiş olma"da yani tarihsel süreç vuku bulurken ne anlama geldiğini kavramaya katkı sunacağını ifade eder.

Birinci Bölüm: İmparatorluğun, günümüz modern (Avrupa) devletlerinin kurumları, anlayışı, özelliklerine sahip olmadığı vurgusuyla başlayarak anakronizme set örülmeye çalışılır. İmparatorluğun tarihsel seyrindeki zamanına, kurumlarına, dünya anlayışına ait olduğunu belirtirken İmparatorluk unsurlarının zaman içerisindeki algılayışlarının değişim göstermiş olduğunu gözden kaçırmaz. "Alman ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu" adının çıkış nedeni, her kelimesinden hareketle kronolojik bir yöntem izlenerek aktarılır.

İmparatorlara 16. yüzyılda Papa eliyle taç giydirilmesi 1530'da V. Karl'dan sonra son bulur. İmparatorluk içinde yapılan seçim neticesinin formalite icabı olarak Papalara sunulması 1526 sonrasında başlanmış, ancak İmparatorluğun kutsallık iddiası canlılığını korumuştur. Bu durum diğer monarşilerden üstünlük ve Osmanlılar karşısında yer almasına dayandırılmaktaydı. 18. yüzyıla gelindiğindeyse İmparatorluk görevlilerinin "kutsal" niteliğini gözardı edip kısaca Roma-Germen yahut kısaca Alman İmparatorluğu adını kullanır olmuşlardır.

İkinci Bölüm: Bu bölümde İmparatorluğun Yeni çağ'daki durumu ele alınır. İmparatorun hiçbir zaman mutlak monark olamadığı ve haklarına sahip bulunmadığının altı çizilir ki bu konum Ortaçağ'dan miras kalmıştır. Yeni çağ'da 1356 Altın Berat, 1555 Augsburg Dinsel Barışı, 1648 Vestfalya Barışı ve elektörlük koşulları İmparatorluğun temel yasaları olmuştur. İmparatorunsa uyarılma hakkı bulunmaktaydı. Soyluluk, gayrimeşru çocuklara meşruluk, mevki makamla ödüllendirme gibi hakları ve bunlar İmparatoru hiyerarşinin en tepesinde konumlandığı gibi sosyo-politik düzeni yasallaştırıp güvenceye almaktaydı. Emperyal elektörler, prensler, kontlar, yüksek rütbeli rahipler, şövalyeler, şehirler, kasabalar emperyal üyeleri oluşturmaktaydı. Bu üyelerin bir kısmının emperyal yetkileri, diette (mecliste) koltuk ve reyleri vardı ve bunların başındaysa prensler gelmekteydi. Emperyal üyeler arasında çeşitli hiyerarşiler mevcuttur ve bu hiyerarşiler bağlamında hak ve yükümlülükleri bulunmaktaydı. Büyük emperyal prensler kendi bölgelerinde güçlü otorite kurmuşlardır ve bu durum 16. yüzyılda hızla artmış, bazı durumlarda bölgesel egemenlik durumuna gelmiştir. Belirgin olarak Fransa'da görülen merkezi hükümet sistemi İmparatorlukta aksi bir seyir izlemiştir. Bu durumun Orta çağa ve 12. yüzyıla dayanan çeşitli sebepleri kitapta aktarılmıştır. Tarih içerisinde İmparatorluk sınırları değişken olmuştur ve 16.- 17. yüzyıllarda İsviçre ve Hollanda bu sınırlardan koparak bağımsız olmuşlardır. Danimarka ve İsveç krallıklarının İmparatorluk dietinde(meclisinde) koltuk ve rey hakkı da bulunmakta, günümüz Belçika toprakları olan bölgeninse bulunmamaktaydı. Prusya dukalığı ise 17. yüzyılda itibaren özerkleşmeye başlamış, Polonya da bağımsız bir krallık olmuştur. Bohemya kralı ise egemen bir prensti, emperyal yargı alanına girmiyordu. 1526'dan sonra Habsburgların Avusturya kolu Bohemya tacına da sahip oldu.³

İmparatorluğun göbeğinde emperyal diet (meclis) bulunmaktaydı. Mecliste koltuk ve reyi olan her üye emperyal zümre üyesiydi. Emperyal zümre; elektörler, emperyal prensler, kontlar, baronlar, piskoposlar kurulu, emperyal şehirler, şehirler kurulu olan karar verme kurullarından bürüne üyedir. Kitap, bu gruplara dair başlıca bilgileri verir; elektörlerin yetki, konum, otoriteleriyle İmparatorluk konumları açıklar.

Üçüncü Bölüm: Bu kısımda 1495-1521 arasındaki kurumsal pekişme ele alınır. İkinci bölümdeki emperyal zümrelerin konum ve hakları, ayrıcalıklarına dair verilen bilgi bağlamında 15. yüzyılda iç ve dış sorunların işbirliği ihtiyacı neticesinde daha dayanıklı, kalıcı emperyal kurumların ortaya çıkışı aktarılır. Böylece tarihsel süreçteki kopuş ve devamlılıklar, dönüşümler göz önüne serilir. Mâli alandaki gelişmelerin ilk kapital merkezlere evrilmesine öncelik verilir. Askerî gelişmelere yer verilir. Para ekonomisinin savaş biçimine egemen olmaya başlaması ifade edilir. Roma hukukunun bu gelişmelere eklemlenmesinin İmparatorlukta profesyonelleşmeye katkıda bulunmuş olması da ihmal edilmez. Bu gelişmelerle güçlenen ve zayıflayan zümrelere dair bilgiler aktarılarak dönüşümün yörüngesi de açıklanmaktadır.

Hus savaşları, Osmanlı tehdidi, Macarlarla savaş, 100 yıl savaşlarının etkisi gibi siyasal gelişmeler karşısında İmparatorun elektörler karşısındaki sınırlı vergi hakkı olduğu vurgulanır. Bu da kitabın başında ifade edilen

³ Habsburg İmparatoru ile Bohemya kralı aynı kişiydi fakat Bohemya genel emperyal kurumların denetimi altında bulunmamaktaydı. Hükümdarı da Bohemya kralı olarak hiçbir emperyal vergiyi ödememekte, emperyal meclis-diette yahut herhangi bir emperyal kurumda rey hakkı taşımıyordu. (s. 41-42) Bu detay İmparatorluk içerisindeki hanedanlar ve hakları bağlamında önemlidir.

mutlak monarşiden uzak oluşunun kurumsal düzeyde açıklamaya yardımcı olur. Habsburgların egemenlik alanlarının ve İmparatorluğun uzaktan yönetilmesi ve diğer elektörlerin işbirliğine gereksinimi açıklanır. Bununla birlikte Habsburglar ve diğer elektörler, emperyal zümreler arasında ortak maksat ve menfaatler daima söz konusu olmamıştır. Habsburg evlilik bağlarının genişlettiği topraklar, bu hanedanda bir iktidar yoğunlaşması ortaya çıkarmıştır ve bu durum 1500’lerde gerçekleşen emperyal kurumların reformunu açıklayan en önemli etkidir. Bunun nedeni Yeni Dünya, İspanya, Bohemya gibi geniş bir alanın, İmparatorluk içerisindeki hanedanlardan biri olan Habsburg egemenliğine geçmiş olmasıdır. Bu genişleme; tarihsel deneyim, birikim ve iletişim ağlarının yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönemle beraber başlayan gelişmeler müteakip 300 yıl boyunca sürece emperyal reform dönemini başlatmıştır. Burada “reform” söz konusu dönemdeki anlamı itibarıyla “eski iyi düzen”e dönüş anlamına gelmektedir. Emperyal zümreler arasındaki sorunlar için emperyal mahkeme yeni bir kurum olarak ortaya çıkmıştı ancak uygulama usul ve oluşu bakımından böyle olmuştur.

İmparatorluk meclis ve kurumlarında işleyiş, başarı ve başarısızlıklar, zümrelerin bu alanlardaki etkiler de bu bölümde genel olarak ele alınmaktadır.

Dördüncü Bölüm: Bu bölüm “Reformasyon’un Meydan Okuması” adını taşır ve önceki bölümde ele alınan kurumsal gelişmelerden önce vuku bulan Martin Luther ile başlayan, Reform adı verilen sürecin etkileri ele alınır. Reform, söz konusu kurumların kökleşmesinden önceki varoluş bunalımı olarak konumlandırılır. Emperyal kurumları değiştirmeye ek olarak güçlendirdiği de savlanmaktadır. 1519’da Habsburg V. Karl’ın İmparator seçilmesi sonrası Habsburg hanedanının Avrupa’da en güçlü hanedan olarak temayüz etmesiyle elektörlerin bu güç yoğunlaşmasından dolayı oldukça güçlü monark korkusu yaşadıkları bilgisi verilir. Luther’in maksadının siyasi olmadığı iddia edilir (ki bu kitabın zayıf yönüdür). Luther’e karşı V. Karl ve elektörlerin karşıt tutumları ekonomik ve siyasi cihetlerinden soyutlanarak aktarıldığı görülmektedir. Luther’in eyleminin elektörlerin otonomluğa çok daha fazla yaklaşmasına yol açtığı bilgisi verilir. İmparatorluk içerisinde “Reform” ile gelen anlayışın yansımaları ve köylü isyanlarına yer verilir fakat Luther’in hareketinin hiyerarşik olarak en makul olduğuna dair öznellikten etkilenme durumu da kendini hissettirmektedir.

Elektörlerin kilise-papazlara dair alanlara hâkim olmalarının kendileri için kârlı davranış olarak değerlendirdiklerine dair verilen bilgiye önemlidir. Reform’u saf inanç hareketi olarak soyutlamaması bakımından önemli bilgiler de verildiği görülse de, Luther’i bu konumda resmetmesi noksan görünmektedir. 1530’lar sonrası özellikle 1540’larda İmparator’un elektörlerle girdiği güç mücadelesi ve sonrasına dair önemli bilgiler verilir ve bu iki kampın da iktidar isteklerini göstermektedir. V. Karl’ın otoritesini artırma hususunda elektörlerin mâni olduğu aktarılır. 1555 Augsburg Dinsel Barışı ile noktalanacak uzlaşma emperyal anayasayı çığnemenen bir arada var olabilmenin yasal çerçevesi aranmıştır. Bu anlaşmanın getirileri, müphem noktaları ve elektörler ile İmparator tarafından farklı değerlendirilmiş olunmasına dair verilen bilgiler müteakip tarihsel gelişmeleri açıklamak bakımından önem arz etmektedir.

Beşinci Bölüm: 1555 Anlaşmasından sonra Otuz Yıl Savaşları’nın başladığı tarih olan 1618’e kadar olan İmparatorluk tarihi ele alınır. 1555 anlaşmasına müteakip dönemde anlaşmanın sağladığı uzlaşmayla İmparator ve elektörlerin kurumlarda işbirliğinin geliştiği görülmektedir. Osmanlı tehdidi de İmparator’a diğer elektörlerin desteğini sağlamış, Habsburgların “Hristiyanların baş düşmanı” temalı propagandası 1606 Zivatoruk anlaşmasına kadar İmparator’a beklediği yönde rey ve vergilerin ödenmesini temin etmiş, 1606 anlaşmasından sonra emperyal zümrelerin işbirliği isteği azalmıştır. Yine bu tarihe kadar İmparatorluk içerisindeki mezhepleşme eğilimi devam etmiş, Protestanlık, Luthercilik gibi mezhepler yayılımını sürdürmüştür. Katolik prensler dahil olmak üzere, prensler uyruklarının inanç ve davranışlarını denetleme ve

düzenlemeyi pekiştirmiştir. Buna karşın Augsburg taraflarında güçlenme arttığında dinsel barış tökezlemeye başlamış, 1570'lerdeyse Protestanlığın başarılı ilerlemesi tersine dönmeye başlamıştır. Lutherçiliği benimsemiş birçok Katolik prensin yeniden Katolikleşirmeyi başlatması Lutherçilerde savunma refleksi yaratmıştır. Bununla beraber Lutherçilerin kendi aralarında çelişkiler de artmıştır. Yazar bu bölümde, 1618'de başlayan Otuz Yıl Savaşları'na giden süreci berrak ve kısaca aktarmaktadır ve bunu yaparken tarafların perspektifini başarılı bir biçimde göstermektedir. Katolik hâkimiyeti dışındaki bölgelerde kiliselerin dünyevileştirilmesi, İmparator'un Katolikleşirme politikası, Katolik ve Protestan prenslerin diğer Avrupa devletleriyle ittifakları, Otuz Yıl Savaşlarına giden yoldaki gelişmelerin başlıca meseleleri olmuştur.

Altıncı Bölüm: Bu bölümde oldukça karmaşık olan Otuz Yıl Savaşları kısaca, belli başlı noktalarıyla ele alınır ve Vestfalya Barışı temel noktalarıyla değerlendirilir. İmparatorun, Katolikliği yeniden her yerde egemen kılamayacağını tarihsel bağlamı ve güçlükleri aktarılır. Savaşa dahil olan diğer Avrupa devletlerinin temsilcilerinin de katılımıyla, geçmişte benzeri olmayan bir barış konferansı olur Vestfalya. Hem uluslararası bir barış anlaşması hem de İmparatorluğun kendisi için anayasal bir düzenleme olduğu ifade edilerek Vestfalya'nın tarihsel önemi ifade edilmektedir. Daha sonra "Vestfalya Düzeni" adı verilecek durum, başlıca Avrupa siyasi aktörleri arasına eşitlik ilkesine dayanmaktaydı. Hiyerarşi üzerinde Papa ve İmparator'un olduğu düzen yerine barış sözleşmesinin üyeleri bağımsız, egemen devletler olan bir sürecin, topluluğun yolunun açılmasıydı. Kendi nezdinde sapkın olan Protestanlara eşit statü tanınması dolayısıyla Papa, bu sözleşmeyi tanımayı reddetmiştir. Yazar, bu bilgilerle Vestfalya'nın Avrupa tarihindeki konumunu kısaca aktarır.

Yedinci Bölüm: Vestfalya'yı müteakip, savaş çöküntüsünden kurtulan emperyal kurumların güçlerinin pekişmesi ve etkin işleyişi bu bölümün konusudur. Vestfalya Düzeni'nin egemen olduğu bu dönemlerde İmparator'un yükselişinin yenilenmiş olduğunu gösterir. Aynı zamanda başta Prusya olmak üzere güçlenen ve devletleşen elektörlerin ortaya çıkışı bu bağlamda aktarılır, mantıksal bağıntısı kurulur. Daha küçük emperyal zümrelerin İmparator tarafından Vestfalya güvencesine dayanarak korunması da İmparatoru güçlendiren bir etken olmuştur. Habsburg hanedanından olan İmparatorlar kendi dönemleri ve Habsburg politikaları hizmetinde bu gücü nasıl kullandıkları ele alınır. Bunun yanında Fransa'ya karşı önemli kayıplarla neticelenen savaflara girilmişken önemli kazançların olduğu savaflar da Osmanlılar ile yapılmıştır. Yazar bu kısmı 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar dönemlendirmektedir.

Sekizinci Bölüm: 1740-1790 yıllarını "Siyasal Kutuplaşma" olarak dönemlendiren yazar, bu başlığa uygun olarak bu tarihe kadar İmparatorluk içerisinde güçlenip devletleşen elektörlerle yaşanan siyasi durumu ele alır. Bu yıllardaki iç gerilimlerin çöküşe nasıl yol açtığı gösterilmektedir. Önceki bölümde bir yandan elektör prenslerin bazılarının devlet olduğu bir yandan İmparatorun daha da güçlendiği ele alınmışken burada bu güçlerin kutuplaşması konu edinilmiş, İmparatorluk tarihi için belirleyici olduğu kabul edilmiştir. Kendi maksatları olan devletlerin, İmparatorluğu sınırlayıcı olarak görmesi meselesi açıklıkla ifade edilmektedir. Kutsal Roma İmparatorluğunun, Aydınlanma'nın devlet anlayışı karşısında nasıl anakronik algılandığı da bu dönemlerin önemli bir durumu olmuştur. İlâveten İmparatorluk içerisindeki kilise prensliklerinin son derece maddiyata dayalı tutumları da göze batmaktadır. Güçlenen Prusya krallığının Avusturya aleyhine genişlemesiyle ortaya çıkan kutuplaşmanın yıkılışa yol açan etken olduğu ifade edilmektedir. Maria Theresa'nın naip olarak İmparator konumunu doldurmasıyla Prusya, Silezya'yı işgal etmiş ve büyük mücadele de ivme kazanmıştır. Diğer yandan Saksonya ve Bavyera da Fransa'nın desteğiyle Habsburglardan toprak koparmıştır. Böylece İmparatorluk içerisindeki hanedanların çekişmesinin güçlendiği gösterilmiştir. 1742 yılında, 300 yıldan sonra ilk kez Habsburg hanedanı dışından biri, Bavyera elektörü İmparator olarak seçilmiştir. Daha sonraysa yeniden Habsburg hanedanından olan 2. Joseph'in, İmparatorluğun siyasetinden

uzaklaşarak hanedanının menfaatleriyle ilgilenmeyi tercih etmesi aktarılır. Bunun da İmparatorluğa önemli bir darbe olduğu gösterilir. Prusya ile kutuplaşma da 18. yüzyılın sonunda iyice kızışmış ve İmparatorluğun kurumsal dokusunun parçalanmasına yol açmıştır. Daha zayıf emperyal üyeler kutuplardan birinin safını seçme yoluna gider olmuştur zira otorite ve meşruiyetlerini dayandırdıkları İmparatorluktan bir menfaatleri kalmamıştır. İmparatorluk kendi içerisinde zaten parçalanmıştır ve çöküşü için son bir dış müdahale gereklidir.

Dokuzuncu Bölüm: Bu kısım “İmparatorluğun Dağılması” başlığıyla 1790-1806 yıllarına tekabül edecek biçimde dönemselleştirilmiştir. Fransız İhtilâli’nin İmparatorlukta, İmparatorun durumunu menfi ve müspet olarak değerlendirenlerin bulunduğu Almanya’nın durumu açıklanmaktadır. Fransa’nın; devrimi Avrupa’ya ihracı ve ilhak politikası, 1793 yılında Kral 16. Louis’in idamı, Jakoben politikalarıyla birleşince devrime Almanya genelinde olumlu yaklaşım terk edilmiştir.

Napoleon’un savaşları İmparatorluğun önemli kısmının Fransız hâkimiyetine geçmesine yol açmış, Fransız taraftarı bölgelerin toprakları da genişlemiştir. Emperyal kilise zümrelerinin mal-mülkü dünyevileştirilmiştir. 1804 yılında Napoleon’un kendini Fransa İmparatoru ilân etmesi sonrası 2. Franz da kalıtsal Avusturya İmparatorluğu’nu kurmuştur. Bu, 2. Franz’ın hanedan kimliğini, Kutsal Roma İmparatorluğu’nun geleneksel itibarının üzerinde gördüğü anlamına geliyordu. Bunu da İmparatorluğun çözüldüğünü görmesi dolayısıyla yapmış olması muhtemeldir çünkü bazı önemli emperyal üyeler Fransa’nın yanında savaşmıştır. Austerlitz yenilgisine müteakip Pressburg Barış Anlaşmasıyla bu elektörler de krallık unvanını kazanmıştır.

Napoleon’un Ren Konfederasyonu’nu kurması ve bazı elektörlerin katılması sonrası 2. Franz’a İmparatorluk tahtından inmesi için ultiatom verilmiştir. Konfederasyon üyeleri emperyal diyetle İmparatorluktan resmen ayrıldıklarını açıklamışlardır. 6 Ağustos 1806’da 2. Franz, İmparatorluk tacını çıkararak İmparatorluğun dağıldığını ilân etmiştir.

Onuncu Bölüm: Sonsöz vasfında bir bölümdür. Kutsal Roma İmparatorluğu’nun tarihsel olarak ne olduğu, güçlü ve zayıf yönleri 11 maddede ele alınır. İmparatorluğun tarihselliğine vurgu yapılır ki bu önemli bir husustur.

Sonuç ve Tartışma

Kutsal Roma İmparatoru’nun, İmparatorluk içerisindeki konum ve haklarıyla sınırlılıklarını göstermesi bakımından bu çalışma oldukça önemlidir. Türkiye’de Kutsal Roma İmparatorluğu üzerine neredeyse hiç çevirinin olmadığı düşünüldüğünde bu önemin niteliği daha iyi görülebilmektedir. Ayrıca Ulusal Tez Merkezi platformunda “Kutsal Roma” araması yapıldığında Yüksek Lisans yahut Doktora tezi olmadığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu ve Habsburglar üzerine önemli bir araştırma birikimi mevcutsa da Kutsal Roma İmparatorluğu için aynı yargıda bulunmak zor görünmektedir.

Bu noktada, özellikle 16. yüzyıldan sonra Habsburgların imparatorluk makamında neredeyse kalıtsal olarak hâkim oldukları göz önünde bulundurulduğunda bu kitabın Habsburglar konusunda oldukça sınırlı bilgi verdiği göze çarpmaktadır. Bu duruma benzer biçimde İmparatorluğun diğer devletlerle münasebetleri ve bu münasebetlerin tarihsel seyre etkilerinin de noksan olduğu ifade edilmeye uygundur zira eserin sonunda, İmparatorluk için “*zayıf noktalarından biri kendini reforme edememenin kurbanı olmuştur* (Stollberg-Rilinger, 2020, s.187) gibi muğlak bir ifadeye dayanılmaktadır. Burada reforme etmesinden kastın ne olduğu açık bir

biçimde ifade edilmemektedir. İlaveten bağımsızlık peşindeki elektör, krallıklar ile onların diğer bağımsız devletlerle ittifaklarıyla ne kadar reforme olabilirdi sorusu ve bu sorgunun negatif cevabı bu tezin noksanı olarak göze çarpmaktadır. Zira yazar, hangi alanlarda reformun faydalı olabileceğine dair bir fikir sunmamaktadır.

Bu çalışmanın kanaatimce Osmanlı tarih yazımında bir nebze etkisi olması gerekir. Bunun nedeni kitabın gösterdiği en önemli hususlardan biri olan İmparatorluk içerisindeki hanedanlıkların yabana atılamaz haklara ve otonomiye haiz olmasıdır. Bu noktada bazı düşüncelerin sorgulanması, mesele haline getirilmesi, entelektüel arayışa yol açması gereği tarih yazımı için önem arz etmektedir. Bunların başında da Habsburglar ile yapılan 1606 Zitvatorok Anlaşması'nda Osmanlı Sultanının Beç (Avusturya) Kralı yerine Kayzer-Çesar (Sezar) unvanını kullanacak olmasının (Papp, 2013, s. 473) kayıp olarak telakki edilmesi ve tarih yazımına egemen olmasıdır. Bu yoruma göre; bu anlaşmayla "*Habsburglar ve Osmanlı hükümdarları eşit taraflar olarak görüşmeler yapmışlardır. Bu anlaşma, diplomatik teamüller bakımından Osmanlı üstünlüğü Hristiyan rakibine karşı ortadan kalkmıştır*" (Papp, 2013, s.473).

Kanaatimce bu minvaldeki egemen yorum Habsburgların, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu ve bu imparatorluk içerisindeki tarihsel gelişmeler bağlamından koparıldığı-göz ardı edildiği için ortaya çıkmaktadır, zira yukarıdaki yorum, 1533 yılında yapılan yazısız İstanbul Anlaşması'ndaki "*Avusturya Arşidükü Osmanlı sadrazamına denk sayılacaktır*" hükmü (Jorga, 2009, s. 350-351) Kutsal Roma İmparatorluğu bağlamında ele alınmamaktadır. Zira 1533 yılında İmparator, V. Karl'dır ve bu tarihte kardeşi Ferdinand Avusturya topraklarında onun naibi (Rady, 2021, s. 122; Stollberg-Rilinger, 2020, s. 86) olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla birebir kurumsal karşılığı sayılmasa da sadrazama denk olması "doğal" görünmektedir.⁴

Bu noktada bu tezin anlamlı ve daha önemlisi tarihselliğe uygun olması için yine Kutsal Roma İmparatorluğu'nun 1606 yılına kadar yaşadığı bazı tarihsel vakalara dikkat çekmek gerekir. Bunlardan biri 1547 yılında Osmanlı devletiyle Habsburglar arasındaki ilk yazılı anlaşmadır. Burada Osmanlılar, Ferdinand'ı "*Romalıların ve ona tabi olan yerlerin kralı olan Ferenduş kralı*" olarak nitelenirken V. Karl "*onun kardeşi vilâyet-i İspanya kralı Karlo*" (Aydın, 2001, s. 24) olarak zikredilmiştir. Bu da, İmparatorluğun Avrupa'daki konumu bağlamında değerlendirilmesi gerektiğinin zaruri olduğunu göstermektedir. Çünkü V. Karl 1547 yılındaki Mühlberg Savaşı'nda Alman Protestanlarını mağlup etmiş olmasına rağmen İmparatorluğun kurumsal yapısı gücün İmparator'da toplanmasına izin vermemiştir. V. Karl'ın politikaları sebebiyle İmparatorluk Devletleri Habsburg yönetimi altında bir mutlak monarşiye tabi olmaktan korkuyorlardı ve bu söz konusu isyancı devletlerin Fransa ile müttefik bir orduyla 1553 yılında V. Karl'ı bozguna uğratmıştı. Bu mesele 1555 Augsburg İmparatorluk Dietinde tahttan çekilmesiyle çözülmüştür. V. Karl, İmparator unvanını Habsburg hanedanının İspanya ve Avusturya kolları arasında bölüştürmeyi planlamışsa da İmparatorluk devletlerinin muhalefetiyle Habsburg hanedanı İspanya'ya hükmeden hanedanlık kolunun dışında verasetle kazanılan toprakları ve "*İmparator unvanını sahiplenen diğer kol ortaya çıkmıştır*" (Birdal, 2017, s. 158).

⁴ Bu noktada, (maalesef) bu çalışma hakem sürecindeyken haberdar olduğum Fatih Gürcan'ın "*Osmanlı-Avusturya Rekabetinde Çarşılık İmgesi ve Zitvatorok Antlaşması*" başlıklı 2021 yılına ait makalesinin de 1533 ve 1606 anlaşmalarını bağlamında değerlendirmeye çalıştığını belirtmem gerekir. Buna karşın Gürcan, 1533 Anlaşmasını "*Osmanlı'nın asıl protokol üstünlüğü anlaşmanın sözlü olmasında yatmaktadır. Zira Padişah bir bakıma adeta lütf olarak Anlaşmayı Avusturyalılara bahşetmiştir...İbrahim Paşa'nın kendini Ferdinand ile kardeş görmesi yani protokolda kendine denk sayması, Kanuni Sultan Süleyman'ın bir baba figürü olarak üst kademe düşünülmesi kaynaklarda ittifakla kabul görmüştü. Burada Osmanlıların, Avusturya Arşidükü'nün temsilcilerine, bir imparator'dan ziyade bir kralın elçisine uygulanan protokolü uyguladığı açıktır*" (Gürcan, 2021, s. 183) biçiminde ele aldığı görülmektedir. Öncelikle anlaşmanın sözlü olmasının Osmanlı protokol üstünlüğünden kaynaklandığına dair yorumun gerekçesi açıklanmamıştır. Mesela Ferdinand'ın naib olması gibi başka sebepler de etken olmuş olabilir. Bundan dolayı anlaşmanın padişah lütfu olarak konumlandırılması gerekçesiz ve mesnetsiz kalmaktadır. Sadrazamla Arşidükü'nün eş tutulması da ifade edildiği gibi Kutsal Roma İmparatorluğu ve naiplik durumu bağlamında değerlendirmeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla Osmanlıların "*Avusturya elçisine*" imparatorluktan ziyade kralın elçisine uygulanan protokolü uygulamış olması yorumu da olgusallıkla bağdaşmamaktadır zira anlaşma Kutsal Roma İmparatoru ile yapılmamıştır.

Dolayısıyla 1547 yılındaki atmosfer altında, Fransa ile müttefik olan, Alman Protestanlarını destekleyen (Çalışkan, 2018, s. 254.) Osmanlılar da V. Karl'ı İmparator olarak nitelermeyi siyasal olarak uygunsuz telakki etmiş olmalıdırlar.

Bu noktada, 1555 yılı sonrası “İmparator unvanı da kalıtsal olan” Avusturya kolu bağlamı-bilgisi önemlidir. Bunun nedeni Habsburglar ile Osmanlılar arasında yapılan 1562 yılındaki Ahidname’de Ferdinand için “Çeh, İslavin ve Hırvat vilayetlerinin Kralı”na ek olarak “*Rim halkının güzide ve hürmetlisi ve “Alaman vilayetlerinin İmparatoru”*” elkabının da kullanılmış (Aydın, 2001, s. 25 / 71) olmasıdır. Ferdinand’ın 1558 yılında İmparator olduğu (Rady, 2021, s. 122; Stollberg-Rilinger, 2020, s.101) göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı yönetiminin de 1562 yılında (Roma ve Almanlara ait) İmparator olarak tanımış olması⁵ anlam kazanır. Yani Habsburgların Avrupa kıtası ve Kutsal Roma İmparatorluğu içerisindeki konumunun tarihsel seyri ile (bilhassa İmparatorluğun Habsburglara kalıtsal olmasıyla) Osmanlıların İmparator olarak nitelmesi⁶ paralel seyretmiş görünmektedir.

1606 Zitvatorok Anlaşmasının “*protokolde önemli bir değişikliğe gidilerek Padişah ile İmparator’un eşit sayılması ve resmî yazışmalarda “Roma Çasarı” unvanının kullanılması*” (Aydın, 2001, s. 28) biçiminde yorumlanması⁷ hem bu anlaşma öncesindeki uzun savaşlarda alınan bazı yenilgiler ve gerileme paradigması gölgesinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimi zaten Kutsal Roma İmparatoru’na 1562 yılında “İmparator” olarak hitap etmeye⁸ başlamıştır. 1606 yılında “*Roma Çasarı*” olarak Habsburg tarafının isteğinin kabul edilmiş olması bir yenilgi yahut kayıp olarak telakki edilmeye uygun görünmemektedir. Bu 1533 ile 1606

⁵ 1533 Anlaşmasını yukarıdaki gibi değerlendirmesine karşın Gürçan, 1562 sonrası Osmanlı anlaşmalarında İmparator unvanının kullanıldığını belirtir. 1593-1606 savaşlarının başarısızlık telakki edilmesi neticesinde 1606 Zitvatorok Anlaşması’nın başarısızlık ve prestij kaybı olarak nitelendiğini belirterek bu tanımlamaları kabul etmez. Yine Zitvatorok’un hezimet olmadığını ifade ettiği makalenin sonuç kısmında yukarıdaki ifadesine zıt bir biçimde “1533 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması’nda Avusturya Arşidükü Ferdinand’ın, Osmanlı Sadrazamı Makbul İbrahim Paşa’ya denk sayılması, Habsburg devlet protokolünün bir neticesidir. Bu bağlamda Avusturya Arşidükü Ferdinand, o sırada bir imparator değil, İmparator Şariken’in kardeşidir. Şariken ise, bu dönemde Madrid sarayında yaşamakta, dolayısıyla kendisinin Osmanlı ile karadan bir askeri-siyasi iletişimi bulunmamaktadır. Bu bağlamda Kanunî Sultan Süleyman’ın kendisi ile Arşidük Ferdinand’ı denk saymayarak, Ferdinand’ı sadrazamına denk görmesi, bir üstünlük değil, diplomatik hiyerarşinin doğal bir sonucudur.” tarihsel gerçekliği aktarır. Bundan dolayı bu konuyu bu bağlamdaki bir değerlendirme söz konusu olduğunda öncelikle kendisinin çalışmasına (Gürçan, 2021) başvurulması gerektiğini etik bir zaruret olarak ifade etmem gerekir. Yalnız makalesinde ifade ettiği “*Habsburg devlet protokolünün neticesi*”nden ziyade Habsburgların İmparatorluk içerisindeki konumu ve Ferdinand’ın konumunun kardeşlik değil “naiplik” olduğunu belirtmek önem arz etmektedir. Nihayetinde Gürçan; “1556’dan itibaren Viyana’daki hükümdarlar artık imparator, İspanya’dakiler ise kral unvanını kullanmışlardı. Bu bağlamda Zitvatorok’ta yapılan işlem aslında imparatorun kendini padişaha denk kabul ettirmesi değil, 1556’daki değişikliğe paralel biçimde kendisinin imparator olarak tanımlanması ile alakalıdır. Zitvatorok’ta Osmanlılar diplomatik üstünlüklerini kaybetmemişler, kendilerine eşit kabul ettikleri imparatorun artık Madrid’de değil, Viyana’da oturduğunu kabul etmişlerdi.” (Gürçan, 2021, s. 189) İfadesiyle tarihsel bağlamdaki gelişmeyi kısmen uygun olarak betimler ancak son ifadedeki “*kendilerine eşit kabul ettikleri İmparatorun. Viyana’da oturduğunu kabul etmişlerdir*” cümlesi olgusal olarak hatalı görünmektedir. Bu durum, Osmanlı’nın kabulü değil yukarıda yer verildiği gibi İmparatorluktaki gelişme neticesinde kalıtsal hâle gelmeyle ilgili görünmektedir.

⁶ Gürçan; “*Osmanlılar, Habsburgları kendilerine denk bir kuvvet olarak görmüşler ve Habsburg hiyerarşisinin en üstünde bulunan ismin İmparator unvanının bir karşılığı olarak Çasar unvanını kullanmasını tabii karşılamışlardı.*” tespitinde bulunur (Gürçan, 2021 ,s. 188) ancak Osmanlı yönetiminin, “*Habsburg hiyerarşisinin üstünde bulunan ismin İmparator unvanını..*” doğal karşılımları, Habsburgların Kutsal Roma İmparatorluğu’nda İmparator olmalarının kalıtsal olmasından sonraya tekabül etmiş görünmektedir ancak bunun da 1606 anlaşmasına kadar anlaşmalara yansımadığını göz ardı etmemek gerekmektedir. Yani Habsburgları, Kutsal Roma İmparatorluğu içerisindeki konumlarına göre değerlendirmişlerdir, İmparator unvanına karşın “Çasar”ı kullanmaya mesafeli olmuşlardır demek tarihsel olarak daha yerinde görünmektedir.

⁷ Gürçan; Zitvatorok’ta yer alan, İmparator unvanının kullanılması bağlamında “*Osmanlı Devleti’nin gerçek muhatabının ancak imparator olabileceği bunun dışındaki hiçbir yetkilinin tek başına Osmanlı ile sulh yapamayacağı, kayıt altına alınmaktaydı. Bu bakımdan Zitvatorok, diplomatik bir düşüşü değil zaferin hukuki zemine yansıtılmasını ifade etmekteydi.*” (Gürçan, 2021 ,s. 188) yorumunda bulunur. Oysa tarihsel olarak, İmparatorluk unvanının kalıtsal hâle gelmesi ve önceki naiplik durumunun ortadan kalkmış olmasıyla açıklamak daha olgusal görünmektedir. Kısaca tarihsel seyrin etkili olduğunu ifade etmek tarihsel olmak bakımından daha yerinde bir açıklamadır. Son olarak Zitvatorok’un düşüşü temsil etmediği ifadesi olgusal görünürken “*zaferin hukuki zemine yansıtılması*” ifadesi yeterince açıklayıcı ve gerekçeye dayanır görünmemektedir.

⁸ 1568 ve 1576 tarihli Ahidname’lerde de İmparator unvanı kullanılmıştır. İlâveten bu tarihte Maximilian’ın kardeşleri Tirol kontu Ferdinand ile Avusturya Arşidükü ve Şitirya Dukası Karl’ın da anlaşmaya dahil edilmiş olması (Aydın, 2001 ,s. 28 / 30) İmparatorluğun Habsburglara kalıtsal olması bağlamında değerlendirildiğinde daha anlamlı görünür.

arasında İmparatorlukta ortaya çıkan gelişmelerin görmezden gelinip yalnızca bu iki tarihin karşılaştırılmasıdır ki bu önemli bir metodolojik zafiyettir. Yani 1606 anlaşmasına atfedilen “*protokolde önemli bir değişiklik*” değil tarihsel seyre uygun bir kabulden ibaret olduğu görünmektedir.

Bunun kadar önemli diğer husus yukarıda yer verildiği gibi Habsburgların Kutsal Roma İmparatorluğu bağlamında değerlendirilmemesidir. Yine 1606 yılına dek Osmanlıların Ahitname vermiş olması, 1606’da 20 yıllık anlaşma yapılmış olması “üstünlüğün yitirilmesi” olarak nitelenmektedir. Buna karşın yine tarihi seyre bakıldığında bu tarihe kadar Macaristan üzerinde ahitnamelere rağmen iki tarafın da önemli ölçüde çekişmeye devam ettikleri görülmektedir. Bu anlaşmada, önceki anlaşmalardaki yıllık 30.000 Macar altını ödenmesi yerine⁹ bir defaya mahsus 200.000 kara kuruşa (Papp, 2013) çekilmiş olması da önceki meblağın 6.5 katı olarak yaklaşık yedi yıllık vergiye tekabül etmekte, önemli bir kayıp olarak görünmemektedir. Zira Celâlî isyanlarıyla uğraşılmaktaydı ve bu mesele çözüldükten sonra Habsburglar ile yeniden savaş ve anlaşmanın değiştirilmesi imkanının değerlendirilmiş olması muhtemeldir.

Ciddi mali problemleri daha da derinleştiren Anadolu’daki Celâlî ayaklanmalarına ve doğu sınırlarında 1603’ten itibaren Safevîler’in karşı harekâtı (Papp, 2013, s. 473) söz konusuydu. Son olarak Stollberg 1606 anlaşmasını “*son derece aleyhte bir uzlaşma*” (Stollberg-Rilinger, 2020, s. 113) olarak niteler.

Ayrıca bu tarihte Macaristan üzerindeki anlaşmazlık 16. yüzyıl boyunca aralıklarla sürdürülen durumdan nispeten değiştiği (Aydın, 2001, s. 11-23) görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Habsburg münasebetlerinin Kutsal Roma İmparatorluğu’ndaki gelişmelerle ve imparatorluğun yapısıyla ilgili olduğu oldukça sarıh görünmektedir.

Bu değerlendirmeler, bu konudaki son sözü söyleme iddiası ve maksadında değildir. Daha ziyade tarihsel sorgulamayı tetikleyerek tarihsel olgusallığa yaklaşılması konusunda bir kapı açmayı amaçlamaktadır.

Türkiye’de Osmanlı tarihi bağlamında Habsburglar üzerine önemli çalışmalar yapılmışsa da Kutsal Roma İmparatorluğu bağlamında çalışmaların ve tercümelerin noksan olduğu ifade edilmişti. Bu çalışmada ele alınan kitabın, Türkiye’de önemli bir giriş kitabı hüviyetinde olduğunu, bundan daha kapsamlı tercüme ve araştırmalara kapı aralayabilme potansiyeli taşıdığını ifade etmek gerekir. Kitabın noksan kısımlarına her ne kadar yukarıda yer verilmişse de önemli diğer tercüme bu alandaki boşluğu kapatıp daha sağlıklı tarihsel değerlendirmelere yol açacaktır.

⁹ Gürçan; bu vergiyle ilgili olarak “*Yukarı Macaristan olarak bilinen toprakların önemli bir kısmının bu antlaşma ile Osmanlı hâkimiyetine girmiş olmasıdır. Yukarı Macaristan bölgesinin en önemli şehri Eğri’dir ve antlaşma sonrası Orta Macar denilen ince bir şerit dışında Macaristan topraklarında Avusturya hâkimiyeti artık sona ermiştir. Bir bakıma Eğri’nin fethi ve bu fethin antlaşma ile tanınmasıyla verginin toplanma nedeni de ortadan kalkmıştır.*” (Gürçan, 2021 ,s. 188) açıklamasını verir ki bu da oldukça açıklayıcı olması bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Aydın, Y. A. (2001). *16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg anlaşmaları ve uygulamaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Birdal, M.S. (2017). *Kutsal Roma İmparatorluğu ve Osmanlı*, B. Özkul (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cadiou, F., Coulomb, C., Lemonde, A., Santamaria, Y. (2013). *Tarih nasıl yapılır*, D. Çetinkasap (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları
- Çalışkan, S. (2018). *Osmanlı papaları*, Ankara: Gece Akademi.
- Gürçan, F. (2021). Osmanlı-Avusturya rekabetinde Çasarlık imgesi ve Zitvatorok Antlaşması, *Mavi Atlas*, 9(2), 182-190. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.1000591>
- Jorga, N. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu tarihi* (Cilt 2), E. Afyoncu (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Papp, S. (2013). Zitvatorok Anlaşması. Zwemer, Y. ve Marinus, S. (Ed.), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 44, s. 472-474). Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zitvatorok-antlasmasi>
- Rady, M. (2021). *Habsburglar*, C. Demirkan (Çev.), İstanbul: Kronik Yayınları.
- Stollberg-Rilinger, B. (2020). *Kutsal Roma İmparatorluğu*, M. Tunçay (Çev.), İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları.

Araştırmacı Katkısı: Sümeysa ÇALIŞKAN (%100).

